

بارود و خنی سیاسی کوردستان

(1880-1946)

موجته با بورزووی

وهه گێڕانی له فارسی یهوه:

نازناز محهمهد عهبدولقادر

سوړان عهلیپوور

یوسف خزرچووپان

بارودۆڤى

سىياسىي كوردستان

(1946-1880)

موجتمبا بورزووى

وهرگيرانى له فارسييه وه

نازناز محهمهد عهبدولقادر

سوژان عهليپوور

يوسف خزر چووپان

كوردستان — ههولير

۲۰۰۵

ناونیشانی کتیبی لیوهرگیتردراو:

مجتبی برزوی

اوضاع سیاسی کردستان

(از سال ۱۳۵۸-۱۳۲۵ ه. ش)

تهران - نشر فکرنو

چاپ اول: ۱۳۷۸ (۱۹۹۹ ز)

ناوی کتیب: پاروئوخی سیاسی کوردستان (۱۸۸۰-۱۹۴۶)

- نووسەر: موجتهبا بورزوویی

- وهرگیتراپی له فارسییهوه: نازناز محهمهد عهبدولقادر

یوسف خزر چوویان سۆران عملیپوور

- نهخشهسازی ناوهوه: گۆران جمال رواندزی

- سههرپهرشتی چاپ: هیمن نهجات

- تیراژ: ۱۰۰۰ دانه

- ژمارهی سپاردن: (۳۲۱)

-- چاپی یهکهه

- نرخ: ۵۰۰۰ دینار

- چاپخانه: چاپخانهی وهزارهتی پهروههده

زنجیرهی کتیب - ۱۸ - (۱۲۱)

ناونیشان

دهزگای چاپ و بڵاوکردنهوهی موکیریانی

پۆستی ئەلکترۆنی: asokarcem@maktoob.com

ژمارهی تەلەفۆن: 2260311

www.mukiryani.com

بارودۆڤى

سىياسىي كوردستان

(1946-1880)

موجتمبا بورزووى

وهرگيرانى له فارسييه وه

نازناز محهمهد عهبدولقادر

سوژان عهليپوور

يوسف خزر چووپان

كوردستان — ههولير

۲۰۰۵

ناونیشانی کتیبی لیوهرگیتردراو:

مجتبی برزوی

اوضاع سیاسی کردستان

(از سال ۱۳۵۸-۱۳۲۵ ه. ش)

تهران - نشر فکرنو

چاپ اول: ۱۳۷۸ (۱۹۹۹ ز)

ناوی کتیب: پاروئوخی سیاسی کوردستان (۱۸۸۰-۱۹۴۶)

- نووسەر: موجتهبا بورزوویی

- وهرگیتراخی له فارسییهوه: نازناز محهمهد عهبدولقادر

یوسف خزر چوویان سۆران عملیپوور

- نهخشهسازی ناوهوه: گۆران جمال رواندزی

- سههرپهرشتی چاپ: هیمن نهجات

- تیراژ: ۱۰۰۰ دانه

- ژمارهی سپاردن: (۳۲۱)

-- چاپی یهکهه

- نرخ: ۵۰۰۰ دینار

- چاپخانه: چاپخانهی وهزارهتی پهروهرده

زنجیرهی کتیب - ۱۸ - (۱۲۱)

ناونیشان

دهزگای چاپ و بڵاوکردنهوهی موکیریانی

پۆستی ئەلکترۆنی: asokarcem@maktoob.com

ژمارهی تەلەفۆن: 2260311

www.mukiryani.com

پیرست

- 9 ..... پێشهکی و مرگێران
- 11 ..... پێشهکی
- 16 ..... تاو توێکردنی سهرچاوهكان

به‌شی یه‌كه‌م.

- 23 ..... رابه‌رینی شیخ عوبه‌یدوللا‌ی نه‌هری

- 25 ..... به‌ندی یه‌كه‌م: بنه‌مائه‌ی فهرمانه‌روای نه‌رده‌لان و میرنشینی کوردستان

- بنه‌مائه‌ی نه‌رده‌لان به‌ر له‌ فهرمانه‌روایی قاجاركان

- بنه‌مائه‌ی نه‌رده‌لان له‌سه‌رده‌می قاجاردا

- مه‌یلی میرانی نه‌رده‌لان به‌رمو فهره‌نگی ئێرانی و هه‌لکه‌وتی نه‌وان

له‌ گۆڤه‌بانی رامیاری ئێران له‌سه‌رده‌می قاجاردا

- 41 ..... به‌ندی دووه‌م: باروودۆخی به‌شی کوردنشینی نازمه‌ریایان به‌ر له‌ قاجاركان

- هێزه‌كاني موكری

- بنه‌مائه‌ی موكری و کوردستانی باکوور له‌ سه‌رده‌می قاجاركاندا

- زه‌ماوه‌نده‌ سیاسیه‌كان و به‌شداریی کوردان له‌ ده‌سه‌لاتدا

- 57 ..... به‌ندی سێیه‌م: زه‌مینه‌كاني رابه‌رینی شیخ عوبه‌یدوللا‌

- بنه‌مائه‌ی شیخ عوبه‌یدوللا‌

- ناكوکی شیخ عوبه‌یدوللا‌ له‌گه‌ڵ ده‌ولته‌ی ئێران

- رابه‌رینی کوردانی عوسمانی

- 73 ..... به‌ندی چواره‌م: ئینگلیزه‌كان و شیخ عوبه‌یدوللا‌

- 85 ..... به‌ندی پێنجه‌م: سه‌رمته‌ی رابه‌رینی شیخ عوبه‌یدوللا‌

- شیخ عوبه‌یدوللا‌ له‌ ئێراندا

- ویلايه‌تی کوردستان و رابه‌رینی شیخ عوبه‌یدوللا‌

- 95 ..... به‌ندی شه‌شه‌م: نامانه‌كاني شیخ عوبه‌یدوللا‌ و

ناومروۆکی رابه‌رینه‌که‌ی

- 105 ..... نه‌تنامه‌

بارودۇغى رامبارى ناۋچە كوردنشىنەكانى ئىران لە راپەرىنى

107 ..... **«شىخ عوبەيدوللا» ۋە ئا شۇرشى سىمۇ**

111 ..... **بەندى يەكەم:** كورد و ئاكوڭىيەكانى سنوورى ئىران و عوسمانى
- زەمىنەى پېشوى ھۆزەكانى كورد لە ئازەربايجان
- سەرھەلدىنى پېشوى لە ئازەربايجانى رۇژئاۋا و وروژاندنى عوسمانىيەكان

125 ..... **بەندى دوۋھەم:** دەرگەوتنى ناسىۋناليزمى كورد ۋ
- سەرھەلدىنى ناسىۋناليزمى كورد لە كوردستانى عوسمانىدا
- كوردانى ئازەربايجان و ھەولەكانى ناسىۋنالېستانى كوردى عوسمانى بۇ پەرۋاگەندەى بېرۋاى خۇيان لە ئىران

137 ..... **بەندى سىيەم:** دەستوورىيەت لە كوردستاندا .....
- پېكەينانى ئەنجوومەنەكان
- سالار ئەلدەۋلە و ھۆزەكانى كورد بەرانبەر بە دەستوورىيەت

151 ..... **بەندى چۈارەم:** شەرى يەكەمى جېھانى و كاريگەرىى لەسەر كورد .....
169 ..... ئەنجام

بەشى سىيەم

179 ..... **راپەرىنى سىمۇ**

183 ..... **بەندى يەكەم:** زەمىنەكانى راپەرىنى سىمۇ .....
- ھۆزى شاكك لەسەردەمى قاجاردا
- گوژرانى جەغفەر ئاغا و ئاگامەكانى
- ھاتنى سىمۇ بۇ سەر شانۋى سىياسى ئازەربايجان

195 ..... **بەندى دوۋھەم:** سىمۇ بەھىز دەج .....
- سىمۇ و جەنگى يەكەمى جېھانى
- جەمۇجۈلى مەسىحىيە چەكدارمەكان و كاريگەرىى لەسەر سىمۇ
- راپەرىنى سىمۇ لە دۆى دەۋلەتى ئاۋەندى

- 219 ..... رۆلى بزاڭى خىيالىنى لە جوولانەۋەى سىمۇدا
بەندى سىيەم: كارىگەرى نىشتىمانپەرومىرانى كوردى
 عىراق و توركيە لەسەر بىزووتتەۋەى سىمۇ
 - سەيد تەھا ئەفەندى و سىمۇ
 - سىمۇ و كوردەكانى توركيە و عىراق
 ا: سىمۇ و كۆمەلى توركيە
 ب: سىمۇ و پىۋىندى لەگەن كۆمەلى عىراق و شىخ مەحمۇدى بەرزىجى
 231 ..... **بەندى چۈرەم:** سىمۇ و ھىزە بىگانەكان
 - پىۋىندى سىمۇ لەگەن ئىنگلىزەكان
 - پىۋىندى سىمۇ لەگەن توركەكان لە سالەكانى دۋاى شەرى گەۋرە
 257 ..... **بەندى پىتچەم:** سىمۇ لە لووتكەى دىسەلاتەۋە تا شىكىستى كۆتايى
 - داگىر كىرنى سابلاخى موكرى (مەھاباد)
 - كۆتايى ھاتنى سىمۇ
 265 ..... **بەندى شەشەم:** كوردەۋە ماھىيەتى شۇرشى سىمۇ
 279 ..... ئەنجام
بەشى چۈرەم:
 289 ..... **كوردەكان لە سەردەم رەزا شادا**
 293 ..... **بەندى يەكەم:** گەپانەۋەى دىسەلاتى ھىكۈۋەتى ناۋمىندى بۇ ناۋچە كوردىشىنەكان
 303 ..... **بەندى دوۋەم:** ھەنگاۋەكانى رىزىمى پەھلەۋى لە ناۋچە كوردىشىنەكاندا
 - چەككىرنى عەشىرەتەكان
 - جىنشىن كىرنى زۆرەملىتى عەشىرەتەكان يا تەختەھاپۇ
 319 ..... **بەندى سىيەم:** راپەرنى مەلا خەلىل
 327 ..... **بەندى چۈرەم:** پەيدابوۋنى چەۋساندەۋەى نەتەۋايەتى لەسەردەمى ھۆكەپرانى رەزا شادا
 337 ..... ئەنجام

بەشى پىتتەجەم:

343 ..... كۆمۈرى مەھاباد دەرگەۋىتى ناسىۋناليزمى سىياسى كورد لە ئىراندا

347 ..... بەندى يەكەم: ئەنجامەكانى رووخانى رېژىمى رەزا شا لە ناوچە كوردنشىنەكاندا

359 ..... بەندى دووھەم: كۆمەلەى ژك ..... ھەلومەرجى پىتتەكانى كۆمەلەى ژك

..... جۆنەيتى دامەزراندنى كۆمەلەى ژك

..... شېۋەى ئەندام وەرگرتن و نامانجەكانى ژك

..... پىتتەكانى كۆمەتەى ناۋەندى كۆمەلە

..... رووبەرۋوبوونەۋەى خەك و ئەندامانى كۆمەلە لەگەل بەرپۆبەرپەيتى پۇلىسى مەھاباد

..... ئەندامەيتى ھازى مەمەد لە كۆمەلەدا

..... كارىگەرى ھازى مەمەد لەسەر سىياسەت و نامانجەكانى كۆمەلەى ژك

..... رېككەۋتتەنامەى "سئ سنوور" و ھاۋپەيمانىيەيتى كۆمەلە لەگەل كوردەكانى تۈركىيە و عىراق و سوۋرىيە

381 ..... بەندى سىتتەجەم: حىزبى دىموكراتى كوردستانى ئىران

..... دووھەم سەردانى شاندى كوردى بۇ يەكەيتى سۆفەيت

..... جۆنەيتى پىتتەكانى حىزبى دىموكراتى كوردستان

..... بەرنامەى حىزبى دىموكرات

393 ..... بەندى چۈارەم: رۇلى يەكەيتى سۆفەيت لە رووداۋەكانى كوردستاندا

لە سالەكانى (۱۳۲۰ تا ۱۳۲۵) ى ھەتاۋى

..... داگىركانى باكوۋرى ئىران لە لايمەن لەشكرى سوۋرەۋە

..... بەرگەرتنى ھەستى جىياخۋازى كوردەكان لەژىر كارىگەرى يەكەيتى سۆفەيتدا

..... كۆمەلەى ژك و يەكەيتى سۆفەيت

..... پىۋەندى يەكەيتى سۆفەيت لەگەل كۆمۈرى مەھاباد دا

409 ..... بەندى پىتتەجەم: دامەزرانى ھكۈومەتى نەتەۋەىي كورد لە ئىراندا

..... باروۋى ناوچە كوردنشىنەكانى نازەربايجان پىش پىتتەكانى كۆمۈرى مەھاباد

..... راگەياندى دامەزرانى كۆمۈرى مەھاباد

..... پىتتەكانى كابىنەى ھازى مەمەد

417 ..... بەندى شەشەم: رەۋتى چاكسازىيەكان لە مەھاباد دا

..... دامەزراندنى كۆمەپانىيە پەرسەندىن

- چاكسازى پەروەردىمىي و فەرھەنگى

- پەرمگرتنى رۇژنامە و چاپكراوى كوردى

- چاكسازىيە كۆمەلەيتىپەكان

- دابىنكرىنى ھېتىنى و ئاسايش لە رېگەي دامەزرانىنى سوپا و پەيتۆمبەرايەتتى پۇلىسەو

435 ..... **پەندى ھەوتەم:** كۆمارى مەباد و سىياسەتى دووركەوتنەو لە دەولەتى ناومندى

- خودموختارى رەھاي كوردەكان پېش دەرچوونى لەشكرى سوور

- پېومندىيى نىوان ئازەربايجانى خودموختار و كۆمارى مەباد

445 ..... **پەندى ھەشتەم:** دەرچوونى ھىزمەكانى سۆفەيت لە ئىران و پېداچوونەوى

كوردەكان بە سىياسەتەكانياندا

- ھەوام ئەلسەلتەنە و چارەسەرى ناكۆكىيەكانى نىوان ئىران و سۆفەيت

- وتوويزمەكانى نىوان قازى مەمەد و ھەوام ئەلسەلتەنە

463 ..... **پەندى نۆھەم:** سەرمەكانى دەورەي بىخەيزبوونى كۆمارى مەباد و ھۆكەرمەكانى رووخانى

- پەشتەگىرى نەكرەنى ھۆزەكانى كوردستان لە كۆمارى مەباد

- ھەلوپەستى نېگەتيفى دانىشتووانى پارىژگاي كوردستان لە ئاست رووداومەكانى مەباد دا

- دزەيمەتتى روحانىيەكان و رەبەرائى ئايىنى لەگەل كۆمارى مەباد دا

- ھەلە و خالە لاوازەكانى حەيزى دېموكراتى كوردستان

484 ..... **ئەنجام**

پیشه‌کی وەرگیره‌کان

بارودۆخی سیاسی کوردستان، به‌رهه‌می موخته‌بای به‌رزوویی له‌ بوازی میژووی گه‌لی کورد له‌ ئێراندا و تاوتوێکردنی به‌شیکی هه‌ستیار و ئالۆزی میژووی کورده‌ له‌ به‌شیکی خاکه‌که‌ی دا، سه‌رده‌مانێک که‌ به‌ سه‌ره‌تای وه‌رچه‌رخانیکی گه‌وره‌ له‌ رابردووی ئهو نه‌ته‌وه‌یه‌ داده‌نری و رێبه‌رایه‌تیکردنی جوولانه‌وه‌ کوردیه‌یه‌کان دوا‌ی به‌ کرده‌وه‌ له‌ به‌ریه‌که‌ هه‌له‌وه‌شانی میرنیشینه‌ کوردیه‌یه‌کان ده‌که‌وتیه‌ ده‌ستی شیخه‌کان و بنه‌ماله‌ نایینییه‌کان، یان سه‌ره‌تای پێوه‌ندی گرتنی کورده‌ له‌ گه‌ڵ دیارده‌ جوړاو جوړه‌کانی مۆدیرنه‌، که‌ یه‌کێک له‌وانه‌ ناسیۆنالیزمه‌ و به‌ پێی هیندیک روانگه‌ش شیخ عوبه‌یدوللای نه‌هری به‌ باوکی ناسیۆنالیزمی کوردی داده‌نری، نووسه‌ریش له‌ شۆرش شیخ عوبه‌یدوللاوه‌ ده‌ست پێده‌کاوه‌ به‌ لیکدانه‌وه‌ی فاکته‌ره‌کانی رووحانی کۆماری کوردستان له‌ مه‌هاباد، کۆتایی به‌ لیکۆلینه‌وه‌که‌ی ده‌هیتی، ئهو ده‌یه‌وه‌ی وه‌لامی چهند پرسپاریکی ده‌سه‌که‌وی که‌ له‌ پێشه‌کی ده‌قه‌ فارسییه‌که‌دا هاتوون .

١- سێ رووداوی گرینگی میژووی کورده‌کانی ئێران، واته‌ شۆرش شیخ عوبه‌یدوللای نه‌هری، شۆرش سەمکۆ و سه‌ره‌له‌دانی کۆماری مه‌هاباد "به‌ وته‌ی نووسه‌ر" تا چ راده‌یه‌که‌ هه‌له‌قولاوی ناسیۆنالیزمی کوردین؟

٢- چ هۆکاریک بووه‌ هۆی سه‌ره‌له‌دانی سته‌می نه‌ته‌وه‌یی له‌ سه‌رده‌می فەرمانه‌روایی رها شادا؟

٣- ئایا هه‌لومه‌رجی شیاوی کۆمه‌لایه‌تی بۆ گه‌شه‌کردنی ناسیۆنالیزمی کوردی له‌ ئێراندا هه‌بووه‌؟

بێ ئه‌وه‌ی که‌ بانه‌وه‌ی خوێنه‌ر بجه‌ینه‌ نێو بازنه‌ی چهند بریارێکی پێش وه‌خته‌وه‌، به‌لام به‌ پێویستمان زانی که‌ به‌ شیوه‌یه‌کی گشتی سه‌باره‌ت به‌ نێوه‌رۆکی کتێبه‌که‌ چهند سه‌رغێک بجه‌ینه‌ روو: "بارودۆخی سیاسی کوردستان" وه‌که‌ هه‌ر کتێبیکی دیکه‌، هه‌لگری کۆمه‌لیک خالی لاوازه‌ به‌ هیژه‌، نووسه‌ر توانیویه‌تی هه‌له‌سه‌نگاندنیکی بابه‌تیانه‌ی رووداوه‌کان بکاوه‌ ده‌ره‌نجامی باشیش به‌ ده‌سته‌وه‌ بدا، که‌لکی له‌ گه‌لیک سه‌رچاوه‌ی جیاواز وه‌رگرتوه‌ تا راده‌یه‌کی باش هه‌لومه‌رجی ده‌رکه‌وتنی رووداوه‌کانی ناسیوه‌ له‌ هیندیک بواریشدا زانیاری نوێ ده‌دا به‌ خوێنه‌ر، له‌وانه‌یه‌ هه‌ر ئه‌وه‌ش وای لیکردبێ که‌ به‌ کۆمه‌لیک ده‌ره‌نجامی جیاواز بگا به‌ به‌راوردکردن له‌ گه‌ڵ ئهو لیکۆلینه‌وانه‌ی که‌ پێشتر له‌و بواره‌دا نووسراون، به‌لام به‌ له‌به‌رچاوه‌گرتنی ئهو بارودۆخه‌ی که‌ کتێبه‌که‌ی تیدا نووسراوه‌، تێبینی ئه‌وه‌ ده‌کری که‌ نووسه‌ر خۆی له‌ نووسینی زۆر راستی میژوویی بواردوه‌ و بۆ ئه‌وه‌ی (خوانه‌خواسته‌ دلێ ده‌سه‌لات

نەپەشەن (هەندەك رۆدەو بۆ ئاقاری جیواز لەوێ کە هەبە بردووە. هەولێکی زۆری داوێ تا هەرچەشە مۆرکێکی ناسیۆنالیزم لە بزوتنەوێ راپەرینە کوردییەکان بستیوە و بە دژکردووییەکی ئایینی یا خێلەکی بەرانبەر بە کردەوێ کاربەدەستانی حکومەتی نێوەندی لە کوردستانی رۆژەهەڵدا پاساویان بدا و سەرکردەکانیشیان وەك کەسانێکی خێلەکی فێدال، کە بێر لە پلەوپایە دەکەنەو (لە پێوەندی لەگەڵ سەمکۆی شکاک دا) یان وەك کەسانێکی تووندپەرە کە لە ژێر کاریگەری هێزە دەرەکییەکان دان (لە پێوەندی لەگەڵ قازی محەممەد دا)، بناسین.

لە لایەکی دیکەشەو کێشە کورد لە ئێراندا وەك کێشەییەکی فەرەنگی دەخاتەرپو، نەك کێشەییەکی نەتەویی و بەو بیانووی کە کوردستانی رۆژەهەلات پێوەندییەکی دێرینە کۆلتووری و مێژوویی و کۆمەڵایەتی لەگەڵ قەوارەییەکی سیاسی بە نێوی ئێراندا هەبە، دەیهوێ راپەرین و بزوتنەوێ کوردییەکان لە لایەنی نەتەویی دابەرێ و کوردەکان وەك کەمینەییەکی وەفادار بە نێوەند بناسین.

بێشک لە پێشەکییەکی ئەوتۆدا نە دەکرێ هەموو تێبینییەکان و سەرئەجەکانمان لە سەر نێوەرۆکی کتێبە کە بۆمان پێشکەش کرد و نە دەشمانهێوێ ئەو کارە بکەین، چونکە دواکەس خۆنەرە کە برپاری خۆی لە سەر نێوەرۆکی کتێبە دەدا. ئێمە وەك وەرگێڕانی کتێبە کە ئەوپەری ئەمانەمان لە وەرگێڕانی دەرە فەرسییە کە بۆ سەر زمانی کوردی لەبەرچاوترووە و لە کاتی پێویستیشدا بۆ ئاگاداریبوون لە حەقیقەتی رۆدەوێ جیوازیش گەراوینەتەو، هێندە ماوە بلێین کە بەشی یەکەم و دووھەمی کتێبە کە لە لایەن نازناز محەممەد عەبدولقادرەو بەشی سێھەم و چوارەم لە لایەن یوسف خەزەرچوپان و بەشی پێنجەھەم لە لایەن سۆران عەلیپوورەو وەرگێڕدراون و هەر کەم و کوربەکیش لە وەرگێڕانە کەدا هەبێ ئێمە لێی بەرپرسیارین. خاوەنێکی ئەوەین کە ئەو کارە هاوبەشە کە لێک لە کتێبخانەی کوردی پر بکاتەو و خەمەتێکی سادەش بێ بە خۆنەرەکان و ئۆگراڤی زانستی مێژو. جێگەیی خۆیەتی کە ئەوپەری رێژ و قەدردانی خۆمان بە هەموو ئەو هاوڕێ ئازیز و لایەنە بلێن کە لە وەرگێڕانی ئەو کتێبەدا هاوکاریان کردین و بە بێ یارمەتی و رێنۆینییەکانیان ئەو بەرھەمە رووناکێ بە خۆیەو نەدەدی.

وەرگێڕەکان

١٥/مە/٢٠٠٤ی زایینی

پنشه‌کی نووسهر

گرنگی کوردستان و شوینگه‌کی له جوگرافیای سیاسی نیراندا، چ له روانگهی ته‌واوه‌تی (یه‌کپارچیی) خاکی ولات و پارێزگاریکردن له یه‌کیه‌تی نه‌ته‌وه‌یی گهلانی نیرانی و چ له روانگهی ریک‌خستنی سیاسه‌ته ناوچه‌یه‌کان و پیکهینانی په‌یوه‌ندی له‌گهل دراوسێکانی وه‌ک تورکیه و عێراق، شتیکی روون و ناشکرایه. ولاته‌که‌مان، نیران، ههر له سه‌ره‌تای ده‌رکه‌وتنی به‌رده‌وام وه‌ک نیمپراتۆریه‌تیکی فره‌ گه‌لی بوونی هه‌بووه و به‌و شیوه‌یه درێژه‌ی به‌ ژبانی خۆی وه‌ک یه‌که‌یه‌کی سیاسی داوه. نیران له‌و لایه‌نه‌وه ویک‌چوونی هه‌یه له‌گهل یه‌که‌ سیاسیه‌کانی رۆژه‌لات، نیمپراتۆریه‌تی چین، نیمچه‌ کیشوهری هند و نیمپراتۆریه‌تی عوسمانیش له‌ رابردودا به‌و شیوه‌یه‌ بوونه و ته‌وه‌ی له‌ شه‌وان به‌جیماوه، سیفه‌تی فره‌ گه‌لی له‌ باب‌ه‌ت ته‌وانیشه‌وه ههر راسته. پیکدادانی رۆژه‌لاتی گۆی زه‌وی و شارستانی‌ه‌تی رۆژئاوا، بوو به‌ هۆی ته‌وه‌ی که‌ ناسۆی نوێ له‌به‌رچاوی رۆژه‌لاتیه‌یه‌کان بکریته‌وه‌وه به‌دوای شه‌و رووداوه‌دا، رۆژه‌لات له‌گهل سیمبۆلی سیاسی و ئابورییه‌ نوێیه‌کان، گۆرپانکاری و به‌ره‌پێشه‌وه‌چوونه سه‌رسوپه‌ینه‌ره‌ ه‌زری، کۆمه‌لایه‌تی و کولتوری و زانستیه‌یه‌کان ناشنا بوو که‌ به‌ ده‌سکه‌وتی شارستانی‌ه‌تی رۆژئاوا، ده‌ژمی‌ردان.

مه‌سه‌له‌ی که‌مه‌ نه‌ته‌وایه‌تی و ئایینییه‌کان و داواکاری مافه‌کانیان به‌ شیوه‌ی ئیستاستا، له‌و باب‌ه‌تانم که‌ بۆ یه‌که‌جار رۆژئاوایه‌یه‌کان هینایانه‌ به‌رباس و پێشینه‌ی په‌یدا‌بوون و باسکردنی ده‌گه‌رپت‌مه‌وه بۆ دیارده‌ی ناسیۆنالیزم یان نه‌ته‌وه‌په‌روه‌ری، که‌ ته‌وه‌ش ههر له‌ رۆژئاواوه‌ روویدا. شه‌و دیارده‌ نوێیه‌ بێ له‌به‌رچا‌و‌گرتنی شه‌و رۆله‌ی که‌ له‌ لا‌وا‌زکردنی مه‌سیحیه‌ت و پێشکه‌وتن و ئازادی نه‌ته‌وه‌کانی شه‌وروپایی هه‌یبووه، له‌ لایه‌ن شه‌وروپیه‌یه‌کانه‌وه‌ وه‌ک گورزی‌ک بۆ بێ تواناکردنی ولاتانی رۆژه‌لات به‌کارهاتووه‌و زۆرجار ده‌سه‌لاتدارانی رۆژئاوا، به‌هینانه‌ پێشی مافی که‌مه‌نه‌ته‌وه‌کان، یان به‌ واتایه‌کی دیکه‌ پێویستی پارێزگاریکردن له‌ به‌رژه‌وه‌ندی شه‌وان، زیانی زۆریان له‌ ولاتانی رۆژه‌لات داوه و به‌ واتایه‌کی دیکه‌ شه‌و مه‌سه‌له‌یه‌ بۆته‌ خالێکی لا‌وا‌زی شه‌و ولاتانه‌. مه‌سه‌له‌ی کورد له‌و نێوه‌دا یه‌کی‌ک له‌ نموونه‌ دیار و زیندووه‌کانه‌ که‌ له‌سه‌ره‌وه‌ قسه‌ی لێ کرا. مه‌به‌ست له‌ هه‌لب‌ژاردنی شه‌و باب‌ه‌ته‌ له‌و کتێبه‌دا هه‌ول‌دانێکی هه‌رچه‌ند بچووک و که‌مه‌ له‌ میانه‌ی تیشک خستنه‌سه‌ر لایه‌نه‌ نادیارو دژیه‌یه‌که‌کان که‌ له‌

بهره‌مى ميژوونوس و ليكۆلهره‌وه‌كانى ميژووى كوردەكانى ئيراندا به‌رچاو ده‌كه‌وى. له نووسىنى ميژووى كوردەكان دوو تاخم زياتر له ئەوانى ديكه چالاك بوونه. ميژوونوسانى رۆژتاواو ناسيۆناليسته‌كانى كورد، له‌به‌ر ئەوه‌ى تاخمى دووه‌ميش تا راده‌يه‌كى زۆر كه‌وتوونه‌ته‌ ژيهر كاريگه‌رى بېرۆچوونى تاخمى يه‌كه‌م، هه‌ر بۆيه‌ رووى قسه‌ى ئيمه‌ له‌گه‌ڵ تاخمى يه‌كه‌م ده‌بى. ئەو تاخمه‌ له‌ ميژوونوسان له‌ به‌ره‌مه‌كانى خۆيان له‌ گۆشه‌نيگايه‌كه‌وه‌ دهروانه‌ هه‌موو ناوچه‌ كوردنشينه‌كان، ئەوه‌ له‌ حاليكدايه‌ كه‌ كوردستاني ئيران له‌ هه‌موو روانگه‌يه‌كه‌وه‌ جياوازي له‌گه‌ڵ ناوچه‌كانى ديكه‌ى كوردنشين له‌ رۆژه‌لا‌تى ناوه‌راستدا هه‌يه‌. هۆيه‌كانى ئەو جياوازي و يه‌ك نه‌بوونه‌ هه‌ر ئەو شتانه‌يه‌ كه‌ ميژوونوسه‌ قين له‌ دلّه‌كانى رۆژتاوا به‌ئهنقه‌ست وه‌به‌رچاويان نه‌گرتوه‌. ئەو ميژوونوسانه‌ سه‌ره‌تا باس له‌ دابه‌شكردنى كوردستان به‌سه‌ر ئيران و عوسمانى و پاشان ده‌ست به‌سه‌رداگرتنى له‌ لايه‌ن حواري و لا‌تى عي‌راق، سووريه‌، توركيه‌ و ئيراندا ده‌كهن. وه‌كو ئەوه‌ى كه‌ بلي‌تى كوردستان يه‌كه‌يه‌كى سياسي سه‌ره‌خۆيه‌ به‌ لايه‌ن و تاييه‌قه‌ندييه‌ جياكاريه‌كانى خۆى له‌ به‌رانه‌ر و لا‌تاني دراوس‌پى خۆدا. هه‌يچ ناماژه‌يه‌ك به‌و واقعيه‌ ناكره‌يت كه‌ هه‌موو و لا‌تى كوردستان به‌شيك بووي‌ت له‌ ئيراني گه‌وره‌ و ته‌نيا شكسته‌ يه‌ك له‌ دواى يه‌كه‌كانى سياسي و سويابى، ئەو ناوچانه‌يان له‌ هه‌يكه‌لى ئەو و لا‌ته‌ جيا كردي‌ته‌وه‌.

له زه‌مینه‌ی تاوتوێ‌کردنی ماهیه‌تی ره‌گه‌زی و زمانی کورده‌کانیشدا، ناپاستی و به‌ئه‌نقه‌ست کاری می‌ژوونووسه‌ رۆژئاواییه‌کان ڤوون و ناشکرایه. له‌ حالێ‌کدا که په‌یوه‌ندی له‌ نێوان زمانی کوردی له‌ گه‌ڵ زمانه‌کانی فارسی کۆن، ئاقێستایی، فارسی میانه‌ یان په‌هله‌ویی ئه‌شکانی و په‌هله‌وی ساسانی به‌ ته‌واوی دیاره، دیسان ده‌بینین که رۆژئاواییه‌کان به‌ نکۆڵی کردن له‌م واقیعه‌یه‌ ته‌ ڤوونه، پێیان وایه‌ که زمانی کوردی له‌ سانسکریت نزیک‌تره‌ و کورده‌کان نه‌ک له‌ گه‌ڵ فارسه‌کان، به‌ لێ‌کو له‌ گه‌ڵ هندییه‌کان به‌یه‌ک ره‌گه‌ز داده‌نێن و به‌و شێوه‌یه‌ ناپاسته‌وخۆ می‌ژوو و کولتووری ئێران ته‌نیا به‌ فارسه‌کان ده‌به‌ستنه‌وه‌ و رۆڵی خه‌لکی کورد له‌ پێکهێنانی می‌ژووی کولتووری ئێرانی و هاویه‌شیان له‌و پڕۆسه‌یه‌دا وه‌به‌رچاو ناگرن.

له پانتایی گهران و تاوتوینکردنه میژووویه کاندا، بارودوخ لهووش خراپتره. هیچ کهس له خۆی ناپرسی به راستی بۆچی له کوردستانی ئێران، پهنجا سال درهنگتر له ناوچه کوردنشینه کانی تورکیه و عێراق، حیزبکی سیاسی پێک هات که نامانجی ناسیۆنالیزمی کوردی هه‌بوو و رۆڵی حیزبه کوردیه‌ی کانی دراوسێ و گۆرانکارییه سیاسی و نێوده‌وله‌تیه‌ی کانی ناوچه‌که، واته

هۆكاری دهره كى تا چ راده يه ك كاريگه رى هه بوو له دووركه وتنه وهى كورده كى ئيران له ناسيۆناليزمى ئيراني و هه لئار دى ناسيۆناليزمى كوردى؟

ده زانين كه ناسيۆناليزمى كورد له ره هه نده كولتورى و سياسيه كهى خزيدا، ديارده يه كه په يوه سته به كوردستاني عوماني كه له ده يه كاني كۆتايى سده ي نۆزه هه مدا پهيدا بووه، كه پرۆسه يه كى سروشتى جيا بونه وهى كورده كان له توركه كانه له پانتايى ره گه زى، زماني، كولتورى و كۆمه لايه تيدا و هه روه ها دژه كرده وه يه كه له به رانبهر سياسه ته توندوتيزه كاني (بابى عالي) به نيسبه ت نه ته وهى كوردو له لايه كى ديكه به سياسه تى ناوه ندگه رايى شه وان ده ژميردى. سده ي نۆزه هه م گه واهى شۆرشه به رده وامه كاني كورده كاني عوماني بوو له حاليكدا، له وكتا كدا كوردستاني ئيران به ته واهه تى ئارام بوو و كورده كاني ئيران سه ره پاي جياوازي نايينزا، وه فاداربوون به رژيمى قاجاره كان. هۆيه كاني شه و جياوازيه له هه لسو كه وت و ره فتاردا ده بى چى بى؟

بيگومان كۆمه لگاي كوردى ئيران و ده ولت و كۆمه لگاي ئيران، كۆمه له تايه ته ندييه كيان هه بوو كه به پشتبه ستن به شه وان په يوه ندييه كى ساغ و په سه ندكراو له نيوان كورد و فارسدا پيك دههات و شه وش شتيك بوو كه ده ولت و كۆمه لگاي توركى له و تايه ته ندييانه بي به ش بوو. له بابته كوردستاني ئيرانه وه ده بى بنه مايه كى ديار قه بوول بكه ين شه وش شه وه يه كه شه ولا ته پيكهاته يه كى يه كپارچه ي نه بووه له دوو به شى جياواز له يه ك پيك هاتوه: ناوچه كاني كوردنشيني نازه ربايمان يان كوردستاني باكوور و ويلايه تى نه رده لان (ويلايه تى كوردستان) يان كوردستاني باشوور و شه وش خاليكه كه ميژوونووسه رۆژئاوا ييه كان به ته واهه تى هيج گرنگيان نه داوه تى. كوردستاني باكوور هه ر له كۆنه وه ناوه ندى عه شيره ت و كوردستاني باشووريش شوينگه ي شارنشين و جووتياره نيشته جتيه كاني كورد به ژماردى و هه ر شه و جياوازيه له شيوه ي ژياندا، سه ره تاي بوونى جياوازي له ره فتارى سياسى و كۆمه لايه تى و هه روه ها ئاراسته گه رايى كولتورى دانىشتوانى شه و دووناوچه يه پيك ده هيتى. بوونى دژايه تى و دوولايه نى ته واو له نيوان نازه ريه يه شيعه كان و كورده سونيه كان له هه موو زه مينه كاندا له وانه وه ك زمان، نايينزا، شيوه ي ژيان، كولتور و شيوه ي بيركرنه وه و تا راده يه ك بي به شكردنى كورده كان له هاو به شى له ده سه لاتدا، بۆته هۆى شه وهى كه هه موو كات جوړيك به رگ و به ريه ست كۆمه لگاي كورده كاني باكوور له ده ولته تى ئيران جيا بكاته وه و هاندا ن و كه لگ وه رگرتنى ده ولته تى عومانيش شه و مه ودايه ي زياتر كردوه. به لام له به رانبه ردا، ويلايه تى

کوردستان یان کوردستانی باشوور به هۆی هاویهشی ره گهزی خۆجییی له دهسه لاتدا و دراوسییهتی خه لکی نهو ناوچهیه له گه ل کورده شیعه مه زه به کان که ده مارگیری ئاینزاییان زۆر که مته له شیعه نازه ریه به کان، بوونی په یوه ندی کولتوری، کۆمه لایه تی و ئابووری له نیوان نهو ناوچهیه له گه ل ناوچه کانی دیکه ی ئێراندا، کورده کانی باشووری له ده ولت و کۆمه لگا و کولتوری ئێرانی نزیک کرد بووه. به لām ناوچه کوردنشینه کانی ئێران سه ره پای نه بوونی پێکهاته ی هاوشیوه، به گشتی هه تا هاتنه سه رکاری ره زاخان به ناسیۆنالیزمی ئێرانی وه فاداریبون، به لām له سه رده می په هله ویداو به هۆی پهیدا بوونی دیارده یه که به ناوی چه وساندنه وه ی نه ته وایه تی، به شی کوردنشینی نازه ریا یان ورده ورده بوو به پێگه ی ناسیۆنالیزمی کورد له ئێراندا و هه لبه ته نه وه ش به هاوکاری هزی و سیاسیی حیزیه کوردیه کانی دراوسی به نه نجام گه یشت. نه ته وه په ره وه ی کورده کان ده رکه وته ی جیا بوونه وه ی ته وای زمان، چاره نووسی میژوویی و کولتوری کورده کانه له گه ل تورک و عه ره به کان و له لایه نی زه مانیه وه دژه کرد وه یه که به رانه بر پهیدا بوونی ناسیۆنالیزمی تورک و پان تورکیزمی تورکه لاه کان. یه کێک له ئامانجه کانی نه م کتێبه پهیدا بوونی وه لām به ئه و په رسیاران ه ی خواره وه:

- چ هۆکاریک هه بوو بۆ پهیدا بوونی چه وساندنه وه ی نه ته وه یی له سه رده می ره زا شادا؟
- سی روودای سه ره کی میژووی کورده کانی ئێران، یان راپه رینی شیخ عوبه یدوللا، شوپشی سه کۆ و ده رکه وته ی کۆماری مه هاباد تا چ راده یه که له نه ته وه په ره وه ی کورده کانه وه سه رچاوه ی گرتبوو؟
- ئایا زه مینه یه کی کۆمه لایه تی به ریلۆ بۆ سه ره ه لدان ی نه ته وه په ره وه ی له ئێراندا هه بووه یان نا؟
- نه و په رسیارانه وای له نو سه ر کرد که هه ولێ خوێندنه وه و تاوتوێ کردنی بارودۆخی کوردستان بدات له رێگای لیکۆلینه وه له باره ی راپه رینه کانی شیخ عوبه یدوللا، و سه کۆ و پێک هێنانی کۆماری مه هاباد.

ده بی دان به وه دبهری که نووسی نی نه م کتێبه له سه ره تادا، به له به رچا و گرتنی له ده ستدا نه بوونی سه رچا وه به لگه ی فارسی به شیوه یه کی پتویست وای نیشان ده دا که کاریکی بی ئاکام و جێگای نا ئومیدیه، به لām به هۆی ده ست پێ راگه یشت به سه رچا وه ی کوردی و لاتینی و هه ره ها تی په رپوونی کات و خوێندنه وه ی زیاتر و گێرانه وه ی یادداشته کانی که سانیکی به ئاگای وه که به رێز ئاغای یه حیا سادق وه زیری و هه می شه زیندوو داریووشی فره هر، ورد ورده کاره کان

دەچۈنە پېش و تا رادەيك بوو بە ھۆى روونبۈنەھەى مېژوۋى كوردستان لە ماوہى سالاھەكانى
(۱۷۸۹ تا ۱۹۴۶ ز).

لېرەدا پېويستە سوپاسى ھاوکارى بەرپرسانى دپارتمانى مېژوۋى دامەزراۋى تۆژىنەھەى زانستە
مرۆيىيەكان، بە تايبەت ئاغای عەبدولرەزا ئازادگان، کارمەندانى كىتېبخانەى بەشى تۆژىنەھەى،
رېكخراۋى بەلگەنامەكانى مىللى ئىران، مامۆستايانى بەرپېژ، ئاغايان ناسر تەكمىل ھمايون،
عەلى ئەسغەر موسەدەق و فەرھنگ رجاىى بە خاترى ھاوکارى و رېتوئىيەكانيان بکەين. لە
بابەت سەرچاۋە كوردى و لاتىنيىيەكانىش خۆم بە قەرزدار و منەتبارى مامۆستاي بەرپېژ ئاغای
و ھەبابى ۋەلى و دۆستانى خۆشەويستەم ئاغای کاوہ گلکارو ئىستفان كترين دەزانم. ھەرۋەھا زۆر
سوپاسى ۋەرگېژ و نووسەرى بە تواناو گەورەى كورد بەرپېژ ئاغای ئىبراھىم يوونسى دەکەم کە
کارى دژۋارى نووسىنى پېشەكى، دووبارە خويندەنەھەى پېداچۈنەھەى ناوەرۆک و راستکردنەھەى
ھەرۋەھا ۋەبېرھىنانەھەى ھەندىک لە خالەكانى بەروويەكى کراوہ قەبوول کرد.

لە کوتاييدا سوپاسى دۆستى خۆشەويستەم ھەمىد شوکرى دەکەم کە دەرڤەتى چاپى ئەم کىتېبەى
رەخساند و دلنېام بى ھاوکارى ئەو خۆشەويستەنە ھەو کارە بە ئەنجام نەدەگەيشت.

لیڤه‌دا پێویسته باسیکی کورت له باره‌ی ئه‌و سەرچاوه‌وه بکری که له‌و کتێبه‌دا که‌لکیان لێ وەرگیراوه:

جیا له‌و سەرچاوه‌ دهستی یه‌که‌م و به‌ بایه‌خانه‌ی که له‌ باره‌ی میژووی کورده‌کانی رۆژه‌لاتی ناوه‌راست به‌ گشتی و کورده‌کانی ئێران به‌ تایبه‌تی نووسراون، که‌لک له‌ هه‌ندیک به‌لگه‌نامه‌ی تایبه‌ت به‌و مادده‌یه‌ی که‌ بابته‌ی کتێبه‌که‌شه‌ وەرگیراوه. هه‌روه‌ها سوود له‌ بیره‌وه‌ری گوتراوه‌ی ئه‌و که‌سانه‌ی که له‌و کاتیدا ژیاون یاخود له‌ که‌سانی دیکه‌یان بیستوه‌، وەرگیراوه. له‌ خواره‌وه‌ ئاماژه‌ به‌ هه‌ندیک له‌و سەرچاوه‌ ده‌دریت که‌ که‌لکیان لێ وەرگیراوه.

- به‌لگه‌نامه‌ نوی و چاپ نه‌کراوه‌کان و به‌لگه‌نامه‌ بلۆکراوه‌کان

له‌ نووسینی ئهم کتێبه‌دا سەرهرای سەرچاوه‌ی دهستی یه‌که‌م و په‌یوه‌ندیدار به‌ راپه‌ڕینی شیخ عوبه‌یدوللا و سمکۆ و سهره‌ل‌دانی کۆماری مه‌هاباد، که‌لک له‌ هه‌ندیک به‌لگه‌نامه‌ی ئه‌و سهرده‌میش وەرگیراوه که ئیستا له‌به‌ر ده‌ست دایه. به‌ تایبه‌ت به‌لگه‌نامه‌کانی تایبه‌ت به‌ ریکخراوی به‌لگه‌کانی میلی ئێران که‌ بابته‌کانی به‌شی ۳ و ۵ تا راده‌یه‌ک له‌سه‌ر بنه‌مای ئه‌وان نووسراوه. کۆی ئه‌و به‌لگه‌نامه‌، نامه‌ و راپۆرته‌کانی به‌پرسانی ده‌وله‌تی و سه‌روک عه‌شیره‌ته‌کان و سه‌روکی کورده‌کان له‌ خۆ ده‌گریت. له‌ هه‌ندیک له‌و راپۆرتانه‌دا زانیاری به‌ که‌لک له‌ باره‌ی ماهیه‌تی کرده‌وه‌کان و ئامانجی ئیسماعیل ئاغای شاک (سمکۆ) و هۆکاری سهره‌ل‌دانی نا‌ره‌زایه‌تی کورده‌کان به‌ نېسه‌ت شیوه‌ی هه‌لسوکه‌وتی به‌رپه‌وه‌رایه‌تی رژیمی په‌هلوی له‌ ناوچه‌ کوردنشینه‌کانی نازه‌ربایماندا، چۆنه‌تی که‌لک وەرگرینی قازی محمد له‌و نا‌ره‌زایه‌تیانه‌ و ئازاسته‌ کردنی ئه‌وان به‌ شیوه‌ی نا‌ره‌زایه‌تییه‌کی گشتگیر به‌ دژی ده‌وله‌تی ناوه‌ندی به‌ ده‌سته‌وه‌ ده‌دا. به‌لام به‌لگه‌نامه‌ چاپکراوه‌کان تایبه‌تن به‌ راپۆرته‌کانی نێردراوانی وه‌زاره‌تی ده‌ره‌وه‌، نێردراوانی کۆمسیۆنی دیاریکردنی سنوور، کارمه‌ندانی گومرگ و وه‌زاره‌تی دارایی، نامه‌کانی شیخ عوبه‌یدوللا و هه‌روه‌ها راپۆرته‌کانی دیپلۆماته‌کانی رووسییه. که‌ له‌ کتێبی به‌لگه‌نامه‌ و سه‌نده‌ی سیاسی ئێران و عوسمانی له‌ ۶ به‌رگدا، نامه‌ و راپۆرته‌کانی ئه‌میر نیزامی گه‌روسی بۆ ناسرئه‌ل‌دین شاو به‌لگه‌نامه‌کانی میژووی شو‌رشی کورده‌کان له‌ سالی ۱۸۸۰ی ز، نووسینی دوکتۆر جه‌لیل جاسم جه‌لیل- دا ده‌ست ده‌که‌ون.

ئەو دەستە لە سەرچاوه کان لە گەل ئەو بەلگە نامانەى کە باسکران، زانیاری بەسوود و گرنگ لە بارەى ئەو سى رووداوهى کە ئیتمە مەبەستمان، بەدەستەوه دەدەن و لە واقعدا ئەو بەلگانەى کە باسیان لى کرا ئەواوکەرى زانیاریه کانى ئەو سەرچاوانەن. هەندىک لەو سەرچاوانە وەك راپەرینی شیخ عوبەیدوللا شەمزىنى هاوچەرخی ناسرەدىن شای قاجار، لە نووسىنى غورىانسى ئەرمەنى، یان کۆمارى کوردەکان لە سالى ١٩٤٦ز. نووسىنى ویلیام ئیگلتن و باس و وەسفى لایەنە جۆراوجۆره کانى ئەو راپەرینانە دەکەن. لەو بەرهەمانە دەکرى نامازە بە نووسىنەکانى میژوونووس و کوردناسى بەناوبانگى رووسى وەك خالفین، مینۆرسکى و دوکتۆر جەلیل بکەین کە بە پشتبەست بە بەلگە و راپۆرتەکانى وەزارەتى دەرەوى رووسیهى تیزارى و رۆژنامە و راپۆرتەکانى ئەركانى وەزارەتى جەنگى رووسیه لە قەققازدا نامادەو کۆکراونەتەوه. بە یارمەتى ئەو سەرچاوانە دەتوانى لە لایەنە سیاسى و نامانجە کانى شیخ عوبەیدوللا و هاندانى عوسمانى لە نیوان عەشیرەتە کوردەکانى نازەربایجان و پێگەى کوردەکانى ئێران لە شەرى یەكەمداو هەروەها لە هۆیه کانى بەهیزبوونى سەمکۆ بگەین. هەلبەت سەرچاوهى پەلە دووهمى وەك میژووى دەستوریهى (مەشروته) ئێران، نووسىنى سەید ئەحمەد کسرهوى و کوردەکان (the Kurds)^(١) بەرهەمى تیمسار حەسەن ئەرفەع کە کۆمەڵێک زانیارى تا رادەیه کى گرنگ و گشتى لە هەندىک بابەت دا باس دەکەن گرنگى خۆیان هەیه.

و کۆمەڵێکى دیکە لە بەرهەمە چاپکراوه کان هەنە کە دەکرى بە سەرچاوهى کلاسیکى میژووى کورد و کوردستان نۆدۆر بکری کە لەو نۆدها کتیبى جولا ئەوهى نەتەوايه تى کورد، بەرهەمى کریس کۆچىرا، کوردەکان و کوردستان، بەرهەمى درک کینان، کورد و کوردستان^(٢) (Les Kurdes et le Kurdistan) بەرهەمى چەند دانەرێک (کە بۆ کەلک وەرگرتن لە بەشى تایبەت بە ئێران لە سەرچاوهى سەرەکى کەلک وەرگىرا)، کاروانێک لە شەهیدانى کوردستان نووسىنى کەرىم حیسامى، ناو ببهین، هەروەها لە وتار و گۆفارى فەرانسەوى وەك جیهانى ئىسلام^(٣) (Le Monde Musalman) و رۆژەهلات^(٤) (Lotient) و رۆژنامە فارسىیه کان وەك رێبەر، باختر، ئیتلاعات کەلک وەرگىراوه.

لەو نۆدها چەند کتیبێک هەیه کە بە نىسبەت ئەوانى دیکە گرنگى زیاتریان هەیه، لێرەدا هەندىک لەوان بۆ ناسین دەخرینه روو:

(ا) راپهرپینی شیخ عوبیدوللا شه مزینی له سهردهمی ناسره دین شای قاجار نووسینی نه سکه ندهر غوریانسی نهرمه نی. دانهر، وهرگیزی زمانی فهرانسه وی و راویژکاری ده ولته تی ئیران له پیشانگی پاریس له سالی ۱۸۷۸ز. که سیکه که له نزیکه وه شایه دی راپهرپینی شیخ عوبیدوللا بووه نووسراوه کانی به هیه کی بهرچاو له رووداونووسی به خویه وه ده بی نی. له ناو بابته کانی کتیبی غوریانس بارودوخ ناوچه کوردنشینه کانی نازهریاجان، هه له و خه تاکانی دمه لاتدارانی نازهری، نامانج و دمه لاتخوازی شیخ عوبیدوللا، ناره زایی سهرکرده کورده کان له ده ولته تی ئیران و چۆنه تی راپهرپین و هویه کانی تیکشانی روون ده بیته وه. له و بهرهمه دا هیچ باس له ده ست تیتوهردانی عوسمانی و بهریتانیا ناکری بهو شیه وی باسکرا. بابته کانی نه و کتیبه به که مینک ده سکاریه وه له کتیبی میژوو جوگرافیای دارا سه لته نه ی تهوریز، نووسینی شازاده نادر میرزاده، هینراوه ته وه له بهر نه وه ی که نوسخه ی سهره کی له بهر ده ستدا بو له و که لگ وهر نه گیرا.

(ب) ریساله ی راپهرپینی شیخ عوبیدوللا له ژیرناوی میژووی نه فشار، نووسینی عه لی خانی نه فشار، یه کینک له بهرگریکه رانی ورمی له رۆژه کانی هیرشی موریدانی شیخ عوبیدوللا بۆ نه و شاره، وه ک سهرچاوه که ی سهر وه باس له هانده ری سیاسیی نایزایی و لایه نه کانی ناره زایه تی راپهرپینی شیخ ده کا و تاییه ته ندی گرنگی نه و سهرچاوه یه تاوتوێکردنی بهر بلاوی رۆلی کونسولی ئینگلیز و دکتور کوکران موژده ده ری نه مریکایی له بزاونی ربه ری کورده کان و هاندانی خه لگ بۆ به ده سه ته وه دانی شاری ورمی بۆ شوپشگیرانه. له و بهرهمه دا به تیتروته سه لی باس له تاییه ته ندیه نایزایه کانی راپهرپینی شیخ و نامانجه کانی له په ره پێدانی ده مارگیری کورده کان ده کا.

(ج) شوپشی کورده کان له سالی ۱۸۸۰ز. "شوپشی کورده کانی سالی ۱۸۸۰ز" که له واقعه دا نامه ی دوکتورای نوسه ری کورد، دوکتور جه لیل جاسم جه لیل، له رووسییه وه وهرگێردا وه ته سه ر کوردی. دکتور جه لیل به پشتبه ست به به لگه نامه کانی وه زاره تی ده ره وه ی رووسییه، بهریتانیا و نامه کانی شیخ عوبیدوللا بۆ ده ولت و که سایه تییه نه وروپیه کان هه ول ده دا نه و وه که یه که م هه نگاوی کورده کانی رۆژه لاتی ناوه راست، بۆ پینک هینانی کوردستانی گه وه به ناسینی. دانه ر له و نیوه دا باس له نه بوونی زه مینه ی راپهرپین له ناو کورده کانی ئیران ده کا و هه ول ده دا لایه نی ناره زایی جوولانه وه ی شیخ عوبیدوللا و بهرچاو نه گری و له بهرانه ردا قایل به جوړیک نه ته وه خوازی بۆ نه و راپهرپینه بی. نامانجی دوکتور جه لیل له دانانی نه و کتیبه سه مانندی شوناسی سه ره خه وخوازانه و ناسیونالیستی بۆ راپهرپینی شیخ عوبیدوللا یه.

(د) مه‌سه‌له‌ی كورد له ساڵه‌كانی ۱۸۹۰- ۱۹۱۷ "كیشی كورد" ۱۸۹۰- ۱۹۱۷" به‌ره‌می پرپایه‌خی كوردناسی گه‌وره‌ی روس (م. س لازاریف)ه‌ كه له دووبه‌رگ دا نووسراوه، تاوتوی بارودۆخی سیاسیی، ئابووری و كۆمه‌لایه‌تی كورده‌كانی رۆژهدلاتی ناوه‌راست ده‌كا.

ده‌ست تێوه‌ردانی عوسمانی له كاروباری رۆژئاوای نازه‌ربایجان، نه‌خشه‌دانانی توركه‌ لاوه‌كان بۆ داگیرکردنی به‌شه سونی نشینه‌كانی ئهو ویلایه‌ته، بارودۆخی گشتی عه‌شیره‌ته كورده‌كان له نازه‌ربایجاندا، له ده‌یه‌ی كۆتایی سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌م هه‌تا دوو ده‌یه‌ی سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی بیسته‌م، پێگه‌ی سمكۆ و چۆنیه‌تی به‌هێزبوونی ئهو له ماوه‌ی شه‌پدا، سه‌ره‌له‌دانی ناسیۆنالیزمی كورد له عوسمانی و هه‌روه‌ها تاوتویکردنی بارودۆخی كورده‌كان له شه‌ری یه‌كه‌می جیهانیدا بابه‌ت گه‌لی كتیبه ۷۰۰ لاپه‌ره‌یه‌كه‌ی لازاریفن، كه نووسه‌ر كه‌لكی له وه‌رگیرانه كوردیه‌كه‌ی وه‌رگرتوه. دانهری روس زۆر به زیره‌كیه‌وه هه‌ولتی داوه بوونی نا‌په‌وای روسه‌كان له نازه‌ربایجاندا، به‌ هۆكاری ئارامی، پێشكه‌وتنی كۆمه‌لایه‌تی و گه‌شه‌کردنی بازرگانی ئهو ناوچه‌یه‌ دابنێ و خۆی له قه‌بوڵ كردنی ئهو حه‌قیقه‌ته‌ ده‌بۆیری كه روسیه‌ یه‌كێك بوه له هۆكاره‌كانی قه‌یران و پشپۆی له‌و به‌شه‌دا.

(ه) بارودۆخی ئێران له شه‌ری یه‌كه‌م یان می‌ژووی رها‌ییه، به‌ره‌می محمهد ته‌مه‌دن، له‌و به‌ره‌مه‌دا، بارودۆخی رومی له كاتی شه‌ر، كاریگه‌ربوونی سمكۆ به‌ دروشمه جیاخا‌زییه‌كانی مه‌سیحیه‌كانی ئاشووری یان چۆنیه‌تی به‌هێزبوونی ئهو (سمكۆ) له‌و بێ سه‌روبه‌رییه‌ی كه له شه‌ری گه‌وره‌وه سه‌رچاوه‌ی گرتبوو، په‌یوه‌ندی سه‌رۆك عه‌شیره‌تی شكاك له‌گه‌ڵ لایه‌نگرانی شیخ محمهدی خیا‌بانی و كاریگه‌ری دروشمی ناوچه‌گه‌رای (Regionalism) ئهو به‌سه‌ر هزری كورده‌كانی نازه‌ربایجان، له‌و بابه‌تانه‌یه‌ كه سه‌رنجی دراوه‌تی. هه‌روه‌ها ته‌مه‌دن كۆمه‌له‌ بابه‌تیکی سه‌رنج راكێش ده‌دا به‌ خۆینه‌ر له‌ بابه‌ت یه‌كه‌م رۆژنامه‌ی كوردی كه له لایه‌ن ده‌ست و پێوه‌نده‌كانی سمكۆوه دره‌ده‌چوو.

(و) كۆماری كورده‌كان له‌ سا‌لی ۱۹۴۶ (The Kurdish Republic in 1946) نووسینی ویلیام ئیگلتۆنه.

ئهو به‌ره‌مه، زانیاریه‌کی ته‌واو و كام‌ل له‌ باره‌ی سه‌ره‌له‌دانی كۆماری مه‌ها‌باد به‌ده‌سته‌وه ده‌دا. هه‌لومه‌رج و چۆنیه‌تی دامه‌زراندنی یه‌كه‌م حیزبی سیاسیی كورده‌كانی ئێران، بارودۆخی ناوچه كوردنشینه‌كان له كاتی هاتنی روسه‌كان بۆ ئێران، پێگه‌ی عه‌شیره‌ته‌كان، سه‌فهری

وهفدى كوردەكان بۇ يەكەتە سۆڧىەت، ەلومەرەجى لەسەر پى راوہستانى كۆمارى مەھاباد و پەيوەندى لەگەل ئازەربايجان، يەكەتە سۆڧىەت و دەولەتە ناوہندى، ئەو چاكسازيانەى لە ماوہى دەسلەلتەى قازى مەمەد دا ئەنجام دراون و ەوہەكانى رووخانى، ئەوانە بابەت گەلەكن بە شىوہەكى بەربلاو و تىروەتەسل لەو بەرەمەدا باسكراون. ئىگلەتۆن ەول دەدا كە دامەزراندنى كۆمارى مەھاباد بە دەرەنجامى ەول و كۆششى خەباتكارانى كورد بناسىنى و رۆلى يەكەتە سۆڧىەت لەو رووداودا كەم رەنگ نیشان بدا. ەروەها ئىگلەتۆن ەيچ گرنكى بە ەزكارى ناوخۆيى رووخانى حكومەتەى قازى مەمەد نادا و بە باشى تاوتوئى كارىگەرى ەولەكانى قەوام ئەلسەلتەنە لە لاوازكردنى كۆلەكەكانى حكومەتەى مەھاباد دا ناكا.

- كىتەبى يادداشتەكان:

لە بارەى شىوہى ژيانى سياسىي، ئابوورى و كۆمەلەيەتەى كوردەكانى ئىران سەرچاوەى سەرەخۆ ەلەبەت جيا لەو بەرەمەمانەى كە كوردەكان خۆيان نووسيويانە، لە زمانى فارسيدا بسونى نىيە، بەلام زانبارى زۆر بە شىوہى بەربلاو لە ناو لاپەرى كىتەبى بىرەوہرييە فارسىيەكاندا ەيە كە كۆكردنەوہ لە تەنىشت يەكدانان، يارمەتيمان دەدا تا گوڤە تاريكەكانى ميژووى كورد رووناك بىتەوہ. سەرەراى ئەوانە، دەبى ئاماژە بە زنجىرە كىتەبىكى بىرەوہرى كوردى بكرى كە لە لايمەن كۆمەلە كەسكى چالاكى سياسىي كوردى عىراقى نووسراون و ئەو بابەتگەلەى ئەوان دەربارەى بارودۆخى كوردستانى ئىران نووسيويانە زۆر گرینگە. لىرەدا ەندىك لەو سەرچاوانە دناسىن.

١) باس و حالى عەباس ميرزاي ملك ئارا. لەبەر ئەوہى كە داىكى ئەو شازادەيەى قاجار كوردو لە موريدانى شىخ تەهاى باوكى شىخ عوبەيدوللا بوو، ەمر لەبەر ئەوہش شىخ عوبەيدوللا لە كاتى داگيركردنى سابلانغى موكريدا، نامەيەكى بۆ ئارد كە ئەوكات لە تاران دادەنىشت و پيشنبارى لى كرد كە حوكمرانى ناوچە داگيركراوہكان بەدەستەو بەگرى بەلام عەباس ميرزا كە دەيزانى تواناى سەرەوتنى شىخ زۆر كەمە، نامەكە و ەلگرانى نامەكەى داپە دەست ناسرەدين شا، ملك ئارا باس لە زولم و دەستدرىژى كاربەدەستانى ئازەرى دەكا و بەو جوهرى كە خۆى ئاماژەى پىداوہ لە وەسف و باسكردنى رووداوى راپەرپىنى شىخ كەلەكى لە ناوہرپۆكى كىتەبى غورىانس وەرگرتووہ.

(ب) خەباتی گەلی کورد لە یادداشتهکانی ئەحمەد تەقی (خەباتی گەلی کورد لە یادداشتهکانی ئەحمەد تەقی)دا.

ئەحمەد تەقی یەکیك بوو لە هەولێران و چالاکانی سیاسی کورد و ئەندامی کۆمەڵەی تورکی لە دواي ساڵەکانی جەنگی یەكەمی جیهانی. هەروەها ئەو بە ئاماژەی کۆمەڵەی تورکیە لە ساڵەکانی دەیی بیستی زایینی، هاوکاری لەگەڵ مستەفا کەمال و دارودەستەکە کردوو بەهۆیەو پەيوەندی دەری نیوان سەمکۆ و کەمالیەکان بوو. ئەو زانیاریانەی کە ئەو لە بابەت پەيوەندی سەمکۆ لەگەڵ کەمالیەکان، ئینگلیزەکان، روسەکان و شیخ مەحمود، بەدەستەووی دەدا بۆ ئاشنابوون لەگەڵ ماھییەتی راپەرینی سەمکۆ و هۆیەکانی یارمەتیدانی بیگانه بەو و هەروەها ناسینی ئامانجی کۆتایی ئەو سەرکردە شکاکە، زۆر سوودمەندو بەکەلکە.

(ج) یادداشت - بەرھەمی رەفیق حیلمی لە خەباتگێڕانی کوردی عێراقی و خەلکی سلێمانیە کە لە سێ بەرگدا چاپکراوە. رەفیق حیلمی لە ساڵەکانی دواي شەری یەكەم، یەکیك لە هاوڕێیانی شیخ مەحمودی بەرزنجی بوو لە رۆژنامەی "دەنگی کوردستان" دا، وتاری دەنوسی. ئەو شایەدی وتووێژی نیوان سەمکۆ و شیخ مەحمود لە سلێمانیدا بوو و باس لە هۆکاری سەرئەوەتیان دەکا لە پێکھێنانی چالاکیەکی هاوێشدا و بەھۆی هاوێشکردنی لە راسپاردەییەکی سیاسیدا، باسێکی زیندوو لەسەر بارودۆخی شارەکانی ئەوریز و رەزاییە (ورمێ) و هەروەها ئەو زەرەر و زیانانەی کە لە لایەن سەمکۆ و بە ئاوجەکانی رۆژئاوای باشووری ورمێ گەشتوو، دەدا بە دەستەو.

(د) یادداشتەکان - نووسینی عەبدوللّا ئەحمەد رەسول پشەدریە کە دوو بەرگە و بەرگی یەكەمی تاییەتە بە رووداوەکانی ئێران و کۆماری مەھاباد و بەرگی دووەم تاییەتە بە شۆرشی کوردەکانی عێراق. عەبدوللّا پشەدری خەباتگێڕی کوردی عێراقی لە سەرئادا ئەندامی حیزبی هیواو پاشان بوو بە ئەندامی حیزبی دیموکراتی کوردستانی عێراق و لەو کاتە کە کۆماری مەھاباد لەوێر دەسەڵاتدا بوو لە ئێران بوو لە شەری پێشمەرگەکانی دیموکرات لەگەڵ سوپای شاھەنشاهی لە بەرەکانی سەردەشتدا، بەشداری کردوو.

بیرەوریەکانی ئەو لە چەند لایەنەو گرینگن: یەكەم ئەوێ کە ئەو لە روانگە کوردێکی عێراقی دەروانییەتە مەسەلەکان و دواي پێداھەلگوتن و ستایشی قازی مەمەدو حیزبی دیموکرات، هەروەها رەخنە لە شیوەی رەفتاریشیان دەگری. دووەم: لە بابەت پێکھاتە کابینە

قازی محمدو بارودۆخی عەشیرەتەکان، پێگەی بازرگانیان، هەلسوکەوت و ناماڤی یەکیەتی سۆڤیەت، چاکسازیەکانی قازی محمد و گرنگەر لە ھەموویان یۆتۆپیست خوازی توندی قازی محمد بۆ پێکھێنانی کوردستانی گەورە، زانیاری باش و جێگای سەرئەسەر دەکا، کە لە ھیچ کام لە سەرچاوە فارسی و لاتینیەکان دا ناماژەیان پێ نەدراوە. پاشان پشدری نیشان دەدا کە چۆن قازی ناچار بوو چاوپۆشی لە ئیدەیی کوردستانی گەورە بکا و روو لە درووشمی دیموکراسی بۆ ئێران و ئۆتۆنۆمی بۆ کوردستان بکا. پشدری ئەوە دەسەلمێنێ کە ھەندێک لە عەشیرەتەکانی ئێران و تەننەت عەشیرەتەکانی عێراقیش دژایەتی کۆماری مەھابادیان دەکردو ھاوکاری دەولەتی ئێرانیان دەکرد.

بەشى يەكەم

راپەرىنى شىخ عوبەيدۇللاي نەھرى

به ندی یه که م

بنه ماله‌ی فرمانره‌وای ئه‌رده‌لان
میرنشینی کوردستان

بنه ماله‌ی ئه‌رده‌لان به‌ر له‌ فه‌رمانه‌وه‌ی قاجاره‌كان

ناوچه‌كانی كوردنشینى ئێران به‌ر له‌ هاتنى قاجاره‌كان بۆ سه‌ر شانۆی فه‌رمانه‌وه‌یى وڵات، له‌ ژێر ده‌سه‌لاى دوو بنه‌مائه‌ى كورد، به‌رپۆه‌ ده‌چوون: بنه‌مائه‌ى موكرى له‌ ناوچه‌ى نازه‌ربایمان و بنه‌مائه‌ى ئه‌رده‌لان له‌ میرنشینى ئه‌رده‌لان یا كوردستان. به‌رینایى قه‌له‌مه‌رپه‌وى میرانى ئه‌رده‌لان كه‌ "والى" یان پێ ده‌گوتن، جاروبار له‌ میرنشینى كوردستان تێده‌په‌ری و سه‌رانسه‌رى كوردستانی عێراقى ئه‌مه‌رۆ و شاره‌كانى موصل و كه‌ركوكیشى ده‌گرتنه‌ خۆ، به‌لام له‌ گه‌ڵ به‌ده‌ركه‌وتنى بنه‌مائه‌ى فه‌رمانه‌وه‌یى بابان له‌ كوردستانی عوسمانى و هه‌روه‌ها له‌ گه‌ڵ به‌رفراوانبوونی ده‌سه‌لاى رامیارى سوپایى ده‌وله‌تى عوسمانى له‌ ناوچه‌یه‌دا، ورده‌ ورده‌ به‌شه‌كانى رۆژئاواى قه‌له‌مه‌رپه‌وى والیانى ئه‌رده‌لانى لێ جیا بۆه‌.

به‌پێى نووسینه‌كانى میژوونوسان ده‌رده‌كه‌وێ كه‌ بنه‌مائه‌ى ئه‌رده‌لان به‌لایه‌نى كه‌مى له‌ نیوه‌ى دووه‌مى سه‌ده‌ى شه‌شهمى كۆچى، فه‌رمانه‌وه‌یى هه‌ندێ له‌ ناوچه‌كانى كوردنشینى رۆژه‌لاى ناوه‌راستیان ده‌ستپێكردبێ.

عه‌لى ئه‌كبهرى وه‌قایع نگار برۆای وایه‌ كه‌ میرانى ئه‌رده‌لان له‌ سه‌ره‌تادا له‌ شارى موصل نیشته‌جێبوون و له‌ ساڵى ٥٤٦ هـ كۆچى ١٢٥ ز بۆ ناوچه‌ى شاره‌زوور هاتوون و قه‌لاى "زه‌لم" ناوه‌ندى فه‌رمانه‌وه‌یایان بووه‌ و له‌ دوایدا ناوچه‌كانى سه‌قز، سیاه‌كوه‌ و عه‌لى شه‌كریشیان خستۆته‌ سه‌ر ناوچه‌كانى ژێر قه‌له‌مه‌رپه‌وى خۆیان^(١)

نووسه‌رى "توحفه‌ى ناسرى" له‌ یادکردنى بارودۆخى میرانى ئه‌رده‌لان و بنه‌چه‌كه‌یان دا ده‌نووسى:

"سه‌باره‌ت به‌ بنه‌چه‌كه‌ى میرانى ئه‌رده‌لان و سه‌ره‌تای فه‌رمانه‌وه‌یایان بیرویژوونى جۆراوجۆر هه‌یه‌، هه‌ندێك ده‌یانگه‌رپننه‌وه‌ بۆ (حه‌مه‌د به‌نى مه‌روان) و هه‌ندێكى تریش بۆ خه‌سه‌ره‌وى ناشه‌وان كه‌ به‌ یارمه‌تیی ئه‌بو موسلم مروزی له‌ سه‌رده‌مى (سه‌فاح شه‌بر ئه‌له‌عباس ئه‌حه‌مه‌د عه‌باسى) به‌سه‌ر كوردستاندا ژاڵ بووه‌ و به‌م شیوه‌یه‌ به‌ بنه‌مائه‌ى ئه‌رده‌لان ناوژه‌د كران و هه‌ندێكى تریش گوتوویه‌ كه‌ هه‌ر ئه‌و خه‌سه‌ره‌و ناوه‌ به‌هۆى كوشتنى یه‌زدگورد پاشای ئێران، پله‌یه‌كى گه‌وره‌ى پێ‌دراوه‌ و له‌و كاته‌وه‌یه‌ كه‌ فه‌رمانه‌وه‌یى به‌نى ئه‌رده‌لان ده‌ستپێكردوه‌...".^(٢)

خاوهنی تەزکیرە ی حەدیقە (ئەمان ئیلاهی) لەم بارەیهوه نووسیویەتی:

"میرانی ئەردەلان پشتبەپشت، پتر لە هەشت سەد سائە خاوهنی میرایەتی و فەرمانپەر وایین، بنەچەکیان بۆ ئەردەشیری بابەکان دەگەرپێتەوه." (3)

ئاماژەکردن بە هەبوونی بنەمالە ی فەرمانپەر وای ئەردەلان بۆ یەکەم جار بۆ سەدە ی شەشەمی کۆچی دەگەرپێتەوه و پێشینی ئەم بنەمالە یە بەر لەم سەدە یە پتر شیۆی ئەفسانە یی بەخۆوه گرتووه و بەلگە ی میژوویی نییە، بە پێی ئەم ئەفسانە هەروەکو پێشە ی ئێرانیانی پاش ئیسلام بۆ ئەو ی شەریعیەت بە فەرمانپەر وایی ئەردەلان بەدن، بنەچەکیان بۆ ساسانیان و ئەردەشیری بابەکان دەگەرپێتەوه.

لە سەدە ی نۆیەمی کۆچی، عوسمانییەکان ناوچەکانی شارباژێر تا هەولێر و کۆیە، هەریڕ، ئامیدی و رەواندزیان لە میرنشینی ئەردەلان جیا کردەوه، بەلام توشی هیچ شەپێک نەبوون و لە سائی ۸۶۲ ی کۆچی، مەنموون بەگ میری ئەردەلان سەرلەنۆی ئەو ناوچانە ی لە دەولەتی عوسمانی سەندەوه. (4)

مەملەکانی و رکەبەری نیوان میرانی ئەردەلان و دەولەتی عوسمانی کە زۆربە ی کات شەپری خۆیناوی لەگەڵدا بوو، بوو هۆی ئەو ی لە کاتی سەرھەڵدانی سەفەویان، ئەو میرە کوردانە پشتیوانی لە بابی عالی نەکەن و لایەنگری سەفەویان بن. لەسەردەمی حکومەتی شا تەھماسب، سورخاب بەگی میری ئەردەلان، ملکەج بوونی خۆی لە ئاست دەولەتی ئێران رادەگەیەنێ و شا لە بەرانبەردا بەرگری لە میر دەکا، ئەو کاتە ی کە لەگەڵ رۆستەم پاشای تورک توشی ناکوکی دەبن. سورخاب بەگ لە رەوتی ملکەج بوونی لە ئاست شای ئێرانی هێندە چوو پێش کە بێجگە لە هاوکاری نەکردن لەگەڵ برا یاخیبوەکە ی شا بە ناوی ئەلقاس میرزا کە هانای بۆ دەولەتی عوسمانی بردبوو، دەستگیری شە دەکا و دیداتە دەست شا تەھماسب و لە سۆنگە ی ئەو خزمەتە شا سالانە هەزار تەنی لە خەزینە بۆ پرێهه. (5)

بەم شیوە یە، پێشینی دۆژمنکاری نیوان میرانی ئەردەلان و عوسمانی وایکرد کە ئەردەلان لە سەفەوی نزیک بپێتەوه.

بەلام دەبی بزاندی کە هەرکات لاوازی دەکەوتە ناو دەزگای دەسەلاتداری سەفەوی، عوسمانییەکانیش هەولێ خۆ نزیککردنەوه یان لە میرانی ئەردەلان بەکار دەهێنا و هانیان دەدان بۆ

یاخیبوون. لایه‌نگریه‌تی ته‌یورخانی میری ئه‌رده‌لان له سولتان سلیمانی به ده‌سه‌لات و سالانه وه‌رگرتنی سه‌ده‌زار ناقچه له‌و، نمونه‌یه‌ک بوو. وه‌قایع‌نگاری کوردستانی، راده‌گه‌یه‌نی که هه‌لۆخانی میری ئه‌رده‌لان که دوا‌ی ته‌یوو‌رخان دئی، بۆ پاراستنی هه‌لکه‌وت و پێگه‌ی خۆی له‌گه‌ڵ هه‌ر دوو ده‌وله‌تی ئێران و عوسمانی خۆی گونجاندبوو. (٦)

هه‌لۆخان هاوکات له‌گه‌ڵ هاتنه سه‌رته‌ختی پاشایه‌تی شا ئیسماعیلی دووهم، ده‌سه‌لاتداره‌تی ده‌گرته ده‌ست. نووسه‌ری (سیره‌ی نه‌ک‌راد) به‌هێزبوونی هه‌لۆخان له‌ لاوازی ده‌وله‌تی ئێراندا ده‌بینێته‌وه که له‌دوا‌ی مرده‌نی شا ته‌هماسب، ئێران تووشی بێسه‌روبه‌ریی له‌ کاری فه‌رمانه‌روایی بوو و له‌م باره‌یه‌وه ده‌نوسێ:

"هه‌لۆخان... هێنده له‌ کاری سه‌رکرده‌یه‌تی (میرایه‌تی) به‌هێز بوو که گوێی به‌ ده‌سه‌لاتداره‌تی شای ئێران نه‌ده‌دا که شا ئیسماعیل بوو. شا ئیسماعیلش نه‌یده‌توانی به‌ره‌رجی شه‌م کاره‌ی هه‌لۆخان بداته‌وه، که‌واته هه‌لۆخان رۆژبه‌روژ له‌ ده‌ستپۆیی، به‌هێزتر ده‌بوو و تا نزیک هه‌مه‌دان و کرمانشانی خسته ژێر رکیفی خۆی." (٧)

به‌لام دوا‌ی شه‌وه که شا عه‌باس هاته سه‌ر ته‌ختی شایه‌تی "... سه‌لته‌نه‌تی ئێران بووژایه‌وه و سوپایه‌کی گه‌وره‌ی بۆ لادانی هه‌لۆخان ره‌وانه‌ کردو سه‌رکه‌وتوانه‌ش گه‌رانه‌وه. (٨)

شا عه‌باس بۆ لادان و پالنانی هه‌لۆخان ته‌نیا به‌مه نه‌وه‌ستا که سوپایه‌کی قزلباشی بۆ سه‌ر میر ره‌وانه‌ بکا به‌لکه‌و خوشکی خۆشی به‌ ناوی سه‌یده به‌ یگمیشیدا به‌ کورپی هه‌لۆخان - خان ئه‌حمده خان - که وه‌ک نه‌ریتی بارمه‌تیه‌گیری له‌و کاته‌دا دوو ساڵ له‌ ئیسفه‌هان رایگرته‌بوو. هه‌نگاوی دواتر شه‌وه بوو که خان ئه‌حمده‌خان به‌ زۆری خۆی کرد به‌ میری ئه‌رده‌لان و باوکی له‌ میرایه‌تی لادا. هه‌لۆخان وه‌ک فه‌رمانه‌روایه‌کی سونه‌ی دڵ پیس بوو له‌ ئاست شیعه و دژی هاتنی قزلباش بۆ قه‌له‌مه‌روی خۆی بوو و له‌و به‌روایه‌ دابوو که ته‌نیا ده‌بی سه‌رانه به‌ شا بدرو و هه‌یچی دیکه. نووسه‌ری (سیره‌ی نه‌ک‌راد) ده‌لێ: هه‌لۆخان له‌سه‌ر ئایینی ئیسلام و ئایینزایی سونه‌ت و جه‌ماعه‌ت بوو. ده‌مارگیریه‌کی ته‌واوی به‌رانبه‌ر به‌ ئایینزای شیعه‌ی دوا‌زده ئیمامی هه‌بوو و هه‌رگیز نه‌یده‌هه‌شت شه‌وان ده‌سه‌لاتداره‌تی ناوچه‌که‌ی وه‌هسته‌ۆ بگرن. کاتێ ناگادار بۆوه که خان ئه‌حمده‌خان خوشکی شای ماره‌ کرده‌وه و ژماره‌یه‌ک قزلباشی له‌گه‌ڵ خۆی هه‌تاوه‌ گوێ: "انا لله و انا اليه راجعون، هه‌نده‌ی پیناچێ که شیعه له‌ کوردستان ده‌ستپۆ ده‌بن." (٩)

خان نه‌همه‌دخان خزمه‌تی چاکی له ده‌ولته‌تی سه‌فه‌ویدا نه‌نجام دا، له‌وانه سه‌رکوتکردنی خێله یاخېبووه‌کانی موکری و فیدراسیونی نیله‌کانی بلباس، داگیرکردنی قه‌لای ره‌واندزو به‌شداریی کاریگەر له‌ داگیرکردنی به‌غدا، ده‌کرئ ئاماژای پښ‌بکړئ. دانانی شو وه‌ک میر، یه‌که‌م نمونه‌ی خۆتپه‌لغو‌رتاندنی شایه‌کانی سه‌فه‌ویی له‌ دانان و لادانی میرانی نه‌رده‌لان. دواى خان نه‌همه‌دخان، سلیمان خانى کورپى جیبى گرتوه‌ که له‌ سالى ۱۰۴۶ى کۆچى ۱۶۲۵ز شارى سنه‌ی بنیات ناوه‌ که سه‌رده‌مى فه‌رمان‌په‌وايه‌که‌ی پتر به‌ ململانى و شه‌ری نیوان شو‌ان و میرانی بابان به‌سمر چوو که بنه‌ماله‌یه‌کی کوردو له‌ ژیر ده‌سه‌لاتی عوسمانیه‌کان و فه‌رمان‌په‌واى کوردستانی ژیر ده‌سه‌لاتی عوسمانی بوون. لیره‌ به‌م لاره‌ هوکارتیکی تر، میرانی کوردی نه‌رده‌لانی له‌ ده‌ولته‌تی ئی‌ران نزیک‌تر کرده‌وه‌ که نه‌ویش دوژمن‌کاریه‌کانی نیوان شو‌ان و میرانی بابان بوو، چونکه‌ بابانه‌کان به‌ چاوی ته‌ماحکاری ده‌یان‌پوانیه‌ ولاتی نه‌رده‌لانه‌کان.

نووسه‌ری (ته‌زکیره‌ی حلول) له‌ باره‌ی پینگه‌ و هه‌لکه‌وته‌ی میرانی نه‌رده‌لان له‌ ده‌زگای سه‌فه‌وی‌دا ده‌نوسئ که میرانی نه‌رده‌لان "میرانی دور له‌ ده‌ولت خان" یا "میرانی سنور" بوون که به‌شیک بوون له‌ چوار ویلايه‌تی عه‌ره‌به‌ستان، گورجستان، به‌ختیاری و کوردستان، میری نه‌رده‌لان له‌ناویاندا پله‌ی سیپه‌مى هه‌بو. (۱۰) شو له‌ کاتی تاج له‌سه‌رنانی شای سه‌فه‌وی له‌ته‌ک میرانی تر ئاماده‌ ده‌بوو و شمشیری شای هه‌لده‌گرت و پله‌یه‌کی به‌رزی هه‌بوو.

ده‌ولته‌تی سه‌فه‌وی مه‌به‌ستی له‌ به‌هاویه‌ش کردنی میرانی نه‌رده‌لان له‌ ده‌سه‌لات‌داریداو نه‌سپاردنی هه‌ندئ به‌رپرسیاریه‌تی به‌وان، شه‌و بوو که نه‌هیلئ حکومه‌تیکى سه‌ربه‌خو له‌ نیوان ئی‌ران و عوسمانیه‌کان ساز بکه‌ن و جگه‌ له‌مه‌ هه‌لومه‌رجی پتویست بو بلاو‌کردنه‌وه‌ی فه‌ره‌نگ، زمان و نه‌ده‌بیاتی فارسی له‌ نیو توژی ده‌پړو پیاوانی تایینی و نه‌دیبا‌نی کورد له‌م سه‌رده‌مه‌دا به‌رچاوده‌که‌وئ و ناوچه‌کانی کوردنشین پتر له‌ هه‌ر سه‌رده‌میکی تر، پتوه‌ندی‌نان ده‌گه‌ل ده‌ولته‌تی ئی‌ران سازکرد و له‌ چوارچیه‌ی نه‌م ولاته‌دا جییان گرتوه‌وه‌. هاوکات له‌گه‌ل، دا‌رمانی شایانی سه‌فه‌وی و ده‌سه‌لات‌داره‌تییه‌ی نه‌فغانه‌کان له‌ ئیسفه‌هان، فه‌رمان‌په‌واى بابان، خانه‌پاشا، شارى سنه‌ی داگیر کرد.

نووسه‌ری(سیره‌ی شه‌ک‌راد) بارود‌خى فه‌رمان‌په‌وايانى نه‌رده‌لان له‌م سه‌رده‌مه‌دا شى ده‌کاته‌وه‌: "به‌م پییه‌ که بښ سه‌ره‌وبه‌ره‌یی که‌وت‌بووه‌ ولات و ده‌ست‌پړی نه‌فغانه‌کان، که‌س ده‌روه‌ستی خانه‌پاشا نه‌هات و نه‌یان‌توانی پی‌شى پښ‌بگرن." (۱۱)

بەم شێوەیە فەرمانپەرەوایی ئەردەلان بە شێوەیەکی کاتی، دەسەڵات لە دەستیان هاتەوه دەرو
 بۆ وەرگرتەوهی، روویان لە دەولەتی تازە پێگرتووی ئەفشار کرد. سەرەنجام نادر بە پیتی
 خواستی ئەردەلانەکان، پەلاماری فەرمانپەرەوایی بابانی داو بۆ شەڕ بابانەکان هەڵاتن. عەباس
 قولی خان دووبارە بوو بە میری ئەردەلان. عەبدولقادر بابانی نامازە بەم خاڵە دەکا که شا
 تەهماسبی سییەم لەسەر پێشنیاری نادر، عەباس قولی خانی ئەردەلانی کرد بە میر و بە پیتی
 وتەي ئەو: "دووبارە چرای ئەردەلان داگیرسەوه".^(۱۲) بەم جۆرە بوو که دەولەتی ئێران، میرانی
 ئەردەلانی خستە سەرکاری دەسەڵاتداری و کۆتایی بە داڕپانی دە سالەي ئەوان لە
 دەسەڵاتداری هێنا. ئەم گۆرانکاریانە بوونە هۆی ئەوەی که بنەمالەي ئەردەلان لەسەولا
 شەرعییەتی فەرمانپەرەوایی خۆیان لە دەولەتی ئێران بموازن و پتر لە جاران ملکهچی
 فەرمانەکانی سیستمی فەرمانپەرەوایی دەولەتی ئێران بن و وەفادار بمێنەوه.

هەلبەت دوابەدوای ئەم جۆرە جوولانەوێیەي ئەردەلانەکان لە ناست فەرمانپەرەوایی ئێران،
 کۆمەلگەي کوردیش پتر پێخۆش بوونی خۆی بۆ پێوەندی بەرفەرەوانتر لەگەڵ نەتەوهي فارس
 هەست پێدەکردو لە بەراوردکردن لەگەڵ سەردەمی بەر لە سەفەویان میرنشینی ئەردەلان
 پێوەندی نزیکتری بە زمانی فارسی و فەرھەنگی ئێرانی سازکرد. ئەردەلانەکان لە گەمارۆدانی
 کەرکووک، یارمەتی نادرشایان داو ئەوان دواي میر سویمان وێردیخان کۆپی عەباس قولی خان لە
 شەری ئێران و هیند و داغستان بەشداری بوون.

دەبێ بزانی ئێ کە بێجگە لە بەرژەوێندی و سوودی رامیاری، پێویستیێێکانی ھاوێشی
 ئابووری، بنەمالەي ئەردەلانی وای کرد کە سیاسەتی ھاوتەریب لەگەڵ سیاسەتی دەولەتی
 ئێران بگریته بەر، بە جۆریک کە فەرمانپەرەوایی ناوێند، لە بەرانبەر وەفاداری میران و ھەلگرێتی
 ھەندئ بەرپرسیاریەتی لە قازانجی ئەوان، تیول و زەوی پێ دەبەخشین و میرەکانیش بێجگە لە
 سەرانی، ژمارەیک ھێزی خێلائیەتی یا بنەچەیان دەدا بە دەولەت.

له سه‌رتاسه‌ری سه‌رده‌می ده‌سه‌لات‌ده‌رتی زنجیره‌ شایه‌تی زهنده‌کان، میرانی ئه‌رده‌لان بێ سێ و دوو ملکه‌چی فه‌رمان‌په‌وایی ناوه‌ند بوون و ته‌مانه‌ت له شه‌په‌کانی که‌ریم خان له‌گه‌ڵ پاشای به‌غدا له خزمه‌تی شا دا بوون، به‌لام دوا‌ی مه‌رگی که‌ریم خان، بۆ میرانی کورد روون بۆوه که زوو یا دره‌نگ، خێلی قاجار ده‌سه‌لات و ده‌ده‌ست ده‌هێنێ، هه‌ر بۆیه‌ش خه‌سه‌ره‌وخانی میری ئه‌رده‌لان ته‌نجومه‌نیکی راویژکاری له‌گه‌ڵ پیاوماقوولانی کورد بۆ شیکردنه‌وی بارودۆخ، ساز داو پاش و توویژ بریاردا که پشتیوانی له ئاغا محه‌مه‌دخان بکری نه‌ک جه‌عه‌فرخانی زهند. (١٣)

میری ئه‌رده‌لان که‌وته شه‌ر له‌گه‌ڵ جه‌عه‌فرخانی زهندو له‌م شه‌ره‌ جه‌عه‌فر خان شکستی هێنا و خه‌سه‌ره‌وخان دیله‌کان و که‌لوپه‌لی به‌ده‌ست هاتووی شه‌ری بۆ خانی قاجار له‌ مازه‌نده‌ران نارد و خانی قاجاریش له راست ئه‌م کرده‌ویه، پادداهی دایه‌وه‌و ناوچه‌ی سنقرو کلیایی خسته‌ سه‌ر قه‌له‌مه‌روی میر. نووسه‌ری (تاریخی محم‌دی) باسی ملکه‌چی ته‌واوی میر له فه‌رمان‌په‌وایی قاجار و هه‌لایسانی شه‌رپه‌کی دیکه‌ له‌دژی جه‌عه‌فرخان ده‌کا. (١٤)

له‌مه‌ولا شایه‌کانی قاجار راسته‌وخۆ له‌ دانان و لادانی میرانی ئه‌رده‌لان ده‌ستیان ده‌پا و ئه‌مه‌ش له‌ سیاسه‌تی ئاغا محه‌مه‌دخان، سه‌باره‌ت به‌ یه‌که‌پارچه‌کردنی ئێران سه‌رچاوه‌ ده‌گری. نووسه‌ری (تاریخی محم‌دی) دوا‌ی شیکردنه‌وی گه‌شتی ئاغا محه‌مه‌دخان بۆ هه‌مه‌دان له‌ سالی ١٢٠٢ له‌ باره‌ی مانه‌وه‌ی دووباره‌ی خه‌سه‌ره‌وخانی والی له‌سه‌ر فه‌رمانی شای قاجار، ئاوا ده‌نووسی: "دوا‌ی ئه‌وه‌ی خه‌سه‌ره‌وخان - میری کوردستان - که‌ پێشتر خزمه‌تی شای کردبوو هه‌روه‌کو ئاماژه‌ی پێکرا، له‌ دووره‌وه‌ رێپه‌رسی ملکه‌چ بوون نیشان ده‌دا، که‌ ئه‌مه‌ کرده‌ویه‌کی ناپه‌سندو دژ به‌ رای پیروزی ئه‌و که‌له‌پیاوه‌ بوو، هه‌زه‌رتی شا بریاری دا که‌ له‌م سه‌فه‌رده‌ا ته‌مبیی بکا و له‌و کاته‌ که‌ شاو سوپایه‌که‌ی گه‌یشتنه‌ هه‌مه‌دان، لوتف‌عه‌لیخان مامی میر به‌ ده‌ست و دیارییه‌وه‌ هاته‌ خزمه‌ت شا له‌ باره‌گاکه‌ی و له‌به‌ری پارایه‌وه‌ که‌ لیتی خوش‌بێ و چاوپۆشی له‌م یاخیه‌گه‌رییه‌ی میر بکا و داوا‌ی ته‌مه‌ن درێژی بۆ کردو به‌لێنی پێدا هه‌ر که‌ دوا‌ی گه‌رانه‌وه‌ی شا بۆ تاران‌ی پایته‌خت، ملوانکه‌ی ملکه‌چی له‌ مل ده‌کا و ده‌بیته‌ به‌نده‌ی گوێپایه‌لی شا. " به‌م شیوه‌یه‌ به‌هۆی به‌لێنی لوتف‌عه‌لیخان فه‌رمانی میرایه‌تی و دیاری و ئه‌سپ و ژماره‌ی میرایه‌تی بۆ حاسل کرا و گه‌رپایه‌وه‌. (١٥)

له سهردهمی فتهعەلی شای قاجار، میری کوردستان کوپی خەسرهو خان بوو که ناوی ئەمانولّاخان بوو و له سهردهمی ئەو شەڕ و ناکۆکی له نیتوان ئەندامانی بنەمالەیی ئەمرده لان دەستی پێکردو ئەو زۆریی که سوکاری دەورو بەری خۆی کوشت. که سوکاری کوژراوان روویان له تارانێ کردو سکالایان گەیانده شو داوای یارمەتییان لێکرد، بەلام میر به دانی هەندێ پارە و پوول به شو سەرنج راکێشانی بۆ لای خۆی، نەیارانی تریش وەك میرزا ئەحمەدی وەزیرو سەیدانی ئاغازە مائیشی کوشت.

ئەم رووداوانە بوونە هۆی ئەوەی که شا نوێنەرگەلی بۆ شیکردنەوێ بارودۆخی کوردستان رەوانە بکاو ئەو هەلومەرجە وای کرد که بازەنی دەسەلاتدارەتیی دەوڵەتی ئێران بەسەر ناوچەکانی کوردستان و دەست تێوەردانیان له کاروباری کوردستان بەرفەرەوانتر بێ.

هەر لەم کاتەدا بوو که میرانی ئەمرده لان بۆ پتەوکردنی هەلکەوتی خۆیان له ناو ئێرانداو له دژی عوسمانییەکان، دەستیان کرد به زەماوەندی سیاسیی له گەڵ بنەمالەیی قاجار دا. یەکهەم زەماوەندی سیاسیی ئەو کاتە له نیتوان خەسرهو خانی کوپی ئەمانولّاخان و حوسنی جەمال بەیگم کچی فتهعەلی شا بوو که پاشان به "والیه" ناوی دەرکردو ماوەیهك فەرمانپروایی کوردستانی له ئەستۆ گرت. نووسەری (تاریخی عەزەدی) له بارەیی ئامانجی پێوەندیی نیتوان بنەمالەیی قاجار و بنەمالەیی ئەمرده لان دەنووسی:

"ئەمانولّاخان" میری کوردستان بۆ داخواری والیه خوشکی شواع ئەلسولتەنە دەستبەکار بوو. خەسرهو خانیش زۆر جوان بوو و ئەمانولّاخان باوکی (خەسرهو خان) ئامانجی ئەم زەماوەندی بۆ شیکردەوێ که دەمەوێ بەهۆی ئەم پێوەندییەو، له شا نزیك بیمەوێ بۆ ئەوەی دەستدرێژییەکانی دراوسێیەکان بۆ سەر نیشتمان کووت بکێتەوێ و هەلکەوتی میرایەتیی من بپارێزێ. (١٦)

ئەم زەماوەندانە زیاتر میرانی ئەمرده لان له دەوڵەتی ئێران نزیك کردەوێ، چونکه شازادە خانەکانی قاجاری له کاروباری کوردستان دەستیان دەرپۆیی و له دانان و لادانی میرەکان، کاریگەر بوون. بۆ وێنە حوسن جەمال بەیگم که به والیه ناویانگی دەرکرد، پاش مردنی خەسرهو خان کاروباری میرنشینه کە له ئەستۆ گرت تاكو جێگری میر بگاتە تەمەنی یاسایی خۆی و له بەر لێهاتوویی لەم کارەدا به والیه ناویانگی دەرکرد. والیه بریکاری حکومەت بوو و له هەلبژاردنی نوێنەری میرنشین (وکیل ولایت) که کاروباری کردەیی (ئێجراایی) له بەر دەستدا بوو، دەستی دەرپۆیی. (١٧)

بالا دەستی رامیاری ئەوەندە بوو کە توانی گلهیی لە کردەوهی رەزا قولى خانى میر بکاو بێتە هۆی لە کار لادانی و دانانی ئەمانۆلاخانى دووهم لە لایەن محەمەد شاوہ بۆ حاکمی کوردستان. پاش ماوہیک لە دواى تێپەربینی ئەم رووداو، هاوسەری رەزا قولى خان بە ناوی شازادە توباخانم کچی نایب ئەلسولتەنە عەباس میرزا ، لە چەند رێگاوە شای ورووژاند تاکو دووبارە میرایەتی بە شووہەکی بدریتەوہ. نووسەری (سیرەى ئەکراد) دەنوسێ کە والیە خانم ئەو رۆژگاری کە ئاغاخان نووری بۆ کاشان دوور خرایەوہ، لە تاران یارمەتیی کەسوکاری داو بۆیە پاش ئەوہی کە ئاغاخان بوو بە سەرەک وەزیر (صدارت) میری کوردستان نێوانی لەگەڵ خوش بوو.

لە دوایدا، یەکنێ لە کچانی خەسرەوخانی میر بە ناوی ھوماخانم بوو بە هاوسەری ناسرەدین شا. ئەنجامی ئەو پێوەندییە ژن و ژنخوازییە رامیارییەش، خۆتێھەلکوتانی کاریگەرانی ئەندامانی بنەمالەى قاجاری لە بەرپێوەبردنی کوردستان و زەمینەخۆشکردن بوو بۆ لادانی میرانی ئەردەلان لە دەسلەتدارەتی و ھاتنە پێشی لیپرسراوانی بیانی لە میرنشینیە کە یارمەتی پرۆسەى بە ناوەندی کردنی دەسلەتدارەتیی قاجارەکانی دا لە رێگەى بە قاجاری کردنی ناوچەکانی خۆجییی. بەم پێیە لە لایەک بەستەوہی بنەمالەى ئەردەلان بە بنەمالەى شایەکان بوو هۆی ئەوہی کە دەستڕۆیی خۆجییان لەکیس چوو، بەلام لە دامودەزگای دەولەتی پلەى دیکەیان بەدەسھێناو دەسلەتیان بە شیوہەکی تر پاراست.

مهیلی میرانی ئهردهلان بهردو فهرههنگی ئیرانی هه لکهوتی ئهوان له گۆرهبانی رامیاری ئیراندا

لهسهردهمی قاجاردا له ئهنجامی پهرهسهندنی پیتوهندیی نیتوان میران و فهرمانپهواپی ئیران دواى سهفهویهکان، رۆژبهروژ میران پتر بهردو ئاینزای شیعی دهچوون.

نووسهری (سیرهی ئهکراد) به راشکاوی دهلی که خهسرهوخان میری هاوچهرخى ئاغبا محمدهدخانی قاجار "لهسهر ریبازی ئاینزای شیعی بووه و خان دهرویشیش نازناوی بوو." (١٨)

ئهمانولآخانی دووهمیش ههزیکى زۆرى له ئاست ئاینزای شیعی و زمانى فارسى ههبوو و بۆ خۆى به زمانى فارسى هۆنراوى ههبوو. بهپیتی نووسینی نووسهری (سیرهی ئهکراد) ئهم میره "به تهواوى بهسهر هۆنراوه و پهخشانی فارسیدا زāl بوو و له سههرهتای کار ههزى له ئاخاوتنى دهرویشانهو سۆفیگهرى ههبوو، له دوایدا خۆى لى کشاندنهوه و ریبازی دهستهی شیخیهی کرد به دروشمی سههرهکی خۆى و لهگهڵ ئهو دهستهیه کهوته ئاخاوتن و راگۆرپهسهوه. نوینههرى ناره خزمهت حاجی محمهد کهریم خانى قاجارى سهروکی ئهم دهستهیه و فیئری حوکهمانى ئاینزاییه که بوو و جاروبار مهلا عهبدوڵسهمدی ههمهدانى جیگرى (خهلیفه) حاجى ناوبراوى بۆ سنه بانگهێشت دهکرد. سههرههجام لهسهر ههمان بیروپروا بهردو جیهانهکى تر چوو." (١٩)

لایهنگریهتیى غولام شاخانى میری هاوچهرخى ناسرهدين شا بۆ سههر ریبازی شیعی بووه هۆى دلپراوکیى زانایانى سوننهى سنه و به هاندانى ئهوان ههندئى له خهڵکى ههلهچوون و بازارپیان تالان کرد که له ئهنجامدا میر به توندی سهروکتیان دهکا و شیخ عهبدوڵقادر لهزانایانى گهورهى شار پهناى بۆ ناو خاکی عوسمانى بردو میر بۆ تهمهبن کردنى خهڵکى، ههشتا ههزار تومهنى له خهڵکى شار سهند (وه کهرههوى زیانهکان) که ئهم شههر به شههرى کاروانه که بهناویانگه. (٢٠)

ئهم لایهنگریان هه بووه هۆى ئهوهى که ههندئى له ئهندامانى بنهمالهى ئهردهلان ریبازی شیعی ههلبۆترین که له بچمه ههره دیارهکانى لقى شیعی، (فهفرولمهلیک) ئهردهلان که له وهزیرانى ناسرهدين شا و حاجى (عز ئهلمالیک) ئهردهلان له وهزیرانى سههردهمی قاجارى پههلهویه.

له نیوهی یهکهمی سهدهی نۆزدههم له سۆنگهی پینداگرتنی یاسایی بابی عالى بۆ دانانى فهرمانبهرو لیپرسراو له جياتى میرانى کوردی له کوردستانی عوسمانى، بنهمالهى بابان بهردو

ئىيران ھەلەكەتلىك ۋە مەھمۇد پاشا بىلەن كۆپرەك ھەمكارلىغان پاشا، زىياتر ھەزرى لە
نەزىكى بولۇپ، شەكلى ئىران بولۇپ.

ننوسسری (سیره‌ی نه‌کراډ) له‌م باره‌یه‌وه نووسویه‌تی: "مه‌حمود پاشا له‌سره قسه‌ی باوکی هه‌رده‌م بیروپاوه سه‌ره‌نجی به‌ره‌وه ئیتران بووه له‌ خزمه‌تکارانی جینگری‌شا، عه‌باس میرزا ده‌ژمی‌ردی، هه‌ره‌یه‌که‌جاری له‌ ملکه‌چی عوسمانی دابراوه به‌ره‌وه کۆشکی ده‌وله‌تی ئیتران و نزیکه‌ی جینگری‌شا، عه‌باس میرزا خزی که‌چه‌ندین سال به‌م شویه‌یه‌ مایه‌وه. (٣١)

هه‌لکشانی بابانییه‌کان به‌رهو ئێران، پێوه‌ندی ئه‌رده‌لانه‌کانی به‌ ئێران پته‌وتر ده‌کردو پتر له‌ جازان به‌رانه‌به‌ر عوسمانی ده‌وه‌ستان. میری ئه‌رده‌لان زۆربه‌ی کات له‌ شه‌ری ناوڤۆیی یان ده‌ره‌کی پێویست بوو که‌ ژماره‌یه‌ک شه‌رکه‌ری خێڵه‌کی یا بنیچه‌ له‌به‌ر ده‌ستی شا دابنێ.

له نووسه‌ری (توحفه‌ی ناسری) له باره‌ی رۆڼی هۆزه‌کانی کورد له گه‌مارۆی هه‌راش و به‌شدارییان له‌م شه‌ره له سه‌رده‌می عه‌مه‌د شای قاچارى ده‌نووسی:

"به کورتی پاش ماوهدیک نه فغانه کانی نه بدالی ههراش، ئالای یاخیکه گریان شه کانه ده وه و دمبکی سهره خۆبی خوازیان کوتا، شای ئیران محمد شای شهپر که فرمانی دا که سوپا له ههر چوار لای ئیران کۆیکریته وه و بۆخۆشی به ره و گۆزه پانی شهپر به پرێکه وت، له وانهش (۵۰۰) سواری نازاو بهناوبانگی له کوردستان ره وانه کرابوون و رهزا قولى خان به پیتی پیشنیاری (فهرجوللا وهزیر) (۵۰۰) سواری زریپۆشی له لاوانی خوینگهرم و دلیرانی مهشق پیکراوه لێبژاردی هۆزه کان و به گزاده کانی شا، به سه رکردایه تی نه جف قولى خان و (میرزا ئهبو محمد) بزازای وهزیر، ره وانه ی ده رباری کۆشکی شا کران و له گه ل هاتنیان بۆ ناو تاران ئهم (۵۰۰) سواره چه کداره که هه موو لهشیان ئاسن و پۆلابوو به و په ری شکۆداری و هه ییه ته وه له به رده م خه لکی تیه په رپن و له نیو سه ربازانی سه رکه وتوو ی ئیرانی به شیوه یه کی جیاواز دیاربوون و بوونه مایه ی ریزلێنان و ئیره یی پیهاته نه وه و سوێ بوونه وه ی ئه وانی ترو محمد پاشا له م چاکه کاری و خزمه تکاری و لیهاته ویه ی میرو سه رکرده کانی کوردستان پتر له جاران ره زامه ند بوو و بۆ پاداشتی ئهم چاکه کارییه، خوشکه به رپژه که ی خۆی، توپا خانی له رهزا قولى خان هاره کردو شاهزاده والیه ی راسپارد بۆ ئه وه ی له نه بوونی ئه و (شا) هه رکاتێ که پیتی باش بوو بووک بۆ کوردستان بگوازته وه." (۲۲)

له سەردەمی سەرۆك وهزیر، میرزا تەقی خانی ئەمیر، بەشە چەكدارانی بنیچهیی كوردستان

زیادی کرد و گه‌یشت هه‌زار سه‌ریازو غولام شا خانی میر لعم سه‌ریازانه فه‌وجیکی دروستکرد و سه‌رکرده و نه‌فسه‌ری بۆ دانان. ئەمیر بۆ چاودێریکردن و شیکردنه‌وی باروودۆخی فه‌وجی کوردستان فه‌وجی ناوبرای له ته‌ك میر له کوردستانه‌وه بۆ نیسه‌فه‌هان بانگه‌یشت کرد تاكو له گه‌شتی ناسره‌دین شا بۆ ئەم ناوچه‌یه له گه‌لێدای.

خواه‌نی (حه‌دیقه‌ی ناسریه) ده‌نوسێ که ئەمیر که‌بیر، سه‌ره‌پای ده‌رپرینی ره‌زامه‌ندی خۆی له میری کوردستان و کاره‌کانی، میر له دله‌وه ناغاخانی نوری خۆش ده‌ویست که ئەو کاتی به (تیعه‌ماد ئەلده‌وله) به‌ناوبانگ بوو که له سۆنگه‌ی ئەم پێوه‌ندییه خۆشه‌ویسته‌یه دوولایه‌نه بوو وای کرد که ئاغاخان له سه‌رده‌می سه‌ره‌ك وه‌زیری خۆی، هه‌ولێ به‌هێزکردنی میری داو سه‌ریه‌خۆیی ته‌واوی له فه‌رمانپه‌روایی پێ به‌خشیبوو. (٢٣)

له سالی ١٢٧٥ی کۆچی ناسره‌دین شای قاجار به سه‌ردان هاته میرنشینی کوردستان و بۆی ده‌رکه‌وت که خه‌لکی له کرده‌وی میرو سیاسه‌تی ئەو نا‌پازین و به‌م جۆره‌ی که نووسه‌ری (سیره‌ی ئەکراد) نووسیویه‌تی نه‌یارانی میر سه‌رده‌سته‌ی ئەم نا‌پازیانه بوون و به‌ر له گه‌شتی ناسره‌دین شا بۆ کوردستان چهند "... نامه‌یه‌کیان بۆ شای شکۆدار نووسی و له په‌وستی به‌دی میر، هاوار هاواریان بوو. (٢٤)

ئه‌سه‌دوله‌ به‌گی وه‌کیل و عدلی محممه‌د به‌گی وه‌زیری میریش سه‌کالایان برده به‌رده‌م شا. ئەمه‌ نیشان ده‌دا که پیاوانی کارگێری خۆجێیی کوردستان، شه‌رعه‌یییه‌تی خۆیان و فه‌رمانپه‌رواییه‌ ناوچه‌یه‌که‌ی خۆیان له ده‌وله‌تی ناوه‌ندی و خودی شا داوا ده‌کرد و هه‌رگیز یه‌ك چینی سیاسیی به‌توانای کورد به‌یه‌ک‌گرتویی و یه‌ك پارچه‌ له به‌رانبه‌ر فه‌رمانپه‌روایی ناوه‌ندی سه‌ری هه‌لنه‌دا. به‌هه‌ر حال شا میری وه‌لاناو له باتیان نه‌جف قولی خانی ئه‌رده‌لانی دامه‌زراند.

ئه‌مه‌ به‌ ده‌ستپێکی ده‌ست تێوه‌ردانی فه‌رمانپه‌روایی ناوه‌ندی له کاروباری کوردستان ده‌ژمێردرێ و یه‌ك ده‌یه‌ دواتر، مامی شا، فه‌ره‌اد میرزا، (موعه‌مه‌د ئەلده‌وله) بووه فه‌رمانپه‌روای کوردستان. لادانی بنه‌ماله‌ی ئه‌رده‌لان له فه‌رمانپه‌روایی کوردستان به‌ مانای هه‌ولێ ده‌وله‌تی قاجاری بۆ بێهه‌شکردنی سه‌رکرده‌کانی کورد له ده‌سه‌لانداریه‌تی پێشتریان نه‌بوو و له راستیدا له پێوستی و ناچاریه‌وه سه‌رچاوه‌ی ده‌گرت. یه‌که‌م خه‌لکی کوردستان له شێوازی به‌رپه‌بردنی ولات له میره‌کان نا‌پازی بوون و دووه‌میان عوسمانیه‌کان هۆزه‌کانی هه‌ورامان و جافیان له دژی ئێران ده‌وروژاند که ئه‌رده‌لان ده‌سه‌لاتیان به‌سه‌ر ئەم هۆزه

یاخییواندهدا نەدەشکا. نووسەری (سیرەى ئەكراد) لەم بارەیهوه نووسیویەتی: چونکە شای مەزن هەردەم گەرەکی بوو سنوور و سامانی ناوچەکە پارێزراو بێ و لە کرداری میری رەحمەتی (نەمانولاخان کە بۆ جاری دووهم بوو بە میر) زویر بوو، ناچار بوو کە شازادە (موعتەمد ئەلدەولە) فەرهاد میرزای مامی خۆی کە لە رادەبەدەر شازا و دلێر و کارامە بوو، بکاتە فەرمانپەرەوای ئەم ناوچەیە...". (٢٥)

شا لەو دەترسا کە یاخیگەری و سەرپیچی ھۆزەکانی ھەورامان کە لە نیوێ یەکەمی سەدەى نۆزدەھەم دەستیپێکردبوو، زەمینیەک بۆ خۆ تێھەڵقورتانی عوسمانی لە کوردستان بەھێتەتەدی و ناشکرا بوو کە میرانی ئەردەلان نەیانەتوانی دەروەستی ئەم گرتە بن و بە پیتی و تەدی نووسەری (سیرەى ئەكراد) ھۆزەکانی ھەورامی "نازارو زیانیکی زۆریان بە گوندەکانی دەورووبەر دەگەیان و میر ھەرچەندە تەقەلای دەکرد کە سزایان بدا نەیتوانی، بۆیە لە ماوەی پازدە سالان سەرەخۆیی تەواویان وەرگرت کە سەرکوتکردنیان سانا نەبوو، میریش ناچار تەکبیری لێکردن." (٢٦)

(موعتەمد ئەلدەولە) بە ھاوکاری ھۆزەکانی تری کوردستان، ھەورامییەکانی بەوپەری توندی سەرکوتکرد و سەرکردە راپەرپووەکان ناچاربوون ھانا وەبەر مەزھەر پاشای پارێزگاری سلیمانی ببەن. پشتیوانی پاشا عالی لە ھەسەن سولتان و سەعید سولتانى ھەورامی نیشان دەدا کە دەولەتى عوسمانی لە ھیچ دەرفەتێک بازى نەدا بۆ ئەوێ کەلێک لە کوردی ناپارازی وەرگیرێ و بە دژی دەولەتى ئێران بیانروژێنێ. جافەکان ھۆزێکی کۆچەری بوون کە ھەموو سالتی دەھاتنە کوێستانەکانی کوردستانی ئێران و جووتیارانیان دەخستە ژێر گوشاری خۆیان و سەرو مال و سامانیان تالان دەکردن. لە سالتی ١٢٨٩ی کۆچی ١٨٦٨ز محمد پاشای جاف داوای لە شای ئێران کرد کە بەھێڵی ھۆزەکەى لە ئێران نیشتەجێ بن، بەلام (موعتەمد ئەلدەولە) دژیەتیی ئەم داوایەى کرد و گوتی بەو مەرجە دەتوانی جافەکان قبوڵ بکا کە واز لە ژێانی کۆچەری بێن و بن بە جووتیارو لە یەک شوێن دامەزێن، بەلام ئەم پێشنیارە لە لایەن جافەکان رەتکرایەووە لە ئەنجامدا دەولەتى ئێران داواکاری ئەوانی قبوڵ نەکرد. (٢٧)

لادانی میرانی کورد لە حکومەتى کوردستان و دانانی لیپرسراوانی بیانی نەبوو ھۆی راپەرین و یاخیگەریی خەلکی کورد، کوردەکان بە چاکی ملکەچی فەرمانپەرەوایی (موعتەمد ئەلدەولە) بوون و بە یەکێ لە باشترین سەردەمەکانی ناسایش و ئارامی کوردستان یادی دەکەنەووە.

وه قايح نگاری کوردستانی لهم باره یه وه نووسیویه تی: "شازاده موعته مد نه لده وه هه قی له سه ره خه لکی کوردستان هه یه، سێ هه قی گه وه ی سه لماند. له راستیدا ناوی کوردو کوردستانی زیندو و تازه هیشته وه. یه کێ لهم هه قانه له ناو بردنی هه ورامیه کان بوو چونکه هه ورامیه کان ده سترۆییان ده کرد به سه ره دوو ورو نزیک و به سه ره ناوچه که دا زال بوون. هه وه ها له لای خاکی ده وه ته عوسمانیش تا رۆخ شاری سلیمانی، بێ سێ و دوو له ژێر حوکمی نه وان دابوو و له لای ده وه ته ئێرانیش تا نزیک شاری سنه، کاروبار له ده ست هه ورامیه کان بوو و بابه تیکی وا گرنگ له لایهن سنوورداران له ده وه ته ئێران ده شاردرایه وه و لیپرسراوانی ده وه تیان ناگادار نه کرده وه، تا وای لیها ت شازاده ی گه وه له بنوری شه وه هه لیقه ندن. هه قیکی تری ئهم شازاده مه زنه، لابر دنی ده ستی سه تمکارانه ی گیره شیۆتانی ده رو دراوسی کوردستان بوو. هه قیکی تری ئهم شازاده هیژایه، له ناو بردنی خێلی جاف بوو که له راستیدا له ناو بردنی نه وان و لابر دنی نه گبه تییه کانی نه وان له کوردستان کاریکی نه سه تم بوو. " (۲۸) به پیی ریککه وتنه نامه کانی ئێران و عوسمانی هه ره هۆژیک که له خاکی یه کێ له دوو ولات نیشته جێ بن ده بی سه رانه به حکومه تی نه وینده ر به دن، به لām هۆژی جاف نه ته نیا سه رانه یان نه ده دا، به لکو گشت گوندو کیلگه کانیان له سنوور تا سێ فه رسه خی سنه وێران و تالان ده کرد. سه رکوتکردنی جافه کان له سالی ۱۲۸۶ی کۆچی ۱۸۶۵ز ته نجام درا که سه رکرده ی هۆزه کانی کوردی ئێرانیش لهم شه ره دا به شداربوون. نووسه ری هه دیقه ی ناسریه. ده نووسی: "موعته مد نه لده وه هه موو ۵۰۰ سه ربازی بۆ پاراستنی بارودۆخی ناوچه ی هه ورامانی ده نارودو حکومه تداري نه وئی به یه کێ له کورده کانی سنه سپارد، ئهم سیاسه ته بۆ ماوه ی ده سالان درێژه ی کیشاو له سیبه ریدا خه لکی کوردستان به وه پیری ئارامی ژیا نیان به سه ره برد. " (۲۹)

بیجگه له دامه زران دنی کاربه ده ستانی ده وه ته عوسمانی، پکا به ری و دژایه تی نیوان هۆزه نیوه کۆچه ری هه ورامی و هۆزه کانی کۆچه ری جاف له گه ل جووتیارانی نیشته جیی مێرنشیني کوردستان که به مه به ستی داگیرکردنی زه وییه پرپیست و به ره که ت و له وه پگا کانی ناوچه که، ده بووه هۆی نزیک بوونه وه ی زه ویداران و ده ره به گی ناوچه که و ده وه ته ناوه ندی و پیویستی نامه ده بوونی کارگێپی سیستمی قاجاری له و شوینانه پته و تر ده کرد.

له سه ره ده می فه رمانه پوهایی بنه ماله ی نه رده لان، به ریۆه بردنی کوردستان به هۆی دامه زراوی وه زاره ت و وه کاله ت ته نجام ده درا که به هۆی یه ک وه زیرو یه ک وه کیل له ژێر چاوه دییری مێر سه ره پرستی ده کرا.

وهزير پتر بهرپرس بوو له ريځخستنې پټوهنديه كاني ميرنشين له گهډل حكومته تي ناوهندي و
وهكيل بهرپرسي ريځخستنې پټوهنديه كاني ناوځويي و وهرگرنتي سهرانه بوو و ههلبهت
جاروبار گشت نهو كارانه بههوي وهزير يا وهكيل نه نجام ده دراو به واتهيه كي تر سنووري
نهركه كانيان زور روون و ديارنه بوو. لاداني ميري نه دره لان به ماناي وه لاناني گشت توخه
كوردييه كان له كاري بهرپوه بردني كوردستان نه بوو، به واتايه كي تر دامه زراوه كاني وه زاري و
وه كاله تي ميرنشيني و فهران بهراني څو جيتي دريژيان به بووني څويان دا. نووسهري (توحفه ي
ناسري) ناماژه بهم خاله ده كا كه " له دهوراني حكومته تي موغتمد نه لدهوله و شازاده كاني
ديكي قاجار، بهرپوه بردني شاروچكه كان جگه له سنه له نه ستوي خودي كورده كان بوو، بو
ويتنه له سهرده مي موغتمد نه لدهوله كاروباري خپله كان له ده ست حوت كه سي كوردي
ده وروبهري شازاده بوو و حكومته تي سيژده شارو شاروچكه كي كوردستان له گهډل كاروباري
كه مينه كاني مه سيخي و جووله كه، كاروباري پاراستني شاري سنه له نه ستوي كورده كان
بوو. "(۳۰) له مهودوا هه ميشه حكومته تي كوردستان ده درا به يه كيكل له شازاده كاني قاجاري و
نهم ناوچه يه به ته واهه تي ملكه چي دهوله تي ناوهندي بوو و له م باره يه وه له گهډل ناوچه كاني
كوردنشيني نازه ربايمان جياواز بوو، بووني كاريگه رانه ي دهوله تي ناوهند له ميرنشيني كوردستان
و راده ي به رزي به شداري گوره پساواني نهم ناوچه يه له بهرپوه بردني كاروباري څو جيتي
ناوچه كه هينده بهرچا بوو كه دهوله تي عوسماني هه رگيز نه يتواني وهك نازه ربايمان له نه گهري
ناره زايه تي كورده كان يا جياوازي نايينيان له گهډل خهلكي ناوهندي ئيران به مه به ستي
بهرفراوان كوردي ده سه لاتد اريه تي څويان و گوشار خسته سهر دهوله ت سوود وهر بگرن.

ناسره دين شا به له بهرچاو گرنتي كاريگهري و ته ي زاناياني ناييني كورددو گرنگيان له ميشك و
دهرووني خهلكي ناوچه كه، ههولتي دا به سهراندا زال بي و به به خشيني نازناوي (شيخ نه لئيسلام) و
ههلبژاردني يه كيكل له زانايان بو وهرگرنتي نهم پله يه، څوي له كاروباره كان ههلقورتيتي، هه
بويهش له پاش گه شتي ناسره دين شا بو كوردستان له سالي ۱۲۷۵ ي كزچي ۱۸۵۴ ز (شيخ
نه لئيسلام) و موفتي "كوردستانات": هه موو دم بههوي شا يه كاني قاجاري ههلبهژيردران. بهم
پييه ههنگاو كي تر بو پته وركردن و سه قامگيري ههلكهوت و توانستي دهوله تي ناوهندي له
كورده كان هاويزو او سيستم قاجاري له گهډل بهرهمي قبول كوردي روئي كورده كان له بهرپوه بردني
كاروباري نيوځويي، زال بوون و كاريگهري څويان له ناوچه كه دا پاراست.

بەندى دوووم

بارودۆخى بەشى كوردنشینی
نازەریایجان بەر لە قاجارەکان

هیزه‌کانی موکری:

تۆزینه‌وه له باره‌ی بارودۆخی رامیاری - کۆمه‌لایه‌تی ناوچه‌کانی کوردنشینێ نازهربایجان نیشان ده‌دات که له زووه‌وه جۆره جیاوازییه‌ک له شێوه‌ی ژيانی رامیاری - کۆمه‌لایه‌تی - ئابووری کورده‌کانی ئهم ناوچه‌یه و خه‌ڵکانی میرنشینێ کوردستان هه‌بووه. له کاتی‌کدا که له سه‌ده‌ی نۆزه‌هه‌می زاینی تووتی‌کی شارنشینێ له شاره‌کانی سنه و سه‌قز سه‌ریه‌ڵده‌دا، کوردی نازهربایجان زیاتر هۆزگه‌لیکی کۆچه‌رو نیوه کۆچه‌ریبون که شویتنی نیشته‌جێ بوونیان به ناوچه‌یه‌کی خێله‌کی حسیب ده‌گرا، لهم سه‌رده‌مه‌دا میرنشینێ کوردستان له پووی گه‌شه‌کردنی پیوه‌ندی زه‌ویداری باو له ئێراندا، پێشکه‌وتووتر بوو و زه‌ویداری گه‌وره‌ پیتی گرتبوو. به‌لام کوردستانی باکوور له سۆنگه‌ی چڕبوونه‌وه‌ی دانیشته‌وانی خێله‌کی کورد و نه‌بوونی شاری گه‌وره، ئابووری به‌ستراو و شوانکاره‌یی (شبانێ) هه‌بوو.

شارۆچکه‌کانی مه‌هاباد، شنۆ، سه‌رده‌شت، نه‌غه‌ده‌و بۆکان له سه‌ره‌تادا بۆون به‌ بازارێک بۆ ساغکردنه‌وه‌ی که‌لوپه‌ل و به‌روبوومی کشتوکالی هۆزه‌کانی نیشته‌جێ له کوردستانی باکوور که په‌یتا په‌یتا گه‌وره‌ بوون و بوونه‌ شار به‌م شێوه‌یه که کوردستانی باکوور له‌بهر هه‌بوونی زنجیره‌ چیا‌ی به‌رز و سیستمی ئابووری شوانکاره‌یی پیوه‌ندییه‌کی بازرگانی به‌رچاوی له‌گه‌ڵ ناوه‌ندی ئابووری ئه‌وکاتی ئێران و هه‌ تاران، ئیسفه‌هان، شیرازو ته‌هورێز نه‌بوو.

گه‌وره‌ترین خێله‌کانی کوردی ئێران و هه‌ مه‌نگور، مامه‌ش، زه‌رزا، گه‌مورک، پیران، سوێسنی، به‌گراوه‌، ئالان، دێبوکر، شکاک و جه‌لالی له ناوچه‌ی کوردنشینێ نازهربایجان نیشته‌جێبون. له رووی جوگرافیه‌وه شویتنی ژيانی ئهم گروپانه‌ی کوردی له‌بهر چیا‌ی به‌رزو رێگای دژوار شیوازیکی تایبه‌تی ژيانیان به‌سه‌ر داسه‌پابوو که له ته‌نجامدا کرداری سیاسي و کۆمه‌لایه‌تی کورده‌کانی ئهم ناوچه‌یه له میژووی ئێران و نازهربایجان و کورده‌کانی ئێران، گرنگیه‌کی تایبه‌تی هه‌یه. به‌شیکیش له کوردستانی باکوور له سه‌رده‌می ده‌سه‌لاتداره‌تییه‌ سه‌فه‌ویه‌کان بوو به‌ شانۆی سه‌ره‌کی شه‌ری نیوان ئێران و عوسمانی. چونکه‌ رووبه‌رووبوونه‌وه‌ی شیعه - سووننه‌ لهم شه‌رانه‌ به‌ هۆکاری بنجینه‌یی دوژمنایه‌تی و قینی نیوان توخمه‌کانی ئێرانی و تورک ده‌ژمی‌ردرا، کورده‌کان و نازهربیه‌کانی ئهم ناوچه‌یه‌ش بوون به‌ میراتگری کۆمه‌لێک ده‌مارگه‌ژێ زۆر که هه‌میشه‌ و هه‌ سنووریکی نادیار له نیوان دوو کۆمه‌لگه‌ی کورد و تورک کاری ده‌کردو هه‌بوونی که‌مینه‌یه‌کی مه‌سیحی ئاشووری و ئه‌رمه‌نیش، ره‌هه‌ندی تری به‌م ده‌مارگه‌ژیه‌ ده‌به‌خشی.

خټله کانی موکری له کوټایي سدهی نږه می کوچی و هاوکات له گهل بزووتنه وهی شیخه کانی سه فموی، له کوردستانی عوسمانی و میزوپوتامیای باکور (دوورگی نین عومر) له سووری هاتنه وه ټیران. نوسه ری (سیره ی شه کراد) له و پروایه دایه که یه که م جار که سینک له بنه مالته ی پاشاکانی بابان به ناوی بابامیر ناوچه ی ټیستای موکریانی له نازه ریسه کان سه ندو ورده ورده منداله کانی نه و له م ناوچه یه حکومته ده که نه و له و کاته وه، موکریه کان هه رده م سه ربه ده ولته تی عه جهم بوون.^(۱)

هۆزه کانی موکری له سه رده می رووبه روو بوونه وهی قزلباشه کان و تورکه کانی عوسمانی، لای ټیران و هه ندی جاریش لای (بابی عالی) یان ده گرت و گرنه گرتین روودای نه م سه رده مه خۆراگری یه که نه له سه رکرده کانی موکری بوو به ناوی میره به گ که به خانی له پ زپړین به ناویانگه و له به رانه ر قزلباش له قه لای دمدم شه ر ده کا، کوردی ټیران و تورکیه بیره وهی نازایه تی نه ویان کرد به به یت و بالۆزه و هۆنراوه ی رازاوه و به م شیویه یادیان زیندو هیشته وه. میری کورد به ر له سه ریچی کردن، له گهل قزلباش یه کبون و شا عه باس که میره مه دی له پ زپړینی (که دهستی له جهنگی تورکه کان پراپوه) "... کهوته به رچاو، ناوړی له داوه و کوردی به میری خټله کانی دهشتی ته رگه وه به نازناوی خان، گه وهی کورد له راستیدا نه یاله تی ورمی و شنوخی پی به خشی و هه ستایانی زپړینه گه ر، ده ست و باسکیکی له زپړی سوور درسته کراو و به گه وهه رو مرواری نه خشراویان بو ساز کرد.^(۲)

شا عه باس ریگه ی پيدا که له پ زپړین قه لایه که له دۆلی قاسملو ناوچه ی مه رگه وه ساز بکا که به دمدم به ناویانگه و له به ر قایمی و سه ختی قه لاکه، له پ زپړین و سه رکرده کانی تری کورد له دوی ټیران راپه رین و داوی یارمه تیشیان له (بابی عالی) کرد، به لام سولتان هیه یارمه تیه کی نه دانو سوپای قزلباش دوی چنه د شه ریکی گه رم، به دژاریه کی زۆر قه لایان و ټیران کورد سه ر له به ری راپه ریوه کانیشین کوشت و گیانی به رگری شه رکه رانی کوردو توندوتیژی له راده به ده ری قزلباشه کان له هۆنراوه و سترانی کوردی موکریان هه ر مایه وه له شوینتیکی ترو رووداویکی دیکه شدا له نه غامی یاخیه گه ری دهسته یه کی دیکه له خټله کانی موکری، زۆریه ی شه رکه رانی و سه رکرده کانی خټله کانی کوردی کوژران. نه م دوو رووداوه له گهل ده مارگرژی نایینی و رق و قینی زۆر له نیوان نه ته وهی کورد و نازه ر، گه شتیکی پر له دوژمنکاری و پی پروایی له ناو کورده کانی باکور به رانه ر به ده ولته تی ټیران و تورکه نازه ریسه کان ساز کوردو دوی رووخانی سه فموی، خټله کانی نازه ری وه که نه فشار، قراچه داغی و شقاقیه کان له سه رکوتکرده کانی خټله کانی موکری ده ریان هه بوو و بیره وهی

تيك چرژانيان له گهڼ شاعر و ياخوډ به پيټي و ته ي كورده كان "عهده مي رافزي" سالانيكي دوورو دريژو له نيو خه لكي كورد مايه وه.

بهو چه شنه كه له ده قمي ميژووي نه فشار واته سهره كيترين سهرچاوه ي ميژووي خيڼه نازه ريسه كاني روژناوا سالاني دواي رووخاني سه فموي ده بينرئ، له سهرده مي لاوازي و دارماني ئيران دواي هه لوه شانوه ي حكومه تي سه فموي و زالبووني نه فغانه كان تا شه رة كاني ناوخيبي و په لاماري عوسمانيه كان، خيڼه كاني نازه ري توانيان خيڼه كاني كوردي تا سهرده مي به ده ركه وتني قاجاره كان و يه كگرتني دووباره ي ئيران بجه نه ژير كوټر ټولي خويان و نه هيلن ناوچه كاني كورد نشيني نازه ربايمان به خاكي عوسماني بلكيندرئ.

بنه ماله ي موكر ي و كوردستاني باكوور له سهرده مي قاجاره كاندا:

پاش يه كگرتنه وه ي دووباره ي ناوچه جوړ به جوړه كاني ئيران و سهره لډاني سيستم يكي به هيژو ده ستر ټو له سهر ده ستي ناغا محمده دخاني قاجار له سهره تاي سه ده ي سيژده ي كوچي دا، هوژه كاني موكر يش وه كه نه رده لانه كان تيبيني هه لومهر جي نوټيان كړدو چوون به ره و خرمه تي قاجاره كان، سهر وكي موكر ي له م كاته دا، بوداق خان كور ي شيخ عه لي خاني موكر ي بوو يه كه مين جووله ي سياسي نهو، به شداري له سهر كوټ كردني سادق خاني شقاق ي ره قيب و دوژمني قاجاره كان بوو.

به ر له سهر و كايه تي بوداق خان، هوژي دومبولي فهرمانه واي سابلانغ (مه هابادي ئيستا) يان ده كرد كه هوژيكي كورد، به لام شيعه بوون. موكر يان نه و كات به نه نداميكي فيدراسيوني هوژي توركي نه فشار حسيب ده كرا. پاش كوشتني نه محمد دخاني دومبولي حاكمي سابلانغ له شه رة ناوخيويه كان، محمده قولي خاني بيگلر به گي فيدراسيوني نه فشار، حكومه تي نهو شاره ي له سالي ۱۲۰۱ ي كوچي به بوداق خان سپارد.^(۳)

بهو شيويه ي كه نووسه ري كورته ميژووي مه هاباد ده نووسئ، فيدراسيوني بلباس بريتي بووه له خيڼه كاني كوردي عوسماني كه له سهره تاي سه ده ي دوازه ده مي كوچي، له خاكي عوسمانيه كانوه به ره نازه ربايمان كوچيان كرووه و هوژه كاني دييوكريش له كوټاي سه ده ي دوازه ده م له ديار به كروه هاتنه ناو ئيران. نه م دوو هوژه كورده هه ميشه له گهڼ موكر يان

لهسەر پاوان کردنی لهوه‌پ‌گه‌و زه‌وی پرپیتی سابل‌اغ له ناوچه‌ی موکریان له مەلمانێ دابوون.^(٤)

ناوچه‌ی لاجان هه‌میشه‌ حوكمی موکری بووه‌ و بلباسه‌کانی دانیشتووی نه‌وینده‌ی، سالانه‌ بره‌ پارهیەکیان وه‌ك مافی له‌وه‌پ‌ ده‌دا به‌ موکریان. به‌لام له‌ سالی ١٢٠١ی کۆچی ١٧٨٠ز ئەم بره‌ پارهیەیان نه‌دا و بیگلەر به‌گی نه‌فشار سه‌ره‌رای خزمایه‌تی خوینی له‌گه‌ڵ قه‌ره‌نی ئاغای سه‌رکرده‌ی بلباسان، فیدراسیۆنی ناوبراوی سه‌رکو‌تکرد که بوداق خانیش له‌م شه‌پ‌ده‌دا به‌شدار بوو و له‌ نه‌غجای نه‌و لی‌هاتوو‌یی‌ه‌ی که له‌ خۆی نیشاندا، که‌وته‌ به‌رد‌لی بیگلەر به‌گی نه‌فشار و به‌م شیویه‌ حکومه‌تداری نه‌و له‌سه‌ر ناوچه‌ی سابل‌اغ - موکری پتر له‌ جاران جی‌گیر بوو.

نووسه‌ری میژووی نه‌فشار د‌وای ئاماژه‌کردن به‌ بر‌وا و د‌نیا‌بوونی زۆری بیگلەر به‌گی نه‌فشار له‌ راست بوداق خان هه‌ستی ئی‌زیه‌ی پ‌ی‌هاتنه‌وه‌ی خانه‌کانی کوردی و تورکی تازه‌ربایجانی له‌ د‌ژی نه‌و ورووژاند و یه‌کێ له‌ سه‌رکرده‌کانی کورد به‌ ناوی نه‌فراسیاب س‌ول‌تان زه‌رزا، که ه‌اوه‌ده‌می هه‌میشه‌ی بیگلەر به‌گی نه‌فشار بوو له‌ نه‌غجای ئی‌زیه‌ی و قین که له‌ ئاست سه‌رکرده‌ی موکریانی هه‌بوو، به‌ بوختان و خراپ حا‌لی کردن، بووه‌ ه‌ۆی نه‌وه‌ی که بیگلەر به‌گی نه‌فشار نه‌م‌ری کو‌پ‌ر کردنی بوداق خان ده‌رب‌کا.^(٥)

ه‌ۆ‌ه‌زه‌کانی تازه‌ربایجان، ر‌ۆ‌ل‌ئ‌کی به‌رچاویان هه‌بوو له‌ شه‌پ‌ه‌کانی ئی‌ران و رووسیا و له‌ نه‌غجای هه‌لومه‌رجی شه‌پ‌دا، گشت ه‌ۆ‌ه‌زه‌کانی کورد، چ به‌ خ‌ۆشی و چ به‌ ناخ‌ۆشی ناچار‌بوون ملکه‌چی فه‌رمان‌پ‌ه‌وایی ناوه‌ندی بن له‌ د‌اب‌ین‌کردنی ه‌یت‌زی شه‌پ‌کر (بنیچه‌) و دانی سه‌رانه له‌ کاتی خ‌ۆی و له‌م باره‌یه‌وه‌ چ‌اوه‌روانییه‌کانی عه‌باس می‌رزای جی‌گیری شاو ده‌وله‌تی ناوه‌ندی له‌ لایه‌ن کورده‌کانه‌وه‌ هاته‌دی.

تا راده‌یه‌ك که (بابی عالی) نه‌یتوانی د‌وای شکانی سوپای ئی‌ران له‌ ده‌وله‌تی روس، کورده‌کان بور‌وژیت‌ و سوودیان ل‌س‌ وهر‌گ‌ر‌ئ‌. به‌لام لایه‌نگری بوداق خانی موکری له‌ حکومه‌تی قاجار و هاوکاریکردنی له‌گه‌ڵ کاربه‌ده‌ستانی قاجاری نه‌وه‌بوو که ده‌یویست به‌ پشت‌به‌ست‌ به‌مه‌ بتوان‌ئ‌ نه‌یارانی په‌ه‌ت‌زی خ‌ۆی وه‌ك فیدراسیۆنی بلباس و کۆمه‌له‌ خ‌ی‌له‌کانی د‌ی‌بوک‌ری له‌ ناو به‌ری‌ یان ه‌یچ نه‌ب‌ئ‌ بی‌اغ‌ت‌ه‌ ژ‌یر ده‌ستی خ‌ۆی و له‌م ر‌ی‌گایه‌وه‌ له‌وه‌رو ک‌ی‌ل‌گه‌ی به‌ پ‌یت و به‌ره‌که‌تی د‌ی‌بوک‌ریان بکاته‌ مولکی موکریان. سه‌رکرده‌ی موکریان ئاگاداری ئەم راستیه‌ بوو که حکومه‌تی قاجار له‌و کات و ساته‌دا ئاماده‌یه‌ فه‌رمان‌پ‌ه‌وایی سابل‌اغ بداته‌ ده‌ست‌ کوردان و ب‌ۆ‌یه‌ش هه‌ولی دا له‌ ر‌ی‌گه‌ی هاوکاری کردنی له‌گه‌ڵ فیدراسیۆنی نه‌فشار و خزمه‌ت‌کردنی جی‌گیری

شا، عەباس میرزا، هیزو دەستۆیی سیاسی و ئابووری ناوچەى موکریان هى خودى موکریان بى.

دواى بوداق خان که له سالى ١٢٣٨ى کۆچى ١٨١٧ز مرد، بەرپۆه بەرایه تى سابلاغ بۆ ماوهیه که درا به ئیبراهیم خانى باکوێ، بەلام له سالى ١٢٤١ - ١٨٢٠ز به فەرمانى جیگری پاشا، عەبدوللا خانى کورێ بوداق خان وهک حاکمى ئەو شارە دەستبەکار بوو. خزمەتى بەرچاوى عەبدوللا خانى موکرى له راست دەولەتى ئێران لەو سالانەى که شەر له نێوان ئێران و روسیه و ئێران هرات، له ئارادا بوو، بووه هۆى ئەوى که شا و جیگری شا، به چاوى رێزوه سەبرى بکەن. هەر بۆیه ش عەبدوللا خانى بەهۆى هەلکەوتى سیاسى خۆى، عەباس و ئاغای سەرکەردەى دىبوکریان کوشت و شەر له نێوان دوو هۆزى موکرى و دىبوکرى دەستپێکرد.^(٦)

دواى دواى ئەم رووداوه، عەبدوللا خان، بۆ تاران بانگێشت کراو لەسەر کار لادراو دەستبەسەر کرا. بەلام دوو سال دواتر له لایەن شازادە قارەمان میرزا حاکمى ئازەربایجان، پلەى پیشووى خۆى و دەست هینایه وه و سەرۆکى خێلانى دىبوکرى کەوتنە بەندىخانه. لەم سەرەمه دا، ناوچەى کوردنشین بوو به شانۆى مەملەت و رکا بەرى نێوان موکریان و دىبوکریان، که له ئاکامدا موکریان زۆریهى مولکەکانى له دەستدا.^(٧)

ئەم رووداوانه بونە هۆى ئەوى که بنەمالەى موکرى و به تايهەتى عەبدوللا خان نزیکەى سەد سالتیک له کۆشکى قاجارى نزیک بینه وه و هاوکارىیان دەگەڵ بکەن و ئەندامانى ئەم خێزانە به شتوبهەكى میراتگری خۆیان به پیشترزانى بۆ بەرپۆه بەردنى شارى سابلاغ و ناوچەکانى دەورووبەرى و خەلکى کوردیش له شتوایى حکومەتى ئەوان رەزامەندبوون.

زەماوه‌نده سیاسیه‌کان و به‌شداری کوردان له ده‌سه‌لاتدا

پێوه‌ندى ده‌ولەتى قاجار له‌گەڵ کوردانى ئازەربایجان ته‌نیا له بنەمالەى موکریدا کورت نه‌ده‌کرايه‌وه، به‌لکو کورده‌کانى دانیشتووى چه‌ریقیش له سەرده‌مى محمد شا به‌رپرسي به‌رپۆه‌ردنى به‌شیک له ئازەربایجان بوون. دەرەبەگى کوردانى چه‌ریق بە‌ناوى یه‌حیاخان، له سەر‌ه‌تا دا ناوچه‌کانى سۆما و برادۆستى به‌رپۆه‌ده‌برد، چونکه خوشکى دایکى شازاده عەباس میرزا مه‌لیک ئاراو یه‌کێ له کچانى خێزانى محمد شای قاجار بوو، ورده ورده له ده‌زگای قاجارى به‌ره‌و پێشه‌وه ده‌چوو. له نێوان ساله‌کانى ١٢٥٠ تا ١٢٦٠ى کۆچى ١٨٢٩-١٨٣٩ز

شازاده مهليک قاسم ميرزا حاکی ورمی بو و که له باره‌ی وه‌رگرتنی سه‌رانه له‌گه‌ڵ یه‌حیاخان تووشی کیشه‌بوو، شای ئاگادارکرده‌وه و شا وه‌لامی دایه‌وه: "له‌ باره‌ی یه‌حیاخانی ئاغای کوردان، مامی ده‌بی گۆی له‌ داواکارییه‌کانی ئه‌و بگریو له‌ خۆی رازی بکا نه‌ک شکایه‌ت و گله‌یی لی بکا." (۸)

شا له‌م کیشه‌یه‌ی نیوان مامی خۆی و ئاغای کوردان لای ئاغای گرت و ئاشکرایه که بیجگه له‌ له‌به‌رچاوگرتنی خزمایه‌تی، به‌رژوه‌نده‌یی سیاسی و پێویستی سه‌رنجراکێشانی ره‌زامه‌ندی کورده‌کانیش، له‌ به‌پاره‌کانیدا ده‌وری هه‌بوو، جگه له‌مه‌ حاجی میرزا ئاغای سه‌دری نه‌عه‌زه‌میش پشتیوانی له‌ یه‌حیاخان ده‌کرد. سه‌ره‌نجام له‌ سۆنگه‌ی زی‌ده‌بوونی کیشه و ناکۆکی نیوان مامی شاو یه‌حیاخان، شا مامی له‌ کار لاداو ئاغای کوردانی به‌ حاکی ورمی دانا. نووسه‌ری (تاریخی نه‌فشار) له‌ باره‌ی رۆلی خوشکی و کچی یه‌حیاخان له‌ وه‌ده‌ست هێنانی حکومه‌تی ورمی دا ده‌نووسی:

"له‌م ساڵه‌ش ۱۲۶۰ی کۆچی ۱۸۳۹ز یه‌حیاخانی چه‌هریقی ئاغای کورد، که بو پایته‌خت بانگه‌شێت کرابوو، به‌هۆی پشتیوانی حاجی میرزا ئاغا و به‌هۆی پشتیوانی خوشکی و کچه‌که‌ی که خێزانی هه‌زه‌رتی شابوون، کراسی هوکمرانی ورمی و سه‌لماسی پۆشی و شادومان به‌ره‌و شوینی مه‌به‌ست گه‌راپه‌وه." (۹)

یه‌کێ له‌ کاره‌کانی یه‌حیاخان سه‌رکوته‌کردنی خێله‌ یاخه‌بووه‌کانی ناوچه‌ی سۆمای و برادۆست و هه‌له‌قهن‌دی نۆکه‌ندیک بو شاری ورمی - یه‌ که‌ دوا‌ی ئه‌و کۆتایی پێهات.

فه‌رمانه‌هوا‌یی یه‌حیاخان له‌ ورمی، ئه‌مه‌ ده‌سه‌لمێنی که‌ زه‌ماوه‌ندی سیاسیی رۆلێکی کاریگه‌رانه‌ی هه‌بووه له‌ نزیک‌بونه‌وه‌ی کورد له‌ کۆشکی شاو ده‌سه‌لاتداریتی. هه‌ندێ جار، شای قاجار له‌گه‌ڵ سه‌رکرده‌یه‌کی خێل یا ده‌ربه‌گیکی گه‌وره که سه‌رۆکی فیدراسیۆنی چه‌ند خێل بوو، پێه‌ندی خزمایه‌تی ساز ده‌کرد و له‌ رینگه‌ی ئه‌وه‌وه کۆنترۆلی ده‌وله‌تی ناوه‌ندی له‌سه‌ر ناوچه‌کانی کوردنشین سه‌قامگیر ده‌کرد. یه‌حیاخان له‌ ساڵی ۱۲۶۴ی کۆچی ۱۸۴۳ز له‌ دوا‌ی مردنی محم‌د شاو به‌هۆی ئه‌و خزمایه‌تییه‌ی له‌گه‌ڵ شازاده‌ عباس میرزا مه‌لیک ئارای هه‌بوو له‌ حکومه‌تی ورمی و سه‌لماس لادرا. هه‌زی بنه‌ماله‌ گه‌وره‌کانی کورد بو ئه‌وه‌ی پشکدار بن له‌ ده‌سه‌لاتداریتی سیستمی قاجاری زۆر بوو، چونکه ئه‌وان پێویستیان به‌ سه‌رچاوه‌یه‌کی پشتیوانی له‌ ده‌ره‌وی چوارچێوه‌ی کۆمه‌لگه‌ی کوردی هه‌بوو بو ئه‌وه‌ی له‌ وتووێژو و ناکۆکییه‌کانی

خێلهکیانهی نێوان خۆیان، سوودی لێ وهریگرن. بۆ نموونه بنه‌ماله‌ی موکری به پشته‌ستن به شای قاجار توانی بۆ ماوه‌یه‌ک به‌سه‌ر نه‌یارانیان واته بلباس و دێسوکری دا زāl بن. دانانی حاکی کوردی له نازه‌ریایان و کوردستان کۆمه‌ڵێک ناکامی لێکه‌وته‌وه:

یه‌که‌م: رووبه‌رووبوونه‌وی دوو توخمی شیعه و سوننه‌ی که‌م ده‌کرده‌وه و نه‌ته‌وه‌ی کورد و نازه‌ر له ناویه‌ک سیستمی هاوته‌ریب دا ده‌بوون له‌گه‌ڵ سیاسه‌ته‌کان، دووهم: ده‌وله‌تی عوسمانی نه‌گه‌ری که‌ڵک وهرگرتن له هه‌ستی نایینی کورده‌کانی له کيس ده‌چوو و سێهه‌م باج و سه‌رانه سه‌ندنی پاسه‌وانی له سنوور و دابینه‌کردنی هێزی بنیچه یا سه‌ربازی خێله‌کی له‌سه‌ر ده‌ستی حاکیکی کورد سه‌ری ده‌گرت، هه‌ڵبه‌ت کورده‌کان له ناست ده‌وله‌تی ناوه‌ندی ملکه‌ج و گوێراپه‌لی پتریان له خۆ نیشان ده‌دا. گه‌وره‌ترین که‌سایه‌تی کورد له نازه‌ریایان که چووه ناو کۆشکی ناسره‌دین شا، عه‌زیز خانی سه‌ردار له ئه‌ندامانی بنه‌ماله‌ی موکریه. عه‌زیز خان رۆله‌ی محمهد سولتانی موکری له سالی ۱۲۰۷ی کۆچی ۱۷۸۶ز له سه‌رده‌شت له‌دایک بوو و دوا‌ی تێپه‌راندنی رۆژگاری هه‌ژاری و بزری له ته‌ک براهیه‌کی فه‌ره‌ج خان چووه ته‌ورێژ. نووسه‌ری په‌رتووکی تاریخ و جوگرافیای دارولسه‌لته‌نه‌ی ته‌ورێژ له باره‌ی هاتنی عه‌زیز خان بۆ ناو شانۆی رامیاری ده‌نووسی: "عه‌زیز خان ده‌ستخه‌تیکی خۆشی هه‌بوو و زمانێکی لوس. چووه ناو ئه‌نجومه‌نه‌ی وه‌زیران. ده‌رووبه‌ری هه‌زیران له ئاخافته‌کانی بوو. وای لێهات ورده ورده ناسراو له کابینه‌ی یه‌که‌می شای شه‌رکه‌ر (غازی)دا له فه‌وجی شه‌شه‌می ته‌ورێژ، پله‌ی جیگه‌ریان پێ سپارد. له شه‌ری هه‌رات ناماده‌ی مه‌یدانی شه‌ر بوو و به فه‌رمانی شا چووه شاری به‌نده‌را و چاوی به محمهد خان و کامه‌رانی ئه‌فغان که‌وت، دوا‌ی ئه‌وه پتر به‌ده‌رکه‌وت تاکو فه‌وجی چواره‌می ته‌ورێژیان پێدا و بوو به سه‌ره‌ه‌نگ و له کۆتایی رۆژگاری محمهد شا له شیراز، فه‌وجی چواره‌می له ژێرده‌ستدا‌بوو. هه‌رکه شا ئه‌مری خۆی به‌جێ هێنا، شیرازیه‌کان دژی حوسێن خان نیزامولده‌وله‌ راپه‌ڕین و بوو به شه‌ریان، که عه‌زیز خان راپه‌ڕیه‌کانی سه‌رکو‌تکرد و خزه‌تیکی چاکی ده‌وله‌تی کرد."^(۱)

عه‌زیز خان به‌و شێوه‌یه‌ی که بۆ نووسه‌ری تاریخ و جوگرافیای دارولسه‌لته‌نه‌ی گێراوه‌ته‌وه له سه‌ره‌تای حکومه‌تی ناسرده‌ین شا نامه‌یه‌کی له ئه‌میر که‌بیر به ده‌ست ده‌گا و تێیدا نووسرابوو: "عه‌زیز وهره تا عه‌زیزت بکه‌م (واته تا رێژت لێ بنێم و به‌رزت بکه‌مه‌وه)"^(۱) ناغای کورد دوا‌ی گه‌یشته‌نی ئه‌م نامه‌یه به‌ره‌و تاران چوو و له لایه‌ن ئه‌میر که‌بیر پله‌ی یاوه‌ری گشتی سه‌ربازه‌کانی ئێرانی پێ به‌خه‌شرا، له راستیدا بوو به جیگه‌ری سوپایی ئه‌میر که‌بیر و له

دواييدا بوو به زاوای نهمير که جيگهي شانازی بوو. دواي راپهريني بابيهکان له شاري زهنگان، نهمير، عهزیز خانې بۆ سهرکو تکر دنی نهوان رهوانه کرد، دواي نهوه کردی به نوينهري ئيران بۆ سهردانی رووسییه و ناخافتن له گهل جيگري قهيسهري رووسییه له ئيرهوان. پاش لادانی نهمير که بیر، به سهرکردهی گشتی سوپای ئيران و بهرپرسی کاروباری (دارولفنون) ههلبژێردرا. به پیتی نووسینی مه هدی بامداد، پیلانگيڤري ميرزا ناغا خانې نوری که ههزی ده کرد گشت کار به دهستانی سهردهمی نهمير که بیر به لاوه بنی، توانی له نه بامداد سهرکردهی گشتی سوپا به لاوه نی و شا بی هیچ هوکاريك گشت پله و نازناوه کانی لیستندهوهو رهوانه ی سهردهشتی کردهوه. (۱۲) نادر ميرزاش ناماژه به وته کانی ميرزا فهزلولای وهزیری سوپا و برای ميرزا ناغا خانې نوری دهکا که له سهردهمی فهرمانپهوايی خو ی له تهوړیز به فهرمانی براکه ی، سهرکردهی گشتی عهزیز خان، له سهردهشتهوه بانگهيشت دهکا بۆ نهوهی له باره ی کاروباری سهرانه ی سهردهشت وه لامبداتهوه. به لام وهزیری سوپا نه ته نیا هيچی له عهزیز خان نهويست، به لکو يارمهتی عهزیز خانې دا بۆ نهوهی نه خو شيبه که ی چاره سهر بکا. وهزیری سوپا له وه لامی خه سهرهوخان (یه کي له خزمانی نادر ميرزا) دا که شایه دی نهم دیداره بووه گوته بووی: نهو برا گوڤه گوڤه ی من (ميرزا ناغا خانې نوری) له گهل نهو پیاوه دا دوژمنه و به خوینی تینوه، منی راسپارد ههر که گه يشته تهوړیز، عهزیزخان بانگ بکو به توندوتیژی له گه لی بچو لیوه به ههق یا ناههق پارهو پولی لی بستینه به ناوی باجی سهردهشت و مه یله نه شهو نه روژ ناسوده بی، به لکو غیرهتی نهم کردهوه هه لته گری و نه توانی دان به خویدابگری یا له هه ژمهتان بری یا ژه هریك بخوا و خو ی رزگار بکا و من له دلپاوكی رزگارم بیت. نهوه باش بوو که شا له ژیره وه خو ش ی دهويست، بیستوومه که به دزی یهك دووچار نامه ی بۆ نویسووه. له وهی دهترسم که له ناكاو بانگهيشتی بکا، نهو کاته ی هه موو کاره که مان له ناو دهچی، ناچار بووم به سهرهخوم نه یتم و بانگهيشتی بکه م و نهو توندوتیژی که به کاریشم هیئا بۆ بهر وهندی بوو و به نهی نی نهم له خوم دلنیا کردهوه. نه گهر نهو به م نه خو شیه مردبووايه، ناوی من ناشیرین دهوو و شاش رقی له من هه لده گرت". (۱۳)

پیلاننه کانی سهرهك وهزیران بۆ بی دهسه لات کردنی عهزیز خان به مه کو تایي پی نه هات، به لکو بوختانی نهوهی خسته پالی که له وروژاندنی شاهسه وه نه کان و کوردی هه ورامی له راپه رینیان دزی دهوله تی ئيران و جیا کرد نه وهی کوردستان دا، دهستی هه یه. به لام نهم بوختانانه هیچ بنه مایه کی راستیان نه بوو، چونکه هه موو ناواتی عهزیز خان نازه رابايجان بوو و نادر ميرزاش

ناماژە بەم بابەتە دەکا: "دوای ماوهێك ناسرەدین شا بو لای خوێ بانگی كرد. هاتە لای. لاواندیەو وە حوكمرانی مازەندەرانى پێدا. هەرەمان روژ كە ئەم پلەیهی پێ بەخسرا پلەكەى گۆزا بوو بە پیشكاری نازەربایجان كە ئەمە دوا ناواتى ئەو بوو. " (١٤) بامدادیش لەم برۆایە دایە كە ئەوپەڕى ئاواتەكانى عەزیز خان حكومەتى نازەربایجان بوو. " (١٥) دوای لادانى میرزا ئاغا خانى سەرەك وەزیر، ناسرەدین شا دووبارە گشت مەنسەبەكانى پیشووى عەزیز خانى بو گەراندهووە لە سالى ١٢٦٧ كۆچى ١٨٤٦ز بوو بە ئەندامى ئەنجومەنى وەزیران. عەزیز خان ماوهێك پلەى پیشكاری نازەربایجان و ئەتابەگى موزەفەرەدین میرزای جیگرى شای پێدرا و دووبارە لە سالى ١٢٨٤ى كۆچى ١٨٦٣ز بوو بە وەزیری جەنگ. عەزیز خان نە تەنیا دەسلەلتى خوێ و بنەمالەكەى خوێ بەرزكردهووە، بەلكو رۆلى بەرچاوى بىنى لەوێ كە كوردی تریش پێنە ناو دامودەزگای دەولەتى. نووسەرى (سیرەى ئەكراد) لەم بارەیهو دەنوسى: " چونكە عەزیز خان سەردارى گشتى كە سەر بە خێلى موكرى بوو لە لای شا ریزی تاییەتى هەبوو گەیشتە جۆرەها پلە و مەنسەبى بەرز، كە ئەمە بوو هۆى بووژانەوێ بارى ژيانى خەلكى ناوچەكەى خوێ كە لەژێر تیشكى پشتیوانى ئەو هەندێكیان پلە و مەنسەبى دەولەتیان وەدەست هێنا. ئاغا و دەرەبەگى بابا میرى ملكەچى بوون، بە وێژدانەو دەبێ بگوترێ كە لەوێتى عەزیز خان بە دەرکەوتوو تا ئیستاكە ماوێ بیست و دووسالە جیاوازیەكى زۆر لە ژيانى موكرى دەبیندرێ كە پێشتر لەوپەڕى هەژارى و دەست كورتیدا دەژيان. " (١٦)

بەم شێوەیه كە عەزیز خان لە دەزگای قاجارى پیشكەوتوو، بۆمان دەرەكەوێ كە جیاوازی نایزایی هەرگیز نەبووئە لەمەپەر لە رینگەى پیشكەوتنى توخى كورد و بەشداریان لە بەرپۆهەردنى كاروبار. دوژمنایەتى میرزا ئاغا خانى سەرەك وەزیر لە سۆنگەى كوردبوون یا سونەبوونی عەزیز خان نەبوو، بەلكو ترسێ لە پربایەخ و هێژابوونی عەزیز خان لە لای شا هەبوو كە ئەمە وای لێدەكرد قىنى لێ هەلگرێ. ناسرەدین شا عەزیز خانى خوێ دەویست و هەموو دەم، بەچاوى ریز سەیری لێهاتووبى و لێهەشەوێبى ئەوێ دەرەك. نادر میرزا سەبارەت بە هەلگەوتى عەزیز خان دوای لە ناوچوونی ئەمیر كەبیر دەلى: عەزیز خان یاوهرى گشت سوپای ئێران بوو تا ئەو روژەى كە میرزا تەقى خان لە كار لادرا و هێندەى پێ نەچوو كە شا ئەوێ دووبارە بەناوى فەرماندەى گشتى سوپا ناو هێنا و جیگە و پینگەى بەرز بوو و گەیشتە ئەستێرەكانى ناھید و كەیان. " (١٧) هەروەها دەلى دوژمنكارى ئاغا خانى نوورى لەگەڵ عەزیز خان لەوێهەو هاتبوو: كە لە راپۆرتچینەكان و بوختانكەرانى كۆشك، بیستبووى كە شا زۆرى

خۆش دەوی، بۆیە دەترسا که ئەو بێمەرز بکاتەوه".^(۱۸) عەزیز خان بێجگە لە نازەریایجان دەیویست بەسەر ناوچەى بانە و سەقزیشدا زāl بۆ و بۆیە رکابەرى لەگەڵ میرانى ئەردەلان دەکرد. ئەم رکابەرییە لە سەردەمى سەفەویەوه دەستی پێکرد و دواى عەزیز خانیش درێژەى کێشا. نووسەرى (توحفەى ناسرى) دەلى: عەزیز خانى موکرى لە سەردەمى حکومەتى عەزیزوللا خانى دووهم لەسەر میرنشینی کوردستان، بۆ ئەوەى عەزیزوللا پێى خۆش بێ، حاکمىکى بۆ بانە دەست نیشان کرد که میر بە لاوەى ناو لەم کارەش پشەتى بە ئەمیر کەبیر گەرم بوو و هەروەها دەلى: "عەزیز خان هەردەم هەولێ تێکدانى کاروبارى میرى دەدا و لە خزمەت ئەمیر کەبیر بە جۆرەها شتووە لە دژى دەجولایەوه".^(۱۹)

بەلام هەولەکانى کاریگەرنەبوون، چونکە ئەمیر کەبیر دەیتوانى نێوەنجیگەرى نێوان میر و عەزیز خان بکا، بەلام لە سەردەمى سەدهى بیستم ئەوەى عەزیز خان بەناوى محەمەد حوسێن خان توانى شارى بانە داگیربکات و لە جیاتیان سەیفەدین خانى سەقزی، حاکمى دەست نیشان کراوى خۆى لەو شارە وەك پیاوى حکومەت داڕەزێنى.^(۲۰) لە پێداچوونەوى ژيانى رامیارى دوو بنەمالەى موکرى و ئەردەلان بۆمان دەردەکەوێ که جیاوازی ناینزایى نەبوو بە لەمپەر لە رێگەى نزیکایەتى و هاوکارىیان لەگەڵ سیستمى قاجارى و ئەوان لە ئاست رەوتى بە ناوەندیکردنى دەولەتى ناوەندى نەتەنیا رانەوهستان، بەلکو خۆیان بوون بە یەکێ لە جێبەجێکەرانى کاروبارى ئەم سیستمە. لەم پێداچوونەوه و وردبۆنەوهیدا خالێکى ترمان بۆ دەردەکەوێ و ئەویش نارێکى و جۆریەجۆرى تانوپۆى کۆمەلایەتى کۆمەلگەى کورد لەو سەردەمى داوە. بەشى کوردنشینی نازەریایجان وەك مەلەبەندى سەرەکی هۆزەکانى کوردی لەگەڵ میرنشینی کوردستان یان ئەردەلان که مەلەبەندى ژيانى جووتیارانى نیشەجێبوو بۆ زەویدارانى گەوره و شارنشین لە دژایەتى داوو و لە ئەنجامدا هەمیشە جۆریک رکابەرى نێوان کوردانى باکوور و باشوور لە ئارادابوو که یەکێ لە دیارده زەقەکانى، لایەنگرى باکووریەکان بۆ لای عوسمانییەکان و لایەنگرى باشووریەکان بۆ دەولەتى ئێران بوو و جیاوازی لە بۆچوونەکان بە نۆرى خۆى دەبۆهەوى دەسەلاتداریتى و زāl بوونى پترى قاجاریەکان لەسەر کۆمەلگەى کوردی.

تا ئەو کاتەى که کوردهکان لەسەر چارەنووسى خۆیان زāl بوون، هیچ ناپەرەزاییەك که بەرچاو بێ، ساز نەبوو، بەلام دانانى حوکمرانى تورک لە باکوورى کوردستان، ئەوپەرى سەتمەکارى لە سەرانهەندن و وروژاندنى عوسمانى، زەمینەى رەخساند بۆ یاخیگەرى و ناپەرەزایی. کزى دۆخى سیاسى سوپایى و دارایی ئێران لە ئەنجامى ناکاراى بوونى سیستمى حکومەتى رۆژەلاتى ،

ورده ووده كارىگهري نىنگه تىقى خۆي به شىوهي جۆربه جۆر لميهك دوو دهيهي كۆتايى سدهي نۆزده هم نيشاندا كه گرنگترين نهنجامي، راپهرينى شىخ عوبهيدللاي نهري بوو. لاوازي همه لايهني دهولتي ئيران لم كاتهدا بووه هۆكارىك بۆ شهوي كه دهولتي ناوهندي، توانايى چاوديري و كۆنترۆلى لهسر ناوچهكاني دور له ناوهند، لهدهست بدا و هر حوكمرانيك بهپتي شىوازو دلخوازي خۆي ناوچهكه بهريوه بيا. لاداني ميرياني نهردلان و بيدهنگي و رهزامهندي خهلكي، شهو دهسليميني كه بنه مالهكاني خۆجيتي كوردی پتوهندييهكي بهر فراوانيان لهسر بنچينهي فرهنگ و زمان و نهدهب و ناين لهگهلا كوردهكان ساز نه كردهوه و له راستيدا كۆمهلگهي كوردی نهوانيان تهنيا بۆ پاراستني باري له نارادابوي شهو كاتي قبول كردهوه و نهگهري بيتو كهسيك جگه له ميري كورد، حكومهتيان بۆ بهريوه بيا و بتواني بارودوخ بياريزي و نههيتلي بيتهري و ناژاوه رويدا، شهو له بهرچاري نهوان شياوي پهسند كرده. هر بويهش فرهاد ميرزا (موعتهمد نهلدوله) دوايه دواي سركوتكردي هۆزهكاني جاف و ههوامي كه زيانيان به بهرژه و ندييهكاني زهويداراني كورد دهگهياند، كهوته بهردلي جهماور و تواني كارگهلي خاس له ماهوي يهك دهيهي حوكمراني خۆي له ناست ميرنشينى نهنجام بدا. كهواته سهرهخۆيي كاتي ميرياني نهردلان يا دهره بهگي موكريان، كه له لاوازي دهولتي ناوهندييهوه (به هر هۆيهك كه ههيه) سهرچاوهي گرتوهوه به ماناي سهرهخۆيي فرهنگي و سياسي كۆمهلگهي كورد له ئيران حسيب ناكري و نه گوتهي ريچ ديپلومات و بارزگاني نينگليزي ناكري پهسند بي كه گوتبوي (ميري نهردلان له سالي ۱۸۲۰ز به تهواوهتي سهرهخۆيه له تاران و له قهله مپهروي خۆي داموده زگاي پاشايهتي دامهزاندوه). (۲۱)

بۆ پاشايهتي، ميري كورد دهبي نهتهوي خۆي لهگهلا دابي تاكو بتواني حكومهتهكي لهسر زمينهيهكي كۆمهلايهتي و سياسي هاوچهن بنياي بني، كهچي دهبين دواي چهندين سده بهردوامي ژياني حكومهتي نهردلان، كاتي كه ناسرهدين شا بۆ سركوتكردي شىخ عوبهيدللا بپاري دا، عدلي نهكبهري خاني (وهكيلو لهليك) يهكي له نهنداناني شهو بنه مالهيه بكاته حكومهتداري ناوچهي كوردستان، خهلكي سنه له تيليگرافخانهي شار مانيان گرت و بهپتي نووسيني (توحفه ناسري) له تيليگرافدا بۆ شا راينگهياند كه : له راست حكومهتي بنه مالهي نهردلان، لهوپهري بيزاري و رق ليپوونه و دهين). (۲۲)

به شىوهيه نوويستني خۆيان له راست نهردلان نيشان دا. بهم شىوهيه له سۆنگهي سهقامگيري ديسپلين و هيمني به دريژايي يهك دهيه بههۆي (موعتهمد نهلدوله) پيخوش

نەبۈۋى خەلقى كورد لە راست بىنەمالەى ئەردەلان و پېشىگىرى لە ھاتنى ھۆزەكانى عوسمانى بۆ مىرنىشىنى كوردستان و سەركۈتكەردىيان، لە دوايىدا سەرەپاى كىزبونى دەسلەتدارىتى ئىران، نە ھۆزەكان و نە دەۋلەتى عوسمانى نەيانتوانى راپەرپىن يان گىرەشىۋىتى لە ناۋچەكەدا بىنپەنە، بەلام لە ئازەربايجان كار بە چەشىنىكى تر بوو. لىرەدا دژايەتى ئاينزايى، سىمايەكى سىياسىي بەخۆزە گرتىبوو و لە سۆنگەى دراۋسىيەتى عوسمانىدا، قىنى ئاينى ھەر زىندوو مابۆۋو ئىستا كە ئىران لاواز بوو، ئاينزا ئاھرازىك بوو بۆ زىدەخوازىيەكانى بابى عالى. (كەسەرەۋى) لە بارەى رۆلى ئاينزايى لە رووداۋەكانى ئازەربايجان و كارىگەرى لەسەر كورد دەنووسى: (چىرۆكى سوننە و شىعە كە لە رۆژگارى شا ئىسماعىل و سولتان سەلىمەۋە. رەنگى سىياسىي بە خۆۋە گرتىۋە، نىۋان دوو جەماۋەرى ئىرانى و عوسمانى بۆتە ھەۋىنى دوۋمىنكارى و قىنەكان و ھەمىشە زەينەكانى بەخۆى خەرىك كىردوۋە، لە ئازەربايجان توندتر بوو تا شۆينەكانى تر). (۲۳)

ئەم قىنانە و دابونەرىتى ئاينزايى پېشاندىنى شىعەكان ۋەك بەجى ھىنانى رىۋپەسى عاشورا، سەروكەللەكانى كارەساتى كەربەلا، نەزىكىترىن گروپى سوننە واتە كوردەكانى دەروژاندا. كەسەرەۋى لە بارەى كەلىنى ئاينزايى نىۋان كورد و ئازەرى و دەمارگىزى ئاينزايى توركەكانى ئازەربايجان نووسىۋىتە: گشت ئەم كارانە و بىرواكانى ئازەربايجان لە شۆينەكانى تر پىتر بوو. دەرويشانى "تەبەرايى" كە لە سەردەمى سەفەۋىيەكان سەريان ھەلداۋو و دەكەۋتنە بەر پىتى ئەسپى ۋەزىران و ئەمىران يان لە نىۋ خەلىكىدا دەۋەستان و بە خراپە باسيان لە پىاۋانى مېۋۋىي سەرەتاي ئىسلام دەكرد، تا ئەو رۆژگارە ھەر مابوون و ھەندىكىيان لەۋان ھىشتا بەناۋى "لەعنەت چى" بەرچاۋ دەكەون. ئازەربايجان كە بە كوردستان لىكىندراۋە ھىشتا بەشىكى كوردنشىنە، كە زىانىكى گەۋرەترى لىكەۋتەۋە ۋە ۋەش زىدەبوۋنى قىنى كوردى سوننە بوو". (۲۴)

نووسىنەكانى كەسەرەۋى كە لە روۋى رووداۋونووسىيەۋە بەھايەكى بەلگەدارى پىۋە ديارە، دەسلەلىنى كە ھۆكارىكى كۆمەلايەتى بەھىز واتە ئاينزا، كوردەكانى ئازەربايجانى خىستە بەرانبەر ئازەربايجان و ھۆكارى نەتەۋەيى واتە جىاۋازى زمان، ھەرچەندە زۆرىش كارىگەر نەبوو، بەلام بەھەرچە بۆ دوۋرەكەۋتنەۋەى ئەم دوو نەتەۋە بايەخىكى تايىبەتى ھەبوو. لە پاشان لەگەل رووخانى رۆژمى قاجار، سەرھەلدىنى سىستەمى نەتەۋەيەتى لە سەردەمى پەھلەۋى، سەرھەلدىنى سىستەمى خۆيەپىۋەردنى (خودمختار) و سەرىخۆ لە يەكەتى سۆڧىيەت و ھاتنە كايەى ناسىۋناليزمى رامىيارى و فەرھەنگى كورد لە عىراق و توركيە، ھۆكارى زمان رۆلىكى

پربایه ختری له جیا کردنه وهی نه ته وهی کورد له نه ته وهه کانی تری ئیرانی پهیدا کرد، به لام له سهرده می قاجار ته نیا ئینزا لهم باره یه وه کاریگهر بوو.

(کوژزن) له باره ی کاریگهری ئاینزای نیوان کوردی ئیرانی و عوسمانی ده نووسی: (ریشه ی کیشه ی کورده کان له ئیران هه رکات که قووت بیته وه، قینی نیوان شیعه و سوننه یه و بنچینه ی کیشه ی کورد له عوسمانی، رق و قین و ناکوکی نیوان موسلمان و مه سیحیه، به لام ده بی بزاندی که هه ندی له کورده کانی ئیران له سهر ری بازی ئاینزای شیعه ن). (۲۵)

له نازه ربایان ته نیا رکار بهری نیوان شیعه و سوننه گرنگ نه بوو و هۆکاریکی تر کورده کانی به ره و پشیوی ده برد که هه مان نیشه جیبوونی نزیک به په نجا هه زار مه سیحی و نه رمه نی و ناشووری له ناوچه کانی ورمی، سه لماس، خوی و تاراده یه که له سابلاخ بوو.

هۆزه یا خیبوه کانی کورد په لاماری ئەم "کافران" و "رافزیان" هی دراوسییان ده داو سهروهت و سامانیان به تالان ده بردن. ده ولته ی عوسمانیش ئەم دژه مه سیحی و دژه شیعه یان په ره پیته دا. لهم رووه وه هه رکات که سایه تی کوردی وه که یه حیا خانی چه هریقی و عه زیز خانی موکری که به ریۆ به بهری ناوچه که یان له نه ستۆ بوو، بی سی و دوو، هیمنی له ناوچه که سه قامگیر ده بوو، چونکه ملکه چی کوردان له بهر پر سیکی کورد مسۆگهر بوو، به لام له وهی که بهر پر سیکی نازه ری هوکمرانی بکا، به دلایان نه بوو. کار به ده ستانی نازه ری له سۆنگه ی نه بوونی پرۆگرامیکی ریک و راست له رووی سه رانه سه ندن له ئیرانی نه و کاتی، ته ماحکاری و ویسته کانی تاکه که سی خۆیان له کۆ کردنه وهی سه رانه به کار ده هیئا و سیسته می سه رانه سه ندن له ناوچه کانی کورد نشین (به تایبه تی له نازه ربایان) زۆر بوو. کار دانه وهی ئەم هه لانه و خۆ سه پاندنی به زۆری وایکرد خێله دلێرو شه رک ره کانه کانی کورد تووشی جوړه بی پړواییه کن بن له ناست سیسته می قاجاری و یاخیبین. ئەم لاساریه له نازه ربایان زیاتر بوو، چونکه خێله کانی نه وی خۆ ماوه یه کی سالیان له خساکي عوسمانی به سه رده برد و تایبه تی هه ردوو ده وله تیایان هه بوو که ئەمه ته گه ری یاساشکاندن و لاساری و ملکه چ نه بوونی له بهرانه بر ده ولته ی ئیران ده خولقاند که هه لبه ته لهم ریگه یه وه له پشتیوانی هۆزه کانی نه و بهر سنوور و ده ولته ی عوسمانیش به هره مه ندبوون. توندوتیژی و سه مکاری هوکمرانانی ورمی، سابلاخ و شنۆ له سه ر ناغا و ده به ره گی کوردی، له یه که ده یه بهر له راپه رینی شیخ عوبه یدللا، زه مینه یه کی گونجاوی بۆ په ره سه ندنی ره شبینی و نا په زایی کوردانی له ده ولته ی ناوه ندی ره خساند و وایکرد که شیخ عوبه یدللا بتوانی

راپەرپىنىك بە مەبەستى ناپەزايى لەم بارودۆخە بەرپا بکا. بەلام لە ويلايهتى كوردستان، شيعه
 هاوسىيه كەيان خويان كوردبوون و دەمارگرزى ئاينزايى ئەوان بە ئەندازەى دەمارگرزى خەلكى
 نازەربايجان نەبوو. نەبوونى جياوازى زمانى نيتوان كوردانى شيعه و سونە، پتوهندى سونەكان
 لەگەڵ بازەرگانى شيعه لە سنە و هەبوونى گيانى لىبورردن و چاوپۆشى بەرانبەر ئەوان لە لايمەن
 كۆمەلگەى كوردىيەو و ميرانى ئەردەلان، نە تەنيا بوو هۆى بڵاويونەو شيعه لە بەشەكانى
 ترى باشوورى ئەو ميرنشينە، بەلكو يارمەتى هەماهەنگى و هاوچەشنى ئەم ناوچەيەى دا
 لەگەڵ بەشەكانى ترى ولات (ئيران) بۆيە شىخ عوبەيدۇللا تەنيا لە نازەربايجان گۆيگرى بۆ
 ئامانجەكانى خۆى دۆزىيەو. بە تىكرايى دەكرى جۆرە جياوازى و ناهاوچەشنى نيتوان ناوچەكانى
 كوردنشينى نازەربايجان و ميرنشينى كوردستان لە گشت زەمىنەكان هەست پىبكرى. ئەم
 مەسەلەيە تەنانەت لە بارەى دەمارگرزى ئاينيش دەستى هەيە. بە تىكرا ئەم هۆكارانە
 ناوچەكانى كوردنشينى نازەربايجان يا كوردستانى باكوورى گۆرى بۆ مەلبەندى ناپەزايى
 نەتەوہيى كوردەكان لە سالانى داھاتوودا.

بہندی سیہم

زہ مینہ کانی راہہ رینی شیخ عوبہ یدوللا

– بنه‌ماله‌ی شیخ عوبه‌یدوللا:

شیخ عوبه‌یدوللا نهری که شیخ عوبه‌یدوللا شهمزینانی یا شهمدینانی پی‌ده‌لین، یه‌کی له‌گه‌وره‌ترین رابه‌رانی نایینی کورد و یه‌کی له‌پیرانی تهریقه‌تی به‌ناویانگی نه‌قشبه‌ندی له‌نیوه‌ی دووه‌می سه‌ده‌ی سیزده‌هه‌می کۆچی له‌کوردستانی عوسمانی بووه، باب و باپیرانی شیخ که به‌سهدانی نهری به‌ناویانگ بوون، له‌ناوچه‌ی هه‌کاری بۆ ناوچه‌ی نهری که "نۆچه" شی پی‌ده‌لین، کۆچیان کردووه. تۆژهری رووسی باسیل نیکیتین له‌باره‌ی پیشینه‌ی بنه‌ماله‌ی شیخ عوبه‌یدوللا له‌په‌رتووکێ کورد و کوردستان دا ده‌نوسی:

"میره‌کانی شهمدینان تا سه‌رده‌می شیخ عوبه‌یدوللا (ناوه‌راستی سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌م) له‌سه‌ر نه‌و ناوچه‌یه (نهری) حکومه‌تیان کردووه، به‌لام له‌و میژوووه به‌ولاده، ده‌سه‌لات بۆ بنه‌ماله‌ی شیخه‌کان که به‌سهدانی نهری به‌ناویانگن، گواسترایه‌وه. ئهم شیخانه، له‌سه‌ره‌تادا ته‌نیا سه‌رکرده‌ی نایینی کوردستان بوون، به‌لام له‌دواییدا زۆربه‌یان ده‌سه‌لاتی دونیایان به‌ده‌سته‌وه گرت. شیخه‌کان توانیان ده‌ربه‌ه‌گی هۆزی زه‌ر‌زاش که ده‌ست‌پۆیه‌کی سه‌یری له‌ناوچه‌ی شهمدینان هه‌بوو له‌به‌رچاوی به‌رپرسانی عوسمانی ب‌ه‌ن و ناویان ب‌زینن).^(۱)

(مارتین فان برۆنسن) یش له‌په‌رتووکێ به‌نرخ‌ی خۆی به‌ناوی "ئاغا، شیخ و ده‌وله‌ت" له‌باره‌ی سهدانی نهری و چۆنه‌تی گه‌یشته‌یان به‌ده‌سه‌لاتداریتی ده‌نوسی:

"له‌ناوه‌راستی سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌م، شیخه‌کانی نهری و حوکمرانی میرنشینی ب‌چووکێ شهمدینان تا ماوه‌یه‌ک دووقۆلێ واته‌ دوو حکومه‌تی ناوچه‌ی باشووری هه‌کاریان به‌پ‌توه ده‌برد. سه‌ید ته‌ها (باوکی شیخ عوبه‌یدوللا) به‌ورووژاندنی هه‌ستی نایزایی کوردان و هاندانیان له‌دژی مه‌سیحیه‌کان، بوو به‌که‌سایه‌تیه‌کی مه‌زن له‌میرنشینی بۆتان. نه‌و دوا‌ی به‌ندکردنی به‌درخان به‌گ (میری راپه‌ریوی کورد) بۆ ناوچه‌ی نهری که میرنشینی مووسا به‌گی میری شهمدینی بوو، هه‌لات. له‌سالی ۱۸۴۹ی زایینی، میری شهمدینان هه‌ل‌سوک‌ه‌وتی سست و لاوازی له‌به‌رانبه‌ر سه‌ید ته‌ها هه‌بوو و به‌ناشکرا ده‌ست‌پۆی خۆی له‌ده‌س‌ابوو".^(۲)

به‌م شیوه‌یه سهدانی نهری که له‌سه‌ره‌تای کۆچی خۆیان بۆ شهمدینان، هه‌ل‌که‌وت‌یکێ کزولوازیان هه‌بوو، په‌یتا‌په‌یتا له‌گه‌ل زیادبوونی ژماره‌ی موریدانیان، پ‌تر به‌ره‌و نه‌وه هه‌ل‌گشان که ده‌سه‌لاتی سیاسیی و نابووری پ‌تر وه‌چ‌ه‌نگ به‌ئین و هه‌وله‌کانیان ئاراسته‌ی ئهم بوارانه کرد و خۆیان له‌کۆشکی ئێران و عوسمانی نزیک ده‌کرده‌وه و هه‌روه‌ها توانیان زه‌ویدارانی خۆج‌یی و

میره کوردەکان کە زۆربەیان سەرۆکی کۆمەڵێک ھۆزبون لەسەر رێگای خۆیان لابەرن. شێخەکانی نەھری لە رێگە و رووژاندنی ھەست و دەمارگرژی ئایینی مۆریدانی کوردی خۆیان لە دژی مەسیحییەکان واتە ئەرمەنییەکان و نەستورییەکانی دانیشتووی رۆژھەڵاتی عوسمانی، توانیان ھێزی کورد کۆبکەنەو و بە شێوەیەکی ناپاستەوخۆ بوون بە رابەری ئەخلاقی کوردەکان کە ھەر ئەم بابەتە بوو ھۆی ئەوێ کە لەبەر چاوی کاربەدەستانی ئێران و تورک، رێزو بایەخ و بەھایان زیاتر بۆ بۆاری بۆ ئەندامانی ئەم بێنەمالەییە رەخساند کە لە کاروباری سیاسیی و ئایینی کوردان و دەولەتانی ئێران و عوسمانی پتر کاریگەر بن. بەناوبانگترین کەسی نێو سەیدانی نەھری لە نیووی سەدە سێزدەھەمی کۆچی سەید تەھا یا شێخ تەھایە کە میژوونووسی رووسی خالفین ئەوی بە گەورەترین و دەستپۆترین رابەری ئایینی کوردانی ئێران و عوسمانی دەزانی". (۳)

شێخ تەھا ھاوچەرخی محمد شای قاجاربوو و جیتی سەرنجی تاییەتی ئەو بوو. شازادە عەباس میرزای مەلیک ئارا لە بارەى خۆشەویستی محمد شا لە راست سەید تەھا و پێوەندی ئەو لە گەڵ کۆشکی ئێرانیدا لە بیرەورییەکانی خۆی نووسیبووەتی:

"تەھا لە گەورە پیاوانی نەقشبەندی کە رەحمەتی محمد شا، خوا لێی خۆش بۆ زۆر زۆر ئاگای لێ بوو و چەندین گوند و تیول و زەوی و خەرجی تەکیەشی بۆ پرېسۆووە ھەموو سالتیک کۆمەڵێک دیاری بۆ رەوانە دەکرد و لە نێو کوردان قسەى ئەو یەکاویەک بوو و زۆرجار بانگەێشتی منى دەکرد و تەندروستی و پاراستنى منى بەلاوہ گرنگ بوو و دایکەم لە تەریقەتدا مۆریدی ئەو بوو". (۴)

ھۆکاری گرنگی و سەرنجی شای قاجار تەنیا لەبەر پێوەندی تاکەکەسى ئەو لە راست دەرویش و سۆفیانە نەبوو، بەلکۆ پتر بزۆینەری سیاسیی لە ئارادابوو. شا و کاربەدەستانی دەولەت چاک دەیانزانى کە ئەم پیری تەریقەتی نەقشبەندییە، مۆریدیکی بۆ ئەژماری لە ھەردوو لای سنوورە ھەییە کە وەک گەورە زەویداریک، بە شێوەیەکی پراکتیک ھۆکمرانی ناوچەى نوچە یا نەھری ناو خاکی عوسمانی وەک ناوچەییەکی زۆر نزیک لە ئێران لەبەر دەستیەتی و لە سۆنگەى ئاسانی پێوەندی لە گەڵ ھۆزەکانی ئەم بەر ئەو بەری سنوور و پێوەندی پتەو کە لە گەڵ بابی عالی سازکردبوو، دەبێ ھۆشیارانە لە گەڵی رووبەرپروو ببنەو. ھۆزەکانی مۆریدی شێخ نیووی سالتیان لە خاکی ئێران و نیوہەکی تریان لە خاکی عوسمانی بەسەر دەبرد و ھیچ ناستەنگێک بۆ

برینی نهم پیتوهندییهان له گهڙ پیرانی تهریقهتی نه قشبهندی له نارادا نه بوو. عدلی نه فشاریش له باره ی بایه خ پیدانی محمد شا به سدید تهها ده نووسی: شیخ تهها جارویسار به رهو تاران و تهو ریز هه لده کشاو خۆی له کاربه دهستانی کۆشک و دهولهتی شاهه نشاهی نزیک ده کرده و به واسیته ی نوکهرانی بهردهم ده رگای شای مهزن، ببوو به خاوهنی موجهیه کی (۵۰۰) تومانی که پینج گوندی ناوچه ی مه رگوه ری کرده تیولی خۆی و بوو به پاشاوه خۆری دهولهتی ئیتران، به لام هه رگیز پیی له به ختی خۆی نه ناو نان و نه کی شای له به رچاو بوو و بۆیه ش به رپرسیانی دهولهتی هه میسه لایه نگری بوون و ناگاداری بارودۆخی بوون". (۵)

روون و ناشکرایه که محمد شا له بهر ده سترۆیی سیاسی شیخ تهها لای نهوی ده گرت و دهیزانی که شیخ ده توانی هۆزگه لی کورد له رووی سیاسیه وه بخته ژیر رکیفی خۆی یاخود وا بکا که له دژی بابی عالی و تارانی بههستی و یاخیه گه ری بکه ن، بۆیه نهیده ویست که تورکه کان وه ک نامرازیک له دژی بهرژه و نه دییه کانی ئیترانی که لکی لی وه رگرن. ته نانهت دهولهتی رووسییه قه یسه ری - یش له ده سترۆیی نایینی شیخ تهها و پیتوهندی نهو له گهڙ رابه ری رابه ریوانی داغستانی شیخ شامیل، ده ترسا. شیخ تهها له نیو کوردانی قه فقاز و شیخ شامیل له نیو کوردانی رۆژئاوای نازه ربا یحان موریدانیکی زۆری هه بوو و بیجگه له مه، شه وانیش له نیوان خۆیاندا پیتوهندییه کی پتهویان هه بوو. له باره ی نهم دوو شیخه له راپۆرتی و.ن. خانیکۆف کۆنسولی رووسییه له تهو ریز بۆ وه زاره تی ده ره وه ی نهو ولاته له سالی ۱۸۴۶ز هاتوه: "شیخ شامیل موریدانیکی زۆری له نیو کوردان هه یه بۆ وینه سدید تهها که ده هه زار موریدی هه یه هه موو ده م نیوانی له گهڙ شیخی داغستانی خۆش بووه. شامیل نامه و دیاری بۆ شیخ تهها و ده ره به گی کورد به ناوی که ریم خان روانزی ده نیژی. نوینه ری شامیل به ناوی حه سه ن که ناوی حاجی مورته زای له خۆی ناوه، به فه رمانی نهو له گونده کانی کوردنشینی شنۆ و ده ور به ری سه فه ر ده کا". (۶)

خالفین به پشتبهستن به زانیاری و راپۆرته کانی کۆنسولی رووس له نازه ربا یحان و ویلایه تی رۆژه لاتنی عوسمانی به م جوړه نه بجا مگیری ده کا: "که ده سترۆیی و توانستی شیخه کانی وه ک شامیل و سدید تهها نه فه ندی، رووسه کانی به تاییه تی له شه ری کریمه تووشی ترس و دله راوکی کردوه، نه وان ده خوازن له باره ی شیخ تهها و موریدانی زانیاری پتریان هه بی". (۷)

پربایه خ بوون و ده سترۆیی شیخ تهها پتر له کاروباری نایینی به کار دهات و نهو زۆر هه زی له

کاروباری دنیایی نه‌بو و هه‌میشه بۆ لاوازکردنی میره‌کانی شه‌مدینان، سه‌رکرده‌کانی هیژی زه‌رزو مه‌سیحیه‌کانی نه‌ستووری و نه‌رمه‌نی هه‌ولێ ده‌دا و له‌ لایه‌نی سیاسیه‌وه پێوه‌ندیه‌کی گه‌رمی له‌گه‌ڵ شیخ شامیلی داغستانی هه‌بوو. نه‌و رۆژگار له‌ نیوه‌ی یه‌که‌می سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌م ده‌وله‌تانی ئێران و عوسمانی خه‌ریکی جه‌نگ له‌گه‌ڵ ئیمپراتۆری روسیه‌ بوون و هه‌لبه‌ت رابه‌رانی ئاینزایی وه‌ک شیخ ته‌ها زیاتر بۆ پاراستنی کیانی ئیسلام له‌ به‌رانبه‌ر هیژی ده‌وله‌تانی کۆلۆنیالیستی نه‌ه‌روپی هه‌ول ده‌دن و ته‌م هه‌لکه‌وته هانی ده‌دان که دوو ده‌وله‌تی ئیسلامی به‌هێز بکه‌ن. کورده‌کانی ئێران له‌م کاته‌دا به‌ ته‌واوی به‌ ده‌وله‌تی ئێرانی وه‌فاداربوون و به‌ دلنیاپیه‌وه شیخ ته‌ها له‌ خوڵقاندی ته‌م ته‌ناهیه‌ به‌ لایه‌نی که‌می له‌ باکووری کوردستان کاریگه‌ر بوو. به‌لام له‌ عوسمانیدا، ورده ورده راپه‌رپینی میران و زه‌ویدارانی کورد له‌ دژی بابی عالی په‌ری ده‌سه‌ند که ته‌مه خۆی له‌ خۆیدا نیشانده‌ری جیاوازی بۆچوونی شیخ ته‌ها بوو له‌گه‌ڵ زه‌ویدارانی کورد له‌ ناست بابی عالی. به‌ربلاوی قه‌له‌مه‌وه و راده‌ی سه‌ربه‌خۆیی و هیژی رامیاری و سوپایی میرنشینانی بابان، به‌درخانی و ره‌واندز زۆر له‌هی میرانی شه‌رده‌لان و ده‌ربه‌گه‌کانی موکری له‌ ئێران زیاتر بوو، چونکه ده‌وله‌تی عوسمانی له‌و کاتی سه‌رقاڵی زیده‌و به‌ربلاوکردنی ده‌سه‌لاتداریتی خۆی و به‌ تورک کردنی کوردستان بوو، هه‌لبه‌ت له‌ نیوان شه‌و ده‌وله‌ت و حوکمپانانه‌ی کورد که میراتگری زنجیره‌ کۆن و نیمچه سه‌ربه‌خۆکانبوون، پێککه‌وتن و شه‌ر ده‌خوڵقا، له‌ حاله‌تی‌که‌دا، که له‌ ئێران هه‌لکه‌وتی‌کی وا له‌ نارادانه‌بوو.

له‌م کاته‌دا له‌ ده‌وله‌تی عوسمانی، ته‌نیا شیخ ته‌ها بێده‌نگه‌ی لیّ کردبوو، به‌لام حوکمپانانی میراتبه‌ری کورد وه‌ک میر شه‌حمه‌دی حوکمپانی ره‌واندز، به‌درخان به‌گی حوکمپانی بۆتان و یه‌زدانشی‌ری برازای شه‌و هه‌رکه‌مه‌یان جیا جیا له‌گه‌ڵ سولتانی عوسمانی شه‌ریان کرد، شه‌وه‌ی که به‌ دلنیاپیه‌وه ده‌کرێ له‌ به‌ری شیخ بگوترێ، شه‌وه‌یه‌ که شه‌و زیاتر وه‌ک رابه‌ریکی ئایینی ده‌جوولایه‌وه و زۆر هه‌زی له‌ کاروباری دنیایی نه‌ده‌کرد.

– ناکۆکی شیخ عوبه‌یدوللا له‌گه‌ڵ ده‌وله‌تی ئێران

پاش مردنی شیخ ته‌ها، عوبه‌یدوللا میراتبه‌ری سامانیکی زۆرزه‌وه‌ند و ناویانگی‌کی مه‌زنی باوکی بوو و خێرا بازنه‌ی ده‌سه‌لاتی خۆی به‌رفراوان کرد. عوبه‌یدوللا له‌ سه‌ره‌تای نیسه‌ی دووه‌می سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌م جیتی شیخ ته‌های گرته‌وه و هه‌نگاوێکی به‌ره‌و وه‌ده‌ست هێنانی ده‌سه‌لاتی زیاتر له‌ رۆژگاریکی تایبه‌ت هاته‌ دی.

له دهولهتی عوسمانیدا، بنه ماله زه ویداره کان و هۆزه کانی کورد له بهرانهر سیاسهتی به ناوهند کردنی بابی عالی وهستان و جیاوازی زمان و فهرههنگی کورد و تورک نهم ئاگره ی خۆشتر ده کرد. سولتان داکۆکی کرد له جیاتنی میره میراتبهره کانی کورد، پاشای تورکی خۆی بۆ حوکمرانی ناوچه کانی کوردنشینی ئیمپراتۆری دابنێ. بنه ماله کانی زه ویداری کورد زۆربه ی جیاوکی رامیاری و ئابووری خۆیان له کیس ده چوو و له جیاتیان پیرانی ته ریه قهتی نه قشبهندی و قادری و زانایانی ئایینی، نه ته نیا ده سترۆبی خۆیان ده پاراست، به لکو به پیتی وته ی کریس کۆچیرا "بوون به چینیکی نوێ له رابه ران که ده سترۆبی زیادیان وای لێ کردن که ببن به شه لته رناتیقی میرانی بزر بوو و پیتویستیان پێ هه بوون." (۸)

پاش شکانه کانی ئێران و عوسمانی له زنجیره شه رپێک له گه ل رووسیا، بنه مای هه ردوو ولات سست ببوو و کاربه ده ستانی هه ردوو ده ولت ناچاربوون راده ی سه رانه و باج پتر بکه ن و نه مه به تایبه تی له ئێران که قه ره بوی شکستی ده داوه به سه نپتوزبورگه، زیاد هه ست پێ ده کرا. له کوردستانی باکوور و له میرنشینی کوردستان ورده ورده حوکمرانانی بیانی داده مه زران به تایبه تی له نیو ئازه ریه کان هه لده بژێردان. هه لبه ت هه ندی ناوچه جاروبار له ژێر ده سه لاتی میری موکری بوو، ده بی جیا بکریته وه. له باکوور له سۆنگه ی رکابه ری و دژایه تی ئایینی نیوان ئازه ر و کورد، فهرمانبه ری ئازه ری زۆربه ی جاران گوشاری ده خسته سه ر هۆزه کان و گه نده لێ دارایی تا ده هات زیاتر بلاوه بووه، به لام له ناوچه کانی کوردنشینی عوسمانیش، گه نده لێ و توندوتیژی و زیده پۆبی له سه رانه سهندن له لایه ن کاربه ده ستانی سوپایی و کارگێری تورک، خه لگی کوردی زۆر به توندی له بابی عالی ناپازی کرد. له م به ینه دا شیخ عوبه ییدوللا سوودی وه رگرت له بۆشایی ده ولته تی خۆجیی که له نه جامی وه لانانی میره کورده کان ساز ببوو له ماوه یه کی کورت بوو به رابه ریکی ئایینی و زه ویداریکی گه وه ره. دوکتۆر جه لیلی جاسم جه لیل له م باره یه وه ده نووسی: "بناڤو دهنگی و هه لکه وته ی به رزی شیخ عوبه ییدوللا گه یشته نه و راده یه که موسلمانانی (عوسمانی) دوا ی سولتان و شه ریفی مه که که نه و یان به پیرۆزترین که س ده زانی. هه زاران کورد نه و یان به نوینه ری خوا ده زانی و ئاماده بوون بێ دوودلی به دوا ی که ون و له فهرمانی دابن." (۹)

لۆرد کرزۆنیش له باره ی ده سه لات و راده ی خۆشه ویستی شیخ عوبه ییدوللا له ناو کوردان ده نووسی: "ناویانگی پیرۆزی و کارزانی نه و له هه موو شویتیک بلاو بووه به شیوه یه ک که ورده ورده به چاوی ریه به ری نه ته وه ی کورد بۆیان ده پوانی." (۱۰) له لایه ک ژماره ی موریده کانی شیخ

زۆر بوون و له لایه کی تر شو نیستا ته نیا دالده و په ناگهی کورده نارازی بووه کان له سیستمی کار به دهستانی تورکی ده ژمیږدی".

کرزۆن له باره ی دهسلات و دهسپړۆیی شیخ له نیو موریده کان نووسیویه تی: "شو کم و زۆر داموده زگا و شیوازی پاشایه تی دامه زانندن و رۆژانه له دیوه خانه که ی خۆی میوانداری له (۵۰۰ تا ۱۰۰۰) که س ده کرد و له بهر پتوه بردنی کاروبار به و په سپری دهسلات و سام و شکۆداری ده جوولایه وه له راستیدا شایه کی بچوک له نیو کوردان حسیب ده کری". (۱۱)

شیخ پیاویکی ساده، دلتیا به خۆ و زۆر ده مارگرژ له راست نایین که له بهرتیل خۆری بیزار بوو و شو جوړه که د. جلیل به پشتبهستن به زانیاری کۆنسله کانی روس و بهریتانیا له ئیتران و عوسمانی دهسلمیته که خه لکی کورد به تاییه تی له عوسمانیدا، شو یان به رزگار کهری خۆیان ده زانی و نازناوی "باوک" یان پی دابوو. (۱۲)

ده ولته تی ئیتران له وهی که دهیدی شیخیکی کورد که به شیویه کی ره سمی سه ره عوسمانی بوو له نزیک سنووره کانی نازه ربا یان هیژیکی نایینی و سیاسی بهر یلاری پهیدا کردووه و هۆزه نازا کانی کورد له و ناوچه یه ناماده ی فیدا کردنی گیانی خۆیان بۆ شو، تووشی دله راوکییه کی زۆر بوو و بۆیه هه ولتی دا بهر له هه موو شتی که ته نیا بیانگهی شو بۆ هه مو شو کردن که بۆ ناو خاکی ئیتران که گونده تیولییه کانی باوکی بوو، به بی دهنگی لیتی بسییتته وه.

له درێژه ی نهم پلانه، (یوسف خان شجاع نه لده وله) حاکمی ورمی له سالی ۱۲۹۰ ک ۱۸۶۹ ز که داوای سه رانه ی له موریدانی کرد و کاتی شه وان گوئیسان به م داواکارییه نه دا، گونده تیولییه کانی شیخیان ناگر تی بهرداو په نجا که سیان له موریدانی شو کوشت. نا کامی نهم کاره له هه موو لایه کیه وه هه لیه کی گه وره بوو، سووه هۆی یاخیگه ری هۆزه کانی سه رسنوور و ده ست تیوه ردانی عوسمانی له م کی شه یه. شیخ عوبه یدوللا بهر له هه ر کاریک نویسه ری خۆی سه ید حه سن سابلاغی بۆ راگه یانندی نهم رووداو وه سکا لاکردن بۆ تاران نارد و کار به دهستانی ناگدار کرده که کاتی خۆی عه مه د شا نهم گوندانه ی له باشووری ورمی به شیخ ته ها داوه و سه باره ت به سه رانه ش له خه لکی دانیشتووی نهم گوندانه لییان خوش بووه، به لام له تاران هه یج بایه خیت که مافی شیخ نه درا. (۱۳)

نیستا ده ولته تی عوسمانی بیانوویه کی باشی وه چه نگ که وتبوو بۆ وروژاندنی خیت له کوردیه کان له دژی ده ولته تانی ئیتران و بیگومان که لک وه رگرتن له دهسپړۆیی نایینی شیخ و شو غه دره ی

که لایى کراوه، کاریگه‌رى له موریدانى شیخ ده‌کرد. گوشارى سه‌ختى دیپلۆماسى بابى عالى بۆ وەرگرتنه‌وه‌ی مافه‌کانى شیخ و به‌رگرى جیدیانه و دلسۆزانه‌ی تورکه‌کان له به‌رژوه‌ه‌ندییه‌کانى شیخ، هۆکار و هه‌نجه‌تیکى باش بوو بۆ حکومه‌تى عوسمانى، چونکه له لایه‌ک کۆتایى به دۆژمنکارى شیخ و سولتان ده‌هات و له لایه‌کى تر هه‌ر هه‌مان دۆژمنکارى ئاراسته‌ی به‌رژوه‌ه‌ندییه‌کانى ئێران ده‌کرد. شیخ عوبه‌یدوللا پاش بیستنى وه‌لامى نینگه‌تیقى تاران، سه‌باره‌ت به‌ سزادانى ئه‌وانه‌ی کوشتارى (۵۰) که‌س له موریدانیان ک‌ردبوو، هۆزه‌کانى کوردی عوسمانیان ورووژاند تا په‌لامارى خاکی ئێران به‌دن و پاشایه‌تى تورکیش ده‌ستى هۆزه‌کانیان له‌م باره‌یه‌وه ناوه‌له‌ کرد و هاوته‌ریب له‌گه‌ڵ ئه‌م کارانه گوشارى دیپلۆماسى ئیستانبۆل بۆ سه‌ر تاران بۆ ئاردنى گروپیکى لیکۆلینه‌وه له‌ گونده‌کانى شیخ زیاتر بوو و سه‌ره‌نجام له‌ مانگی موحه‌رمه‌ی سالى ۱۲۹۱هـ (۱۸۷۰ز) ده‌وله‌تى ئێران کاربه‌ده‌ستى خۆی ئاغا میر سادق بۆ لیکۆلینه‌وه به‌ره‌و ناوچه‌که ره‌وانه‌ کرد.

ئاغا میر سادق له‌ راپۆرتى خۆی بۆ یوسف خان راپۆزکارى وه‌زیران، راده‌گه‌یه‌نئى که حاکمى ئازهربايجان ده‌سه‌لمینئى که شیخ عوبه‌یدوللا فه‌رمانیکى موعته‌به‌رى له‌ محمد شاهه له‌به‌ر ده‌سته که نیشاندهرى خاوه‌نداریتتى بى سى و دووى ئه‌و گوندانه‌یه و سه‌تمه‌ی لى کراوه. ئه‌و هه‌روه‌ها سه‌باره‌ت به‌ ئامانجى حاکمى ورمى له‌ کوشتارى موریدانى بى گوناھى شیخ به‌م شیویه ده‌دوى: "واپێده‌چى که سه‌رچاوه‌ی ئه‌م شه‌ره له‌وه‌وه هاتبى که (ئه‌میر ئه‌لئومه‌را ئه‌لعوزام شوجاع ئه‌لده‌وله‌) به‌ ته‌ما بووه که هه‌ر چۆنیک بێت ئه‌و چه‌ند پارچه‌ گونده له‌ ده‌ست جه‌نابى شیخى موعه‌زه‌م ئیله‌یه‌ی ده‌ربه‌ینئى و ئه‌وه‌ی راستى بێت ئه‌و کۆمه‌له‌ مولکه ده‌وله‌تییه که (ئه‌میر ئه‌لئومه‌را ئه‌لنیزام شوجاع ئه‌لده‌وله‌) له‌ سنووردا له‌م ماوه که‌مه‌یه کۆبک‌ردۆته‌وه، له‌ توانایى هیچ که‌سى له‌ پیاوانى ده‌وله‌تدا نییه...".

ئه‌وا ئیستا ئه‌م په‌رسیا به‌ دێته ئارا که ئایا (شوجاع ئه‌لده‌وله‌) حاکمى ورمى به‌ فه‌رمانى ده‌وله‌تى ناوه‌ندى ئه‌و گوندانه‌ی شیخى داگیرکردووه‌ داواى سه‌رانه‌شى له‌ خه‌لك ک‌ردووه؟ یان به‌پێى ئاره‌زووى خۆی ئه‌م کاره‌ی ک‌ردووه؟ وه‌لام هه‌رچى بى ئه‌مه گومانى تێدا نییه که ده‌وله‌تى ئێران بۆخۆی پێى خۆش بوو که پێوه‌ندییه‌کانى ماددى و مه‌عنه‌وى شیخ عوبه‌یدوللا له‌ ناو خاکی ئێران بپچ‌رئ و هه‌ر بۆیه‌ش وه‌زاره‌تى ده‌ره‌وه قه‌ره‌بووى زیانه‌کانى شیخى ک‌ردبۆوه هه‌ر حاشای له‌ خاوه‌نداریتتى ئه‌و گوندانه‌ی شیخى ک‌ردو ته‌نانه‌ت پێى لى هه‌لپ‌رى له‌ سالى (۱۲۹۲ هـ ۱۸۷۱ز) وه‌ داواى سه‌رانه‌ی ئه‌م سى سالى پێشترى له‌ شیخ ک‌رد. (۱۴)

وہستانی ئیتران بہرانبہر بہ داخلہ کانی شیخ عویہیدوللا و بابی عالی بوہ ہوی نہوہی کہ ہوزہ کانی کوردی عوسمانی پہلاماری خاکی ئیتران بدن و زیان بہ شاری شنو و گوندہ کانی دہوروبہری بگہینن، داوینی نهم پہلامارنہ کہ بہ لایہنی کہمی حہوت ہزار سوار و پیادہی کورد تییدا بہشداربوو، ہیئندہ زور بوو کہ بوہ ہوی وہستانی کارہ کانی کومیسینونی ہاوبہشی سنوور دیاریکردنی نیوان ئیتران و عوسمانی.

لہ مانگی راجہبی سالی ۱۲۹۳ ک (۱۸۷۲) ز وزارہتی دہوہی ئیتران زور بہ توندی نارہزایی لہ دژی دہولتہتی عوسمانی دہریری و رایگہیاند: ہیچی حہوت ہزار سوارو پیادہی کورد لہ خاکی عوسمانیہوہ بو شنو بی رہزامہندی کاربہدہستانی سنووری عوسمانی سہر ناگری. "(۱۵)
دوا بہدوای نهم پہلامارنہ دہولتہتی ئیتران بہ راشکای رایگہیاند کہ ئیتر ہہرگیز نهم ملکانہ بہ شیخ ناداتہوہ. بہہرحال جہنگی دیپلوماتیکی ئیتران و عوسمانی ہروا بی تاکام مایہوہو بہدہستپیکردنی شہری نیوان رووس و عوسمانی لہ سالی ۱۸۷۷ ز کہوتہ ژیر تیشکی نهم رووداوہ گرنگہ و بہ شتوہیہکی کاتی لہبیر کرا.

شیخ عویہیدوللا چالاکانہ لہ شہری رووس و عوسمانی بہشداریکرد، چونکہ پابہندنہبوون و دہمارگری لہ ناست نایین وای لیکرد کہ رولیکی چالاکانہ لہم رووداوہ ببینی، بیجگہ لہمہش چ بیہوی و چ نہیہوی، ہوزہ کانی کوردی ہہر دہکہوتنہ نیو گورپانی شہرہوہ، چونکہ وارسکہ (غہریزہ)ی سروشتی نھوان بو تالان و برزو و وہدہست ہیئانی دہسکوتی شہر و چہکی چاک، سہرہنجام نھوانی بہرہو شہر دہبرد و لہ بہرژوہندی شیخ دابو کہ بہ لایہنی کہم رابہرایہتی کوردہکان لہ نھستو بگری.

نوسہری نھرمہنی نھسکہندہر غوریانس کہ خاوہنی پھرتووی "شورشی شیخ عویہیدوللا شہمزیی لہ سہردہمی ناسرہدین شادا" یہ و سہرچاوی سہرہکی فارسییہ لہ بارہی نهم رووداوہ، سہبارت بہ بزیتنہری بہشداربوونی شیخ لہ شہری رووسیہ پروای وایہ "کاتی جہنگی رووس و عوسمانی، شیخ عویہیدوللا و کورگورگی رژی ہہور، نیچیریکی زوری کہوتہ بہرچاوی و لہگہل کورہکی شیخ سدیق و ہندی لہ شیخہکانی تر لہ بایہزید دہستی بہشہر کرد و سہرکہوتنی و دہست ہیئا و کہوتہ جیتی سہرنجی عوسمانی". (۱۶)

نهم کاراندی نھو نیشانہی ملکہچی و گورپاہیلی لہ سولتانی عوسمانی نہبوو، بہلکو بہپیتی وتہی غوریانس "نھو و موریدانی ہیچ کات نہ لایہنگری دہولتہتی عوسمانی بوون و نہ ملکہچی تھواو بوون". (۱۷)

میژوونوسی رووس ن. نا. خالفین بیجگه له هه‌لپهرستی خودی شیخ، ورووژاندنی ئینگلیزه‌کان له به‌شداری کاریگه‌رانه‌ی ئه‌و له شه‌ردا، ده‌زانی و له‌م باره‌یه‌وه ده‌نوسێ: له یه‌که‌م رۆژه‌کانی شه‌ر، سولتان داوای یارمه‌تی له‌ پیاو ماقوولانی کورد کرد و شیخ عوبه‌یدوللا پیش هه‌مووان به‌خۆی و سێ سه‌د سواره به‌ره‌و به‌ره‌ی شه‌ر چوو و به‌ ئه‌وانی تریشی راسپارد که به‌دا‌ی ئه‌ودا بێن. هه‌روه‌ها به‌ریتانیا به‌ مه‌به‌ستی به‌رگری له‌ عوسمانی زۆربه‌ی سه‌ره‌ک کورده‌کانی بۆ شه‌ری رووسیه به‌ پاره‌ چاوی ده‌نوساندن. (۱۸)

هه‌رچه‌نده کورده‌کان نه‌یان‌توانی خزمه‌تیکی ئه‌وتۆ له‌ به‌ره‌ی شه‌ر له‌ قازانجی سولتان پێشکەش بکه‌ن، به‌لام له‌ کۆتایی شه‌ردا به‌ ده‌سکه‌وتیکی زۆر و تفه‌نگی مارتینی به‌ره‌و خاکی خۆیان گه‌رانه‌وه. بۆ یه‌که‌م جار له‌ رووداوێکی سیاسی - سوپایی، موریدانی شیخ عوبه‌یدوللا که‌وته‌ن ژێر فه‌رمانی ئه‌و، و، ده‌وری ئه‌و یه‌ک رابه‌ری جیگر بوو. ئه‌و به‌رله‌وه رابه‌ری مه‌عنه‌وی کوردان بوو، به‌لام ئه‌وا ئیستا ببوو به‌ رابه‌ریکی سیاسیش. به‌ درێژایی شه‌ر سه‌ره‌ک هۆزه‌کان ده‌هاته‌نه‌ خزمه‌ت شیخ و ده‌وله‌تی عوسمانیش وه‌ک رابه‌ری کورد له‌ گه‌ڵیدا هه‌لسوکه‌وتی ده‌کرد نه‌م کۆمه‌له‌ رووداوه‌ی وای کرد ئه‌و ببێ به‌ رابه‌ریکی هه‌لپه‌رست که‌ ئامانجی دوورودریژی هه‌بوو. نووسه‌ری ئه‌رمه‌نی غوریانس ئاماژه به‌م خاڵه‌ ده‌کات که "دا‌ی کۆتایی شه‌ری رووس و عوسمانی، شیخ کۆمه‌لیک تالانکاری ئه‌نجامدا، پاره‌ی کۆکرده‌وه، ده‌وله‌تی پێکهێناو نا‌یانگی ده‌رکرد و که‌وته‌ خه‌یالی دوورودریژه‌وه". (۱۹)

کریس کۆچیراش ده‌نوسێ: هه‌رچه‌نده شیخ له‌ جه‌نگی رووسه‌کان شکسته‌ی هێناو به‌ ده‌ستی ئاوه‌له‌ گه‌راپه‌وه‌ مال، به‌لام ئه‌وه نه‌بووه‌ ناسته‌نگ که‌ به‌ زوویی وه‌ک "سه‌رۆکی خه‌لکی کورد" نه‌ناسرێ. (۲۰) به‌هه‌رحال له‌ پشته‌وه‌ی ئه‌م شه‌ره‌، ده‌رفه‌ت بۆ شیخ ره‌خسا تا راده‌ی خوشه‌ویستی و ده‌سه‌لاتی ئه‌خلاق خۆی له‌سه‌ر موریدان و سه‌ره‌ک هۆزه‌کان و که‌سایه‌تییه‌کانی کورد تاقی بکاته‌وه که‌ زۆربه‌یان له‌ رۆژه‌لاتی تورکیه‌ خه‌ر ببوونه‌وه‌و چاو به‌رپێته‌ ئاینده‌ی دوور.

راپه‌ڕینی کوردانی عوسمانی

له‌ سالی ۱۸۷۸ز جه‌نگی رووس و عوسمانی که‌ سالیکی خایاند، کۆتایی پێ هات و گه‌لانی ژێر ده‌سته‌ی ئیمپراتۆری تورکیه‌ له‌ گه‌ڵ ده‌ره‌نجامه‌کانی ئه‌م شه‌ره‌ رووبه‌رووبوونه‌وه‌، به‌لام بارودۆخی کوردان له‌ گه‌لانی دیکه‌ خراپتر بوو، چونکه‌ یه‌کێ له‌ به‌ره‌کانی شه‌ر، له‌ ناو خاکی ئه‌وان بوو و

زیانیکی زۆر بهر کێلگه‌کانیان کهوت، بابی عالی بۆ قهره‌بووی کهموکوورپه‌کانی دارایی خۆی، راده‌ی سه‌رانه‌ی به‌رزکردوه‌ه. خالفین ده‌نوسێ که ته‌نیا له‌ دانیشتوانی کوردی شه‌رزه‌پۆم و هه‌کاری نزیکه‌ی (٤) ملیۆن پیاستهر سه‌رانه وه‌رگیرا. (٢١) ده‌وله‌تی عوسمانی هه‌ولێ دا سه‌رانه‌ی سالی داهااتوو له‌ هه‌مان سال وه‌رگیری و بۆ نمونه له‌ ناوچه‌ی "باش قه‌لا" شه‌م سیاسه‌ته به‌کارهێندرا (٢٢) شه‌مه له‌ دۆخێکدا بوو که هه‌م راده‌ی سه‌رانه به‌رزکرا بپوه و هه‌م ماوه‌ی وه‌رگرتنه‌که‌ش کورت کرابوو. په‌یتا په‌یتا گرانی و ریگری رۆژهه‌لاتی عوسمانی گرته‌وه. سوپایان و فه‌رمانبه‌رانی کارگری عوسمانیش بێ شه‌وه‌ی سه‌رنج بده‌نه ده‌ستکورتی و هه‌ژاری خه‌لک، بێ به‌زه‌یه‌انه روتیان ده‌کردنه‌وه‌و هه‌رچی هه‌یانبوو لێیان ده‌سه‌ندن که جیا‌بوو له‌و سه‌رانه‌ی که ده‌وله‌ت بۆیان پرییوه‌ه. هۆکاری شه‌م کاره‌ی شه‌وان ئاشکرا بسو، جاری وابوو چه‌ندین مانگ به‌سه‌رده‌چوو له‌به‌ر به‌تالا‌نبوونی گه‌نجینه‌ی ده‌وله‌ت، موچه به‌ فه‌رمانبه‌ری کارگری و سوپایی نه‌ده‌درا و ئیتر هه‌ر که‌سیک خه‌می خۆی له‌پیش بوو. (٢٣) له‌ دوا‌ییدا وشکه‌ سالی سیمای ناشیرینی خۆی نیشان دا و سه‌رتاسه‌ری کوردستانی عوسمانی و رۆژئاوای ئازهریایانی ئیتران تووشی بێ بارانی و نه‌بوونی به‌رووبوم هات. رۆژنامه‌ی مشاک چاپی تفلیس، به‌پیتی نووسینی د. جه‌لیل هه‌ر رۆژه‌و هه‌والی برسیه‌تی خه‌لکی له‌م ناوچه‌ یان شه‌و ناوچه‌ی عوسمانی و ئیترانی بلا‌و ده‌کرده‌وه و وه‌ک کاره‌ساتێک باسی له‌ هه‌ژاری و برسیه‌تی شه‌رمه‌نی و کورده‌کان باس ده‌کرد. (٢٤)

له‌ ناوچه‌کانی کوردنشین ئیتران به‌ تایبه‌تی له‌ خۆی، سابلا‌غ، سنه، ورمی و ناوچه‌کانی تر، برسیه‌تی پرستی له‌ خه‌لکی پریبوو و به‌پیتی شه‌وه‌ی رۆژنامه‌ی شه‌رمه‌نی مشاک له‌ هه‌مان سال واته (١٨٧٨) ز ده‌نوسێ "خه‌لک له‌به‌ر تینی برسیه‌تی گه‌یشته‌بووه راده‌ی هاری و ئیتر یاسایان نه‌ده‌ناسی .. شه‌وان په‌لاماری عه‌مباری گه‌م و جۆیان ده‌داو له‌ گولله‌ی پاسه‌وانانیش نه‌ده‌ترسان". (٢٥)

کورده‌کان راپه‌رین، کورانی به‌درخان به‌گ واته عوسمان به‌گ و حه‌سه‌ن به‌گ که شه‌فسه‌ری سوپای عوسمانی بوون، سه‌رکردایه‌تی راپه‌رینیان ده‌کرد. ناوچه‌کانی هه‌کاری، بۆتان، بادینان، سی‌رت، شه‌رزه‌پۆم و دیاره‌که‌ر بوون به‌ شانۆی به‌ریه‌که‌هوتنی کورد و سه‌ربازی تورک.

راپه‌رین به‌ رواله‌ت ئاما‌نجی نا‌ره‌زایی ده‌رپرین بوو، به‌لام خالفین ئاما‌ژه به‌م خاله‌ ده‌کا که بنه‌ماله‌ کۆنه‌کانی کورد بۆ گه‌رانه‌وه‌ی ده‌سه‌لاتی پێشتریان، به‌ ئاره‌زووی خۆیان له‌م شه‌ره‌

به‌شدار بوون. نهو به‌لگه‌ی بۆ سه‌لماندن ئهم وته‌یه، راپۆرتی بالیوزی نهو کاتی رووسی "نابرمیلهر" ه که پێیوابوو " کورده‌کان ئیتر له سه‌ربه‌خۆیی پێشویان بێهه‌شن ، نهو سه‌ربه‌خۆیی که له سه‌رده‌می به‌درخانییه‌کان لێ به‌هره‌مندبوون، که‌واته ئیستا راپه‌ریون تا ده‌سه‌لات و هێزی رابردوویان دووباره به‌ده‌ست به‌یئنه‌وه ". (٢٦)

له سه‌ره‌تای کاردا، کورده‌کان چاک به‌ره‌و پێشه‌وه‌چوون و عوسمان به‌گ نازناوی میری بۆخۆی هه‌لبژارد واته له خۆته‌ی نوێی هه‌ینی له مزگه‌وته‌کان ناوی نهو له‌گه‌ڵ ناوی سولتان ده‌هات. ئهم راپه‌رینه که ئامانجی جودایی له ده‌وله‌تی عوسمانی نه‌بوو، خێرا له ئێو بردرا و شیخ عوبه‌یدوللا که لهم کاته‌دا ته‌مه‌نی (٥٠) ساڵ بوو، هیچ یارمه‌تییه‌کی کورانی به‌درخانی نه‌دا، چونکه نه‌یده‌ویست به‌دوای که‌س بکه‌وێ. گرنگی راپه‌رینی سالی (١٨٧٨) ز کورده‌کانی عوسمانی له‌وه‌دایه که وای کرد شیخ عوبه‌یدوللا بکه‌وێته خۆی و راپه‌رینیکی جیاواز له دژی بابی عالی به‌ریا بکا.

نهو لهم سالانه به‌گه‌وره‌ترین رابه‌ری نایینی کورد و گه‌وره‌ترین زه‌ویدار له رۆژه‌لاتی عوسمانی ده‌ژمێردرا و به‌پێی نووسینی د. جه‌لیل خاوه‌نی پتر له دووسه‌د گوندی گه‌وره‌و بچوک بوو. (٢٧)

باری نه‌گه‌نجاو و ناخۆشی کوردان، بیانگه‌یه‌کی باش بوو بۆ شیخ عوبه‌یدوللا تاکو له‌مه‌ودوا پتر خۆی له کێشه‌کانی خه‌لکی وه‌ردا، بۆیه دواي سه‌رکو‌تکردنی راپه‌رین، نوێنه‌ریکی بۆ لای سولتان له ئیستانبۆل نارد و هه‌ره‌شه‌ی کرد که نه‌گه‌ر باری کوردان چاک نه‌کری نه‌وا خۆی و موریدانی روو له خاکی ئێران ده‌که‌ن. سولتان که له نه‌گه‌ری سوودهرگرتنی ئێران له ناپه‌زایی کوردان ده‌ترسا، به‌په‌له‌ موفتی شاری وان و سامع پاشای فه‌رمانده‌ی هێزه‌کانی رۆژه‌لاتی بۆ وتووێژ بۆ لای نه‌و نارد. شیخ موریدیکی زۆری له رۆژئاوای ئازهربايجان هه‌بوو و تۆپی پرۆپاگه‌نده‌یه‌کی به‌ریلاوی سازدابوو و به‌سانایی ده‌یتوانی موریدانی خۆی ببزوێنی.

سه‌رکۆنسولی رووسیه موسیو کرییل له سالی (١٨٧٩) ده‌وله‌تی خۆی ئاگادارکرده‌وه که جیگرانی شیخ (خه‌لیفه) له سالی (١٨٧٩) به‌رده‌وام بۆ خاکی ئێران هاتوون و کوردانی ئهم ناوچه‌یه‌یان وروژاندوه. (٢٨) سولتان له‌وه‌ ده‌ترسا که ئهم هێزه‌ گه‌وره‌یه به‌هۆی ئێرانییه‌کان له دژی به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانی عوسمانی به‌کاربه‌یئندی بۆیه بۆ سه‌رنج راکێشانی شیخ ده‌ستی به‌ هه‌ڵه‌ڵه‌بڕینی کرد، به‌لام وتووێژی رابه‌ری کوردان و نوێنه‌رانی نهو نه‌گه‌یشه‌ هیچ نه‌هه‌میتا . شیخ لهم کاته‌دا هه‌ولێ دا خۆی له رووسیه تریک بکاته‌وه، به‌لام به‌پێی نووسینی خالفین کۆنسولی رووسیه له ((وان)) به‌ناوی کامساراکان وه‌لامی پۆزه‌تیفی پێ نه‌داوه، چونکه وه‌زاره‌تی ده‌ره‌وه‌ی

رووسیه لهو بر وایه دا بوو که ئەم رابەرە ئایینییه ی کورد هەر به کوردستانی عوسمانی ناووستی و زوو یا درهنگ پهلاماری ناوچهکانی کوردنشیننی ئیرانیش دهاو ئەمه له بهرژه وندی رووسیه دا نییه. (۲۹)

بەم شیویه شیخ عوبیدوللا له کوتایی سالی (۱۸۷۹) ز خۆی ته یارکرد بۆ شوێش دژی سولتانی عوسمانی و بۆیهش سەرکرده ی هۆزهکانی کوردی بۆ باره گای خۆیان له ناوچه ی نه هری بانگهێشت کرد. نزیکه ی (۲۰۰) کەس له سەرکردهکانی هۆزی کوردانی عوسمانی و چه ندين زانای ئایینی پایه بهرز بۆ لای شیخ بهرپکهوتن و شیخ له یه کهم کۆبوونهوی ئەم پیاو ماقولانه باس له پێویستی پیکهیتانی میرنشینیکی کوردی کرد و رایگه یاند که رابه رایه تی و بهرپوه بردنی کوردان به مافی خۆی ده زانی. (۳۰)

شیخ عوبیدوللا له یه کهم دانیشتنی سەرکرده کورده کان ئەوپه ری هه ولێ خۆی به کارهینا بۆ ئەوی سەبارەت به بیرو رایهکانی، قه ناعه تیان پێ بهینێ و له کوتاییدا ریککهوتن که له سهر تادا بهرانبهر به تورکی عوسمانی شهر رابگه یندرێ و پاش سەرکهوتنی به ره ئیرانیش شوێ بینه وه و له وێشدا شوێش بکهن.

خالفین له باره ی پلانی چالاکییهکانی شیخ عوبیدوللا له یه کهم کۆبوونهوی سەرکردهکانی کورد ده نووسی: " بەم شیویه بهرپاردا که کوردی مامهش و مهنگو پ له سنووری ئێران بینه ریزی فهرمانی حاجی شیخ سدیقی کوپی گه وه ی شیخ، رهواندز داگیر بکهن و له وێه به رهو به غدا هێرش بهرن. عه بدولقادی کوپی دووه می شیخیش ئه رکی داگیر کردنی موسل و ئامیدی پێ سپێردا و داگیر کردنی شاری وانیش کهوته ئەستۆی خودی شیخ. " (۳۱)

گومان له وه دا نییه که شیخ له م کاته دا ته نیا بیری له رزگار بوونه وهو خه بات له گه ل سولتانی عوسمانی و داگیر کرانی تورکی ده کرده وه که له ناوه ورا به سه ر نه ته وهکانی ژێر ده سه لاتی عوسمانیدا زالبوون، بۆیه له پشتیوانی نه یارانی بیانی سولتان که تورک نه بوون وه ک فهرحان پاشا رابه ری عه ره بی موسل به ره وه ند بوو و به پیتی نووسینهکانی خالفین ئەم سیاسه توه نه عه ره به به لێنی به شێخدا که له کاتی هێرشێ کوردان بۆ سه ر موسل یارمه تیان دها. (۳۲)

به لام ئە نجامه گانی دیاریکراوی یه کهم کۆبوونهوی سەرکرده کورده کان هەرگیز نه هاته دی و له دانیشتنێکی نوێ که له مانگی ئابی ۱۸۸۰ ز بۆ یه کهم جار پلانی هێرش بۆ سه ر ئێران دا رێژرا و به فهرمانی شیخ دوو سوپا بۆ جێبه جێکردنی ئەم پلانه ئاماده کران. سوپای یه کهم له ژێر

فرماندهیی عەبدولقادر دەبواپە شاری تەوڕیزیان داگیرکردبایە و سوپای دووھ لەژێر فرماندهیی کورپەکە ی تری شیخ محەممەد سدیق داگیرکردنی شارەکانی ورمی، خۆی و سەلماسی پێی سپێردرا. ھۆکاری ئەم راگوزرین و ھەڵوێست وەرگرتنە نوێ دەبێ چی بووبی؟ بۆچی شیخ عوبەیدوللا و سەرکردە کوردەکانی زۆریە بەشەکانی کوردنشین خاکی عوسمانیان بەجێ ھێشت و بەشی بچووکتریان بۆ پیکھێنانی میرنشین کوردی ھەلبژارد؟ بەلگەکان نیشان دەدەن کە پیاوانی بەریتانیا و عوسمانی رای شیخ و سەرکردەکانی لایەنگری ئەویان گۆڕی. میژوونووسی رووس خالفین ناماژە بە راپۆرتی بالئۆزی ئەوکاتی رووسییە لە ئێران بەناوی زینوویف دهنووسی کە ئینگلیزەکان لە نزیکەو پتوھندیان بە شیخەو ھەبوو و تەوڕیزیان لەگەڵ دەکرد. زینوویف وەزیری دەرەوێ رووسییە ناگادارکردبۆوە کە جوجۆلی دیپلۆماتەکاتی بەریتانی بە ناگاداری و رەزامەندی بابی عالی جێبەجێ دەکری و "چ ئیستانبۆل و چ تاران لەم راستییە ناگادارن بەریتانیا لە شۆرش دەستی ھەیە و ئەو وڵاتە کە ھەوێسی یەک پارچەکردنی ناوچەکانی کوردنشین خستۆتە میشکی شیخ عوبەیدوللا" (٣٣).

ئەم وتەییە بالئۆزی رووسییە زۆریش لە راستی دوورنەبوو و وڵاتانی عوسمانی و بەریتانیا یەک یەک ھەولێ ئەویان ھەبوو کە شیخ واز لە رووبەرپووبونەو لەگەڵ بابی عالی بەیێنی. د. جەلیل لە بارەی ئەم رووداوە دەلێ: ئە دەسپێکی دانیشتنی شەمەدیان چەند سەرکردە یەکی ھۆزەکان کە عوسمانی بە پارە کڕیبوونی، ئەم کیشیان خستەروو کە باشتەر وایە ھیزی کوردە یە کگرتووھەکان لە دژی ئەرمەن و مەسیحییەکانی تری دانیشتووی (٦٣) عوسمانی بەکاربھێنن. ئەم پێشنیارە بۆ ھاتە ئارا کە دوای شەری رووس و عوسمانی (لە سالی ١٨٧٧) بەندی شەست و یەکی پەیمانی بەرلین ناماژە بە خودمختاری (ئوتۆنۆمی) ئەرمەنییەکان دەکا و کاربەدەستانی عوسمانی و نیشان دەدەن کە گواپە جێبەجێکردنی ناوھێرکی بەندی یادکراو لە زیانی خەلکی کورددا دەبێ. "١" (٣٤) دەوڵەتی عوسمانی لە نێوان دوو دانیشتنی کوردەکان، نوێنەر و کاربەدەستانی شارەزا بە کاروباری ئەوانی بۆ ناوچە کە ناردو بە فرمانی سولتان سامع پاشا کە زۆر چاک ئاشناپەتی بە کوردان ھەبوو و بە کرەبەگی راوێژکاری، بۆ گۆڕینی بیرو پای شیخ و سەرکردەکانی شەمەدیان بەرەو ناوچە کە بەرێ کەوتن. د. جەلیل بە پشتبەستن بە بەلگەکانی وەزارەتی دەرەوێ رووسییە تزاری دەسەلمێنی کە نوێنەرانی سولتان بەر لە وتووێژ لەگەڵ شیخ عوبەیدوللا، چەند چاوپێکەوتنێکیان لەگەڵ سەرکردەکانی گەورە کورد ئەنجام داو. لە سۆنگە ئەمەو کاتی کردنەوێ کۆبونەوێ شەمەدیان "ئەم سەرکردە

کوردانه له لایډن عوسمانیه کان "پیشنیاریان کرد که نمره‌نیان به دهستی کورد سمرکوت بکړین، بهلام شیخ دژى نهم رایه بوو و گوتی له‌بهر دوو له‌گه‌ل نهم رایه نییه: له سمره‌تا نه‌گهر بیتو نهم پلانه سمریگری، کورد ده‌بیتته نامرازی دهستی نه‌ستانبول دواى سمرکوتکردنى نمره‌نیان هیچ به بهر کوردان ناکه‌وى. دووهم ده‌ولته نه‌وروپییه‌کان دژى نهم کاره‌ی کورده‌کان ده‌وه‌ستن و له ناینده‌دا یارمه‌تى نازادى کوردان ناده‌ن. (۳۵) د. جلیل همروه‌ها ده‌لئ که شیخ بؤى ده‌رکه‌وتبوو که سمرکرده‌کانى کورد ناماده نین ملکه‌چى فهرمانى شیخ بن له دژى عوسمانى و له لایه‌کى تر شهر له‌گه‌ل نمره‌نیان له به‌رژه‌وندی کورددا نییه، که‌واته بؤى نه‌وه‌ی له ده‌لوه پتې خوش بؤى، خوى تیارکرد بؤ هی‌رش بؤ سهر ئیران. (۳۶)

ده‌بى بزاینې که شیخ تنه‌یا له لایډن سولتانه‌وه له‌ؤیر گوشار نه‌بوو، به‌لکو ده‌ولته‌تى به‌ریتانیاش بؤ هی‌رش بؤ سهر ئیران رهامه‌ند بوو.

پتوه‌ندى نیوان شیخ و دیپلوماته‌کانى به‌ریتانى بؤ سالانى شهرى رووسییه و عوسمانى ده‌گه‌رپتته‌وه، له گهرمه‌ی شهردا مستیر راسن کؤنصولى ټینگلیز له پاش قه‌لا به مه‌به‌ستى قه‌ناعت پتیه‌نننى سمرکرده‌کان و شیخ عوبه‌یدوللا بؤ به‌شدارى له شهر له‌گه‌ل رووسییه چاوپیکه‌وتن و ناخافتنیکى تیروته‌سەلى نه‌غلام دا. له دوا‌ییدا مستیر کلايتون کاپیتانى سوپای به‌ریتانیا و راویژکارى سوپای عوسمانى سالتیک دواى شهر واته له سالى (۱۸۷۹) ده‌ستپیکرد به کؤمه‌لنیک گه‌شتى رامیاری له رۆژه‌لاتى عوسمانى و دواى نه‌وه‌ی چاوى به شیخ عوبه‌یدوللا که‌وت به‌پتې نووسینه‌کانى کامساراکان کؤنصولى رووسییه له شارى وان " کارواننیک چه‌ک و ته‌قه‌مه‌نى به‌ریتانى به ناو یارمه‌تى خؤراک بؤ نه‌هیشتنى برسپیه‌تى و قاتى و قری بؤ ناوچه‌ی شیخ نی‌ردرا". (۳۷)

بهم شپوه‌یه کورده‌کانى عوسمانى له پلانى راپه‌رپنى سهرتاسه‌رى له‌دژى بابى عالى چاویان پؤشى و له باتیان به‌هوى و ده‌هست هی‌نننى دلنیایى له پشتیوانى رامیاری عوسمانى و به‌هره‌مه‌ندى له چه‌کى ټینگلیزى ناماده‌ی شهر له‌گه‌ل ئیران بوون.

بہندی چوارم

ئینگیزہ کان و شیخ عوبہ یدوللا

دەولەتی بەریتانیا وەک بەرگریکەرێک و ھاریەییانی سەرەکی عوسمانی لە بەرانبەر رووسیە و قەیسەری و ھەروەھا وەک دەسەڵاتدارێکی کولتیاڵیست کە لە سەدەی نۆزدەھەم بەرژەوێندی سیاسی و ئابووری بەرفراوانی لە عوسمانی ھەبوو، ھەڵبەت لە ئاست رووداوەکانی ئەو وڵاتە ھەستیاریبوو. دیپلۆماتەکانی بەریتانی لەگەڵ ئاشنایی بە گەرنگی و ھەلکەوتی کوردەکان لە ھاوکنشە سوپاییەکانی نێوان رووسیە و عوسمانی، زانیارییەکی تەواویان ھەبوو لە جموجۆلی ھۆزەکانی کوردی عوسمانی و لەبەر ئەمەش بوار ڕەخساندنی شیخ بۆ ھاندانی کوردان بۆ راپەرین لە دژی بابی عالی لە بەرچاوی دیپلۆماسییەتی بەریتانیا و نەبوو. کاریبەدەستانی بەریتانی بەدریژایی جەنگی (١٨٧٧) زی رووس و عوسمانی لەگەڵ شیخ عوبەیدوللا پێوەندیان ھەبوو و ئاشناییان ھەبوو سەبارەت بە بۆچوون و شیوازی بیرکردنەوەی لەم جولانەو ڕەفتاری تورکان لە کوردستاندا. خالفین لە بارەی پێوەندی بەریتانیا و کوردەکان دەنوسێ: "بەریتانیا بریاری دا کە پشתי کوردەکان بگێڕێ و بە یارمەتی ئەوان جێ پێی خۆی لە ئاسیای بچووک سەقامگیر بکا، تاکو لە داھاتوودا لەشەر (دژ بە رووسیە) کەلکیان لێ وەرگیری".^(١) بەم جۆرە ئینگلیزەکان دەستڕۆتترین کەسی کوردستانی عوسمانیان بۆ لای خۆیان راکێشا - شیخ عوبەیدوللا - ئەم زەویدارو زانا ئاینییە کورد، ھەروەکو تۆژەری رووس تروتیر پڕوای وایە وەک "گونجاوترین کەس بۆ جێبەجێکردنی ئەم پیلانە ھەلژێردراو بریاریان دا کە لە پاکێ و راستی ئەو بە خراپە سوود وەرگیرێ".^(٢) مەبەستی تروتیر لە پیلان، گۆڕینی رای شیخ بۆ راپەرینی لە دژی ئێرانە. ئینگلیزەکان بریاری شیخ عوبەیدوللا و سەرکردە ھۆزەکانیان لە راپەرینی دژی سولتان گۆڕی و بۆیەش مستیر کلایتون کۆنسولی بەریتانیا لە شاری وان لەگەڵ خودی شیخ عوبەیدوللا کەوتە ئاخافتن. بەپێی نووسینی د. جەلیل پیشوازییەکی گەرم لە دیپلۆماتی ئینگلیزی کرا و دووجار چاوپێکەوتن و وتووێژ سەبارەت بە بارودۆخی ناوچە کە لە نێوانیان ئەنجام درا.^(٣)

یەکەم دیدار کورت و تەنیا مەبەست ئاشنایی و ناسینی یەکتەر بوو، بەلام چاوپێکەوتنی دووھەم، زۆربە کێشەکان لەوانە ناپەرەیی کوردان و ئەگەری ھەلسان و راپەرینی ئەوان لە دژی دەولەتی عوسمانی ھاتە باسکردن و لیکۆلینەو. کلایتون بە راشکاوی بە شیخی راگەیاند کە دەولەتی بەریتانیا لەگەڵ حکومەتی عوسمانی پێوەندییەکی زۆر نزیک و پڕ بایەخی دامەزراندوو و نامادەبە لەگەڵ ھەر پشێوی و رووداویەک کە بۆ ئەو وڵاتە جێی مەترسی بێ، رووبەرپوویتەو،

ئەو لە دواییدا لە کۆبوونەوی سەرکەوتە کوردەکانیش بەشداریبوو و بەپێی وتەى خۆى لەگەڵ زۆربەى سەرکەوتەکانى ئەم "کۆنگرە"یە ناخافتنى ئەنجام دا.^(۴)

بێگومان هەمپەشه و وروژاندنى دیپلوماتى بەریتانى بوو هۆى ئەوى کە رای شیخ و سەرکەوتەکانى دیکەى کورد بگۆڕی و بپارەکانى دانیشتنى یەكەمى کوردان کە تاییبەت بە راپەرینی ناو عوسمانى بوو، لەبیرکراو بۆ یەكەم جار ئەگەرى هێرش بۆ سەر ئێران لە لایەن کوردەکانى عوسمانى خرایە بەردەم لیکۆلێنەوو کاربەدەستى بەریتانىش پشتیوانى خۆى لەم بپارە نیشان دا.

ئینگلیزهكان نه‌یاندە‌ویست هاو‌پە‌یمانی خۆیان (عوسمانی)، لە بە‌رانبەر روس بە‌بێ دە‌سه‌لاتی ببینن، بۆ‌یه دە‌یانویست راپەرینی برا‌وه‌ی شیخ بۆ کوردستانی ئێران برو‌ینن و لە‌م باره‌یه‌وه لە‌گەڵ دە‌وله‌تى عوسمانی هاو‌هه‌ل‌و‌یست بوون. سەر‌ه‌نجام شیخ عوبه‌یدول‌لا بە‌پشتبە‌ستن بە‌ ئە‌لێنە‌کانى بە‌ریتانیا کە تیایدا ناردنى چە‌ك بۆ موریده‌کانى بوو، بپاریدا پە‌لامارى ئێران بدا و هه‌نووكه د‌ل‌تیا بوو بە‌وه‌ی کە شیخ ن‌یت مە‌ترسى لە‌سەر بابى عالى نییه. کە‌م‌ێك بە‌ر لە‌ ه‌یرشى کوردان بۆ سەر خاکی ئێران، مست‌یر ئابوت کۆنسولى بە‌ریتانیا لە‌ ته‌ور‌یز، تامسۆنى بالیوزى ئە‌و و‌لاته‌ی لە‌ تاران نا‌گادار‌کرده‌وه کە شیخ توانیویه‌تى " بە‌ش‌ێكى گه‌وره‌ی ه‌وزى ش‌ك‌اك کە پ‌یشتەر د‌ۆست و ج‌ی‌گای م‌تمانە‌ی شای ئێران بوو، بە‌ره‌و خ‌ۆى راک‌یش‌ى.^(۵) ئە‌م مە‌سه‌له‌یه ن‌شان دە‌دات کە ئابوت بە‌ ته‌واوه‌تى نا‌گای لە‌ ره‌وتى گ‌ۆران‌کاریه‌یه‌کانى کوردستانی عوسمانى بوو. هاوکات لە‌گەڵ دە‌ست پ‌ێ‌کردنى ه‌یرشه‌کانى کوردان بۆ سەر ئازە‌ربایجان چالاکییه‌یه‌کانى ئابوت زیاتر بوو و بە‌ بیان‌ووى ئە‌وه‌ی کە بە‌ش‌ێكى ناو قە‌له‌م‌په‌وى کاره‌ پ‌ی‌ سپ‌ێ‌ردراوه‌کانى ئە‌وه‌، لە‌ گه‌رمه‌ی ش‌ەر بە‌ پە‌له‌پرووزی بۆ ئە‌و ناوچه‌یه‌ چوو و چاوى بە‌ شیخ و ک‌وپه‌كه‌ی عه‌بدول‌قادر كه‌وت. شیخ عوبه‌یدول‌لا لە‌ کاتى د‌یتنى ئابوت خه‌ریكى گه‌مار‌ۆدانى ورمى‌ بوو. کاربە‌ده‌ست‌ێكى ته‌ور‌یز لە‌ راپ‌ۆرتى خ‌ۆى بۆ وه‌زاره‌تى ده‌ره‌وه لە‌ سالى (۱۲۹۷) ۱۲۸۷ز کە باس لە‌ کاره‌کانى کۆنسولى بە‌ریتانیا ده‌کا ده‌ن‌ووسى: گه‌وره‌م، ج‌یفه‌رى! بروسه‌كه‌تان ب‌یندرا کە باس لە‌ شیخ عوبه‌یدول‌لا و ک‌وپه‌كه‌ی و پ‌ی‌وه‌ندى نه‌ه‌تى ئە‌وان لە‌گە‌ڵ ب‌یانیدا کرابوو. بۆ پ‌شت‌گ‌یری ئە‌م نووسینه‌ی جه‌نابت نامە‌یه‌كى لە‌ جه‌نابى میرزا هاشم خانى به‌رپرسى ورمى‌ پ‌ینگه‌ش‌تووه کە ئە‌سله‌كه‌ی بۆ جه‌نابت ده‌ن‌ێرم. بارود‌ۆخى جه‌نابى مس‌یو ئابوت کۆنسولى جه‌نە‌رالى بە‌ریتانى لە‌ ورمى‌ش بۆ جه‌نابت شى ده‌کر‌یت‌مه‌وه ده‌ده‌كه‌وى کە ئە‌م کارانه‌ی ئە‌م‌پ‌ر د‌ه‌ک‌رئ لە‌ پ‌یش‌مه‌وه پ‌لانى بۆ دار‌ی‌ۆ‌راوه‌ ته‌نانه‌ت پ‌یشتەر ناوى ئە‌و کە‌سانه‌ دراوه کە به‌رپرسن لە‌ ک‌ۆ‌کرده‌وه‌ی ئازوقه. بە‌نده‌ی گ‌یا‌ن ف‌یدا و‌پ‌رای نووسینه‌ی ئە‌م زانیاریانه بۆ جه‌نابى میرزا هاشم

خان و ئاگادارکردنەوی، داكۆكى دەكەم كە بە دزی و بە ئاشكرا بە شیوەیه کی هۆشیارانە و
 وریایانە ئاگاداری جوولانەو و رەفتاری کۆنسولی جەنەرالی ناوبراو بن...^(۸)

عەلی خانی ئەفشار کە لە سەر دەمی گەمارۆدانی ورمی لەو شارە بوو یەکی بوو لە بەرگری
 کەرمان بە راشکاوی دەلێت کە کۆنسول ئابوت سووربوو لەسەر ئەوێ کە (ئێقبال ئەلدەوڵە)،
 ورمی بداتە دەست شیخ عوبەیدوڵلا وای بۆ دەچوو کە "ئێو بەسی هەزار کەسی بۆ
 ئەزمونی شەڕ و قەڵایەکی وێران و تێکشکاو توانایی خۆراگریتان لە بەرانبەر بەسی هەزار
 سوپای شیخ نابۆ و جەنگ و خۆراگریتان هەرگیز لە بەرژووەندی دەوڵەت و میلەتدا نییە و
 لەوانەشە خۆراگریتان بێتە هۆی ئەو کە ورمیش وەک میانداو لە ژیان بێبەش بکری".^(۷)

بەلام حاکی ورمی ئەم کارە نەکرد و بە لەبەر چاوگرانی پێوەندی نیوان کۆنسولی بەریتانیا و
 شیخ عوبەیدوڵلا بە هۆی ئەووە (کۆنسول) داوای لە رابەری کوردان کرد کە بۆ ماوەیە ک
 دەرەفتی پێی بدن تاکو خەڵکی لە بارە یە مەرجەکانی خۆوە دەستدانەو یە خۆراگری پتر
 بپاریدن، بەلام ئابوت هەر سوور بوو لەسەر ئەوێ کە ئێرانییەکان شارەکە و دەست بدن،
 عەلی خانی ئەفشار لەم بارەیهو نووسیویەتی: کۆنسول کە بە ئاشکرا لایەنگری شیخ و
 کارەکانی ئەو بوو لە وەلامی (ئێقبال ئەلدەوڵە) گوتی: بەرگری و شەڕی ئێو لەگەڵ شیخ
 دا بەرژووەندی تێدا نییە و باشتەر وایە کە بەو دەستدانی شار خۆتان لە ئەنجامی ترسناکی شەڕ
 لەگەڵ ئەو رزگار بکەن".^(۸) کۆنسولی بەریتانیا لە هەوڵەکانیدا بۆ بێهێزکردنی دەوڵەتی ئێران
 و خستنه مەترسی سەرتاسەری ولات، بە تەنیا نەبوو، بەلکو قەشەو بلاوکەرانی (مسیۆنێر)
 ئایینی ئەوروپی و ئەمریکی دانیشتووی ورمیش لەم رینگایەدا یارمەتییان دەدان لە نیواندا
 چالاکترین کەس پزیشکیکی ئەمریکا بەناوی د. کوکران بوو کە جاریکیان گیانی شیخ
 عوبەیدوڵلا لە مردن رزگار کردبوو و لەگەڵ کۆرەکەشی عەبدوڵقادر نیوانی زۆر خۆش بوو.
 شیخ سەرەپای پێوەندی لەگەڵ دوکتۆر کوکران و کۆنسولی ئابوت بەر لە هوروزمی بۆ سەر
 ئێران، نامەی بۆ پزیشکی ئەمریکی دەنارد و تێیدا رەخنە لە دەوڵەتی ئێران و عوسمانی
 دەگرت و داوای لێ دەکرد کە سەرنجی دیپلۆماتی ئینگلیزی بۆ بارودۆخی کورد رابکێشی. لە
 یەکیەک لەم نامانە شیخ عوبەیدوڵلا بە د. کوکران دەنووسی: "لە ئێو داواکارم کە کۆنسولی
 بەریتانیا لە تەوڕێز ئاگادار بکەنەو کە تا بکری بارودۆخی کوردستان بچاتە ژێر سەرنجی خۆی،
 بەهۆی ئەم کارەو چاکتر و ئاسانتر سەر لە بارودۆخەکە دەر دەرکە، بۆ ئەم مەبەستە حاجی
 ئیسماعیل دەنێرمە لاتان تا هەلومەرج و هەلکەوتی بارودۆخەکە بۆ ئێو روون بکاتەو".^(۹)

د. کوکرانیش وای کرد و ئەم کاره له کاتی گەمارۆدانی ورمی روویدا. کاتی که ثابت چاوی به حاکمی ورمی کهوت که پزیشکی ئەمریکیشی لهگەڵدا بوو و ئەویش له کاتی وتووێژدا پێشنیاری به حاکمی ورمی کرد که شار له دەست شیخدا بێت. عەلی ئەفشار سەبارەت به رۆژی د. کوکران نووسیبووەتی: "جەنابی دوکتۆریش که وهک کۆنسول بەتەمای ترساندنی حاکم بوو، گوتی ئێوه دەزانن که هەر ئێستا سێ هەزار سوپای له نیو لەشکری شیخ دایه و ئەمە هەمان لەشکره که هێزی دەولەتی له بناو و مەراغه تێکشکاندوو، من چونکه خۆم به هاوشاری ئێوه دەزانم!!! دەمەوی هاوڕا لهگەڵ جەنابی کۆنسول رێگر بین له رهشه کوژی و تالان و برۆ." (۱۰)

کۆنسولی بەریتانیا له داویدا هەولیدا مەسیحییەکانی ورمی بخاتە بەرانبەری موسلمانان و بۆ ئەم مەبەستە چاوی به ئەمانوئیل کلودیک جێگری (خەلیفە) کاتولیکەکانی ورمی کهوت و پێشنیاری پێ دا که له ئەرمەنیان داوا بکا ئالای بەریتانیا لەسەر بانی ماله‌کانیان بچەقێنن تاکو له پەلامارەکانی کورد ئاسوووه بن. ئەفشار لەم باره‌یه‌وه دەنووسی: "جێگر (خەلیفە) ی ئەرمەنیان له وه‌لامی کۆنسولی ئینگلیز گوتی ئێوه باشتر وایه له جیاتی داوای خۆوه‌دەستدان و دڵسووتان به‌حالی ئەرمەنیان، وا بکه‌ن ئەم برۆایه گەندەڵه له میشکی شیخ بێتته دەرو بیری پاشایەتی له زهینی دەر‌به‌ی‌نن تاکو به‌خۆ‌پایی نه‌بێتته هۆی کوشت و کوشتاری خەلکی بێ گوناھ... ئەو وه‌لامه راشکاو و تونده هیچ دەر‌فەتی ناخافتنی بۆ کۆنسول به‌جێنه‌یشت و ئەو وهک ماریکی بریندار له‌لای خەلیفە گە‌پ‌ایه‌وه." (۱۱)

هەزی شیخ عوبەیدوللا بۆ زانیاری دان به کۆنسولی ئینگلیزی سەبارەت به ئامانجەکانی خۆی و بارودۆخی کوردستان ئەوه دەگە‌ئینی که یەکه‌م: ئەوه‌یه که مستی‌ر ثابت لەسەر داواکاری دەولەتەکه‌ی خۆی له تەورێزه‌وه به‌ره‌و ناوچه‌ی رۆژئاوای دەر‌یاچه‌ی ورمی چوو و دوو‌ه‌م ئەوه‌یه که شیخیش له پێشەوه ناماده‌ی وتووێژ له‌گە‌ڵ ئەو دیپلوماتە‌ی بەریتانی بوو. بێگومان ئینگلیزه‌کان هەندێ به‌‌ئینیان به شیخ دا‌بوو له‌وانه که ئەوان له دەست‌پۆیی دیپلۆماسیانە‌ی خۆیان بۆ خستنه‌رووی پێشنیاره‌کانی ئەو له بە‌رده‌م کاربه‌دەستانی ئێرانی در‌یغی ناکه‌ن و ئەم کاره‌ش به‌هۆی تامسون بالیۆزی بەریتانیا له تاران و به‌هۆی ثابت له ورمی سەری دە‌گرت. به پێچه‌وانه‌ی ئەوه‌ی د. جەلیل راده‌گه‌ئینی شیخ له‌گە‌ڵ نوێنه‌رانی گشت ولاتانی ئەوروپی پێوه‌ندی نه‌بوو و ته‌نیا له‌گە‌ڵ مستی‌ر ثابت ئێوانی خۆش بوو. پێوه‌ندی ئێوان کوکران و کۆنسولی بەریتانی له تەوریز و هە‌ماهه‌نگی شیخ له‌گە‌ڵیاندا، هاو‌پایی و د‌ل‌نیایی و متمانه‌ی دو‌ولایه‌نه ده‌گه‌ئینی که کۆمه‌ل‌ئیک فاکتەر ئە‌مه‌ی پێک هێ‌ناوه. به راست شیخ له راپۆرتی به‌ش به‌شی کاره‌کانی خۆی بۆ کۆنسولی بەریتانیا چ

مەبەستىكى ھەبو؟ ئاشكرايە كە شىخ بىرورپاى وابو كە بەرىتانيا دەتوانى لە پىكھيتانى
 مىرنشنى كورد، يارمەتى بدا، ھەروەكو كە بەپىي وتەي كەندال لە كىشەي مىسر و يوتان
 ئەمە پرووى دابوو.^(۱۲) بەلام بەرىتانيا بىرى لە دوور راگرتنى شىخ لە عوسمانى دەكردەو ھەزى
 دەكرد لە قومارىكى سياسىي سوپايى لە ئىراندا بى سەروشوين بكرى. ئەو كاتەي كە ئابوت لە
 ورمى بوو، شىخ نوئىنەرى خۆي، خەلىفە سەيد محمدەدى بۆ لای ئەوى ناردو بەھۆي ئەو ھە
 نارەزايى خۆي و سەركردەي ھۆزەكانى تری لە ستەمكارى كاربەدەستانى ئىترانى و بە تايبەتى
 حاكىمى ورمى راگەيانند. ئابوت لە راپۆرتى خۆي بۆ ۋەزارەتى دەرەوى بەرىتانيا دەنووسى: شىخ
 بەتەمايە كە خۆي ھۆزە سەربزىوہ ياخيىبووہكانى ئىيران و عوسمانى سەركوت بكا تا ھەنجەتتەك
 بۆ خۆتپھەلقوتانى ئەم دوو دەولەتە لە چارەنووسى كوردان نەمىنئەتەوہ. شىخ تەنيا شتىكى
 دەوى و ئەویش پشتىوانى روحى دەولەتەنى ئەوروپىيە لە كوردەكان و دەلى ئەگەر نەيتوانى
 حكومەتتەكى چەسپار و بەھىز لە كوردستان دايمەزىتى ئەوا ئامادەيە لە بەرانبەر نوئىنەرانى
 ولاتانى ئەوروپى دادگايى بكرى.^(۱۳) ئابوت لەگەل ئەو ھەي كە ۋەلامى خەلىفە سەيد محمدەدى
 دابوو ھە كە گوايە دوژمنايەتى نيوان كورد و ئىران بۆ ئەو و لاتەكەي ھىچ بايەختىكى نىيە،
 بەلام لەگەل ئەو ھەشدا گەشتىكى كرد بۆ ناوچەكانى تەرگەوہ، شىو و سەلدوز و بەپىي نووسىنى
 د. جەليل مەبەستى ئەو لەم كارە ئەو ھەبو تاركو لە بارودۆخى كوردانى ئەو ناوچانە ئاگادار
 بى و بتوانى لە بارەي ئايندەيانەوہ بگاتە ئاكامىك.^(۱۴) كۆنسول ئابوت دواى بى ئەنجامى لە
 ھاندانى حاكىمى ورمى و خەلكى شار بۆ ۋەدەست دانى شار لە بەرانبەر كوردەكان، بۆ لای شىخ
 چوو و لەگەلى كەوتە ئاخافتن. بەلام ھەرزوو لەگەل سىمونى ئەرمەنى كە راوژكارو جىي
 متمانەي شىخ عوبەيدوللا بوو بەرەو شار گەرايەوہ. عدلى خانى ئەفشار لە بارەي مەبەستى
 كۆنسول لە گەرانەوہي بەرەو شار و كاردانەوہي خەلكى لە ئاست كوردەكانى ئەو نووسىويەتى:
 كۆنسولى بەرىتانيا جارىكى تر بە مەبەستى تۆقاندنى خەلك و ساردكردنەوہي بەرگرى كاران لە
 خەبات لەتەك سىمون ناويكى ئەرمەنى كە جىي متمانەو رىئويتىنى كارى شىخ عوبەيدوللا بوو
 بە تەماي ھاتنە ناو شاربوون و چونكە خەلكى دەيانزانى كە مەبەستى ئەم ھاموشويانە چىيە
 بى ئەو ھەي كە لە (ئىقبال ئەلدەوڵە) روخسەت ۋەربگرن بەر لەو ھەي ئەو (كۆنسولى بەرىتانيا) و
 سىمونى ئەرمەنىيان كەپى بنىنە ناوشار دەستريزيان لى كردن، ھەلبەت بە شىوہيەكى وا
 تەقەيان لىكرا كە جەنابى كۆنسول نەپىكرى و ئەو كە بارودۆخەكەي وا بينى بى ئەو ھەي بچىتە
 ناو شار، گەرايەوہ.^(۱۵) حاكىمى ورمى لەو دەترسا كە تەقەكردن لە گيانى كۆنسول گرفتى بۆ

ساز بکا، پەيامى بە يەكئى له قەشەكانى ورمىى رهوانه كرد كه كۆنسلول هان بدا ناوچه كه بهجى بهپىلى و بهپى نووسىنى نووسەرى نەرمەنى، " ئىقبال ئەلدەولە " ھەوالى بۆ مۆسىو لۆمان نارد كه مانەوہى كۆنسلول لەو كاتەدا لە شارى ورمىى مەسلەحەت نىيە. بە بیروپروای خەلكى شار ھێرشى شىخ بۆ سەر شار بە ھاندانى كۆنسلولى ئىنگلىز ئەنجام دەدرى كەواتە مەسلەحەت لەوہدا نىيە كه كۆنسلولى ناوبراو لە شار ھەلقەنى ئەوہك رووداوىكى نالەبار بقمەومى، ئەو كاتە دەبیتە ھۆكارى وتووێژ لە نێوان ھەردوو دەولەت و من بەرپرەسى دەم". (١٦)

ئابوت پاش ئەم رووداوە بەرەو ئۆردوگای شىخ چوو و لە لایەن ئەو نامەيەكى بۆ عەبدولقادر برد كه ئەوكاتى لە سابلاخ بوو، عەبدولقادریش سەدو پەنجا سواری بۆ پاراستنى گيانى كۆنسلولى بەرىتانى ئامادەكرد و ھەمزە ئاغاشى كردە شەرەزا و چاوساغى ئەو بۆ سەفەر بەرەو بناو. ئابوت دواى ھاتنە ناو بناو، يەكسەر بەرەو ئۆردوگای ھێزەكانى ئێران چوو و چاوى بە سەركردەكانى سوپايى كەوت و ئەوانى بۆ ھێرش بۆ سەر دوژمن ھان دا و ژمارەى لەشكرى كوردەكانى بۆ فەرماندەكانى ئێرانى باسكرد. ھۆى ئەم گۆرىنە لە سیاسەتى ئەو چى بوو؟ لە دەسپىكى راپەرین، بەرىتانىا كاردانەوہيەكى رەسمى پارتیزگارانەى لەخۆى نواند. بەپىتى نووسىنى د. جەليل، ناسرەدين شا لە سەرەتای راپەرینی شىخ چاوى بە ئابوت بآيوۆزى بەرىتانىا لە تاران كەوت و خوازىارى گوشار و نارەزايى دەرپرینی بەرىتانىا دژى عوسمانى بوو تا كوردەكان بوەستىنى، چونكە ئەگەر بىتو راپەرپوہكان سەرکەوتنىان وەدى ھىنا،با، رووسىيە بە بيانگەى پشتيوانى لە خەلكى رووسى ئەوى و بى دەسەلاتى ئێرانى لە پاراستنى گيان و مالىيان، دەستى لە كاروبارى ئێران وەردەدا. شا لە لاسارى و ئاورنەدانەوہى بەرىتانىيەكان لەم بارەيەوہ گلهيى ھەبوو. (١٧) بەلام لەگەڵ تىپەرپىنى كات، ئابوت بۆى دەرکەوت كه يەكگرتووى و ھەماھەنگى نێوان سەركردەى ھۆزەكان لە ئارادانىيە و ئەگەرى سەرکەوتنى شىخ زۆر كەمە و لە لايەكى تر رووسەكان ھىزىكيان لە سنوور چر كردۆتەوہ و ئەم رووداوە بىگومان دەبیتە ھۆى تىكچوونى پترى پتوہندى نىوان رووسىيە و عوسمانى، بىجگە لەمە راپەرپىنى شىخ لەژىر كاريگەرى خوو و رەفتارى كاولكارانەى ھۆزەكان لە شىوازى نارەزايوون و دژە سستەمكارى يەكەم، دەرچووەو لايەنى ئاينى بەخۆى گرتبوو. رەشەكوژى خەلكى ميانداو ھەرچەندە بى ناگادارى شىخ ئەنجام درا، بەلام وەك خۆكوژى سياسىيى ئەو بوو.

هه‌نوکه تورکه‌کان بیانگه‌یه‌کی ته‌واویان بۆ ته‌مبێ کردنی ته‌و وه‌ده‌ست هه‌نابوو. کۆنسولی ئینگلیز له‌ شاری وان له‌ هه‌مان کاتدا نووسی: "دوورنیه‌ کاربه‌ده‌ستانی عوسمانی له‌ بێ مرادی شیخ له‌ ئێران (له‌ راستیدا له‌ لاوازی ته‌و) سوود وه‌رگرن و ته‌وی له‌ خاکی عوسمانی له‌ نێو به‌رن".^(۸)

که‌واته‌ راگۆڕینی نابوت و خۆگه‌یاندنی بۆ ناو له‌شکری ئێران له‌مه‌وه‌ هات که‌ بۆ لاچوونی ته‌و دیبلۆماته‌ ئینگلیزیه‌، شیخ هه‌یج شانسێکی بۆ برده‌نه‌وه‌ نه‌بوو و ده‌بوا وازی لێ به‌یئێ و تا‌کو بۆ خۆی باری شکستی خۆی هه‌لگری. له‌ نه‌جامدا تورکه‌کان سه‌ر‌ه‌تا هاتن ته‌ویان خسته‌ ژێر چاودێری خۆیان و له‌ کۆتاییدا بۆ مه‌که‌که‌ دووریان خسته‌وه‌ تا ته‌و کاته‌ی که‌ مرد. ته‌و ژماره‌ سه‌ر‌کرده‌ی هۆزه‌کانیشی که‌ له‌ ده‌وله‌تی عوسمانی بۆ ئێران چووبوون، زۆر به‌ توندی سزا دران. وه‌رسوورانی نابوت به‌ره‌و ده‌وله‌تی ئێران ته‌وه‌ ده‌سه‌لمێنێ که‌ ئیدی پشتیوانی کردن له‌ شیخ له‌ قازانجی به‌ریتانیا نیه‌ و ده‌بێ وازی لێ به‌یئدری و به‌ره‌للای بکه‌ن. گۆڕینی شوێنی راپه‌ڕین له‌ عوسمانی بۆ ئێران له‌ لایه‌ن شیخ عوبه‌یدو‌للایه‌، دا‌به‌ین‌کردنی چه‌کی پێشکه‌وتوو وه‌ک تفه‌نگی مۆدیلی هه‌یژ مارتین بۆ کوردان به‌ر له‌ هه‌یرشی شیخ عوبه‌یدو‌للای بۆ خاکی ئێران، گه‌شتی سیاسیی کۆنسولی به‌ریتانیا له‌ گشت ناوچه‌کانی شه‌ر، دا‌کو‌کی و پێ دا‌گرتنی ته‌و بۆ وه‌ده‌ستدانی شاری ور‌مێ به‌ شیخ، هه‌وله‌کانی پزیشکی ته‌م‌ریکا له‌ به‌ره‌وه‌نه‌ندی کورده‌کان و دا‌د‌گایی نه‌کردنی شیخ عوبه‌یدو‌للای به‌ شیوه‌یه‌کی ره‌سمی، کۆمه‌ڵێک کاربوون که‌ ده‌وله‌تی به‌ریتانیا پێوه‌ی هات. به‌لام نامانجی ته‌و و‌لاته‌ له‌م کاره‌ چی بوو؟

یه‌که‌م: بێ هه‌یزکردنی هه‌لکه‌وتی رووسیه‌ له‌ رووی سیاسیی له‌ ئێران و زیان گه‌یاندن به‌ یه‌کی له‌ بنکه‌ گرینگه‌کانی به‌ره‌وه‌نه‌ندی نابووری ته‌و و‌لاته‌ له‌ ئێران واته‌ نازه‌ربایجان. دووه‌م بیهه‌یزکردنی ئێران و گوشار خسته‌ سه‌ر فه‌رمانه‌وه‌ایی قاجار بۆ به‌خشینی جیاو له‌ بواری سیاسیی و نابووری پتر بۆ به‌ریتانیا. سێهه‌م لاوا‌ز‌کردنی عوسمانی بۆ گه‌ی‌رانی رۆژێکی گرن‌گتر له‌ کاروباری سیاسیی و نابووری ته‌و و‌لاته‌. کریس کۆچیرا له‌ باره‌ی کاریگه‌ری جه‌وجۆلی شیخ ده‌نووسی: "هه‌یرشی "شیخ عوبه‌یدو‌للای بۆ ئێران بووه‌ هۆی ده‌ست تێوه‌ردانی زل هه‌یزه‌کانی ته‌وروپێ به‌ تابه‌تی به‌ریتانیای گه‌وره‌ و فه‌ره‌نسا له‌ کاروباری عوسمانی".^(۹) دوا‌ی ته‌وه‌ی که‌ شیخ عوبه‌یدو‌للای بۆ عوسمانی هه‌لات، ته‌ویان بۆ نه‌ستانبۆ‌ل هه‌نارد، به‌لام له‌وه‌ی هه‌لات و هه‌وتی دا - پشتیوانی ئێران یا رووسیه‌ بۆ لای خۆی رابکێشی و راپه‌ڕینیکی نوێ له‌ خاکی عوسمانی به‌ریا بکا. تورکه‌کان تا به‌ر له‌ هه‌لاتنی شیخ له‌ نه‌ستانبۆ‌ل هه‌ولیان دا به‌ گوشار خسته‌ سه‌ر ئێران له‌ رینگه‌ی دیپلۆماسیه‌وه‌ سه‌ر‌له‌نوێ موله‌که‌کان بۆ شیخ بگه‌ڕێنه‌وه‌، به‌لام ئیستا به‌پێی نووسینی د. جه‌لیل "

سولتان متمانهی به موحسن خان بالیوژی ئیراندا که له مهودوا شیخ بۆ جینگایه کی دوور له ولاتانی
 عمرهیی دهئیری. "(۲۰) بهم شیویه شیخ عوبهیدوللا بۆی ده رکهوت که گشت یارمه تییه کانی
 عوسمانی (له ململانیی له گهژ ئیران) سرچاوه وهرده گری و بابی عالی داخواییه کانی نهو
 ناهینیه دی. سولتان سرده مانیک شیخ عوبهیدوللا بۆ "شای کوردستانی ئیران" ناو بردو
 بهم شیویه دورویی خۆی نیشان دا بوو به پیتی نووسینی نیکولاس له سره تای شوپش "
 داده وریکی تورک (یان له وانهیه مه لایه کی کۆشکی عوسمانی بووی) که بۆ دیتنی شیخ
 هاتبوو، نامهیه کی نیشانی نهو که سانه ده دا که پیتیان خۆش بوو ببینن، که سولتانی
 عوسمانی بۆ نه م که سایه تییه (شیخ) نووسیوی و تیندا وا ناوی بردبوو که گوایه نهویش
 سولتانیکه له رووی ریز و پله وایه وه که نهو وایه. رهنگه نامه که ساخته بی، به لام هیچ گرنگ
 نه بوو چونکه له بهر چاوی شیخ، وه ک پیاویکی ئایینی بۆی ده رکهوت که نه م نازناوه له م ساته
 ناسکه ی راپه ریندا گه وره ترین دیاری سولتانی تورک حسیب ده کری. "(۲۱) هیچ شتی به
 نه ندازه ی نه م وروژاندانه وه که نه م نامه و وینه ی نهو نامهیه له سره تای راپه رین نهیده توانی
 دلنیا یی به شیخ بدا و ههستی هه لپه رستی نهوی ده بزواند، به لام نیستی که شیخ ده بیینی
 تورکه کان دوا ی فریودانی نهو و تووشکردنی له رووداویکی بی نه نجام و به رهه م، پریاریان داوه
 ری له چالاکیه کانی بگرن و لی ره بوو که پریاریدا له سیاسه تی ده وله تی ئیران پشتیوانی بکا و
 رووی کرده نه م ده وله ته. دووسال دوا ی راپه رینی کوردان کاربه دهستی وه زاره تی ده ره وه ی ئیران
 له به غدا له راپورتی روژی (۱۶) ی شوالی ۱۲۹۹ ک ۱۸۷۸ ز خۆی بۆ وه زاره تی ده ره وه نووسی:
 ئیمپروکه روژی (۱۶) ی مانگی شوالی موکه رهم کاروانی سه لماس له لای سه لماس هات له نیو
 خه لکی ئیرانیدا ده یانگوت که شیخ له ریگه ی خۆیدا، ده گه یشته سه رکرده ی هه ر هۆزیک یان
 خیلنکی کورد، ده یگوت که کاروانی ئیرانیان بی ره دا تیده پهرن، ریزیان لی بنین و نازاریان
 نه دن، هه رچی بی دوستانن، هه رچی هه یه له به خت و تیگه یشتن و فامی ئیرانیانه، منیش به
 هه له چووبوم. "(۲۲) شیخ نه م قسانه ی دوا ی هه لاتنی له نه ستانبۆل، باس کردبوون. دوا ی
 دووچه فته کاربه دهستی ورمی بۆ وه زاره تی ده ره وه ی نووسی: "به ساقه ی سه ری پیرۆزت، له
 ماوه ی هاتنی جه نابی شیخ عوبهیدوللا زۆر که رت پیاویکی تاییه ت بۆ لای غولامی تو
 هاتوو و راپۆرت ده دن که شیخ عوبهیدوللا ئیمه ی ناردوو، وا بکه ن که بهنده کانی هه زره تی
 نه میر نیاز له گه ژ نهو نه رم بن، نهویش به سویندخواردن دلنیا ییان پۆی ده دا که له ماوه یه کی
 که م له نه رزه رۆم بهو لاوه هه مووی بخاته ژیر ده سه لاتنی ئیران و به غداش به مو لکه کانی ئیرانه وه

دهلكينى و خویشی پاش دلنیاكردنهوى له شارى ورمى نيشتهجى دهى و بۆ گيان فیدایى دهولهتى بهرز درىغى ناكا. شهوى رابردوو پياوى تاييهتى شيخ جهمال كورى ژنى شيخ عوبهيدوللا هاته لای غولامى تو (مهبهستى خوڤهتى) همر ههمان پهيامى پيشووى پيمان دا" (۲۳)

بهلام دهولهتى ئيران وهلامى ننگهتیشى به پيشنيارى شيخ داو رايگهياند كه متمانهى پى نيهه. دواى شكستى شيخ و گهراپانهوى بۆ خاكى عوسمانى له سالى (۱۲۹۷)ك ۱۸۷۶ز ههروهكو به رهسمى راگهياندر، سهر كونسولى بهريتانيا له بهغدا بۆ ههسانهوه راو و له راستيدا بۆ وهگرگرتنى زانيارى له بارهى نهجمهكانى راپهپىنى كوردان، بۆ ناوچهى كوردنشينى عوسمانى سهفهري كرد و لهگهلا ههزهكانى كوردى كهوته ناخافتن. بهپى نووسىنى خالفين گهشتى سهر كونسول پلودين، سى مانگى خاياند و بهپى راپورتى ئابركارد سهركونسولى رووسيه له تاران بۆ وهزارهتى دهروهوى رووسيه، پلودين به نهپىنى له ناوچهكانى كوردنشين كۆمهليك نامهى له بارهى بارودوخى كوردهكان بۆ وهزارهتى دهروهوى بهريتانيا له لهندن نارد. (۲۴) دهولهتى بهريتانيا كه دهيدى له نهجمامى شكستى راپهپىنى شيخ عوبهيدوللا، ئيران و رووسيه له يهكتر نزىك بووينهوهو شيخيش دللى رهجماره له فرت و فيلى دهولهتى عوسمانى، سازو تهياره بۆ راپهپىن دژ به بابى عالى و روى له ئيران كردوه، بهلهز داواى له بابى عالى كرد كه بهر لهوى شيخ راپهپىنىكى تر دهست پيىكا، بيگرى و دوورى بجاتهوه. تهنانهت بهر له ههلاتنى شيخ مستير گوشين باليوژى بهريتانيا له نهستانبول به ناشكرا له بهرپرسانى عوسمانى داواى كردبوو تا به سزاي خوڤى بگهيەنن يا وهدهست ئيرانى بدن. (۲۵) ئيستا شيخ عوبهيدوللا به تهواوهتى بهرانبهري عوسمانى وهستاوه و بهرژهوهنديهكانى ئهو دهولهتى خستۆته ژير ههپهشهكانى خوڤى و ئهم باره وهك ههبوونى مهترسييهكى شاروهيه بۆ عوسمانى كه هاوپهيمانى بهريتانيايه له بهرانبهر رووسيه و ئهمه بهدللى پياوانى دهولهتى بهريتانيا نهبوو و ههر لهبهر ئهمهش بابى عالى سهرهجمام دواى داواكاريهكان و راسپاردهكانى ئهوان، شيخى بۆ عمرهستان دوور خستوهوه.

بەندى پىنجەم

سەرەتاي راپەرینی شیخ عوبەیدوللا له ئێراندا

له بهشی پيشوو بينيمان كه چۆن كاربه دهستانی عوسمانی و بهریتانیا قهناعه تیان به شیخ عوبهیدوللا و سمرکرده کانی کورد هیئا که له جیاتی هه لکردنی ناگری راپه رپن له خاکی عوسمانی، بۆ ئەم مه به سه ته (تیران) هه لئیرن. به لām ده بی بزانی که بۆچی شیخ رۆژئاوای نازه ریاچانی بۆ به رپا کردنی راپه رپنی خۆی هه لئارد. وه لāmی ئەو په رسیاره ناسانه، چونکه له گه ل ئەوهی موریدانی شیخ له ویلایه تی کوردستان کۆبیوونه وه، هه بوونی مملانی و رکابه ری نیتوان نازه ریه کان و کورده کان و نا په زایی به ریلای هۆزه کانی کورد له سه ته می سه رانه سه ندن و بی دنیایی ئەوان به تورکانی نازه ری له به شی کوردنشینی نازه ریاچان، ئەو ناوچه یه ی له هه موو روویه که وه بۆ ئامانجه کانی راپه رپن گونجاو کردبوو.

ده وله تی ئیرانی به هه لگرتنی هه ندی هه نگای هه ل، ره وتی راپه رپنه که ی خیراتر و تیرتر کرد به م جۆره که له حوزه ریا ن ۱۸۸۰ ز (تیقبال نه لده وله) حاکی ورمی و جیگری (شوجاع نه لده وله) داوای له شیخ عه به دلقادر کرد که یه کی له کورانی شیخ عوبهیدوللا یه، بۆ کۆکردنه وهی سه رانه ی ناوچه ی سۆمای، به لām ئەو له به جیه تانی ئەم کاره خۆی بواردبوو، له داویدا حاکی داوای له عه لی خان یه کی له ملکدارانی گه وه ی ناوچه که کرد که ئەم کاره جیه جی بکا و ئەویش کورپه که ی بۆ نه نجامی ئەو کاره ره وانه کرد، به لām به بی نووسینی د. جه لیل شیخ عوبهیدوللا هه ره شه ی شه ر له هۆزی عه لی خان ده کا و له نه نجامدا کورپه عه لی خان په نا بۆ شیخ ده با.^(۱)

ده وله تی ئیران به م کارانه ی، شیخی له خۆی کرده دوژمن و هاوته ریب له گه ل به رزیوونه وهی ئەم ناکوکیانه، حکومه ته ی عوسمانی له راستیدا بۆ لاواز کردنی ئیران و

رووسیه و له رواله تدا بۆ به رگری له مافه کانی پیاو ماقوولێکی خۆی، تارانی خسته ژێر گوشار، که کاربه ده ستانی ئیرانی به ره می داوای لیبوردن له شیخ بکه ن و قه ره بووی زیانه کانی بۆ بکه نه وه.

تا ئیره ته نیا به ره ژوه ندی دارایی شیخ وه که زه ویداریکی گه وه که وتبووه مه ترسی، به لām کاتی که کاربه ده ستانی کاروبار، له ئیران رینگای سه فه ریان بۆ ناوچه ی کوردنشینی نازه ریاچان گرت و سنووره کانیان له سه ر داخست، شیخ هه ستی کرد که ئیرانییه کان به ته مان پتوه ندی ئەو و کۆمه له موریده که ی بیچرێن، کاریک که نه گه ر سه ری به گرتایه به مانای له نیوچوونی ده سترۆیی سیاسی و نایینی شیخ بوو له هه ردوو دیوی سنوور. که واته له نه نجامی

سیاسه‌تیکی ته‌واو هه‌له‌ی ده‌وله‌تی ئێران و گوێ پێ نه‌دان به هه‌ستیاری و گرنگی هه‌له‌که‌وتی
 ئهم رابه‌ره ئایینییه‌ی کورد، ناوبراو خۆی بۆ رووبه‌رووبونه‌وه ئاماده‌کرد و چاوه‌پوانی ده‌رفه‌ت
 بوو. ده‌رفه‌تی گونجاو و بیانویه‌ک که شیخ عوبه‌یدوللا نه‌هری به دواي ده‌گه‌را له نیوه‌ی ساڵی (۱۲۹۷)
 ۱۸۷۶ز له نه‌نجامی ته‌ماحکاری حاکمی سابلاخ و بی ئاگایی موزه‌فهره‌دین میرزا
 حاکمی ته‌هوریز زوو وه‌ده‌ست هات و هه‌لومه‌رجی ره‌خسانده که شیخی ناچارکرد خۆی
 تێهه‌له‌که‌وتیتێ. سه‌برده و ابوو که یه‌کێ له نه‌ندامانی بنه‌ماله‌ی شاو نه‌وه‌ی فه‌تح عه‌لیشا
 به‌ناوی شازاده لوتف عه‌لی میرزا که ماوه‌یه‌ک کیشکچی باشی موزه‌فهره‌دین میرزای جیگری
 شا بوو و به ئاغا شازاده به‌ناوبانگ بوو، ماوه‌یه‌کی. کورت دواي دانانی بۆ حکومه‌تی
 سابلاخی موکری، گشت سه‌رکرده‌و زه‌ویدارانی موکری بۆ ناوه‌ندی حکومه‌ته‌که‌ی بانگه‌یشت
 کرد و به هه‌نجه‌تی نه‌وه‌ی که به‌رووبوومی نه‌و ساڵی چاک هاتوه، له‌هه‌ر کامه‌یان بپه‌ پاره‌یه‌ک
 به هه‌ره‌شه یا نه‌شه‌کهنجه وه‌رده‌گری و له‌م ناوه سه‌روکی هۆزی مه‌نگور به‌ناوی هه‌مزه ئاغا نه‌ک
 له ئاست ئهم سه‌رانه‌سه‌ندنه لاسار ده‌بی، به‌لکو له ناو باره‌گاکه‌ی حاکمی سابلاخ ته‌قه له
 حاکم ده‌کا و ژماره‌یه‌ک له پاسه‌وانان و سه‌ربازان به ده‌ستی خۆی ده‌کوژی و ناچار داواي
 یارمه‌تی له شیخ ده‌کا. هه‌مزه ئاغا به هۆی سه‌رپێچی و نافه‌رمانی له ئاست ده‌وله‌تی ئێراندا،
 به‌رده‌وام له دووی بوون و ماوه‌یه‌کی زۆر له نه‌ستانبول و به‌غداش به‌ند کرا. ^(۳) عه‌لی خانی نه‌فشار
 له باره‌ی پێشینه‌ی چه‌وتی هه‌مزه ئاغا نویسیویه‌تی: رابردویه‌که‌ی پر له یاخه‌گه‌ری و سه‌رکێشی و
 تالانه‌کاری، به‌رده‌وام له گیانی خۆی ده‌ترسا و هه‌رده‌م چاوه‌پوانی نه‌وه‌بوو که تۆله‌ی خۆپه‌رستی و
 په‌لاماره‌کانی خۆی ببینیته‌وه، بۆیه چونکه پێشتر ئاگاداری به‌روپای شیخ عوبه‌یدوللا بوو و له
 رابردووشدا پێوه‌ندی نزیکیان له‌گه‌ڵ یه‌کتر هه‌بووه له سابلاخ چه‌ند که‌س له پاسه‌وانانی حکومه‌تی
 ده‌کوژی و به‌ره‌و لای شیخ هه‌لتی و ده‌بیته سه‌رداری سه‌ربازه‌کانی نه‌و. ^(۳)

به پێی نووسینه‌کانی دانه‌ری نه‌رمه‌نی ته‌سه‌که‌ندهر غۆزیانس، شیخ چه‌ندین جار نامه‌ی بۆ
 هه‌مزه ئاغا نووسی و نه‌وی بۆ لای خۆی بانگه‌یشت کرد به‌لام هه‌مزه ئاغا مه‌یلی له‌سه‌ر نه‌بوو
 به‌لام دواي ئهم رووداوه "له هه‌ردوو لاوه ئامرازای پێویست و ده‌رفه‌تی گونجاو رێکه‌وت و
 یه‌که‌گرته‌ی خه‌یالی هه‌ردووکیان هاته دی". ^(۴)

شیخ عوبه‌یدوللا هه‌ر له‌گه‌ڵ ئاگاداری له تێکه‌هه‌ڵپه‌ژانی هه‌مزه ئاغا و حاکمی سابلاخ، یه‌که‌سه‌ر
 سواره‌ی خۆی بۆ یارمه‌تی نه‌و هه‌نارد و هاوکات له‌گه‌ڵ نه‌و خه‌لیفه‌کانی شیخ جه‌نگێکی ره‌وانیان
 له دژی ده‌وله‌تی ئێران ده‌ستپێکرد. پرۆیاگه‌نده‌ی خه‌لیفه و پساوانی شیخ به‌ر له گه‌یشته‌نی

هیزه‌کانی هم‌مزه ناغا هیئنده کاریگه‌ربوو که وێرای بێ داگرتنی سهرکرده‌ی هیزه‌کانی ده‌وله‌تی و پیاو ماقوولانی کورد بۆ وه‌ستان له به‌رانبه‌ر دوژمن، حاکی مه‌هاباد شاری به‌جیه‌شت و به‌ره‌و میانداو هه‌لات. سهرکرده‌ی هۆزه‌کان و پیاو ماقوولانی کوردی ناوچه‌که دوودل بوون له‌وه‌ی به‌ره‌و لای شیخ بچن و حزیشیان نه‌ده‌کرد له خزمه‌ت ده‌وله‌تی قاجاردا بن، به‌لام چونکه جه‌ماوه به گشتی و زۆریه‌ی زه‌ویدارانی گه‌وره‌ش موریدی شیخ بوون، ناچار ده‌ستی هاوکاریان بۆ درێژ کرد، به‌لام هه‌ندیکیان له‌م سهرکرده‌ی وه‌ک محممه‌د ناغای سهرکرده‌ی هۆزی مامه‌ش به وه‌رگرتنی هه‌ندی دیاری له عه‌بدولقادی کورێ شیخ هاته‌ پیزی هاوچه‌یانیته‌ی له‌گه‌ڵ شیخ.⁽⁶⁾

میرزا نه‌حمه‌د مونشی جیگری شا بۆ نه‌وه‌ی جیگر ناگادار نه‌بیتمه‌وه، وه‌لامی نامه‌کانی حاکی سابلاغی نه‌ده‌داوه له نه‌جمادا ئومیدی هیچ جوژه یارمه‌تی و ئالوگۆڕێک له لایه‌ن ته‌موریزه‌وه نه‌ده‌کرا. ئه‌م هه‌لومه‌رجه جوژه بۆشاییه‌کی سیاسی و سوپایی له سابلاغ و ده‌وریه‌ری دا پێک هێنابوو و له‌وانه‌یه به هۆی دوژمنکاری نیوان حاکیانی خۆجیی ورمی، خۆی و ماکو، چاوه‌ڕوانی یارمه‌تی و پێشگرته‌ن له هیزه‌کانی موریدانی شیخ، له لایه‌ن نه‌وانیشه‌وه نه‌ده‌کرا. که‌واته بواریکی ره‌خساو بۆ هێنانه‌دی ئاماژه‌کانی شیخ هاته‌ کایه‌وه‌وه ورده ورده گشت سهرکرده‌و پیاو ماقوولانی کورد بوونه هاوچه‌یانی کورێ شیخ. خوروی بێ دیسیپلینی له نێو هۆزه‌کان زوو نه‌وه‌ی نیشاندان که رامکردنیان کاریکی دژوار ده‌بی و چوونه ناو ناوچه‌ی نازه‌رینه‌شین، تالان و بردن و کوشتنی خه‌لکی بیتاوانی لی ده‌که‌وتتمه‌وه. غوریانس که له‌کاتی گه‌مارو‌دانی سابلاغ به‌هۆی هۆزه‌کان له‌وه‌ی بووه ده‌نوسێ: کۆنترۆلی ئه‌م له‌شکره رێگره نه له ده‌سه‌لاتی شیخ زاده بوو نه له تاقه‌تی هم‌مزه ناغا." ⁽⁷⁾ به‌پێی وته‌ی ئه‌و بێجگه له‌و که‌سانه‌ی که بۆ نا‌ره‌زایه‌تی له سته‌مکاری کاریبه‌ده‌ستانی ده‌وله‌ت هات‌بوونه ریزی سوپای شیخ هه‌ندیکیان به هیوای تالان و له‌خۆشی ده‌سکه‌وت هات‌بوونه ریزی شیخ. مینۆرسکی له‌م باره‌یه‌وه نووسیه‌یه‌تی: تالان و برۆ له هه‌مان ده‌سپێکی کار له تاییه‌مه‌ندییه‌کانی ئه‌م راپه‌رینه‌ بوو. ژماره‌یه‌کی به‌رچاو له ئێرانییه‌کان به کوشت چوون و زیانیکی دارایی گه‌وره‌یان به‌رکه‌وت. ⁽⁸⁾ هۆزه کورده‌کان و موریدانی شیخ له ده‌ست ئه‌و چووبوونه ده‌ر و به‌م شێوه‌یه ئاماژه‌کانی رابه‌ری کورد که به پله‌ی یه‌که‌م دامه‌زراندنی میرنشین کورد و هه‌روه‌ها وه‌ده‌ست هێنانی هه‌ندی نیه‌م‌تیا‌ز له ده‌وله‌تی ناوه‌ندی له به‌ره‌وه‌ندی کورد دابوو، بۆ ئه‌وان بوو به شتیکی بێ مانا و ئه‌وان له‌ژێر کاریگه‌ری دوو فاکته‌ری ئایین و به‌شداری له تالان و برۆی مال و سه‌روه‌تی نازه‌رییه‌کان وه‌دوای که‌وته‌ن. له راستیدا گه‌رفتی سه‌ره‌کی شیخ شیکردنه‌وه و تێگه‌یاندنی ئاماژه‌کانی راپه‌رین بۆ هۆزه‌کان بوو و نابێ والێک به‌ریتمه‌وه که ئه‌و ته‌نیا له گۆرپه‌انی شه‌ر تووشی دژواری و گه‌رفتی بوو.

له پەرتووکی "راپەڕینی مەلا خەلیل و رەتکردنەوەی فەرمانی رەزاخان" دا، چەند بەشێک لە مەسەنەویەکی کوردی هاتوووە کە لە بارەی راپەڕینی شیخ عوبەیدوللا و جوولانەوی ھۆزەکانی ژێر فەرمانی ئەو ھۆزراوەتەو. لەم ھۆزراوەیدا ناماژە بە فەرمانی شیخ کراوە بۆ تالانکردنی میانداو و رەشەکوژی دانیشتوانی (عەجەم)ی ئەو، ناگر تیبەردانی شار، تالانکردنی سەروەتی خەلکی و بازارپەکان بەھۆی ھۆزەکان و مامەڵەی ناشرینی خەلکی بەرەللا و شوان و گاوانانی کورد لەم دەڤەردا و لەویدا بە راشکاوی رادەگەیەنن کە ھەمزە ناغا بەرپرسیار بوو لە ھێرش کردنەسەر میانداو. ^(۸) دواي داگیرکردنی سابلاغی موکری، عەبدولقادر کوڕی شیخ ھەزی دەکرد بۆ ناوچەی ھەوشار و سەقز ھێرش بکا، بەلام دانیشتوانانی کوردی لادێشەکانی دەورووبەری مەراغە داوای یارمەتیان لێ کرد و ئەو پیرایە دا ھاوکاریان بکا. ^(۹) ھەر نەم گۆڕینی نامانجە ئەو نیشان دەدا کە شیخ پلانیکی تاییەتی بۆ بەرھەویشقەچوونی راپەڕین لەبەرچاو نەبوو و لە دواي رووداو دەپوا. لە مەسەنەویەکی کوردی دا کە لە لایەن شاعیرێکی نەناسراوە ھۆزراوەتەو، وتراوە کە شیخ تەمەي داگیرکردنی گشت ناوچەکانی کوردنشینێ ئازەربایجانی ھەبوو. ^(۱۰) لەوانەیە لە بارەی ئەو شوێنانەي کە لەبەرچاویان بوو بیگرن، شیخ عوبەیدوللا و کوڕەکەي عەبدولقادر ھاوڕا نەبووبن. بەھەر حال لە رۆژی ھەینی (۲۵ شوال ۱۲۹۷) ک ۱۸۷۶ز ھەمزە ناغا و عەبدولقادر بۆ میانداو ھێرشیان برد و ھۆزە یاخیبووھەکان مەزگوت و مائی خەلکیان سووتاند و بازاری شاریان تالانکرد. بەپێی راپۆرتی بەرپرستیکی سابلاغی بۆ وەزارەتی دەرەو لە سالی (۱۲۹۸) ک ۱۸۷۷ز سی ھەزار و پینج سەد کەس لەم رووداو کۆژران. ^(۱۱) بەلام غوریانس ژمارەي کۆژراوەکان بە (۸۵۰) کەس دەزانی و ھەرەھا درێژەي پێ دەدا کە تالان و برۆ ھێندە بەرفەرھوان و زیادبوو کە بیجگە لە کوردان، خەلکی بێ سەرەو بەرەللاي تورکیش جلی کوردیان لەبەر کردوو لە تالانەکان بەشدار دەبوون. ^(۱۲) ھێرش بۆ میانداو کە ناوەندیکی سوپایی و ئابووری نەبوو، نیشان دەدا کە شیخ بە چاکی بەسەر موریدانیدا زال نییە ئەو، لەو سەردەمەدا ھێشتا لە سنوور نیشەجێبوو و رەشەکوژیەکان لەسەر داوای ئەو سەری نەگرت، بەلام نکوئی لەمە ناکرێ کە ئەم رووداوە کاریگەری خرابی لەمەر راپەڕین ھەبوو. لە لایەن راپەڕین شیوازیکی ئایینی رووتی بەخۆیە گرت و شیعی ئازەری لە دژی کوردان ھان دا و لە لایەکی تر دەرەبەگی ئێران شەپیان دەکرد، بەلام پاش ئەمە، دوژمنی ئەوان خەلکی ئازەربایجانی بوو. بەگژادەي کوردی دەیانگوت ئەمە چ بایەکە؟ ئەم گوشت و کوشتارە بە کام ئاین رەوایە؟ چونکە شیخ زادەکان بە ئێنیان بە خەلکی دابوو کە نامانجی سەرەکی ئەوان چاکسازی کاروباری موسلمانانە تا خەلکی لە دەست درێژی دەولەتی ئێران رزگار بکەن و جیاوگ و تەناھی بۆیان وەدەست بەینن، بەلام نیست ئەوێ نەدەبیندرا لە نیو لەشکری ھەمزە ناغا، ئەمە بوو و ھەرەھا وایان لێک

دهداوه که له روژي رهش و نسکوښدا هۆزه کان بهره و چپاکان يا خاکی عوسمانی هه لښه، به لّام نهوان ناتوانن له مولکه کانيان دوور بکه نهوه که تنيا هوکاري بژيوي و ژيانپانه و له نه نجامدا له ژير پيئي توله سه نه نهوه ي سوپاي ئيران ده پليشيتنه وه.^(۱۳) سوپاي هه مزه ناغا به نوميدي تالانکردني گونده کاني نازهر يا بچان له بهر يه ک بلاويو و هه ندي له سهر کردي هۆزه کان وهک گولابي ناغا سهر کردي هۆزي دييوکري و قادر ناغا په نايان بو سوپاي نه مير نيزام گهروسي برد، چونکه له گه ل فهرمانی غهزا (شهری نيسلام) ي شيخ نه بوون. نيمامي نويزي هه يني خه لکي ورو وژاند که شهر له دژي نازهر يه کان بکه، به لّام مه لا عه بدوللا مه لاي دييوکريان فهرمانی غهزا له ناست نهو موسلمانان ه ي که نويز ده کم و کتابيان هه يه، به شتيکي بي پا يه ي ناييني له قه له مدا.^(۱۴) عه بدولقادر و هه مزه ناغا له بيست و هه شتم ي مانگي زي قه عه دي سالي (۱۲۹۷ کوي - ۱۸۷۶ ز) بو شاري بنباب هير شيان کرد، به لّام له بهر خوړاگري خه لک و هيزه کاني ده ولته ي و هه وله کاني مه لا عه لي قازي شار شکستيان هيتا. له نه نجامي نه م شکسته هه ندي له سهره هۆزه کان، سوپاي شيخيان به جي هيش و خان بابا خان حاکی سابلّاغ دانراو له لايه ن نهو ، په ناي بو سوپاي ئيران برد. له م ده مه دا شيخ له گه ل کوپه کي ديکي عه مه د سديق شاري ورمي گه مارو دابو و هه ولي ده دا خه لکي شار ناچار بکا خوړان به ده سه ته وه بدن. گه ماروي شار له پازده ي زي قه عه دي همرام ده ستيپي کرد. "شيخ نامه گه ليکي بو نه مير جه ماله دين ناغا شيخ نه لئه سلاحي ورمي و ميرزا حوسي ن ناغا موچه هه دي نهوکاتي نارد و رايگه ياند له بهر لاداني ده ستي ستم له سهر هۆزه کان، راپه ريوه و نامانجي کو تايي نهو ته وريزه، کهواته له خه لکي داواکاره که شار به ده سه ته وه بدن تاکو زيانيان بي نه گا".^(۱۵)

به لّام زاناياني ناييني و خه لکي برياري بهرگريان دابو تا نهو کاته ي که (تيقبال نه لده وله) بگه رپته وه حاکی شار که نهو کاتي له دهره وي شار بوو. شيخ چه ند روژيک ماوه ي به خه لکدا و له م ماوه ي ده ا چهندين نامه له نيوان نهو و تيقبال نه لده وله نالوگور کرا، که بو ناوشار گه رابووه، شيخ داخوازي خو ي نه هيتا گوړي که بنياتناني ميرنشينکي سهر به خو بوو، به لکو تنيا باسي له لبردي ده ستي ستم له سهر هۆزه کان و زي نه پړوي کار به ده ستن کرد بوو.^(۱۶)

له ماوه ي گه ماروي ورمي مستير نابوت کو نسولي بهر تانيا له ته وريزه به بيانوي نه وه ي که کاروباري ورميش به شيکه لهو کارانه ي که پيئي راسپيژدراوه و پيويسته پيئي رابگا، هاته ناوچه کهو پاش ديتني شيخ، چوه دیداري حاکم و هه ولي دا هاني بدات بو نه وه ي شار و ده سست بدا، به لّام به ناکام نه گه يشت و دواي نه وه ي که خه لکي شار ته قه يان ليکرد، چوه سابلّاغ و ماوه يه ک له لاي عه بدولقادر مايه وه.

شیخ عوبیدوللا هەولێ دا شازاده عەباس میرزا مەلەك ئاراش بە گەڵ خۆی بجا. بەم مەبەستە نامەیه‌کی بۆ نووسی و بە ئێنی حکومەتی پێدا. بەلام شازاده نامە و ئەوانەى نامەیان هێنا بوو دەداتە دەست ناسەرەدین شاو لە هاوکاری شیخ خۆی دەبوێ. ^(١٧) لە کۆتاییدا شیخ بە (ئێقیال ئەلدەولە) ی دۆراند و پەیتا پەیتا هێزەکانی ئێران لە تاران، ماکۆ و گروس بەرەو ورمی و سابلاخ بەرێکەوتن. کورانی شیخ لەشەر لەگەڵ ئەم هێزە خراپ شکستیان هێنا و شیخ ناچار بوو پەنا بۆ خاکی عوسمانی بەرێ. بەم شێوەیه راپەرینی شیخ دواى خۆین رشتنێکی زۆر، بێ ناکام کۆتایی هات.

بەلام کاریگەری تا ماوه‌یه‌کی درێژ لە ناوچە کەدا هەرمابوو. ئەنجامی ئەم راپەرینه یارمەتی بەزیاتر و کردنەوی هەستی نەتەوايه‌تی کوردی نەکرد، بەلکو لە هاوژینی نیوان شیعه و سوننه کاریگەری خرابى هەبوو و دوژمنایه‌تی نیوان ئەم دوو گروپه ئاینزاییه بۆ سالانی سالا درێژه‌ی خایاند.

دەکرێ بگوترێ کە بزووئەوه‌ی شیخ ئەمەى سەرەخۆی نەتەوه‌یی، ئایینی هەبوو، چونکە ئەنیا پالێشتی هەستی ئایینی کورد بوو. ئەمە دەسەلمێنی کە کۆمەلگەى ئێرانى هێشتا ئەو نەتەوه‌ توانای هەبوو کە یه‌کگرتووی میلی خۆی بیاریێ. بەلگه‌یه‌کی تری به‌هێز بۆ سەلماندنی ئەم بۆچوونه لە ئارادایه و ئەویش شێوه‌ی رووبەر و بوونه‌وه‌ی کورده‌کانی ویلايه‌تی کوردستان لەگەڵ ئەم راپەرینه‌یه.

- ویلايه‌تی کوردستان و راپەرینی شیخ عوبیدوللا:

ئاشنايه‌تی و کاریگەری راپەرینی شیخ عوبیدوللا لەسەر کوردانی میرنشینی ئەردەلان بۆ ناسینی ناوهرۆکی ئەم راپەرینه و ئامانجەکانی رێبەری ئەم راپەرینه فرە گرنگه. ئەگەر هاتباو کاردانەوه‌یه‌کی پۆزەتێف لە لایەن کورده‌کانی ئەم ویلايه‌ته کرابا بۆ بانگه‌شه‌ی شیخ بۆ بەشداری لە راپەرین، دەیتوانی گه‌ورگرتی گه‌وره‌تری بۆ دەولەتی ئێران بخۆلقاندا.

بەمەالە ئەریستوکراتەکانی خۆجێی ویلايه‌تی کوردستان لەم کاتەدا هاریکاری دەولەتی ئێرانیان دەکرد و شارەکانی سەقز و بانە و مەریوان لە ژێر فەرمانی بێ مەمالە‌ی کورددا بوو.

دواى داگیرکردنی سابلاخ یه‌کێ لە کورانی شیخ چەند نامەیه‌کی بۆ حاکمانی بانە و سەقز نارد و داواى لێ کرد کە ئەوانیش بە خۆیان و هێزبانەوه بێتە ریزی سوپای شیخ و ئەگەر وابکەن شیخ رێزیان لێ دەگرێ و ئەگەر وانەکەن، سزا دەدرێن. ئەم زانیاریانەى حاکمى کوردستان شازاده ئەبوئەلفەتح میرزا مۆتەبەد ئەلدەولە لە بروسکه‌یه‌ کدا بۆ وه‌زاره‌تى ده‌ره‌وه‌ی نارد و خستیه بەرچاوى دەولەت.

کاربه دهستی کوردستان دواى شیکردنهوێ چالاکیهکانی کورێ شیخ داوای هیزگی به توانایان کرد بۆ رووبهروو بوونهوه له گهڵ راههپریان و نووسی "بریارێک دهبرکری که له کاردا دلتیایی ههبی، فتنه که گهورهیه و شیخهکانی نهم ناوچهیه زۆربهیان موریدن و نامادهیی له ههر رووبه کهوه پتویسته".^(۱۸)

له ویلایهتی کوردستان گرزی نیوان شیعه و سوننه وهك نازه ریاچیان زۆر نهبوو و کوردانی نهم ناوچهیه له گهڵ نهتهوهیهکی تر که به سهریاندا زال بن، رووبهروو نهبوون، چونکه بهرپۆهبردنی کاروبار له دهست خۆیان بوو و زههینهیهکی رهخساو له ئارادا نهبوو بۆ نهوهی خهڵکی بیانهوێ دژی دهولت یا شیعهکان راههپرن. بهلام نکۆلی لهوه ناکرێ که له نیوان پیاوانی ئایینی و شیخهکانی تهزیهتی قادری و نهقشبهندییدا خهڵکیکی دهمارگرژ ههبوون.

د. جلیل دهنووسی: دواى کهوتنی سابلاخ نیمام و خهتیبی مزگهوت له سنه فتوایدا که سوننه له دژی شیعه بۆ جیهاد ههلسن.^(۱۹) ههچهند نهم ههواله له سههراوهکانی فارسی داکۆکی لێ نهکراوه، بهلام له جۆری رهوتی رووداوهکان را دهردهکهوێ که نهگهر راستیش بێ کاردانوهیهکی نهوتۆی نهبووه.

تهنانهت خۆی د. جلیلیش لهو پرۆایه دایه که نهم کردهوهیه بووه هۆی توندوتیژی دهمارگرژی ئایینی و بیهیزکردنی لایه نهکانی میلی راههپرین و وروژاندنی شیعه و هیچ سوودێکی بۆ شیخ نهبوو.^(۲۰) خالێکی گرنه که دهبی ئاماژهی پێ بکری نهوهیه که له ویلایهتی کوردستان میران و گهوره پیاوانی کورد به تهواوهتی وهفاداری دهولتهی ناوهند بوون و شیخ تهنانهت نهیتوانی یهک دانه لهم دهربهگ و کهسایهتی کوردی نهم ویلایهته بکاته هاوپهیمانی خۆی که به ئاشکرا بهرگری لێ بکا.

عهلی نهکبههر وهقایع نیگاری کوردستانی دهنووسی که هاوکات له گهڵ راههپرینی شیخ عوبهیدوللا عهلی نهکبهرخان (شهرف ئهملوک) له تهندامانی بنهمالی نهردلان و حاکمی پیشووی جوانپۆ له تاران ژبانی دهبرده سهر له وهلامی پرسیاری شا که شیخ عوبهیدوللا کییه و کاری چیه؟ (شهرف ئهملوک) که ههردهم چاوهڕوانی دهرفتهیکی ئاوابی بوو، به جهزتهی گهورهی رایگهیاند که نهمه کهسیکی دهرۆشهو له نهغامی زیادکیشانی چرسی کهوتۆته دالغه و خهیاڵی خاو و ههراکتی که سههراوهی پاشایهتی بیهوی که ئاوێکی به رهحهت له بهنده بداتهوه، به لهشکری کوردستانهوه بێ نهوهی که زیان به دهولت بگا سوپاکه ی پهرت و بلاو دهکهه و نهویش به یاری خواو بهخت و یهقبالی شاههنشاه، دهکهه و دهیهنم و با به سزای کارهکانی خۆی بگا..."^(۲۱)

شا فرمانی حکومته‌تی کوردستانی به‌ناوی ئەو دەرکرد و فرماندهیی فەوجی سەرکەوتووی پێدا، بە‌لام خەلکی سە لە دژی ئەم دامەزراندنە لە تێلگرافخانەی شار مانیان گرت و لە ناست حکومته‌تی (شەرف ئەملولک) ناپەزایبون. نووسەری (حەدیقە ناسریه)، موشیری دیوان، (ئەسەف ئەلدەولە) و پیاوانی شازادە (حیسام ئەلسەلتەنە) بە بزوتنەری خەلکی دەزانی. (۲۲) بە‌لام نووسەری (تەقە ناسری) دەنوسی، هاندەری سەرەکی ئەم ناپەزاییە میرزا عەلی ئەقی ئەسەف و موشیری دیوان بوون.

ئەوێ لێرە گرنە و پێویستە بگوترێ ئەمەیه کە خەلکی سە هیچ دڵبەندییەکیان لە ناست فرمانپەروایی ئەردەلان لە خۆ دەرەنەبری و بە راشکاوی رایانگیاندا کە: لە فرمانپەروایی ئەردەلان، ئەوپەری ترس و بێزاریمان هەیه ئەگەر فرمانپەروایی (شەرف ئەملولک) بۆ پاراستنی سنووری کوردستان، گشت ناوداران و جەماوەر بە ئەمرکی سەرشانمان دەزانین کە ویلایەتی کوردستان بە‌وپەری تەناهی پیاوێزین، هەر کاتێک شیخ عوبەیدوللا و مۆریدەکانی پێیان خستە سەرخاکی کوردستان لە خۆ رادەبینین کە دەریان بکەین... (۲۳)

بەم شێوەیە خانەدانی کوردستانی خوارو پێشانیان دا کە پاراستنی دەسەلاتداریتی خۆیان لە هاوکاری لە‌گەڵ رژیمی قاجار دەبینن و هەز ئەکەن بە‌دوای شیخ عوبەیدوللا و نامانجەکانی بکەون. بێگومان ئەگەر ناپەزایی قوول و رەگدار لە کوردستانی باشوور لە ئارادابا، راپەرینی شیخ چاکترین دەرەت بوو بۆ ئەوێ وە‌لامیان پێ دا‌باوە و هۆکاری پێدەنگی زانیانی سونەیی سە لە ناست ئەم رووداوەش لە ئەبوونی بوار و زەمینە کۆمە‌لایەتی رامیاری بۆ هە‌لکردنی راپەرینی هە‌مە لایەنە کوردی سەرچاوەی وەرەگرت.

هە‌نووکە دەرکری بگوترێ کە لە رۆژئاوای ئازەربایجان ناپەزایی دەرە‌بە‌گ و سەرکە‌دە‌ی هۆزە‌کان بواری دا بە دەرمارگرتنی ئایینی تا‌کو زیاتر پەرە بە راپەرین بە‌دەن ئە‌وە‌ک بە تە‌نیا پڕۆپا‌گە‌ندە‌ی ئایینی نە‌ی‌دە‌توانی راپەرینی بکە بە‌رب‌ل‌ا‌ویە بە‌ر‌پا بکا. بەم شێوەیە کوردستانی باشوور لە یەکەم شێ‌وا‌ی و نا‌ئارامی‌یە‌کانی کوردە‌کانی ئێ‌ران لە سە‌دە‌ی نۆ‌زە‌هە‌م وە‌فاداری خۆیان بۆ دەر‌لە‌تە‌ی نا‌و‌ە‌ند دەر‌پ‌ری و بەم چە‌ش‌تە جیا‌وا‌زی‌بوونی خۆیان لە کوردستانی با‌کو‌ور ن‌ا‌و‌اند و سە‌ل‌مان‌دی‌ان کە راپەرینی شیخ عوبەیدوللا پێ‌گە‌یه‌کی کۆمە‌ل‌ایە‌تی بە‌ر‌ف‌را‌وانی لە نێ‌و کوردە‌کانی باشووردا نە‌بو‌وە.

به ندی شه شهم

نأمانجه کانی
شیخ عوبه یدوللا و ماهیه تی راپه رینه که ی

نامانجه بنه رتيه كانى شتيخ عوبه يدوللا له بمرپا كردنى راپهرينتيكى چه كدارانه له دژى دولتمنى نيران چ بوو؟ نايا شتيخ دهيوست دولتيكى كوردى دابه زرتنى ياخود به يارمى شمر و كۆكردنوهى هۆزه كانى همولتى دا كه له گوشارى كاربه دهستانى قاجارى بهرانبهر به كورد كه بكا تموه و كۆتايى به ستمه مكارى سهرانه سهندن له لايمن فرمانبهرانى نيرانى به تايه تى فرمانبهرانى تورك له نازه ربايمان بهيتنى؟ نايا شتيخ به لتيه كانى بابى عالى و ديپلوماته كانى بهريتانى سهارهت به پيڤكهيتنانى ميرنشينيه كى كورد له سهر دهستى نمو و سهر كرده كانى ژير ده سلاتى خۆى به همد هه لگرتبوو؟ نايا ناسيوناليزمى كوردى له يه كه م بزافى سياسى به شيكى كوردانى دانىشتوى نيران هيج رۆلتيكى دهيتنى؟ نايا شتيخ عوبه يدوللا تنيا زهويدارتيك و پياوتيكى نايينى نارازى كورد بوو يا وهك به كرى گيراوتيكى بابى عالى و بهريتانيه كان ده جو لايموه؟ دژينه وهى وه لامتيكى دروست بو نم پرسيارانه، نيمه له گه ل نامانج و نيمه تى راسته قينه راپهرينى شتيخ عوبه يدوللا ناشنا ده كا. له رتيگى تاوتوت كردنى كرده وهى سهر كرده هاوپه يانه كان له گه ل شتيخدا، ده كرى بلين كه گرنگرين لايينى نمو راپهرينه، ده برينى نارهايمى بوو بهرانبهر بهو ستمه مكارانهى كه له لايمن فرمانبهره نيردراوه كانى ناوه ند يا ته ورته وه دژى سهر كرده و پياو ماقوولاني كوردستانى باكور سهرابوو و كاردانه وهى توندى نومان بهرانبهر بهم بارودوخه به ماناي خسته ژير پرسيارى شرعيه ت و كارايى داموده زگاي بهرته بهرانيه تى نيران بوو.

نه سكه مندەر غوريانس كه له كاتى راپهرين له ناوچه كه بووه، ناماژه به ناخافتنى خۆى و نيراهيم خانى سهرهك هۆزى زه رازو حاكمى پيشوى شتو ده كا و هانى ده دا تاكو هاوكارى شتيخ نه كا، و هۆزى پيشوهندى كردنى له گه ل شتيخ ده برسى و سهرهك هۆزى زه رزا له وه لامدا ده لى: "نمو ستمه مى كه من له حاكمى ورمى (موعين نه لده وه) و كوربه كه مى نمو حاكمى شنوم ديوه چۆن له يادم ده چى. نيوه منتان له ته ورته ديوه كه دواى لادانى (موعين نه لده وه) چهنده سكا لا و گله يم كرد لهو ستمه و نارپهوا جوولانه وهى شازادهو به به لگه قسه مى خۆم به كاربه دهستانى نازه ربايمان سه لماند كه شازاده برى دوازه ههزار تومانى به خۆرايى له نيمه سهند، هه موويان تيگه يشتن كه له سهر حه قم، به لام كهسيان ده نكيان ليوه نه هات و هيج همولتيكيان نه دا بو وه لانانى نمو ستمه له سهر من. له م رووه وه تۆله، جهرگى منى ناو رتيه برداو منى به رهو ياخيگمى و دوژمنايه تى برد".⁽¹⁾

هۆیه‌کانی هانا بردنی هه‌مزه ناغای سه‌ره‌ك هۆزی مه‌نگویش بۆ لای شیخ عوبه‌یدوللا شه‌وه به‌وو كه حاكمی سابلاخ له‌ سالی (١٢٩٧ ك - ١٨٧٦ز) به‌ بیانووی شه‌وه‌ی كه به‌روبوومی شه‌وه‌ی سالی زه‌ویدارانی كورد فره‌وان به‌وو، پیتی داگرت له‌وه‌ی كه ده‌بیته‌ هه‌مزه ناغا و سه‌ره‌كه‌دانی تری موكری نیوه‌ی داهاتی شه‌وه‌ی سالیان، به‌وه‌ی به‌وه‌ی حاكمی مه‌هاباد بیجگه‌ له‌ سه‌ره‌كه‌ده‌و زه‌ویدارانی گه‌وره‌، خه‌لكی ئاسایشی خسته‌ ژێر گوشار و سه‌ره‌رای تالانكردنی سامانیان، گالته‌ی به‌ بیروباوه‌ری ئایینیان ده‌كرد. نووسه‌ری شه‌وه‌ی له‌ به‌ره‌ی ره‌فتاری خرابی شه‌وه‌ی شازاده قاجاریه‌ له‌ ئاست خه‌لكی مه‌هاباد دا ده‌نووسی: "میرزا ته‌قی خانی مونه‌شی حاكمی سابلاخ له‌ سالیانی وشكه‌ سالییدا كه له‌ به‌رچاوه‌گرتنی به‌ری گوزه‌ره‌انی جووتیاران و خه‌لكی هه‌ژار له‌ هه‌موو شت پێتستێر به‌وو، كه‌چی پیاوانی كه‌ومه‌تیان له‌ به‌یانییه‌وه‌ تا شه‌وه‌ له‌ناو بازار بلاقه‌كه‌وه‌ بۆ پاورووت كردنی خه‌لكی" (٢)

وه‌ستانی شیخ له‌ ئاست سه‌ته‌مكاری و گه‌نده‌لكاری فره‌مانبه‌ران و پیاوانی ده‌وله‌تی قاجار له‌ راستیدا یه‌كه‌م بزیتنه‌رو پال پێه‌نه‌ری بزافی شیخ عوبه‌یدوللا به‌وو و له‌ نیو هۆكاری جۆراوه‌جۆری دروستكه‌ری راپه‌رپینی وه‌ك هه‌له‌په‌سته‌ی سیاسیی بۆ دامه‌زراندنی میرنشینی كوردی، ده‌مارگه‌زی ئایینی و وروژاندنی عوسمانی و به‌ریتانیایه‌یه‌یه‌ی پتری هه‌به‌وو و پێشاندنه‌ری نا‌هه‌زایی و هه‌له‌سانی چینی زه‌ویداری كورد له‌ كۆتایی سه‌ده‌ی نۆزه‌ده‌هه‌م له‌ به‌رانبه‌ر گه‌شه‌كردنی و په‌ره‌سه‌ندنی رۆژ به‌ رۆژ پتری ده‌زگاكانی به‌ریه‌به‌رایه‌تی ئێران و عوسمانی و سه‌ته‌مكاری سه‌ره‌انه‌سه‌ندن به‌وو. شیخ له‌ سالی راپه‌رپیندا، دووسه‌د دی هه‌به‌وو و هاوه‌یه‌یه‌ سه‌ره‌كه‌یه‌كانی شه‌وه‌ی زه‌ویداره‌ گه‌وره‌انه‌ به‌وو كه وه‌ك خۆی له‌ به‌رانبه‌ر گوشاری سه‌ره‌انه‌ و هه‌رگانی عوسمانی، به‌ره‌وه‌ه‌ندیه‌كانیان كه‌وتبه‌وه‌ مه‌ترسییه‌وه‌.

شیخ له‌ نامه‌یه‌كه‌دا به‌وو د. كوكران پزیشکی شه‌مه‌ریکی له‌ (٢٥ سېتامه‌ر سالی ١٨٨٠) بارودۆخی كوردانی له‌ ئاست فره‌مانبه‌ره‌انی ئێراندا ناوا شیکردۆته‌وه‌: "بیگومان بیستوته‌ كه‌ چۆن چه‌ند سال له‌ مه‌مه‌به‌ر (شوجاع ته‌له‌ه‌وله‌) فره‌مانی ده‌ركرد تاكو چه‌ند جووتیارێکی من بكوژن بۆ شه‌وه‌ی هه‌یج تاوانێكیان هه‌بێ و دوا به‌دوای شه‌وه‌ی سه‌د هه‌زار تومه‌ن زه‌ره‌ریان پێ گه‌یاندم.. جگه‌ له‌مه‌ هه‌ینه‌دیانه‌ له‌ فره‌ج ته‌للّاخان كوپی حاجی خانی دا كه‌ یه‌كێ له‌ سه‌ره‌كه‌دانی شه‌وه‌ی، تا گیانی ده‌رچوو.

سالی راپه‌ردووش (موعین ته‌له‌ه‌وله‌) ئیبراهیم خان و عه‌بدوللا خانی گرت و له‌م دووانه‌ كه‌ خه‌لكی شه‌وه‌ی به‌وو پری بیست هه‌زار تومه‌ن وه‌رگه‌یروا له‌ ته‌نجامدا هه‌ردووکیان مال و وێرانبه‌وون و بیجگه‌ له‌مه‌ سێ ژنیان له‌م خه‌زانه‌ رفاند.... شیکردنه‌وه‌ی شه‌وه‌ی هه‌موو سه‌ته‌مكارییه‌ كه‌ له‌ راست ئێمه‌ی كورد ته‌نجام دراوه‌ له‌م نامه‌یه‌دا ناووسی... بۆیه‌ ته‌كات لی ده‌كه‌م كه‌ سه‌ره‌نجی كۆنسولی به‌ریتانی له‌ ته‌هوریز رابكێشی بۆ لیکۆلینه‌وه‌ و رده‌بونه‌وه‌ له‌ بارودۆخی ناوه‌جانه‌ی كوردنشین." (٣)

ئەسكەندەر غورىيانىش دەنوسى كە شىخ لە روژانى گەمارۆى ورمى لە چاويىكموتنى لە گەل خەليفە كلوزيل ئوسقوفى كاتولىكەكانى دانىشتووى ئەو شارە، ئاماژەى بە ھەندى لەوانە كرد كە لە گەلیدا بوون و گوتى: "ئەوانە كە دەينى ھەركامەيان سەردارو سەركردەى ھۆزىكى گەورە بوون، ھىندەيان دەست دريژى و زۆردارى لەم سالدەدا لە دەولەتى عوسمانى بينيوە، بەو رادەيە نابوت و زەليل بوون و بەوپەرى بى ھىوايى و نەكەبتى ژيان دەبنەسەر و دەبى تۆلەيان لىكەمەو، گشت زانايان و خەليفەكان كە لە بەردەم شىخ بوون، پىشتگىرى خۆيان لەم قسانەى شىخ نیشان دا".^(۴)

لایەنى ئارەزايى راپەرینە كە بە رادەيەك توند بوو كە بە پىتى راپۆرتى ئەمىر نىزام گەرپوسى، كە وەزىرى بەرزەوھەندى گشتى حاكىمى ئازەربايجان بوو دواى سەركوتكردى راپەرینەكە، تەنانت عەشیرەى تورك و شیعە مەزھەبى قەراپاق لە سەرەتای بلیسە سەندنى ئاگرى راپەرین بە ھەموو حەشیمەتى خۆیانەوہ چوونە پال شىخ عوبەيدوللاو بەو شتوبە ئارەزايى خۆيان لە دەولەتى ئىران راگەياند.^(۵)

ئەمىر نىزام لە راپۆرتەكانى ترى خۆى، لایەنە جۆراوجۆرەكانى دەست دريژى و زۆردارى دىوان سالارى (پىوانى دەولەت) ئازەرى و فارسى لە راست كورداندا شى دەكاتەوہ دەسەلمىنى كە خەلكى كورد نە تەنیا لە لایەن كاربەدەستانى دەولەت لەژێر گوشار دان، بەلكو لە لایەن زەھىدارانى ئازەرىشەوہ پروبەرووى قین و توندوتیژى دەبنەوہو بەپىتى وتەى ئەو:

"نايەكسانى و كوشت و كوشتار و ئالانى يەك لەدواى يەكى لە لایەن خەلكى ميانداو و ناوچەكانى دەورووبەرى مەراغە و ھەندى لە ھۆزەكان بەرانبەر بە دىھاتى موكرى روودەدا، بسوہ ھۆى روودانى پشپوى و گرژى نىوان كورد و تورك و ئەو بە ئاشكراو ھەندىك جار بە تەوايە ئاماژە بەمە دەكا كە كاربەدەستانى دەولەت و دەرەبەگى ئازەربايجان تۆمەتبار دەكا لە سازدانى بارىكى پەر لە ھەلچوون و نەبوونى ئاسايش لەو ناوچەيە، شا ئاگادار دەكاتەوہ كە نەھىلى چيتر دەستدریژى حاكمان و زەھىدارانى ئازەرى بۆ سەر مال و گيانى كوردانى موكرى دريژە بكیشى تاكو تەناھى لە ناوچەكە سەقامگىر بى".^(۶)

ئەم وتانە نیشان دەرى ئەوەن كە شىخ عوبەيدوللا پارێزگارو بەرگریكارىكى بەتین و گوپى چینی زەھىدارى كورد بوو و نابى لەمىر بكرى كە يەكى لە بزوينەرەكانى تاكە كەسى ئەو لە دژايەتى دەولەتى ئىران، سووربوونى كاربەدەستانى ئىرانى بوو بۆ دەست بەسەر داگرتنى مولكەكان و سەرئەسەندن بوو لە دىھاتە تيولییەكانى.

گەندەلگارى كاربەدەستانى دەولەت و ھەبوونى ستەمكارى سەرئەسەندن ھىندە ئاشكراو كە دواى سەركوتكردى راپەرین و لىكۆلینەوہیەكى دوورودريژ لە لایەن كاربەدەستانى وەزارەتى دەرەوہو ئەمىر

نیزامی گروس سەبارەت بە ھۆکارەکانی ئەم رووداوە ئەنجام درا، دەولەتی ئێرانی گەیشتە ئەم دەردەنجامە کە تەماحکاری کاربەدەستانی دەولەت بۆ وەدەست ھێنانی دەرامەتی ناشرەعی لە رێگەی راوڕووت کردنی کوردان بوو. ھۆی ناپەرەبوونیان و ھاوکاری کردنیان لە گەڵ شیخ عوبەیدوللا و خەڵکی کوردی نازەربایجان لە داخی دەردی خۆیان دە گەڵ شیخ کەوتن، ھەر بۆئەش دواى ھەرس ھێنانی راپەرین، بەرپرسیان بە ناسەردین شایان راسپارد کە خەڵکی کوردی بەشداریبوی راپەرین سزا نەدرێن کە ئەم سزایە بە "سزای روورەش" بەناویانگ بوو چونکە ئەمە بەمانای سزادانی خەڵکی بێ تاوانی کیشەکیە و دەبیستە ھۆی زیادبوونی بێ سەروەری و ناپەرەزایی لە ناوچەکە.

لە گەڵ رەچاوەکردنی بابەتەکی سەرھووە دەبێ بگوترێ نەبوونی بەشداری کوردەکانی باکوور لە بەرپۆھەردنی خۆی، ستەمکاری لە باج و سەرئانەسەندن و بە زۆر خۆسەپاندنی کاربەدەستانی نازەری و سووربونیان لەسەر راوڕووت کردنی سامانی خەڵکی کورد بوو ھۆی ئەوێ کە شیخ عوبەیدوللا بە چاکترین شیوہ ئەم ھەلومەرجە کەلک وەرگری.

راپەرینی شیخ عوبەیدوللا لەبەر چاری کوردەکانی نازەربایجان ناپەرەزایی دەرپەڕین بوو بە سیاسەتەکانی دەولەتی ناوەند و تەوریزو لە راستیدا ھۆشیارکردنەویەک بوو لە ئاست کردەوێ کانی سیستمی قاجاری. ئەم رووداوە ھەوینی جیاوازی نێوان کوردستانی باشوور و کوردستانی باکووری بۆ یەکەم جار لە میژووی قاجاری نیشان داو سەلماندی کە کوردستانی باکوور ئەم بوارە ھەیە کە ببێتە مەلەبەندی ناپەرەزایی کوردان لە دەولەتی ناوەندی ئێران.

بزوینەریکی تری راپەرینی شیخ عوبەیدوللا پێوەندی بە ئایینمە ھەبوو و ئەو وەک راپەری یەکی لە ئاینزایەکانی چوارینە ئەھلی سوننە، ھۆکاریکی فرە بۆ رووبەرووبوونەوی لە گەڵ دەولەتی شیعە قاجاری ھەبوو و جگە ئەمە لە گەڵ وروژاندنی ھەستی کوردانی دەمارگژ دەیتوانی کۆیان بکاتەو بە رووبەرووبوونەو لە گەڵ ھیزەکانی دەولەتی، شیخ بۆ جێبەجێکردنی یاسای ئایینی مەکوڕ بوو و ئەم بارەییە ئەک تەنیا لە ئاست شیعەیان، بەلکو بەرانبەر بە سولتانی عوسمانیش ناقلیل بوو و رەفتاری ئەو بە پێچەوانەی ئایینی ئیسلام لە قەڵەم دەدا. خالفین دەنووسی: کە شیخ لە چاوپێکەوتنی موفتی شاری وان کە وەک نوینەری سولتان بۆ دیداری شیخ ھاتبوو، بیژاری خۆی لە لاساری کاربەدەستانی تورک لە ئاست شەریعەتی ئیسلام راگەیاندا و سولتانی عوسمانی تۆمەتبارکرد بەوێ کە ئاگای لە کردەوی ژێردەستانی خۆی نییە.^(۷)

دانەری نامە راپەرینی شیخ عوبەیدوللا رای ئەوێ کە بۆچوونی ئایینی شیخ نامرازێک بوو بۆ وەدەست ھێنانی دەسەلات و بەرفەرەکردنی دەستپۆیی خۆی لە نێو خەڵکی و ھۆزی کورددا.

ئەم لەم بارەيە دەنوسیت: "شیخ عوبەیدوللا ھەندیک جار کەسیکی لە تەنیش گەلکۆی شیخ تەھا دامەزراندبوو کە بە جلی سپی لە بەرانبەر گۆری یوکی دادەنیش و پرسیاری دەکرد و ھەلەمی دەداو ھو بۆ وروژاندنی خەلکی ھەش و رووت دەیگوت، شیخ تەھا دەلی دەبی راپەری و ھۆزەکان کۆیکەیتەو و لە ئێران بێی بە خاوەن تاج و تەخت و رافزیەکان لە رەگ و ریشمو ھەلقەنی و ریبازی ھەق بگریە پیش و حوکمی خواو پیغەمبەر بەجی بگەینە، ئینجا راگەیندراوێکی جیھادی نووسی و لە سەرانسەری ولات بلای کردو ھە: "شیخی پیتشو زارەکی بە کوشت و کوشتاری رافزیەکان رەزامەندەو خۆین و مالیانی ھەلال کردو ھە مژگینی حکوومەت و بەھەشتی پی داو".^(۸)

دانەری نامە شۆرشی شیخ عوبەیدوللا لە داویدا وا لیک دەداتەو کە بەکارھێنانی ئاین لە لایەن شیخمو ھو ئەو ھەو کە ھە "سەھەویان و ئیسماعیلی رەھەتی بەرمال و تەزییحی بە تەختی شایەتی گۆریەو ھەو ھۆلی دەسپیکێ سەلتەنەتی کوتا".^(۹) بەلام دژە شیعەیی بوونی شیخ تەنیا لە خزمەت ھەلپەستی ئەو دانەبوو و سەرەرای ئەو کە رەخنە لە بابی عالی ھەبوو، لە بەر پشتبەستنی بە عوسمانی بە درێژایی راپەرین لە دەمارگری ئایینی کوردان بۆ ھەدەست ھێنانی ھەندێ جیاوگ لە ھەولەتی ئێرانی لە بەرژو ھەندی عوسمانیان کەلکی وەرگرت.

ئێبراھیم سەفانی بەپیتی بەلگەکانی ھەزارەتی ھەروە نیشان دەدا کە بێجگە لە پیاوانی ھەولەت و سوپایی عوسمانی شیخ عوبەیدوللا لە پشتیوانی شیخ ئەبوھودا مەلای دەستپۆزی کۆشکی عوسمانیش بەھەمەند بوو و ھەر ئەم خالە دەسەلمینی کە دژە شیعەیی ئەو بە دلی ئەوان بوو و پشتیوانیان لی کردو ھە.^(۱۰)

و ڕەبوونەو لە ناوەرۆکی راپەرینی شیخ عوبەیدوللا ئەو نیشان دەدا کە رزگاربوونی کۆمەلگە سوننی لە سەرپرشتیاری حکوومەتیکی شیعە لە دیدوچوونی شیخ بایەختکی زۆری ھەبوو و نامانج و نیازی سەرەکی راپەرین بنیاتنانی میرنیشینی کوردی سەرە عوسمانی لەسەر دوو بنچینە بنەرەتی ئاین و نەتەو ھە کوردی پیکھاتوو ھە.

ئەمە بە مانای ئەو ھەو کە لە دیدی رابەراییەتی راپەرین، ئاین لە سەروری نەتەو ھە کور ھە، بەلام ئایا کوردانی نازەریاچانیش ھەر ھەمان بۆچوونیان سەبارەت بە پیکە ئاین لەم رووداو ھەبو ھە؟

ناشکرایە لە دیدی ئەوان تەنیا ئاین گەنگ بوو نەتەواییەتی کورد ھێچ جیگایەکی لە ئاسۆی ھەزری ئەوان نەبوو ھە، ھەر لەبەر ئەو ھەش بوو لایەنی ئایینی راپەرین لایەنی نەتەو ھەیی خستە ژێر تیشکی خۆی و ناوەرۆکیکی نەتەواییەتی ئایینی بە کیشە کە بەخشی. راستە شیخ لە کۆنگرە یە کەمی سەرکەدەکانی

کورد له شه‌مدینان مه‌خسه‌دیان راپه‌رین له دژی عوسمانی بوو، به‌لام ئهم بزووتنه‌وه‌ی ئهو به‌ مانای پچه‌رانی گشت داوه‌کانی پێوه‌ندی نێوان کورد و تورک نه‌بوو، به‌لکو بۆ جێبه‌جێکردنی هه‌ندێ چاکسازی و به‌خشیینی هه‌ندێ ماف به‌ کوردان له‌سه‌ر ده‌ستی بابی عالی. شیخ له‌ سالانی به‌رله‌ راپه‌رین ئهو کاتی که تازه‌ تووشی ناکۆکی بوو له‌ گه‌ڵ ده‌وله‌تی ئێران له‌سه‌ر موڵک و میراتی شیخ ته‌ها، له‌ پشتیوانی هه‌مه‌ لایه‌نه‌ی ده‌وله‌تی عوسمانی به‌هه‌رمه‌ند بوو و مسۆگه‌ر بوو که میرنشینییه‌ داها‌تووه‌که‌ی له‌ زۆر بواره‌وه‌ ده‌که‌وته‌ ژێر پشتیوانی و چاودێری بابی عالی و شیخیش ئهم رۆڵ دیتنه‌ی تورکانی له‌م باره‌یه‌وه‌ قبوڵ بوو. ئیبراهیم سه‌فائی به‌ پشتبه‌ستن به‌ به‌لگه‌کانی وه‌زاره‌تی ده‌روه‌ له‌م باره‌یه‌وه‌ ده‌نوسی: "شیخ عوبه‌یدوڵلا به‌رله‌ هێرش بۆ سنوره‌کانی ئازهربايجانی رۆژناوا پێشنیاریکی به‌هۆی ده‌وله‌تی عوسمانی بۆ ده‌وله‌تی ئێرانی هه‌نارد که بریتی بوو له‌:

۱- کوردستان حوکمرانی خۆجێیی هه‌بی.

۲- به‌شێک له‌ سه‌ره‌انی کوردستان بۆ خه‌لک به‌کاربهێندری.

۳- سه‌ربازی کوردستان له‌ کوردستان خزمه‌ت بکاو و له‌ کاتی پێویست به‌ ره‌زامه‌ندی ده‌وله‌تی ئێران یارمه‌تی ده‌وله‌تی عوسمانی بدا.

۴- هه‌مووشۆی نێوان کوردستان و خه‌لکی عوسمانی ئازاد و بێ پاسپۆرت بێ. (۱۱)

میژوونووسی کورد د. به‌لج شیرکۆ سه‌ربه‌ به‌مه‌الهی به‌درخان له‌ باره‌ی دوا ئامانجی شیخ و رۆڵی حکومه‌تی عوسمانی له‌ راپه‌رینی ئهو دا ده‌نوسی: "له‌ سالێ (۱۸۸۰) شیخ عوبه‌یدوڵلا له‌ ناوچه‌ی شه‌مدینان راپه‌رینیکی گه‌وره‌ی ساز کردوه‌.

ئهو داواکاری سه‌ربه‌خۆیی نێوخۆی کوردستان له‌ ژێر چاودێری تورکان دا بوو. (۱۲) مینۆرسکیش برۆای وایه‌ راپه‌رینی سالێ ۱۸۸۰ (له‌ راپه‌رینه‌کانی تری کوردان) جیاوازه‌ و ئامانجی وه‌ده‌ست هێنانی سه‌ربه‌خۆیی بوو. (۱۳)

هه‌لبه‌ت شیخ هێنده‌ هه‌له‌به‌ست بوو که خۆی هه‌لگرته‌بوو بێ به‌ گه‌وره‌ی میرنشینییه‌که‌ و له‌ راپۆرتی حاکمی سه‌بلاغ بۆ وه‌زاره‌تی ده‌روه‌ ئاماژه‌ به‌ ئامانجه‌ هه‌له‌به‌رستانه‌کانی ده‌کا. (۱۴) هه‌رچه‌نده‌ غوریانسی ئه‌رمه‌نی به‌ ئاشکرا باس له‌ ئامانجه‌کانی شیخ ناکا، به‌لام له‌م لاو ئه‌هولا ئاماژه‌ به‌قسه‌کانی ئهو سه‌باره‌ت به‌ دامه‌زراندنی ده‌وله‌ت، هه‌رم گرتن، له‌ناوێردنی سته‌می عه‌جه‌مان، چاندنی نه‌مامی ئازادی و داگیرکردنی ئێران و توران و رای وایه‌ که توانایی و که‌مره‌سته‌ی شیخ بۆ پێکهێنانی سیستمی پاشایه‌تی له‌ کوردستان له‌ کورتیدا به‌. (۱۵)

له چاوپێخاندنێکی گشتی له باره‌ی راپه‌ڕینی شیخ عوبه‌یدوللا‌ی شه‌زمینی، ده‌بێ بگوترێ که‌ دوا‌ی ده‌ستپێکردنی لایه‌نی ئایینی و جیهادی دژه‌ شیعه‌یی بۆ گشت خه‌ڵکی کورد ماناو بایه‌خی پتری هه‌بوو له‌ لایه‌نه‌ نا‌ره‌زاییه‌ نه‌ته‌وایه‌تییه‌که‌ی و خه‌ڵکی کورد له‌ جیاتنی ئاشنایی و ناسینی ئامانجی بنه‌ره‌تی شیخ، واته‌ بنیاتنانی میرنشینی کورد، که‌وته‌ ژێر کاریگه‌ری درووشمی بێلایه‌نی ئایینی راپه‌ڕین و بانگه‌شه‌ی جیهادی زانیانی توندپه‌ری سوننه‌ی وه‌ک ئیمام و خه‌تیبی مزگه‌وتی مه‌هاباد و ئه‌مه‌ شه‌و شته‌بوو که‌ بزووتنه‌وه‌که‌ی له‌ شیوازی نه‌ته‌وایه‌تی ده‌ره‌یتنا که‌ به‌ریتانی و عوسمانی پلانیان بۆ دا‌رشته‌بوو.

به‌ خه‌ستهر بوونی ره‌نگی لایه‌نی ئایینی راپه‌ڕین، ئیتر نه‌ده‌کرا که‌ ئه‌م دیاره‌یه‌ به‌ بزافێکی رامیاری له‌ قه‌ڵه‌م بدرێ، چونکه‌ هێزی کۆمه‌لایه‌تی پشتیوانی ئه‌و ته‌نیا ئاین به‌ شیوه‌یه‌کی کاریگه‌ری ده‌یزواند و له‌ کۆتاییدا ناوه‌ڕۆکی سه‌ربه‌خ‌ه‌وازان‌ه‌ی نه‌ته‌وه‌یی ئایینی ده‌گرته‌ خۆ.

میژوونووسانی رۆژئاوا وه‌ک مینورسکی، باسیل نیکتین و کریس کۆچیرا هه‌ول ده‌ده‌ن به‌سه‌لمێتن که‌ شیخ عوبه‌یدوللا‌ باوکی ناسیۆنالیزمی کورده‌ له‌ ئێران، به‌لام هه‌یج به‌لگه‌یه‌ک له‌ ده‌ست نییه‌ که‌ شیخ به‌رگری کردبێ له‌ کولتوو‌ری زمانی کوردی، به‌ واتایه‌کی تر ئه‌و له‌گه‌ڵ پاراستنی بیروپرواکانی له‌ ئاست ده‌وله‌تی عوسمانی خوازیاری پێچان و جیاکردنه‌وه‌ی کوردستانی ئێران له‌ ژێر نێزامی شیعی قاجاریدا‌بوو و نا‌ره‌زایی و کاره‌کانی ئه‌و بووه‌ هۆی که‌ لێنێکی قوول له‌ نێوان کوردی سوننه‌ و ئازهری شیعه‌.

ئه‌گه‌ر راپه‌ڕین پشته‌ی به‌ بنچینه‌ی جیاوازیه‌کانی میژوویی نه‌ته‌وه‌یی و زمانی کورده‌کان و ئێرانییه‌کان و تورکه‌کان ده‌به‌ست و پشته‌ی به‌ بابی عالی گه‌رم نه‌ده‌کرد، ئه‌وا قه‌بوولی ئه‌م وته‌یه‌ ئاسانه‌ر ده‌بوو که‌ شیخ له‌ دامه‌زرێنه‌رانی ناسیۆنالیزمی کورده‌.

له‌ لایه‌کی تر ده‌بێ بزاند‌ری که‌ ته‌قه‌للی شیخ بۆ دا‌برینی کوردستان له‌ زه‌مینه‌یه‌کی سیاسیی - کۆمه‌لایه‌تی پته‌و و به‌رفه‌ه‌وان دانه‌مه‌زرابوو و به‌شه‌ هه‌ره‌ زۆره‌که‌ی نا‌وچه‌کانی کوردنشینی ئێران پشتیوانیان له‌م هه‌نگاوه‌ نه‌کرد. ئه‌گه‌ر ده‌بینن که‌ شیخ توانی له‌ سه‌ره‌تای کار، کۆمه‌لێک گۆتگری ده‌ست‌پۆ‌ی وه‌ک هه‌مزه‌ ئاغای په‌یدا کرد، ئه‌وا به‌ هۆی هه‌له‌کانی ده‌وله‌تی ئێران بوو که‌ له‌ جیاتنی سوودوه‌رگرتن له‌ توخمی کوردی بۆ به‌رپۆه‌به‌رایه‌تی رۆژئاوای ئازهریایان، ته‌نیا له‌ تورك سوودی وهرده‌گرت و چونکه‌ ئه‌وان هه‌یج رێزیکیان بۆ هه‌ست و نه‌ست و پڕوا نایه‌نه‌کانی کورد دانه‌ده‌ناو به‌ چاوی یه‌کسانی مامه‌له‌یان له‌گه‌ڵ نه‌ده‌کردن، هه‌لبه‌ت بوار بۆ راپه‌ڕین و یاخه‌یگه‌ری هه‌ژده‌ دلێره‌کانی کورد ده‌ره‌خسێ و ئه‌گه‌ر له‌ هه‌لومه‌رجێکی گونجاودا، کوردی ئازهریایانی وه‌ک خه‌ڵکی کوردستانی باشوور له‌ چاره‌نووسی خۆیاندا به‌شدارین، بێگومان له‌ ئاست ده‌وله‌تی ئێرانیدا وه‌فاداره‌ده‌بون.

میژوونوس و کورد ناسی بهناویانگی رووسی لازاریف که دیت و له راپهرینی شیخ عوبهیدوللا و ناوهرۆکی راپهرینه که ورد دهبیتموو هه‌لیده‌سه‌نگیتی رای دهرده‌پڕی که: "هۆکاری بنه‌ره‌تی به‌ ئاکام نه‌گه‌شتنی راپهرینی کوردان له‌ سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌م ئه‌وه‌ سوو که ئه‌م راپهرینه‌ نه‌ له‌ سه‌مر بناغه‌یه‌کی رامیاری - کۆمه‌لایه‌تی - ئابووری دانه‌ده‌مه‌زان ئه‌م هۆکارانه‌ له‌ مه‌رجه‌ بنه‌چینه‌یه‌کانی سه‌رکه‌وته‌نی هه‌ر راپهرینی ده‌ژمێردرێن و نه‌بوونی ئه‌م هه‌لومه‌رجه‌ ده‌بیته‌ هۆی ئه‌وه‌ی که کورده‌کان نه‌توانن له‌ ده‌وره‌یه‌ری بیروپایه‌کی ناسیۆنالیستی گرد بینه‌وه‌ یه‌ك بگرن". (١٦)

به‌م شێوه‌یه‌ ده‌رکه‌وت که هه‌ستی نه‌ته‌وایه‌تی کوردی له‌م قۆناغه‌دا هیچ رۆلێکی له‌ سازبوونی راپهرینی شیخ عوبه‌یدوللا نه‌بینی، چونکه‌ ئه‌وکاته‌ هێشتا دیارده‌یه‌کی ئه‌وایی نه‌خولقا‌بوو. هه‌وله‌کانی شیخ عوبه‌یدوللا له‌ راستای په‌چراندنی کوردستانی ئێران ئه‌وه‌ ده‌سه‌لیتی که‌ فیدوایی کوردی عوسمانی بو‌ سووده‌رگرتن له‌ بیهێزی ده‌وله‌تی ئێران و ورووژاندنی عوسمانی و به‌ریتانیا بو‌ دامه‌زراندنی میرنشینی کوردی له‌ژێر پارێزگاری بابی عالی و نیشاندهری ناپه‌زایی کوردانی باکوور له‌ ئاست سیاسه‌ته‌کانی ده‌وله‌تی ئه‌وه‌ند بوو. راپهرینی شیخ ده‌سکه‌وته‌تێکی تایبه‌تی له‌ بواری سیاسیی و ده‌سته‌ نه‌هیتا. به‌لام له‌ توندکردنی دوژمنایه‌تی ئاینزایی له‌ نێوان کورد و تورک و دروستکردنی که‌لێن له‌ نێوان شیعه‌ و سوننه‌ له‌ ئازه‌ربایجان کاریگه‌ریوو و له‌ راستیدا بواری بو‌ خۆتی‌هه‌لقووتاندنی عوسمانی ره‌خساند که ده‌سته‌ له‌ کاریاری کوردی باکوور و راپهرینی سه‌کۆ وهر‌ بدا.

لوهی که گوترا بۆمان دهرکوت که بنه مالهی نمرده لان بۆ خۆپاریزی له دست درېښه کانی دوهلته عوسمانی و راوهستان بهرانبهر به بابان که به ته مای بهر فره کردنی قلمه مېړه ی ژیر دهسه لاتیبان بوون، خۆبان له دوهلته سده موی نژیک کرده سهر مېړای جیاوای ناینزای هردوولا، دلېندی کوردان له راست کولتوورو شارستانیته ټیږانی، زه ماوه نده سیاسیه کانی له گڼل شازاده کانی قاجاری، و ناکوکی ناو خۆبی نیوان نندامانی ختیزانی نمرده لان هلو ممرجیککی له باری ره خساند بۆ نوهی قاجاره کان دهست بخه ننه نیو کوردستان. فرمانرې هوایی میراتبهری و چند سده ساله ی نمرده لانه کان له کوردستان نه میتواتی کولتوور ټکی کوردی جیاواز له کولتووری ټیږانی، ساز بکا بۆ یش لادانی حوکمرانانی نهم بنه ماله یه به هۆی ناسره دین شای قاجار له ناوهر استی حکومه ته که ی نه بووه هۆی نارېزایی دهر پرینی کوردان و نهوان به چاکی ملکه چی حوکمرانانی بیانی دهوون. له نازهر یا بچانیش بنه ماله ی موکری بۆ نوهی پشکدار بی له دهسه لات و چونکه پیوستی به پشتیوانی سهرچاوه یه کی بیانی هه بوو بۆ روو یه روو یوونوهی له بهرانبهر نه یارانی خۆجیتی، بهر ه دوهلته قاجار هه لکشاو بهم شپویه ریگه یه کی بۆ ده زگای قاجاری کرده شپوهی جوولانه وهو مامه لای دوهلته ټیږان له گڼل بنه ماله کانی نمرده لان موکری نوه دهسه لیتنی که له ټیږانی سده ی نۆزده ههم هیچ له مېړیک له سهر ریگه ی پشکداری کوردان له دهسه لاتدا له نارادانه بوو و دوهلته قاجار به نه نده ی پیوست گیانی لیبور دن و گوښاندنی هه بوو له راست گه لانی ټیږانی. له گڼل نوهش قاجاره کان هاو تهریب له گڼل رۆحی لیبور دن، سیاسه تی به "ناوه ندر دنی" یان درېښیدا و نهم راستیه له گڼل زه ماوه نندی سیاسی و پیوه نندی بنه ماله ی پاشایه تی و بنه ماله دهس ټوکانی کورد له خاله پۆزه تیغه کانی ناوردانه وهی دوهلته قاجاری بۆ دایین کردن و مه حکوم کردنی یه کگرتووی میلی ټیږان ده مېړدی و له چه شنی خۆیدا سیاسه تیکی سهرکوتوو بووه. به لام فرمانرې هوایی ټیږان له م باریه وه هندی خالی لاوازو هه لشی هه بوو که له وانه دانانی کار به دهستانی بیانی و سته مکار بۆ سهرانه سندن له بهشی کوردنشیننی نازهر یا بچان دا بوو، که هه لته شتو از ټکی بهر دهوام و هه میشه یی نه بوو به لام به هر حال زه مینه یه کی له باری بۆ راپهرینی شیخ عوبه ییوللا ناماده کرد له باره ناوهر ټکی راپهرینی شیخ عوبه ییوللا ده بی بگوتری که راپهرین به پله ی یه که م له نه نجامی توندی سهرانه سندن و گوشار و نازاری کار به دهستانی ټیږانی بهرانبهر به کوردانی نازهر یا بچان و له دوایدا ده مارگرژی نایینی، پله پرستی و هاندانی عوسمانی و بهریتانیا بۆ به دیه ټنانی نهم بابه ته کاریگهر بوو.

بریتانیا و عوسمانی سەرکەوتن لەوێ کە نەهێلن راپەرینی شیخ عوبەیدوللا له خاکی عوسمانی سەرگیرى و ئەویان گواستەوێ بۆ خاکی ئێران. هۆکارەکانی شکست و نەهەمەتی راپەرینی شیخ رەگ و ریشهی دەگەڕایەوێ بۆ نەبوونی یەكگرتوویی و یەك پارچەیی هۆزەکان و نائاگاییان له ئامانجی شیخ، شێوی نایین بەخۆزەگرتنی راپەرین و هاوکاری نەکردنی خەلکی ویلايەتی کوردستان له گەڵ راپەرێوەکان.

خاڵی گرنگ ئەوێه کە ئەم راپەرینە یارمەتی ئەدا له دروستبوونی هەستی ناسیۆنالیستی و بەرزکردنەوێ ناستی هۆشیاری رامیاری کوردان له دژی ئێران و هەستی نایینی ئەوان، ئەویش تەنەها له نازەربایجان، توندترکرد بە تێکڕایی ناوەرۆکی راپەرینی شیخ عوبەیدوللا له چوارچێوەی راپەرینێک کە خۆی سەرێه خۆخوازانەي نەتەوێه نایینی هەبووێ جێی خۆیەتی کە لێی بکۆڵدرێتەوێ.

ئەوێ کە زەمەنێه پێویستی بۆ راپەرینی شیخ له نازەربایجان سازکردبوو، پێوەندی بەو هەبوو کە هەست و نەستی کوردانی نازەربایجان. و خەلکی کوردستان لێک جیاواز بوون کە ئەمە یەکی له تایبەتمەندی کۆمەلگەي کوردی ئێرانی ئەوسا بوو. له نازەربایجان کوردەکان له سۆنگەي جیاوازی له زمان له گەڵ نازەریهەکان و هەبوونی دەمارگرژی توندی نایینی ئێوان شیعه و سوننه، بێبەشبوونیان له دەسەلاتدا، بە تایبەتی له کۆتایی چاخی قاجارەکان، وروژاندنی عوسمانی و بەرە بەرە سست بوونی دەوڵەتی ناوهندی، وای کرد راپەرین بەرانبەر بە دەوڵەتی ئێران قوت بپێتەوێ و پێوەندی توندو تۆلی خەلکی ئەم ناو له گەڵ کۆمەلگەي کوردانی عوسمانی ئەم حالەتەي بەرچاوتر دەکرد.

بەلام له ویلايەتی کوردستان لەبەر بەرپێوەبردنی ناوچەکە بەدەست خودی کوردان و بەشدارییان له دەسەلات، دراوسێیەتیان له گەڵ کوردانی شیعه کە دەمارگرژی ئەوان زۆر له هی تورکانی نازەربایجان کەمتر بوو و هەروەها پێشکەوتوتر بوونی پێوەندییه ئابورییهەکان له کوردستانی باشوور و گەشەکردنی زەویداری و پێوەندی بەریالوی بازرگانی و دراوی له گەڵ ناوهندی ئێران جۆرە هەستیکی وەفاداری و هاوکاری له گەڵ نەتەوەکانی تری ئێرانی له ئارادابوو کە بووێ هۆی لایەنگری خەلکی ئەم ویلايەتە بۆ زمانی فارسی و کولتوری ئێرانی. بە شیوێهەکی گشتی دەبێ بگوترێ کە کۆمەلگەي کوردی ئێران له سەردەمی قاجار پێکەتایەکی یەك پارچەي نەبوو و بەشی باشووری له زۆریه ی بوارەکان له کولتوری کۆمەلگە و دەوڵەتی ئێران نزیکتر بوو تابهشی باکوور.

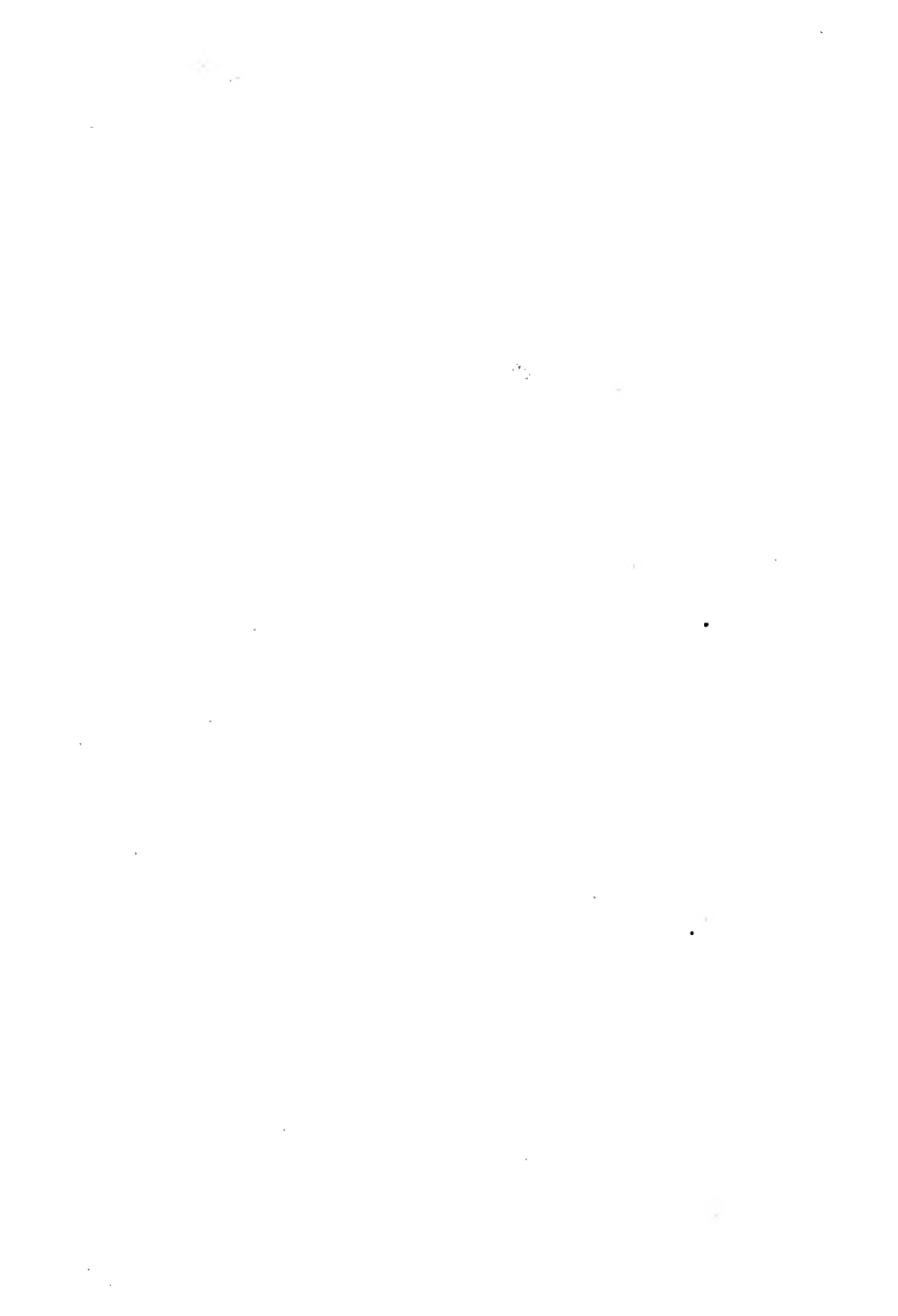
بەشى دوۋەم

بارودۇخى راميارى ناۋچە كوردىيەكانى ئىران لە
راپەرىنى ((شىخ عوبەيدۇللا)) ۋە تا شۇرشى سىمكۆ

دەروازە

لەم بەشەدا ھەولمان داوھ کە لەو ئالوگۆر و رووداوانەى کە دواى راپەرپەنەکەى شىخ عوبەيدوڭلا لە کوردستاندا روويان داوھ بکۆلینەو، دنەدانى دەولەتى عوسمانى لە نيو کوردەکانى ئازەربايجاندا بۆ بەدەسھێنانى جياوگى ئەرەزى لە ئيران، شۆرشى دەستوورى لە ئيران و ھەلۆستى کوردەکان لە ئاست ئەو رووداوھ دا، دەرکەوتنى ناسیۆنالىزمى کوردى لە دەولەتى عوسمانیدا، ھەلايسانى جەنگى جياھانى يەکەم و پەرچەکردارى جياوازى کوردەکانى باشوور و باکوور لەبەرانبەر بانگەوازى جياھدى عوسمانى و ئەنجامەکانى جەنگى يەکەمى جياھانى نيوان رووس و عوسمانى کە کوردستانى باکوورى کرد بە يەککە لە مەيدانە سەرەگىيەکانى شەر، لەو بابەتانەن کە لەو بەشەدا تاوتوويان دەکەين. ئەو باسانەش رێگە بۆ ناسينى ھاكتەرەکانى سەرھەلدانى راپەرپەنەکەى سەمکۆ لە باکوورى کوردستانى ئيراندا خۆش دەکەن.

بەندى يەكەم

**كورد و ناكۆكييه كانى سنوورى ئىران و
عوسمانى**

زەمىنەى پىشۋى ھۆزەكانى كورد لە ئازەربايجاندا

سەردەمى دواى راپەرپىنى شىخ عوبەيدوللا بۆ كوردى ئىران بە ماناى دەسپىكى سەردەمىكى نوئى نەبوو و لە سۆنگەى بەرفەرەوان نەبوونى سنوورەكانى راپەرپىن، نزيكى زۆرىنى كۆمەلگەى كوردى لە ئاست ئەودا كاردانەوہىەكى نتيگەتيفيان ھەبوو و بيجگە لەمە لەبەر گەشە نەکردنى پيتوہنديە نابوورى و كۆمەلايەتییەكانى كوردستانى باكوور، پى بە پى لە ناوچەكانى ترى ئىران، كاريگەرى راميارى ئەم رووداوہ بيجگە لە لايەنە ئاينییەكەى، زۆر كەم بوو. لەم سەردەمەدا دەولەتى ئىران تا رادەيەك ھەستى بە ھەلەى خۆى كردبوو و ھەولتى دەدا وەك رابردوو سوود لە كارمەندى كوردى وەرگىرى بۆ بەرپوہبردنى بەشە كوردییەكەى ئازەربايجان و دانانى ئەمير نيزام گروسى وەك كوردتيك بۆ حكوومەتى ئەم ناوچەىە دواى كۆتايى ھاتنى گيرەشويتییەكەى شىخ و دانانى (سەيفەدين خانى موكرى) لە نەوہكانى غەزىز خانى سەردار بۆ حكوومەتى سابلاخ و بۆكان، نيشانەى گۆرپىنى سياسەتبان بوو.

لەگەل ئەوہشدا گەندەللى و ستەمكارى باج سەندن ھەروەكو جازان بەرچاو بوو و كۆمەلە ھۆكاريك كە ببووہ ناقايلى كوردى ئازەربايجان لە دەولەتى ناوہند و توركى ئازەرى وەكو خۆى ھەرمابوو و بە شتوہى يەكئى لە ھۆكارەكانى جياوازی ھەلگەوتى كوردى باكوور لە كوردى باشوور خۆى دەنوئى. لە سالى ۱۸۸۷ز، ۱۳۰۴ ك. كاتى كە ھۆزەكانى ناوچەى سەردەشت لەگەل ئەمير جەھانسوز حاكىمى ورمى لەسەر مەبلەغى سەرانە تتيك ئالان، (غزەتوللا خان) حاكىمى ئەوئى لە ترس ھيرش ھۆزى بەگ زادە بۆ سابلاخ ھەلات. ھۆزى ناوبراو، (سەيفەدين خانى موكرى) ئاگادار كردهوہ كە ئەو سەراندەى كە حاكىمى سەردەشت لىتى سەندوون، لەسەر بنەماى ياسا نيبە، بۆيە ميرى موكرى ئەوى لە كار لاداو بە پيتى نووسىنى خالفين فەرمانبەرىكى لىتھاتووئى كورد بەناوى ئەحمەد بەگى موكرى لە باتى ئەو بۆ حكوومەتى سەردەشت دامەزرا.^(۱)

(سەيفەدين خان) حاكيتك بوو كە خەلكى كورد خۆشيان دەويست و لە سەردەمى ئەو ئارامى لە ناوچەى موكریان داينىكراو ھۆزەكان ملەكچى دەولەتى ناوہندبوون، كۆرزن لە بارەى ئەم حاكەمى كورد دەنووسى: "سابلاخ كە ژمارەى دانىشتوانى نزيكى پازدە ھەزار كەسە، پايتەختى كوردى ئازەربايجانە، حاكيتكى كورد لەوئىدا فەرمانپەرەى دەكا (ئەو سەربە والى

تەۋرۈزە) خاۋەنى ئەم پەلەيە ئىستا (سەيفەدەين خان) پىياۋىكى چاك پەرۋەردە كراۋە لەگەل
ھەندى شەرەزايى لە زمانى فەرەنسيدا". (۲)

خالفىن سەردەمى ھۆكۈمەتى سەيفەدەين خانى موكرى لە دەيەي كۆتايى سەدى نۆزدە ھەم بە
سەردەمىكى پى لە ئارامى و گوپرايەلى كوردى ئىران بە تايىبەتى لە ئازەربايجان دەزانى و بە
راشكاۋى رادەگەيەنى كە ئارەزايى زەق و بەرچاۋ لەم سەردەمەدا لە ئارادا نەبوۋە. (۳)

ھەنۈكە دەبىي بىيىن كە ئەم ئارامى و تەناھىيە لە چىيەۋە ھاتوۋە؟ ئەم بارە بە پەلەي يەكەم لە
ئەنجامى سەركۈتكردنى سەركردەكان و سەرەك خىلەكان لە رەۋەندى راپەرىنى شىخ عوبەيدوللا
و زياترېۋونى چاۋدىرى دەۋلەتى ئاۋەندى لە موكريان بوو. جگە لەمە بۆشايى رابەرىكى ئايىنى
و دەستپۇ لە نىۋ خەلكى زۆر بە خەستى ھەست پى دەكرا و دۋاي شىخ عوبەيدوللا كەسيك
نەبوو كە بتۋانى ۋەك ئەم موريدانى تەرىقەتى نەقشبەندى كۆيكاتەۋە. ئەمەش يەكلى لە
ھۆكارەكانى ئارامى كوردەكان بوو. بەلام ھۆكارى سەركەكى دەگەپرايەۋە بۆ پىداچۈنەۋەي
دەۋلەتى ئاۋەند لە دامەزراندنى فەرمانبەرانى ئازەرى لە بەشى كوردى ئازەربايجان و بە
مىسۆگەرى گەپاندەۋەي دەسەلات و ئىعتبارى پىشۋوى بىنەمالەي موكريان لە بەرپەۋەردى
ئاۋچەي سابلاخ، واتە دلى موكريان لە سەقامگىرى بارودۇخ زۆر كاريگەر بوو و ۋاپىدەچۈو كە
دەۋلەتى ئىران دووبارە تۋانىۋىيەتى زەمىنەي ئارامى و ئارەزايى لە ئاۋچەكانى كوردى لە نىۋ
بباۋ دەسەلات و ئابروى خۆي لەۋىدا دووبارە پەيدا بكا.

بەلام ئەم ئامادەيىيەنە بۆ پاراستنى تەناھى لە كوردستانى ئازەربايجان بە بەردەۋامى كاريگەر
نەبوو و لە سەرەتاي سەدى بىستەم شاھىدى ياخيگەرى گروپىكى تايىبەت لە ھۆزەكانىن، ئەم
ھۆزانەي كە جى نشىنگە و ژىنگەي ئەۋان زۆر نزيك سنورى عوسمانى بوو، ئەم ھۆزە
جۆرپەجۆرانەي كە نزيكەي نىۋ سەدە لەۋ دىۋ سنورى ئىران و لە ئاۋ خاكى عوسمانى
دەيانىردەسەر. ياخيگەرى و ھەلچۈۋنى ئەم دەستە ھۆزە كە ھاۋتەرىب لەگەل لاۋازى
دەۋلەتەكانى قاجار رەھەندى بەربلاۋى پەيدا دەكرد، پالئەر و ھۆكارىكى دەرەكى ھەبوو و كە
لە بىنەپەتدا بۆ ئاۋكەيىيەكانى سنورى ئىران و عوسمانى دەگەپرايەۋە. تۈرك بۆ ۋەدەست ھىنانى
خاكى پتر، ھۆزگەلى نزيك بە سنورى ھان دەدا كە ياخيگەرى بىۋىنن. ئەم قەيرانەي كە لەم
ھەلۋمەرچە دروست بوو نزيكەي بىست و پىنچ سال درىزەي خاياند و نمۈنەي زەقى ئەم
راپەرىنى سىمكۆيە كە سەرەپاي بەشدارى پترى ھۆزەكانى موكرى، جەلۋى كارو رابەريەتى
ياخيگەرانى بىزار لە ئاۋەند لەدەست ھۆزى سەر سنورى شاكادا بوو.

پیشینه‌ی ناکوکیه‌کانی سنووری ئیران و عوسمانی بۆ سەردەمی سەفەویان دەگەرێتەوه و لە سەردەمی قاجاریش کیشە‌که‌یان یە‌ک‌لا نە‌ک‌رابۆوه. لە‌ژێر تیشکی ئەم ناکوکییانە بوو کە ھۆزە‌کانی نیشته‌جێ بە درێژایی سنووری ھەردوو دەولەت، بایە‌خێکی پترییان وە‌دەست ھێنا، چونکە ھە‌ر‌کامەو لەو ولاتانە ھە‌ولیان دەدا سە‌رنجی سە‌رە‌ک ھۆزە جۆ‌ر‌بە‌جۆ‌رە‌کانی ئەم خێلانە بۆ‌لای خۆیان راب‌کێ‌شن و لە ھێزی سوپایی ئەوان لە دژی دراوسێی خۆیان کە‌ل‌گ وە‌رب‌گرن. لە بە‌را‌نبە‌ردا، ھۆزە‌کانیش ھە‌ولیان دەدا بە کە‌ل‌گ وە‌ر‌گرتن لە دوژمنایە‌تی ئێ‌ران و عوسمانی بە ھێچ کامە‌یان سە‌رانە و سە‌ربازی ب‌نی‌چە نە‌دەن و بە‌م جۆ‌رە شیوەی ژیا‌نی کۆنی خۆیان پ‌یا‌ر‌یزن و مل‌کە‌چی یاسای دەولە‌تان نە‌بن.

نادیار‌بوونی سنوورە‌کان ئەم حا‌لە‌تە‌ی توند دە‌کرد و کۆ‌مە‌لێ‌ک ئە‌نجامی لی دە‌کە‌وتە‌وه کە کرزن بە‌م شیوە‌یە دە‌ی‌هێ‌نێ‌تە بە‌ر‌جاو: "لە ئە‌نجامی ئە‌وه‌ی ھەر ب‌نە‌مال‌ئە‌یە‌ک رە‌گە‌زنامە‌یە‌کی تی‌کە‌لی ھە‌ردوو ولاتی ھە‌بوو و کیشە‌ی سنووری‌ش یە‌ک‌لا نە‌ک‌رابۆوه، نا‌کو‌کی نی‌وان ئێ‌ران و عوسمانی سە‌ر‌لە‌نوێ دە‌ست پێ‌دە‌کاتە‌وه، کوردە‌کان لە ھەر دوولای سنوور خانوو و مال‌یان ھە‌یە و ھە‌ر‌کات کە بیانە‌وێ یا مە‌بە‌ستیان بێ بۆ کارو‌کاسبی یاخود ئە‌گەر لە خاکی یە‌کێ لە ولاتە‌کان تاوان‌یک‌ییان ئە‌نجام دە‌دا، ئە‌وا لە ترسی س‌زادانیان، بۆ خاکی ولاتە‌کە‌ی دی‌کە‌ی ھە‌ل‌دە‌هاتن و گشت رێ و رە‌سمی سە‌ند‌نی باج و سە‌ربازی یا گرت‌نی تاوان‌باران، پ‌و‌ج دە‌بۆوه، چونکە زۆ‌ر بە خێ‌را‌یی دە‌یان‌توانی بۆ ئە‌و دیو کۆ‌چ ب‌کە‌ن..."^(٤)

نووسە‌ری پە‌رتووکی (مسائل مرزی ایران و عراق) یش لە بارە‌ی ھە‌ل‌کە‌وتی ھۆزە‌کان لە پێ‌وە‌ندی ئێ‌ران و عوسمانی دە‌نووسێ: "لەم سە‌ردە‌مە‌دا نا‌کو‌کی نی‌وان ئێ‌ران و عوسمانی چە‌ند شی‌وازی‌کی گشتی ھە‌بوو. لە‌وانە بە‌ریە‌کە‌وت‌نی ھۆزە‌کان و تیرە‌کانی سە‌رس‌نوور و پ‌شتی‌وانی شازادە‌کانی ئێ‌رانی لە ھە‌ندێ لەم سە‌ر‌کردانە، پە‌نا‌بە‌ری‌بوونی حا‌کمانی شارە‌کانی دە‌ورو‌بەر (کە زۆ‌ریە‌کی کات دە‌ولە‌تی ئێ‌ران بە‌پێی بە‌رژە‌وە‌ندی خۆی دا‌یە‌زاند‌بوون) بۆ کۆ‌ش‌کی ئێ‌ران و خراب مامە‌لە‌کرد‌نی عوسمانیان لە‌گە‌ڵ زیارە‌ت‌کەر و موسافیرانی ئێ‌رانی و ھە‌روە‌ھا بە‌خ‌شینی پە‌نا‌بە‌ر‌تی بە شازادە‌ی ئێ‌رانی ھە‌ل‌اتوو لە‌دە‌ست کۆ‌ش‌کی دە‌ربار کە زۆ‌ریە‌کی وە‌خت لە شارە‌کانی دە‌ورو‌بەر دژی دە‌ولە‌ت چالاک‌ییان دە‌ن‌ا‌ند."^(٥)

دە‌بێ خا‌لێ‌ک بۆ‌سەر ئە‌م بابە‌تە زێ‌دە‌ب‌ک‌رێ و ئە‌ویش بە‌س‌تراوە‌یی نابووری و بژێوی ھۆزە‌کانی سە‌رس‌نوور بوو بە یاسا‌کانی دە‌ولە‌تی عوسمانی، چونکە ھەر ھۆزێ‌ک ما‌و‌ە‌یە‌کی لە نی‌وخاکی ئە‌و ولاتە‌ دا دە‌ب‌ر‌دە‌سەر، چونکە بە‌پێی رێ‌ک‌کە‌وت‌ننامە‌ی ئە‌رزە‌ر‌پۆ‌می یە‌کە‌م کە لە سا‌لی (١٢٣٨) ک

(۱۸۲۳ز) به سترابو و هه‌لکه‌وتی خیل و هۆزه‌کانی دوو ولاتی به چاکی روون نه‌کردبووه پریاردرا که نه‌گهر سه‌باره‌ت به کویتستان و گهرمیان کردنی نهم هۆزانه، ناکوکییه‌ک هاته‌نارا، نوینه‌رانی ههردوو ده‌ولت به وتووێژ یه‌کلای بکه‌نه‌وه، چونکه ههردوو ولات بۆ لاوازکردنی یه‌کتری هۆزه‌کانی لای به‌رانبهریان به به‌لێن و واده‌ی جۆربه‌جۆر بۆلای خۆیان راده‌کێشاو هانیان ده‌دان که ولاته‌که‌ی به‌رانبهر به‌جۆر به‌هێلن بۆیه پریاردرا که له‌مه‌و دوا "نه‌و هۆز و خیتلانه‌ی که له عوسمانیه‌وه بۆ ئێران یا له ئێران بۆ عوسمانی تیده‌پهرن وهرنه‌گیرێن و پشتیان نه‌گرن".^(۶)

به‌م جۆره کێشه‌ی گهرمیان و کویتستانی هۆزه‌کان یه‌کلا نه‌کراوه به‌لام له رێککه‌وتننامه‌ی (۱۶ی جه‌مادی دوهم ۱۲۶۳ک) (۱۸۴۲ز) نیتوان عه‌مه‌د شاو سولتان عه‌بدولحه‌مید هه‌ول درا که به لایه‌نی که‌می ره‌گه‌زنامه‌ی هۆزه‌کان یه‌کلا بکریته‌وه و له سنوور بازگهی سوپایی دا به‌زێتن و نه‌و هۆزانه‌ی که ره‌گه‌زنامه‌یان دیاره به زۆره‌کی له ناوچه‌ی خۆی نیشته‌جۆ بکرین و نه‌و هۆزانه‌ی که ره‌گه‌زنامه‌یان نییه با بۆ خۆیان سه‌رپشک بن له هه‌لبژاردنی ره‌گه‌زنامه.^(۷)

به‌لام عوسمانیه‌کان نه‌ ته‌نیا به‌پێی نهم رێککه‌وتننامه‌یه نه‌جولانه‌وه، به‌لکو ده‌ستیان کرد به هاندانی هۆزه‌کان و خه‌لگی سه‌رده‌شت و چه‌هریق، سو‌ما و لاجان و وروژاندنی هه‌ستی نایینی نه‌وان، هه‌ولیان دا وا له ئێران بکه‌ن که هه‌ندێ جیاوگ بدا به بابی عالی. له حاله‌تی‌که‌دا که ده‌وله‌تی ئێران سووربوو له‌سه‌ر فه‌رمانه‌وه‌ایی خۆی به‌سه‌ر (عه‌مه‌ره‌و زه‌هاو) دا. وێده‌چوو که عوسمانیه‌کان له ترسی په‌ره‌سه‌ندنی هی‌زو ده‌ست‌پۆیی رووسیه له نازه‌ربایجان، هه‌ولیاندا که راکێشانی سه‌ره‌ک هۆزه‌کانی سوننی کورد بۆ لای خۆیان، ناوچه کویتستانیه‌که‌ی رۆژنا‌واو باشووری نهم ویلایه‌ته بکه‌ن به‌هی خۆیان که وه‌ک دیوارێکی سروشتی بوو بۆ پاراستنی به‌شی رۆژه‌لاتی عوسمانی له به‌رانبهر سوپای رووس، و داواکاری حکومه‌ته‌کانی تورک به‌ درێژایی سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌م و سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی بیستم بۆ سه‌لماندنێ ئه‌وه‌ی ناوچه‌ی چه‌هریق، قوتورو ناگری داغ (نارارات) هی عوسمانیه، ره‌گ و ریشه‌که‌ی بۆ نهم راستیه‌یه ده‌گه‌رايه‌وه.

له ناست ئامانجی فراوانکردنی قه‌له‌مه‌رهبان دا، بابی عالی دوايه‌دوای فریودانی خه‌لگی کوردی ناوچه‌که به به‌خشینی به‌لێن و لی‌بوردنێ سه‌رانه سه‌ندن یا به‌خشینی حکومه‌ته‌تی ئه‌و ناوچه‌یه بۆ سه‌ره‌ک هۆزه‌کانی ئه‌وی، هه‌ولێ ده‌دا له کاتی چالاکییه‌کانی کۆمسیونی دیاریکردنی سنوور، خه‌لگی ناوچه‌که‌ی وا لێده‌کرد واز له ره‌گه‌زنامه‌ی ئێرانی به‌هێنن. میرزا جه‌عفهر خانی (مشیر الدوله) سه‌ره‌ک شاندی ئێرانی له کۆمسیونی دیاریکردنی سنوور له سالی (۱۲۶۸ک) (۱۸۷۴ز) باس له پرۆپاگه‌نده‌ی عوسمانی ده‌کا له نێو کورده‌کان و ده‌نوسێ سه‌ره‌ک شاندی

عوسمانی دەرۆش پاشا سەرەپای ئامادەیی شاندی ئێران لەویدا، دانیشتوویی ناوچەکانی سەردەشت، چەهریق، سومای و ... هتد هان دەدا کە رەگەزنامەی عوسمانی وەرەگرن، لەو نامانەی کە کوردەکان بەر لە هاتنی کاربەدەستانی ئێرانی بۆ ناوچە کە بۆ میرزا جەعفەر خان (مشیرالدوله) ناردوایانە، بۆمان دەرەدەکەوی کە تورکەکان تا چ رادیەیک هەولیان داووە ئەم ناوچانە لە جەستەیی ئێران جیا بکەنەوە. مشیر ئەلدەولە نامەی خەلکی سەردەشت، چەهریق و برادۆستی لە نامەی سەرچەدی خۆی هێناوە. لە نامەی خەلکی چەهریق کە بۆ (مشیر ئەلدەولە) نووسیویانە دەخوێننەوە: "نوسراوی عەرزەیی خەلکی چەهریق کە لە بەرواری مانگی (شەوالی سالی ۱۲۸۶) (۱۸۶۵ز) بۆ بەندەیی گیان فیدا نوسراوە:

ئەم رۆژانە کە هەوایی هاتنی جەنابی دەرۆش پاشا بۆ ئەم ناوچەیە گەشت، (عەبدولهادی) بەرپۆهەری باشقلان (باش قەلا راستە) و عومەر ئاغا رەزکی، پیاویان بۆ ئەم لاو ئەو لای ناردوو کە خەلکی چەهریق هان بەدن بە بەلئینی دە ساڵ لیبوردنی باج سەندن، تاکو خەلکی لەپڕی لابەدن و هەروەها خەلکی "دریک" ئاش باتال و شپیرانیش بەلئینی لیبوردنی دە ساڵەیان لە سەرانی پێدراو، قایقامی قوتور، (عەبدولقادر) ناویکی بۆ لای خەلکی دریک ناردوو و ئیمەیی ورووژاندوو کە وەرن و بلێن ئەم ناوچەیە خاکی دەولەتی رۆمە و پێوەندی بە ئێرانەو نییە و کاغەز بنوسن و بین بە هاوولاتی عوسمانی و هەروەها بە دوورودریژی مەلا عەمەد شپیرانی ئاگادارکردۆتەو کە (عەبدولهادی) بەرپۆهەری باشقلان لەو وەختە کە بەرەو باشقلان دەهات، هاتبوو دێهاتی شپیران و هەندێ قسەیی کردوو کە شپیران بەدەست و دیاری لە پاشا دەسێنم و دەیدەم بە ئێو، تەنیا ئێو عەرزە بەدن کە ئیمە خەلکی عوسمانین و ئێران بە زۆرداری دەستی بەسەر ئیمە دا گرتوو. چونکە ئیمە بچووکتان سەربە دەولەتی ئێرانین پێویست بوو کە جەنابتان ئاگادار بکەمەو. (۸)

بەو شێوەیە هاندانەکانی عوسمانی لە ناوچە سنوورییەکان. هۆکاریکی کاریگەریبوو، کە کوردەکانی بەگژ ئێران دا دەکرد و بابەتی دیاریکردنی سنوور، هەمیشە دەبوو هۆی سەرھەڵدانی ئالۆزی لە نێوان ئێران و عوسمانی داو لە سالی ۱۲۶۳ک (۱۸۴۲ز) کۆمسیۆنی دیاریکردنی سنوور لە نوێنەرانێ ئێران، روسیە، عوسمانی و ئینگلستان بۆ دیاریکردنی هێلی سنووری هەردوو ولات کەوتە کارو بەلام ئەو هەولانە بەهۆی کارشکێتی عوسمانی بۆ ئاکام ماوە. ئەوێ کە کاری کۆمسیۆنەکەیی دژوارتر دەکرد و نێوانی ئێرانی و عوسمانی ناخۆشتر دەکرد. مەسەلەیی قەتور بوو، بابی عالی پێی دادەگرت کە قەتور سەر بە عوسمانی، لە حالیکدا کە لە پەیماننامەکانی یەکەم و دووھەمی ئەرزەرومدا، ئینگلستان، روسیە و

تەنەت خودى عوسمانىش ئەو ناۋچەيان بە بەشېك لە ئىران لە قەلەم دابوو، ئىنگلستان دواى كوژرانى ئەمىر كەبىر بەلەين و دانپېتەنەكەى خۆى لە بىر كوردو پىشتى عوسمانى گرت، بەلام رووسىيە پىتى لەسەر ئىترانى بوونى ئەو ناۋچەيە دادەگرت، چونكە لە رووى گىرنگى ستراتېژىيەو زىيانى بۆ سىنپىزبۆرگ نەبوو. (۹)

لە لايەكى دىكەو بەبى عالى دەيزانى كە بە ھەبوونى رووسىيە دەستەردان لە سنوورى جوگرافىيى ئىران. بى ھوودىيە بەتايىبەتى دواى شىكسى توركەكان لە شەركەكانى كر (۱۸۵۴- ۱۸۵۶ز) و شەركەكانى (۱۸۷۷- ۱۸۸۸ز). ئەو ئەگەرە بە تەواوى لەناوچووبوو، بۆيە بەدواى رىگە چارەيەكى دىكەدا دەگەرا كە لە پىكەيتەنە نىۋەندىكى قەيران خولقېن لە بەشى كوردنشىنى نازەربايجاندا خۆى دەدەيتەو، لە تەنىشت ئەو ھەنگاۋو ھە توركەكان وىستىيان و تېپاى سەركوتكردى شۆرشى كوردانى بەشى رۆژھەلاىى و لاىكەى، سەركە عەشیرەت و شەركەكانىشيان لە چوارچىۋەى سوپايەكى سوارە بە ناوى «سوپاى ھەمىدىيە» بختە خزمەت بابى عالىيەو.

نووسەرانى كىتېبى «كوردەكان» لەو پرۋايەدان كە دامەزرانى سوپاى ھەمىدىيە لە سالى ۱۸۹۰ز، بۆ بەرەنگارى كردنى كوردە شۆرشگىرەكانى ئەرزەرۆم، باكورى بەتلىس و وان، سەركوتى ئەرمەنەكان كە بزۋوتنەو ھى نازادىخۋازى نەتەو ھىيان بە لوتكە گەشتىو و سەرەنجام بۆ تىكەل كردنى ھۆز و زەويەكانى كورد لە سىستەمى فەرمانپەرۋاى دامەزراو. (۱۰)

سوپاى ھەمىيە لەسەر بىنەماى سىستەمى خىلەكى بىيادىرايو و بەھۆى ناكۆكى نىوان سەركۆكى يەكە جىاوازەكانى ئەو سوپايە، خەلكانى ئەرمەنى سنوورى عوسمانى و ئىترانى دەكەوتنە بەر پەلامارى كوردەكان و لەبەر ئەو ھەش كە چاودىرپىيەكى ورد بەسەر شىۋەى رەفتار و ھەلسوكەوتى ئەو سوپايە لە لايەن «بابى عالى» يەو لە ئارادا نەبوو. سنوورپەزىتى ھۆزەكانى ئەودىو بۆ خاكى ئىران شىكى ئاساىى بوو، لازارىف روونى دەكاتەو كە يەكەكانى سوپاى ھەمىيە لە داگىركردنى ناۋچەكانى كوردستانى ئىران ھەك سابلاخ موكرى لە سالىەكانى ۱۹۰۵، ۱۹۰۷ و ۱۹۰۸ رۆلى سەرەكەيان گىراو. (۱۱)

بەدلىيەو كەلەك ھەرگىز لە كوردەكانى عوسمانى بۆ داگىركردنى ناۋچەكانى ئىران لە رۆژتاۋاى نازەربايجان بۆ سەرنج راكىشانى ھۆزەكانى كوردى ئىترانى، ئەنجام دەدرا و لە درىژ ماو ھەدا دەيتوانى ھۆزەكانى شىك، جەلالى، موكرى و ..... بختە خزمەت سىياسەت و بەرژۋەندىيەكانى عوسمانى.

سەرھەلدانی پشیوی له نازەربایجانی رۆژئاوا و وروژاندنی عوسمانییەکان

کۆمەڵەی فەرمانبەرایەتی دەوڵەتی ئێران له نازەربایجان و جۆزی مامەڵەکردنیان لەگەڵ خەڵکی کورد هەمیشە لەبەرچاوی کارمەندانی دەوڵەتی عوسمانی بوو و کاربەدەستانی تورک ھەولیان دەدا بێجگە له وروژاندنی ھۆزەکانی سنوور، له ناست ئەو کەسانەیی که تووشی دلێرەقی و غەدرکردنی ئێرانیان بوون ئەوپەڕی سوودی لێ وەرگیرن. له نازەربایجان یەکی له رینگاکانی راگرتنی ھۆزە کۆردەکان ئەو بوو که سەرکە خێلەکان لەسەریان بوو له رۆژی دیاریکراو بۆیان بچنە تەموریزو له بارەگای حکوومەت نامادە بن و ھەفاداری خۆیان له راست دەوڵەتی ئێران رابگەییەن.

ھەرمکات ھۆزێک خۆی لەم کارە لادەدا، دەوڵەت دلی لێ پیس دەکردو ھەولێ دەدا ھۆکاری یاسیگەراییەکی سەرودەر بکا، کاربەدەستی تەموریز له راپۆرتی دووھەمی (صفر ١٣١٨ک) ١٨٩٧ز خۆی وەزارەتی دەرھە ئاگادار دەکاتەوہ که سەرکە ھۆزەکانی پیران و مامەش بۆ ناوھەندی حکوومەت له تەموریز نەھاتوون و رەفتاریان نیشانەھری سەریچەییە، ئەو له دواییدا خوازیاری گوشارخستەن سەر ئەم دوو ھۆزە دەبێ تاکو لەم یاسیگەراییە دەست ھەلگیرن!^(١٧) ئاکامی ئەم یاسیگەراییە له بەرژووەندی عوسمانیاندا بوو. ھەرکە کاربەدەستانی تورک له یاسیگەری سەرکە ھۆزێک ئاگادار دەبوون، ئەو ھۆزیان بۆ ناو خاکی خۆیان دەبرد و دایان دەمەزراندو بە شێوھێکی ناپرسەیی دەستیان ئاوەڵادەکرد له تالانکردنی سامانی ئێرانیان. بۆیە بەیەکەوہ کۆچکردنی ھۆزێکی کوردی بۆ خاکی دەوڵەتی عوسمانی ھەرگیز بە دلی دەوڵەتی ئێران نەبوو و ھەول دەرا ریتی بگرن. کاربەدەستی خۆی له رۆژی (١٨ی صفر ١٣٢١ک ١٩٠٠ز) له راپۆرتێک بۆ وەزارەتی دەرھەوہ بارودۆخی ھۆزی حەیدەرانیلو وای شی دەکاتەوہ: "٧٠٠ خێزانی حەیدەرانیلو له چالڤێرانەوہ بەرپێکەوتوون.. دەیانەوی بچنە نیو خاکی عوسمانی، خەڵکی چالڤێران ترسان.. خزمەتکاران بۆ بەرژووەندی دەوڵەت ناچارە بە راشکاوی راستییەکان بلی. چونکی حەیدەرانیلو له بەرژووەندی دەوڵەتدا نییە، ئاورپێکی بە بەزیانەیان لێ بدەنەوہ دەستی سەتەمیان لەسەر لاوەرن بۆ ئەوہی نیشتمانیان جێ نەھێلن، ئەمە له بەرژووەندی دەوڵەت و میلەتە." ^(١٨) بەلام تورک توانی ھۆزی حەیدەرانیلو بۆ ئەو بەری سنوور بەری و بێجگە لەمە ھۆزی مەنگوریشی بۆ ئەو بەری سنوور راکێشاو سەرۆکیان بایەزید ناغا له لایەن سولتانی عوسمانییەوہ نازناوی پاشایی وەرگرت. نیکولاس دهنووسی که بایەزید ناغا دواي ئەوہی که رووی له تاران وەرگێتر، پلەمی (تیلخان) گەورە

خیلاتی کوردی لی سەندرایەوه کە پێشتر هەیبوو ، لەتەك (٥٠٠) خێزانی ھۆزی خۆی بەرھە ئەبەرێ
سنوور بەرپێکەوت.

نیکولاس لە بارەى رۆلى گەورەى خێلاتى کورد (ئیلخان) دەنوسى: دەولەتى ئێران لە نێو بەھێزترین
سەرکردەى کورد کەسێك ھەڵدەبێژێ تا کاروبارى ناوچەکە رێکبەخا و سەرانە کۆ بکاتەوہ. ئەم
سەرکردەى رێز و بايەخىکى تايەبەتى دەبوو، چونکە دواى گەشتى بەم پلەيە زۆر زوو دەبوو بە
دەستپۆشێن و دەولەمەندترین کەسى ناوچە".^(١٤) سەرەك ھۆزەکان یا (ئیلخانى کوردان) لە سالى
(١٩٠٣ ز ١٢٨٢ ھەتاوى) بايەزىد ئاغا بوو و ھەركە زانى لە تاران "بايىرى ئاغا" كۆپى ھەمژە
ئاغاي مەنگورپى راپەرپووى بەناوبانگ کە يارمەتى شێخ عوبەيدوللاى دابوو، لە جياتى ئەويان داناو و
کە ديتى دەولەتى ئێران كۆپى خاينىكى لەو پى باشتر بوو، بەرھە دەولەتى عوسمانى وەرچەرخاو
ئەوان پلەى پاشايان پى بەخشى و موچەى مانگانەيان بۆ پرپوہ. نیکولاس دەلى کە بايەزىد ئاغا ھەر
زوو پيشنيارى بە بابى عاليدا کە ھێرش بەرپە سەر ئازەربايجان و"لە بەرانبەر ئەو جياوگانەى کە
عوسمانىيەکان لىيان دا، خيرا لەتەك محمد ئاغا سەرەك خيلى شكاك پيشنياريان بە والى موسل -دا
کە ھەنووکە ناوچەى لاھيجان (لاجان) دەتوانى ببى بەھى تورکان و دەبى ھەرچى زووتر داگير
بکرى".^(١٥) زوو دەولەتى عوسمانى ئەو ناوچەيەى داگير کردو يىتجە لە سەرکردەکانى شكاك و
مەنگور و ھەيدەرئەللو کوردانى شێخ عوبەيدوللاش بۆ شيواندننى ناوچەکە رەوانەکران. دواى
گيرەشيوتنى شێخ عوبەيدوللا، کوردەکانى بۆ حجاز دوور خرابوونوہ، بەلام لەگەل بەك لانەکردنەوہى
ناکوکی سنوورى و ئەرزى نىوان ئێران و عوسمانى، تورکەکان لە سالى ١٨٩٣ رىگەيان پى دان کە
بگەرپنەوہ کوردستان. لە سەرھەتادا (مەحمەد سەديق) بۆ نەھرى گەرايەوہ و لە دوايدا (عەبدولقادىر)
لە رىگەى رووسىيە و ماکو بۆ کوردستانى ئێرانى ھات. ھەر زوو ئەم دوو شىخە دەستپۆشى خۆيان لە
نێو موریدانى پيشووى باوكيان بلأو کردوہ. ميرزا موسا خان نوينەھرى ئێران لە کۆموسیونى ديارى
خستنى سنوور، بۆ وەزارەتى دەرەوہ، رادەى خۆشەويستى ئەوان لە ناو ھۆزگەل بەم جۆرە شى
دەکاتەوہ: "رادەى دەستپۆشى و ھێزو دەسەلاتى شێخ سەديق ئەفەندى براى ئاويراو لە سەرئاسەرى خاکی
کوردستان ھێندەيە کە ملکەج بوون و گوێزايەلى ھۆزەکان تىپەرپوہ و گەيشتۆتە گيان فيداکردن و
دەسەلاتى بەسەر ھەموو کارىکدا دەشکى".^(١٦)

کاربەدەستى ورميش لە راپۆرتى (زى حەجەى ١٣٢٠ ک) ١٨٩٩ز دەولەتى ئێران ئاگادار دەکاتەوہ:
ھۆزەکانى سنوورى ئێرانى بەپى بيرپرەوى خۆيان، شىخى ئاويراو بە قوتبى بازەنى ئىرشاد دەزانى و
ملکەج بوون لە ئاست ئەودا بە ئەمرکى ئاينى خۆيان دەزانن".^(١٧) کوراني شێخ عوبەيدوللا بۆ
عوسمانىيەکان خۆى لە خۆيدا مەترسى بوون و ئەو دەولەتە دەويست بە وروژاندنى ئەوان لە دژى

ئىران دوو ئۆين (له سمر دوو پەت يارى بكنن) بكا. (محمد سديق) همركه گەيشته ئىران له رىنگەى نههرى گوندهكانى سنوورو شارى شىزى تالانكرد و دەستى دهكرد به دروستكردنى قەلاى جەنگى و نمو لم كارانهدا به ناشكرا يارمەتى له سوارەى سوپاى حمەيدىيە وەرگرت. (تبعيتماذ ئەلسەلتەنە) سەبارەت به كاردانەهوى كارەكانى شىخ سديق له تاران و بى دەسلەلتى دەولەتى ئىران له رىنگە پى گرتنى دەنوسى: "دوو سى رۆژىكه هزرى جەنابتان گۆپاوه. نموەى ديارە عوسمانىيەكان، كورپانى شىخ عوبەيدوللايان رهوانه كردوه كه بچىته بىنگچهى سەرسنوورى خۆى كه شوىنى نىشتهجىبىونى شىخ عوبەيدوللا بوو و سواره كۆ بكاتمەه. ناشكرايه كه كورپى شىخ عوبەيدوللا گەرەكى بى لەسەر سنوور سواره كۆ بكاتمەه، بهو زولم و دەست درىزىيەى كه له لايەن حوكمرانانى ئىرانى رهش و رووته دهكرى، زۆربهيان به تاييەتى نمواندەى سونين كۆ دهكاتمەه و دهچنە نىو خاكى عوسمانى و له خزمەت دەولەتى عوسمان دا دەبن.

نەم چەند رۆژە بە هەزار دەرەسەرى و پارانەه له ئاست شارژدافر، عوسمانى به شىوہەكى كاتى نەم كارەى دواخست تا بزاین دواى چى دەبى". (١٨)

كورپانى شىخ هەندى داواكارىيان هەبوو كه گزنگزىيان نموانه بوون:

١- سووریون له داگیرکردنى دووبارەى مولكى باوكيان كه ئىستا بۆتە مولكى خالسى دەولەتى.

٢- گوشار خستنه سمر دەولەتى ئىران بۆ بەخشىنى رهگەزنامەى ئىرانى به مەبەستى نامادەبوونى بەردەواميان له ناوچە كوردنشینهكانى نازەریایان. لازاریف باس له داكۆكى ناسرەدین شا دەكا بۆ سوود وەرگرتن له رووسەكان كه به زەبرى دەسلەلتارىتتيان رىنگە نەدەن به عوسمانى كه يارمەتى كورپانى شىخ بدات و دەنوسى: شا له رىنگەى بالیۆزخانەى دەولەتى خۆى له رووسیه داواى يارمەتى كرد له ئەلكساندرى سىيەم قەيسەرى رووسیه. (١٩) گوشارى رووسیه تەنيا له ماوہەكى كورقايەندا كارىگەر دەبوو و به زووى ئەستانبول به بيانوى پەلامارەكانى خۆيەختكەرانى ئەرمنەى له خاكى دەولەتى ئىران و رووسیه بۆ سمر خاكى عوسمانى، كورپانى شىخ عوبەيدوللاى بۆ سمر سنوورى نازەریایان رهوانه كرد.

دەولەتى عوسمانى له كۆتايى سەدهى نۆزدەهەم تووشى گرفتارىتيك بەناوى ناسيوناليزمى ئەرمنەى بۆه كه بەشى زۆرى بودجەى ناوچەكانى رۆژەهەلتى نمو ولاتەى قوت دەدا و تەنيا چارە كه بەرپرسانى نمو ولاتە بۆ كپ كردنى نازەزايى ئەرمنەيان بىريان لى كردبۆه، پىكەيتناني سوپاى حمەيدىيە، رهشەكوژى ئەرمنەيان و كەلك وەرگرتن له هۆيەكانى سەركوتكردن وەك شىخ و دەرەبەگى كورد و وروژاندنى دەمارگژى تاييىنى نموان له دژى مەسيحيەكان كورت كرابۆه. نمو كاتەدا پارتهكانى

نەرمەنى ھەنچاك (دامەزراندنى لە سالى ١٨٨٧ز) و داشناك (دامەزراندنى سالى ١٨٩٠) بەرگريه‌كى چه‌كدارانەيان لە دژى بەرژەوه‌ندى بابى عالى سازدابوو.^(٢٠) كوراني شايخ عوبەيدوللا به فیتی عوسمانیان مەسیحیان و نەرمەنیه‌كانی ئێرانیان كرده ئامانجی هێژه‌كانیان و دانیشتوانانی مەسیحی نزیك سنوور لە رووی گیانی و مالىیه‌وه كه‌وتنه بهر هه‌ره‌شه‌ی كورد و ئەمه بووه هۆی دل‌پراوکیی روسیه و دەست تێبەردانی له ناوچه‌كه. بالیۆزی روسیه له ئێران له نامه‌كه‌دا بۆ وه‌زیری دهره‌وه له (٢٦ ٢٦هه‌جری ١٣٢١)ك ١٩٠٠ز ئاماژه به‌م مه‌سه‌له‌یه ده‌كا و نووسیه‌یه‌تی: "واپێده‌چێ كه له‌م ده‌مه‌یدا شایخ سدیق هه‌ندێ هه‌نگاو ده‌نی له‌وانه له شوێنێك به‌ناوی سۆمای برادۆست قه‌لایه‌كى نوێ سازكرده و كردوویه‌تی به‌جێ نیه‌شته‌جێبوونی كه‌س و كاری خۆی و چه‌ك و تفاقى به‌ خه‌لكی گوندی سوسه‌نی ئاوا له ناوچه‌ی مه‌رگه‌وه‌ر داوه و په‌لاماری مەسیحیه‌كانی دانیشتی مه‌رگه‌وه‌ر و ته‌رگه‌وه‌ر داوه و له‌گه‌ڵ حاكمی وان نیوانی خۆشه‌ كه له رێگه‌ی ئەوه‌وه تهنه‌گیكی زۆری له لایهن عوسمانیه‌كانه‌وه پێ به‌خشاوه." (٢١)

(مه‌حه‌مد سدیق) له ناوچه‌كانی سرو، جرمی بیدكار، بناردو ساردیكیش چه‌ند قه‌لایه‌كى سازكردوه و ده‌یه‌وێ بۆ داگیرکردنی ناوچه‌كانی رۆژئاوای سابلاغی موكری سوودیان لی وهریگری. ده‌وله‌تی عوسمانی له ئاكوکییه‌كانی نیوخۆیی و شه‌ره‌كانی نیوان هۆزه‌كانی كوردیش سوود وهرده‌گری و هه‌ولێ داوه له رێگه‌ی شیوانندی پێوه‌ندی كوردان به‌یه‌كه‌وه ئارامی له هیله‌كانی سنووری بشیوێتن و هه‌ندێ جاریش له هۆزه ئێرانیه‌كانی سه‌ربه عوسمانیش كه‌لك وهریگری بۆ سه‌ركوتکردنی هۆزه یاخیه‌وه‌كانی كورد له ناو خاکی عوسمانی و له‌و كاتانه‌دا ده‌وله‌تی ئێرانیش لای ئەو هۆزه‌كانی ده‌گرت كه ببوون به قوربانی و له ناو خاکی خۆی جێی ده‌كردنه‌وه.

چاره‌نووسی هۆزی مه‌نگوپ و بایه‌زید ئاغا سه‌رۆکی ئەو هۆزه‌و رۆلی ئەو له سه‌ركوتکردنی هۆزی پشده‌ر فوونه‌ی ئەو سیاسه‌ته‌یه. عه‌بدوللا پشده‌ری له شیکردنه‌وه‌ی میژووی خیلاتی پشده‌ری ده‌نووسی له سالانی كۆتایی پاشایه‌تی ناسره‌دین شا، دوا‌ی ئەوه‌ی كه هۆزی پشده‌ر ئاقیل بوونی خۆیان له به‌رانبه‌ر حاكمی نێردراوی تورك دهرپری كه بۆ به‌رپێوه‌بردنی قه‌لادزی ئاوه‌ندى پشده‌ر هاتبوو، و دوا‌ی ئەوه‌ی كه دووگیانفیدای كورپی حاكمی نێردراوی سولتانیان كوشت، ده‌وله‌تی عوسمانی له ته‌ك مه‌نگوپه‌كانی ژێر فه‌رمانی بایه‌زید ئاغا پشده‌ریه‌كانی به‌زاند و ئەوان به‌ وه‌رگرتنی مۆلته له موزه‌فهره‌دین میرزای جیگری شا دوو سال له سه‌رده‌شت نیه‌شته‌جێبوون تاكو سولتان فه‌رمانی لی‌بووردنی گشتی دهرکرد و هۆزه‌كانی پشده‌ر بۆ عوسمانی گه‌رانه‌وه.^(٢٢)

لازاریفیش هه‌لكه‌وتی هۆزه‌كان و دژایه‌تیان له‌گه‌ڵ یه‌كتری و زێده‌پۆیی عوسمانیه‌كان لێك گری ده‌دا و ده‌نووسی: زۆریه‌ی هۆزه‌كانی كورد (زیاتر دانیشتوانانی رۆژئاوا و باشووری گۆلی ورمی) وه‌ك شكاك،

هەرمکی و بەگزارە نیووی سالی له خاکی عوسمانی بەسەر دەبەن و زۆریە زەویدارانی کورد وەک شیخی شەمەدیان و شیخ ئامین تاوان لەو بەرە سنوور زەویوزاری کشتوکالیان هەبوو. هەموو دەم له نێوان ئەم هۆزانە لەسەر لەوەرگە ناکۆکی و دژایەتی له ئارادابوو و بۆ عوسمانی زۆر سانا بوو که ئەم هۆزانە به گۆ ئێرانەوه بنێ. تورک له کۆنەوه کوردی له دژی ئێران دەورووژاند. له سالی (١٩٠٤) پارەو چەکی تاهەر پاشا والی وان له نێوان سەرەک هۆزی کوردەکانی ئێران لەوانە شیخ (مەحمەد سلیق) دابەشکرا تا باری موکریان بشەژێنێ. (٢٣)

عوسمانییەکان له هەنجەت دەگەڕان بۆ ئەوێ هێژ بۆ ناو خاکی ئێران بنێرن و بۆ نمونە بەرێوەبردنی گومرگی تەمەرچین یەک لەوانە بوو. بەپێی نووسینی نیکولاس کارەکانی کارمەندیکی بەلژیکی گومرگی ئێران و هەروەها کارەکانی یەک له شیخەکانی عوسمانی بیانییەکی باش بوو بۆ ئەوێ هێژی سەربازی تورک دەست درێژی. بکاتە سەر خاکی ئێران. له سالی ١٩٠٥ کارمەندیکی بەرێوەبەرایی گومرگی سابلاخ بەناوی مسیو لولو (Leleu) سەردانی ناوچەی لاهیجان (لاجان)ی نزیک سنووری کرد.

بەرەبوومی ئازەلی و کشتوکالی ئەم ناوچەیە بۆ خاکی عوسمانی دەنێردان و بیجگە لەمە، مۆریدانی شیخ کەمال کە له شیخەکانی بەناوبانگی نەقشبەندییە بوو، هەموو سالی بۆ زیارەتی ئەو له ئێرانەوه بۆ ئەو دیوی سنوور دەچوون و دەوڵەتی ئێران له رێگەی مۆرکردنی پاسپۆرتی زیارەتکارانی خەلکی تەمەرچین و لاهیجان پارەیکە چاکیان وەدەست دەهێنا، کارمەندی بەلژیکی بایەخ و داهااتی ئەم ناوچەیە بۆ دەرکەوتبوو، فەرمانی دەرکرد کە ساختومانیکی نوێ بۆ گومرگ له لاهیجان ساز بکری. (٢٤) له لایەکی تر کە شیخ کەمال حەزی نەکرد مۆریدانی سەرانییەکی وا گران بدەن، هااتە ناو خاکی ئێران و له تەمەرچین خێوەتی هەڵداو رەگەزنامەی ئێرانی دەرکرد. تورکەکان کە تەمەرچینیان به خاکی خۆ دەزانی، تووشی دڵەراوکی بوون چونکە (رشید ئەلمەلیک) بەرپرسی ئێرانی به چاکی زانیاری بەسەر دابەشکاری سنووری ئێران و عوسمانی له ناوچەی سابلاخ هەبوو، ئەم بارە قۆزتەوه و تەمەرچینی به بەشیکی له خاکی ئێران له قەڵەم داوو. حاکمی تورکی رواندز رایگەیاندا کە ساختومانی گومرگی کاول دەکا و له مانگی سێتامەر سالی (١٩٠٥) گشت نووسینگەکانی گومرگی ئێران به درێژیی سنووری لەگەڵ عوسمانی کەوتە بەر هێرشی سوارە سوپای حەمیدیە، بیوانی شیخ (مەحمەد سلیق) و هۆزی پشدر. تورکەکان له لاجان نووسینگەی گومرگی خۆیان کردەوه و جەندرمە تورک ناوچەکانی سەرەشت، بانە، سوڤای و برادۆست و پەسەویان داگیرکرد. هۆزەکانی کوردی ئازەریایان دواي ئەوێ کە بینیان سابلاخ به دەستی سوارە حەمیدیە دەستی بەسەردا گیرا ئەم دەرەتەیان قۆزتەوه.

له سۆنگەي بى سەروەرى و پشپى و جەنگى نىتوخىي كە لە ئەجماعى شۆرشى دەستورى (مەشروئە) ھاتە كايەو و ھەروەھا لەژىر كاريگەرى پىرپاگەندەي كارمەندانى تورك، بەرەبەرە دەستيان بەسەر بىزىي كەرد و راپەرپەن و دەولەتى ئىترانى تا كودەتاي (١٢٩٩ھەتاي) ١٩٢٠ز و دەسەلات بەدەست گرتتى رەزا خان، نەيتوانى ئەم راپەرپەنە كپ بكا كە لە چوارچىوئەي راپەرپەنى سەمكۆ چىر بىوۆە. كارمەندان و دىپلوماتى عوسمانى لە ناوچەكانى كوردى نازەربايجان بىجگە لە ئەركە ئاسايەكانى خۇيان، دەمارگىزى و لايەنگىر ئايىنى خەلگى سوننەي كورديان توندتر دەكرد. لازارىف بە سوودوگرەتن لە بەلگەكانى وەزارەتى دەرەوئەي رۆوسىيە قەيسەرى، كەدەوئەي دىپلوماتەكانى عوسمانى ھەلەسەنگىنى، دهنوسى: "كونسولەكانى عوسمانى لە كوردستانى ئىتران زۆر چوست و چالاک بوون و بە بەردەوامى ھاموشوئى سەركردەو پىاوا ماقوولانى كورديان دەكرد و ھەروەھا لەگەل رابەرانى ئايىنى واتە پىاوانى ئايىنى و موحاھىدانى ئايىنى پىتوھەنديان زۆر خۆش بوو". (٢٥)

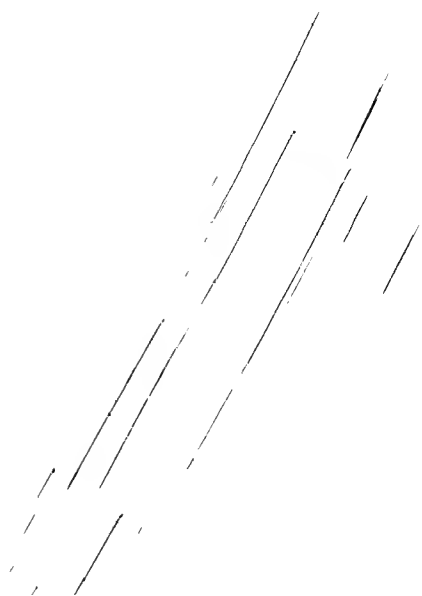
لەگەل ئەمەشدا، ئامادەبوون و زالبوونى توركەكانى عوسمانى لە ھەندى بەشى خاكى ئىتران لە سالى (١٢٨٣-١٢٨٩ھەتاي) (١٩٠٤-١٩١٠ز) نەيتوانى قەناعەت بە دانىشتوانانى نىشتەجىبوو و گوندەكان بەپىنى كە واز لە رەگەزنامەي ئىترانى خۇيان بەپىن و بىن بە خەلگى عوسمانى. ھۆكارى ئەم پىتخۆش نەبوونە تەنيا لەبەر گەندەلئەي و توندوتىژى رادەبەدەرى فەرمانبەرانى تورك بوو. توركەكان لە سالى (١٢٨٧) ١٩٠٨ز خەلگى پتر لە (٢٠) لادىي دەروەرى سابلانغان ناچار كەرد كە بە نووسىن داواي تايىعەيتى عوسمانى بكەن، ئەم راستىيە لە زمانى يەكئ لە كوردەكانى ئەوى لە سالى (١٩٠٨) بۆ چركاسۆف كونسولى رۆوسىيە گىپدراوئەتەو.

دىپلوماتەكانى رۆوس لە راپۆرتىكدا بۆ وەزارەتى دەرەوئەي رۆوسىيە دهنوسى گەندەلگارى و سەمكارى كاربەدەستانى عوسمانى كەمتر لە ھاوكوفە ئىترانىيەكان نىيە، و سوباييانى تورك لە راست خەلگى كوردى ناوچەي داگىركراو سەمكارانە رەفتار دەكەن. ئەو دەلئ: "دانىشتوانى ئەم ناوچەيە (سابلاخ) و تەنانەت كوردەكانىش لە عوسمانى ئارازىن و خۇيان بە ئىترانى دەرزان". (٢٦)

كەواتە دەيى بگوترى كە دوو توئۆ لە كوردستان لەبەرچاوى دەولەتى عوسمانىدابوون: "سەركردەي ھۆزەكان و رابەرانى ئايىنى. سەركە ھۆزەكان لەبەر ئەو دەستپۆيەي كە لە ناو ھۆزەكاندا ھەبوو و لەبەر ئەوى كۆمەلئەك سوارەو شەركەرى كورديان لەژىر فەرمانى خۇيان ھەبوو، و پىاوانى ئايىنى لە سۆنگەي توانايى لە سازدانى ناكۆكى نيوان جەماوەرى سوننى و شىعەو وروژاندىيان لە دژى دەولەت و كۆمەلگەي ئىترانى، جىنگاي بايەخ بوون.

بەندى دووهم

دەركەوتنى ناسىۋناليزمى كورد

سەرھەلدانی ناسیونالیزمی کورد لە کوردستانی عوسمانی

ھۆکاری ھێرشەکانی عوسمانی بۆ سەر خاکی ئێران و لەژێرپێنانی مافی حوکمرانییەتی ئەو ولاتە چی بوو؟ بۆچی تورک ھەر بە ئیجگاری رەوشی ناشتیانی یەکلاکردنەوەی ناکۆکییەکان و پشتبەستن بە راویزچوونی کۆمۆسیونی دیاری خستنی سنووریان بەلاو ناو روویان لە چەک کرد؟

وەلامەکی دەبێ لە کاردانەوی دەسەڵاتدارییەتی عوسمانی لە ئاست رووداوەکانی ئێران و گۆرانکارییەکانی ناو دەوی کۆمەلگەی عوسمانی بدۆزیتەوێ. عوسمانی لە دەیەکانی کۆتایی سەدەی نۆزدەھەم روویەرپووی تەوژمی گۆرانکاری و ھەموو ئۆلی چاکخوازن و نوێخوازنی تورک بپۆو، ئەوانەمی کە بۆیان دەرکەوتبوو کە ئیمپراتۆری لە حالەتی ئاویزنگدانە بەدوای رێگە چارە دەگەڕان بۆ رزگاری ئەو لە چوارچێوەی ئورگان و رێکخراوی نھیتی و ھەندێ جار بە ئاشکرا ھەولیان دەدا و لە ئەنجامدا ھەولێ ئەم ھێزانە بە بەرھەم گەیی و شۆرش (تورکانی لاو) ھاتە کایەوێ.

بەر لەوێ کە چاکخوازنی عوسمانی شۆرشێ خۆیان بە بەرھەم بگەینەن خەباتکەرمان و شۆرشگێرانی کوردیش خەریکی ئەو ھەوون کە دیاردەیی نەتەواوەتی کوردی رێک بھێن و فۆرمی پێبەن و ھەندێ ھەنگاوی گرنگیان لەم بارەوێ ھەڵبژێبوو و ئەوێ میرەکان، شیخەکان و زەویدارانێ پێشووی کورد، کاکلەمی سەرەکی یەکەم نەتەو پەرەوێ کوردیان پێک دەھێنا. کریس کۆچیرا پێرستیکی تەواو لەم رابەرە تازانە دەداتە دەست کە جێی رابەرە کۆنەکانی پێشوویان گرتبۆو و دەگاتە ئەم ئەنجامە کە "ئەم بەدرخانە و ئەوێ کانێ میرانی سۆران و بابان و شیخ عوبەیدوللا - عەبدولقادر کوری تەھا شەمزیان - و دوو جەنەراڵی بە ئەسڵ کورد بەناوی شەریف پاشا و لوتفی پاشا و چەند پیاویکی دەوڵەمەند و گەورە دیار بەکر ناوکی رابەرانێ ناسیونالیستی کوردیان پێک دەھێنا و پاش ماوێەیک زەھێزان کاریان دەکەوتتە لای ئەم دەستەییە".^(۱)

نووسەرانی پەرتووکی (کوردەکان) لە بارەیی چالاکی سیاسی ئەم دەستە لە رابەرانێ کورد دەنووسن تا پەیاوونی "شۆرش" تورکەکانی لاو، پێشپەرەوانی بزوتنەوێ میلی کورد لە نیو پارت و گروپی جۆراوجۆر پەراکەندە بوون. ھەندێ لەوانە کە چالاکانە دەوریان دەبینی "ئیتحاد و تەرەقی" بوون. لە نیسانی ۱۸۹۸ مەدھت بەدرخان بەگ یەکەم گۆفاری کوردی بەناوی "کوردستان" بڵاو کردەوێ. زەوینە و زمانی گۆفارە کە بە دوو زمانی کوردی و تورکی بڵاودەکرایەوێ، زیاتر کولتووری و

پەروەردەیی بوو وەلى بۆ بزوتنەمەى مىللى كوردیش ئامرازىكى باش بوو و لاپەرەكانى مینبەرى
نەتەوہیہەكانى كورد بوو".^(۲)

توركانى لاو لە سالى (۱۹۰۸) دەسلەتیاں بەدەست گرت و دواى ئەوێ كە بەلێنى جۆراو جۆریان
بە گەلانى ژێردەسلەلتى ئیمپراتۆرى عوسمانى دا وەك پێدانی مافەكانیان و ئازادى مەدەنى و
ئوتۆتۆمى لە چوارچۆپەى عوسمانى، یاسایەكى بنەرەتیاں گەللە كردو سەردەمى ئازادىیەكى مام
ناوەندى بۆ توركان و گەلانى دیکە هاتە ئارا كە نووسەرانی پەرتووکی (كوردەكان) ناویان لێناو
بەهاری توركانى لاو.^(۳)

لەژێر تیشكى ئەم ئازادىیە كورخایەنە بەلام نیشارەدا، ژمارەى گروپەكانى كوردی پەرى سەند و
رادەى چالاكى سیاسى و كولتورى ئەوان، گەیشتە ئەوپەرى خۆى. ئەمیر عەلى بەدرخان بەگ،
جەنەرال شەریف پاشا و شیخ عەبدولقادر كۆرى شیخ عوبەیدوللا كە ئیستا ئیتەر سەرۆكى سەناى
عوسمانى، كۆمەلەى "تەعالى و تەرەقى كوردستان" یان پێك هینا كە گۆفارى توركى بەناوى
"كورد تەعوانى و تەرەقى گازتس" كە سەرنووسەرەكەى جەمیل بەگ بوو، بڵاودەكردەو.
نووسەرانی "كوردەكان" ئەم گۆفارە بە مەلەبەندى وتووێژى توندو جیدی سەبارەت بە مەسلەى
كولتور و زمانى كوردی و یەكگرتووبى مىللى كورد دەزانن و باس لە پێشوازی گەرمى كوردانى
دانیشتووى ئەستانبول دەكا.^(۴) دواى كۆمەلەى (تەعالى و تەرەقى كوردستان) كۆمیتەىكە بەناوى
"كومیتەى كورد" بۆ بڵاوكردنەوێ زانست دروست بوو كە مێژووى دامەزراندنى ئەو بۆ پاییزی
(۱۹۰۸) دەگەریتەمە. شیخ عەبدولقادر خێرا لە كۆمەلەى (تەعالى و تەرەقى) جیا بۆو
گۆفاریكى بەناوى "هەتاوى كورد" بڵاوكردەو. درك كینان هەول و هەنگاوەكانى ئەم دەستە لە
رابەرانی كورد واتە منداڵە بەگەكان و شیخەكانى پێشوو پەسند دەكا، بەلام برۆای وایە كە ئەوانە
وەك "هەوێنى" نەتەوایەتى كورد بوون و بەم شیوہە لە گەنگى رۆلى ئەوان لە خوێندنان و پێكەاتنى
نەتەوایەتى تا رادەىكە كەم دەكاتەو.^(۵)

بەلام نووسەرانی "كوردەكان" نیشان دەدەن كە خەباتگێژان و خوێندەوارانى لاو لە ناوەندى
شارەكانى وەك تەبلیس و دیاربەكرو موش و ئەرمەنجان و موصل یانەى كوردیان دامەزراند و بۆ وێنە
یانەى موش لەگەڵ زۆربەى ھۆزەكانى ویلايەت لە پێوەندى دابوو و كاتى كە یانەى ناوبراو لە
كۆتایى سالى (۱۹۰۸) كرایەو (۷۰۰) ئەندامى ھەبوو، بەلام لە ماوێ چەند مانگێك ژمارەى
ئەندامانى گەیشتە چەند ھەزار كەس.^(۶) بەم شیوہە دەبێ بگوترێ كە ناسیونالیزمى كولتورى

كوردی، كورد به دريژايی سالی (۱۹۰۸) و به كهڤڤ وەرگرتن له بههاری توركانی لاو، گهشه‌سەندنیکی بهرچای کردبوو و له گهڤڤ نهوهی که کورده‌كان هیشتا داواکاری سیاسی فیهیان نه‌بوو و له‌بهر ههستی ئایینی زۆر، کۆمه‌لگهی کورد هیشتا به‌چای دایک، ولات (Metropole) سهیری عوسمانی ئیسلامی ده‌کرد له‌گهڤڤ نه‌وهش "په‌رله‌مانیکی نوێ له‌ قوسته‌تینییه کرابۆوه که بۆ پێوه‌ندی سیاسی نیوان کورده‌كان و عوسمانی ههنگاوی جیدی هه‌لنه‌هیتا، ئهم کاره وه‌ک رابردوو به‌هۆی (مانوژ)ی دیپلوماتیک ده‌ستی پێده‌کرد و به‌ شه‌ری سوپایی کۆتایی پێده‌هات". (۷)

میژووونوسی کورد ره‌مزی قه‌زار له‌و پرۆایه‌ دایه که داخوازییه‌کانی گه‌لانی ئیسلامی ناو عوسمانی له‌ ئاست گه‌لانی مه‌سیحی ژێرده‌ستی عوسمانی که‌مه‌تر بوو و "بزووتنه‌وه‌ی کورد له‌ته‌ک بزووتنه‌وه‌ی گه‌لی عه‌ره‌ب کاتی ده‌ست پێده‌کا که له‌ کۆتاییه‌کانی سه‌ده‌ی نۆزه‌ده‌هه‌م دابوو. ئهم بزووتنه‌وه له‌ سه‌ره‌تا بزووتنه‌وه‌یه‌کی کولتووری بوو". (۸)

بزووتنه‌وه‌ی کوردانی عوسمانی له‌ سالی (۱۹۰۸) هه‌رچی بوو، چ کولتووری و چ سیاسی، تورکانی لاو چیتر به‌رگری دريژپێدانی چالاکییه‌کان و هه‌بوونی نه‌وانیان نه‌ده‌گرت، بۆیه به‌دوای راپه‌ڕینی لایه‌نگرانی سولتانی له‌ پاش (۱۹۰۹) و له‌ ره‌وه‌ندی سه‌رکوتکردنی نه‌وان، بیانه‌گه‌یه‌کی پێیوست بۆ لێدانی بزووتنه‌وه‌ی کورد هاته‌ ده‌ستیان. نه‌وه‌ی وای کرد که تورکانی لاو به‌رانه‌ر به‌ کورد توندی بنوێنن په‌ره‌سەندنی پروا‌کانی پان تورکیستی و تۆزانیگه‌ری پچ‌رای ناو نه‌و گروپه‌ و زیده‌بوونی داواکاری گه‌لانی ژێرده‌سته‌ی عوسمانی له‌ ره‌وه‌ندی نازادی یه‌ک ساله‌ و راپه‌ڕینی ئیبراهیم پاشا سه‌رۆکی هۆزی میلان له‌ رۆژه‌لاتی تورکیه‌ بوو و مسۆگه‌ر به‌ پیره‌وه‌چوونی کورد به‌ره‌و نه‌و دروشمانه‌ی که گروپه‌ سیاسیه‌کانی کورد ده‌یانیه‌یتا ئارا، دلپێسی تورکانی لاو به‌رانه‌ر به‌ مه‌ترسی کێشه‌ی کورد پتر له‌ جاران زیاتر ده‌کرد، ئیبراهیم پاشا سه‌رۆکی هۆزی میلان یا تورك گوته‌نی "میلی" که که‌وتبووه‌ ناوچه‌ی شاروێران (دیاریه‌کر و حه‌له‌ب). ئیم. وایدیمین ده‌نوسی که ئیبراهیم پاشا تا راده‌یه‌کی زۆر سه‌ره‌خۆیی خۆی دابینکرد و له‌ سالی (۱۹۰۸) به‌ ئاشکرا یاسای بنه‌ڕه‌تی (یاسای ده‌ستووری) ره‌ت کرده‌وه‌و به‌رانه‌ری وه‌ستا، به‌لام تورکانی لاو شه‌ریان له‌گهڤڤ کرد تاكو سه‌ره‌نجام له‌ کێوه‌کانی (عه‌بدولعه‌زیز) کوژرا. (۹)

تورکانی لاو پێنشته‌ر له‌ چوارچێوه‌ی ریک‌خراوێک به‌ناوی (کۆمیته‌ی ئیتحاد و ته‌ره‌قی) توانی‌بوویان کورد و عه‌ره‌ب ب‌خه‌نه‌ خه‌مه‌تی نه‌و دروشمانه‌ی که هه‌لیانگرتبوو که ره‌نگ و بۆی پان ئیسلامی هه‌بوو، به‌لام هه‌نوکه که وه‌ختی به‌خشینی مافه‌کانیان هاتبوو دروشمی پان ئیسلامیزمیان به‌لاوه‌

نابوو و باسی توژانیگه‌ریان ده‌کرد. له ئاست ئەم سیاسەتە که رابه‌رانی "کۆمیتە‌ی ئی‌ت‌ح‌اد و تەرەقی" به‌لێنیان دابوو و ئەم به‌لێنه‌یان خسته ژێر پێیان و ده‌ست ده‌که‌ن به‌ سیاسەتی به‌تورک کردنی کورد و گشت یانه‌و روژنامه و گۆڤار و قوتابخانه‌کانی کوردی داده‌خمن".^(۱۰)

ئەمین عالی به‌درخان و شەریف پاشا ئەم‌ری مەرگیان بۆ ده‌برێته‌وه، به‌درخانیه‌کان به‌ دلخوازی خۆیان، خۆیان دوور ده‌خه‌نوه، به‌ندبخانه‌کان پێ ده‌بێ له‌ خه‌بات‌گێڕانی کورد، ژماره‌یه‌ک خه‌باتی نه‌هێنی ده‌ست پێده‌که‌ن، له‌ ده‌رسیم و سلێمانیه‌ کورده‌کان راده‌په‌رن و شیخ مه‌حمود به‌رزنجی داوا ده‌کا که به‌ ته‌واوه‌تی داموده‌زگای به‌رپۆه‌به‌رایه‌تی عوسمانی، له‌ ناوچه‌ی بابان کۆ بکریته‌وه‌و ناوچه‌که به‌جێ به‌یژن و له‌م قۆناغه‌دا له‌ لایه‌ن شه‌رکه‌رانی زیبایی و بارزانی پشتیوانی لێ ده‌کری.^(۱۱)

که‌واته‌ ده‌بینین که به‌ پێچه‌وانه‌ی رای کینان و ره‌مزی قه‌زاز چالاکی نه‌ته‌وه‌په‌رسته‌کانی کوردی عوسمانی له‌ ده‌یه‌ی یه‌که‌می سه‌ده‌ی بیستم ته‌نیا کولتوری نه‌بوو و ره‌نگی سیاسیشی هه‌بوو و ده‌نا هیچ هۆکاریک له‌ ئارادا نه‌بوو که تورکانی لاو له‌ راست نه‌و داوایانه‌ دا کاردانه‌وه‌یه‌کی توند و خه‌ست بنوێنن. ئینجا ده‌کرێ تی‌ب‌گه‌ین که بۆچی تورکانی لاو هێنده‌ سووربوون له‌سه‌ر داگیرکردنی ناوچه‌کانی روژئاوای باشووری گۆلی ورمی و بۆ ئەم مه‌به‌سته‌ هه‌ره‌شه‌یان له‌ داگیرکردنی سابلاخ ده‌کرد، ئەوان له‌ راستیدا به‌هۆی ئەم هێرشانه‌ ده‌یانویست هه‌ستی نه‌ته‌وايه‌تی کوردی تازه له‌ خه‌و راپه‌رپۆی ئیمپراتۆری عوسمانی بۆ ماوه‌یه‌ک کپ بکه‌ن و به‌م شێوه‌یه‌ له‌ ده‌ست چاره‌سه‌ری کێشه‌کانی نیوخۆیی کۆمه‌لگه‌ی تورکیه‌ خۆ رزگار بکه‌ن، هه‌رخۆی له‌ خۆیدا سه‌ره‌له‌لدانی هه‌ستی توژانیگه‌ری له‌ ناو تورکانی لاو له‌ بێ توانایی ده‌سه‌لاتداریتی عوسمانی بۆ چاره‌سه‌ری قه‌یرانه‌کان له‌ هه‌موو بواریکه‌وه، هات‌بووه‌ ئارا.

داگیرکردنی سابلاخ هه‌ندێ هۆکاری دیکه‌شی هه‌بوو له‌وانه‌ هه‌ولێ عوسمانی بۆ لاوازکردنی ده‌ست‌پۆیی رووسیه‌ له‌ نازه‌ریایان و سیاسه‌تی مح‌مه‌د علی شای ئێران له‌ پێخۆش بوونی کردنه‌وه‌ی ده‌ستی تورکان له‌ نازه‌ریایان و بێ هی‌زکردنی لایه‌نگرانی خوازیاری ده‌ستووری، به‌لام هۆکاری سه‌ره‌کی هه‌مان دژایه‌تی کردنی کورد و فره‌وان خوازی ناشکرای تورک بوو.

(وایدیمن) ده‌نووسی که بزوتنه‌ری تورک بۆ داگیرکردنی سابلاخ له‌ سالی (۱۹۰۵) که‌لک وه‌رگرتن بوو له‌ سه‌رقاڵه‌ بوونی رووسه‌کان له‌ شه‌ری روژه‌لاتی دوور.^(۱۲) به‌لام که‌سه‌روی باس له‌ ره‌فتاری مح‌مه‌د علی شا ده‌کا که به‌ نه‌نقه‌ست چاپۆشی له‌ بزوتنه‌وه‌ی کورده‌کان له‌ سابلاخ ده‌کرد، هه‌روه‌ها ده‌نووسی که ده‌وله‌ت و شا هێزیان نه‌نارد بۆ یارمه‌تی فه‌رمانفه‌رما حاکمی نوێی

نازه‌ربایجان که سەرفاڵی شەری کوردانی لایەنگری عوسمانی بوو، بەم پێیە پشتگیری کارەکانی تورکی کرد. ئەو باس لە گوشار خستەسەر شا لە لایەن پەرلەمان دەکا که داواوی لێ دەکەن لە گەڵ هێزی تورک رووبەر و بێتەوه و دەنوسی "لەم ناوه فەرمانفەرما و خەڵکی سابلەخ چاوه‌ڕوان بوون لە ئەوێز یا تاران یارمەتی بنێردرێ، بەلام بیست رۆژ تێپەری و بێجگە لە دەستەبەکی کەم لە شاهسون کەس نەهات.

محمد عدلی شا رۆژی پاش دانیشتنی بیست و دوو هەمین لە مانگی بەفرانبار خۆی هێناو برد و بەرەو تەله‌گرافخانەی دەربار چوو و بروسکەیی بۆ سەرکردهی خێڵەکان و سەرۆکی هێزی سوارەیی نازەربایجان کرد که بەلەز یارمەتی فەرمانفەرما بدەن، بەلام کارەکی چونکە ریاکاری تێدابوو، هیچ سەری نەگرت. لە لایەکی تر دەوڵەت مامەڵەبەکی فێلاری گرتبوه بەر، وای دەگوت: "عوسمانییه‌کان چونکە ئاگاداری نامەی شەریان نەناردووه، نابێ شەریان لە گەڵ بکەین و تەنیا دەبێ خێڵە یاخی بووه‌کان سەرکوت بکەین" فەرمانفەرماش لەسەری کرابوو که بێجگە لە کورد شەڕ لە گەڵ کەسی تر نەکا. (۱۳)

بەلام پێتەده‌چوو که تورکەکان تەنیا بە ناماژەیی شای زۆرداری قاجاری و بە مەبەستی گیرەشیوێنی و سازکردنی ئاستەنگ لەسەر رێی دەستورخووانی ئێترانی هەلسابن بە داگیرکردنی سابلەخی موکری. لازاریف لەو پڕوایە دایە که ئەوێ پال بە عوسمانییه‌وه دەنی بۆ هێرشێ یەک بەدوای یەکی بۆ سەر خاکی دراوسێبەکی ئێران، ئەوه‌بوو که دەبیست لە رێگایەکی ئاسان و کەم زیان واته داگیرکردنی قورینێک لە خاکی بێگانه چەند رۆژێک لە بارودۆخی شیواو و قەیرانەکانی خۆی هەلێ و هاوتەریب لە گەڵ ئەوه‌ش کێشەیی کورد لە خاکی خۆی چارەسەر بکا.

لازاریف بە پشتبەستن بە ئەرشیفی وەزارەتی دەرەوی رووسیه‌ نیشان دەدا که لە کۆتایی سالی ۱۹۰۸ لە ئەستانبۆل پڕیاردرا که "کێشەیی کورد بۆ ئێران بگوازێتەوه، تاکو کورد دەست لە خەباتی خۆی دژی دەوڵەتی عوسمانی هەلگرێ و تێیان بگەینێ که لە کۆتایی هێرش بۆ سەر ئێران بەشێک لە دەستکەوتی شەڕ دەدرێتە کورده‌کان". (۱۴)

لەوانەبە بکری بگوترێ که تورکانی لاو بە تەمای زیندووکردنەوه‌ی پلانی سولتان عەبدولحەمید لە روه‌ندی راپەرینی شیخ عوبەیدوللا بوون و دەیانویست بە داگیرکردنی ئەو ناوچانەیی که خەڵکەکی لەسەر رێبازی سوننه‌ بوون لە نازەربایجان، قەڵەم‌پوێکی تاییبەت بۆ کورده‌کان ساز بکەن و بەم شیوه‌یه‌ ناسیۆنالیستانی کورد هێمن بکەنەوه‌. بەهەر حال ناسیۆنالیزمی کورد لە دەیه‌یی یەکەمی

سەدەى بیست لە کوردستانی عوسمانی بە دەرکەوت و کوردی عوسمانی بە پیکهتانی پارت و گروپ و بلاوکردنەوهی بلاوکراوهی کوردی لە سیستمی دەستووری عوسمانی داواکاری مافەکانی خەڵکی کوردیان دەکرد. بەلام تورکانی لاو کەوتنە سەرکوتکردنی کوردان لە بەرانبەردا نەتەوهپەرەوانی کورد خەباتی خۆیان خەستەر کرد و لەگەڵ میلیلتانی عەرەب و ئەرمن یەکیان گرت و هەروەها هەولیان دا جەمۆلیک بخەنە نێو کوردی ئێرانی.

كوردانى نازەربايجان و ھەولەكانى

ناسيۆناليستانى كوردى عوسمانى بۆ پرۆپاگەندەى بىروراي خۇيان لە ئيران

كوردانى عوسمانى پاش سەركوتكردى سالى (۱۹۰۹) و گرتن و لە سىدارەدان و دوورخستنهوى خەباتگيرپانى كورد بۆيان دەرکەوت كە ئەو پارت و رىكخراوى داياغەزانىدون تا چەندە لە بەرانبەر توركانى لاو كزو لاوازن و تا چ رادەيەك پىتوهندى ئەم پارتانە لەگەڵ خەلگىدا كەمە. لەوى كە ئەم بزاقە تەنيا لە چوارچىوئەى كوردستانى عوسمانىدا دەجوولايەو، ببو بە خالىكى لاوازى ئەم بزاقە. لە تۆلەى ئەم كەموكووپيانە، پىتوهندى لە نىوان كوردى عوسمانى و نوێنەرانى گەلانى عەرەب و ئەرمەنى دەست پىكرا و بەپىتى نووسىنى نوسەرانى پەرتووكى (كوردەكان) لەم نان و ساتەى چالاكى نەيتنى، زغىرەيەك پىتوهندى نىوان تىكۆشەرانى كوردو نەتەو ئەرمەنيەكان و عەرەب لە خەباتى ھاوبەش دژى دىكتاتورى "ئىتحدايون" ساز بوو. ناسيۆناليستانى كورد پشتگىرى و ھاوپايى خۇيان دەربرى لە ئاست راپەرىنى عەرەب كە لەم بەينەدا لە يەمەن و عىراقى عەرەب (بەغداو بەسرە) و جىل و جزيرە لە (سورىە) سەرى ھەلداوو و ھەندى نوێنەرى راپەرى راپەريوانى يەمەن واتە ئىمام يەحيا شىخ سەعيد بۆ كۆكردنەوى پىتاك بۆ بزاقەكەيان ھاتبوو كوردستان. (۱۵)

لازاريف ئاماژە بە چاوپىكەوتنە نەيتىيەكانى سەركردە كوردەكانى عوسمانى لەگەڵ ھەسەن پاشا و شىخ سەعيد يەحيا نوێنەرانى راپەرىنى يەمەن لە سالى (۱۹۱۱) لە شارى موش دەكات و ھەروەھا لەسەرى دەروات كە كورد بۆ راپەريوانى يەمەن پارە كۆ دەكاتەو. (۱۶)

شان بە شانى ئەم چالاكيانە، سەرى ناسيۆناليستى كوردى عوسمانى بەرەو كوردستانى ئيران وەرچەرخا. بى تەوانايى زۆرى سىستى قاجار، بەربلاوى خىل و ھۆزگەلى كورد و ئەگەرى يارمەتى رووسىيە بە خەباتگيرپانى كورد لە ئاست قسەكەيان، عوسمانى بۆ پرۆپاگەندەكردى ناسيۆناليزمى كوردى لە نىو كوردانى ئەو ديوى سنوور ھان دەدا. خەباتگيرپانى كوردى نازەربايجان بۆ مەبەستى خۇيان، نازەربايجانيان ھەلئاروو بۆيان مسۆگەر بوو كە پرۆپاگەندەى ناسيۆناليزمى كوردى لە مەنشىنى كوردستان كە زۆر بەخەستى لە رووى سياسىي و ئابورىيەو پىتوهندى خوش بوو لەگەڵ ناوچەكانى دىكەى ولاتى ئيران، ھىچ سوودىك نايەن و لە تۆلەى ئەو، ناوچە خىلەكەيەكانى

رۆژئاوا و باشووری دەریاچەیی ورمی جینگایەکی گونجاو بو ئامانجەکانی ئەوان حسیب دەکری. لەمەودوا بێنەری هەولە بەرفەرەکانی کەسایەتی وەك (عەبدولڕەزاق بەدرخان، شێخ عەبدولقادر و سەید تەها) لە نێو کوردانی نازەریایان دەین. ئەم سەرکردانە کورد هەولیان دەدا کە سەرئەجی رووسییە قەیسەری بۆ هاریکاری لە پلانەکانیان راکێشن، بەلام رووسیه له سۆنگەیی ئەوێ کە دەترسا لەوێ ناوچە کە پتر تووشی قەیران و شتوایی بێ و لە ترسی ئەوێ کە تورکانی لاو و دەولەتی ئەلمانیا سوود لەو بارودۆخە شتوایە وەرگیرن، وەلامە کە ی نینگەتێف بوو.

(عەبدولڕەزاق) بۆ بەرهو پێشەو بەردنی مەبەستەکانی خۆی توانی پشتیوانی مورتەزا قولی خان سەرداری ماکو و سەمکو سەرۆکی خێلی شەك بۆ نەخشەکانی خۆی رابکێشی و چالاکی خۆی لەسەر بنەمای سێ تاییبە ئەندێ، ناوچەیی کوردنشین و رۆژەلاتی ناوەراست و هەلومەرجی رامیاری ئێران و ولاتانی عوسمانی و رووسییە قەیسەری ئەو کاتی، دەستپێکرد کە پلانە کە بەم شتواییە بوو:

۱- بەریاڵوی هۆز و خێلەکانی کورد و پێویستی یە کەگرتنیان.

۲- بێ توانایی و سستی دەولەتی ئێران و عوسمانی و پێشپێل کردنی مافەکانی کوردی ژێر دەسەلاتیان.

۳- هەبوونی راستییەکی سیاسی - سوپایی بەناوی ئیمپراتۆری رووسیه له رۆژەلاتی نزیک کە بەرژەو ئەندێ تاییبەتی خۆی جیا لە دەولەتانی عوسمانی و ئێرانی هەبوو.

(عەبدولڕەزاق) بەرله هاتنی بۆ ناو خاکی ئێران، هەندێ ناخافتنی لە گەل جینگری کونسولی رووسیه له شاری وان سازدا و لەوانه گوتی: "هەموو شتمان تەیار کردوو، چاوەڕوانین لەم رۆژانە موسا بەگ (یەکی) لە سەرکردەکانی کورد لە عوسمانی) نیشتمانپەرۆری گەورە کورد بۆ وان بێ. موسا بەگ بەرله من دەچێتە ئێران. لە دوایدا من له وانەوه بۆ ئێران دەڕۆم و لەوێدا له حکوومەتی ئێران دەخوازم کە حکوومەتی کوردستانم پێ ببەخشی و له بری ئەمەدا بەلێنیان دەدەمێ کە تورک له خاکی ئێران راپوینم و دەریان بکەم. ناسر ئەلمەلیک دەناسم و نیاوان لە گەل یە کتری خۆشە. ئومید دەکەم کە ئێرانییەکان بێ ئەوێ بیانیویەك بێننەوه، داواکاری من بەهێنە دی و ئەگەر له رینگەیی ناشتی داواکاری من نەهێنە دی ئەوا به هێزی چەك، سەلماس و ورمی داگیر دەکەم و ئەگەر چوومە پیش ئەوا بروسکەیهك کە نیشاندهری ملکهچی بێ بۆ شا دەنێرم و مەبەستی خۆمی کە دەرکردنی سوپای تورکە له خاکی ئێران، بۆ روون دەکەمەوه. (۱۷)

ئەو پاش چۈنە ناو خاكي ئىيران كەوتە وتووڭۇ لەگەل سەردارى ماكو و سەكو و بەرلە چۈنى بۆ ناوچە قوتور بۆ كۆكردنەوئى ھىز داواي يارمەتى لە رووسىيە كورد و بارودۆخى ناوچەكەي بۆ دىپلۇماتەكانى ئەو ولاتەي بەم شىۋەيە شىكرەوئە:

" ئىستا (سالى ۱۹۱۰ ز) لەگەل سەكو بريارمان داو، دىلمان داگير بكەين و لە دەولەتى ئىران بخوازين من بكاە حاكى ورمى و چاودىرى سنور. سەردارى ماكو ھاوراپە لەگەل من و بەم شىۋەيە ھەفادارى و نىيەتى پاكمان لە راست رووسىيە رادەگەيەن". (۱۸)

بەلام ھەزىرى دەرەوئى روسىيە نىرانئۆف دۇي پلانى (عەبدولپەزاق) ھەستا و ئەم پلانەي بە دەسپىكى شىۋاوترکردنى بارودۆخى ناوچەكانى باشور و رۆژئاواي نازەريايچان ھەلسەنگاندېو. جگە لەمە كونسولى عوسمانى لە ورمى، زۆر زوو ئاگادارى چالاكىيەكانى عەبدولپەزاق بۆو لە چەندايەتى و چۆنایەتى پلانەكەش ھەئاگا ھاتەو، چونكە ئەم دەرەبەگەي كورد بىجگە لە رابردووى سياسىي، كەسكى لە ئەستانبۇل كوشتېو و ھەك تاوانبارىك لە داواي بوون بىگرن، بۆيە دەولەتى عوسمانى داواي لە ئىران كورد كە بىگري و بىداتەو عوسمانى و عەبدولپەزاق گيانى كەوتە مەترسى، بۆ رووسىيە ھەلات و لە ناو كۆشكى قەيسەر پەلەي پەردەدارى پى درا. (۱۹)

سياسەتوانانى رووس سەرخيان دابوئە ئەم خالە كە كۆمەلگەي كوردى ئىران، ئامادەي ھەرگرتنى ناسىۋنالىستى كوردەكانى عوسمانى نىن و بە تاييەتى لە نازەريايچان كە بەرپەبەردنى كاروبارى كوردان لە دەست سەرەك خىلەكانە، تەننەت سەرەپاي كەلن لە نىوان نازەرو كورد، لە سۆنگەي پىۋەندى پتەوى نىوان سەرەك ھۆزەكان و دەولەتى ئىران ھىچ كەس حازر نابى بۆ دامەزراندنى دەولەتتىكى سەرەخۆي كورد كە لەوانەيە لە پشتىوانى رووسىيە بىبەش بى و بىيئە ئامانچى بەردەوامى ھەرەشەكانى عوسمانى، خۆي بخاتە مەترسىيەو.

جگە لەمە ناسىۋنالىستەكانى كورد تواناي سازکردنى پىۋەندى بەريلاويان لەگەل جەماوئەي كوردى نەبوو، تەنيا گوڭيان بۆ سەركردە مەزاج رەنگاورەنگەكانى خىلەكان شل دەكرد و بىجگە لەوئى زانبارىيەكى ئەوتۇيان لە ئەزمونى كاري رىكخراوئەي و خەباتى كۆمەلەيەتى نەبوو.

توۋەرى رووس لازارىف لە كاتى ھەلسەنگاندنى يەكەم چىنى نەتەوئى كورد لەم كاتەداو پادەي پىۋەندىيان لەگەل خەلكىدا دىنووسى: " كدارو جومۇلى يەكەم گروپى نەتەوئەيەكانى كورد لەو

رۆژگاریدا، دهیه‌کانی سهره‌تای سهدهی بیستم له گه‌ل ئه‌وه‌ی له دووره‌وه رواله‌تیکی پیشکه‌وتووی
 هه‌بوو، به‌لام له رووی کاریگهر بوون و بالاده‌ست بوونی له‌سه‌ر خه‌لك و جه‌ماوه‌ری كوردی زۆر
 به‌رچاو نه‌بوو".^(٢٠) به‌ ئاكام نه‌گه‌یشتنی كوردی عوسمانی له وروژاندن و راپه‌راندنی كوردی
 نازه‌ریایان ئه‌وه ده‌سه‌لمینی كه ئیوانی كورد و تورك و ناره‌زایی كوردان له ده‌وله‌تی ناوه‌ندی هیشتا
 وا قوول و جیدی نه‌بووه كه بیه‌ته‌هۆی خولقاندنی وهری روبه‌پرووبونه‌وه دژایه‌تی هه‌مه‌ لایه‌نه‌ له
 دژی ئێران و ناسیۆنالیزمی ئێرانی، له‌ ئێو كورداندا.

بەندی سێهەم

دەستووریەت لە کوردستاندا

پنکھینانی ئەنجوومەنەکان

ناوچەکانی کوردنشینى ئێران بەرەبەرى شۆڤشى دەستوورى، ئابوورى کشتوکالى هەبوو و بيجگە لە سنە و کرماشان، شارى گەورەترى تێدا بەرچاو نەگەوت کە تێیدا چینی مامناوەندى شارنشینى لى سەرھەلداو ساز ببى و لێرەش وەك ناوچەکانى تری ئێران، زەویدارانى گەورە و خانەدانانى ناوچە کە لەگەڵ سیستمى قاجارى بەرژووەندى ھاوبەشیان هەبوو و مسۆگەریبوو کە دژى ھەر جۆرە گۆرینیك بوون لە پێکھاتە و ستراکتۆرى دەسەلاتدارىتى و چاکسازی سیاسى و کۆمەلایەتى، لەوێرە کە لە کوردستان ژمارەى شارنشین زۆر کەمتر بوو لە ھۆزەکان و لادیکان، تەنیا بازارپەسەکان دابەندى خۆیان لە ئاست شۆڤشى دەستوورى و پەیمامەکەى کە بە یاسایى بوونى کۆمەلگە بوو، نیشان دا و لێرەش وەك شارەکانى تری ئێران، زانایانى ئایینى رۆلى سەرکردایەتى دەستورخواریان لە ئەستۆ گرتبوو. ھەلگرتنى لە ھەمان سەرھادا پێدەچوو کە دروشمى ئازادىخوازى لە کوردستان لەگەڵ کۆمەلایك ئاستەنگى گزنگ رووبەرپوو دەبیتمەو، چونکە کۆمەلگەى کورد لەو کاتیدا پێوھندى کۆمەلایەتى خۆى تەنانت لە شارەکانیشدا لەسەر پێوھندى خۆتى و خێلەكى دامەزراندو، چونکە چینیەکانى سەرھەوى کۆمەلگە ئاراستە سیاسییەکانیان دەسنیشان دەکرد، ئەگەرى ھیتانى ھزرى نوێ کە داوکۆکى لە گۆرپانکارى بناغەمى لە زۆر لایەنى ژياندا دەکرد بە راستى کارىکى دژوار بوو و دەبوو خانەدانان و پیاوھ گەورەکان پشتیگرى خۆیان لى دەرپیا. د. عەباس وەلى لە کاتى توێژینەوى ھۆکارەکانى بەشارنەبوونى کوردان بە شێوھەكى بەرفەرھوان لە شۆڤشى دەستووریدا دەلى کە چینی سەرھەوى چینی بازگارانى کۆنى کوردی لەبەر ھەبوونى پێوھندى بازارگانى لەگەڵ رووسى قەیسەرى و عوسمانى، ئاگای لە ھزرى چاکسازی و پێشکەوتن و کولتورى نوێخوازى ھەبوو، بەلام ژمارەى وان بۆ گۆرپانکارى بەرچاو لە ستراکتۆرى کولتورى ژيانى شارى لە شارەکانى کوردستانى ئێران، کەم و کز بوو و لەسەرى دەپوا کە کۆمەلگەى کوردی ئێران بە پێچەوانەى عوسمانى چینی رۆشنیرى لائیکى (عەلمانى) نەبوو. (۱)

بەلام ھەمىد مومىنى ھۆکارگەلى ئابوورى بە تەنیا لەم بارەمەو بە کارىگەر دەزانى و لەو بروایەدا بە کە چونکە کوردستان شتومەکى بۆ دەرھەو نەدەنارد و لە رووى ھیتانى شتومەکیش زۆر بەکەمى پشتى بە دەرھەو بەستبوو و لە ئەنجامى ھەژاریدا خەلکیش پێویستیان بە بەرھەمى بەکاربەر نەبوو،

هەر بۆیە پێوهندی هزری و گۆرانکاری ریشهیی له بوارى کولتورى. ئەزموون نەکردوووە هەلبەت خەڵکی لەبەر ئەم ھۆکارانە لە ناست شۆرشى دەستورى لاسار بوون.^(۲)

تان و پۆی خێلەکی کۆمەلگە تەنیا لە شارى سنە چینی بورژوازی کوردی سەرى ھەڵدابوو و ھەروەھا ھەبوونی کەموکووپى لە سیستەمى زەویدارى ناوچەکە و ئالوگۆرێکی کەمى بازرگانى نێوان کوردستان و بەشەکانى ترى ئێران بێجگە لە سنە، لە پێشنەکەوتنى بیرى کوردی کاریگەر بوو، بەلام زانایانى کورد وەک ھاوتای شیعیان لە گۆرانکاری سەردەمى دەستوربەست بە شیوەیکە چالاک بە دەرکەوتن و لە پال بازاریان یەکەم ئەنجومەنى ئازادبازاریان پێک ھێنا. یەکێک لە رووخسارە ناسراوەکانى نێو دەستوربازارێک کورد لەو سەردەمى، زانایەکی گەورە بە ناوی شیخ محەممەدى مەردوخ بوو کە بە دامەزرێنەری یەکەم ئەنجومەنى سنە حسیب دەکری. نووسینەکانى ئەو لە بارەى رووداوەکانى شۆرشى دەستورى، بەھایەکی بەرچاویان لە گێڕانەوێ رووداوەکان دا ھەیە.

مەردوخ لە بارەى دەرکەوتنى یەکەمین ئەنجومەنەکانى کوردستان دەنوسى: "دواى لادانى وەزیری ھومايون، رۆژى ھەینی (نۆھەمى موھەرەم ۱۳۲۵ک) ۱۹۰۹ز، بروسکەى حکومەتى ئیسماعیل خانى سێقە ئەلمەلیک گەیشت.

رۆژى پێنج شەممە یازدەى رەبیع ئەلئەھول ھاتە کوردستان. سێقە ئەلمەلیک بە روالەت لە لایەن دەولەتەو، حکومەتى پێک ھێنا. وەلى لە ناووە لە لایەن نەتەو پەرەکان و لایەنگرانى دەستوربەست راسپێردرابوو کە خەڵکی کوردستان بە بارودۆخى دەستوربەست بناسێنێ و ئەو ناوچەى بەکا بە پاشکۆى ھێزەکانى نەتەوہی.^(۳) سێقە ئەلمەلیک لە ھەر دەرڤەتێک پتووستى و رەنگى سەقامگیرى سیستەمى دەستورى دەخستە روو و خەڵکی سنەى لەگەڵ نامانجەکانى شۆرش ناشنا دەکرد، بەلام وایدەچوو کە لە نێو کوردی دانیشتوى تارانیش لایەنگرانى دەستورى ھەبوون و مەردوخ بە راشکاوى دەلى کە بەر لە وتووێژى لەگەڵ سێقە ئەلمەلیک لە لایەن کوردانى دانیشتوى تاران پێشنیاری ئەوێ پێدابوو کە لە کوردستان ئەنجومەنى میللى پێکبھێنن.^(۴)

پێخۆش بوونی کوردانى دانیشتوى ناوەند سەبارەت بە پێکھێنانى ئەنجومەن لەوێ دەھات کە بازرگانان و بازاریانى کورد پتر لایەنگرى ئەو بوون کە سیستەمى میللى و فەرمانڕەوایى یاسا بەرەمەو بێ و لە یەکەم ھەلبژاردنەکانى ئەنجومەنى (دار ئەلشور) کە لە ناو پراستى (شەعبانى ۱۳۲۴) کۆتایى پێھات، (ئەمەین ئەلتوجارى کوردستانى) وەک نوێنەرى کوردستان و ئەندامى چینی پێشەگەرەکان ھەلبژێردرا.^(۵) ھەلبژاردنى ئەو، ئەو دەسەلمێنى کە خانەدانانى ناوچەى نەیاتوانیو

ئەو كەسەى كە لەبەرچاویان گرتیبوو، بۆ ئەنجومەن بنێرن و ھەروەھا ئەوێش دووپات دەكاتهو كە بازركانان ھێندە ھەستی خۆگۆنجانندن و برۆا بە دەستوریان لەلا دروست ببوو كە توانیویانە لە چینی خۆیان نوێنەریك بەناوی گشت میلەتەى كورد بۆ ئەنجومەنى راویژكاری بنێرن.

بەھەرچالە یەك مانگ دواى وتووێژى سێقە ئەملەلیك حاكمی سنەو و شیخ محمدەد مەردۆخ، یەكەم ئەنجومەنى دەستورپەرچاوانى ئەو شارە بە ناوی ئەنجومەنى (سەداقەت) پێك ھێندرا و پتر ئەندام و لایەنگرانی بریتی بوون لە چینی بازاري و بازركان، پیاوانى ئایىنى و چینی مام ناوەندى شار. مەردۆخ ئاماژە بەم خالە دەكا كە ئەنجومەنى سەداقەت و چالاكییەكانى لەگەڵ دژایەتى ئاشكرای خانەدانانى ناوچەیی و زەویداران و سەرەك خێلەكان رووبەرپووژوو خەلكێكى دەستپۆزى وەك میرزا یوسف مشیری دیوان، پێشكاری حكومەت رایگەیانە كە راسپێردراوانى دەولەت و چینهكانى تری كوردستان دەبێ ملەكەچى فەرمانەكانى شا بن بە گوێیىستى بەیت و بالۆرى سەید و مەلا و بازاري.^(٦) مشیری دیوان لەگەڵ خانەدانانى تری ناوچەكە وەك ئاسف كوردستانی، دەستەى چەكدارایان پێكھێنا بۆ ئەوێ ئەنجومەنى سەداقەت بچەنە ژێر دەسەلاتى خۆیان و دەستورپەرچاوانیش سەركوت بكەن، بەلام چونكە حاكمی كوردستان بۆ خۆى دەستورى خوازیوو، نەیانتوانى كارێكى ئەوتۆ ئەنجام بدەن. مەردۆخ لە پەرتووکی خۆى ھەولەدا كە گۆرانكارییەكانى دەستورپەرەت لە سنە بە ھەول و ھیمەتى خۆى لە قەلەم بدا، بەلام یەحیا سادق وەزیری لەو برۆایە داىە كە بازاريانى شار بە تاییەتى پیاویكى بناقودەنگى وەك حاجى شاھباز لە پێكھێنانى ئەنجومەنەكان رۆلى گرنگریان لە ئەستۆ بوو.^(٧) ھەلبۆاردنى بازركانێك نەك پیاویكى ئایىنى بۆ نوێنەرایەتى كوردستان لە ئەنجومەنى راویژكاری لەوانەى پشەنگیریەك بێ لە وتەى یەحیا سادق، بەلام دەبێ بزاندنێ كە رۆلى شیخ محمدەد مەردۆخ لەم رووداوانە باى خۆى گرنكى ھەبوو.

سەرۆكایەتى ئەنجومەنى سەداقەت لە ئەستۆى شیخ محمدەد مەردۆخ بوو و كەسایەتى ئەو وەك پیاویكى ئایىنى بەرچاوى كوردستان و مامۆستا و خەتیبى گەورەى سنە، ییگومان لە گەشەکردنى ئەنجومەن یارمەتى داو. لە یەكەمین بلاكراوێ ئەم ئەنجومەنە لە بارەى گرنكى دەستورپەرەت، والێك دراوئەو كە دەولەتى دەستورى لەگەڵ بنچینەكانى ئیسلام دەگوێجێ و ولاتى ئێران پێویستى پێى ھەىە و پێكھێنانى ئەنجومەنى راویژكاری، زەرورەتیكى نكولى لێ نەكراوى ھەىە كە ئامانجى سەرەكى ئەو جیئەجیكردنى ھەندێ مادە و ریسایە بۆ كەمكردنەوێ كۆنترۆلى دەسەلاتەكانى شا كە بە گشتى پێى دەگوترێ یاسا.^(٨)

ئەنجومەن لە بلاۋكراۋەكانى خۆى ھەولتى دەدا نیشان بەدا كە ئىسلام و دەستورىيەت بە يەكەمە گۇنجانىيان ھەيە و ھۆكارەكەشى ئەوە بوو كە لايەنگرانى دىكتاتورى لە كوردستان وایان نیشان دەدا كە پىرەوانى رىيازی سوننە وەك لە ئايەتى (اطيعوا الله و اطيعوا الرسول و اولى الامر منكم) دەبى تەنيا مەلكەچى شا بن و دەستورىيەت دژى ئەم بنچىنە ئىسلامىيەيە. لە گەل رىيەندى لايەنگران و دژايەتى شۆرشى دەستورى وەك سەرھەلدانى ئاشكرا و زەقى ناسیونالىزمى ئىترانى لە سەدەى بیستەم دەبینن كە كورد ھەولتى ئەدا بەجیا داۋای مافەكانى خۆى بكا، بەلكو بە تەواۋەتى لە خزمەت ناسیونالىزمى ئىترانى بوون یان وەفادار بە شا مانەوەو لە ھەردوو ھالەتدا سەلماندىان كە بەشىكن لە نەتەوەى ئىترانى و ئەگەرچى ناوەرۆكى قەومى كوردیان ھەيە، بەلام ناوەرۆكى مىللى خۆیان لە ئىترانى بوون دەدۆزەنەو. چارەنۆسى ھاوبەشى كورد و نەتەوەكانى تری ئىترانى بە درىژايى ھەزاران سال، ناوەرۆكى مىللى ئەوانى سەقامگیر كەردبوو و دەستورىيەت نیشانى دەدا كە كوردبوون ھىچ دژايەتییەكى لە گەل ئىترانى بوون نییە.

لیرەدا دەكرى بگوترى كە زەمىنەخۆشكردن و تەكبیردارپشتنى سیستى قاجارى بۆ دروستكردنى یەکیەتى مىللى بە درىژايى شۆرشى دەستورى تاقىكراۋە گەيشتە ئەو راستییە و سەلمىندرا كە یەكەم شەپۆلى نەتەوايەتییە مۆدیرن نەیتوانى ھزروبۆچوونى كورد لە ناست ئىترانى بوونیان و ھەبوونى ناوەرۆكى مىللى ئیتنوسەكانى ئىترانى بگۆزى، كەچى لە ھەمان كاتدا، شۆرشى دەستورى عوسمانى، زەمىنەخۆشكەرىكە بۆ كوردەكانى ئەوئ كە داۋای گەيشتىيان بە مافەكانیان بکەن و ھەستى ناسیونالىستى كوردی لەناویان چەكەرى كەردو پتەوى كەرد. ھەروەھا ئەم رووداۋە نیشانى دا كە ئەزموونى سەرنەكەوتوانەى توركانى عوسمانى لە پىكەپىنانى یەکیەتى مىللى، بەشداری نەكردنى كوردان لە گەل توركان لە چارەنۆسى ئىمپراتورى بۆ ماوەیەكى دوورودریژ (پىتەندى كورد و تورك لە شەش سەدە كەمتر بوو) پىتەش بوونى كورد لە دەسلەت، توندوتیژی حاكمانى تورك و بەسەنتەركردنى دەسلەت لە لایەن دەولەتى عوسمانییەو زۆر توندبوو.

لە سەدەى ئۆزدەھەم، سولتانى عوسمانى واتە گەرەترین ئىمپراتورى ئاسیا، لەبەرچاۋى خانەدانانى كورد، وەك داگیركەرىكى بەھیز و ابوو كە بەسەریاندا زال بوو. (۹) لە ھەموو جىگایەكى كوردستانى عوسمانى تورك، بە بىگەنە دەژمىردا بۆ ھەروە (جان ویشارد) پزىشكى ئەمرىكى لە سالى (۱۸۹۱) لە رىگای كوردستانى عوسمانى ھاتە ناو خاكى ئىران لە بارەى یەكئ لە میرانى كورد كە دەولەتى عوسمانى ھەلسەنگاندووە دەنۆسى: "ئەگەرچى ناوچەى ئەو بەشىك لە خاكى عوسمانى بوو، بەلام ھەركات ئەو دەولەتە ویستبووى بە تەواۋەتى دەست بەسەر ناوچەكەى دابگرى، سەر نەكەوتبوو،

چونکه له راستیدا له سمرانسهری کوردستان، تورک وهک میوان قبول کرابوون.^(۱۰) کهچی دهیندری له ناوچه کوردیه کانی ئیزان له هه مان کاتدا که دهولهتی ناوهندی ههولدهدا دهسهلاتی پتری بهسهریاندابشکی، هیچ گرفتیککی نهبوو له رینگهی دهسهلاتداریتیه کهی بهسهر ئهم ناوچانهدا و لهم بارهیهوه خۆراگری و دژایهتی کورد نهیبندراو ههگریز نارهزایسهک له لایهن ئهوانهی بهرانهر به شاو دهولهتی ناوهند نهیبندرا، تهناوته له رۆژئاوای نازهزایان که سهردهمیکی پر له تنهگۆهی تاقیکردبووه راپهرینی شیخ عوبیدوللای تیندا روودابوو. به پێچهوانهی ئهوهی (ریچارد کاتم) له پهرتووکی خۆی "ناسیۆنالیزم له ئیزاندا" نووسیویهتی^(۱۱) ههوله کانی شیخ عوبیدوللا نهبووه هۆی گهشهکردنی ههست و وشیری "کوردبوون" بهمانای ئیزانی نهبوون له لایهن کوردی ئیزانییهوه، بهلکو پتر وشیری "سونی بوون" ی لهلای ئهوان بههیز کرد ئهویش تهنیا له نازهزایان. هههچنده ئهوه بۆچوونهی ئهوه له بارهی کوردانی عوسمانی تا رادهیهک به راست دهزاندری. ئهگهر بارودۆخ بهو شیویهیه بویی که (کاتم) باسی دهکا دهباوه بینهی کۆمهڵیک چالاکێ توندی کوردی رۆژئاوای نازهزایان له شۆڕشی دهستوری بووباین، کهچی وانهبوو. بێجگه له ئههجوومهنی سداقته، ئههجوومهنهکانی کرێکاران، حهقیقهت، (تخوت) و سهلاحیهتیش له ویلایهتی کوردستان پێک هیندرا که گشتیان چالاکێ رهسمیان ههبوو، بهلام رۆلیان له ناست ئههجوومهنی سداقته کال بوو. له شاری سهقز ئههجوومهنیک دروستبوو لهژێر چاودێری شاعیر، خوشنوس و دادوهری بهناویانگ مهلا عههمهدی کهرم که نازناوی "کهوسهر" ی وهگرتهبوو و رۆلی بهرچاوی بیینی له هاندانی خهڵکی سهقز بۆ ئهوهی پێوهندی بکهن به ئههجوومن و هاریکاری دهستوربخوازان بکهن.^(۱۲) ههروهها له شاری سابلاغ قازی فهتاح مامی باوکی قازی مهحهমেده ئههجوومهنی دهستوربخوازان بۆ ئهوه شاره دامهزراند.

رهنگ بێ سهرکردهی خێلهکان به پێوهندی کردنیان به ریزهکانی هیزی دیکتاتۆر، له ههولێ کپکردنی ههستی نازادبخوازهێ دهستوربخوازان ناوچهکمهش بووبن، چونکه نامانج و دروشمه میلییهکان به دلی ئهوان نهبوو و هههرهشهی له دهسهلاتداریتی ئهوان دهکرد به ههرحال کارایی ئههجوومهنهکانی کوردستان زۆر بهرچاوه نهبوو و وزهی داهیتان و کار و بێیار سهبارهت به دهستوریهت، لهگهڵ ئالۆزیبونی پتری بارودۆخ، کهوته دهستی توخمهکانی دهسهلاتخوای زهویدارانی گهروه هههرکه (عهمهده علی شا) و دیکتاتۆری بچوک دهسهلاتی گرته دهست و چالاکێ نازادبخوازهێ کوردیش تووشی کزی و لاوازی بوو.

بهلام له ناوچهکانی کوردنشین نازهزایانی رۆژئاوا که مهلبهندی سهرهکی هۆزهکانی کورد بوو، سیبهری سهرکردهی خێلهکان لهسهر چارهنووسی سیاسی خهڵک خهستهر بوو تاکو کوردستانی باشوور،

و تهنانت دهستوریخوازی کوردیش له ئاست بهرژه‌وهندی و سوودی ئه‌وان دههاته ئارا. کهسه‌وهی که سه‌بارهت به کورد گه‌ش بین نییه له‌م باره‌یه‌وه دهنوسی: "کورد که زۆریه‌یان تالانچی و مرۆف‌کووژبوون و له‌ گونده‌کانیان کۆرۆ کۆبوونه‌وه‌یان ده‌کرد بۆ ئه‌وه‌ی مانای ده‌ستورییه‌ت بزانن و بۆ ئه‌وه‌ی جۆره‌ کردارێکی تر بنۆشن، بالۆزه‌ی ده‌ستوریخوازی و یه‌کیه‌تی و یه‌کگرتنیه‌یان لێده‌داو برووسکه‌یه‌یان بۆ ته‌ورێز و شۆینه‌کانی تر ده‌نارد." (١٣). ئه‌و هه‌روه‌ها ئاماژه‌ به‌م خاڵه‌ ده‌کا که سه‌مرکرده‌کانی هۆزه‌کانی کورد له‌ژێره‌ پێوه‌ندییه‌یان له‌گه‌ڵ دیکتاتۆری هه‌بوو و لایه‌نگری کوردانی جه‌لالی و ماکو له‌ ده‌ستورییه‌ت به‌ فیتی (عه‌زت‌وللا خان سالار موکه‌ره‌م) خوارزای (مورته‌زا قولیخان) سه‌رداری ماکو بوو و هه‌یج بئه‌مایه‌کی پته‌وی نه‌بوو و له‌ راستیشدا هه‌ر وای لێهات، چونکه‌ دواي گه‌ڕانه‌وه‌ی سه‌رداری ماکو له‌ قه‌فقا‌زو داخستنی ئه‌نجومه‌ن له‌ ئه‌نجامی دوژمنایه‌تی (عه‌مه‌د علی شا) له‌ راست ده‌ستورییه‌تدا، کوردانی ماکو و چه‌ه‌ریق و موکریان له‌ دژی ئازادیخوازان و ده‌ستورییه‌تخوازان هاتنه‌ نێو شه‌ڕ و خزمه‌ته‌کانی هۆزی شکاک بۆ سه‌رداری ماکو بووه‌ هۆی سه‌رکو‌تکردنی ته‌واوی ئه‌نجومه‌نی خۆی.

له‌ کوردستانی باشوور هاوکات له‌گه‌ڵ بۆردومانی ئه‌نجومه‌ن و سه‌رکو‌تکردنی ئازادیخوازان، (عه‌مه‌د علی شا) (سیقه ئه‌لمه‌لیک) لادا و شازاده (زه‌فر ئه‌لمولکی) کرده‌ حاکمی ئه‌وی. مه‌ردوخ دهنوسی یه‌که‌م کاری حاکمی نوێ نانه‌وه‌ی ناکۆکی له‌ نێوان ئازادیخوازانی سه‌نه‌ بوو که بووه‌ هۆی داخستنی ئه‌نجومه‌نه‌کان. (١٤) مه‌ردوخ پاش ئه‌م رووداوه‌ بۆ تاران چوو و دوا‌به‌دواي که‌وتنی شا و سه‌قامگیری سیستمی ده‌ستوری شو‌ڕشگێژ، ئازادیخوازانی کورد له‌ چوارچێوه‌ی رێک‌خراوی "پێشکه‌وتن و سیفیلیزاسیۆن" کۆبوونه‌وه. ئه‌م رێک‌خراوه‌ پتر له‌ دوو هه‌زار ته‌ندامی هه‌بوو و له‌ یه‌که‌م بلا‌وکراوه‌ی خۆیدا، چاوه‌ڕوانیه‌یه‌کانی کوردیان له‌ ده‌ستورییه‌ت راگه‌یانده‌.

ئه‌وه‌ی له‌م بلا‌وکراوه‌یه‌ بایه‌خی هه‌بوو، ئه‌وه‌یه‌ که کورد خۆی به‌ به‌شێک له‌ میللته‌تی ئێران ده‌زانێ و خوازیاری چاکسازییه‌ له‌ هه‌موو روویه‌که‌وه‌ به‌ مه‌به‌ستی هاته‌نده‌ی دروشه‌کانی شو‌ڕشی ده‌ستوری و جیا‌ویکی تاییه‌تی بۆ کۆمه‌له‌ی کوردی داوا نه‌کرد. (١٥) کاتێ که زانیانی ئایینی ولات له‌ مانگی (زی حه‌جه‌ی ١٣٢٧ ک) ١٩٠٦ز دا‌ویان له‌ خه‌لکی کرد که بۆ نا‌ه‌زایی له‌ دژی بوونی هێزی رووس له‌ ئێران رێپه‌رسی جه‌ژنی نه‌ورۆز به‌ریا نه‌که‌ن، رێک‌خراوی (ته‌ره‌قی) پشتگیری لێ کردن و ئاماده‌یی خۆی بۆ شه‌ڕی رووسه‌کان راگه‌یانده‌. (١٦) رێک‌خراوی (ته‌ره‌قی) به‌ ئه‌ری وه‌لامی ته‌له‌گرافی زانا ئایینییه‌کانی دایه‌وه‌ ئاماده‌یی خۆی بۆ شه‌ڕ له‌گه‌ڵ رووسه‌کان راگه‌یانده‌ و چاوه‌دێری حکومه‌تداری کاربه‌ده‌ستانی ده‌وله‌تیان ده‌کرد و سو‌ر‌بوون له‌سه‌ر دامه‌زراندنی پێکهاته‌ی دادوه‌ری کوردستان (تشکیلات عدلیه‌ کوردستان)، له‌ ئه‌نجامی ئه‌م پێدا‌گرته‌ی رێک‌خراوی (ته‌ره‌قی) دادگایی دادوه‌ری که بریتی بوون له‌

دادگای سهره‌تایی مافه‌کان، دادگای سهره‌تایی سزاو دادگای باززگانی له شاری سنه پێك هات. (١٧)
 بهم جۆره كورده‌كان نیشانیان دا كه له هه‌لومهرجی ناسایی ناماده‌ی خزمه‌ت‌كردن له ناست سیستمی
 ده‌ستوورییه‌ت و هه‌ز ده‌كهن له ده‌ستكه‌وته‌كانی ده‌ستوورییه‌تیش به‌هه‌رمه‌ند بن. هۆكاری پێداگرتنی
 رێكخراوی (ته‌ره‌قی) بۆ دامه‌زراندنی دادگاكانی دادوهری نه‌وه‌بوو كه ناسفی دیوان به وه‌رگرتنی بێ‌پێك
 به‌رتیل له سهركرده‌كانی هۆزی چواردۆلی كه تۆمه‌تی دزینی سامانی باززگانان له‌سهر‌بوو، ده‌یویست
 به‌ره‌لایان بكا. ئه‌ندامانی رێكخراوه‌كه هه‌ولیان ده‌دا دادگایه‌کی یاسایی رێكبخری و ده‌ست تێوه‌ردانی
 پیاوانی ده‌سپۆی ناوچه‌كه نه‌هێڵی. له ئه‌نجامدا سهركرده‌كانی هۆزی چواردۆلی درانه دادگاو به
 تۆمه‌تبار له قه‌لهم دران و دادوهری له‌سهری سه‌پاندن كه زیانه‌كانی باززگانان قه‌ره‌بوو بكه‌نه‌وه. (١٨)

سالار ئه‌لده‌وه‌له و هۆزه‌كانی كورد به‌ران‌بهر به‌ده‌ستوورییه‌ت

هه‌للای سالار ئه‌لده‌وه‌له و به‌رن‌گار‌بوونه‌وی ئه‌و له راست حكومه‌تی ده‌ستوورییه‌ت، ده‌ره‌نجایی
 سهرۆشی بارودۆخی تێكه‌ڵ و پێكه‌لی رووبه‌رووبوونه‌وی ئازاد‌یخوازان و دیکتاتۆری بچوك بوو،
 هه‌لپه‌رسی شازاده‌كانی قاجار و وروژاندانی هێزه‌كانی بیانی بوو. (سالار ئه‌لده‌وه‌له) هه‌ر له‌و کاتی
 كه (محمد عه‌لی شا) له‌سهر حوكم بوو له سالی ١٢٨٦هه‌تاوی (١٩٠٧ز) هه‌ولێ دا له‌ته‌ك
 ژماره‌یه‌ك هۆزگه‌لی كورد و لو‌ر تاران داگیر بكه‌ن و بۆ ئه‌م مه‌یه‌سته به‌خۆی و هێزه‌كه‌یه‌وه له
 مانگی حوزه‌یرانی هه‌مان سال له كرماشانه‌وه به‌ره‌و پایته‌خت به‌رپێكه‌وت، به‌لام له نزیک‌ی نه‌هاوه‌ند
 تووشی شکست و نه‌هامه‌تی بوو و به‌ نه‌مانی شا بۆ ئه‌وروپا دوور خرایه‌وه.

كه‌سهروی ده‌لیت كه (سالار ئه‌لده‌وه‌له) به‌ فرت و فیل و درۆ توانی هۆزه‌كانی كورد و لو‌ر وه‌دوای
 خۆی بجاو به‌ بیانی ئه‌وه‌ی كه ده‌ستوورییه‌ت له مه‌ترسیدایه رووبه‌رووی ده‌وله‌تیان بكا. (١٩) د.
 مه‌له‌ك زاده‌ش پشتگیری له‌م وته‌یه‌ی كه‌سهروی ده‌كا كه ئه‌م شازاده قاجارییه له به‌ران‌بهر هۆزه‌كان
 وای نیشان دا كه بۆ به‌رگری له ده‌ستوورییه‌ت و رزگاری ئه‌و به‌ره‌و پایته‌خت به‌رپێكه‌وتوه و " ئه‌م
 هێزانه‌ی كه هاو‌یه‌مانی ئه‌و بوون كه بیانیان شاو ئه‌نجومه‌ن له دژی ئه‌و، ده‌ستیان شل بۆوه له
 ئه‌نجامدا محمد عه‌لی شا كه بۆ كێ‌كردنی ئاژاوه‌ی (ئێقبال ئه‌له‌سه‌لته‌نه و ره‌حیم خان) بچوك‌ترین

ههنگای نه‌هاویشته، ده‌سته‌یه‌کی سهربازی ریک‌خست و بۆ سهرکوتکردنی (سالار نه‌لده‌وه‌له‌ی هه‌نارد". (۲۰)

شازاده‌ی قاجار له‌گه‌ل نه‌وه‌ی که (محمد عه‌لی شا) هیشتا شا بوو، راپه‌ری، دوا‌ی لادانی به‌هۆ‌ی تیکۆ‌شهرمان و ئازاد‌یخ‌وازان یه‌ک‌سهر له‌ نه‌ورویاوه به‌ره‌و عوسمانی چوو و له به‌غدا نیشته‌جی بوو تا‌کو له وێهه چالاکی بنوێتی بۆ رووخاندنی رژیمی یاسایی ده‌ستورییه‌ت و پێوه‌ندی. کردن به سهره‌ک خێله‌کان ده‌ست پێ بکا.

له سالی (۱۹۱۱ز) شیخ محمد مه‌ردۆخ له لایهن قوتبی خۆی شیخ حوسامه‌دین نقشه‌بندی بۆ کوردستانی عوسمانی بانگه‌ه‌شت کرا، چونکه یه‌کێک بوو له خه‌لیفه هه‌ره جی بڕوپه‌ین‌کراوه‌کانی، قوتبی خۆی له‌و بیستی که شازاده (سالار نه‌لده‌وه‌له‌) ره‌زامه‌ندی سهرکرده‌کانی کوردی عوسمانی و ده‌وله‌تانی روسیه و عوسمانی بۆ رووخانی ده‌وله‌تی تاران و ده‌سته هیناوه و پێویسته که مه‌ردۆخ، موریدانی کوردی نه‌و له ناو خاکی ئێراندا بۆ یارمه‌تیدانی شازاده‌ی قاجاری (یاخی بوو) قه‌ناعه‌ت پێ بێنی. (۲۱)

ناشکرایه که پێشینه‌ی هاوکاری (شیخ محمد مه‌ردۆخ) و دیکتاتۆری به‌چوک سهرنجی شازاده‌ی بۆ لای خۆی راکێش‌ابوو، نه‌و هه‌مووکه ده‌یویست که خه‌تیبی گه‌وره‌ی سنه ب‌خاته ناو ته‌وه‌ری یه‌ک‌گرتنی هۆزه‌کانی لایه‌نگری خۆی له ئێران و دوور نییه که مه‌ردۆخ له خودی عوسمانی چاوی به (سالار نه‌لده‌وه‌له‌) که‌وتبی، چونکه پاش ماوه‌یه‌کی که‌م له گه‌رانه‌وه‌ی مه‌ردۆخ بۆ سنه، ئاژاوه‌ی سالار نه‌لده‌وه‌له‌ ده‌ستپێک‌کرد و نه‌و رۆژێکی گه‌وره‌ی له یارمه‌تیدانی شازاده بینی.

مه‌ردۆخ ده‌لی که دوا‌ی گه‌رانه‌وه‌ی بۆ ئێران، یه‌ک‌سهر بروسکه‌یه‌کی بۆ (قه‌وام نه‌لسه‌لته‌نه‌) ی وه‌زیری ناوخۆ ناردوه و له کاره‌کان و ئامانجه گومان‌اویه‌کانی سالار نه‌لده‌وه‌له‌ هوشیاری کردۆته‌وه، به‌لام چونکه قه‌وام بابه‌ته‌که‌ی به هه‌ند هه‌لنه‌گرتوه، له نه‌جمادا ده‌وله‌تی ئێران نه‌یتوانیوه به‌رله راپه‌رپینی شازاده کاریکی وابکا کێشه‌که ب‌خاته ژێر ده‌سه‌لاتی خۆی. (۲۲)

نهم وته‌یه‌ی مه‌ردۆخ ئاسان نییه قبوڵ بکری، چونکه نه‌و پێوه‌ندییه‌کی چڕپه‌ری له‌گه‌ل شازاده (سالار نه‌لده‌وه‌له‌) هه‌بوو و دژواره که قبوڵ بکه‌ین که نه‌و به‌رژه‌وه‌ندی ده‌وله‌تی له‌به‌رچاوه‌ گرتبی، چونکه دوا‌ی هه‌یرشی شازاده بۆ سهر شاری سنه، نه‌و ته‌نیا که‌سیک بوو که له شار مایه‌وه‌و زۆربه‌ی خانه‌دانان و بازاریانی به‌جی و پتی شار و پیاوانی ئایینی بۆ هه‌مه‌دان هه‌لاتن. له ئاژاوه‌ی (سالار نه‌لده‌وه‌له‌)، ده‌وله‌تانی روسیه و عوسمانی ده‌ستیان تێدا هه‌بوو. به‌کری گیراوی روس که پێوه‌ندی

هه‌بوو به شازاده‌ی راپه‌ریو، موجه‌لل نه‌لسولت‌ان له‌و که‌سانه‌ی ناو ده‌ربار بوو که له ناست (مه‌حمه‌د عه‌لی) شا وه‌فادار بوو. (د.مه‌له‌ک زاده) له‌و په‌روایه دایه که د‌وای سه‌رکو‌تکر‌دنی ه‌یژه‌کانی (مه‌حمه‌د عه‌لی شا) له ره‌مه‌زانی ۱۹۱۱ز له لایه‌ن شو‌ر‌ش‌گی‌زان گشت ئوم‌ید و ته‌مای رو‌وسه‌کان و ذیک‌تات‌وریه‌کانی لایه‌نگری شای لادراو، (سالار نه‌له‌ده‌وله) بوو و له پی‌ناو سه‌رکه‌موتنی له هیچ ج‌وزه ه‌اری‌کاری‌ک‌اریه‌ک در‌یغیان نه‌ده‌کرد. (۲۳)

می‌ژوون‌وس و کورد‌ناسی به‌ناویان‌گی رو‌وسی (م. س لازاریف) له کاتی لی‌ک‌ت‌و‌ل‌ینه‌وی نا‌ژاوه‌که‌ی (سالار نه‌له‌ده‌وله) ب‌ۆ ته‌وه‌ی رو‌وسیه به پی‌او‌چاک له قه‌ل‌م بدا، هیچ با‌سی یار‌مه‌تی نا‌ش‌ک‌رای دارایی و ته‌قه‌مه‌نی و رامیاری ته‌و و‌لاته له ناست شای لادراو و ب‌رایه‌که‌ی و هه‌روه‌ها ر‌ۆ‌لی سه‌ن‌پ‌تر‌ز‌ی‌و‌ر‌گ له‌و کوشت و کوشتاره‌ی که ته‌وان ته‌نجامیان داوه نا‌کا و به پی‌چه‌وانه تا پی‌ی کراوه ده‌وله‌تی عوسمانی و تور‌کانی لای له هاندان و چه‌ک‌دار‌کردنی شاو (سالار نه‌له‌ده‌وله) دا به تا‌وان‌بار له قه‌ل‌م داوه. ته‌و له باره‌ی نیازی تور‌که‌کان له‌م رو‌ودا‌وانه ده‌نو‌وسی: "له راستیدا تور‌کیه له هه‌مان سه‌ره‌تای به‌ده‌رکه‌موتنی شو‌ر‌شی ئی‌زان، ره‌وتی‌کی دو‌ژمه‌ن‌کارانه‌ی به خ‌ۆ‌ه گرت و ته‌م هه‌لو‌ی‌ست وهر‌گرتنه له سه‌رده‌می تور‌کانی لاو ب‌ۆ ته‌وه‌ی گ‌ۆ‌زان‌کاریه‌کی تی‌دا بکه‌ن، مایه‌وه. ک‌ۆ‌نه‌په‌رستی تور‌ک که هه‌لساب‌وو به د‌ژایه‌تی کردنی شو‌ر‌شی ئی‌زانی درا‌وسی، نه‌ک ته‌نیا د‌ژی د‌یم‌ۆ‌ک‌راسی بوون و نه‌یان‌ده‌ویست که بی‌رو‌پ‌روای شو‌ر‌ش‌گی‌زانه‌ی ئی‌زان کار له‌سه‌ر تور‌کیه بکا، به‌ل‌کو له ب‌ۆ‌چ‌وونی ته‌وان، نه‌گه‌ر شو‌ر‌شی ئی‌زان به‌ر بگ‌ری، سی‌اسه‌تی دا‌گیر‌کارانه‌یان له کورد‌ستانی ئی‌زان نه‌ز‌ۆ‌ک ده‌بی و له‌گه‌ل له‌مه‌په‌ر‌تی‌کی گه‌وره رو‌وبه‌روو ده‌بنه‌وه. ته‌وه‌ی که پ‌تر له هه‌موو شار‌یک تور‌کیه‌ی تو‌وشی د‌له‌را‌و‌کی کرد‌بوو، ته‌و هه‌ولانه بوو که ته‌نجومه‌نه شو‌ر‌ش‌گی‌زه‌کان له کورد‌ستان و نا‌زه‌ربایجان نوان‌دیان، ته‌و ته‌نجومه‌نانه‌ی که توانی‌بو‌یان، ئارامی و ئاسایش له‌و نا‌و‌چانه دا‌بین بکه‌ن و به‌وی‌ه‌ری توانایی له به‌ران‌به‌ر سی‌ستمی ر‌یزی شایه‌تی بو‌ستن. (۲۴) هه‌ر چه‌نده رای لازاریف له باره‌ی چا‌وه‌روانییه‌کانی تور‌کانی لاو له یار‌مه‌تی دانیان له (سالار نه‌له‌ده‌وله) راسته، به‌لام ته‌م راستیانه به مانای ته‌وه نییه که رو‌وسیه هیچ ده‌ست تی‌وه‌ردانی‌کی له راپه‌رینی سالار نه‌له‌ده‌وله نه‌کرد‌وو. له سه‌رتاسه‌ری به‌هاری سال‌ی (۱۹۱۱ - ۱۳۲۹ک) (سالار نه‌له‌ده‌وله) له کورد‌ستانی ئی‌زان و عوسمانی سه‌رقالی گه‌شت و سه‌ر‌ل‌یدان و تو‌ویژ له‌گه‌ل سه‌ر‌کرده‌ی ه‌ۆ‌زه‌کان بوو و ب‌ۆ شای لادراو که پ‌ری‌اری‌وو له ر‌ی‌گه‌ی با‌کو‌ری ئی‌زان و له ر‌ی‌گه‌ی رو‌وسیه به‌ری بکه‌وی، ها‌وپه‌یانیانی ب‌ۆ په‌یدا بکا و ب‌ۆ ته‌م مه‌به‌سته، پ‌ر‌یک پاره‌ی به سه‌ر‌کرده‌کانی کوردی عوسمانی ده‌دا. (ته‌لو‌یری‌ف) دی‌پ‌ل‌ۆ‌ماسی رو‌وس له راپ‌ۆ‌رتی خ‌ۆ‌ی ب‌ۆ وه‌زاره‌تی ده‌ره‌وه‌ی رو‌وسیه له ک‌ۆ‌تایی به‌هاری سال‌ی (۱۹۱۱) ئا‌وا ده‌نو‌وسی: "ته‌و کاته‌ی که (سالار

ئەلدەۋلە) لە توركيە بوو لە ريگەي "ئاشخان" ناويك كە سەركردهي گروپي داشناك لە شاري وان بوو، لەگەل ئەنداماني پارتى (ئيتحاد و تهرەقى) ھاتە ئاخافتن، ھەندى پارەي لە بەردەست ئەوان دانائو ئەوانى بۆ پرۆياگەندەكردن لە نيو كوردى ئيراني نارد تاكو بەم شىۋەيە كوردستان و نازەربايجان بۆ لاي خۆي رابكيشتى. شازادە لە سەرەتاي گەشتەكەي چوو ھە ناوچەكانى سەندوزو سابلاخ و لەويدا لەگەل گەورە بەرپرسانى سويای داگيركەري تورك و بەكرىگيراوانيان و سەركردهكانى كوردى ناوچەكە وتوويزى كرد". (۲۵)

تەننات شىخ (عەبدولقادر) ناسيۆناليستى بەناوبانگى كورديش بەلئىنى دا لەكاتى پىويست يارمەتى شازادە بدا. بەپيى نووسىنى مەردوخ برپارى شازادە بۆ ھيرش بۆ سەر سەنە بوو ھۆي ترس و دلەپاوكيى ئازادىخوزان و بازارپان و دەستەيەك لە خانەدانانى ناوچەكە لەوانە ئاسفى ديوان، مشيرى ديوان و ئەمانوللاخان ھەكيلىك بۆ ھەمەدان ھەلاتن، بەلام خودى مەردوخ لە شار مايەوھ. (۲۶)

بەمەبەرە ھۆزەكانى كوردى موكرى، جاف، كەلھورپو لوپ لەگەل (سالار ئەلدەۋلە) كەوتن و ژمارەيان لە (۳۰) ھەزار كەس تىيەپى. ئەوھى پالى نا بە ھۆزەكان كە يارمەتى شازادە بدەن، لە ئوگريان بەتالان و پرۆ و ھەفاداريان بە شا ھەك تەنيا بنەمايەكى دەسەلاتدارىتى كلاسيك لە رۆژھەلاتى گۆي زەوى و دزايەتى كردنى نوپخووازي و مۆديرنىتە و بەلئىنى (سالار ئەلدەۋلە) كە ئەوانيش لە دەسەلاتدارىتيدا بەشدار دەكا، كورت دەبوو. مەردوخ لە بارەي چاپيەكەوتنى لەگەل (سالار ئەلدەۋلە) دواي كەوتنى سەنە دەنووسى: ھەر كە چاومان بە يەكتر كەوت، قورئانىكى بچووكى لە باخەلى بوو دەرپھيئا و گوتى: بە ھەقى ئەو قورئانە، ئەگەر مەن سەربەكەوم ئەوا ئىوھش لەو چارەنووسەي كە مەن و براكەم ديتە پيشمان (دەسەلاتدارىتى) بەشدار دەبن، ئىوھش سويندەم بۆ بھۆن كە خيانەتم لى ئەكەن و دەستوورىيەت لە مېشكى خۆتان دەرپھيئەن". (۲۷)

بەم شىۋەيە دەبينىن كە بە پىنچەوانەي بۆچوونى كەسروھى و (د. مەلەك زادە)، تەنيا پىۋەندى خزمەتيەتەنبوو ھۆي ھاوكارى سەركردهكانى كورد و شازادەي قاجارى، بىگومان پشتيوانى دارايى و تەقەمەنى توركانى لاو، پرۆياگەندەي بەربلاوى ناسيۆناليستانى كوردى عوسمانى لە خولقاندنى ئەم رووداۋە زۆر كاريگەر بوو ھە ھاويەيانىتى و پشتيوانى كردنى ناسيۆناليستانى ھەك شىخ عەبدولقادر و ئەنداماني پارتى (ئيتحاد و تهرەقى) لە ئاست شازادەي راپەريو، ھۆكارگەلىكى گرنگەر لە خزم و خزمەتيەتيەكى سادە بوو.

درك كينان لمو بپروايه دايه كه هاوكارى و وهفادارى كورد له گمل (سالار نلدهوله) له وهه هات كه كورد دژى نوپخوازى بوو و ههروه كو هۆزه كانى كوردى توركيه دژى نوپخوازى توركاني لاو بوون و له گمل يه كترى هه ليان نه كرد و له نيرانيش دهستوريهت به نادگاريكى ناشيرين، نيشانى كورد درابوو. (٢٨)

شازاده سالار نلدهوله پاش هاتنى بۆ ناو خاكى نيران و گرتنى شاره كانى سنه و كرماشان و ههروامان و دواى دلنيا بوون له پشتيوانى بهر فراهانى كورد و لوپ، پتر له روسيه نزيك بووه، چونكه ههستى ده كرد كه توركاني لاو دواى نهوى كه دهره فتيان پيدا به كهيفى خۆى له ناوچه كه راپهرين بكا، ئهوا دواى تهنگه كه له سوپاي تورك داواى يارمهتى بكا كه به دريژايى سنوره كانى رۆژئاوا بهرانبهر به كوردستان و كرماشان هيزيان دابه زيبوو. بهلام (سالار نلدهوله) گوئى به داواكاريه كانى تورك نه داو داواى لى نه كردن كه بيته ناو خاكى نيران و ته نانهت به پيى راپورتى ديپلوماته كانى روس "داواى له كورده كان كرد كه نه هيلن تورك بيته ناو خاكى نيران و له هه مان كاتدا داواى له روسيه كرد كه سوود له هيزى خۆى وهريگرى بۆ چۆل كردنى خاكى نيران له سوپاي تورك و دهر كردنيان له كوردستان". (٢٩) پيڤه چى كه توركاني لاو دواى نهوى هه ندى يارمه تيان بۆ شازاده سالار نلدهوله نارد، ئه وهه قميان به خوياندا كه خۆ له كاروبارى ناوچه كانى كوردنشين ههلقورتين تا ئه و جيه كه (سالار نلدهوله) خۆى ههستى كرد كه ئاسايشى خاكى نيران به جىدى له ژيهر هه ره شهى تورك دايه. له نامه يه كى ناره زايى (سالار نلدهوله) كه بۆ باليوزى دهوله تى عوسمانى له رۆژى (٢٠ى موحه رهم ١٣٣٠ك) ١٩٠٩ز هاتوه: "كي شهى كرد وهه كانى شه به ندهرى كوردستان (مه موود موخلس)، كه له رۆژى هاتنى بۆ كوردستان بى سهرويه رى له م ناوچه يه ساز كرد وهه خۆى له كۆمه لتيك كار وهرده دا بى نهوى كه پي وه ندى به وهه بى و خه لكه كى بۆ شه به ندهر خانه بانگه يشت كرد وهه و بۆته هۆى تي كچه و نى شيرازى ولات و سه ر و سه مفره نه وه يه كه شه به ندهر خانه، دار و زنجير و فه لاقه به كارد هه ينى، گوئى له قسه كانى حكومه تى خۆجيتى ناگرى و به تا قى ته نيا فه رمان په وايه كى سه ره به خۆى دامه زاننده كه دژى ياساى شار ستانيه ته. ههروه ها له و ناوچه نى سنورى كه بۆته كي شهى نيوان دوو دهوله ت و سه ربازى توركى لى دابه زي وه، هه موو رۆژ ئاژا وه يه ك ده ني نه وه كه ده بيته هۆى دهر ده سه رى بۆ هه ردو ولا. ههروه ها دهر به گى سه قز كه به ره و سا وه به رى كه وتوون و گيره شي و نى له وى ده كهن كه دواى نه وه ئيمه را ومان نان، هه لاتن و دواى گه رانه ويان بۆ سه قز و بانه كه مو لكى ره هاى ده وله تى به رزى نيران، هانا بۆ به رپر سي كى

سەربازى دەپەن كە لەوێىە ، (٢٥) سەرباز بۆ سەقز دەهێنن كە ئاشكرايە ئەم كارە چەندە دژى ياساى نۆو نەتەوهيى و رێساى دابو نەريىتى دراوستيەتيە. (٣٠)

ياخيپوونى (سالار ئەلدەولە) يىجگە لە وێرانى ، كاولكارى، خوێنپشتن و لاواز كردنى دەولەتى نێران و دەستپۇيسى پياني لە كاروبارى ناوخۆيى ولات هيج ئەنجاميكى ترى لى نەكەوتەوه و يىگومان سەركردە كورتبيەنەكانى ھۆزەكانى كورد لە بەرپابوونى ئەم بەلایانە، لە ھەمووان تاوانبارترن، چونكە سەلمانديان كە لە لاينەنگرى ديكتاتۆريدا ماددەيەكى خاوى سياسين كە بۆيان ھەيە بۆ ھەر لاينەك رابكيشرين.

ئەم ھەلەنەي ھۆزەكان گران بەسەر كوردستاندا شكايەوه، چونكە لە ئەنجامى چەكداربوونيان بە چەكى تازە و موديرن، ئاسايش لە ناوچەكانى كوردستان ھەلگيرا و ئابووريەكەشى لە پەلپۆكەوت بە شيوەيەك وشكە ساليەيەكى ترسناكى سالانى (١٩٠٩ و ١٩١٠ز) بوو ھۆى مردنى ژمارەيەكى زۆرى كورد. لەم ھەلومەرجەدا، دەستووريەت، سەرنج و جوانى خۆى لە دەستدا و بوو ھاوكتشەي بى سەروەرى و دابەزىنى سياسىي و كۆمەلایەتى و حاكامنى ھەك (زەفەرولمۇلك) و (سەردار يەحيا) كە لە سالانى ١٩٠٠ تا ١٩١٢ز بەرپرسي بەرپۆتەبردنى كوردستان بوون، هيج كارێكيان نەكرد جگە لە ئالۆزتر كردنى بارەكە، چونكە خانەدانان و زەويەدارانى گەورەي خۆجێي نامادە نەبوون هيج جياوگێك بە خەلكى بەدەن. لە وشكە سالى گەورەي بەر لە جەنگى جيهانى زۆر لە كوردان گيانيان لە دەستدا كەچى عەمبارى زەويەدارانى گەورە ليۆرپۆت بوو لە گەم، بەلام خاوەنەكانيان ئاوپيان لە برسيەكان نەدەدایەوه. لە ئەنجامدا بارودۆخى كوردستانى باشوور تووشى قەيرانىكى ھەمەلایەنە بوو كە بەرپابوونى جەنگى جيهانى قەيرانەكەى خەستەركرد و دياربوو كە لە ھەلومەرجێكى ئاوايى ئەم ويلایەتە نەيدەتوانى بپيژنە ھەلەندى ناسيۆناليزمى كورد.

به ندى چوارم

جهنگى جيهانى يه كه م و كاريگه رى له سه ر كورد

جەنگى جيهانى يەكەم كوردى ئىران و عوسمانى بە شىۋەيەكى فراوان لە رووى بزووتنەو ھەم جووئى
 سياسى و سوپاى ورووژاند و لاپەرەيەكى نوئى لە ميژووى ناوچەكانى كوردستان كەردەو، بەلام
 كاريگەرى لەسەر كوردى عوسمانى زۆر زياتر بوو، چونكە كەش و ھەواى سياسى و كۆمەلەيەتى
 ئىران لە بەرە بەرى سەرھەلەدانى شەرھىچ لە بارودۆخى ئىمپراتورى عوسمانى نەدەچوو. لەو وڵاتى
 توركانى لاو پاش سەركوتكردى راپەرپى لايەنگرانى سولتان لە سالى (١٩٠٩) پتر لە جاران
 ھەستى تۆرانىچىيەتيان بلاو كەردەو و يەكگرتىكى سى كۆچكەميان كە برىتى بوو لە ئەنەر پاشا،
 تەلەت پاشا و جەمال پاشا پىك ھىنا، كە ھەولئى سەرەكيان بۆ دامەزراندنى ئىمپراتورى تۆرانى
 گەورەو نزيكبونەويان لە ئىمپراتورى ئەلمانى بوو و لەژىر تيشكى ئەم سياسەتە بوو كە يەكگرتنى
 سى كۆچكەمى، لە سالى (١٩١٤) بە نەيتى پەيمانى سوپاى لەگەل ئالمان دا واژو كەرد.

بەپى نووسىنى كەندال يەكگرتنى سى كۆچكە بە ھىواى دەست بەسەرداگرتنى ئەو تۆرانى كە لە
 خەيالئى خويان دروستيان كەردبوو، واتە ھەر وڵاتىك كە توركى تيدا نىشتەجىيە، ھاتە شەر و لەژىر
 پەردەى شەر دا "پتر لە يەك مليۆن ئەرمەنى و ٧٠٠٠٠٠ كوردیان بە كوشتا" (١).

رىكخراو و پارتە كوردىيەكان لە سۆنگەى كەشۋەھواى تۆقاندن و داپلۆسەن نەياتتوانى خەلكى كورد
 بۆ بەشدارنەبوون لە شەر ھانبدن تەنانت ھەندى لە ناسيۆناليستانى كورد وەك عەبدولقادرى كورى
 شىخ عوبەيدوللا كە ئەو كاتى سەركردەى سەناى عوسمانى بوو، ناچار بوو قازاغى توركانى لاو
 بىتئە دى لە مەيدانى شەر. كەندال لە بارەى روھىنانى كوردى عوسمانى بۆ شەر و بانگەيشتى
 جىھادى سولتان دەرئوسى: "زۆرەيان وەلامى ئەمريان بە بانگەيشتى خەليفە داو، بەلام
 ھەندىكان، بە تايەتى ھۆزەكانى باشورى كوردستان و دانىشتوانى دەرئوسىم خويان لە
 بەشدارىكردى شەر بوارد. ژمارەيەك لە ھۆزەكانى باكور بە شىۋەيەكى پراكتىكى لە پال سوپاى
 رووسىە شەرى عوسمانيان كەرد. (٢) بەلام كاريگەرى راگەياندى جىھاد لە لايەن سولتان كە بە روالەت
 خەليفەى موسلمانان حسيب دەكرا، پشتيوانى شىخ و زانايانى ئايىنى كورد لەم راگەيانندنە و ھەزى
 شەر كەمرانى ھۆزەكان بۆ وەدەسەنتانى دەسكەوتى شەر و چەكى پيشكەوتوتور، كوردەكانى وا لى
 كەرد كە چ بىانەوى و چ نەيانەوى بگەونە شەر و بەپى نووسىنى لازارىف سوپاى ھەمىديە و
 ھۆزەكانى نزيك لە سنورى رووسىە يەكەم دەستەى كورد بوون كە تەنانت بەرلە دەستپىكردى
 شەر كەوتنە كوشتارى خەلكى رووسىە و تالانكردى سەرۋەتيان. (٣) بەلام لە ئىرانى ئىمەدا،

بارودوخ به شیویه کی تر بوو، له لایه ک دهلته ناوله ندى به شیویه کی ره سمی بی لایه نی خوی راگه یاند و باله پارترگاهه کانیش پشتیووانیان لی ده کرد، له لایه کی تر بالی توندرو و شورشگری، خوازیری به شداری نیران له شهر بوون و یه کگرتیان له گهل عوسمانی و ئالمان به دهره فته کی میژوویی ده زانی بۆ کوتایی هینان به بوونی ناشمرعی دهلته تانی رووسییه و بهریتانیا له ولات و خوتیه لهورتانی نارهای نوان له کاروباری نیوخودا. لایه نگرانی نهم شیوازه بیرکرده ویه ره وهندی کوچکردنی هینا نارا. هندی له که سایه تی ناوداری نیرانی، بهر له شهریش حزیان ده کرد هاوکاری له گهل ئالمان سازیکه ن به تایه تی هرچنده که ده سترویی نهو ولاته له عوسمانی زیده تر ده بوو. به پیی نووسینی لازاریف "موپتهزا قولی خان سرداری ماکو که له بهر بهری شهر یه که می جیهانی خوی له رووسییه دور خستبوزه، له هه مان سالی (۱۹۱۳) چوه بهرلین و له ویدا به یارمه تی (نایب نه لسه لته نه ی) نیران (ناسر نه لمه لیک) که نهوکاتی له ئالمان بوو، له گهل لیپر سراوانی نه لمانی که وته ناخافتن".^(۴) له ویلایه تی کوردستان هندی که سایه تی کورد وه (شیخ محمد مردوخ، عزوله مالیک نهرده لان و عه باس خان سردار رهشید) له گهل کوچبهران که وتن. مردوخ که یه کی بوو له پیوانی شایینی پایه بهرزی کوردستان له سالی ۱۳۳۳ ک ۱۹۱۲ز بۆ نارهایی شیوهی فرمانره وایی سردار محیی له کوردستان چوو بووه تاران. دوی وتوویش له گهل دهسته کانی لایه نگرانی یه کگرتن له گهل ئالمان، به لینی هاوکاری پیدان و (عزوله مالیک) یش له ته که کوچبهران چوه قوم. ماوه یه کی که دوی نهم رووداوانه (عزوله مالیک) له دهلته کاتی پوستی وه زارته سودی گشتی و بازرگانی وه ده ست هینا و شیخ محمد مردوخیش له سالی (۱۳۳۴) ک ۱۹۱۳ز له شاری سنه رژنانه ی (نیدای ئیتحاد) ی بلاو کرده وه و هاوکاری له گهل نهم گورانکاریانه ی (عه باس خان سردار رهشید کوردستانی) هیزی کوذه کرده وه بۆ شهر له گهل رووسه کان.^(۵)

له هه مان سهره تای شهر، جیاوازی نیوان به شی کوردنشینی نازهربایمان و ویلایه تی کوردستان خوی نیشان دا: له کوردستانی باشور به شداری سهر کرده ی هوزه کان و که سایه تی میلی و ناینزای کورد له شهر یه گه وره دا، شان به شانی گورانکاریه کانی ناوخوی نیران و هه ست به بهر پرسیاریتی نهوان له ناست پاراستنی خاک و بهر ژوه نندی نیران و راهه ستان له بهرانبهر بانگه یشته که ی ناسیونالیستانی لایه نگرانی یه کگرتن له گهل ئالمان دا، خوی نیشاندیه به لام له نازهربایمان کاردانه وهی کورد له ناست شهر دا تا راده یه که له ژیر چاودیری دهلته عوسمانی و تمنانه ت سهر به خۆ له چالاکیه کانی سوپای نهو دهلته بهرچاو ده که ووت، هرچنده پالهری هوزه کان و دانیشته وانی شاری سابلآخ جیاوازیو له نه وانی تر که له جینگه ی خوی باسی لیه ده کری.

بۆچۈنەكانى ويلهلم ليتن كۆنسولگەرى ئالتان لە تەۋرئز لە سەردەمى شەپرى يەكەمى جىھانى دەسلەپتىكى كەروسەكان كەمىك دۋاى ھاتنى عوسمانى بۆ ناو شەپ، لەبەر ئەۋەى كە لە ھاۋكارى و يەكگرتنى كوردى نازەربايجان و عوسمانىيەكان دلتىابوون، تەنانت بەر لە ھەجۋەلى سۈپاى كورد و عوسمانىيەكان دەستيان كورد بە گرتنى سەركردە و بازەرگەكانى كورد و عوسمانىيەكانى ناو شارى تەۋرئز. (۶)

دەپلۇماتى روس و. ۋىدېنسكى كەمىك بەر لە دەستپىكردنى شەپ بۆ ۋەزارەتى دەرەۋەى روسىيە ئاگادارى كوردبۆۋە كە "كارىيەدەستانى تۈرك لە ناۋچەكانى سنوورى لەئىز چاۋدېرى ۋالى ۋان بەنھىنى لە گەل زۆرىيە كوردانى ناۋچەى ۋرمى پىۋەندىيان سازكردبو و بەلتىيان دا كە كەلپەلى شەپ و تەقەمەنىيەكى بەرچاۋيان پىتەن تاكو لەو شەپرى كە پىگومان لە گەل روسىيە تەۋش دەبى پىشتىۋانى لە تۈركىيە بكن". (۷) نىكتىن كونسولى ئەۋكاتى روسىيە لە ۋرمىش لە بارەى ھۆكارى يەكەمى ھاتنى كورد بۆ ناو شەپ دەۋوسى: "پەلامارى كورد زىاتر بۆ ئەۋ راگەياندىنى جىھاد دەگەپاىۋە كە لە لايمەن تۈركەكان بلاقراۋەۋە. بەھۋى ئەم جىھادە بو كە كوردەكان راپەرىن و لە زستانى سالى (۱۹۱۴-۱۹۱۵) ۋەك لافاۋ بەرەۋ دەشتى پرخىر و بېرى ۋرمى شۆپ بوۋنەۋە. " (۸) بەلام بەپى بۆچۈنى كەسەۋى ھۆكارە سەركىيەكانى بەشدارى كورد لە شەپ بۆ ئەۋ ركاۋەرى و قىنە كۆنە دەگەپاىۋە كە لە نىۋان ئەۋان و مەسىحىيەكاندايە، ئىستا بەھۋى روسەكان چەكداركرابوون و ھەزى ھۆزەكانى كورد بۆ تالان و بۆۋى ھاسىيەكانى دەگەپاىۋە. ئەۋ لەم بارەيەۋە دەۋوسى: "لە دەۋرۋەرى ۋرمى جگە لە چىۋۆكى روس و عوسمانى، چىۋۆكى كورد و ئاشوورى ببوۋە ھۆى گرتىكى دىكە. كورد لە تالان و بۆۋى راھاتبوۋ و ھەمىشە چاۋەپۋانى دەرەتەك بو كە بەپى كەۋن و ھەر گۈندەك كە كەۋتە سەرىنگايان، تالانى بكن. ئاسوورىش كە سالەھى سالى لەئىز دەست مىسۋىنرە ئەمىرىكىيەكان و فەرەنسىيەكان، رىق و قىنيان لە ئاست مۇسلمانان ھەلگرتبوۋ و دۋاى ھاتنى روس بۆ ئىران، خۇيان پىۋە نوۋسانن و ئامادەبوون بۆ ھەر زىان گەياندىنىك بە ئىران كە لەۋ كاتەدا روسەكان تەفەنگ و كەلپەلى شەپيان پىتەابوون". (۹)

(رىچارد كاتم) بايەخى راگەياندىنى جىھاد بە كەمتر دەزانى لەۋ رقى كورد لە بوۋنى سۈپاى روسىيە لە ناۋچەكەدا ھەبىۋە دەۋوسى: "لە گەل ئەۋەبى كە كوردى ئىران ھەنچەتەكى باش بوۋن بۆ پىۋاگەندە تۈركىيە لە جەنگى جىھانى يەكەمدا، بەلام ئەۋ رقى كە لە سالى (۱۲۸۸) ھەتارى ۱۹۰۹-ز لە سۈنگەى داگىر كوردنى نازەربايجان لە لايمەن روسەكان ھەلىان گرتبوۋ، زۆر كارىگەرتەر بوۋ لە پىۋاگەندە راگەياندىنى جىھاد كە سولتان دەرى كوردبوۋ پىجگە لەمە، بانگەيشت كوردنى

تورکیه‌ی عوسمانی بۆ ئەوێ گونده‌کانی ئەرمەنی و ئاسوری نشینی تورکیه و ئێرانیش) تالان بکەن، شتیکی سەرغیراکیش و بەدئیان بوو".^(۱۰) لپتینیش که له بەره‌به‌ری شەردا بۆ تەوڕیز له کونسولگه‌ری ئەمریکا خۆی هەشاردابوو ئاماژە بەم خالە دەکا که هاوکات له‌گەڵ پێش‌وه‌چوونی سوپای تورک به‌ره‌و ناوه‌ندی نازەربایجان "دەپراوکییه‌کی قوول له‌ نێوان خەلکی مەسیحی له‌ تەوڕیز دەبیندرا. چیرۆکی ترسانکیش له‌ باره‌ی توندوتیژی کورده‌کان بڵاو ده‌کرایه‌وه".^(۱۱) له‌ مانگه‌کانی یه‌که‌می شەڕ ژماره‌یه‌ک له‌ زانایانی ئایینی موختی کوردستانی عوسمانی به‌ رێکوپێکی هاتنه‌ رۆژئاوای نازەربایجان و خەلکی کوردی ئەم ناوچانه‌یان بانگه‌یشت ده‌کرد بۆ جیهاد و غەزا له‌ به‌رانبەر مەسیحیه‌ کافره‌کاندا، ته‌نانه‌ت ناچار ئەفسه‌ری ئەلمانی نامه‌یه‌کی له‌ زانایانی شیعه‌ی که‌ریه‌لا هێنابوو بۆ کورده‌ سوننیه‌کانی ورمی که‌ له‌ نامه‌یه‌کدا داوایان له‌ کورد کردووه‌ واز له‌ جیاوازی ئاینزایی به‌یئن و له‌گەڵ شیعه‌کان یه‌کگرن و له‌ به‌رانبەر کافران بوه‌ستن.^(۱۲) چهند پیاویکی ئایینی کورد کونسولی عوسمانی له‌ ورمی یارمه‌تی ناچاریان ده‌دا له‌وه‌ولانه‌ی که‌ ده‌یدا. ئەم هه‌ولانه‌ به‌ تیکرایی بۆ رووسیه‌ جێی مه‌ترسی و زیان بوو، چونکه‌ ئەم ولاته‌ به‌ر له‌ شەڕ هیچ بایه‌خێکی به‌ کێشه‌ی کورد نه‌ده‌دا و داواکارییه‌کانی پیاوه‌ چالاکه‌کانی کوردی عوسمانی به‌ هه‌ند هه‌لته‌گرت که‌ داوایان لێکرد ده‌وریکی بنچینه‌یی له‌ چاره‌نووسی کورد ببینی، ئیستاش ده‌بینن که‌ هێز و زه‌ی جه‌نگی و هه‌ستی کورد له‌ خزمه‌ت عوسمانیده‌یه‌، بۆیه‌ هه‌ولێ دا زه‌ره‌ له‌ نیوه‌ بگه‌ڕێننه‌وه‌ و پلانیك دابه‌ری بۆ ئەوێ کورد له‌ خۆی نزیک بکاته‌وه‌. لازاریف له‌ باره‌ی ئەم پلانه‌ ده‌نووسی: "وه‌زاره‌تی جه‌نگی قه‌فقاز (K.B.O) له‌ سه‌ره‌تای شەڕ، (۲۵) هه‌زار ته‌فەنگ و (۱۲) ملیۆن فیشه‌ک و (۲۰ تا ۲۵) هه‌زار رۆیل بۆ به‌ریاکردنی راه‌پێنی کورد و ئەرمه‌ن و ئاسووری، ته‌رخان کرد. ئیسماعیل ئاغای شکاک، سه‌رۆکی هه‌وێ زه‌رزا له‌ ئێران و (شیخ عه‌بدولقادر، عه‌بدولپه‌زاق به‌درخان) و سه‌رکرده‌کانی تری کوردی عوسمانی ئاماده‌یی خۆیان بۆ به‌شداری له‌م پلانه‌، راگه‌یاند.^(۱۳) نیکتینیش وێپای دانپیانانی به‌ بوونی ئەم پلانه‌ ده‌نووسی: "ناوی هه‌ندی له‌ سه‌رکرده‌کانی کورد که‌ ئێمه‌ له‌م ناوچانه‌ و تووێژ و دانیشتمانی له‌گەڵ کردوون به‌م شیوه‌یه‌ی خواره‌وه‌: به‌درخان به‌گ و گورگین به‌گ زاده‌ده‌شت، بارو خالۆ و ته‌یمور ئاغای شکاک - عه‌بدوللا به‌گ و به‌گ خانی بنار، که‌ریم خان و پیر به‌گی هه‌رکی، سلیمان خانی مه‌نسور ئەله‌مالیک زه‌رزا خەلکی شنۆ - هه‌مه‌زه‌ سه‌لمان مامه‌ش - سه‌رکرده‌کانی موکری له‌ ده‌رویه‌ری بۆکان و عه‌لی خان کورپی سه‌رداری موکری که‌ تورک کوشتیان.^(۱۴)

ناشکرایه که رووسییه دهیویست واکا که له رقی کورد بهرانبه به رووسییه کهم بکاتهوهو نامانجی دووه می سیاسه تمهداری رووس له یه کگرتنیان له گهل کورددا نهوه بوو که به راکیشانی کۆمه لگهی کوردی بۆ ژیر دهستپژی سیاسی خۆی، نه گهر هاتوو عوسمانی له شهر تووشی شکست بوو نهوا جی پییه کی پتهو دواي شهر بۆ خۆی دابین بکا له دابهشکارییه کی خاکی عوسمانیدا. که ندال له م باریهوه ده نووسی: "رووسییه قهیسهری (له سهرده می شهردا) له هه مان کات که به لینی ناردنی یارمه تی داراییه کی زۆری به بزوتنه وهی میلیلی کورد دهدا، به شیویه کی پراکتیکی هه ولای دا بۆ نه وهی کوردستان به خۆیه وه بلکینی. رووسه کانیش وهک زل هیزه کانی تری ئیستعماری وهک به ریتانیا و فهره نسا که له هه وله کانی خۆیان به مه بهستی به رینترکردنی قه له مپه وهی خۆیان و ئیستعمار که لکیان وه رگرت له ناودارانی کورد و تورک و عهرهب و ئهرمه نی و بۆ گه یشتن به نامانجیان وهک ئامرازیک سوودیان له کورد وه ده گرت. (۱۵) به لام هه بوون نهو کوردانهش که بایه خیان به فه توای جیهادو راگه یاندنی شهر نه دا و دژی وهستان، ئهم دژایه تییه له سهره تادا له کوردستانی عوسمانی ده ستپیکرد و له دواي گه یشته ئیرانیش، نیکتین له م باریه وه ده نووسی:

"سلیمان خانی مه نسور ئه له مالیک ئه نجامی کاره کانی کوردی ئیرانی له به شداریکردنی جیهاد دا لیک دابۆوه، تاکه که سیک بوو که کاتی تورکه کان له م ده فتره نیشته جیپوون، نه چوهه سه لماس... مه سه له ی جیهاد به هۆی شیخ و مه شایخ و موریده کانیان زۆر زوو له کوردستان بلاو بۆوه. ته نیا یه کی له شیخه کان به ناوی شیخ بابا که له ده وره یه ی سابلاخ خه ریکی (زوه د و ته قوا) بوو لای کوردان جیگهی ریزو حورمه ت بوو، دژایه تی راگه یاندنی جیهادی کرد و تورکه کان له زستانی ۱۵- ۱۹۱۶ هه ر له سۆنگه ی ئهم دژایه تییه ی نهو و خۆشه ویستی و دلۆفانی نهو له ناست مه سیحیه کاند، له سیداره یاندا.

شیخ بابا ئهم جیهاده ی به پیچه وانهی یاسا و ریسای ئیسلامی ده زانی و له بهر نهو ئاکامانه ی که لپی ده که وته وه، له سه ری رازی نه بوو. هه ره ها هه ندی له کوردان پیجگه له وهی که پڕوایان به م بانگه شه ی جیهاد نه بوو، به لکو دژی داگیرکاری خاکی ئیران بوون که ئیران پیشووتر بیلایه نی خۆی راگه یاندبوو له وان ه حاکمی پیشووی سابلاخ سه یف ته له سه لته نه سه ردارای موکری، محمد خانی حاکمی بانه، مه حمه د حوسین خان و سه یفه دین خانی سه قزی ده بی ئامازه یان پی بکری. دوکتور (که مال مه زه هر ته حمه د) له باره ی کاردانه وه ی پیاوه سوپایه کانی تورک له ناست کوردانی دژ به عوسمانی ده نووسی:

"جەندرمەى تورك زۆر بە توندى دژەكانيان سەركوت دەكرد. بۆ ئموونه تەنيا لە يەكى لە ناوچەكانى كوردستانى ئيران دوو سەردارى دژى خۆيان (مەحمەد حوسەين خان و سەيفەدين خانى سەقر)يان لە سەدارە داو بۆ ترساندننى خەلكى ئەم دەفەرە چەند رۆژتيك تەرمەكانيان ھەر بە دارەوہ بوو". (١٧)

پلانى رووسەكان بۆ سەمىجراكيستانى كوردان كاريگەر نەبوو و تەنانەت (عەبدولقادر و سەمىق)ش پەيمانى خۆيان لە گەل ئەوان پشتگوێ خست و ھێرشيان بۆ سەرمە يەكەى سوپاي رووس. ئەم ھێرشانە كاتى خەستەر بوون كە توركەكان چەك و تەقايان لەبەر دەستى دەرەبەگى كورد دانائو مەلایەكانىش پڕۆپاگەندەى جىھاديان دەكرد لە خزمەت عوسمانىيەكان بۆ ئەوێ ھەستى ئايىنى خەلكى كورد بىزوتىن.

لە نێو بەلگەكانى وەزارەتى جەنگ و دەرەوہى رووسىيەى قەيسەرى بۆمان دەرەكەوێ كە ئەم مەلایانە ھەميشە لە تەك ھێزى تورك بوون و لە راستيدا رۆلى پێوەندى راميارى - واتەبيان لە نێوان دەولەتى عوسمانى و موسلمانانى كورد دەبينى، بۆ ئموونه دەكرى ئامازە بە پراپايەخترىنى ئەوان واتە (شەيخ عەبدوللا جەلالەدين) بكري كە بەرپرسي كاروبارى جەنگى بوو و ھەر ئەویش بوو كە حوكمى جىھادى سولتانى عوسمانى بە كوردەكانى باكور راگەياند و لەگەل ئەمەش (٢٥٠) سندوق چەك و تەقايى لە نێو خەلكى سابلاغى موكرى دا بەشكرد. (١٨) بە دريژايى دوو سالى يەكەمى جەنگ، ھەولتى بەردەوامى رووسىيە بۆ نزىكبوونەو و يەكگرتنىان لەگەل كورد لە ئارادا بوو، بەلام ئەنجامىكى ئەوتۆى نەبوو.

باسيل نىكتين لە بارەى ئەم دەست پيشخەريانەى كار بەدەستانى رووس لەم بارەيەو دەنووسى: "وہك ييستومە لە ناوچەى چالاكيەكانى جەنەرال باراتوف (فەرماندەى ھێزى رووس لە خاكى ئيران) ريككەوتنامە گەليك لەگەل كوردان بەستراو، بەلام بە ئەنجامى چاك نەگەيشتون، ھىچ بەلئىنى ئەوان جيتى پراو نىيە، خودى منيش لە ورمى ئەم ھەلانەم كردوو، (بەلام ھەر كە بۆم دەرەكوت كە ھەر جۆرە ريككەوتنىك لەگەل كوردان كاريكى بە خۆرايى و بى ئەنجامە، خۆم بە وردبوونەو لە بارودۆخى كوردستان و زمانى كوردى خەريك كرد". (١٩)

لە وەلامى ئەم پرسیارە كە بۆچى سەرانى كورد و رووس نەيانتوانى ريك بكەون و ھاوكارى يەكتر بكەن، بۆ ئەم ھەلومەرجە گشتىيە دەگەریتەوہ كە ئازەربايجان بە تورك و كوردەوہ لە سەردەمى شۆڤشى مەشرووتە تووشى سياسەتى ئاڤەوا و پەلاماردەرى رووسەكانى نىشتەجيتى ناوچەكە بوون و

ئەو زەمىنەى لەبارى بۆ رەخساندى پېتوئەندى و ھاوکارى نېتوان رووس و كوردى تەنەنت بەر لە جەنگىش لەنېتو بەردبوو. ھەرچەندە لە سەدەى نۆزدەھەم ژمارەىك لە كوردان لە جەنگى رووس و عوسمانى، لە خۆمەت رووسەكان بوون لەوانە فەوجى سوارەى كورد كە برىتى بوو لە (٤٠٠) سوارە لە جەنگى (١٨٢٩ز)، فەوجى سوارەى فارس و ئىرەوان لە شەرى كرىمە (قەرم) كە گشتىيان كورد بوون، ھەرەھا مىلىشىاي كورد كە پىكھاتبوو لە (١٣٠٠) سەرباز لە شەرى (١٨٧٧-١٨٧٨) لە دژى عوسمانى بە سەركردايەتى ھەندى جەنەرالى كورد وەك (جەغفەر ئاغا و عەلى ئەشەرە شەمس ئەلدىنوف) بەشداریبون.^(٢٠) بە لەبەرچاوغرتنى رەھەندە جۆراوجۆرەكانى ئەم پەرسە دەكرى بگەینە ئەم ئەجماعە كە زۆرىەى سەركردە كوردەكان كە بەدواى ھەل دەگەپان بۆ بەرژەوئەندى خۆيان، پىيان ناخۆش نەبوو لەگەڵ دەولەتى رووسىە رىك بەكمون و تەنیا ناستەنگ لەسەر رىگەيان دژايەتى كردنى پياوانى نايىنى كورد و خەلكى كوردى دانىشتوى شارەكان و ترسىيان لە تۆلەسەندەوئەى سەربازانى تورك بوو.

خالى گەنگ لىرەدا ئەمەىە كە لەگەڵ پەرسەندى شەرى، گوشارى توركانى لاو لەسەر كوردان بۆ رەشەبگىرى و بەسەرباز كردنىان لە لاىەك و پىشەرەوى رووسەكان لە ناو خاكى عوسمانى لە سالى (١٩١٦)، واى لە ناسىونالىستانى كوردى عوسمانى كرد كە رىكخراوىكى سىياسىى لە ئازەربايجان ساز بكەن كە ناكرى بە يەكەم پارتى كوردى لە ئىران حسىب بكرى، چونكە بەرپۆبەرانى سەركەى ئەم پارتە (شىخ عەبدولقادر كورى شىخ عوبەيدوللا) و ئەوئەى ئەو سەيد تەھا ئەفەندى و سەرانى تر، كوردانى تابىعى عوسمانى بوون. رىكخراوى ناویرا و زیاتر لە يەك ئەلقەى سىياسىى كەم ھوجوئە دەچوو كە كەردەكانیان زۆر سەركەوتوو نەبوو.

نىكتىن لە بارەى ناكامى ئەم دەزگا سىياسىیە كە بەناوى (جەمعیەى ئىستىخلاسى كوردستان) (كۆمەلەى رزگارى كوردستان) و كۆمىتەى ئازادى كوردستان بەناویانگە دەنووسى: " رۆژىك لە ورمى كوردىك ھاتە دىتنى مەن كە لە لاىەن كۆمىتەى ئازادى و سەربەخۆی كوردستان رەوانە كرابوو و نامەىەكى كۆمىتەى ناویراوى بۆ مەن ھىتابوو كە ناوەرۆكەكى ئازادىخاوى و سەربەخۆى كوردستان بوو و بابەتى تىدا بوو لە دژى توركەكان و لەگەڵ ئەوئەى كە سەروۆكى كۆمىتە كەسىكى دەستپۆ و بە دەسلەلتى كورد بوو، بەلام بە ئامانجیان نەگەشتى.^(٢١)

ئەم سەركردە دەستپۆیە ھەمان سەيد تەھاى ئەفەندى بوو كە نىكتىن لە كىتەبەكى كورد و كوردستانى خۆیدا بە راشكاوى ناوى دەھىتى. (لازارىف)یش ئامازە بەم مەسەلەىە دەكات و

دهنووسی: "له سهره‌تای جهنگی جیهانی یه کهم، کۆمه‌له‌ی "نیست‌خلاسی کوردستان" له ئێران سازبوو. ئاماڤی سهره‌کی ئەم رێک‌خراوه یه‌ک‌گرتنی گشت ناوچه‌کانی کوردنشین و دامه‌زراندنی حکوومه‌تیکی کوردی بوو. "(۲۲) ئەویش وه‌ک نیکتین له‌ هه‌ڵسه‌نگاندنی خۆی بایه‌خیکی ئەوتۆ به‌م پارتە نادات و له‌ باره‌یه‌وه ده‌لیت: "به‌لام ئەم حزبه له‌ رووی کارکرد و کاریگه‌ری به‌سهر خه‌لکی کورددا، له‌م ئاسته‌ دا نه‌بوو که بایه‌خی پێی بدری". "(۲۳) به‌لام کورده‌کان له‌ رۆژئاوای تازه‌بایجان ده‌ستیان کرد به‌ هاتنه‌ ناو شهر، چونکه له‌ویدا ده‌سته‌کانی موجاهیدی مه‌شروته‌خوازی تازه‌ری که له‌ ئه‌نجامی گوشاری حاکی رووسیه له‌ ناوچه‌که هانای بۆ عوسمانی بردبوو و هه‌ر له‌ گه‌ڵ پێک‌دادانی سنوورپاریزانی رووسیه و عوسمانی له‌ سنوور تێپه‌ڕین و له‌ته‌ک کوردان هورۆمیان برده‌ سهر یه‌که‌ی سه‌ربازی رووسه‌کان.

که‌سه‌روی له‌م باره‌یه‌وه ده‌نووسی:

"له‌ تازه‌بایجان هه‌روه‌کو باسمان کرد جه‌نگ له‌ دوولاهه ده‌ستیپێکرد، یه‌کیان له‌ سنووری بازرگان، له‌ ورمی و ئەوێریان له‌ سنووری بانه و له‌ سابلاغه‌وه و له‌ هه‌ردوو جێگا‌دا موجاهیدانی ئێرانی و کوردان پێش‌هه‌ر بوون و عوسمانیه‌کان له‌ دواوه‌ی ئەوان بوون. "(۲۴) به‌پێی نووسراوی کونسولی ئەو کاتی ئە‌لمانیای لیتن، و، لێک ده‌دێته‌وه که به‌شی هه‌ره‌ زۆری هی‌زه‌کانی ژێر فەرمانی موختار به‌گی شه‌محال، فەرمانده‌ی عوسمانیه‌کان، که له‌ هه‌شته‌می کانونی دووه‌می (۱۹۱۵) ته‌وێریان داگیرکرد، ئەو کوردانه‌ بوون که جلی کوردیان له‌به‌ربوو و ژماره‌یه‌کی که‌م له‌ عه‌ره‌ب و تورک له‌ته‌کیاندا بوون. "(۲۵) خه‌لکی ته‌وێر به‌ده‌ست و دیاری به‌خێرهاتنی شه‌رکه‌رانی کوردیان کرد و پاراستنی نووسینگه‌ی کونسولی ئە‌لمانیای به‌ کورده‌کان سپێردرا. دیپلوماتی ئە‌لمانی که سه‌رسام بوو به‌و سام و هه‌یه‌ته‌ی شه‌رکه‌رانی کورد، له‌ باره‌ی ئەوان وای بۆ ده‌چی:

"ئەم سه‌رکرده کوردانه پیاوگه‌لی به‌سام بوون که ئەگه‌ر که‌سی بۆ یه‌که‌م جار یه‌کی له‌وانی ده‌دی، هه‌ستی ده‌کرد که له‌ گه‌ڵ پاشایه‌ک رووبه‌رووبۆته‌وه، هه‌یه‌ت و شکۆداری شاهانه‌یان هه‌بوو، ئەوان به‌ پێچه‌وانه‌ی گشت خه‌لکی رۆژه‌لات، چاو له‌ چاوی مەرۆ‌قه‌ ده‌نێن و پیاوانه‌ ده‌ستت ده‌گوشن. کورده‌کان ده‌بێ هه‌مان کاردوش (کار‌دۆخ)ی کۆن بن که (گه‌زنه‌فۆن) باسی لێوه‌ کردبوون. ئایا ئەوان هه‌مان ره‌گه‌زی بالا نین که له‌ کێوه‌کانی کوردستان نیشته‌جێبوون؟ من هه‌یچ کات ئەو هه‌موو جوانی و شکۆداریه‌تییه‌ پیاوانه‌یه‌ی که له‌وان دا کۆبۆوه، نه‌مبینیوه. بێنیی ئەوان له‌و رۆژی له‌ ژێر وێنه‌ی قه‌یسه‌ر، ئەو هه‌سته‌ی لای من ورووژاند که ئەوان خۆین و ره‌گه‌زێکی ره‌سه‌نیان هه‌یه. ئەندامی

له‌شیان ناسك، قاجیان باریك، ده‌ست و بازووی به‌هێژ، چاوێكی تیۆ، به‌ژێكی زراڤ، قسه‌ له‌پوو و به‌جهرگ، ئه‌وان هه‌موو ئهم تاییه‌قه‌ندیانه‌یان هه‌بوو". (٢٦) ئه‌و دان به‌وه‌دا ده‌نی كه‌ هۆزگه‌لی كورد هه‌رگیز ماڵ و سامانی خه‌لكی ته‌ورێزێان تالان نه‌كرد، ئاماده‌یی پێ له‌ سه‌ركه‌وتنی كوردان له‌ ته‌ورێز زۆری نه‌خایاند و له‌دوا رۆژه‌كانی مانگی كانوونی دووه‌می ١٩١٥، پاشه‌كشهی ئه‌وان به‌ره‌و میانداو و سابلاخ ده‌ستپێكرد. لێت كه‌ لهم پاشه‌كشیه‌ له‌گه‌ڵ نه‌فسه‌رانی تورك و كورده‌كان بووه‌، وێرای شیکردنه‌وه‌ی بارودۆخ و بابته‌گه‌لی سه‌رنجراكێش سه‌باره‌ت به‌ بنه‌ماله‌ی قازیه‌كان، تاوانی شكست ده‌خاته‌ ئه‌ستۆی عوسمانیه‌كان و باس له‌ ناپێكی رێكخه‌ستی سوپا نه‌بوونی چه‌ك و تفاق و نه‌بوونی ئاماده‌یی و لاوازی هێزه‌كان ده‌كا و كه‌لێن و ناكوژی بیروپا له‌ نێوان میرزا فه‌تاحی قازی و كورده‌كانی تر له‌گه‌ڵ نه‌فسه‌رانی عوسمانی له‌ باره‌ی چۆنیه‌تی درێژه‌دان به‌ جه‌نگ له‌ به‌رچاوی ئه‌و بزر نه‌بوو. (٢٧) عوسمانیه‌كان هه‌میان ده‌كرد به‌ ته‌واوه‌تی ده‌قه‌ره‌كه‌ چۆل بکه‌ن و كورده‌كان خوازیاری پێكه‌ینانی هێڵێكی به‌رگری له‌ میانداو بوون و بێجگه‌ له‌مه‌ سه‌باره‌ت به‌ دابه‌شکردنی چه‌ك له‌ نێوان عوسمانیه‌كان و كورده‌كان جیاوازی و ناته‌بابی زۆر له‌ بیروپا هه‌بوو، به‌ جۆرێك كه‌ له‌ مه‌هاباد نه‌فسه‌رانی پله‌ به‌رزى تورك وه‌ك حلمی به‌گ و فه‌وزی به‌گ كه‌وته‌نه‌ به‌رهێرشی كوردان و نه‌ك ته‌نیا چه‌كه‌كانی خودی خۆیان له‌ کیس چوو، به‌لكو ناچار کران كه‌ ژماره‌یه‌کی زۆر ته‌فنگ و تفاق له‌ نێو هۆزه‌ جۆره‌به‌جۆره‌كان به‌ یه‌كسانی دابه‌ش بکه‌ن.

ئهم هه‌لومه‌رجه‌، هه‌لسه‌نگاندنی نیکیتین ده‌سه‌لمێتی كه‌ له‌ بیره‌وه‌ریه‌یه‌كانی خۆی باسی لێوه‌ کردوه‌: "بنه‌مای پێوه‌ندی تورك و كورد له‌ سه‌رده‌می شه‌ڕ پته‌و نه‌بوو و خه‌لكی تێگه‌یشتوو لێی دُنیا نه‌بوون" (٢٨). وه‌ستانی نازیانه‌ی كوردان له‌ ئاست دوژمن بێ ئه‌وه‌ی یارمه‌تییه‌کی جیدی له‌ عوسمانیه‌كان وه‌رگیری تا ساڵی ١٩١٦ درێژه‌ی خایاند.

له‌ دوایدا قه‌زاكه‌انی سی‌پیریایی كه‌ به‌ دراگۆن به‌ناوبانگ بوون، هه‌شت هه‌زار كه‌س له‌ خه‌لكی مه‌هاباد و هه‌موو دانیه‌شتوانی شه‌نۆیان قه‌تل و عام كرد و به‌پێی نووسینی د. كه‌مال مه‌زه‌هر ئه‌حمه‌د رابهری خۆراگر میرزا فه‌تاحی قازی كه‌ تافی لاوتی و پیری خۆی له‌ رێگه‌ی خزمه‌ت به‌ خه‌لكی ناوچه‌كه‌ به‌سه‌ربردبوو (بۆیه‌ دوژمنانی خه‌لقی كورد تینوی خۆینی ئه‌و بوون) تا دوا فیشه‌ك شه‌ڕی كرد و له‌ دوایدا له‌ سه‌نگه‌ر هاته‌ دهر و به‌ دوژمنی گوت: ئیستا ده‌توانن له‌سه‌ر لاشه‌ی من و كۆره‌كه‌م تێپه‌رن و شاره‌كه‌م داگیر بکه‌ن، حه‌قده‌ گولله‌ به‌ سینگی ئه‌و كه‌وتبوو. (٢٩)

میرزا فەتاحی قازی بە مانەوێی لە تەنیششت خەڵکە کەمی خۆی و وەستانی لە بەرانبەر بە دوژمن تا دوا دۆلەیی خۆینی، هەڵکەوتی بنەمالەێ قازیەکانی لە ناو هزری کوردەکان پتر لە جاران پتەو و سەقامگیر کرد.

سێلدا تەکان و قەزاقەکانی رووس لە کۆتایی جەنگ، مائی قازی فەتاح، بازاڕی شاری مەهاباد و کتێبخانەێ سەیف ئەلقوزات مەهابادی، شاعیر و مەلای خزمی قازی فەتاح کە پتر لە هەشت هەزار بەرگ کتێبی دەستنوس و دانسەقی هەبوو، ناگر تێبەردا. بە جورئەتەو دەکری بگوتری کە دلێرانەترین خۆراگری خەلکی ئێران لە بەرانبەر رووس و ئینگلیزەکان لە سەردەمی جیهانی یەکم، بۆ کورد و تەنگستانیەکان لە باشووری ئێران دەگەڕیتەو. ئەو گۆرانکاریە سەرەکیە کە لە ئەنجامی جەنگ لە کوردستانی باکوور روویدا، پێوەندی هەبوو بە زێدەبوونی رۆلی بنەمالەێ قازیەکانی مەهاباد لە کاروباری سیاسی ناوچە کە. دواێ شکستی رووسەکان لە سەرەتای سالی (۱۹۱۵) لە هێزەکانی هاوێشی کورد و تورک، لە سەر پای ئەفسەرانی تورک و لە سۆنگەێ دەستپۆیی قازیەکان لە نێو خەلکیدا، فەرمانپەرەوایی دوو شاری میانداو و مەهاباد درایە میرزا فەتاح و نامۆزاکەێ قازی عەلی و کاروباری رێکخستنی بەرخۆدان لە بەرانبەر دوژمن، بەرپەرەردنی خەلک و بەرپرسانی رێتی حکومەتی، بەجێ گەیا نندی رۆلی پێوەندی نێوان عوسمانی و جەنگاوەرانی کورد، بە ئەندامانی ئەم بنەمالەێ سێردرا. بنەمالەێ قازیەکان لە سەرەتای سەدەێ بیستەمدا، زۆریەیان پیاوانی ئایینی و شارنشینانێک بوون کە خاوەنداری مامناوەندی بوون لە گوندەکانی دەورووبەری مەهاباد کە چالاکی رۆشنیرانە، ئەوانی کردبوو بە بەشێک لە چینی ناوەند و پێشکەوتووی شارنشین. کاتی بەشداری ئەندامانی ئەم بنەمالەێ لە بەرپەرەردنی ناوچە کە پرپایەختەر دەردەکەوێ کە بزاین گەورە سەرۆک هۆزەکانی وەک سەمکو، قەرەنی ناغای مامەش و عەلی خانی دیبوکری، بە خۆیان و ئەو هۆزانە کە لە گەلێاندا یەکیان گرتبوو، هەر کامەیان نێوان دوو تا پێنج هەزار شەڕکەریان لە ژێردەست بوو، بەلام هێشتاش رۆلی سیاسی ئەوان بە بەراورد لە گەل قازیەکان زۆر کز بوو. شیکردنەوێ هەلسۆکەوتی قازیەکان چەندین خاالی گرنگی میژوویی کوردی باکوورمان (لە ئێران) بۆ رۆشن دەکاتەو کە بریتین لە:

۱- پەرەسەندنی سیاسی مەهاباد لە سەرەتای سەدەێ بیستەم لە رێگەێ پەرورەردەکردنی چینی مامناوەندی شارنشین دەستپێکرد کە خوازیاری پتر بەشداریکردن بوون لە کاروباری سیاسی و تا رادەیک کە هەلومەرج بواری دەدا لە چوارچێوەێ دەسکەوتەکانی بنەمالەێ قازیەکان لە سەردەمی شەڕ ئەو خاالە دا بینکرا.

۲- قازیه‌کان ئەو کاتەدا کە حوکمرانی شاره‌کانی میانداو و مه‌هابادیان له‌ نه‌ستۆ گرت، یه‌که‌م هه‌نگاویان هاویشته‌ له‌ گۆزپینی بالا‌نسی هه‌زه‌کانی نیتوان هه‌زه‌کان و شارنشینانی کوردستانی باکوور و لابرندی بالا‌ ده‌ستی کلاسیکی سه‌رکرده‌ی هه‌زه‌کان که له‌ سه‌رده‌می حکومه‌تی ره‌زا شا و دامه‌زراندنی کۆمه‌ڵه‌ی ژ.ک و حزبی دیمۆکرات و کۆماری مه‌هاباد ته‌م راستیه‌ ده‌سه‌لمێندری و شیتوازیکی ته‌واو و جیدی به‌خۆیه‌وه‌ ده‌گری.

۳- له‌ ناوچه‌کانی کۆردنشین نێران به‌ پێچه‌وانه‌ی کوردستانی عوسمانی، جەنگی جیهانی یه‌که‌م ناسیۆنالیزمی عه‌شیره‌تی دروست نه‌کرد یاخود به‌هێزی نه‌کرد، به‌لام هه‌لکه‌موتی سیاسیی، کۆمه‌ڵایه‌تی پیاوانی ئایینی کوردی، به‌ تایبه‌تی له‌ کوردستانی باکوور پتر له‌ جاران پته‌و کرد. زی‌ده‌بوونی رۆڵی قازیه‌کان و شیخ محمەد مه‌ردۆخ له‌ کێشه‌کانی سه‌رده‌می جه‌نگ نمونه‌ی ئاشکرای ته‌م راستیه‌یه‌.

۴- گۆی له‌ مستبونی خه‌لکی مه‌هاباد و کوردانی ده‌فه‌ری موکریان له‌ قازیه‌کان، به‌وه‌ هۆی نه‌وی که‌ بنچینه‌یه‌کی مه‌عنه‌وی و روحی دا به‌ره‌زی بۆ ده‌ستپۆیی نه‌وان له‌ ده‌یه‌کانی دوا‌ی له‌ نیتوان کوردانی باکوور به‌ تایبه‌تی مه‌هاباد که‌ کارکردی وردو به‌جێ چه‌ندین که‌سی کاریگر و به‌ کولتوری دیکه‌ی ته‌م به‌مه‌اله‌یه‌ وه‌ک سه‌یف ته‌لقوزات و قازی محمەد، به‌لگه‌ی ته‌م راستیه‌یه‌.

۵- کوردانی ئازهریایان و به‌ تایبه‌تی قازیه‌کان، له‌ شه‌ریاندا له‌گه‌ڵ رووسه‌کان له‌ رووی روحیه‌وه‌ به‌ شێوه‌یه‌کی سه‌ربه‌خۆ له‌ نێران و ته‌نانه‌ت عوسمانی ده‌جووتینه‌وه‌ به‌ درێژایی شه‌ر جگه‌ له‌وه‌ی که‌ زه‌مینه‌ی هاوکاری و دۆستایه‌تی نیتوان کورد و ئازهری نه‌هاته‌ دی، به‌لکو به‌پێی نووسراوی بینهری رووداوه‌کان "لیت" هه‌ندێ ده‌سته‌ی چه‌کداری ئازهری و لایه‌نگرانی حاکمی پێشووی نیسته‌باد، سه‌مه‌دخانی (شوجاع ته‌لده‌وله‌)، بۆ خۆشترین کردن له‌ راست رووسه‌کان، په‌لاماری دوا‌وه‌ی سوپای کورد و تورکیان ده‌دا، بۆیه‌ پیاوانی فەتاح قازی به‌رله‌ پاشه‌کشه‌کردنیان له‌ میانداو، باره‌گه‌ی حکومه‌تی ته‌ویان سووتاند. (۳۰) له‌ راستیدا ده‌ستور راستینی ئازهری له‌ شانۆی سیاسه‌ت و ن بپوون. ته‌م جۆره‌ رووداوانه‌ ده‌بووه‌ هۆی نه‌وه‌ی که‌ کورده‌کان پتر له‌ جاران خۆیان ته‌نیا و جیا له‌ ئازهریایان هه‌ست پێ بکه‌ن، و به‌ شێوه‌یه‌کی گشتی درزی کۆنی نیتوان کورد و ئازهری له‌ ته‌نجامی جه‌نگ قولتر بۆوه‌. لیتن کۆنسولی ته‌لمانیا له‌ باره‌ی چاوپێکه‌موتنی خۆی و قازیه‌کان و دانوستانیان له‌ شاری مه‌هاباد ده‌نوسی که‌ له‌ باره‌گای حکومه‌تی شار سه‌رکرده‌کانی کوردی ناسی و نه‌وان بریتی بوون له‌ قازی عه‌لی حاکمی سابلاخ و نامۆزای قازی فەتاح، قازی عه‌لی برای قازی فەتاح،

گوتاریژی نوژی هینی، کوری مامی قازی فەتاح و هتد... قازی عەلی خەتییی نوژی هینی هاته دیتنی من و پینی گوتم که برایه‌که‌ی میرزا جه‌وادخان قازی که دانیشتووی به‌رلین، شار لۆتنبورک، شه‌قامی موه‌زن، پلاکی ژماره‌ چل و حه‌وته، سه‌رنوسه‌ری (دیپ) سه‌فاره‌تی ئیتران له به‌رلینه‌وه‌ داوای لیکردن که نامه‌یه‌کی بۆ به‌رم، ره‌زامه‌ند به‌ووم... شه‌وه‌ له‌گه‌ڵ من باسی له‌ ویسته‌کانی کورد کردو داوای کرد که ته‌ک برایه‌که‌ی شه‌م داواکارییه‌ بگه‌یینه‌ته‌ ده‌وله‌تی شه‌لمانیای. (٣١) ته‌نانه‌ت شه‌وه‌ باسی له‌وه‌ کرد که هه‌ژگه‌لی کورد حه‌ز ده‌کا پیوه‌ندی راسته‌وخۆی له‌گه‌ڵ شه‌لمانیای هه‌بی و گوته‌ی "کوری حاجی ئیلخانی که له‌ سه‌رکرده‌کانی کورد به‌و و پتر له‌ پینج هه‌زار سواری له‌ژێر ده‌ست دابه‌و، هاته‌لام و سه‌لای باوکی به‌من راگه‌یاند و گوته‌ی که ناماده‌یه‌ شه‌گه‌ر به‌توانی به‌جیته‌ ژێر سیبه‌ری پشتیوانی شه‌لمانیای، به‌یته‌ به‌رپرسته‌ک له‌ کۆنسولیه‌ت و لایه‌نی جیی بروای ده‌وله‌تی شه‌لمانیای له‌ مه‌هاباد و گشت که‌سانی هه‌زی خۆی (هه‌زی به‌ناوبانگی موکری) به‌خته‌ ژێرده‌ست شه‌لمانیای و کاریبه‌ده‌ستانی شه‌لمانیای". (٣٢)

به‌م شه‌ویه‌ خه‌لکی موکریان له‌ژێر سه‌رکرده‌یه‌تی قازی فەتاح که به‌پیی نووسینی لیتا "شانازی شه‌وه‌ی به‌رکه‌وتبوو که به‌یته‌ سه‌رکرده‌ی کوردان و فه‌رمانه‌روای جی بروای توره‌که‌کان و ده‌سه‌لاتیکی بی سنووری هه‌بوو له‌ سه‌بابلاغه‌وه‌ تا میانداو". (٣٣) بۆ یه‌که‌م جار به‌ شه‌ویه‌کی ناڕه‌سی به‌رپوه‌به‌ردنی کاروباری ناوچه‌کانی کوردنشین بۆ ماوه‌یه‌کی کورت، که‌وته‌ ده‌ستی و شه‌م رووداوه‌ وه‌که‌ نه‌زموونیکێ رامیاری، له‌ ماوه‌یه‌کی درێژخایه‌ن بووه‌ شه‌وه‌ی که‌ کوردانی باکوور چاوی تی بېرن و کاریان بۆ بکا.

گۆرانکارییه‌کی تر که له‌ شه‌نجامی جه‌نگ هاته‌ کایه‌وه‌، لایه‌ردنی ده‌سه‌لاتی به‌مه‌اله‌ی موکری به‌و که شه‌م به‌مه‌اله‌یه‌ ته‌نیا هه‌زی رامیاری کورد به‌وون که هه‌میشه‌ له‌ته‌ک حه‌کوومه‌تی ناوه‌ندی، له‌ سه‌رتاسه‌ری سه‌رده‌می حه‌کوومه‌تی قاجاره‌کان، به‌وه‌په‌ری دله‌سوژی و جیدییه‌وه‌ خه‌مه‌تی ئیترانیان کردبوو که به‌شه‌وه‌ له‌ سیداره‌دانی (مه‌حه‌مه‌د حوسین خانی سه‌یف شه‌له‌سه‌لته‌نه‌) سه‌رداری موکری و کوره‌که‌ی عەلی خان له‌سه‌ر ده‌ستی عوسمانییه‌کان، کۆتایی به‌ ده‌سه‌لاتداریان هات.

سه‌یف شه‌له‌سه‌لته‌نه‌ به‌ر له‌ ده‌سته‌پیکردنی جه‌نگی گه‌وره‌، پیوه‌ندییه‌کی نزیک له‌گه‌ڵ شه‌له‌کساندر کۆنسولی رووس له‌ مه‌هاباد سازکردبوو و گوايه‌ هه‌ر له‌به‌ر شه‌م هه‌کاره‌، هه‌له‌که‌وته‌ی خۆی له‌ ناوچه‌که‌ سه‌قامگیرکردبوو، هه‌ولێ دا سه‌قزیش به‌خته‌ سه‌ر ناوچه‌ی قه‌له‌مه‌رپه‌وه‌ی خۆی و ماوه‌یه‌کیش له‌م کاره‌ی سه‌رکه‌وتوو بوو. (٣٤)

به دلتيايهوه بنه ماله‌ی قازيه كان و سهرهك هۆزه كانی موكری، به ره‌زامه‌ندی و دلتخۆشی سه‌ییری له‌ناوچوونی هیترۆ ده‌سه‌لاتی عه‌زیز خانیان كردووه، چونكه دياره گۆرهبان بۆ ئه‌وان چۆل بووه.

ئه‌نجامینکی تری جه‌نگی جیهانی له كوردستانی باكوور بریتی بوو له هاتن و په‌نا به‌ری و ئاكنجی بوونی نه‌ستوورییه‌كانی ژێرده‌ستی عوسمانی له ورمی و ده‌ورو به‌ری. ورده و رده ژماره‌ی ئهم مه‌سیحیانه له ناوچه‌كه زیادی ده‌كرد و له سالی ۱۹۱۶ به‌دواوه، سه‌هرانی ئه‌وان به پشتیوانی یارمه‌تی دارایی و سوپای رووسییه، وێرای پێكهێنانی سوپایه‌کی كارامه، بیریان له دا‌پ‌اندنی ئازه‌ربایجان و پێكهێنانی كۆمارێکی سه‌ربه‌خۆ كرده‌وه و له‌م ناوه هۆزی شكاكیشیان بۆ لای خۆیان راكێشا.

كاركردی ئهم جیاخوازان، هه‌ستی خۆدوورخستنه‌وه‌ی كوردانیان له حكومه‌تی ناوه‌ندی، پتر كرد و بووه هۆی سه‌ره‌ه‌ڵدانی هه‌ندی رووداو كه كاربه‌گه‌ری له سه‌ر شوپشی سه‌كۆ هه‌بوو كه له به‌ندی دواتر ئاماژه‌ی پێده‌كه‌ین، به‌لام له ویلايه‌تی كوردستان، سوپای رووس له (جه‌مادی دوهم سالی ۱۳۳۴ ه.ق) ۱۹۱۳ز شاری سه‌نە داگیركرد و جه‌نه‌راڵ بارا‌تۆف فەرمانده‌ی هیتری هیترشبه‌ری بیانی، سهره‌ك هۆزه‌كانی له "دادانه" كۆكرده‌وه و شورایه‌کی یه‌كگرتووی هۆزی پێك هێنا. رووسییه پتر خوازیاریبوو كوردانی باشوور به‌گه‌ڵ خۆی بجا یاخود به‌ لایه‌نی كه‌م له‌بێ لایه‌نی ئه‌وان دلتیا بیت. شیخ محمد مه‌ردۆخ ده‌لی كه‌ توركان له كاردا‌نه‌وه‌یان به‌رانبه‌ر به‌م هیترشه‌ی رووسییه، ده‌ستیان كرد به‌ دروستكردنی یه‌ك‌یتیه‌کی هۆزی نوێ له كوردان به‌ یارمه‌تی شیخ مه‌حمود به‌رزنجی یه‌كی له سه‌هرانی ده‌ستۆی سلیمانی و ئاماده‌یی كو‌نسولی رووسییه له سه‌نە، له ماله‌ی مه‌حمود خانی كانی سانانی له هه‌ورامان. (۳۵) ئهمه یه‌كه‌مین هه‌مجۆلی سیاسیی شیخ مه‌حمود له نێو كوردانی ئێران بوو و دوور نییه كه بناغهی هاوكاری نێوان ئهو و سه‌هرانی هه‌ورامان واته جه‌عفهر له‌وتی و مه‌حمود خانی كانی سانانی هه‌ر له‌م سالا‌نه‌ی جه‌نگ بنیات نه‌رابێ. ده‌وله‌تی عوسمانی هه‌زی ده‌كرد كه له ویلايه‌تی كوردستان، ته‌نیا له‌گه‌ڵ كوردان كار بكات، بۆیه تا بۆی لوبا ریگر ده‌بوو له سه‌قامگیری هیترۆ ده‌سه‌لاتی ده‌وله‌تی كاتی له‌م ویلايه‌ته. هه‌ر له‌به‌ر ئه‌مه‌ش، كاتی (نیزام ئه‌له‌سه‌لته‌نه) ی مافی سه‌روۆکی لیژنه‌ی ده‌وله‌تی كاتی، حكومه‌تی كوردستانی به (موشیر ئه‌له‌سه‌لته‌نه) سپارد، سه‌ردار ره‌شیدی كوردستانی كه به‌م دوايه‌ی بیجاری له رووسه‌كان وه‌رگرتبۆوه، له‌م هه‌وا‌له نیگه‌ران بوو و به‌پێی نووسینه‌ی مه‌ردۆخ، ته‌هری‌كی بۆ هه‌مه‌دان بۆ لای عه‌لی ئیحسان پاشای فەرمانده‌ی هیتری تورك ناردو ناره‌زایی خۆی له دانانی (موشیر ئه‌له‌سه‌لته‌نه) ده‌رپری و سكا‌لای له (نیزام ئه‌له‌سه‌لته‌نه) كرد، له ئه‌نجامدا (موشیر ئه‌له‌سه‌لته‌نه) دوا‌ی هاتنی بۆ سه‌نە له جه‌وتی مانگی سه‌فه‌ری ۱۳۳۵ ه.

ق ۱۹۱۴ز بۆی دهرکەوت که ناتوانی کاروبار هەلسووپێتی بە تاییهتی دواى هاتنى سى هەزار سەربازی عوسمانى بە دوازدە دانە تۆپەوہ بۆ ناو شار، لیڤەدا هەستى بە لاوازی خۆی کرد. (۳۶)

لە ئەنجامدا لەژێر گوشاری عوسمانیہکان و پێداگرتنی کوردان، حکوومەتی کوردستان درایە سەردار رەشید. شێخ محەممەد مەردوخ ئەم دانانەى سەردار رەشید دەگەرێتێتەوہ بۆ هەولێ خۆی و حاجی عزالمالکی ئەردەلان و دهنووسى: "ئەو باروودۆخە خێلەکیە و هاتنى سوپای بیسانیم بینى، بۆم دەرکەوت که پەرچەم و بۆینباغ (ئەفەندیاتى) ناتوانی حکوومەت بکا، بەلکو شەپرکەر و تەفەنگ (هێز) دەرەقەتی ئەم باروودۆخە دین، بۆیە پریارم دا که سەردار رەشیدی بگەرێتەوہ بۆ حکوومەت، بۆ ئەم مەبەستە چوومە کرماشان، (نیزام ئەلسەلتەنە) م لەم رەوشە ئاگادار کردەوہ. جەنابی (حاجی عزولمالیک) که خەزینەدارى دەولەتى کرماشان خەزى سەرداریش بوو، پێشووێر ئاگادارم کردبۆوہ. لە کۆتاییدا سەردار بۆ کرماشان بانگ کرا... لە سەرەتای (رەببعولسەول) فەرمانى حکوومەتى کوردستان بۆ سەردار دەرچوو و (موشیر ئەلسەلتەنە) لادرا". (۳۷)

بەلام (حاجی عزولمالیک)ی ئەردەلان که لە دەولەتى کاتى، وەزیری سوودەکانى گشتى و بازرگانى بوو، لە بیرەوەرپێهەکانى خۆى ئامازە بەم خالانە دەکا که ئەو پێی خۆش بووہ که مامى خۆى حاجی سەردار (موکەررەم ئەلمەلیک) حکوومەتى کوردستان لە ئەستۆ بگرێت نەک سەردار رەشید، بەلام دەولەتى کاتى ئەمى هەلبژاردو گوتی بفرای ئەو ئەدا. (۳۸) ئەم رووداوہ ئەوہ دەسەلمێتی که کوردانى باشوور و پیرای وەفادارى و خۆشەمویستییان بۆ ئێران، پێیان خۆش بوو که ساییەتى کوردی ناوچەکە، کوردستان بەرپۆبەرەن و لەم ناوہ تورکەکانیش پشتیوانیان لى دەکردن، چونکە دەولەتى عوسمانى گەرەکی بوو که لە ناوچە سوننەنشینەکان، لەگەڵ کاربەدەستانى سوننە مامەلە بکا، لە لایەکی تر خەزى دەکرد که دەولەتى کاتى بى هێز بکا و بیخاتە ژێر تیشکی سیاسەتەکانى خۆی.

(عزولمالیک) لە کۆچەرەن بوو و خەزمەتیکی بەرچاوى بە دەولەتى کاتى کردبوو. ئەو بوو که کاروبارى دارایی دەولەتى کاتى رێکخستەوہ و توانی بە سوودوەرگرتن لە دەستپۆیى و ئیعتبارى خۆى لە ناوچەى کوردستان، سەربازانى فەوجى (زەفەر) (فەوجى کوردستان لە سەردەمى قاجار) لە ماویەکی کەم کۆیکاتەوہ و بینیریته کرماشان. ئەو ئەوکاتەى که بۆ عوسمانى کۆچى کرد، لەگەڵ ناسیۆنالیستانى کوردی ئەوى رووبەرۆ دەبیتهوہ لەم بارەیهوہ دهنووسى: "لە ئەستەمبۆل، کوردانى عوسمانى وەجاغیکی کوردی (بە تورکی کورد ئەجاقى) لە بەرانبەر تورک ئاجاقى، پێکھێنا بوو، که بەهۆی جەنابی ئیحتشام ئەلسەلتەنە بالیۆزى گەرە، داوايان لى کردم که بچمەناو رێکخواوەکیان،

من پيم گوتن نه گمر به نديك له په پړه و پرېوگراميان زنده بكن، واته نه گمر نه وهی كه كوردستاني عوسمانيه به ئيران بلكيندری، ده چمه ناو ريځخراوی (ته جاق كوردی)، نه وهك بانگه شهی سهر به خوئی كورد پتويست ناك، چونكه كوردان له ره گهزی پاکی ئيران و هر به شيك كه له نه نجامي كومه ليك هوكارو شهر له ئيران جيا بۆ ته وه، ده بيت به ئيران بلكيندر ته وه كه نيشتماني سهره كييهو بيتته به شيكي دانه پراوی ئيران و كاتي (كورداني عوسماني) پيشنياري منيان ره كرده وه، منيش نه چومه ناو ريځخراوه كه يان". (٣٩)

ته مه رو به پر و بوونه وهی يه كي له گه وهه پياوان و نهرستيو كراته كانی و يلايه تي كوردستانه له سهرده می بئ ده سلا تي ئيران له ناست مه سه له ی سهر به خوئی ناوچه كوردن شينه كان و پيكه پتاني كوردستاني گه وهه، ته مه داكو كي كردنه له وهی كه كورداني باشور نار ه زوومه ندن له چوار چيوهی خاكي ئيران دابن و هه وه ها ته مه نهو راستيه ده رده خا كه كورداني ئيران له م كاته دا به ته واوه تي چوپينه ناو ناسيو ناليزمی موديرنی ئيرانی كه ده سكه وتی مه شروته بوو و ناماده بوون به به خشي ني گيانی خو يان بپارزين. له م ماوه يه دا، هه ستي نه ته وايه تي كوردی له كوردستاني ئيران له نارادانه بوو و بېر بۆ چوپونيان وابوو كه هه موو گه لانی دانيشتووی ئيران، ئيرانی حسيب ده كرين. له مانگی (شهوالی ١٣٣٥) ك. ق. ١٩١٤ ز كوميته ی سزادان به هو ی يه كي له نه ندانه كانی خو ی كه كورد بوو به ناوی (بهادر نه له سه لته نه) ی بانعی (حاج زه مان خان) كه له مه وي تش سهر و كي نه زميه (نظميه) ی شاری سنه له سهرده می فهران په وايی سهر دار محیی بوو، نامه يه كي له گه ل سئ بلا و كراوهی كوميته ی بۆ شيخ محمد مه ر دوخ نارد و داوا ی ليت كرد كه لقى كوردستاني كوميته ی سزادان له ژير چاوديری نهو پيكه پتندر، به لام شيخ دژايه تي ته م پيشنياره ی كرد، چونكه زه مينه له بار نه بوو بۆ گه شه كردنی كوميته له كوردستان و كار كردنی نهوی بئ ناكام ده زانی. (٤٠) ته م كار ه نه وه ده نو پتي كه كوردان چالاكانه له كاروباری سياسي ئيران به شداری ده كن و بايه خ به بهر ژه وه ندی ولات ده ده ن، به لام روه سه كان داوی شكستی عوسمانی دووباره هه وليان دا كه كورد له ناو "يه كيه تي" گه لی گرد بكه نه وه له خزمه ت خو يان به كاريان به يتن.

عبدوللا ناهيد به كورده كانی سه قز سهر به هو زی فەيزوللا به گی كه له سهرده می شهر له نزیکه وه بينه ری كرده وه كانی روه سه كان بووه ده لي: "روه سه كان له شهر دا زۆر گرنگيان ده دا به نازووقه دا كردن و بئ لایمن بوونی كورد، بۆ ته م مه به سته جه نه رال نه زه رو ف فهران ده ی هتزه كانی روه سه هو لی دا كه ته مه له ده ره به گه كانی كورد له ناوچه ی سه قز و بۆكان بگه يتي، به لام نه نجامي نه بوو". (٤١)

ههروهه ها رووسه كان، حاجی وههاب خانیان کرده حاکمی سهقر، که له گهل برابیه کهی بهناوی (جهلال نهلسه لته نه) نازووقهی پیوستیان بۆ نهوان دابین ده کرد. پاش داریشتنی پلانی سایکس - بیکو که به پیتی نه پلانه چاره نووسی ئیمپراتۆری عوسمانی و داهاتوی گهلانی نهرمهن، تورک، کوردو عهرهب دیاری ده کرا، (ههلبهت به له بهرچاوگرستی بهرژه وهندی ههرسی ولاتی رووسیه، فهرهنسه و بهریتانیا) پرۆیاگهندهی رووسه كان له سالی (۱۹۱۷) بۆ راکیشانی سهرنجی کوردان بۆ لای خۆیان، زنده تر بوو.

رووسه كان که بینیان هیزی بهریتانیا عیراقیان داگیر کردووه، دهیویست رۆژئاوای ئیتران بهاریزن له دهستپۆیی ئینگلیزه كان، بۆیه ههولیان دا تا بکری کورد له خۆیان نزیک بکه نهوه. لازاریف له م بارهیهوه دهنووسی که (زاخار چنکو) نهفسهری سیاسیی سوپای رووسیه له سههرهتای سالی (۱۹۱۷) له گهل سههرانی کورد له کوردستان و کرماشان چاوپیکهوتنی کرد و ههولای دا که رازیان بکا لهوهی هاوکاری له گهل دهولهتی رووسیه بکه، که ههمان کات بوو مینۆرسکی داوای کرد له وهزارهتی دهروهی رووسیه بۆ نهوهی که به ئیستی ئۆتۆنۆمی بدریته کوردی ئیتران، که وهزیری دهروهه رهزامهندی خۆی دهبرپی. (۴۲) له مانگی حوزهیرانی ههمان سال ریککهوتنامهی دۆستایهتی رووسیه و سههرکرده هۆزه كان به نامادهیی زاخار چنکو و نوینهری جهنپال باراتوف فهرمهندهی گشتی هیزهکانی رووسیه له ئیتران واژۆکرا. سهردار رهشید یهکی له واژۆکهکانی نه م ریککهوتنامهیه بوو و کوردهکانی ههمرامان، مهرویوان و کرماشان به ئیتران دا که نازووقهی سوپای رووسیه دابین بکه. (۴۳) بهلام کوردهكان ههه به زوویی بهندهکانی ریککهوتنامهیان له ژیر پی ناو پهلاماری یهکهکانی رووسییان دا. پیاوانی سوپای رووس له تاران خوازیاری لهناویردنی کورد بوون، بهلام وهزارهتی دهروهی رووسیه دژی نه م کاره بوو و به پیتی وتهی گولنیشوف، کۆنسولی رووسیه له ماکۆ، وا چاکتر بوو که ناو و نان به کوردهكان بهرابایه، چونکه نهو سیاسهته نوێیه پتر دهسکهوتی دهبوو و کهسایهتی رووسیهی بهرز دهکردهوه. (۴۴) بهم شویهیه سیاسهتی ئیستعماری رووسیهی قهیسهری له دهسته مۆکردنی کوردان و وروژاندنیان له دژی دهولهتی ناوهندی ئیتران بی تاکام مایهوهو، ههملیسان پیوستی کهلك وههگرتن له هیز دژی کورد ههست پیدهکرا.

دەرهخنام

ناوچە كوردنشینەكانى نازەربایجان، دواى سەركوتکردنى راپەرپىنى شیخ عوبەیدوللا، ئارام بوون. نەبوونى سەركردایەتییەكى بەهیزی ئایىنى، نەبوونى یەكگرتوییەكى پتەو لە نێوان ھۆزەكان و بایەخدانى دەولەتى ناوھەند بە بارودۆخى ئەم ناوچانە، لە دوا دەییە سەدەى نۆزدەھەم لە رینگەى دانانى فەرمانرەوایانى كورد لە سا بلاغى موكرى، بوو ھۆى سەقامگیری ھیمنایەتى لە ناوچەكە. لەم سەردەمەدا، ناكۆكى سنوورى ئێران و عوسمانى چارەسەرنەكراوو و بابى عالى بە لەبەرچاوگرتنى لاوازی زۆرى دەولەتى ئێران، ھەولتى دەدا ھەندى پارچە لە خاكى دراوسى دا بېرى و لە سۆنگەى دژایەتى كردنى رووسىە لەم بارەيەو، بەرپرسانى تورك ھەولیان دەدا لە رینگەى ورووژاندنى ھۆزەكانى كورد لە نازەربایجان ئەم پلانەیان سەریگری. لە ویلايەتى كوردستان زەمینەىكى لە بار بۆ ئامانجەكانى توركان لە ئارادابوو و ئەم راستییە نیشان دەرى جیاوازی كوردستانی باكور لە كوردستانی باشوور لەم سەردەمەدا.

دەست پێشخەرییەكانى دەولەتى عوسمانى بۆ ورووژاندنى ھۆزە كوردییەكان بریتى بوون لە :

۱- راکێشانی ھۆزە یاخیبوووەكان لە دەولەتى ئێران و كۆچدانیان بۆ ناو قەلەمەرەى عوسمانى لە نزیک سنوور.

۲- ساز و تەیارکردنى ھۆزە یاخیبوووەكان بە چەك و پارە بۆ ئەوێ پەلامارى گوندنشینانى ئازەرى سەرسنوور بەدن.

۳- بەخشینى پارە و چەك بە ھۆزە كوردییەكانى ناو خاكى ئێران.

۴- كەلك وەرگرتن لە ھۆزە یاخیبوووەكانى كوردی ئێران بۆ سەركوتکردنى ھۆزە یاخیبوووەكانى كورد لە ناو خاكى عوسمانى.

۵- پرۆپاگەندەى سیاسى و ئایىنى بەربلاوى دیپلۆماتە عوسمانییەكان، لە نێو سەرەك ھۆز و پیاوانى ئایىنى كوردی نازەربایجان.

٦- په لاماری سوپایی بۆ سمر خاکی ئیژان به کەلگ وەرگرتن له سوپای هەمیدییه، که کورد بهشیکی سهرهکی نهم سوپایه بوو و، نهمه ده‌بووه هۆی نه‌وهی که هۆزه کورده‌کان به سانایی هاوکاری له‌گه‌ڵ بکهن.

نهم سیاسه‌ته‌ی عوسمانیه‌یه‌کان، هه‌میشه کورده‌کانی نازه‌ریایانی به‌رانبهر به ته‌ورێژ و ده‌وله‌تی ناوه‌ند راده‌گرت و، چه‌کداربوونی هۆزه کورده‌کان، هاوتهریب بوو له‌گه‌ڵ لاوازی ده‌وله‌تی قاجار. بۆ سهره‌به‌ری و شه‌ری ناوه‌خۆی دوا‌ی مه‌شروته، وای له کورده‌کان کرد که بتوانن له کاریگه‌ری حکوومه‌تی ناوه‌ند دره‌یکه‌ونه‌وه، پاشانیش جه‌نگی جیهانی یه‌که‌م نهم بارودۆخه‌ی توندتر کرد. به‌لام سه‌باره‌ت به مه‌شروته و کاردانه‌وه‌ی کورده‌کان له ناست نهم دیاره‌یه، ته‌نیا له کوردستانی باشوور جۆره وه‌لامدانه‌وه‌یه‌کی نه‌رێنی له ئارادا‌بوو که نه‌ویش زۆر به‌رچاو نه‌بوو. به‌لام خاڵی زۆر گرنگ له هه‌لسه‌نگاندنی مامه‌له‌ی کورد له‌گه‌ڵ مه‌شروته، نه‌وه بوو که کوردی ئیژان به پێچه‌وانه‌ی کوردی عوسمانی، که‌وته خزمه‌تی ناسیۆنالیزمی ئیژانی و دیاره‌یه‌که به‌ناوی ناسیۆنالیزمی کورد لێره نه‌خو‌ل‌قا، به واته‌یه‌کی تر حکوومه‌تی قاجار، سهره‌پای بۆ ده‌سه‌لاتیه‌کی زۆر، توانی یه‌که‌گرتوی نه‌ته‌وايه‌تی ئیژان به‌رده‌وام پیا‌ری‌ژی. یارمه‌تی دانی هۆزه کورديه‌کان به سالار نه‌لدوله‌، به مه‌به‌ستی ده‌سه‌لاتی پتر و پشکداری له ده‌سکه‌وته‌ی شه‌ر و له‌وانه‌یه دژایه‌تی کردن بو‌وی‌ت له‌گه‌ڵ بیری نوی. به‌لام ناسیۆنالیزمی کوردی که له ده‌یه‌ی یه‌که‌می سه‌ده‌ی بیستم له عوسمانی سه‌ری هه‌ل‌دا، نه‌یتوانی سهرنجی کوردی ئیژان بۆ لای خۆی رابکێشی.

جه‌نگی جیهانی یه‌که‌م، بووه هۆی زی‌ده‌بوونی بی‌رو‌پای سهربه‌خۆ خوا‌زانه‌ی کوردی عوسمانی، به‌لام نهم کاردانه‌وه‌یه له ئیژان به‌دی نه‌کرا. چه‌کداربوونی هۆزه کورديه‌کان له ره‌وه‌ندی جه‌نگ و بۆ توانایی ده‌وله‌تی ئیژان، زه‌مینه‌ی ره‌خساند بۆ گه‌شه‌کردنی حمزی دوورکه‌وتنه‌وه له حکوومه‌تی ناوه‌ندی (لامه‌رکه‌زیه‌ت) له لایه‌ن ده‌ربه‌گی گه‌وره که دیارترین نمونه، راپه‌ڕینی سمکۆ بوو. نهم ئاره‌زووانه له‌ژێر کاریگه‌ری مه‌شروته سه‌ری هه‌ل‌دا‌بوو و هه‌ستی نه‌ته‌وايه‌تی کوردی هیش‌تا رۆ‌لی تێدا نه‌گێ‌را‌بوو. نه‌ه‌ج‌امیه‌کی تری جه‌نگی گه‌وره، قو‌ل‌ت‌ربو‌ونه‌وه‌ی جیا‌وا‌زی‌سه‌کانی نی‌وان کوردستانی باکوور و کوردستانی باشوور بوو.

پهراویزه کان

بهندی په کهم

- ۱- خه بات له رڼی کوردستان دا، ن. ۱۰۰ خالفین، وه رگیتې له روسیه وه جه لال ته قی (سلیمانی چاپخانه ی قیام، ۱۹۷۱) ل ۲۱۲.
- ۲- ایران و قضیه ایران، لرد جورج ناتانیل کرن، ترجمه و غ. وحید مازندرانی (تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۹) ۲ مجلد - جلد دوم - ص ۷۰۴.
- ۳- خه بات له رڼی کوردستان دا - ل ۲۱۳.
- ۴- ایران و قضیه ایران - کرن - ج ۲ - ل ۷۰۳.
- ۵- مسائل مرزی ایران و عراق و تأثیر ان در مناسبات دو کشور - دکتر آزمیدخت مشایخ فریدونی (تهران، امیر کبیر، ۱۳۶۹) ص ۳۳.
- ۶- همان مأخذ - فصل چهارم قرارداد اول ارزوم ژیل کتاب - صص ۲۱۹ - ۲۱۷.
- ۷- همان - فصل هشتم از متن قرارداد دوم ارزوم در سال ۱۲۶۳ ه. ق ژیل کتاب - ل ۲۲۱ - ۲۲۰.
- ۸- رساله و تحقیقات سرحدیه - میرزا سید جعفر خان مهندس باشی (موشیر نه لده وله) - به اهتمام مشیری (تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران) صص ۱۷۱ و ۱۷۰.
- ۹- مسائل مرزی ایران و عراق ل ۷۲ - ۶۸.
- ۱۰- کردها - ل ۶۹ - ۶۷.
- ۱۱- کیشی کورد - ج ۱ - ل ۱۹۴.
- ۱۲- گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی - ج ۴ - سند شماره ۶۵۹ - ص ۱۴۵.
- ۱۳- همان مأخذ - سند شماره ۷۱۴ - ل ۲۶۶.

14- La Revue du monde musulman – les Kurds persans et invasion Ottomane, Nicolas. A.L.M.2^{em}. Année – October 1908.N10.P 202 .

15- Ibid – P203 .

۱۶- گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی - ج ۴- سند شماره ۸۰۵ - ص ۵۳۶.

۱۷- همان مأخذ - سند شماره ۸۱۵ - ل ۵۶۰.

۱۸- روزنامه و خاطرات اعتماد السلطنه (سالهای ۱۳۱۳ - ۱۲۹۲ ه.ق) به اهتمام ایرج افشار (تهران، امیرکبیر، ۱۳۴۵) ص ۹۷۵.

۱۹- کیشهی کورد - ج ۱ - ل ۹۷۵.

۲۰- کوردستان له ساله کانی شه پی یه که می جیهان دا - دوکتور که مال مه زهر نه حمده (به خدا، گوری زانیاری کورد، ۱۹۷۵) ل ۱۲۴.

۲۱- گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی - ج ۴ - سند شماره ۸۲۱ - ل ۵۷۳.

۲۲- یادداشت‌ها - عبدالله احمد ره سولی پشده ری - ۲ بهش، بهشی یه که م (به خدا، وه زاره تی روشنیبری و راگه یاندن، ۱۹۹۲) ل ۲۲ - ۲۰.

۲۳- کیشهی کورد - ج ۱ - ل ۲۰۱.

24- Nicolas. A.L.M, op.cit PP 205 – 206 .

25- Ibid – PP 206 – 207 .

۲۶- کیشهی کورد - ج ۱ - ل ۲۰۶ و ۲۰۵.

به‌ندی دوو هه م:

۱- جنبش ملی کرد - کریس کوچرا - ترجمه و ابراهیم یونس (تهران، نگاه، ۱۳۷۳) صص ۳۱ - ۲۷.

- کردها - گروهی از مؤلفان - ترجمه و ابراهیم یونسی (تهران، روزبهان، ۱۳۷۲) چاپ دوم - صص ۷۰ - ۶۹.
- همان مأخذ - ص ۷۰.
- همان جا.
- کردها و کردستان - درک کینان - ترجمه و ابراهیم یونسی (تهران، انتشارات نگاه، ۱۳۷۲) صص ۷۳ - ۷۲.
- همان مأخذ - ص ۷۳.
- همان.
- بنووتنه‌وی سیاسی و روشنفبری کرد له کۆتایی چهرخی نۆزده‌هه‌مه‌وه هه‌تا ناوه‌پاستی چهرخی بیست.
- مزی قزاز (سلیمانی، چاپخانه‌ی ژین، ۱۹۷۱) ل ۲۳ و ۲۲.
- کرد در دائره المعارف اسلام - ترجمه اسماعیل فتاح قاضی - (ارومیه انتشارات صلاح الدین ایوبی، ۱۳۶۷)
- ص ۱۰۴.
- ۱- جنبش ملی کرد - ص ۳۱.
- ۱- کردها - جمعی از مؤلفان - صص ۷۲ - ۷۱.
- ۱- کرد در دائره‌المعارف اسلام، ترجمه و اسماعیل فتاح قاضی - ص ۱۰۵.
- ۱- تاریخ مشروطه ایران - سید احمد کسروی - چاپ ۱۳ (تهران، امیرکبیر، ۲۵۳۶) صص ۵۴۲ - ۵۳۹.
- ۱- کیش‌های کرد - ج ۱- صص ۱۹۵ - ۱۹۴.
- ۱- کردها - ص ۷۲.
- ۱- کیش‌های کرد - ج ۱ - ص ۲۴۱.
- ۱- همان مأخذ - صص ۲۵۴ - ۲۴۹.
- ۱- همان مأخذ - ص ۲۵۲.
- ۱- جنبش ملی کرد - ص ۳۰.
- ۲- کیش‌های کرد - ج ۱- ص ۲۲۵.

1- La Revue du peuple Meditterrane'ens.n 68 - 69. Juillet. December, 1994 – Les Kurds et les etas – Genese et stracture du nationalisme kurd en IRAN – le Dr Abbas Vali – P 149 .

۲- درباره و مبارزات کردستان - حمید مؤمنی (تهران، شبا‌هنگ، ۱۳۵۸) ص ۲۵.

۳- تاریخ کرد و کردستان و توابع یا تاریخ مردوخ - محمد مردوخ کردستانی - ۲ جلد (سنندج - غریقی، ۱۳۵۰) ج ۲ - ص ۲۲۸.

۴- همان جا.

۵- تاریخ مشروطه ایران - احمد کسروی - چاپ سیزدهم (تهران، امیرکبیر، ۲۵۳۶) ص ۱۶۸.

۶- تاریخ کرد و کردستان و توابع یا تاریخ مردوخ - ج ۲ - ص ۲۳۸.

۷- مصاحبه با یحیی صادق وزیری - دی‌ماه ۱۳۷۴.

۸- تاریخ کرد و کردستان و توابع . . . ج ۲ - ص ۲۴۲.

۹- جنبش ملی کرد - کریس کوچرا - ص ۲۱.

۱۰- بیست سال در ایران - دکتر جان ویشارد - ترجمه و علی پیرنیا (تهران، نوین، ۱۳۶۳) صص ۴۸ و ۴۹.

۱۱- ناسیونالیسم در ایران - ریچارد کاتم - ترجمه و فرشته سرک (تهران، نشر گفتار، ۱۳۷۱) - چاپ دوم - ص ۱۰۹.

۱۲- نظری به کردستان و دیداری با شعرای کرد - خالد خاکی (تهران، انتشارات شرق، ۲۵۳۶)

۱۳- تاریخ مشروطه ایران - ص ۲۴۹.

۱۴- تاریخ کرد و کردستان و توابع . . . ج ۲ - ص ۲۷۴.

۱۵- همان مأخذ - صص ۲۷۳ - ۲۶۹.

۱۶- همان - ص ۲۷۴.

۱۷- همان - صص ۲۷۵ و ۲۷۶.

۱۸- همان - ص ۲۷۷.

۱۹- تاریخ مشروطهء ایران - کسروی - صص ۳۶۹ - ۳۶۷.

۲۰- تاریخ انقلاب مشروطیت ایران - دکتر مهدی ملک زاده - ۷ جلد - جلد سوم - چاپ چهارم (تهران، انتشارات علمی - ۱۳۷۳) ص ۴۸۰.

۲۱- تاریخ کرد و کردستان و توابع . . . ج ۲ - ص ۲۷۸.

۲۲- همان جا.

۲۳- تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، دکتر مهدی ملک زاده، ج ۷ - ص ۱۴۵۳.

۲۴- کیشهای کورد - ج ۱ - صص ۲۹۱ - ۲۹۰.

۲۵- کیشهای کورد - صص ۲۹۲ - ۲۹۱.

۲۶- تاریخ کرد و کردستان و توابع - ج ۲ - ص ۲۷۹.

۲۷- همان مأخذ - ص ۲۸۰.

۲۸- کردها و کردستان - درک کینان، ترجمه و ابراهیم یونسی (تهران، انتشارات نگاه، ۱۳۷۲) ص ۱۱۳.

۲۹- کیشهای کورد - ج ۲ - ص ۲۴۹.

۳۰- اسناد و مکاتبات تاریخی ایران (قاجاریه) از ۱۳۱۳ تا ۱۳۳۲ هـ.ق. دکتر محمد رضا نصیری - ۴ جلد - جلد چهارم - سند شماره ۷۱ - صص ۱۶۵ - ۱۶۳.

به‌ندی چواره‌م:

۱- کردما - ص ۷۴.

۲- همان جا.

۳- کیشهای کورد - ج ۲ - ص ۵۰۷.

۴- همان مأخذ - ص ۵۶۰.

۵- تاریخ کرد و کردستان یا تاریخ مردوخ - ج ۲ - ص ۲۲۶.

- ۶- خاطرات لیتن سرکنسول آلمان در تبریز در اثنای جنگ جهانی اول - ویلهلم لیتن - ترجمه و دکتر پرویز صدری (تهران، انتشارات ایرانشهر، ۱۳۶۸) ص ۶۲.
- ۷- کیشهی کورد - م.س. لازاریف - ج ۲ - ص ۵۶۰.
- ۸- ایرانی که من شناختم یا خاطرات ب. نیکیتین کنسول سابق روسیه در ایران - ترجمه و علی محمد فروشی (تهران، انتشارات معرفت، ۱۳۲۹) صص ۲۳۲ و ۲۳۰.
- ۹- تاریخ هیجده ساله آذربایجان - احمد کسروی - چاپ دهم - (تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۱) ص ۵۵۹.
- ۱۰- ناسیونالیسم در ایران - ریچارد کاتم - ص ۱۱۲.
- ۱۱- خاطرات لیتن - ویلهلم لیتن - ص ۱۱۱.
- ۱۲- کیشهی کورد - م.س. لازاریف - ج ۲ - ص ۵۶۰.
- ۱۳- همان مأخذ - ص ۵۶۸.
- ۱۴- ایرانی که من شناختم - ب. نیکیتین - ص ۲۳۲.
- ۱۵- کردها - گروهی از نویسندگان - ص ۷۴.
- ۱۶- ایرانی که من شناختم - صص ۲۳۳ - ۲۳۲.
- ۱۷- کوردستان له ساله‌کانی شه‌پی یه‌که‌می جیهان دا، ص ۶۱.
- ۱۸- کیشهی کورد - ج ۲ - ص ۵۹۴.
- ۱۹- ایرانی که من شناختم - ص ۲۳۰.
- ۲۰- کورد - مینورسکی - همه سه‌عید همه که‌ریم، کردویه‌تی به کوردی (عیراق، زانکزی سه‌لاحه‌ددین، ۱۹۸۴) صص ۱۷۵ - ۱۷۴.
- ۲۱- ایرانی که من شناختم - ب. نیکیتین - ص ۲۳۰.
- ۲۲- کیشهی کورد - م.س. لازاریف - ج ۱ - ص ۲۲۵.
- ۲۳- همان جا.
- ۲۴- تاریخ هیجده ساله و آذربایجان - سید احمد کسروی - ص ۶۰۰.

۲۵. خاطرات لیتن - ویلهلم لیتن، صص ۱۱۸ - ۱۱۶.
۲۶. همان مأخذ - صص ۱۱۸ - ۱۱۷.
۲۷. همان مأخذ - صص ۱۴۸ - ۱۴۰.
۲۸. ایرانی که من شناختم - ب. نیکیتین - صص ۲۲۴ - ۲۲۳.
۲۹. کردستان له ساله کانی شهر یه که می جیهانی دا، دوکتور که مال مه زهر شه حمه د - ص ۶۳.
۳۰. خاطرات لیتن - ویلهلم لیتن - صص ۱۴۵ - ۱۴۳.
۳۱. همان مأخذ - ص ۱۴۶.
۳۲. همان مأخذ - ص ۱۴۷.
۳۳. همان - ص ۱۴۲.
۳۴. خاطرات من - عبدالله ناهید - صص ۴۶ - ۳۰.
۳۵. تاریخ کرد و کردستان یا تاریخ مردوخ - ج ۲ - ص ۳۲۸.
۳۶. تاریخ کرد و کردستان - ج ۲ - ص ۳۳۲.
۳۷. همان مأخذ - ص ۳۳۳.
۳۸. اولین قیام مقدس ملی در جنگ بین المللی اول با خاطره های آقای حسین سمیعی (ادیب السلطنه) و آقای امان الله اردلان (حاج عزالمالك)، چاپ اول (تهران، انتشارات ابن سینا، ۱۳۳۲) ص ۹۲.
۳۹. همان مأخذ - ص ۱۱۱.
۴۰. تاریخ کرد و کردستان یا تاریخ مردوخ - ص ۳۳۷ - ج ۲.
۴۱. خاطرات من - عبدالله ناهید - ص ۷۱.
۴۲. کتشی کورد - ج ۲ - صص ۶۵۷ - ۶۵۶.
۴۳. همان مأخذ - ص ۶۵۷.
۴۴. همان مأخذ - ص ۶۶۰.

بەشى سىيەم

راپسەپاينسى سىمىمۇ

بەشی سێیەم لە راپەرینی ھۆزی شكاك بە سەرکردایەتی ئیسماعیل ناغای شكاك دەكۆڵیتەووە كە تێیدا باس لە كوشتنی جەعفەر ناغای شكاك و چۆنیەتی گەشتی سمكۆ (ئیسماعیل ناغا) بە دەسەڵات، کاریگەری جەنگی جیهانی یەكەم لەسەر كارەكانی ئەو، جیاخوازی مەسیحییەكان لە ورمی، ناوچەگەریتی شیخ محەممەدی خیاوانی و کاریگەری لەسەر كوردانی ئازەربایجان، تالان و داگیرکردنی شار و گوندەكانی دەوروبەری دەریاچەی ورمی لەسەر دەستی ھۆزە كوردییەكان، نەبوونی ئاسایش، وەستانی باری ئابووری و كوشتاری یەك لە دواى یەكتری و ئاكامەكانی دەكرئ و ھەروەھا لەو بەشەدا لە ھەولێ كوردانی نیشتمانپەرۆری عێراق و تورکیە بۆ گشتگیرکردنی راپەرینی سمكۆ بۆ ئەوێ بگاتە وڵاتەكەیان و كەلك وەرگرتنی سیاسى تورکیە و بەریتانیا لە كوردان، دەكۆڵدریتەووە. لەم بەشە نیشان دەدرئ كە راپەرینی سمكۆ مۆركیكى (Tribalism) دەرەبەگى پێوە دیاربوووە و لە چوارچێوەی خێلایەتیییەكى تەواو دا ئەنجام دراوە.

بەندى يەكەم

زەمىنەكانى راپەرینی سەمۆ

ھۆزى شىكاك لە سەردەمى قاجار

خېلى شىكاك يەككىگە لە خېلە گەورەكانى كورد، كە شويىنى سەرھەلەدان و قەلەمپەوى يەكەميان لە ناسىيە بچووك و دەقەرى ئىمپراتورى عوسمانى بوو. ھۆزگەلى جۆراوجۆر لەم خېلە گەورەيە ھاوكات لەگەڵ ھۆزگەلى قەرقەزىلەكان لە رۆژھەلاتى ئاناتولى لە سەدەى نۆيەمى كۆچى، تا سەرتەى پىگرتنى دەولەتى سەفەوى لە سەدەى دەيەمى كۆچى، پەيتاپەيتا بەرەو ئىران كۆچيان كەردووە.

ھۆزگەلى شىكاك دواى ھاتنيان بۆ ناو نازەريايان لە ناوچەكانى ھەشتەرد، گەمەرد، سەراب و قورچى، لە زەنجىرە چىاي سەھەند تا ميانە، ئاكنجى بوون و لە دوايىدا لە سەردەمى شا عەبباس، دەستەيەك لەوان بۆ بەرپەرچاندەوى پەلامارى ئۆزىگەكان بۆ ناوچە جۆرەجۆرەكانى خوراسان و لەوانە قوچان كۆچەران.^(۱)

ئەو دەستەيە لە ھۆزگەلى شىكاك كە نۆرداوانە ناو شىعەكان و نازەريەكان، زمانى توركى و ئاينزاي شىعيان ھەلپەرد، بەلام ژمارەيەكى كەميان لە ناوچەكانى نزيك سنورى عوسمانى واتە ناوچەى باشورى ماكو، چەھرىق، سۆماى و برادۆست، قوتور، سەلماس و ناوچەكانى ديكە نيشتەجىبوون و ھەم زمانى كوردى و ھەم ئاينزاي خۆيان پاراست (تەنيا شىكاكەكان لە ناو كوردان لەسەر رىياىزى ھەنەفەي) ئەم پاراستنەش لەو ھاتووە كە لە ناو كوردى ھاوزمان و ھاوئاينى خۆياندا دەژيان.

ھۆزى شىكاك لە سەردەمى سەفەوى و ئەفشارى و زەندىيەكان، بە تەواوتى لە ئاست دەولەتى ئىران و ھەفاداربوون و لە راپەرپىنى كوردى موكرى و شەرى بەناوبانگى قەلاى (دەمدەم) لاينەنگرى ھۆزگەلى سەفەوى و شا عەبباسيان كەرد.^(۲)

بەلام لە سەردەمى قاجار، ھۆزى شىكاك بە كەلك وەرگرتن لە لاواى ئىران، لە شەرى دە سالا كە لەگەڵ روسىيە قەيسەرى كرديان، وەردە وەردە بەرەو ياخيپوون ھەنگاويان دەھاويشت. دواى ئەمە، دەبينىن كە شىكاكەكان لەگەڵ ھۆزەكانى ترى كورد و نازەرى و دەولەتى قاجار، پىكدادانيان دەستى پىنكەرد.

يەكەم راپەرپىنى بەرچاوى خېلى شىكاك، لە ياخيپوونى ئىسماعيل ئاغاي سەرەك خېل، دەستى پىنكەرد كە لە سالى ۱۲۲۲ ك.ق (۱۸۰۱ز) لە سەردەمى جەنگى ئىران و روس روويىدا.

له كۆتايى سەدەي نۆزدەھەمى زايىنى و سەرەتاي سەدەي بىستەم، گۆرپانكارىيەكى گەورە لە ئازەربايجان روويدا، كە لە ئەنجامى ئەم گۆرپانكارىيە، ستراكتۆزى خێل و سىستىمى ھۆزايەتى لە نيو ھۆزگەلى ئازەرى تا رادەيەكى زۆر لە نيو چوو و زۆريەى كەسانى خێلى دومبولى، ئەفشار، ماكۆيى و ھتد... لە گوندەكانى دەورووبەرى ئازەربايجان نىشتەجىكران، بەلام لە بەرانبەر ئەمەدا، ھۆزگەلى جەلالى، ميلان، دىيوكرى و فيدراسيوتى بلباس، ھەرەكو جارەن سىستىمى خێلايەتياپاراست و لە ئەنجامدا بالانسى ھىزە سىياسىيەكان و سوپايەكانى پيشوو لە نيو ھۆزگەلى ئازەرى و كورد كە پتر ئازەريەكان زال بوون، لە نيو چوو.

ئەم گۆرپانكارىيە كۆمەلەيەتى - ئابووريە، كاتى روويدا كە دەولەتى قاجارىش تووشى لاوازى سەربازى و رامبارى ھاتبوو، ھەرەھا دەستۆزى رووسىيە لە ئازەربايجان زياتر ببوو و، ھەرەشى پترى عوسمانى دەبوو ھۆ دەسلەدارىتى ھۆزە كوردىيەكان و دەسپىكى ياخيىبونيان بوو لە دەولەتى ناوھەند، بەرلەمە ياخيگەرى ھۆزگەلى كورد بەھۆى خێلە ئازەريەكان، بى خۆتيھەلقورتانى تاران و تەنانەت تەوريز، سەركوت دەكرا، بەلام وردە وردە ئەم ھالەتە لەناو چوو و خێلە كوردەكانى ئازەربايجان، بەرەبەرە لە بەرانبەر دەولەتى ناوھەند وەستان كە لە راپەڕنى سەكۆ گەيشە چلەپۆيە. ھەر ئەم كاتە بوو كە دەولەتى عوسمانى دەستى بە سودووەرگرتن لە خێلاتى كوردى كرد لە بەرژوھەندى خۆى و وروژاندنيان لە دژى بەرژوھەندى ئيران.

كەسەرەوى لە بارەى خێلى شكاك لە (تارىخى مەشروتمەى ئيران) دەلى: "سەرەك ھۆزەكان ھەركات بە ھەليان زانيبايە، بەرانبەر بە دەولەتى ناوھەند دەوستان و تالان و بڕۆيان دەست پێدەكرد. ھەر لەم كاتانە، سەرەك ھۆزەكان و كۆرەكەى جەغفەر ناغا، دەستى كوردبوو بە سەرىپچى لە راست دەولەتى ئيران و لە تالان و پەلامار ئەدەوستان".^(٦)

نيكۆلاسيش كە بەچاوى خۆى مامەلەى شكاكەكانى لە سالى (١٩٠٨) لەگەڵ مەسحىيەكان بىنيو و ھەرەھا سەكالى كوردووە لە تالان و بڕۆى ئەوان لە دۆلى ئالبان، دەنووسى: "شكاكەكان بەويەرى پەستىيە، لە رینگەى تالان و بڕۆ ئيان دەبەنە سەرو ھەندى جارىش ئاژەل بەخىو دەكەن. سەرانى شكاك ھەندى گونديان لەژىر دەستدبوو كە گونديەكان زۆر بە چاكى كاريان لەسەر زەويەكان دەكرد و سوديان بە سەركردەكان دەگەيان، ئەم كوردە نىشتەجى بووانە، پيشووتى بى ئازاربوون، بەلام دواى پيشوونديان لەگەڵ شكاكەكان، فېرى دزى و تالان بوون."^(٧)

به پیتی راپورتی کۆمیسسیۆتی دیاریکردنی سنوور له رێکهوتی ۱۳۱۸ ک.ق ۱۸۹۷ز سهرزێوی محمەد ناغا له چههریق لهم سالددا رهههندی بهربلاوتری بهخۆیهوه دی. میرزا موسا خان سهرۆکی کۆمیسسیۆتی دیاریکردنی سنوور، پێشنیاری به دهوڵت کرد که دوو کورپی نمو وهك بارمته له کۆشکی شادا بهپێلنهوه، بۆ نمووی دهسکوت بکړین.^(۸) له راپورتیکی تر ههر لهم زاته، ناماژه به تهقهلای محمەد ناغاو کورپهکانی دهکا بۆ نمووی بهسهر گوندهکانی چههریق زال ببی که پتر له شهست گوند بوو، تێیدا هاتوو: "پهنا و سێ دانه گوند لهم گوندانهی ناوبراو، له سایهی بهرپوهبردنی چاکی شکاکهکان، نهم نایهتهی قورناتی لهسهر راسته که دهئیت:" وجعلنا عالیها سافلها" و خهلکی نهم دهوت دئیهکهی تریش دهبی بتوانن باج و سهرانهی پێویست بدهن و خهرجی محمەد ناغا و کورپهکەشی بکهوێته نهستۆی نهوان...".^(۹)

سهرۆکی کۆمیسسیۆتی سنوورهکان، له دوایدا باس له ناکۆکی نێوان جهمعهر ناغا و باوکی و برایهکانی تری دهکا و دهنووسی: "جهمعهر ناغا، به ناشکرا ههرپهشی کوشتنی له باوک و برایهکانی دهکرد".^(۱۰) جهمعهر ناغا، لهم کاتهدا به جیدیتهی تهوار، ههولتی دهدا تا خۆی دهسلاک له ناو هۆز وهرگری و باوکی له خۆتیههلکوتانی کاروباری خێل و ناوچهکه دوور رابگری، ههر لهبهر نهمهش لهگهڵ شازاده نهمام قولی میرزا حاکمی ورمی، پێوهندییهکی نزیکی دامهزاند و لههمان کاتدا له عوسمانیش نزیک بۆوه. (تەرفەح نەلدەوڵە) بالیوژی ئێران له نهستهمبول، باس له پێوهندی نزیکی جهمعهر ناغا و جواد بهگی قایقامی قهزای حهமிلییه دهکا و به دهوڵت رادهسپێری که هۆزی شکاک سهرکوت بکا.^(۱۱) له کۆی نهم راپورتانه، وا بهدهردهکهوی که نهبوونی ئیرادهی سیاسی و هیزی تهواو له تاران و تیکدهرییهکانی عوسمانی، ببوه ناستهنگ له رێگهی هیور راگرنتی شکاک له ناست دهوڵتهی ئێراندا. جگه لهمانه، شکاکهکان ههمیشه دهیاننوانی له نێو کاربهدهستانی دهوڵت له تهوڕیز و ورمی کهسانیک بکړن، ههرهوه که له گهشتی یهکهمی (موزه فهره دین شا) بۆ نهوڕوپا، پلانی کوشتنی محمەد ناغا داپزێرا، بهلام نمو دهست پێشخهری کرد و پهناي بۆ ناو ناخوری شا له تهوڕیز برد و "کاربهدهستانی گهوهری دهوڵت نهویان له چههریق هیشتوه".^(۱۲)

بهم جۆره هۆزی شکاک، ورده ورده بووه خاوهنی دهسلاستیکی سیاسی و سوپایی بهرچاو، که ناسایشی ناوچه سنوورییهکانی له سهردهمی مهشروته، رووبهرووی کۆمهلتیک مهترسی کردوه، به شیوهیهکی وا که دهوڵتهی ئێران به چاکی نهدهزانی لهگهڵیدا تووشی شهر ببی.

كوشتنى جه عفر ئاغا و نهنامه گانى

له نيوان سالانى ۱۳۱۸ تا ۱۳۲۳ك.ق ۱۸۹۷-۱۹۰۲ز له نهنامى مملانيى ناوخويى خيلايه تى كه سايه تيه كى به هيز له نيو خيلى شكاك به دهركموت، كه هه مان جه عفر ئاغا كورى گه و ده عه مه ده ئاغا بوو. نمو له كاتي كدا كه باوكى هيشتا زيندوو بوو و به پيچمه وانه ي نهرتي خيلا جزواو جزو ره كاني شكاك، كه سهر كرده ي خويان له ريگه ي راويژكارى و هه لياردن له نيوان تيره ي عه بدوئى و هوزى پساغادا هه لده يارد، به زورى خوي وهك سهرهك خيلا راگه ياند. وه رگرتنى ده سه لات له لايمن جه عفر ئاغا، په لامارى شكاكى بو سهر دراوسيه كان زيده كرد و هيز و توانستى سوپايى نه نامانى هم خيلا زيتر بوو. زال بوونى جه عفر ئاغا له سهر ناوچه ي سنوورى ئيران و عوسمانى، واى كرد كه رووسيه ش به چاوى بايه خموه سهرى جه عفر ئاغا بكا. ههر بويه ش له سالى (۱۸۸۹)، نمو و (عه بدولر هزاق به درخان) و سديد ته ها نه وه ي شيخ عوبيدللايان بو رووسيه بانگه يشت كرد و دواى به خشيى هه ندى ديارى پتيان، كارتكى واكرا كه بتوانن چاويان به قه يسهر نيكولاى دووهم بكه وي. (۱۳)

راستى هم هه واله زاندر او نيه و مينورسكى و لازاريف باسيان نه كردوو و رهنگه ئيگلتن له سهر زارى كوردان و قسه ي ده ورو به ره كاني جه عفر ئاغا و سديد ته ها، له م هه واله دوايى.

مينورسكى كه جه عفر ئاغاي بهر له كوشتنى له ته وريز بيى بوو، ده نووسى ده و له تى ئيران بو ده سه مه موكردنى جه عفر ئاغا، كردى به سنووردارى ئيران له به شيكى سنووره كاني عوسمانى دامه زراند، به لام ئاغاي كورد پاش ماوه يه كى كورت دووباره ده ستبه كرد به روو تكد نه وه ي ده و له مه ندانى ناوچه كه. (۱۴)

مينورسكى ده لى كه جه عفر ئاغا بازرگانان و ده و له مه ندانى ناوچه كه ي تالان ده كرد و ده سه كه مه ته كاني به هه زاران ده به خشى، بويه له نيو خه لكى هه زاردا خو شمويست بوو، به لام جگه له مه كه هم ده ره به گه كورده دواى مردنى بوو به توخيكي ديار له ناو خه لكيدا (مينورسكى پينج سال پاش مردنى جه عفر ئاغا له گه ل خه لكى خيلا كه ي و زيده كه ي و توويژى كرد)، هم راستيه كه نمو ئاسايشى ناوچه كه ي شيواندبوو و ده و له تى هه راسان كردبوو، نه مه ده سه لميى كه هوكارگه لى پتمو و گرنگ، به لايه نى كه مى له ديدى ده و له ته وه، بو كونتروللى نمو به ههر شيوه يه كه بكرىت، له ئارادابوو. (۱۵)

هه‌رحال به فه‌رمانی (محمد علی میرزا) جی‌گری شا که نه‌و سالی واته ۱۲۸۴ ه.ش ۱۹۰ز له تاران بوو، فه‌رمانی‌ه‌وی ته‌وریز، (نظام السلطنه) مافی به فرت و فیتلّ جه‌عفه‌ر غای بۆ ته‌وریز راکیتشا.

سالی ۱۳۲۳ ه.ق له سۆنگه‌ی ناکۆکی و پیکه‌وتنی دانیش‌توانی تورک و ئه‌رمه‌نی قه‌فقاز، وه‌ندی ئه‌رمه‌ن و خه‌لکی ته‌وریز تاریک بوو و شار که‌وته ناو قه‌یران. نظام السلطنه به‌روالته بۆ راستنی ئاسایش له سه‌ره‌ک خیتلی شکاک دا‌وای یارمه‌تی کرد و بۆ دُنیا‌کردنه‌وی ئه‌و قوربانیک‌ی زۆر کرد و بۆ ره‌وانه کرد. پاش ماوه‌یه‌کی که‌م جه‌عفه‌ر ئاغا له باره‌گه‌ی حکومه‌ت له ته‌وریز ژر. عوسمانیه‌کان یه‌کسه‌ر له‌م هه‌له‌یه‌ی ده‌وله‌تی ئێران که‌لکیان وه‌رگرت و خیتلی شکاکیان له مه‌ت به‌رژه‌وه‌ندی خۆیان به‌کاره‌ینا.

رفه‌ع نه‌له‌ده‌وله‌ بالیوزی ئه‌وکاتی ئێران له ئه‌سته‌مبول له باره‌ی که‌لک وه‌رگرتنی ده‌وله‌تی عوسمانی م رووداوه ده‌نوسێ محمد ئاغا د‌وای کوژرانی کوپه‌که‌ی هاته ئه‌سته‌مبول و له چاوپیکه‌وتنی وڵتان له قه‌سری یه‌لدیز خوازیری ئه‌وه بوو که ده‌وله‌تی عوسمانی هۆزی شکاک بۆ تۆله سه‌ندنه‌وه ده‌وله‌تی ئێران یارمه‌تی بدا و تورکه‌کانیش له به‌رانبه‌ر ئه‌مه‌دا پله‌ی پاشایی و هه‌ندی پاره‌و مه‌کیان پیتا. ^(۱۶) (ارفع الدوله) که‌سه‌ره‌وی هه‌ردووکیان باس له‌وه ده‌ک‌ن که له ئه‌نجامی نا‌ره‌زایه‌تی وڵته‌تی ئێران تورکه‌کان پله‌ی پاشاییان له محمد ئاغا سه‌نده‌وه له یارمه‌تیدانی شگه‌زه‌بوونه‌وه. ^(۱۷) به‌لام لازاریف به‌ پشتبه‌ستن به‌ به‌لگه‌کانی وه‌زاره‌تی ده‌ره‌وی روسیه، وێپ‌ای ننان به‌وه‌ی که محمد ئاغا و سولتان له ئه‌سته‌مبول یه‌کتریان بیه‌نیوه هه‌روه‌ها ده‌سه‌لمیتنی که ره‌که‌کان نه‌ک ده‌ستیان له یارمه‌تیدانی ئه‌و هه‌له‌گرت، به‌لگو به‌ له‌ز به‌ره‌و سنووریان ره‌وانه کرد و " ده‌ستیکرد به‌ پرۆیاگه‌نده بۆ عوسمانیه‌کان و پیاوه‌کانی ئه‌و توانیان سه‌ره‌ک هۆزه‌کانی مامه‌ش و مه‌نگور به‌ پاره‌وه‌پول بک‌رن و وایان لی بکه‌ن که خه‌لافه‌تی سولتانی عوسمانی قبول ئه‌ن. ^(۱۸) به‌م شێوه‌یه خرابی له سیاسه‌تی حکومه‌تی قاجاری له کوشتنی جه‌عفه‌ر ئاغا، هه‌م مینه‌ی له باری ره‌خساند بۆ سوپای تورک له رۆژئا‌وای ئازهربايجان له سالی ۱۲۸۶ ه.ش ۱۹۰۱ز) و هه‌م هۆزه سه‌ره‌کییه‌کانی فیدراسیونی بلباس واته مه‌نگور و مامه‌ش و هۆزه‌کانی کاک پتر بکه‌ونه خزمه‌تی سیاسه‌ت و به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانی عوسمانی. یه‌کی له ئه‌نجامه نه‌ریکانی شت‌نی جه‌عفه‌ر ئاغا، بریندارکردنی هه‌ستی ئایینی کورده‌کان بوو، ئه‌وان وای بۆ ده‌چوون که وان بوونه‌ته قوریانی دوژمنایه‌تی شیع‌ه‌کان (به‌ وته‌ی کورده‌کان، عه‌جهم) و سونه‌کان و هه‌لبه‌ت م هه‌سته لای ئه‌وان دروست ده‌بوو که فارس و ئازهری غه‌دریان لیده‌ک‌ن. ئاشکرایه که ئه‌م جۆزه

بۆچۈنە تەنیا لە نۆی کوردی نازەریایان راست بوو و بابەتتیکى لەمىپىنە بوو، بەلام لە ویلايەتى کوردستان لەبەر دراوسىپەتى و پىکەمە ژيانى کوردە سونەکان و کوردە شىعەکان ئەم حالەتە لە نارادانەبوو. نىکىن لەگەڵ گىزانەمەوى لاوکىنکى کوردى که بۆ جوانەمەرگىتى جەغفەر ناغا گوتراوە، کاردانەمەوى شکاکیەکانى بۆ کوشتنى ناغای گەمەرى کورد نیشان دەدا. لەم لاوکە وا هاتوو: "نەخۆشى تاعون لە سەیرانە، هێقى خوازم بچىتە ناو مالى شازادەى جىگىرى ئىزان. ئەو نامەیهکى بۆ باوکى گولزار (کچى جەغفەر ناغا) نووسى بەم جۆرە " وەرە بۆ لای من" لەمەوى که ئەو پىزارىش بۆ خۆى شایەک بوو، ئەو سالى لە خاکی عەجەمستان مایەو، ئەى لاو تو، چقلى چاوى دوژمنانى، تۆ پاشای راستىنى بىبابانى.. لە تەوریزى بە قورگىراو جەژن و ناھەنگە و مەزگىنیاى بە سەیدانى کەمەلاش داو". (۱۹)

لەوانە گەنگەزىن ئەنجامى کوشتنى سەرەك خىلى شكاك، دروستبوونى بىيانگەيەك بۆ سىمكۆ بوو که بۆ سەندنەمەوى خۆتى برايهکەى راپەرئى و بۆ ماوەى پتر لە دوو دەیە رۆژئاواى نازەریایان نوقمى پشوى بکات. هەلبەت رەفتارى سىمكۆ لە سالانى دواتر سەلماندى که مردنى جەغفەر ناغا تەنیا بىيانگەيەك بوو بۆ بەربلاوترکردنى دەسەلاتى تاکەکەى خۆى و دواى ئەمەوى که راپەرین گەيشتە پۆمەى خۆ، ئەم بىيانگەيش لەبەرکرا. لەمەوى که جەغفەر ناغا لە نۆی کوردان بچمىکى سىاسى تايبەتى نەبوو، چونکە لە سەرەمەى هەرەمى خىلىدا بوو، ناکرئى وا بىر بکرىتەو که پىوهندىيەك لە نۆیان ئەو و شارنشینان و گوندیيەکانى کورد هەبوو بى، بە دلنیايەمە دەکرئى بگوترئى که کاردانەمەوى سىاسى مردنى ئەو، جیا لە کارىگەرى ئايىنى که دەيتوانى بە شىوہەکى گشتى لەسەر کوردى نازەریایانى هەبوايە، تەنیا لەسەر توخمە خىلەکیيەکان هەبوو. مسۆگەرە، دواى ئەمە خىلە کوردیەکان لە دەولەتى قاجار دوورکەوتنەووە لە يەکتر نزىک بوونەووە لە دوايىدا بى توانايى تەواوى دەولەت لە ئەنجامى نەبوونى ئاسايش دواى مەشروته و جەنگى گەورە بوو هۆى سەرھەلدانى فیدراسیونى گەورە لە نۆی هۆزە کوردیەکان که بەھىترى سەرکردايەتى لە ئەستوى سىمكۆ دا بوو.

هاتنی سمکۆ بۆ شانۆی سیاسی نازەربایجان

پاش مردنی جەمەفر ئاغا تا ماوەیەکی زۆر هۆزی شکاک لە سنووری عوسمانی بەسەر برد و محمدە ناغاش کۆچی دواوی کرد. لە ئەنجامدا ئیسماعیل ئاغا کۆپی دووھمی ئەو کە لە نێو کوردان بە سمکۆ بەناوبانگ بوو، بۆ بە سەرکە عەشیرەت. شکاکەکان بە درێژایی سالانی ۱۹۰۶، ۱۹۰۷ ز.ش بینەری پێکەوتنی دەستورێخوازن و لایەنگرانی ئیستبداد بوون و ھەرھەھا یارمەتی عوسمانییەکانیان دەدا، بۆ ئغوونە لە پەلاماری سوپای عوسمانی بۆ ناوچەی "وزنە" لە سالێ (۱۹۰۷) بێجگە لە ھەشت گوردان (فەوج) تورک و ھەوت گوردان ھەمیدیە کە لە موسڵ نێردرابوون، ھۆزگەلی شکاک، پێران و بەگزادەش بەشداریبوون. (۲۰) بەلام ھۆزی شکاک نەیدەویست کە تەنیا پشت بە عوسمانی ببەستێ و پیشتەر پێشنیاری سولتانی عوسمانی رەتکردبۆوە کە تەبەییەتی عوسمانی و ئاکنجیبوونی لە خاکی ئەو ولاتە بوو. (۲۱) بەلام ھاتنە سەر تەختی محمدە عەلی شا، ھەلومەرجێکی نوێ بۆ سەرتاسەری ولات بە تەبەییەتی نازەربایجان رەخساند کە لە ئەنجامی دۆژمنایەتی لایەنگرانی شا یاخود ئیستبداد بوو لەگەڵ دەستوری خوازن کە لە ناو چوونی دەسکەوتەکانی شۆرش و دووبارە بنیاتنانەوی سیستمی ئیستبدادی (سەرپۆیی) لەگەڵ خۆی ھێنا.

خەلکیکی ھە (عەین ئەلدەولە)، ئەتابەک، (ئێقبال ئەلسەلتەنە) ی ماکۆیی و ئەوانی دیکە کە سەرۆکی حکومەتی یاسا و سەرھەڵدانی پەرلەمانیان لە بەرژووەندی و دەسلەتیی سیاسی خۆیان نەدەزانی، وردە وردە بە فەرمانی شا و ھەرمەکامیان بە شیوەی تەبەییەتی خۆی، قۆلی لێ ھەلکرد کە ستراکتۆرەکان و بنکەکانی نازادێخوازن لە نێو بەرن.

ئێقبال ئەلسەلتەنە بۆ لە باربردنی مەشروئەخووانی ماکۆ و خۆی، داوا یارمەتی لە ھۆزی کوردی جەلالی، میلان و ھەیدەر کرد کە بە ھاریکاری ئەوان توانی شاری ماکو لە (جەمادی یەکەم ۱۳۲۵ ک.ق) داگیر و ئامادەیی ھێرش بۆ سەر نازادێخووانی خۆی بوو. کوردانی یەکگرتوو لەگەڵ سەرداری ماکۆ دەستیانکرد بە تالانکردنی ناوچەکانی دەورووبەری شاری خۆی و یەکەم ھێزی نێردراو لە لایەن ئەنجومەنی ئەو شارە لە مانگی رەجەبی ۱۳۲۵ ک.ق تێک شکێنران. کەسەرۆکی وادەنۆتیی کە سەرداری ماکۆ لەسەر راسپاردەیی ئەتابەک، بەرھەڵستکارانی سەرکوت دەکرد. (۲۲) لەم کێشەکیشە، ھۆزی شکاک بەشداریبوون و لە نزیکەوێ چاودێری بارودۆخیان دەکرد. لە ئەنجامدا دواي زنجیرەیکە پێکەوتنی پەرشوێلاو جەنگی ئەسلی نێوان موجاھیدانی خۆی (دەستورێخوازن) و

سەرداری ماڤۆ لە رێکەوتی ٤ی شەعبانی ١٣٢٥ ک.ق (ز) لە گوندی سوکمن ئاباد روویدا. نووسەری میژووی خۆی باس لە بەشداری سەمکۆ لە شەپەکان دەکا و دەنووسی:

"ئیسماعیل ناغا لە گەرما و گەرمی شەپ سوکمن ئاباد بێ ئەوەی کەس ناگادار بکاتەوه یان لە پیشەموه روخسەت وەرەگرت بەخۆی و سێ سەد سوارە هااتە ناو گۆرەپانی شەپ و سوپای ماڤۆ و کوردەکان بەهۆی پشتیوانی لێ کردنی ئەو و سوارەکانی، وزەیان هاتەوه بەر و موجاهیدانیان تێک شکاند. سەردار بۆ قەرەبووکردنەوهی ئەم چاکە ی ئیسماعیل ناغا، گوندی قوتوری پێ بەخشی، بەلام ئیسماعیل ناغا پاش نیشتەجێبوونی لە قوتور، هەمدیسان دانەدەمەزراو دێیەکانی دەورووبەری خۆی تالان دەکرد." (٢٣)

ئەنجومەندی تەوڕێز کە لە ناو کاودانە ی خۆی پەڕێشان بوو، شانیدیکی شەش کەسی بۆ ناوچە کە هەنارد تاکو دانوستان و دیالوگ لە نێوان سەردار و ئازاد یخاوازان ئەنجام بدات. لە ناشتی نامەیدە کە لە نێوان هەردوولای شەپ واژۆکرا، سەرداری ماڤۆ بەلێنی دا کە کوردەکان لە تێکدانی کینگەکان و تالانی دێهاتەکان بوەستێنێ، هەروەها چونکە دەوڵەت هێزی تەواوی بۆ سەركوتکردنی سەمکۆی لەژێر دەستدانەبوو، بۆیە بەپێی بۆچوونی ئەم شاندە وا بپارادرا کە دلی سەمکۆ رابگرن و بە شیوەیەکی فەرمی قوتوری پێ ببەخشن بەو مەرجە کە چیتەر خۆی تالان نەکا و ئەو کەلوپەلە ی کە تالانی کردبوو، بۆ خواوەنەکانی بگەڕێنێتەوهو ئیقبال نەلسەلێتەنە راستی بەلێنی سەمکۆ مسۆگەر بکا و بەم چەشنە بوو کە ئیسماعیل لە ئەنجامی سەربزێوی خۆی، حکومەتی قوتوری وەدەست هێنا. (٢٤)

ئەم رووداوە سەلماندی کە سەمکۆ چاک ناگاداری پێکەتە ی هێزەکانی ناوچە کەیمو هەروەها چاک لە کات و سات ناگاداربوو و لەگەڵ ئەو لایەنە رێککەوت کە زۆرترین سوودی بۆ ئەو هەبوو، قوتور گەنگترین ناوچە ی ستراتیژی بە دیژایی سنووری ئێران و عوسمانی و رووسیه لە ئازەربایجان حسیب دەکرا و لە راستیدا کیلیی ناوچە کە بوو و هەر بۆیەش دواي زالبوونی سەمکۆ بەسەر بەشیکی ئەم سنوورانە، پیشیاریان پێ دا کە تابعیەتی عوسمانی قبول بکا. (٢٥) گەنگی ستراتیژی سەربازی قوتور بۆ رووسیه هێندە جیدی و جیی هەلۆستەکردن بوو کە ئەو وڵاتە لە گشت رێککەوتنامە سیاسییەکانی خۆی لەگەڵ عوسمانی و بەریتانیا لە فەرمانڕەوایی ئێران بەسەر ئەم ناوچە یە بەرگری دەکرد و هەلبەت لەم نێویدا بەدوای بەرژووەندی خۆیدا بوو. هەر لەبەر ئەمەش بوو لە پەیمانی سان ستیفانو کە لە (شوباتی ١٨٧٨) بەسترا و هەروەها لە رێککەوتنامەکانی رووسیه و بەریتانیا کە لە

سالی (۱۸۷۸) له لاندېن واژوکړا و بهندی شهستم له پهياني بهرلين، به ناشکراو راشکاوی راده گهيښي که قوتور به شيکي خاکی نيزانه. ^(۲۶) جدينگي سوکمن ناباد، سي دهسکهوتي سهره کی بو سمکو هينايه دي: "يه کم وده دست هيناني قوتور، دووم فرمانپروايي فرمي بهسر نهم ناوچهيه، سييهم بهرزبونموه و ريز و حورمه تي شو له بهر چاوي روس و عوسماني هاوکات له گهل که تريدا. عوسماني له سالي ۱۳۲۵ ک.ق هوه که سمکو بوو به فرمانپروايي قوتور، بهردهوام هووليدا که شو ناوچهيه وده دست بيښي، به لام خالي گرنګ نهمه بوو که کاردانموه سهره خيلي شکاک له ناست پيشنياري عوسماني که داوي ليده کرد ره گه زنامه ي شو ولا تي وهربرگري له بهرانبهر فرمانپروايي هميشه يي شو بهسر قوتور و به خشيبي له داني باج، به لام وهلامي شو هميشه نيگه تيف بوو له بهر نهمه له سالي (۱۹۱۲) به چريکوف کونسولي روسيه له ورمي راگهياند که "بهردهوام خزمه تکاری راستين و ياسايي نيران ده مينيتموه و همز ناکا لهسر ويستي تورکه کان په يانيک بيهستي". ^(۲۷)

سمکو لم سالاندها قه لايه کی قايي له چه هريق بنياتنا که بو ماويه کی زور باره گهي سهره کی و ديوه خاني شو بوو. له هه لسه نگاندي رهتاري سمکو و گوي پيښه دان به بانگه يشته کاني عوسماني لم سالاندها، ده گه ينه خاليکی بنه رتي که يارمه تي نيته دده له ناسيني تامانج و ناوهرډکی ياخي گه ريه کاني شو. سمکو له ناوچه ي خويدا خوازياري ده سلات بوو و هرگيز داواکاري داپراندني کوردستان و وده دست هيناني نو تو تو مي بو کورد نه بوو، شو هرگيز نکولي له تابعيه يته ده وله تي نيران نه کرد و هميشه خوي به سنوورداري نيران ده زاني. نيستا نهم پرسيا ره ديتنه پيش که نه گهر ناوايه، بوچي سمکو پاش جدينگي گه وړه هووليدا ناوچه ي ژير ده سلاتي خوي بهر فرته بکا و چون کوشتار و تالاني خه لکی نازهرباياني ده کرد به کورد و نازهربيه و؟ وه لام نهمه يه که بارودخو نازهربايان دواي جدينگي يه کم به ته واه تي له گهل شو کاته ي که سمکو پتي له ناو سياسه ت نا، جيا بوو و هو له کاني جياخوا زانه ي مه سيحيه کان بو پيکه يتياني ولاتيکی ناسووري له رزو ناواي نازهربايان، نه بوني تاماده يي ده وله تي ناوهند لهو ناوچه يه، بزافي خياباني که لهسر بنه ماي ناوچه گهري وه ستابوو، زيده کردني بزوتنه و ده کاني دوورکه و تنه و له ناوهند (لامه رکه زيه ت) به هو ي بهر يتاني له نيران، زيده خوازي قه لمه وړه له لايه ن تورکه کان و له هم مو ي گرنگر پر و پا گه نده ي ريکخراو و کومه له نه تمه و يه کاني کورد له تورکيه و عيراق، گشتي هوکار گه ليک بوون که سهره خيلي شکاکي هان دده که نه و يش بير له داپراندني کوردستان له نيران بکاته و، به لام شو هيچ کات نهم مه سه له يه ي به هه ند هه لته گرت چ به دروشم چ له پراکتيکدا و ته نيا گور انکاريه کی

که می له خواستی یه که می خزیدا که نهویش بریتی بوو له بهر فره کردنی چوارچیوهی جوگرافیایی
نهم ئوتوتوئیمیه بۆ ناوچه کانی تری نازهربایمان. خالی سمیر لیره دایه که نهو پتر پیی خوش بوو بهر ه
رۆژه لاتنی نازهربایمان و ناوچه مرگه ی ناوچه نازهربه کان پیشپهوی بکا و هیچ پالنه رتک نه بوو بۆ
نهو هی به سهر ناوچه کوردیه کانی باشوردا زال بی.

بہندی دووہم

سمکۆ بـہ ہیژ دہبی

سمکۆ و جهنگی جیهانی یه کهم

هاوکات له گهڵ دهسپێکردنی جهنگی جیهانی یه کهم، کوردهکانی ئێرانیش لهژێر کاریگهری پالنه‌ری نایینی و له سۆنگهی و دهسته‌هێنانی دهسه‌لاتی سیاسی و سوپایی پتر به لایه‌نگری عوسمانی هاتنه ناو شه‌ر. سمکۆش بۆ به‌شداری له‌م رووداوه گرنه‌گه کۆمه‌ڵێک هۆکاری هه‌بوو، یه‌که‌م: نه‌و ئیتر نه‌یده‌توانی وه‌ک رابردوو له رکا به‌ریتی روسیه و عوسمانی بۆ چاودێریان به‌سه‌ر ناوچه‌ی قوتور، که‌لک وه‌ربگرێ و له‌به‌ر شه‌ر ناچاربوو یه‌ک له‌وان هه‌لبژێری و پال به‌ شه‌وی تر وه‌نی. دووهم، پالنه‌ری نایینی خه‌لکی شکاک: نه‌وی ناچار ده‌کرد که هاوکاری تورکه‌کان بکا. به‌لام ده‌بی بزاندری که سه‌رۆکی شکاکه‌کان ملکه‌چی رایه‌کانی یه‌کیه‌تی ئیسلامی عوسمانیه‌کان نه‌هبوو. سییهم نه‌وه بوو که سمکۆ به‌دوای چه‌ک کۆکردنه‌وه بوو بۆ شه‌وی ئاوا ته‌ دوور و نزیکه‌کانی خۆی له ئاینده به‌هێنیته‌دی و هه‌لومه‌رجی شه‌ر ته‌م به‌اره‌ی بۆ ده‌ره‌خساند و شه‌ویش وه‌ک گشت سه‌ره‌ک هۆزه‌کانی ته‌وسا، بی سه‌روبه‌ری و پشیتی وه‌ک دیاره‌یه‌کی شه‌ر، ده‌ره‌فه‌تیکی گونجاوی ده‌ره‌خساند بۆ شه‌وی سامانی خه‌لک تالان بکه‌ن و ته‌نانه‌ت ده‌ست به‌سه‌ر زه‌ویه‌یه کشتوکالیه‌کانی خه‌لکی مه‌سیحی رۆژئاوای ئازهربایجان دا بگرێ و بی‌ری له ده‌رکردنیشیان ده‌کرده‌وه له‌و ویلایه‌ته. سالانی دوا‌ی شه‌رو نه‌و کاته‌ی سمکۆ له‌و په‌ری ده‌سه‌لاتدارتیه‌دا بوو، نه‌و کوردانه‌ی له‌ژێر فه‌رمانی شه‌ودابوون زۆریه‌ی شه‌رمه‌نی و نه‌ستوریه‌کانیان له ناوچه‌کانی ته‌رگه‌وه‌ر مه‌رگه‌وه‌ر و سه‌لماس ده‌رده‌کرد و ده‌ستی به‌سه‌ر زه‌ویه‌یه‌کانیان داده‌گرت. شه‌وی له سه‌ره‌تای شه‌ر، سمکۆی والیکرد هاوکاری عوسمانیه‌کان بکا، پێشپه‌وی خێزای شه‌وان و داگیرکاری ته‌موریز و ورمی به‌ ده‌ستی سوپای تورک بوو. که‌سه‌روی و برونه‌یسن ئاماژه به‌م خاله ده‌که‌ن که کورده‌کان ته‌نانه‌ت به‌ر له هاتنی سوپای تورک، په‌لاماری هێزی رووسیای داوه که له خاکی ئێران دایان کوتابوو و بۆ تالانکردنی سه‌روه‌ت و دارایی و ئاسوور و شه‌رمه‌نی دراوسێیان.^(۱) هێرشیان کرده سه‌ر له (کانوونی دووهمی سالێ ۱۹۱۵) هاوکات له‌گه‌ڵ پاشه‌کشه‌ی هێزی رووس له سه‌لماس و قوتور، سمکۆ به‌ ئاشکرا لای تورکه‌کانی گرت و نزیک به‌ هه‌زار که‌سی له مه‌سیحیه‌کان کوشت. لازاریف ئاماژه به‌مه ده‌کا که هێرشێ سمکۆ بۆ سه‌ر سوپای رووس له غه‌فله‌تی نه‌جامدرا و چاوه‌پوان نه‌ده‌کرا، هه‌روه‌ها سه‌ره‌ک خێلی شکاک سه‌ره‌پای پێوه‌ندی له‌گه‌ڵ کاربه‌ده‌ستانی رووس و ناردنی نامه بۆ کۆنسولی رووس له خۆی، به‌نه‌یانی له‌گه‌ڵ تورک پێوه‌ندی سازکردبوو، بۆیه دوا‌ی داگیرکردنی دووباره‌ی شاری خۆی

له مانگی مارسى ۱۹۱۵ له لایهن سالداته کانی روس، سمکۆ دهگیرى و رهوانى تفلیس دهکړى.^(۲) نووسهري ميژووى خوى له باره هۆکارى گرتنى سمکۆ له لایهن رووسه کانهوه ناوا دهنوسى:

"رووسه کان دواى هاتنيان بۆ ناو خاکی ئيران، له ههموو شويتیک پشتيوانيان دهکرد له موسته بيدان و لايهنگرانی حکومتهى ئيستيدادى، ئيسماعيل ناغاش يه کى له وانه بوو که به ناشکرا له سهرکوتکردنى دستوربخوازان به شداربوو، له م روانگه وه بېوه بابه تى بهرچاوى رووسه کان. به لآم به شيويه کى گشتى ئيسماعيل ناغا پياوړکى ياخى و نازاد بوو که به ناسانى نه ده چوه ژير بار و فرمانى رووسه کان، بويه رووسه کان به پيوستيان زانى که گوئ راکيشانیکى دهوئ و به ههر شيويه که بوو گرتيان و برديان بۆ تفليس و پاش ماويه که بهرهلایان کرد و به بدلين و همره شه و دم چه ورکردن بۆ لای خويان راکيشا و ئيسماعيل ناغا گفتى پى دان که دژايه تيان نه کا و دواى گهړانه وى له تفليس، له خوى نيشته جيپوو.^(۳) ناغاسى له ليکولينه وى خوى ناماژه به هاوکارى سمکۆ له گهل تورک ناکا، نهو کاته ي که بهر وه نازه رايحان هاتن ياخود له کوشتارى مه سيحييه کانى سەلماسدا، به لآم پيوايه که له پيشه وه پيوهندي له گهل رووسه کان هه بوه. بيچگه له سمکۆ سهرکرده کورده کانى ده ور بهر ي خوى، سەلماس و ماکو و (عه بدولپه زاق به درخان) يش که له که سايه تيبه چوست و چالا که کانى عوسمانى بوون، رووسه کان ده يانگرن و بۆ تفليس ده ياننيرن. نه م کاره ي رووسه کان بۆ پينکاني دوو نامانچ بوو: دهسته مۆکردن و خاوکردنه وى دوژمنايه تى هۆزه کانى کورد له ناست رووسيه و پينکهنانى بهر يه کى کوردی له دژى عوسمانى که برپاروا بوو سهرکرديه تى سياسى نهو بهر يه له نهستوى (عه بدولپه زاق به درخان) و رابهرايه تى سوپايى نهو له نهستوى سمکۆ دابى، به لآم رووسه کان له بهر کۆمه لتيک هوى جوړ به جوړ وازيان له م پلانه هيتا.

بيگومان نازادى سمکۆ له سهره تاي سالى (۱۹۱۶) و گهړانه وى بۆ سەلماس له نهنجامى نهو زه مانته بوو که نهو به فرمانده ي هيزى رووسيه له قه ققاز داى بوو. مه هدى ناغاسى نووسهري ميژووى خوى به راشکاري ده لى سمکۆ دواى گهړانه وى له رووسيه، بوو به لايهنگرى رووسيه و گفتيده که دژايه تيان نه کا.^(۴)

که ميک دواى هاتنى سهره که هۆزى شکاک جه نه رالى روس چرنوزوبوف داواى ليکرد که چه کى شه پرکمرانى ژير فرمانى خوى بداته دهست نهو، به لآم سمکۆ هه ولى دا په نا بۆ ناو خاکی

عوسمانی بەریّ که ئەمە لە زیانی رووسەکان بوو، بۆیە بەهەر شێوەیەک بوو لەم کارە دووریان خستەوه. سەمکۆ رایگهیاند که خوازیری فەرمانرەوایی ناوچەی سۆمای و برادۆستە و ئەگەر دەولەتی رووسیه بەپێی ئەو دەستپۆشیه که لە ئێران هیدهتی بتوانی قەناعەت بە ئێران بکا که ئەم جیاوگەیی پێی بیه‌خشن، ئەوا ملکه‌چی سیاسەتی رووس دەبێ. بەپێی نووسینی لازاریف، داوای سەمکۆ لە لایەن گرسائۆف کۆنسولی رووسیه لە خۆی و نیکیتین کۆنسولی رووسیه لە ورمی قەبوول نەکرا، چونکه هەردوو دیپلۆمات ناگاداریبوون که تا چ راده‌یه‌کی زۆر خەلکی سۆمای و برادۆست رقیان لە سەمکۆیه. ^(۵) بە‌لام بە‌لێۆزخانە‌ی رووسیه لە تاران سوربوو لەسەر ئەو‌ی که هەندێ جیاوک بە‌ریتە سەمکۆ و لەم باره‌یه‌وه گوشاری خسته سەر ئەحمەد شاو دەولەتی ئێران و لە (ئەیلولی ۱۹۱۶) ئەحمەد شا فەرمانرەوایی سۆمای و برادۆستی بە شێوە‌یه‌کی فەرمی دا بە سەمکۆ. ^(۶) بەم شێوە‌یه لە ناو‌ه‌راستی جەنگی گەوره لە قازاغی یەکیّ لە دوو لایەنی شەر، وازی لە بزوتی سوپای هی‌ناو پاش ئەو‌ی هەندیک ناوچە‌ی تری خسته سەر قەلەم‌رەو‌ی خۆی، چاوه‌روانی داها‌توو بوو.

سەمکۆ بە درێژایی شەر پتر بە‌دوای هەل دەگە‌را لە بە‌رژ‌ه‌وه‌ندی خۆی، بە‌لام خەلکی مە‌هاباد بە سەرکردایەتی میرزا فەتاحی قازی، قاره‌مانانە بە‌رگریان دە‌کرد لە بە‌رانبەر پە‌لامارده‌رانی رووس، ئەگەر بە‌راورد بکه‌ین، دە‌بینین که سەرۆکی شکاک هیچ پەرۆشی چاره‌نووسی کوردان نە‌بوو و لە‌گە‌ڵ سوپایە‌ک هاوکاری دە‌کرد که هەشت هەزار کەس خەلکی مە‌هابادی قە‌تلوعام کردبوو و لە باتی یارمە‌تیدانی خەلکی و بە‌رگری‌کردن لێیان، پتر بیری لە پاراستنی هە‌لکه‌وتی خۆی دە‌کرده‌وه! روانینیکی خێ‌را بە بە‌شداری هۆ‌زه‌کانی موکری لە شەر لە‌گە‌ڵ رووسیه، راست‌گۆیی و دڵ‌سۆزی ئەوان نیشان دە‌دا و سەمکۆش رینگە‌ی خۆی هەم لە هۆ‌زه‌کان و هەم لە شارنشینانی کورد جیا‌کرد‌بۆ‌وه. ^(۷) دەر‌به‌گی شکاک بە درێژایی شەر، بە‌لانیسی نێوان رووسیه و عوسمانی لە ناوچه‌کە‌ی خۆی پاراستبوو و لە هە‌موو دەر‌فە‌تیک هە‌له‌ه‌وه‌قۆ‌زیه‌وه بە ناشکرایي هە‌ولێ دە‌دا که هە‌موو دەر‌گا‌کان لەسەر خۆی بە‌کراوه‌یی بە‌جێ بێ‌نێ و پاش دەر‌چوونی رووسە‌کان لە ئێران توانی چە‌ک و تە‌فاقێکی باش لە سالداتە‌کانی کوردستان بک‌رێ و بێ‌جگە لە‌مه یە‌که‌کانی رووس لە باکووری کوردستانیش، تە‌فاقێ خۆیان لە‌وانه، ژماره‌یه‌ک تۆ‌پی گە‌رۆکیان پێی فرۆشت. ^(۸) هە‌روه‌ها هێ‌زه نیم‌چه چە‌ک‌داریه‌یه‌کانی کوردی عێراق و تورکیه لە خزمە‌ت هێ‌زه‌کانی عوسمانی دوا‌ی کۆتایی شەر، چە‌که‌کانی خۆیان لە‌ژێر دە‌ستی سەمکۆ دانا. کاریک که بێ‌گومان بێ پرس و رە‌زامە‌ندی فەرمانده‌ی تورکه‌کان ئە‌نجام نە‌دراوه.

بەھەرھال سەمکۆ لە ئەنجامی رووداوەکانی دەرھاویشتەى جەنگ، بوو بە دەسەڵاتیکی چەكدارى سەرەكى لە رۆژئاواى ئازەربایجان و لەبەر ئەم ھۆکارانەى خوارەووە لە نێو زریانی جەنگ بەھێزتر لە پێشوو شەرى وەدەرنا:

۱- زۆر بە جیدی خۆی دەپاراست لەوێ دەستە و یەخەى لایەنەکانى شەڕ نەبێ، واتە رووسىە یان عوسمانى.

۲- بەرزبونەوێ ئاستى دارایی ھۆزى شەكاک لە ئەنجامى تالانى مەسیحییەکان، ئازەربەيجان و کوردەکانى نیشتەجێبوو و دەستى بەسەر داھاتى ناوچەکانى سۆماى و برادۆست داگرت ئەو کاتەى کە لە سەرەتای شەڕ بوو بە فەرمانرەوای ئەوێ.

۳- لە کۆتایى شەردا، چەکیكى جۆراوجۆرى زۆرى لە رووس و عوسمانى بەدەستکەوت، بە سوک و قورسەووە.

۴- پشتیوانى نەکردنى ئەو لە خەلکى شار و گوند، واى لێکرد کە ھێزەکانى وەك خۆى بپێنێتەووە.

۵- مەملەتیى لەگەڵ مەسیحییەکان و دەرپەراندنیان لە ناوچەى ئازەربایجانى رۆژئاوا کە لە قازانجى ئەو کۆتایى ھات.

۶- لە کۆتایى شەردا، ژمارەيەك لە ئەفسەرانى تورك لە سوپای عوسمانى ھاتنە ریزی سوپای سەمکۆ و خزمەتیكى شایانیان پێشکەش کرد.

۷- زیدەبوونى دوو ناوچەى سۆماى و برادۆست بەسەر قەلەمپەرەكەى بە شتوێھەكى یاسایی کە بە یارمەتى رووسەکان ئەم کارە کرا.

جموجۆلى مەسىھىيە چەكدارەكان و كارىگەرى لەسەر سمكۆ و دەولەتانی رووسىيە

بەرىتانيا و عوسمانى، دواى دەستپێکردنى جەنگى جیهانى، بى ئەوى گوى بەدەنە بى لایەنى ئێران، ھەركامە بۆ پاراستنى بەرژەوندییە ناھەڕەپەییەكانى خۆى، ھێزەكانى ھێنایە ناو ولات. رووسەكان بەر لە جەنگ، چەندین یەكەى چەكداریان لە نازەریایان ھەبوو و ئەم ویلايەتە بە شێوەیەكى پراكتیكى لەژێر دەستیان بوو.

عوسمانییەكان گوايە بە بیانوى ئەوى كە رووسییە قەیسەرى بنەمای بێلایەنى ئێرانى پێشیل کردوو بە پتیوستى نەزانى كە ئەو بى لایەنى ئێران لەبەر چا و بگرێ و ھێزەكانى خۆى رەوانەى نازەریایان کرد.

پاشان لە سەرەتای جەنگ، ھێزەكانى رووس، ناوچەكانى رۆژھەڵاتى عوسمانیان بۆ ماوہیەكى كورت داگیرکرد و ھەولیان دا لە ئەرمەنى و نەستورى ناوچەكە بۆ مەبەستە سوپاییەكەى خۆیان سوود وەرگیرن. سیسیل جى ئەدمۆنلەز، ھۆكارى كۆچى مەسیحیانى نەستورى بۆ ئێران بەم شێوەیە شى دەكاتمە: "ئەم خەلكە چیانشین و شەرکەرە لە بەھارى (١٩١٦) بە ھاندانى ھێزەكانى رووس كە لەم ناوچەى (لە رۆژھەڵاتى عوسمانى) پەلامارى توركەكانى دابوو، دژى توركەكان راپەرین و كاتێ رووسەكان پاشەكەشیان كرد، توركەكان تۆلەى خۆیان لەم خەلكە دەكردەو بەیە ھیچ رینگایەكى تریان لە بەردەمدا نەبوو بێجگە لە كۆچ كردنیان بۆ ئێران. ئەوان لەژێر فەرماندەبى رووسەكان دژیەیان بەشەر دا...".^(٩)

ئەدمۆنلەز ژمارەى نەستوریەكانى پەنا بەر بە (٣٥٠٠٠) كەس و كەسەوى بە ٥٠٠٠٠ كەس دادەنێ.^(١٠) جگە لە مەسیحییەكانى كۆچەرى عوسمانى، كەمینیەكى ئاسوورى و ئەرمەنىش لە چەندین سەدە پێش لە بەشى رۆژئاواى دەریاچەى ورمى و شارى ورمى نیشتەجێبوون. ئەرفەح لە بارەى ژمارەى دانیشتوان و بەریلاوى ئاسوریەكانى ئێران و دەنوسى: "لە رۆژئاواى دەریاچەى ورمى دوو ناوچە ھەیە كە دانیشتوانى تێكەڵەییەكە لە ئازەرى زمانى شیعی و ئاسوورى، كەسێ چارەگى موسلمان و یەك چارەگى مەسیحین. ناوچەكانى باكوری سەلماس كە پتر لە شەست گوندەو ناوچەكانى باشوورى ورمى كە (٣٠٠) گوندە، لە دەشتى نیوان دەریاچە و كێوكانى رۆژئاوا كە بارەگەى كوردانە، ھەلكەوتووە".^(١١)

ناوچه کانی رۆخ ورمی به رهو باکور، رۆژناوا و باشور، جی نشینگهی کوردانه و بهم جۆره زۆریه شیعه نازه ریه کان و که مینه یه کان له ناسوریه کان له نێو کوردان. ^(۱۱) ههلبهت دهبی شهوه له بهر چاو بگیری که دانیشتوانی ناسوری تیران نزیک به (۴۰۰۰) کس بوون که له گهه نهستوریه پهنا به ره کان که به جیلو یا جلویه ناویانگن، ههستی هاودهردیان دهکرد. رووسه کان له ورمی دهستیان کرد به وهی که له ناسوریه کان، هیزی چه کداری پێک بهیتن (له گشت سهراچه فارسی و ههندی سهراچهی رۆژناوا، به نهستوریه کان یا جیلوه کان، ناسوری دهگوتری) و له گهه مارشیمۆن رابهری ئایینییه که یان بهینیان خۆشبوو، لازاریف له بارهی چۆنیهتی ئهم پێوهندیانه دهنووسی: "حکومهتی رووسیه، سالانه بری پینج سهد روبلیان ده دایه مارشیمۆن و شهو دوو لهشکری له پهیرهوانی ناسوری خزی پێک هینا (که له ئهجامدا بوونه لهشکری پیاده) و بهم شتویه پشتگیریان لێ دهکردن، بهلام ئهمانه کهوتنه بهر شهشه گجه و نازاری سهراکرده کورده کان به تایبهتی سمکۆ". ^(۱۲)

مهسیحیه کان زۆر به جیدی به تهمای جیا بونه وه بوون له نازه ریاچانی رۆژناوا به وهی که دهولهتیکه مهسیحی پێک بهیتن، چونکه به ناشکرا باسیان له نیاز و ناوای خۆیان دهکرد و له رۆژنامه و بلاوکراوه کانیان له بارهی ئهم ئامانجانه دهیاننووسی، بێگومان کورد و نازه ریان له ناوچه که ههراسان کرد. دهولهته رۆژناوایه کانی تر وهک بهریتانیا و فهرههسهش له وروژاندنی مهسیحیه کان رۆلیان دهبینی و بێجگه له پیاوانی شهوان که له ناو خهڵکه که کاریان دهکرد، مژده بهخشانی ئایینی نه مریکی و نه وروپیش لهم پیلانه پشکدار بوون. ئهم مژده بهخشانه له سهردهمی سهفهویه کانهوه، بهردهوام دههاتنه ناو مهسیحیه کان تاکو بیانکهن به پروتستانت. ^(۱۳)

ناسوریه کان ههر له سالی ۱۹۱۶ یه کیهتیه کی رامیاران پێک هینا که به یه کیهتی نازاد بهناویانگه "هیزی چه کدار" به بازوی سیاسی شهو حسیب دهکرا. (محمد تهمدن) به درێژی باس له ئامانجه بیست ماده بهی هیزی چه کدار دهکا که بریتیه له دامهزاندنی سیستیمیکه کۆماری ناسوری، پهڕله مان، دامهزاندنی دهولهتیکه ناسوری، ریکخستنی سیستمی باج، ههول دان بو زیندووکردنه وهی زمانی سریانی و ... له بارهی بهندی یه کهمی پهیرهو و پرۆگرامی ئهم سوپا ناسوریه دهنووسی: "هۆکاری سهراکی له دروستکردنی ئهم یه کیهتیه نازاده، شهو بوو که گهلی مهسیحی، به سهرا به خۆی ژیانی خۆیان به سهرا بهرن، له کوی؟

له ههندی شوینی دیاریکرای خوارهوه:

ورمی، موسل، ترك عابدين، نسیبین، جەزیرە (جەزیرە یێن عومەر)، جولاملك (چۆلە میڤگ)، بەم مەرجە كە لە گەڵ رووسیە ی گەورە ئازادبەخۆز یەكگرن (واتە لە كاروباری بازرگانی و سوپای یەكگرن).^(۱۴)

لە گەڵ دەرچوونی رووسەكان، ئاسووریەكان هەستیان كرد دەتوانن بە ئازادی كار بكەن و بەهۆی ئەم چەك و تفاقە ی كە لە هێزەكانی رووسی كریبویان، بە تەواوەتی بەسەر ورمی و دەورووبەری زان ببون. ئاسووریەكان هیچ لە دەولەتی ئێران نەدەترسان، چونكە دەیانزانی چەند بێ دەسلەتە بۆیە دەستیان بەسەر سەرۆکی موسلمانانی كورد و تورك داگرت و قەتلوعامی ترسانكیان لێ كردن لە شاری ورمی كە رەهەندیكی بمرافراوانی هەبوو. سەكۆ لە بارەگە ی خۆی لە قوتور و چەهریق بینەری ئەم رووداوانە بوو و بە بۆچوونی ئاسووریەكان تەنیا هێزی چەكدارێ ناوچەكە هەر ئان و ساتێك لەوانە بوو كە لە گەڵ عوسمانییەكان یەكبگرن، هۆزی شكاك لە ژێر فەرمانی سەكۆ بوو. لەم روودووە مارشیمۆن رابەری ئاسووریەكان خوازیری یەكێتییەکی رامیاری و سەربازی لە گەڵ سەكۆ بوو. لە رێكەوتی ۲۵ی رێبەندانێ ۱۲۹۶ ك.ش ۱۹۱۸ز مارشیمۆن بە (۱۴۰) سوارەو بۆ دیداری سەرەك خێلی شكاك چوووە كۆنەشار لە سەلماس، كەسەرەوی لە زمانی سەكۆوە دەلی: " مارشیمۆن پیتی گوتبوو: ئەو خاكە كە ئێستا پیتی دەلێن كوردستان نیشتمانی هەموومان بوو، بەلام جیاوازی لە ناوین، ئێمە ی وا لێك بلاو و پەرمەوازە كردوو، ئێستا دەبێ هەردوولا هاودەست ببن و ئەم ولاتە بێهێنە ژێر دەستمان و بە یەكەو بەژین و هەروەها گوتی: ئێمە سوپامان ئامادە كردوو، بەلام هێزی سوارەمان نییە، ئەگەر ئێوە لە گەڵ ئێمە بن، چونكە ئێوە سوارەتان زۆرە ئەوا بەیەكەو دەچین و تەوژێر دەگیرن."^(۱۵)

ئاغاسیش بەپشتبەستن بە یادداشتەكانی مەلا محەمەد جەعفەر دهنووسی كە مارشیمۆن خوازیری یەكگرتن لە گەڵ كوردان بوو تا لەم رێگە یەو، نیشتمانی هاوێشی كورد و مەسیحییەكان واتە كوردستان لە چەنگ داگیركەران یان ئێرانییەكان رزگار بێ.^(۱۶) ئەمە یەكەم جار بوو كە ئێرانییان وەك داگیركەرانێ كوردستان ناو دەهێنران، ولاتێك كە هەمیشە بەشێك لە ئێران بوو، بەلكو ئێرانییەكان ناوەكەشیان لێناوە واتە لە راستیدا ئۆسەرانی خوراسانی بوون كە لە سەردەمی سولتان سەنجەری سەلجوقی بەشی رۆژەلانی ویلايەتی جبال یان ناولیتنا كوردستان و لە (جبال) یان جیاكردەو كردیان بە ویلايەتیکی جیاواز و سولتان برازای خۆی بەناوی سلیمان كرد بە والی ئەوی. لە دواییدا، رووسەكان و ئەوروپیەكانی تر و دوایەدوای ئەوان ناسیونالیستانی كوردیش لە پرۆپاگەندە و كۆتییەكانی خۆیان، بەردەوام ئێرانییەكانیان وەك داگیركارانی كوردستان ناو دەهێنا، گوايە كوردستان ولاتێکی جودا یەكەمەکی سیاسی سەریخۆ بوو كە ئێران بە زەهیری چەك دەسلەلانی

به سمر داگرتووه، له حاله ټينګدا که يه کم دده ولته ټي ټيراني ناوچه که، مادده کان (له راستيدا کورده کان) داياغمه زړاند و دده ولته ټي هه خامه نه شي لم دده ولته په پيدا بوو.

به همر حال، رابهري ناسووريه کان و گشت سهد و چل سواره کې که له گه ټي بوون به ده ستي سمکو کوژان که کار دانه و هيه کې توند و ترسناکي ناسووريه کانې ورمي به دواډا هات، به جوړيک که هه زاران کهس له خه لکي ورمي به ده ستي مه سيحيه کان قه تلوعام کران. که سروهې نه م کاره سمکوي به "کاريکي نه فامانه" له قه لم داوه که بووه هوي کوژاني ده هه زار کهسي دانيشتوي بي تاواني ورمي، به لام نووسهري ميژوي خوي لهو بړوايه دايه که کوشتني مارشيمون بووه هوي نهوهي که خه لکي ته وريژ و ورمي له پلانه کانې ناپه سندی مه سيحيه کان بو جيا بوونهوه له نازه رايان ناگادار بينموه. (۱۷)

وا پيډه چي که نووسهري ميژوي (خوي) راست بکا، چونکه سمکو به م کاره هه م پلان داريژ و خاوهن بړوکه ي جوداخوازي مه سيحيه کانې ورمي له نيو برد و هه م نيشاني دا که خه لکي نازه رايان له تورک و کورد سهره پاي ناته بابي ناوخوي خويان ره زامه ند نين له سمر جودا بوونهوهي نه م ويلايه ته و له بهر انهر جوداخوازي مه سيحي خوراگري ده کهن.

ناسووريه کان دواي سمر کو تکر دني خه لکي ورمي و په لاماري چه هريقيان دا و له شهريکي سه ختدا، سمکويان ټيک شکاند و هه ندې له بنه ماله ي نهويان کوشت و پړيکي تريش به ديل گيران.

ورده ورده له کوتايي ۱۲۶۹ ک.ش (۱۸۹۰ ز) تا کوتايي به هاري سالي ۱۲۹۷ ک.ش (۱۹۱۸ ز) له سونگه ي کالبوونهوهي روژي رووسيه له کاروباري ټيراندا له نه نجامي شوړشي نيوخوي نهو ولاته، مه سيحياني جوداخوازي پشتيان به بهر تانيا به ست و رابهرياني ناسووري پيونه نديه کې پته ويان له گه لم فرمانده ي سويي بهر تانيا له ټيران ساز کرد. پاش هاتني دووباره ي هيزه عوسمانيه کان بو روژ ناواي نازه رايان له ناوه راستي مانگي حوزه يران ۱۲۹۷ ک.ش (۱۹۱۸ ز) زنجيره شهريکي خوي ناوي له نيوان مه سيحيه کان و تورکه کان روويده که بووه هوي شکستي مه سيحيه کان. سمکو له م نان و ساته دا چالاک ببوو و به مه به ستي يارمه تي کوردي (خوي) که له لايمن هيزه کانې نهرمه ني که له وان هاتبون، و هره شهريان ليده کردن، خوي و سوياکه ي له که مين دانيشتن له دوژي قوتوور و ههوت هه زار کهسيان لي کوشتن و خه لکي خوي به ده رکردني بلاو کراوه يدک ريزيان لي نا. (۱۸)

به م شيويه سهرده مي فرمانه پواي ناسووريه کان له ورمي کوتايي پتهات و پاشاوهي "هيزي چه کدار" به فرمانده ي ناغا پوترس له ته که خه لکي ناساي مه سيحي له سهره تاي هاويني ۱۲۹۷

ك.ش (١٩١٨ ز) له بهرانبهر هېڅى تورك رايان كړد و له رېنگى ساين قهلات هاتنه ناو ناوچه
زير دسهلاتى ښنگليزهكان له بيجار و لهويوه بؤ عيراق گواسترانهوه.

به راستى كاريگهري بيړوكه و بچوونى جوداخوازي مهسيحيهكان و كاركردى سهرېهخويانهى نهوان
به دريژايى فرمانروايى نهوان له ورمى، لهسهر ميتشكى كورد چى بوويى؟

نايا ناشكراكردنى خواستى مارشيمون بؤ يه كگرتنى كورد و مهسيحي و داوا كردنى له سمكو بؤ
دامهزواندنې دهولتهتيكى سهرېهخؤ له نازهربايجان نهبووه هوى نهوې كه وا له ناغاي كورد بكا به
تاتاقى تمناى نهو پرؤهيه به نهنجام بگهيمنې؟ نايا لاوازي و سستى دهولتهتى ناوهند و پشتگيري
عوسمانى و بهريتانيا لهم پلانه نهبووه هوى نهوې كه سمكو بوروؤښى؟

محمد تهمدون له باره كاريگهري دروشمى سهرېهخؤخوازانې ناسووريهكان له نيتو كورددا
دهنوسى كه مهسيحيهكان و پهناهرانى جيلو " بؤ يهك جار بوون به نامرازي دهستى بياني و
هريپريارباندا كه سهرېهخويى بؤ ورمى و هريگرن و سهرهتاي پيك هيتانې نهنجومومنى شورپايان لهم شاره
ناماده كړدو ليژنهى سهرؤكايهتيان بؤ دانا و همر نهم كارانه بووه هوى نهوې كه خهلكيكي وهك
نيسماعيل ناغا پاشان بير له خودموختارى (توتؤنؤمى) بكاتهوه... " (١٩)

ناسووريهكان تهناخت دواى دهرچوونيان له نيرانيش ثاواته دوورودريژهكانى خويان لهبير نهكرد و
ناغا پوترس به پشتيوانى ښنگليزهكان و وهزيرى دهرهوى نهو ولاته لؤرد كرز له كؤنفرانسى لوزان
له كانوونى دووهى ١٩٢٣ داواى له دهولته براوهكانى شعر كړد كه نيشتيمانيتك بؤ ناسووريهكان
له نيوان موسل، كوردستانى عوسمانى و كوردستانى نيران تا سنوورى ورمى لهبرچاو بگيرى. نهم
ههولته له لايمن دهولتهتاني نيران و توركيه به توندى بهرپرچ دراوه. (٢٠) بهلام وهلامى نهريى سمكو
بؤ پيشنيارى ناسووريهكان بؤ جوداكردهوى نازهربايجان و كوردستان و پيكهيتانې ولاتيكي
سهرېهخؤ له چيهوه هاتبوو؟

به دلتيابهوه، ناغاي كورد نهك له سؤنگى ناسيوناليزمى كوردى، بهلكو لهبر نهو قين و
دوژمنكاريه قولتهى له نيوان كورد و مهسيحي لهميژ بوو ههبوو، ناماده نهبوو لهگهلا نهم كؤنه
دوژمنانهى كورد هاوكارى بكا و پروايان پى بكا، جگه لهمه بهپيى قسهى سمكو، نهو بهو كارې
خرمتهتى نيران و يهكپارچهيى نهوى كردووه و بهپيى نووسراوى كسرهوى " ههميشه نهم چيروكهى
دهدگيرابهوه و به شاكارى خؤى دهزانى و گلهيى دهكرد كه نيرانيهكان ريژيان لهو كارې نهو
نهگرتووه. " (٢١)

سەمکۆ کاتى ئەم پلانى مەسەھىيانى بۇ جودا کردەنەوى ئازەربايجان رەتکردە دەوڵەتى ئىران ھىچ جۆرە ھەتتە سەربازى و دەسەلاتى سىياسى بۇ پېشگرتن لەم پىلانە لەبەر دەست دانەبوو. ئەم رووداوە ئەو دەسەلەتى کە تا ئەو کاتى، سەمکۆ ھەشتا لە ئاست مانەوى يەكپارچەبى ئىران وەك خۆى وەفدار بوو، بەلام بە جۆرەك لە جۆرەكان كەوتبوو ژیكارىگەرى دروشە جوداخوازىيەكەى ئەوان. پاشان (ناغا بوزرگ خان ابراھىمى)، كە ماوەيك بوو بە حاكىمى مەھاباد و جارىكەيان بوو بە نوێنەرى پەرلەمان، لە پەرلەماندا رێزى لەم كارەى سەمکۆ ناو و ئەمەى لە قازاغى ئىران زانى و لە راستیدا كورد دواى شۆرشى شەيخ عوبەيدوللا بىنەرى بى دەسەلاتى رۆژ بە رۆژ زياترى دەوڵەتى ئىران لە ئازەربايجان بوون و ھاوتەربى ھێر دەسەلاتى خۆيان لە زىاد بووندا بوو، ھەنووكە ئامادەى دەستەبەكى نوێ كە لەم سەرى ھايتوون، قبول نەدە کرد. بە تايبەتى ھێزى جەنگى و سەرھەتى سىياسى ئەندامانى ئەم دەستەبە زۆر بەرزتر بوو لە ھێزى كۆمەلگە و دەوڵەتى ئىران. لەم روووە زىدەرەبەسەكانى مەسەھىيان لەگەڵ دەسەلاتى زياتر وەرگرتنى سەرەك ھۆزە كوردیيەكان بە تايبەتى سەمکۆ، تووشى پىكدادان بوو. كەواتە دەگەينە ئەم ئەنجامە كە كوشتنى مارشەيۆن بە ئاگايەكى تەواو ئەنجام دراو و نە بەو جۆرە كە (د. زاھدى) باسى لێو دەكا كە گوایە لە تەماعى ئەنگوستیلە پر نرخەكەى دا ئەو رووداوە روويداوە. (۲۲)

دواى سەركەوتنى سەمکۆ بەسەر ھێزەكانى مەسەھىيانى لە قوتور، دەسەلاتى ئەو دووبارە زىادى كەردەو بە شەبەھەك كە دوائى دەرچوونى مەسەھىيەكان لە ورمى لە ھەشتى مانگى گەلاوێژى ۱۲۹۷ ك.ش (۱۹۱۶ ز) ھۆزى شەك بوون بە دەسەلاتەين ھێزى چەكدارى لە دەروەرى دەرياجەى ورمى و شارەكانى خۆى، سەلماس و ورمى، بەلام ھىچ نیشانەيەك لە ويستى ئەو بۇ وەرگرتنى ئۆتۆنۆمى يا فەرمانرەوایى بەسەر گشت ناوچەكانى كوردنشین نايەندى، بەلايەنى كەمى لەم سەردەمەدا. كەواتە لە دەرەنجامدا دەرەى بۆلەين كە دروشمى جوداخوازى مەسەھىيان بوو كە ھەستى ناوچەگەرى كوردانى وروژاند و شەروپىكدادانى مەسەھىيەكان لەگەڵ خەلكى ئازەرى و كورد، بوو ھۆى ئەوێ كە ئازەريەكان بى توانا و كوردەكانىش بەھێز ببن، چونكە ئازەريەكان سترەكتورى خێلايەتيان نەبوو و زياتر خەرىكى كارى كشتوكاالى و بازرگانى بوون و سىياسەتى تىكەدەرەنى ئاسووریيەكان بوو ھۆى لە ناوچوونى ھێزى بەرھەم ھێنان و لە نۆچوونى ژێرخان و وزەى دارایی، بەلام كورد كە لەبەر پاراستنى سترەكتورى خێلايەتى و ھێزى چەكدارى كلاسكى خۆى، وێرەى مەملەتێ لەگەڵ مەسەھىيەكان، وەك نەبەرى سەرەكى ئەوان دەرەيان بە خۆپاڤەيان دا و لە ئەنجامدا وەك ھێزى سەرەكى لە ناوچەكە سەريان ھەلدا. نووسەرى مێژووى (خۆى) لەو بڕوایەدايە كە "... چالاكى سىياسى مەسەھىيان بوو ھۆى ئەو ھۆزەكانى كورد و لە ھەمووان زياتر ھۆزى شەك كە لەم كاتەدا دەسەلاتىكى فرەيان پەيدا كەردبوو، ھەول بەدەن بەسەر ناوچەى رۆژئاواى دەرياجەى ورمى دا زال ببن. (۲۳)

راپه‌پړنی سمکۆ له دژی دهوله‌تی ناوهندی

دواى دهرچوونى مه‌سیحییه‌کان له نازهربایجان، له گهلایوژی ۱۲۹۷ ک.ش (۱۹۱۸ ز) و واژوی دهست ههلگرتن له شهر له لایمن عوسمانییه‌کان له پاییزی ههمان سال، سمکۆ بمره‌بمره ناوچه‌کانی دهوروبه‌ری سه‌لماس و خۆی داگیرکرد و شوینی خۆی قایم کرد. له ۲۵ ی رتبه‌ندانی سالی ۱۲۹۷ ک.ش ۱۹۱۹ز سهردار فاتح به خۆی و ۵۰ سواره وهك فرمانپه‌واى ورمى هاته ناو شارو له لایمن سمکۆ و کۆنسولی به‌ریتانیا له ته‌وریز دان به فرمانپه‌وايیه‌که‌ی نراو له راستیدا هۆی هاوکاری سهردار فاتح و سمکۆ له‌وه‌دا بوو که کورده‌کان زه‌وییه‌کی زۆری ههل‌اتووانی نازهربیجان دهست به‌سهردا گرتبوو که له سهرده‌می بوونی مه‌سیحییه‌کان ناوچه‌که‌یان جی هیشتبوو، له داهاتی جووتیارانی دیکه‌ی نازهریش به‌شیکیان بو خۆیان ههل‌ده‌گرت، هه‌روه‌ها تاسایشی هه‌ندى رتگا له نه‌ستوی ناغای شکاک بوو که نه‌ویش ببوو به سهرچاوه‌یکى گرنگی داهات بو سمکۆ و هه‌موو نه‌و کارانه به دلّی سهردار فاتح بوو. هه‌مه‌د ته‌مه‌دون ده‌نوسى که سپهدار حاکمی نازهربایجان که ده‌بیینی به‌م سیاسه‌ته‌ی سهردار فاتح، ورمى به زوویی ده‌که‌ویته دهست کوردان، له بانه‌مه‌ری سالی ۱۲۹۸ (۱۹۱۹ز) (زیا نه‌لده‌وله‌ نه‌لبه‌رزى) کرد به حاکمی ورمى.^(۲۴) پشتیوانی کۆنسولی به‌ریتانیا له ته‌وریز و سمکۆ له سهردار فاتح له جارى دووه‌می فرمانپه‌وايیه‌که‌ی نیشاندهری پیوه‌ندی نه‌یّنی کورد و سهردار فاتحه. سمکۆ له سهرده‌می فرمانپه‌وايی (سهردار فاتح) زیتر به‌دواى کۆکردنه‌وی پاره‌و پول بوو و هیچ خواستیکی سیاسى باس نه‌کرد. نووسه‌ری میژووی خۆی ده‌نوسى: "نیسماعیل ناغا نامه‌ی پر له هه‌ره‌شه‌ی بو خه‌لکی خۆی نووسی و به‌م شیویه‌ی ویستی ملکه‌چی خۆیان بکا، به‌لام خه‌لکی خۆی به مه‌ردانه خۆپاگریان کردو له به‌رانبه‌ر سته‌مکاران و په‌لامارده‌ران نه‌نجامی چاکیان وه‌ده‌ست هیئابوو، نه‌و جاره‌ش ناماده‌ی شهر بوون و نه‌هاتنه ژتیریاری سستی و به‌دبه‌ختی."^(۲۵) نه‌و هه‌روه‌ها ده‌لّی له مانگی بانه‌مه‌ری سالی ۱۲۹۸ ک.ش (۱۹۱۹ ز) نیسماعیل ناغا ملی قهراته‌په‌ی کرد به سنووری کوردستان و له خه‌لکی رتیار یه‌ك ریاو و بو گوئ درتۆتک دوو ریاو و بو هر نه‌سپیتک پینج ریاو و حوشت بیست ریاو وه‌ك باج و گومرکی وه‌رده‌گرت، له کۆتابی مانگی شه‌عبان کارى کوشتار و تالانی نه‌و گه‌یشته نه‌وپه‌ری و تا کتوی قلابی هاته‌پیش و ماّ و مالّاتی دیتهاتی باشووری شاری خۆی تالانکرد، به‌لام چونکه

ژماریهک چه کدار له خۆی هاتنه یارمهتی دانی خهڵکی نهم گوندانه، نيسماعيل ناغا ناچار بوو که بهشیک له دهسکهوتی تالانهکانی بهجی بهیلتی و پاشهکشه بکا". (٢٦)

له بانهمهري سالی ١٢٩٨ ک.ش (١٩١٩ ز) و بهر له گهیشتنی (زیا نهلدوله نهلبهرزی) بو ورمی، (موکهپهم نهملوک) که له نهبوونی سپهدار جیگری والی تهوڕیز بوو، بریاری دا که بی ناگاداری حاکم و دهولت به ناردنی دیارییهک مادهدی تهقینهوی تیدا بی، خۆی له دهست سمکو رزگار بکا که له نهجمای تهقینهوهکه بریهکی سهرک خیتلی شکاک و سی کهس له دهووبهرهکهی کوژران. ناغاسی له ههولتی نهوه دایه که نهرمهنبیهکان تۆمهتبار بکا وهک تۆله سهندنهویهک له سمکو که حاکمی تهوڕیزیان (له راستیدا جیگری حاکم) داناوه ههر نهوانیش بۆمبهکیان ساز کردبوو. (٢٧)

(برویهنسن) یش گهیشتۆته نهم نهجمامه که له نهجمای نهم تهقینهویه بوو که سمکو کهوته دامهزراندنی کوردستانی سهربهخۆ و لهم بارهیهوه ههولتیکی زۆری دا و یهکیهتییهکی خیتلهکی پیک هینا تا راهپهرینیکی گهوره له دژی دهولتهی ئێرانی دهست پێ بکا. (٢٨) له راستیدا ناردنی نهم بۆمبه نیشانهی بی دهسلاتی و لاوازی دهولت بوو له رووبهروبوونهوی راستهوخۆی لهگهڵ ناغای شکاک که وای لیکرد له دوژمنکاری و توندوتیژی دا بهبرشتهبێ. (کهسرهوی)ش لهو باوه دایه که "سمکو مهسهلهی بۆمبی کرده بیانوو، پهیمانשکیتنی و فرت و فیتلی دهولتهی ئێرانی بۆ کوردهکان زهق دهکردهوه تا زیاتر بۆ یاخیبوون هانیان بدا. (٢٩)

پاش ماوهیهکی کهم سپهدار بۆ تهوڕیز گهراپهوه و (موکهپهم نهملوک)ی راسپارد که پیلانگیران بدۆزیتهوه، ناشکرایه نهم کاره بی توانایی ئێرانی لهبرچاوی سهرکرده کوردهکان زهقتر کردهوه. موکهپهم نهملوک که خۆی به بهرپرس دهزانی لهم کاره (ص ١٦٨) یهکی له نازادینخوازانی خۆشهویستی بهناوی شازاده جهانگیر میرزای تۆمهتبار کردو دایه دهست سمکو. وایندهچوو که نهم موجاهیدهی سهردهمی دهستوورییهت که له هاوڕێسانی حهیدهرخانی عهمو ئوغلی له سهردهمی گهمارۆی خۆی بوو و لهو نازهریانه بوو که له راهپهرینی دهستوورییهتخوازانی گهیلان بهشدار بوو، له سۆنگهی کاره پیتشکهوتووخوازهکانی وهک بنیاتنانی قوتابخانه گهلی به پرهنسیپی تازه له سالی ١٢٩٥ ک.ش (١٩١٦ ز) له شاری خۆی و خزمهته بهرچاوهکانی به موجاهیدانی نهجمومهنی نهو شاره، له نیو مهلا و لایهنگرانی نیستبداد ناحهزانیکی پهیدا کرد و ههر نهوان بوون که پرۆپاگهندهی بهشداری نهویان له ناردنی بۆمب بلاوکردهوه. (٣٠)

سمکۆ بیجگه له جهانگیر میرزا، سیانزه کەس له پاسهوانانی قهراچه داغیشی بهند کردو به بیانوی ئهوهی که قهراچه داغییه کان له کوشتنی جهعفر ئاغا له تهوڕیز دهستیان ههبوو، دواى ئەشکه‌نجەیان ئەمری کرد به تهوڕ پارچه پارچه‌یان بکه‌ن و له شاخ هه‌لیان دهنه خواره‌وه. (٣١) به‌هرحال سمکۆ دواى ئەم رووداوه، شێوازیکی توندوتیژی به‌خۆیه‌وه گرت که یه‌که‌م نیشانه‌ی ناره‌زایه‌تی ده‌رپرینی بوو به‌ دانانی (زیا ئەلدوله‌ ئەلبه‌رزى). چهند رۆژ پاش هاتنی فرمانپه‌وه‌ی نوێ بۆ ورمی، لایه‌نگرانی سمکۆ چوونه‌ ناو خه‌لکی و رایانگیانده‌ که "له‌مه‌ودوا ده‌بێ فرمانپه‌وه‌یان خه‌لکی خودی ورمی بن. سه‌رۆکی (نه‌زیه) و سه‌رۆکی جه‌ندرمه‌ بۆ ده‌بێ له‌ ده‌روه‌ بنێرن، مه‌گه‌ر له‌ خودی ورمی خه‌لکیکی شاره‌زاو زانا که‌من که‌ ئەم مایه‌پووچانه‌مان بۆ ده‌نێرن که به‌ له‌خزاییه‌وه‌ مامه‌له‌یان له‌گه‌ڵ ده‌که‌ن و هه‌ول ده‌ده‌ن هه‌میشه‌ نێوان کورد و عه‌جهم ناخۆش بکه‌ن. مه‌گه‌ر راستیه‌که‌ی ئه‌وه‌ نییه‌ که‌ ئه‌وان خه‌لکی ئێره‌ نین و دلیان به‌م ده‌قه‌ره‌ ناسووتی و تا ئیستاش به‌رانبه‌ر به‌م هه‌موو پاره‌ به‌لاشه‌ی که‌ وه‌رده‌گرن به‌ ئەندازی دیناریک له‌ ئاوه‌دان کردنه‌وه‌ی ئەم ده‌قه‌ره‌ کاریان ئەنجام نه‌داوه. (٣٢)

سمکۆ هه‌ولێ دا ورمی داگیر بکا و فرمانپه‌وه‌ی نوێ بکۆژی یان ده‌ریکا، به‌لام پیاوانی (زیا ئەلدوله‌) وایان لێکرد که‌ شار به‌جێ به‌یێ. له‌و سالان ژماره‌ی دانیشتوانی کورد له‌ ورمی ده‌گه‌یشه‌ پێنج تا شه‌ش هه‌زار کەس که‌ له‌چاو گشت دانیشتوانی ورمی که‌ له‌ نێوان سی تا چل هه‌زار بوو ژماره‌یه‌کی زۆر نه‌بوو، بۆیه‌ سمکۆ بۆ پاراستنی شار ناچار بوو پشت به‌ هیژی خێڵ به‌سته‌ی و هه‌ر بۆیه‌ش بۆ ماوه‌یه‌ک ورمیی ئابڵۆقه‌ دا. ئیستا ئه‌و په‌رسیاره‌ دێته‌ پیش که‌ بۆچی سمکۆ به‌ دانانی کاربه‌ده‌ستی بیانی له‌ شاری ئازهرینشین، دژایه‌تی ده‌کرد؟ ئەگه‌ر به‌ راستی بیری له‌ سه‌ربه‌خۆیی یا ئوتۆتۆمی کوردستانی ده‌کرده‌وه، چۆن ئاماده‌یی کاربه‌ده‌ستانی ناخۆجیی له‌ شارگه‌لی ته‌واو کوردی وه‌ک مه‌هاباد، سه‌رده‌شت، سه‌قز، بانه‌ و سه‌نه‌ قبوول ده‌کرد، له‌ حاله‌تی‌که‌دا ده‌ست به‌سه‌ر داگرته‌ی ئەم ناوچانه‌ بۆ ئه‌و زۆر سانتر بوو له‌ ورمی و له‌م رێگه‌وه‌ بۆی هه‌بوو پشتیوانی هۆزه‌کانی کوردی بۆ خۆی مسۆگه‌ر بکا؟ وه‌لام ئه‌وه‌یه‌ که‌ به‌ پێچه‌وانه‌ی بۆچوونی برۆیه‌نسن که‌ ده‌لی سمکۆ دواى رووداوی ته‌قینه‌وه‌که‌ خۆی ئاماده‌کرد بۆ وه‌رگرته‌ی سه‌ربه‌خۆیی کوردستان و بۆ پێکه‌ێنانی یه‌کیه‌تییه‌کی خه‌ڵایه‌تی ده‌ستی به‌ جه‌وژۆل کرد، ده‌بێ بگوترێ که‌ یه‌کیه‌تی ناوبراو به‌ لانی که‌می له‌م کاته‌دا به‌ ته‌واوه‌تی نه‌هاته‌دی و له‌ راستیدا دواى داگیرکردنی مه‌هاباد له‌ سالێ ١٣٠٠ک.ش (١٩٢١ز) هاته‌دی. جگه‌ له‌مه‌ سمکۆ نه‌ بۆ سه‌ربه‌خۆیی کوردستان، به‌لکو بۆ داگیرکردنی ورمی که‌ دووهم شاری ئازهریه‌یه‌کان بوو

دوای تموریز، تەقەلای دەکرد و پالانەری ئەو لەم داگیرکارییە ئەوە بوو کە بێتە خاوەنی بەپیتترین و دۆهەمەندترین ناوچەی نازەربایجان و گریمان ئەو خوازیری چاکسازی بوو بۆ ناوچەکانی دەورووبەری دەریاچەی ورمی، ئەو بۆچی خەلکی ورمی لە نۆی جۆزەردانی ١٢٩٨ ک.ش (١٩١٩ز) بە هەموو هیژیان لە دژی ئەو و جەنگاوەرانی خۆراگریان کرد و راویان نان، لە حالەتێکدا کە هیژی سەربازی ژێردەستی فەرمانرەوای نوێ نەدەگەیشتە سێ سەد کەس. بێشک سەرۆکی شکاکەکان دەیزانی کە لە سالی ١٢٨٥ ک.ش ١٩٠٦ز تا ئەو کاتی لە ئەنجامی ناکۆکی نیوان مەشرووتەخوازان و ئیستبداد و هاتنی هیژەکانی رووس بۆ نازەربایجان، شەری گەورەو کردەکانی مەسیحییەکان، بپرستی لە خەلکی ورمی بریبوو و یەکیەتی کۆمەڵایەتییان لاواز بوو و ئەو باشتەین هەلی دەسکەوتوو بۆ زالبوون بەسەریاندا. (٣٣)

دوای شکستی سمکۆ، کوردی دانیشتووی ناو شار لە ترسان و ڕێستیان شار بەجی بهێلن، بەلام (زیا ئەلدەوڵە) رایگەیاندا کە: "هەرگیز شەرێک لە نیوان شیعه و سوننه له ئارادا نییه و پرسى ئایینی و رهگهزی لهگۆڕی نییه و هەر کەس بەهەر جۆرێک بیهوی خەلکی ئازار بدا بە شیعهو سوننهوه، بێ جیاوازی سزا دەدری" (٣٤)

ئەو کارەى حاکم و دەردەخا کە کێشەى سمکۆ کێشەى نەتەوايەتى نەبوو و بۆچونی کاربەدەستانى دەولەت لەو سەردەمى هەر ئەوە بوو کە راپەرینیکی ساکاری خێلەکییە و لە هیچ سەرچاوەیەک ناماژە بە جەنگی سوننه و شیعه و کورد و تورک نەکراوەو بۆ سەلماندنی ئەم وتەیهش ئەو راستییە، کە سمکۆ نەیتوانی کۆمەڵگەى کوردی بچوولێنێ چ بگا بەوی لە بەرانبەر کۆمەڵگە و دەولەتى ئێران بیانوەستێنێ. هیژی شکاک دوای شکستەپێنانیان لە گرتنی ورمی، بە سەرکردایەتى تاهیر بەگی شکاک بەندەری گلەمان خانەیان داگیرکرد و کەلوپەلی ناو عەمبارەکانیان بۆ چەهریق گواستەوه. (٣٥)

ماوەى حوکمرانى زیا ئەلدەوڵە ئەلبەرزی تا ناوەراستی مانگی تەمموزی سالی ١٢٩٨ ک (١٩١٩ز) درێژەى خایاند، لەم رێکەوتە لە لایەن سەپدار لادراو لە جیاتیان دووبارە سەردار فاتح بوو بە فەرمانرەوای ورمی. سەردار فاتح لەتەک کۆنسولی بەریتانیا لە تەوریز و سەربازانی هیندى هاتنە ناو شارو زوو کوردەکان دەستیان لە گەمارۆی شار هەلگرت. حاکمی نوێ لە بەرانبەر دابینکردنی ئاسایشی رینگاکان، ناوچەکیان بە کوردەکان راسپارد و جەندرمەى کورد لەژێر سەریەرشتی دوو کوردی خەلکی عوسمانی بەناوی شیخ عەبدوللا و لەتیف چاوش لە خزم

و کەسی سەید تەها کە خۆی لەم کاتەدا لە عێراق بوو، دەست بە کاربوون و بڕیاردرا کە بڕێک پارەیان پێی بدەن. (۳۶)

هەر وەها سالار ھومايون ئەواجیقێ حاکمی سەلماس کە پێشتر بەرپرستی ئاسایشی رێگاکان و سەرپرشتی قەرەسوران بوو، لادرا و بڕیاردرا مانگێ ھەزار تومەن مووچەیی جەندەرمەکانی دیلمقان بەدرتە سەمکۆ و پیاوھەکانی. (۳۷) سەرپرستی بەشداری کوردان لە بەرپەرستی کاروبار، ھەمدیسەن ھۆزگەلی ژێر فەرمانی سەمکۆ، گوندەکانی دەورووبەری دەریاچەیی ورمییان تالان دەکرد و ئابووری ناوچەکەیان ئیفلج کردبوو. لەم مێژوووە لە ناوھێرستی مانگی پووشپەری ۱۲۹۸ تا فەروردینی ۱۲۹۹ (۱۹۲۰ ز) رووداوگەلی روویان دا کە بوو ھۆی بەھێزتریوونی ھەلکەوتی سەمکۆ بە شێوەیەکێ وا کە بەپیداگرانی سەردار فاتح و پشتگیری کۆنسولی بەریتانیا لە تەوریز نازناوی "سەردار نوسرەت" و شمشێرێکی ئاوی و پلەیی سنوورداری ئێرانی لە ناوچەیی لە لایەن دەولەتی ئێران بە ئاغای کورد بەخشا. (۳۸) لەم کاتەدا، (عەین ئەلدەولە) لە جیاتی سەپھدار بوو بە فەرمانرەوای ئازەربایجان و ئەویش سەردار (ئینتساری) وەک جێگری فەرمانرەوای ناردە تەوریز، ھاوکات لەگەڵ ئەم گۆڕانکارییە، سەید تەھا ھااتە ئێران و گەیشتە سەمکۆ، لە ئەنجامی ھااتی سەید تەھا، ھەوێلی چەکداری کوردەکان خەستەر بوو بە شێوەیەک کە تاران ناچاربوو کاردانەوی ھەبێ و ھەر زوو زوو بەپێی خواستی یەک لە دوا یەک سەردار ئینتسار، یەکەیی رێک و پێکی قەزاق بە فەرماندەیی ئەفسەری رووس بەناو سەرھەنگ فیلیپۆف رەوانەیی ناوچەکە کران. بەرھەنگاریوونەویەکێ توند لە ئێوان قەزاقی دەولەتی و سەمکۆ و ھاوھەڵانی پوویدا کە کوردەکان شکان و قەلای چەھریق کەوتە گەمارۆی سەرھەنگ فیلیپۆف.

سەمکۆ لە یەکەم جۆلەیی بۆ زالبوونی بەسەر ناوچەکانی رۆژناو و باشووری دەریاچەیی ورمی تووشی گرفت بوو و بەیەکیجاری ھەموو شێتە داگیرکراوەکانی لەکێس چوو. سەردار ئینتسار کە سووربوو لەوێ بەھەر چەشنێک بێت ئاغای کورد بەند بکات یان بکوژێت، درێژەیی بەئابلوقەکە دا و کوردەکانی خستە تەنگەتاویکی دژوار، بەلام لەناکاوپا بروسکەیکە (عەین ئەلدەولە) گەیشتە دەستی کە تێیدا فەرمان بە جێگری والی دراوو کە لەگەڵ سەمکۆ ناشتی بکا و سەرھەنگ فیلیپۆفیش فەرمانێکی بەو بابەتەیی لە تاران بەدەست گەیشت.

کەسەرھەنگ بەندەکانی ئەو رێککەوتنامە چاوەڕوان نەکراوی ئێوان ئەفسەری قەزاقی رووس و سەرکردەیی شکاھەکان بەم شێوەیە باس دەکا:

۱- سمکۆ ئەو تالانیانی لە لە کەستان هاوردبووی، بگه‌رتنیته‌وه‌و خۆینه‌های کۆژراوان بدا .

۲- پاشاوه‌ی چه‌کدارانی عوسمانی لە لای خۆی ده‌ربکا.

۳- له‌ده‌ستدریژی بۆ ناو کاروباری سه‌لماس و ورمی خۆی دوورخاته‌وه‌.

۴- قه‌ره‌بووی خه‌رجی هاتنی له‌شکری ده‌ولت بداته‌وه‌.

۵- هه‌رجی چه‌کی هه‌یه‌تی بیداته‌ ده‌ولت.

۶- برای خۆی شه‌حمه‌ ناغا بۆ ته‌وریز بنیڕی تاكو له‌ قه‌زاقخانه له‌ نیو فه‌رمانه‌كان دا بی.

به‌م مه‌رجانه‌ ده‌ولت له‌ گوناھانی خۆش ده‌بی و ده‌هیلێ که له‌ چه‌هه‌ریق دابنیشی و ناگاداری سنوور بی.^(۳۹) فان بروه‌نس، کوچه‌راو نه‌رفع، باس له‌ وه‌ستانی گوماناوی چالاکی چه‌کداری له‌ دژی کورد ده‌کهن سه‌ره‌پای سه‌رکه‌وتنی هێزی ده‌ولتی له‌م شه‌ره‌دا، هه‌یچان نه‌نووسیه‌، به‌لام که‌سه‌روی، ته‌مه‌دون و ناغاسی له‌و بڕوايه‌دان که هێزی ده‌ره‌کی و به‌ تايه‌تی به‌ریتانیا، وه‌ک ته‌نها ده‌سه‌لاتی کاریگه‌ر له‌ شانۆی سیاسه‌تی ئێرانی شه‌وکاتی، ده‌ولتی ناچار به‌م وه‌ستانه‌ کردوه‌.^(۴۰) له‌ هه‌موو ئەم سه‌رچاوانه‌ هاتوه‌ که سه‌رۆکی خێلی شکاک بروسکه‌گه‌لی بۆ (عه‌ین ئەله‌ده‌وله‌) ده‌نیڕی که ئەو کاتی له‌ زه‌نجان نیشته‌جی بووه‌ و هه‌روه‌ها بروسکه‌ی بۆ سه‌ید ته‌ها له‌ به‌غدا ناردوه‌ و تییدا داوای یارمه‌تی لی کردوه‌. که‌سه‌روی بۆ روونکردنه‌وی ئەم راستیه‌ له‌و کاتی یا داوی ئەو، له‌گه‌ڵ سه‌ردار ئینتسار و سه‌ید ته‌ها وتووێژی کردوه‌ و به‌ پشتبه‌ستن به‌ زانیاری ئەم دوانه‌، پڕۆیاگه‌نده‌ی به‌رتیل وه‌رگرتنی (عه‌ین ئەله‌ده‌وله‌) و فیلیپۆف له‌ سمکۆ به‌ بی بنچینه‌ ده‌زانی و داکوکی ده‌کا که: "ده‌ستی سیاسه‌تی هه‌ندی له‌ دراوسێکان له‌ رووداوه‌که‌ بوو" چونکه‌ به‌پێی وته‌ی ئەو، فه‌رمانی وه‌ستانی هێرش و ئابلقه‌ی چه‌هه‌ریق له‌ لایه‌ن خه‌لکی په‌له‌به‌رزتر له‌ (عه‌ین ئەله‌ده‌وله‌) له‌ لایه‌ن ده‌وله‌ته‌وه‌ ده‌رچوو بوو.^(۴۱) ته‌مه‌دونیش له‌ باره‌ی کاردانه‌وه‌ی خه‌لکی له‌ ناست به‌خشینه‌ی سمکۆ ده‌نوسی: "کاتی خه‌لک ئەم هه‌واله‌یان بیست، زۆر زویربون و زانیان ئەم ماسته‌ مویه‌کی تێدايه‌، (موزه‌فه‌ر ئەعه‌لم) (سه‌ردار ئینتسار)یش له‌م رووداوه‌ توپه‌ بوو و له‌ ته‌وریز به‌ ئاشکرا نا‌هه‌زاه‌مه‌ندی خۆی له‌م کێشانه‌، له‌ به‌رده‌م خه‌لکی و ئازادپه‌روان ده‌ربړی".^(۴۲)

هۆکاری هه‌لگرته‌نی گه‌مارۆ و رزگاربوونی سمکۆ، هه‌رجی بوو بووه‌ هۆی پته‌وبوونی هه‌لکه‌وته‌ی چه‌کداری ئەو، چونکه‌ ئەو به‌پێی هه‌یج کام له‌و به‌ندانه‌ نه‌جووایه‌وه‌و هه‌رچه‌نده‌ به‌ رواڵه‌ت ئارام

دانیشتبوو، بەلّام لە ژێرەو، لە گەڵ سەرەك هۆزەكان و بەگزاڤەكان پێوەندی هەبوو و وای كرد
كە پەیمانێ لە گەڵ نوێ بکەنەوہ بۆ کارەکانی دواتر. (٤٣)

بە برۆای کەسەرۆی لەوہی کە نەیاننوانی سەمکۆ دەستەمۆ بکەن، ئەم ئەنجامەدی لێکەوتەوہ و
بەهێزتری کرد، چونکە تا ئێستا ژمارەیهکی زۆر لە کوردان لە گەڵ ئەو نەکەوتەبوون و لایەنگری
دەولەت بوون، تەنانەت هەندێ لە کوردانی سابلاخ و شۆینەکانی تر لەم شەڕۆشۆرانەدا لە ریزی
هێزی دەولەتدابوون، بەلّام کە ئەمە رووی دا و سەمکۆ لە تەنگانەترین بارودۆخی خۆیدا بوو،
نازادکراو سوپای دەولەت گەراپەوہ، ئەمە وای کرد کە نرخێ دەولەت لەبەرچاوی ئەوان دابەزی
و لە لایەکی تر سام و هەبیبەتی سەمکۆ لای ئەوان زیندەتر بوو، چونکە وای بۆچوون کە خەڵکانێک
هەن پشتیوانی لێ دەکەن". (٤٤)

کەواتە ئەنجامەکانی ئەم رووداوە لە دوو خال دا کورت دەکرێتەوہ:

هاتنی سەید تەها بۆ ناو راپەرپن و ئامانجەکانی سیاسی ئەو ئاشکراتر بوو و رادەدی دەستۆری
خێلەکیانە سەمکۆ زیندەتر بوو، لە نێو هۆزە کوردەکانی نازەریایان. دواي دەرچوونی هێزەکانی
قەزاق، سەمکۆ هێدی هێدی هەموو ئەو ناوچانەي کە لە دەستیدا بوو، سەرلەنوێ وە دەست
هێناوہ. ئەرەفە لە شەڕەکانی ئەو کاتی لە دژی سەمکۆ، بەشداری بوو و نووسینەکانی بەهەیهکی
زۆری رووداونووسی هەیه، ئامازە بە گۆرانیکاری لە ناوەرۆکی سیاسی راپەرپنی سەمکۆ دواي
دەرچوونی قەزاقەکان دەکا و دەلێ:

" لە سالی ١٩٢٠ سەمکۆ بە ئاشکرایي باس لە سەرەخۆیی کورد دەکا کە دیدی ئەو بریتی بوو
لە دامەزراندنی حکومەتیکی تاکەکەسی و تاکەرەوانە بەسەر هۆزە کوردییەکانی نازەریایان و
داگیرکردنی بەشیکی زۆر لەو ناوچانەي کە کوردی نییە وەك ناوچەکانی رۆژئاوا و باکووری
رۆژئاوای دەرپاچەي ورمی وەك شاری ورمی و دەشتەکەي، سەلماس و لەوانەيە شاری خۆي.
خەڵکی ئەم ناوچانە هەمووی نازەری واتە تورک و شییعەن و لە رووی دابونەريت و شیۆەي ژيان
لە گەڵ کوردان جیاوازییەکی تەواویان هەیه، لە حالەتیکی کە خەڵکی کورد شەڕکەر و
رەشمالنشین، تورکەکان خەڵکیکی نارام و نیشتەجێی گوندەکانن". (٤٥)

بۆ ئەوہی رەوشی تازەي سەمکۆ و هۆکارەکانی گرتەبەری ئەم رەوشە بۆ پیکهێنانی دەولەتیکی
کوردی بناسین، پێویستە لە گەڵ کاریگەری چالاکی ناوچەگەریتی (شیخ محەممەدی خیابانی) و
چالاکی بەرەفرانی خەباتگێڕانی کوردی دراوسێی ئێران، ئاشنا بین.

رۆلی بزافی خیابانی له جوولانه‌وه‌ی سمکۆ

ئالۆزی سیاسی ئێران له دواى جەنگى گه‌وره‌، بى‌ توانایى ده‌ولەت له‌ بوارى سیاسى، ئابوورى و سوبایى و ده‌ست تێوه‌ردانى رۆژ به‌ رۆژ زیاترى به‌ریتانیا له‌ کاروبارى ناوخۆى وڵات، ده‌بووه‌ هۆى به‌ ده‌رکه‌وتنى ناپه‌زایى له‌ نێو ئازادى‌خ‌وازان که‌ زه‌ق‌ترین نمونه‌ى ئهم ناپه‌زایه‌تیه‌یه‌ له‌ چوارچێوه‌ى راپه‌ڕینى جەنگه‌، خیابانى و پسپان ده‌بیندرى و ئامانجى سه‌ره‌کى ئهم چالاکیانه‌ جێبه‌جێکردنى راسته‌قینه‌ى ده‌ستور و به‌ره‌هه‌ستى کردن له‌ ئاست ده‌ست تێوه‌ردانى بیانییه‌کان له‌ کاروبارى ئێراندا. به‌ پێچه‌وانه‌ى ئهو پرۆیاگه‌ندانە‌ى که‌ له‌ باره‌ى بیروپرای (شیخ محمەد خیابانى) کراوه‌، ئهو نه‌ ته‌نیا جوداخ‌وازان به‌بوو، به‌لکه‌و به‌ هه‌موو وه‌یه‌وه‌ هه‌ولیدا که‌ ده‌ستووریه‌ت له‌ تێورییه‌وه‌ بکاته‌ پراکتیک و له‌وه‌ى را که‌ ئازهریه‌یه‌کان له‌، له‌ئیتوێردنى ئیستبدادى بچووک رۆلى سه‌ره‌کیان بینیبوو، ئهو پێى خۆش بوو سه‌رله‌نوێ ئازهریایان بکاته‌ بنکه‌ى بووژانمۆه‌ى ژيانى مه‌شرووته‌ و له‌ حاله‌تى سه‌پوونى دواى شه‌ر ده‌ریبه‌یتى.

لێره‌دا ده‌رفه‌ت نییه‌ به‌ ته‌واو له‌ راپه‌ڕینى خیابانى بکۆڵینه‌وه‌، ته‌نیا هه‌ول ده‌درى کارىگه‌رى ئهو راپه‌ڕینه‌ له‌سه‌ر کوردانى ئازهریایانى رۆژئاوا روون بکړیتته‌وه‌. جوولانه‌وه‌ى خیابانى له‌ دوو لاره‌ کارىگه‌رى له‌سه‌ر کورد هه‌بوو که‌ له‌ نه‌ه‌جامدا بووه‌ هۆى به‌هێزکردنى سمکۆ:

١- له‌ سۆنگه‌ى پێداگرتنى خیابانى به‌ به‌رپه‌وه‌یه‌رى ناوچه‌ى ئازهریایان به‌ ده‌ستى خه‌لکى، ناوچه‌گه‌رى خۆجێى و هه‌ستى ناوچه‌گه‌رى Pederalisme، له‌ نێو کورداندا به‌رز بۆوه‌.

٢- دواى سه‌رکوتکردنى راپه‌ڕینى خیابانى، هه‌ندێ له‌ لایه‌نگه‌رانى ئهو هاوکارى سمکۆیان کرد و ئاغای کوردیان دانه‌ ده‌دا ورمى بگه‌رئ و دژایه‌تى حکومه‌تى ته‌ورێز بکا.

ناوچه‌گه‌رى خیابانى که‌ له‌سه‌ر بنچینه‌ى پێکه‌یتنانى ئه‌نجومه‌نى ویلايه‌تى و له‌سه‌ر بنه‌مای یاساى بنه‌ره‌تى مه‌شرووته‌، هاتبووه‌ باسکردن، هه‌یج جۆره‌ زیانێکى به‌ یه‌کیه‌تیی میلی و پاراستنى هه‌موو خاکی ئێران نه‌ده‌گه‌يانده‌ و هه‌له‌به‌ت که‌ دژایه‌تى کاربه‌ده‌ستانى ئاوه‌ندیان ده‌کرد که‌ نێردرا‌بوون بۆ ئازهریایان، له‌به‌ر ئهو گه‌نده‌لکارى و سه‌ستى ئه‌وان بوو که‌ ئازادى‌خ‌وازان بۆ چاره‌سه‌رى گه‌ورگه‌رفته‌ ناوچه‌یه‌که‌ى ئهو ویلايه‌ته‌، باسیان له‌ دانانى خه‌لکى خۆجێى ده‌کرد.

عدلی نازیری له لیکنولینهوهی هدمه لایهنه ی خوی سه بارت به کارو کردهوو نامانجی (شیخ محمد خیابانی) دهسه لیتنی که نمو بۆ ژباندنهوهی مەشرووتە و کۆتایی هیئان به پشتوی سیاسی نیران، لهسهره تادا ههولیدا که نازهربایجان له نا یه کسانى و گهنده لکاری پاک بکاتهوه و گرفته کانی نهوی بههزی خودی تورکه کان چاره سهر بکات بۆ نمونه یه کهم کاری نمو چاره سهری کهمی نان له نازهربایجان بوو، ههروهه نهیهیشت که (شهریف ئهله دوله بهنی نادهم) که له تارانوه نیردرا وهک حاکمی نوینی تهوڕیز، بیته ناو شار و ههروهه بههزی گهنده لی، کۆمه لیک فرمانبهری نیردراوی ناوهندی بههزی ههوادارنی خیابانی دهرکران.^(٦٦) شاری تهوڕیز له ههژدهی سهفر ١٣٣٦ ک.ق ١٩١٥ز کۆمه لیک خۆپیشاندانی بهربلاوی ههوادارانی خیابانی بهخۆیهوه دی و له کۆتایی خۆپیشاندانه کان راگیاندراوێکیان پیشکەش به دهولتهی وسوق ئهله دوله کرد که " خه لکی نازهربایجان به راشکاوی ده لێن: لهبهر نهوهی کابینه یه کی تۆکه و جی بروای خه لکی له ناوهند، پیک نه هیئندراوه، فرمانه کانی ناوهند لیره جیبه جی ناکری".^(٦٧) نهم کارانه بۆ کوردی نازهربایجان سه رنجراکیش بوو، که به پینچه وانه ی کوردی ویلایه تی کوردستان، ره زامه ندنه بوون له سه ربوونی کاربه ده ستانی بیانی له ناوچه که ی خۆیان، له گه ل نهوهی که خیابانی جوداخواز نه بوو، به لām که " کاربه ده ستانی دزو به رتیلخۆرو ده لالی له داموده زگای حکومه ت دهرکرد و لهم ریگه یه وه ده ستی خراپکاری تاران له نازهربایجان کورت کرده وه."^(٦٨) رواله تی نهم کاره لهبهر چاوی کوردان به مانای ره تکرده وهی ده سه لاتنی ناوهند بوو له ناوچه که وه به ده سپیک جودایی نازهربایجانیان ده زانی له نیران و نهمه بوو تروسکه و هیوایه ک بۆ جوداخوازان وهک سه ید ته ها بۆ جودا کرده وهی ناوچه کوردیه کان.

کریس کوچیرا باس له پێوهندی (سه یف نهلقوزات) مامی قازی محمد و خه تیبهی نوێزی ههینی نهو کاتی مه هاباد له گه ل بزاشی خیابانی دهکا و ده نووسی که نمو، پارچه هۆنراویه کی له ستایشی " شوړشی تهوڕیز" له گوڤاری نازادیستان بلاو کرده وه، که بلاوکه ره وهی بیروای لایه نگرانی خیابانی بوو.^(٦٩)

سه یف نهلقوزات تاکه مه لایه ک بوو پشتگیری له کاره کانی سه کۆ ده کردو هانی دا بۆ داگیرکردنی نازهربایجان و بیکومان رووهیئان و پیتشوازی کهسانیک وهک سه یف نهلقوزات له هزر و بروای خیابانی، تهنیا پشتگیریکردن بوو لهو به شهی خواسته کانی مه لای تهوڕیز که پێوهندی به ناوچه گهریتی و زیادکردنی ده سه لاتنی خۆجیتی نازهربایجانییه کانه وه هه بوو.

نوسه‌ری کورد (م. کاروخیش) بنه‌مای پیوه‌ندی نیوان سمکۆ و شیخ عه‌مه‌دی خیابانی به راست ده‌زانی، به‌لام راده‌ی ئه‌و پیوه‌ندییه زۆر سه‌ره‌نجراکیش نازانی.^(۵۰) ته‌وه‌ری پیوه‌ندی سمکۆ له‌گه‌ڵ بزاف‌ی خیابانی که ره‌ه‌نده‌کانی هه‌یشتا ته‌واو نه‌ناسراوه، هه‌مان دژایه‌تی کردنی گه‌ڕانه‌وه‌ی ده‌سه‌لاتی ئیداری و سه‌ربازی ده‌وله‌تی ناوه‌ندی له‌ نازه‌ریایان بوو که ئیمکانی ئه‌وه‌ی به‌ سمکۆ ده‌دا تاکو له‌ سه‌رقالی ده‌وله‌ت به‌رانبه‌ر به‌ خیابانی که‌لک وهریگرێ و قه‌له‌مه‌وه‌ی خۆی به‌ره‌و رۆژه‌لاتی ده‌ریاچه‌ی ورمی به‌ره‌فره‌ بکات، به‌لام هاوکاری هه‌وادارانی خیابانی و سمکۆ و له‌ دوایدا (ئه‌به‌ولقاسمی لاهوتی) فه‌رمانه‌دی ژاندارمه‌کانی جیگیر له‌ به‌نده‌ری شه‌ره‌خانه، ده‌گه‌ڕایه‌وه‌ بۆ دژایه‌تی کردنی هه‌رسێکیان له‌ ئاست کوده‌تای ۱۲۹۹ ک.ش ۱۹۲۰ از بوو. له‌وێر تیشکی ئه‌م هاوکارییه، سه‌رۆکی شکاکه‌کان توانی بێ هیچ گه‌فتێک شاری ورمی داگیر بکات. (موخبیر نه‌لسه‌لته‌نه‌ی هیدایه‌ت) که له‌ سه‌رکوته‌کردنی بزوتنه‌وه‌ی خیابانی رۆلی به‌نه‌ره‌تی بینیبوو له‌ باره‌ی پیوه‌ندی نیوان سمکۆ و راپه‌رینه‌کانییوه‌ به‌م جۆره‌ ده‌وی:

"رووداوی کوده‌تای سێی ره‌شه‌مه‌ له‌ راپه‌ریوان بادامچی و موخته‌مه‌ید نه‌لتوجار له‌ مالی ساعید نه‌لسولته‌ هاتنه‌ لام که ده‌بێ دژایه‌تی کوده‌تا بکریت، گوتم ... له‌ به‌یاننامه‌ی حکومه‌ت، کاریک که دژایه‌تییه‌که‌ی پیوست بێ، نییه‌ کوشتن به‌ر له‌ تاوان، تاوانه‌. له‌ من هومید پراویوون، بانگه‌یشتی سیتقویان کرد نامه‌یان به‌ر ده‌ستمان که‌وت".^(۵۱)

ئه‌و له‌ په‌رتووکه‌ی تری خۆی به‌ناوی (خاتیرات و خه‌مه‌رات) هه‌ر ئه‌م بابه‌ته‌ی دووباره‌ کردۆته‌وه‌ ده‌لێت "راپه‌ریوان که له‌ من ناومید بوون، له‌گه‌ڵ لاهوتی که‌وته‌ گه‌توگۆ تاکو له‌ به‌رانبه‌ر کوده‌تای تاران کوده‌تایه‌ک بکه‌ن، ته‌نانه‌ت ئیسماعیل ناغایان بانگه‌یشت کرد که نووسراویان به‌ر ده‌ستمان که‌وت..."^(۵۲) به‌لام که‌سه‌وه‌ی هۆی هاوکاری راپه‌ریوان و سمکۆ نه‌ له‌ به‌ره‌ رووبه‌روویوونه‌وه‌ له‌ ئاست کوده‌تا بوو، به‌لکو تۆله‌سه‌ندنه‌وه‌ بوو له‌ موخبیر نه‌لسولته‌ و له‌و به‌روایه‌ دایه‌ که: "ئه‌وه‌ی که له‌ نازه‌ریایان چهند هه‌واڵیکێ ئه‌و (خیابانی) به‌ناوی رق هه‌لگرتن له‌ موخبیر نه‌لسولته‌ به‌ کاریکی خراپیان کرد ئه‌ویش ئه‌مه‌ بوو که خۆیان گه‌یانه‌ ئیسماعیل ناغا (سمکۆ) و دووباره‌ بۆ نازاره‌ هانیان دا و(ئه‌رشه‌د ئه‌ملوک) ناویکیان بۆ لای ئه‌و هه‌نارد. ئیسماعیل ناغا دووپو بوو له‌گه‌ڵ ده‌وله‌ت و خۆشی خوازیاری نازاره‌ بوو، ده‌رفه‌تی له‌ده‌ست نه‌دا و دووباره‌ ده‌ست به‌کار بوو. ئه‌رشه‌د ئه‌ملوک که خۆی خه‌لکی ورمی بوو به‌ فه‌رمانی ئیسماعیل ناغا شاری (ورمی) ی له‌ زستانی ۱۲۹۹ (۱۹۲۰) داگیر کرد".^(۵۳)

ناشکرایه که سمکۆش له ناست کوده تا زۆر گهش بین نه بوو و نمو هاوکاریهی نیتوان نمو و راپهریوان بێجگه له سازبوونی گرفت له بهردهم کوده تاجیهییه کان، بیانگه و زه مینهیه کی باش بوو بۆ نمو دهست به سهر ورمی دابگریت. له زستانی ۱۲۹۹ ک.ش (۱۹۲۰ ز) (نهرشد نملولک) به یارمهتی هموادرانی خیابانی حاکی نێردرای تهوڕیز به ناوی میرزا عهلی نه کبهرخان دهستگیر دهکا و کاریکی وا دهکا که هیزهکانی جهندرمه و پولیس لهوی دهبرکرتن و داوای له سمکۆ کرد که له گهڵ هیزهکی بیهته ناو شار.

هیزهکانی دهولتهتی له بهندهری گولماغانه دامهزران، بهلام دواي چهند روژێک خۆراگری له ناست هیزهکانی عومهرخانی شهریفی مامی سمکۆ ناچاربوون بهندهر چۆل بکهن. کهلوپهلی بازرگانان بۆ جاری دووه له لایهن شکاکه کانهوه تالانکراو بۆ چههریق گوازیاهوه.

شیوهی مامهلهی سمکۆ له گهڵ خهڵکی شاردا بریتی بوو له نهشکه نهجیهی دهولته مهندان به مه بهستی دهست به سهر داگرتنی شتومەك و چه کهکانیان، سهرکو تکردنی خهڵکی، دروستکردنی بارێکی ناآرام، له راپۆرتیهکانی وهزارهتی ناوخۆ، ناماژه به رفتاری درپدانهی شکاکه کان کراوه که بهرانهر به خهڵکی ورمی نواندوو یانه. (۵۴)

هیچ نیشانهیهك له راگه یاندنی سهر به خۆیی یا خودموختاری و دامهزراندنی دهزگا سیاسیهییه کان، ئابووری و سوپایی که له ناسیونالیزمی کوردی سهرچاوهی وهگرتهی بهرچاوا ناکهوی و تهنیا کاری بهرچاوی سمکۆ دهست به سهر داگرتنی ده ههزار لیره و هه ندی فیشهك و تفهنگ له خهڵکی ورمی بوو و تهنا نهت زیۆ زیوهری ژنانی شار به هۆی عومهر خان به تالان چوو و به پیی نویسینی (تمن) زۆریه ی دهولته مهندان له ترسی نهشکه نهجیهان، خۆیان کوشت. (۵۵)

به م شیویه هابیرانی (عه مه د خیابانی) بوونه هۆی توندوتیژی پتری کارهکانی سمکۆ و بهردهوامی له هه لچوونهکانی و دواي نه م رووداوهش مرخی له داگیرکردنی سابلاغ خوشکرد.

بهندی سییهم

کاریکه‌ری نیشتیمانپه‌روه‌رانی کوردی
عیراق و تورکیه له‌سه‌ر بزاشی سمکۆ

سەید تەھا ئەفەندى و سەمۆ

رووداوەكانى نازەربايجان و راپەرپىنى سەمۆ و ناوبانگ دەرکردنى ئەو ەك كەسىكى چەكدارى بەھىز لەدواى جەنگى گەورە، ھەرزوو سەرنجى كوردەكانى ئەو دىو سنوورى راكيشا بۆ ئەم ھەلگەوتە تازەيەى كوردى ئەم بەرە، لەگەڵ ئەم زانیاریەى كە لە نێزاندا ھىچ رىكخراو و ھىزىكى سياسى ناسیونالىستى كوردى بوونى نىيە و سەمۆ نۆتەنەرايەتى رەوتىكى دەرەبەگيانەى ناوچەگەريە، بریاريان دا ئەزموونى سياسى خۆيان لە خزمەت ئەم جەجۆلە دانێن كە لە رووى سياسىيەو پینەگەيشتووە، لەبەر ئەم ھۆكارانە، كەسانىكى خاوەن ئەزموون ەك سەید تەھا ئەفەندى و مستەفا پاشا يامولكیيان رەوانەى چەھرىق كرد. سەید تەھا ئەفەندى كۆپى شىخ عەبدولقادر و نەوى شىخ عوبەيدوللای نەھرى لە روخسارە سياسىيەكانى كوردستانى عوسمانى لە سەرەتای سەدەى يىستەم و كەسێكە كە رۆلێكى زۆر گرنگى لە بەھىزكردن و موكوم كردنى بزافى سەمۆ و ھۆزى شكاك لە ئەستۆدا بوو. سەید تەھا لە سالانى جەنگى گەورە لە بنیاتنەران و ئەندامانى سەرەكى كۆمەلەى ئىستىخلاسى كوردستان (كۆمەلەى رزگارى كوردستان) و نێردراوى ئەم گروپە بوو بۆ لای كۆنسولى رووسىيە لە رومى بۆ راكيشانى پشتیوانى رووسىيە قەيسەرى بۆ پىكەيتانى كوردستانى گەورە. ھەلبەت دەبێ بزاندري كە ھىچ نیشانەيەك يان بەلگەيەك كە سەلەنەرى ھاوكارى يان ئەندام بوونى سەمۆ لەم كۆمەلەيە بێ، لەبەردەست نىيە، بەلام ئەوى سەید تەھا بە سەمۆ گرى دەدا نە كىشەى سياسى، بەلكو خزمایەتى ئەو لەگەڵ بنەمالەى محمد ناغای شكاك بوو، سەید تەھا لە راستیدا زاواى براى سەمۆ واتە جەعفەر ناغا بوو. ھەروەھا ئەويش ەك ھەموو كەسايەتییە نەتەوەيەكانى كوردى عوسمانى و ھەموو رىكخراو و كۆمەلەكانى نەتەوەيى كورد، بەدواى ھىزىكى جیھانى دەگەرا ەك رووسىيە يان بەریتانيا بۆ ئەوى پشتیوانى لە پىكەيتانى كوردستانى گەورە بكا و يارمەتى خەباتى چەكداريان بدا. لە روانگەى ئەم جۆرە كەسانە، بە دەرگەوتنى ھەز ھىزىكى چەكدارى لە يەكێ لە بەشەكانى كوردستان ەك ھاتەندى يەكێ لە دوو مەرجى پىتويستىيە بۆ گەيشتن بە سەربەخۆيى ناوچە كوردنشینەكان. كاتى كە تەھا ھاتە ناو نێزان، دەولەتى عوسمانى لەو پەرى لاوازیدا بوو و دەنگۆى ئەو لە ئارادابوو كە دەولەتێكى ئەرمنەنى لەناو خاكى عوسمانى لە لايمەن دەولەتى سەركەوتوى شەرى گەورە پىك بەيتندري و كۆمەلەى توركىيە (عەبدولقادر) باوكى تەھا، پیاوى ژمارە يەكى ئەم كۆمەلەيە حسیب دەكرا، لەسەر ئەم بریارە بوو كە بەھۆى ھەلگىرسانى راپەرپىنىك لە نێو كوردى نێزان و عىراقى نايندە و توركىيە، كۆمەلەى نەتەوەكان والیدەكان ئاوپ لە مافەكانى كوردان بباتەموو تەھا بۆ ئەم مەبەستە ھاتە

نێزان. نامانجی سیاسیی زۆریه‌ی سه‌رانی کورد له‌و سه‌رده‌می له‌ چوارچۆیه‌ی ناسیونالیزمی خێله‌کی گه‌شه‌ی کردبوو. به‌ روانینیکی خێرا به‌ هه‌لگه‌موتنی کۆمه‌لایه‌تی ته‌و کوردانه‌ی که‌ یه‌که‌م پارتی کوردییان دروست کردوو، واته‌ کورانی به‌درخان، کورانی شیخ عوبه‌یدوللا شیخ سه‌عیدی په‌ران، شیخه‌کانی بارزان، شیخ مه‌حمودی به‌رزنجی و سه‌ید ره‌زا، ده‌بینن که‌ گه‌شتیان هه‌لگه‌موتیه‌کی خێلی نایینیان هه‌بووه‌، بۆ نمونه‌ شیخ عوبه‌یدوللا شیخ نه‌حمه‌د بارزانی و شیخ مه‌حمود، هه‌موویان زه‌ویداری گه‌وره‌ بوون و له‌ هه‌مان کاتدا پیاوی نایینیش بوون، ته‌نانه‌ت راپه‌ڕینی ئارارات و شیخ سه‌عیدی په‌ران که‌ به‌هۆی چه‌کلارانی و پیاوانی نایینی کورد ده‌ستی پێکرد.

تا راده‌یه‌کی زۆر پشتی به‌ستبوو به‌ هیژی خێله‌کان، که‌واته‌ رۆلی ته‌م سه‌رکردانه‌ و رۆلی ناسیونالیزمی خێله‌کی ته‌وان له‌ سه‌ره‌له‌دانێ هه‌ستی نه‌ته‌وايه‌تی له‌ نێو کوردان، بایه‌خێکی زۆری هه‌یه‌ و هه‌رچه‌نده‌ کۆمه‌لگه‌ی کوردی له‌ رووی کولتوری سیاسی، نه‌ته‌وايه‌تی قه‌رزازی رۆشنه‌بیرانی شارنشین و پیاوانی نایینییه‌، به‌لام کاریگه‌ری ناسیونالیزمی خێله‌کی له‌ نێو کوردان حاشاهه‌لنه‌گه‌.

له‌ قامووسی هه‌لگرانی درووشمی ناسیونالیزمی خێله‌کی، گه‌ڕاندنه‌وه‌ی خودموختاری کلاسیک و ئازادی و سه‌ربه‌خۆیی سه‌رۆک هۆزه‌کان ئامانج بوو. واته‌ ته‌و خێرو به‌ره‌که‌ته‌ی که‌ به‌نه‌ماله‌ کۆنه‌کانی کورد له‌ چه‌ندین سه‌ده‌ له‌مه‌وبه‌ر هه‌یانبوو. رابه‌رانی ناسیونالیستی خێله‌کی، هیژی خه‌لک و به‌ تایبه‌تی شارنشینانی کوردیان له‌ چالاکییه‌کانی خۆیان له‌به‌رچاو نه‌ده‌گرت و هه‌موو جه‌وجۆلی سیاسیان کورت کردبۆوه‌ له‌ پێوه‌ندیان به‌ هیژه‌کانی بیانی و پشتبه‌ست به‌ ده‌سته‌ چه‌کلاره‌کانی خێلایه‌تیان. سه‌ید ته‌ها له‌ راستیدا به‌ نوێنه‌ری ته‌م جۆره‌ ناسیونالیزمه‌یه‌ حه‌سێب ده‌کرێ و ده‌وای شکانی سه‌مکۆ له‌ هیژه‌کانی سه‌ره‌نگ فیلیپۆف، له‌ به‌غداوه‌ هات بۆ چه‌هه‌ریق تاکو راپه‌ڕینی ته‌واو خێله‌کییه‌ سه‌ره‌کی هۆزی شکا له‌و شێوه‌یه‌ رواله‌ت ساده‌یه‌ی ژبانی خێلایه‌تی به‌ده‌ره‌یه‌نێ و له‌ خزمه‌ت ناسیونالیزمی کوردی به‌گه‌ڕ بچا. سه‌ید ته‌ها له‌م رێگه‌یه‌وه‌ ته‌نها نه‌بوو و خێرا نیشته‌مان په‌روه‌رانی کوردی تورکیه‌ و عێراقیش هاته‌نه‌ ریزی ته‌و. ته‌قه‌لائی سه‌ره‌کی ته‌م که‌سانه‌ به‌ سیاسی کردنی راپه‌ڕینی سه‌مکۆ بوو و ده‌زانین له‌م رێگه‌یه‌وه‌ سه‌رکه‌وتنیان وه‌ده‌ست نه‌هێنا. نووسه‌ری کتێبی "بزووتنه‌وه‌کانی کورد له‌ دێژه‌مانه‌وه‌ تا ئێستا" له‌ به‌ری کاریگه‌ری سه‌ید ته‌ها و که‌سایه‌تییه‌کانی کورد له‌سه‌ر بیر و هه‌زی سه‌مکۆ ده‌نوسێ: "سه‌مکۆ به‌پێی ته‌و هه‌لومه‌رجه‌ی که‌ هاته‌ ئارا، به‌ سانایی هه‌لوێسته‌ی خۆی گۆڕی. ده‌بی بگوترێ که‌ ته‌و که‌وته‌ ژێر کاریگه‌ری هه‌لگه‌موتنه‌ی کۆمه‌لایه‌تی و ده‌سه‌لاتداری ته‌ هه‌ندێ که‌سایه‌تی به‌ناویانگ به‌ تایبه‌تی له‌ ئاراسته‌ کردنی چالاکییه‌ شوێرشیگێزییه‌کانی سه‌مکۆ، سه‌ید ته‌ها رۆلێکی گه‌وره‌ی بینی که‌ که‌سایه‌تی دیاری بزووتنه‌وه‌ی کوردی بوو. سه‌مکۆ له‌گه‌ڵ ته‌ودا له‌ راده‌به‌ده‌ر پێوه‌ندی دۆستانه‌ی هه‌بوو و

ده‌كهوته ژيتر كاريگمري نهو له دروستكردنې پړواي دامه‌زاندنې كوردستاني گه‌وره و سه‌ريه‌خو و نه‌م بيوژكويه ريشمې داكوتا." ^(۱) ځان برويه‌نسن لهو پړوايه‌دا كه به‌هؤي پيوهندې به سديد ته‌ها كه ده‌ستوژتيرين كه‌سايه‌تي كورد و رابهرتكي ناسيوناليسټي به‌هيتز بوو، بوو به راويژكاري سمكو له رووي سياسيپوه." ^(۲)

سديد ته‌ها هم‌ميشه به بيانوي مولكه‌كاني له نيران ده‌هاته نهو ديوي سنوور و بويه ده‌ولته‌تي نيران له دوايدا ده‌ستي به‌سمر مولكه‌كاني داگرت. ^(۳) ته‌ها دواي وردبوونه‌وه له هم‌مو لايه‌نه‌كاني چالاكي سمكو و دره‌چووني قه‌زاقې فيليپوژ له چه‌هريق، به په‌له به‌رهو به‌غدا گه‌راپه‌وه و چاوي كهوت به ويلسون كوميسمري به‌ريتانيا له عيراق و داخوازي كورده‌كاني پيژاگه‌ياند. له‌م چاويپه‌كهوته‌نه دا، چاره‌نووسي كوردستاني نيرانيش كهوته بهر شروقه‌كردن. رفيف حلمي داخوازيه‌كاني سديد ته‌ها له به‌ريتانيا به‌م جوړه ده‌ژميري:

۱- سه‌قامگيري ده‌ولته‌تي يه‌كپارچه‌يي كورد له‌ژيتر چاوديري به‌ريتانيا به‌و ممرجه‌ي كه كوردستاني نيرانيش به‌شيكې بې.

۲- راگياندنې ليبوردي گشتي به شيويه‌كي فمرمي بو نه‌وي هه‌ستي كوردي عيراق بو لاي خويان رابكيشن.

۳- سه‌قامگيري ده‌ولته‌تي كوردي له‌سمر بنه‌ماي به‌شداري گشت تويزه‌كان بې، واته كوژماری بې.

۴- دلنيا‌كردنه‌وي كوردان له لايمن نينگليزه‌كانه‌وه و نووسيني په‌ميانيتك له بابته ناسايشي نمرمن و ناشوور و نه‌زووتني نه‌وان له به‌رانهر ده‌ولته‌تي تازه پيگرتوي كوردي.

۵- گشت نهو يارمه‌تيانه‌ي كه به‌ريتانيا به عيراق ده‌دا، ده‌بي بداته ده‌ولته‌تي كورديش. ^(۴)

برويه‌نسن ناماژه به‌م خاله ده‌كا كه نهو ده‌مه‌ي دانوستاني ويلسون و سديد ته‌ها له به‌غدا له گوړي بوو، نامه‌يك له لايمن سمكووه بو كوميسمري به‌ريتاني هات كه گشت داخوازيه‌كاني سديد ته‌هاي تيدا‌بوو.

ناشكرايه كه سمكو به‌پتي نيشاره‌ي ته‌ها نه‌م كارې نه‌غام دا‌بوو. نهو بهر له‌مه تنانته بايه‌خي به كيشه‌كاني كوردستاني باشوور نه‌ده‌دا چ بگا به بارود‌خې كوردستاني عيراق. كريس كوچيژاش لهو پړوايه دا كه "سمكو له‌ژيتر كاريگمري ته‌ها له سالي (۱۹۱۹) داواي يارمه‌تي له به‌ريتانيا كرده‌وه." ^(۵) وه‌لامې كاربه‌ده‌ستي به‌ريتاني نيگه‌تيف بوو، چونكه به‌ريتانيا نه‌وكاتي له همولي نه‌وه‌دا‌بوو كه وا له

ئىران بكا رىككەموتنامەى ۱۹۱۹ قىيول بكا و نەيدەويست بىيانگمەيك بەداتە دەست تاران. نامانجى سەيد تەها لەم كارانه و دەستەيتنانى دەسكەوتى سىياسى و لەوانەيە چەكدارى بوو، بەلام سەكو تەنيا لەبەر ئەو پيىخوش بوو لە بەریتانيا خۆى نزيك بكاتەو بۆ ئەوى تەماى چەك وەرگرتنى پيىان ھەبوو. ئەمە پال پيۆنەمرى سەكو بوو كە ھەر لە سەرەتاي دەسلەتداريتى مستەفا كەمال، خۆى لە كەماليەكان نزيك كەدەو. برويەنسەن بەپيى سەرچاوى ئەرەبىيەكان دەنوسى كە " سەيد تەها و سەكو ھاوكات لەگەل خۆنزيك كەدەو لە ئینگليزەكان، پيۆنەديان سازكرد لەگەل ناسيوناليستەكانى كەمالي لە شارى (وان) دا و توركەكان دەيانويست بۆ سەركوتكردنى ئەرەبەكان لە ئانادۆلى رۆژھەلات و ئەگەر پيويست بى لە شوئەكانى ديكەش، كەلكيان لى وەرگرن.^(۱) تەها بيىجگە لەم كارانه لە بەستنى فيدراسيونيك لە ھۆزە كوردیەكان لەژێر سەركردايەتى سەكو، كاريگەريبوو و ھۆيەكەشى ئەمە بوو كە دواى ھاتنى تەها لە سەرەتادا ھۆزى ھەركى، واتە ھۆزى ژێر فەرمانى ئەو و دواى سەركەوتنى سەكو لە جەنگى ميانداو بەسەر جەندارمەكان لە ناوەرەستى ھاوينى ۱۳۰۰ ك.ش (۱۹۲۱ ز) ھۆزەكانى مامەش، مەنگور، ديپوكرى، پيران، زەرزا، گەورك، فەيزوللەبەگى، پشەربەيەكانى عىراق، بانە و قادرخانى لە ناكاو گشتيان خوازيارى ھاتنيان بۆ ناو فيدراسيونى سەكو بوون و بە كەلك وەرگرتنى لەم ھێزانە بوو كە مەھاباديان داگیركردو گومان لەمەدا نەيە كە تەها ناغاي شكاكى ھان داوہ بۆ ھێرش بۆ سەر مەھاباد، چونكە دوايى ھەر ئەو بوو كە داكوكى كرد لە داگیركردنى سەقزو و يلايەتى كوردستان.^(۲) بە شيۆيەكى گشتى سەيد تەها ھاندەرى سەرەكى ھۆزە موكرىبەكان بوو لە پيىكەيتنانى فيدراسيونى خيەلكى لەژێر سەركردايەتى سەكو و لە راستيدا ئەو بوو كە ھيىكى دە ھزار كەسى لە كوردى بۆ سەروكى شكاكەكان رىكخەست. كاريكى ترى سەيد تەها لە ئاست ھەرچى پتر بە كوردى كردنى راپەرپنى سەكو، ھەولتيكى زۆريدا بۆ ئەوى زمانى كوردى بکړيته زمانى فەرمى و دەستيان كرد بە چاپكردنى رۆژنامە و نووسراوى گومرک بە ريتنوسى كوردى. محەمەد تەمەدونى نووسەر، بارودۆخى ئىران لە جەنگى يەكەمى جيهانى شى دەكاتەو كە چۆن رۆژنيك لە مانگى شەوال ۱۳۴۰ ك.ق - ۱۳۰۰ ك.ش (۱۹۲۱ ز) سەيد عەبدوللە لە خزمانى سەيد تەها و لە كەسانى تىگەيشتوى سەكو ھاتە دیدەنى ئەو و گوتى كە سەكو ديمەوى رۆژنامەيەكى كوردى بڵاو بكاتەو، بۆيە پيويستيان بە چاپخانەى ئەو ھەيد، كاتى ئەو دژايەتى كرد، پياوانى سەكو بە زۆردارەكى دەستيان بەسەر چاپخانە داگرت و ناويان لە تەمەدون گۆري بۆ (غیرەت).^(۳) ئەو رۆژنامەيە كە (رۆژا كورد و شەوا عەجەم) و سەرنووسەرەكەى مەلا محەمەدى كرجانى زادەبوو، بە دوو زمانى كوردى و فارسى و ھەفتانە بڵاو دەبۆو، بيىجگە لەم رۆژنامەيە بەلگەنامەكانى

گومرگیش به زمانی کوردی بههۆی لهتییف چاوهش که له خزمهتی سهید تهها بوو لهو چاپخانهیه
 بلاو دهکرایهوه که له سهردهمی زالبوونی سمکۆ بهسهر ورمی، له بهندهری گلماغخانه و ناوچهکانی
 دیکهی کوردنشین، رهونهقی ههبوو.^(۹)

ههلبهت نووسهر " له بارهی خهباتی کوردستان" دهیهوی بهسملینی که مستهفا پاشا له ئهندامانی
 سهردهکی کۆمهلهی عیراق ئهم رۆژنامهیهی له ورمی بلاوکردهوه که رهونهقی ئهوتۆی نهبوو.^(۱۰) دهی
 بگوتری سمکۆ له هاوکاری سهید تهها سوودیکی ئهوتۆی نهیی و سهید تههاش نهیتوانی راپهرینی
 ئهو به شیویهکی تهواو نهتهوهیی لهسهر بنهمای ناسیونالیزمی کوردی دهیهینی و تهنا ئهت لهوپهری
 هیزو دهسهلاتداری سمکۆش هیچ گۆرانیك بهسهر ناوهڕۆکی تهواو خێلایهتی لایهنگرانی راپهرینی ئهو
 نههات و ئهم بزافه نهیتوانی له تهواوی ئهو ماوهیهدا لهگهڵ گوندنشینهکانی دامهزراو، توێژهکانی
 شارنشین و پیاوانی ئایینی کورد له بازندهکی بهرفهوان پیوهندی ساز بکا و تهنا ئهت سهید تهها
 نهیتوانی ریگه له سمکۆ بگری له تالانکردنی خه لکی مههاباد.

سمکۆ و کوردانی تورکیه و عێراق

له دهیه کانی سهرهتای سهدهی بیستم له ئێران پێکهاتهی سیاسی کورد له ئارادانهبوو و دهرکوتنی سمکۆ وهك هێزێکی چهكدار له نێو کوردی ئێران زۆر زوو سهرنجی پارت و کۆمهله کوردیهکانی عێراق و تورکیای بۆ لای خۆی راکێشا. زۆر زوو ههلسوورتنهرانی نهم پارتانه ههولیان دا که له سهرهک خێلی شکاک بۆ بههێزکردنی ناسیونالیزی کوردی، سوودوهرگر و ههول بدن دروشمهکان بۆ کۆمهلهگهی کوردی ئێران بگوازنهوه و له کۆتاییدا کۆمهلهی گهلان ناچار بکهن دان به مافی کورد بنی. لهم کاتهدا بهریتانیا، فهرههسه و ویلایهته یهکگرتوهکانی ئهمریکا وهك ولاتانی سهرکوتووی شهر له شهرێ گهوره، پێکهێنانی ولاتی ئهرمهستان و کوردستانی سهرهخۆ له رێکهوتنامهی سیقهر که عوسمانیش واژوی کرد، پێشبینی کرابوو و تنیا چاوهروانی چارهمهری کێشه یوتانییهکان و کهمالیهکان بوون. تایبهتهندییهکی گرنگ له سهرنجانی کۆمهلهی تورکیه و کۆمهلهی عێراق له ناست راپهرینی سمکۆ ئهوهیه که نهم رێکهواوه سیاسیه ههریک بهپێی ههلوهرج و بارودۆخی ناوچهکه چاوهروانی ههندی شتبهون له ئاغای شکاک که له ئهجامدا هیچ گونجانیك له نێوان بارودۆخ و چاوهروانیهکان له ئارادانهبوو. بۆ ناسینی نهم جیاوازیانه دهبی پێوهندی سمکۆ لهگهڵ ههر کام لهم دووپارته به جیا جیا شروقه بکری، بهلام دهبی بزاندنی که ئهندامانی نهم دووپارته به درێژایی نهم پێوندیه نهایتوانی له سهرهک خێلی شکاک، راپهریکی شوێشگێڕ دروست بکهن یاخود راپهرینی ئهو له سیمای خێلهکی دهریهین و ییکهه به شوێشیکی کوردی.

١. سمکۆ و کۆمهلهی تورکیه

کۆمهلهی تورکیه زووتر له کوردانی عێراق لهگهڵ سمکۆ پێوهندی سیاسی بهرقهرار کرد و کاری سهرهکی و یهکهمی ئهوان، ئاردنی سهید تهها بۆ ئێران بوو و لهوێرێ که نهم حیزه له نێوان سالانی ١٢٩٧ تا ١٣٠٢ ک.ش (١٩٢٣ ز) هێشتا بروای به هاوکاریکردن لهگهڵ ئهتاتورک ههبوو، و به سمکۆی رادهسپارد که پێوهندی خۆی لهگهڵ تورکهکان موکوم بکا و تهناوت ههندی له لایهنگرانی وهك ئهحمهد تهقی و مهحمود فازیل، نێوان سهرهک هۆزی شکاک و جهنهراڵهکانی تورک کاری پهیامنیریان کرد. له ئهجامی کارهکانی سهید تهها، کوردهکان بۆ بهرپوهبردنی ناوچهکانی ژێر دهسهلاتی سمکۆ، توانیان ههندی دهسهلات وههست بهین، رۆژنامهیهکی کوردی بلأو بۆوه و دهستهی ژانداری کورد و فهرمانپهروایانی کورد، رینگاویان و شارهکانیان بهرپوهدهبرد. نهم گۆرانکاریانه وهك گرنکترین کاریگهریهکانی کۆمهلهی

تورکیه له راپېرپنی سمکۆ دهژمیږدی. له نان و ساتی وتووژی سمکۆ له گمل ټینگلیزه کان له کوتایی سالی ۱۹۲۲ز نه محمد تهقی له تورکیه بوو و له گمل ټندامانی کارامی کومه لای کورد وه که نه پراڼ خالیدبه گی جبرانی، یوسف زیا بهگ یوزباشی عدلی یاوه و رابهرانی تری نمو ریکخواه له ترابوزان دیداریان کرد ټومان له ریگهی تهقی نامه یه کیان بو سمکۆ نارد که ټییدا داوایان لیکردبوو که هاوکاریان له گمل تورکان زیده بکمن و همول بدن له گمل سوځیه ټییه کان پیوهندی ساز بکمن.^(۱۱) هه موو نم کارانه بو ټوهی بوو که سمکۆ له بمریتانیا نزیك نه میتهوهو داوی یارمتهی کردن له سوځیه ټییه کانی هیچ مه ترسییه کی بو تورکیا نه بوو، چونکه له مو کاتی پشتیوانیان له مستهفا که مال ده کرد. به بهرحال نه محمد تهقی به فخرمانی سمکۆ له گمل کونسولی سوځیه ت له شاری ورمی دیداریان کرد و دوو ویستی سهره کی ټاغای کوردیان به کونسول راگیانند که بریتی بوو له ناردنی یارمه ټییه خیراکان بو گهراندنوهی دهسه لاتی له دهست چوویان له ناوچه ی ژیر دهستوژی پیشوی و دانانی سوځیه ت به سمکۆ وه که نوتهری هه موو کوردان.^(۱۲) به لام کونسول وه لامی نه محمد تهقی داوخت بو داوی ناخافتنی له گمل موسکۆ و داوی حهفته مه یک مؤلتهی کرد. داوی ټییه پرنی نم کاته دیاربرکراوه، کونسول وه لامی دایه وه که " موسکۆ له توانیدا نییه یه که م داخوازی سمکۆ به ټیته دی. ټییه رووسه کان له بهر ټوهی کوردمان خوش دهوئ نامانموئ فیلیان لی بکهین و به لټینی یارمه ټیان پی بدین، بویه نم داخوازیه رت ده که مینه وه، به لام دوور نییه له ټاینده رهزامه ند بین ، به لام سه بهارت له داخوازی دووه می سمکۆ له وانه مه بتوانین یارمه ټی پی بکهینه نین. ټیسماعیل ټاغا ده بی له مهودا بهردهوام پیوهندی له گله مان هه بی تا له بارودوخ ټاگاداری بکهینه وه ".^(۱۳)

سمکۆ داوی له رووسه کان کردبوو تا یارمه ټی بدن له گهراندنوهو سه قامگیری دهسه لاتی له ناوچه ی باکوری کوردستان و هیچ قسمیه کی سه بهارت به سهره خوژی کوردستان نه کردبوو، ټوه هه مان شت بوو که نمو داوی له ټینگلیزه کان و تورکه کان کردبوو. کومه لای تورکیه، جاریکی تر له سالی (۱۹۲۰) همولیان دابوو تا سمکۆ هان بدن بو هاوکاری له گمل راپرپوانی دهویره ری رهواننر، نمو سالی هه زه کانی زیبازی، بارزانی و شتخه کانی بحیل چنده کاریه دهستیک سیاسی بمریتانیا له رهواننر کوشت و دهوله تی بمریتانیا ش چه کدارانی ټاسووری نارد سهریان و له نه غامدا سهره ک هه زه کان برپاریان دا، داوا له سمکۆ و مستهفا که مال بکمن که یارمه ټیان بدن. سمکۆ له وه لامی راشکاویدا پیی راگیانند که نمو توانایی به شداریکردنی له راپرپنی رهواننر نییه و داوی لیکردن که بیته ټیران و لیته راپرپنیک ساز و تمیاز بکمن که هه لته ت رازی نه بوون.^(۱۴)

(ره‌فیق حیلمی)ش هۆی دانیشتنی دووه‌می مسته‌فا پاشا و سمکۆ له سالتی (١٩٢٢) ناوا باس ده‌کا: "مسته‌فا پاشا بۆ ئه‌وه‌ی چوو بوو که سمکۆ بیینی له‌سەر سنووری ئێران و تورکیه به‌لکو هانی بنا که واز له ئێران به‌ینی و ناگری راپهرین له تورکیه هه‌لایسینی." (١٧) هه‌روه‌ها ده‌لی که تورکه‌کان ناگاداری راده‌ی دوژمنایه‌تی کۆمه‌له‌ی عێراق بوون به تایبه‌تی مسته‌فا پاشا له‌گه‌ڵ مسته‌فا که‌مال و له ترسی راکیشانی سمکۆ بۆ لای خۆیان (کۆمه‌له) به‌شو، هێرشیان برده‌ سەر، له‌سەر سنوور و کۆپه‌کیان به‌ دیل گرت. (١٨) له سالتی ١٣٠١ ک.ش (١٩٢٢ ز) شیخ مه‌حمود هیشتا بریارێکی راشکاوی نه‌دابوو که بجێته‌ لای به‌ریتانیا (واته‌ ئه‌و شته‌ی که کۆمه‌له‌ی عێراقی لێی ده‌یست) یا به‌ یه‌ک‌گرتنی له‌گه‌ڵ تورکیا و مسته‌فا که‌مال (واته‌ ئه‌وه‌ی که کۆمه‌له‌ی تورکیا لێی ده‌یست) کۆمه‌له‌ی عێراق چاوه‌ڕێ بوو که سمکۆ شیخ، ناچار بکا بۆ ئه‌وه‌ی له‌گه‌ڵ به‌ریتانیا یه‌ک بگرێ. سمکۆ له سالتی (١٩٢٢) هاته‌ ناو شاری سلیمانی و وه‌ک قاره‌مانێک پێشوازیان لێ کرد. ره‌فیق حیلمی له‌ باره‌ی کاریگه‌ری گه‌شتی سه‌روک نووسیه‌تی: "ناو و ناوبانگی سمکۆ و چیرۆکی دلیری و قاره‌مانیه‌کانی ئه‌و کورده‌ ناوداره‌ ماوه‌یه‌ک بوو گه‌شتبووه‌ کوردستانی عێراق و له‌م رووه‌وه‌ هاتنی ئه‌و بۆ سلیمانی به‌ مانای چاره‌سه‌ری کێشه‌ی کورد بوو و هیوای نیشتمانپه‌روه‌رانی سه‌رله‌نوێ زیندوو کرده‌وه‌. نیسه‌ماعیل ئاغا سه‌روکی هۆزی شکاک له‌ ناو ده‌لی هه‌ر تاکێکی کورد جێگه‌یه‌کی به‌رز یه‌بوو و قاره‌مانی نه‌تمه‌ویی بوو." (١٩)

به‌بۆنه‌ی هاتنی ئه‌و، چه‌ند گولله‌ تۆپ هاویشتر و له‌به‌ر ده‌می هێزی شیخ مه‌حمود تێپه‌ری. نزیک بوونه‌وه‌ی سه‌ره‌ک خێلی شکاک بۆ لای کوردی عێراق به‌ پێچه‌وانه‌ی بۆچوونی کۆچێرا له‌به‌ر داواکاری یارمه‌تی نه‌بوو، چونکه‌ هه‌ر له‌ سه‌ره‌تاوه‌ ئه‌و نه‌یده‌یست خۆی له‌ کاروباری کوردی عێراق و تورکیه وه‌ربنا و هه‌ر له‌ سه‌ره‌تای کار ناشکرا بوو که هه‌نگاوێک به‌ پێچه‌وانه‌ی به‌رژوه‌ندی ئه‌و له‌به‌ر خاتری پاراستنی گیانی کۆپه‌که‌شی بێ، له‌ دژی تورکان هه‌لناگری کۆمه‌له‌ی عێراق له‌وکاتی دژی رووبه‌رووبونه‌وه‌ی کورد بوو له‌گه‌ڵ ئێرانداو له‌و به‌روایه‌ دابوو که دوژمنی سه‌ره‌کی کوردان، عه‌ره‌ب و تورکن. له‌م رووه‌وه‌ ده‌یووست به‌ یارمه‌تی و پشتیوانی به‌ریتانیا و لاتێکی سه‌ربه‌خۆی کوردی له‌ ناچه‌کانی کوردنیشینی تورکیه و عێراق دا به‌هێزینی. ره‌فیق حیلمی کاردانه‌وه‌ی ئه‌نجامانی کۆمه‌له‌ی له‌ ئاست هاتنی سمکۆ بۆ ناو سلیمانی ته‌م جۆره‌ وێنا ده‌کا: "هاتنی سمکۆ بۆ سلیمانی له‌به‌رچاوی نه‌تمه‌ویه‌یه‌کانی کورد به‌ مانای کۆتایی گه‌روگرفت و گومان بوو له‌ کێشه‌ی کورد و ده‌یتوانی شیخ مه‌حمودی له‌ دورپانی که‌ تێی که‌وتبوو، رزگار بکا. مسته‌فا پاشا له‌ هه‌موان زیاتر خۆشحاڵ بوو. ئه‌و وای بۆ ده‌چوو که سمکۆ قه‌ناعه‌ت به‌ شیخ مه‌حمود ده‌هێنێ سه‌باره‌ت به‌ ئامانجه‌کانی و سیاسه‌تی

بهریتانیا بهرو پشموه دهچی و ئینجا بهر له همر شتی، تورک له رهوانز درده کرین و شه پۆلی خهبات و شۆرش دهگاته کوردستانی تورکیه، به کورتی نمو بۆ شکانی پشتی نهتاتورک له تهقهلا دابوو".^(۲۰)

بهلام ههموو نمو ناواتانهی مایه پوچ بوو، چونکه مانموی یهک مانگ و نیوهی سمکۆ، وای لیکرد که پتر له جاران له ناست کۆمهلهی عێراق، شیخ مهحمود و بهریتانیا رهشین بێ. بێگومان سمکۆ نهیدهویست لهژێر دهسهلاتی شیخ بێ، چونکه نمو وهک نوێنهری سیستمی خێلهکی لهگهڵ شیخ که نوێنهری زهویداری شارنشین بوو، نهدهگوڤا، لهگهڵ نمو که رهفیک حلمی همولی نمو دهدا که نهگوڤانی نێوان سمکۆ و شیخ کهمال نیشان بدا بههۆی وهیرهینانموی یارمهتیهکانی ناغای شکاک به بنهمالهی شیخ له کاتی گرتن و دوورخستنموی. له عێراق له سالی (۱۹۱۹) له لایهن ئینگلیزهکانهوه، بهلام نهگهیشتن به هیچ رێککوتنێک له لایهن ههردووکیان، بهسه بۆ نموی تی بگهین که جیاوازی و ناکۆکیان ههیه له جۆری بیرکردنهوهدا.^(۲۱)

نهموتلنز نههمی دهرک پێ کردبوو که یهکگرتن لهنێوان سهید تهها و سمکۆ لهگهڵ شیخ مهحمود مهحاله و نهم ههولێ شکست دههێنێ، کۆچێرا به دوور نازانی که ناغای شکاک له دژی بیرۆکهی دروست کردنی دهولهتی کوردستانی گهوره بووبی، که خودی خۆی سهرۆکی نهبی.^(۲۲) جگه لهمه (عهبدوللا نهحمهد رهسول پشدهری) شیکردۆتهوه که سمکۆ دواي جودایی له شیخ مهحمود به ناغای پشدهری گوتبوو که "شیخ مهحمود به کهلکی رابهرايهتی کوردان نایهت، بیرواری نهگۆزی نییه، ههر دههمی لهسهرايه که و نازانی دهبی چی بکا؟".^(۲۳) بهم شیویه سمکۆ سهلماندی که هیچ خالێکی هاویهشی له نێوان نمو و کوردی عێراق و شیخ مهحمود نییه و مهودای نمو و ئامانجهکانی نموان فره زیاده. ههر بۆیه مستهفا پاشا له نامهیهک بۆ کوپهکهی له بارهی سمکۆ نووسیهتی که: "سمکۆ پیاوێکی نهمه، نمو لهگهڵ ناسیونالیستانی کهمالی چاک دهمازی، چونکه چهکی پێ ددهن".^(۲۴) نمو رووداوانه نهمه نیشان دهدان که سمکۆ بههیچ شیویهک نمو کورده نهمهوهیه نییه که بهدواي خودموختاری یان سهربهخۆیی کوردستانهوه بێ. پێوهندی بهردوامی نهمهوهیهکانی کورد له دهرهوهی ئێران لهگهڵ سمکۆدا نهیتوانی رابههرینی نمو له شیوازی خێلایهتی دهریکا و گوندی و شارنشینانی کورد له پارێزگای کوردستان و بهشی کوردنشینانی ئازهربايجان بۆ لای خۆی رابهکێشی و تهنامهت پرۆیاگهندهچیايی پارتی کوردیهکان لهو بهری سنوور نهیتوانی رۆشنیرهکان و پیاوانی نایینی کوردی ئێران هان بدن هاوکاری ناغای شکاک بکهن. ههرهوها نهم هاوکاری نهیتوانی رابههرینی شکاکهکان بهرو بهشهکانی باشووری تری کوردستان و به لایهنی کهمی بجزئیته نێو هۆزهکانی نمو دهقهره. ههرهوها سهرهپای کۆششی بهریلاوی چالاکانی نهم پارتانه، سمکۆ ههرگیز پێی خۆش نهبوو له تهک نموان و له دهرهوهی ئێران چالاکی بنوێنی و ههمیشه

همولی دها له ناو ئێران سوودیان لی وهریگری. به شیوهیهکی گشتی دهیی بگوتری که کوردی تورکیه و
 عیراق نهیانتوانی بۆ سمکۆ پینکها تهیهکی سیاسی ساز بکهن و له بنهڕهتدا همولی ئهوان بۆ سه رهه ئدانی
 ناسیونالیزمی کورد له ئێران بی ئاکام بوو، نهویش له سه رده میټک که ولاته که مان هیچ توانایه کی سیاسی
 و سوپایی پیویستی بۆ پاراستنی تهواوه تی خاکی خۆی نه بوو.

بہندی چوارم

سمکۆ و ہیّزہ بیگانہ کان

په یو موندی سمکۆ له گهڼ ئینگلیزه کان

ویلایهتی نازهربایجان دواى ریکه وتنامه ی تورکمه نچای هیډی هیډی بوو به مهیدانی دهسلاتی سیاسى و نابووری رووسییه قهیسهری و ماوهیه کی کم دواى کۆتایی هاتن به شهړه ناوخویه کانی سهرچاوه گرتوو له شۆرشى مه شروته (دهستووری) ده رکه وتنى سهربازی رووسه کان ورده ورده له تهوړیز و ناوچه کانی دیکه ی نازهربایجان، رههنده کانی نهو دهسلاته ی زیاتر پهره پیډا. به لām به یریتانیاش به له بهرچاوه گرتنى بهرزه وهندی سیاسى و نابووری خۆى کم تا زۆر ههولئ ده دا دهست له کاروباری نازهربایجان وه ریدا و پیشتیش بینیمان که دیپلوماته کانی به یریتانیا چ رۆلنکیان له شۆرشى شیخ عوبه یدوللاډا گیرا.

نیردراوان و دیپلوماته کانی به یریتانیایی، ته نانه ت دواى ریکه وتنامه ی ئینگلیزی و رووسی بۆ دابه شکردنى ئیران بۆ دوو ناوچه ی ژیر دهسلاته ی خویان له سالی (۱۹۰۷) داو به دهست هیتنانی سهرمایه و داهات و ههروه ها به دهست هیتنانی زانیاری له نازهربایجان و درزکردنه ناو هۆزو عه شیره کانی نهو ناوچه یه بۆ لای خویان هه ر به رده وام بوون.

لازاریف به پشتبه ستن به به لگه نامه کانی وهزاره تی دهروه ی رووسییه ی قهیسهری، باس له ههولئ به رده وامی بالۆیزه کانی ئینگلیزی ده کا. له ناوچه کوردنشینه کانی عوسمانی و نازهربایجانی ئیران بۆ راکیشانی سه رۆکه کورده کانی نهو ناوچه نه له سه ر بنه مای راپۆرتی دیپلوماته کانی (رووس) دا نیشان ده دا که چۆن نیردراوه کانی ئینگلیز، که زۆربه یان له نه فسه رانی سوپایی ئینگلیزی بوون، به رده وام پارهیه کی زۆریان بۆ کارتیتکردن له سه رۆکه کورده کان خه رج ده کرد.

ئینگلیزه کان جیا له نیردراوه سیاسیه کانیان، هه موو کات به که لک وه رگرتن له سیخور و قه شه موژده ده ره کان و بازرگانه ئینگیزی و تا راده یه کیش نه مریکییه کان، به شیویه کی ریکخراو و نامانجدار بۆ پهره پیدانی دهسلات و زالّبوونی سیاسى و نابووری خویان و گورز وه شاندن له بهرزه وه ندییه کانی رووسییه له نازهربایجاندا ههولیان ده دا.

دواى شۆرشى (۱۹۱۷) ی رووسیا و نه مانی نهو ده ولّه ته له سه ر شانۆی سیاسى ئیران، ده ولّه تی به یریتانیا زیاتر له هه موو کاتیتکی دیکه ده ستی خۆى بۆ ده ست تیه وردان له ناوچه کوردنشینه کان ناوه لا دی، نه وړۆکه هه موو میژوونووس و لیکۆلره وه کانی کیشه ی رۆژه لاته ی

ناوه‌پراست و كوردەكان لەو خالەدا يەك دە‌گرنەوه، كە لانی كەم يەكێك لە هۆیه‌كانی دژایەتی بە‌ریتانیا لە‌گەڵ ئۆتۆتۆمی و سە‌ربە‌خۆیی كوردستانی عێراق، ڤه‌وه بوو كە نە‌ی‌ده‌ویست بە‌ك‌گرتویی هە‌رم‌ی‌ایەتی وڵاتە‌كانی ئێ‌ران و تورکیە لە‌ لایەن شۆ‌رشی بە‌لشە‌فیک‌ی یە‌کیە‌تی سۆ‌قیە‌تمووە‌ بکە‌وتە‌ مە‌ترسییە‌وه، بە‌ تاییە‌ت لە‌و سە‌رده‌مانە‌ی كە بە‌ریتانیا لە‌و وڵاتانە‌دا بە‌رژە‌هە‌ندی ئابووری و سیاس‌ی بە‌رچاوی هە‌بوو جیا لە‌وانە‌ كە پێ‌شبینی رۆ‌ژی بە‌رچاوی بۆ ئە‌و دوو وڵاتە‌ ک‌ردبوو لە‌ ناوچە‌كانی رۆ‌ژئاوا‌دا كە پش‌تی‌نێ‌کی ئە‌منی بە‌ده‌وری یە‌کیە‌تی سۆ‌قیە‌تدا بکێ‌شی.

بە‌ریتانیا لە‌ ک‌اردانە‌وه‌ی بۆ ویستە‌كانی س‌م‌كۆ كە خ‌وازیاری پش‌تی‌وانی هە‌مە‌ لایە‌نە‌ی بە‌ریتانیا لە‌ بە‌ران‌بەر ئێ‌ران دا‌بوو بە‌و شی‌وه‌یە‌ وە‌لام‌ی سە‌ید تە‌ها دە‌داتە‌وه‌ كە "هە‌رچە‌ندە‌ وە‌لە‌تی ئێ‌ران هیچ كات ح‌وكم و دە‌سه‌لاتی كاریگە‌ری بە‌سەر كوردستانی "ئێ‌ران" دا بە‌كار نە‌هێ‌ناوه‌، بە‌لام جیا‌بوونە‌وه‌ی ئە‌و ناوچە‌یە‌ لە‌ ئێ‌ران پێ‌شك هە‌رایە‌کی گە‌وره‌ لە‌ تارا‌ندا دروست دە‌كا و بۆ دە‌ست پێ‌ك‌ردنی "سە‌رده‌می‌کی" نو‌ی كە‌وا چا‌وه‌ر‌وان دە‌ك‌رێ بە‌ رێ‌كه‌وتنامە‌ی بە‌ریتانیا و ئێ‌ران دە‌ست پێ‌ بك‌ا سە‌رده‌تایە‌کی باش نابێ".^(۱)

س‌م‌كۆ لە‌ ساڵە‌كانی (۱۹۱۹ه‌تا ۱۹۲۱ ز/ ۱۲۹۷ تا ۱۲۹۹ ك. ش) پە‌ی‌وه‌ندییە‌کی توند‌وتۆ‌لی لە‌گە‌ڵ نێ‌ردرا‌وه‌كانی بە‌ریتانیا لە‌ ناوچە‌كە‌دا هە‌بوو كە واسی‌تە‌كانی ئە‌و لە‌گە‌ڵ ئە‌وان (بە‌ریتانیا) دا بە‌ زۆ‌ری بابە‌كر ئا‌غای پش‌ده‌ری یە‌كێك لە‌ سە‌رۆ‌كە‌ دە‌سه‌لات‌دارە‌كانی عە‌شیرە‌تی پش‌ده‌ر و مستە‌فا پاشا یە‌كێك لە‌ بە‌رپ‌رسە‌كانی كۆ‌مە‌ڵە‌ی عێراق بوو.

س‌م‌كۆ بە‌ر لە‌ گ‌رتنی مە‌هاباد هە‌ولێ دە‌دا پش‌تی‌وانی سیاس‌ی و دارایی بە‌ریتانیا وە‌دە‌ست بە‌ی‌تی. كاپیتان كێ‌رت بالۆ‌یزی بە‌ریتانیا لە‌ تە‌و‌ری‌ز رۆ‌لی كاریگە‌ری هە‌بوو لە‌ روودا‌وه‌كانی س‌الێ ۱۲۹۸ ه‌، ۱۹۲۰ ز و لە‌سەر‌كار لا‌بردنی زیا ئە‌لدە‌ولە‌ ئە‌لبە‌رز و هەر ئە‌ویش بوو لە‌گە‌ڵ سە‌ردار فاتح و (۲۰۰) سە‌ربازی هیندی چ‌وونە‌ ناو شاری ورم‌ی و پێ‌ش چ‌وونە‌ ناو شاریش دان‌وس‌تانیان لە‌گە‌ڵ س‌م‌كۆ ك‌رد. هە‌روه‌ها لە‌ كاتی دە‌ست بە‌سە‌ردا‌گ‌رتنی ورم‌ی و ناوچە‌كانی دە‌و‌وبە‌ری لە‌ لایەن س‌م‌كۆ كە لە‌و كات‌دا زۆ‌ریە‌ی مە‌ش‌رو‌تە‌خ‌وا‌زه‌ كۆ‌نە‌كانی وە‌ك س‌ول‌تان ئە‌سە‌د ئا‌غاخان فشە‌نگ‌چی و كازم خان بە‌ پێ‌ك چە‌ندین بە‌ریبە‌ست و قایم‌كاریان لە‌ نزیک دە‌ریاچە‌ی ورم‌ی ك‌ردبوو بۆ ئە‌وه‌ی بە‌ندە‌ره‌كانی گ‌لما‌تخ‌انه‌و شە‌ره‌فخ‌انه‌ بپاری‌زن و پێ‌ش لە‌ پێ‌ش‌ه‌وی عە‌شیرە‌تە‌ كوردە‌كان بۆ لای رۆ‌ژه‌لات بگ‌رن، لە‌و كات‌دا دی‌پلۆ‌ماتی ئینگلی‌زی لە‌ ناوچە‌كە‌دا بوو

و له لايهك خۆيهختكه رانی هان ده دا كه له بهرانبهر خانی شكاك دا خۆيه دهسته وه بدن و سهنگه ره كانيان چۆل بكهن و ههروه ها هه ره شهشی لی ده كردن !^(۲)

كه سهرو ی له كاتی باس كردن له رووداوه كانی په یوه نڊیدار به شوړشی سمكۆ، راسته وخۆ باس له ئینگلیزه كان ناكا، به لām له دووره وه دهست بۆ دهست تیتوهردانی دراوسی به هیتزه كانی ئیتران لهو كیتشه یه دا درێژ دهكا و شتیکی سروشتیه كه لهو كاتدا به هۆی نه مانی رووسییه له سهر شانۆی سیاسی ئیتراندا، به پله ی یه كه م بهریتانیا و پاشان عوسمانی رۆلی بهرچاویان له هاندانی سمكۆدا هه بووه، به لām (محمد ته مه دون) كه بۆ خۆی نهو رووداوانه ی بینیه كه له كاتی یاخیبوونی عه شیرته كورده كان روویانداوه، به بهرده وامی باس له دهست تیتوهردان و چالاکی نیتردراوانی بهریتانیا لهو كیتشه نه دا دهكا و له سهر نهو بهروایه شه كه هه ره به یی داگرتن و گوشار خستنه سهری نهو كه سانه بووه كه نه محمد شای قاجار نازناوی سهرداری نوسه رتی له سالی (۱۲۹۸) (۱۹۱۹ز) به سمكۆ به خشیوه. ^(۳) له گه ل یهك قه بزه شمشیری جهواهر نیشانیشی بۆ ناردوه.

جیا له كه سهرو ی، تیمسار حه سه ن نه رفه ع كه له كۆتایی سالی (۱۲۹۹) (۱۹۲۰ز) له شه ری دژ به كورده كاندا به شداری كر دبوو، به هیه شیه یهك باس له هه لسه كه وتی نیتردراوه بهریتانیایه كان ناكا، به لām سه رگورد (عقید) مه لك زاده كه فه رمانده ی هیتزه كانی ده ولته تی له شه ری مه هاباد دا له نه ستو بوو له بیره وه ره ییه كانی خۆیدا باس له گیرانی دوو هیندی دهكا كه له پێكدادانه سه ره تاییه كان له گه ل سه یید ته ها دا رووی داوه كه "به هه رحال دوا ی نهو لیكۆلینه وه یه ی كه له گه ل نه وان (هیندییه كان) كرا، نامه یهك له جلیقه ی یه كێك له نه واندا دۆزرایه وه. نهو نامه یه له لایه ن حاكمی سه ربازی (به رپرسی سه ربازی) ئینگلیز له موسل، بۆ سه یید ته ها نو سه راوه كه تیی دا باس له جل و بهرگی یۆنیفۆرمی سه ربازی و ته قه مه نی دهكا، به به ده ست هیتانی نهو نامه یه په رده له سهر فیت و كه له کی ئینگلیز هه لدرایه وه .... ناچار بووم كه ده ولته تی ئیتران و فه رمانده ی گشتی هیتزه كان لهو كا ره گرینه گه ناگادار بكه مه وه، ههروه ها ناگاداری ده ره نجامی خه راپی نهو كا رهش بووم، هه ره بۆیه بۆ خۆم ناوه رۆکی نامه كه م به شیه یه كه ره مزی (هیتما) بۆ تاران و ته ورێژ نارد". ^(۴)

ده رپینه كانی مه لك زاده له لایه ن (موخبیر نه لسه لته نه) په سه ندر او وه نهو له (خاتیرات و خه ته رات) دا نامه زه به په یوه ندی نه ییتی سمكۆ له گه ل بهریتانیا دهكا و ههروه ها ده نو سیّت :

(سمکۆ) له گهڵ ئینگلیزهکان په‌یوه‌ندی هه‌بوو، سه‌ید ته‌ها وه‌زیرو راوێژکاری سمکۆ به‌ فه‌رده‌ تووتنی بۆ بالۆیزی به‌ریتانیا له‌ ته‌ورێژ ده‌نارد^(٥).

دوای داگیرکردنی مه‌هاباد له‌ سالی (١٣٠٠) دا ١٩٢١، ده‌سه‌لاتی سمکۆ گه‌یشت به‌رزترین راده‌و ناوچه‌کانی ژێر ده‌سه‌لاتیشی یه‌ك له‌سه‌ر سێ ویلایه‌تی کوردستان و سه‌رانسه‌ری ناوچه‌کانی رۆژئاوا و باشووری وره‌یی ده‌گرتوه‌و تورکه‌کانیش به‌شێکی سه‌ره‌کی له‌ چه‌ك و ته‌قه‌مه‌نی ئه‌ویان له‌و کاتی‌دا دا‌ب‌ین ده‌کردو به‌ریتانیا‌کانیش له‌ لایه‌نی داراییه‌وه‌ پشتیوانیان لێ ده‌کرد پاش تێك شکانی مه‌هاباد، سه‌رده‌شتیش که‌وته مه‌ترسییه‌وه‌ هه‌ر بۆیه به‌رپرسی گومرگی ئه‌وی میرزاخودا‌دا‌خان که‌ دیتی به‌ره‌ره‌کانی له‌ شاره‌که‌ چی وای نه‌ماوه‌ تێك بشکێ هه‌موو که‌لوپه‌له‌کان و ئارشیفی دايره‌ی گومرگی دا‌یه ده‌ست سه‌روۆکی عه‌شایری ناوچه‌ی سه‌رده‌شت و ره‌به‌ت و پاشان خۆی چوو بۆ سلێمانی و له‌وێ‌را چوو بۆ بالۆیژخانه‌ی ئێران له‌ به‌غدا، بالۆیژی ئێران له‌ به‌غدا به‌پێی زانیاریه‌یه‌کانی میرزاخودا‌دا‌خان و له‌ زمانێ ئه‌وه‌وه‌ به‌و شیوه‌یه‌ وه‌زاره‌تی ده‌ره‌وه‌ی (ئێران) ناگادار ده‌کاته‌وه‌.

"هه‌روه‌ها ده‌یگوت که‌ بێگومان ده‌وله‌تی خاوه‌ن شکۆی (به‌ریتانیا) له‌گه‌ڵ ئیسماعیل ئا‌غادا هاموشۆی هه‌یه، چونکه‌ ئێمه هه‌موو رۆژی شاهیدی په‌یام گۆڕینه‌وه‌ بووین له‌ نێوانیاندا. که‌ پارهیان پێ ده‌دان هه‌روه‌ها ته‌که‌به‌ر ئا‌غای کورد کاربه‌ده‌ستی سیاسي ده‌وله‌تی خاوه‌ن شکۆیه‌ له‌ سلێمانی، ئه‌و خه‌ریکی راهێنانی پشه‌ده‌ریه‌که‌نه، ئه‌و هاموشۆ و په‌یوه‌ندی له‌گه‌ڵ هه‌موو کورده‌کان هه‌یه و رایان ده‌هێنێ و هه‌روه‌ها له‌ بابه‌ت ده‌ستدریژی کردنی پشه‌ده‌ریه‌که‌ن راستیه‌که‌ی ئه‌وه‌یه که‌ ئا‌غایان ده‌ستیان له‌و کاره‌دا هه‌یه.^(٦)

کۆچێرا (کریس) له‌سه‌ر ئه‌و باوه‌ڕه‌یه که‌ هه‌ولێ سمکۆ بۆ خۆ نزیک‌کردنه‌وه‌ له‌ به‌ریتانیا له‌ ترسی هاتنه‌ سه‌رکاری که‌سێکی به‌هێزی وه‌ك ره‌زاخان له‌ شانۆی سیاسي ئێراندا و هه‌روه‌ها به‌ده‌ست هینانی چه‌ك و ته‌قه‌مه‌نی بووه.^(٧) به‌لام راستیه‌که‌ی ئه‌وه‌یه که‌ سمکۆ ئه‌و ته‌قه‌مه‌نیانه‌ی که‌ پێویستی پێی بوا‌یه له‌ رێگه‌ی تورکه‌که‌نه‌وه‌ دا‌بینی ده‌کرد و هه‌یج باکیکی به‌ ره‌زاخان نه‌بوو، ئه‌وه‌ی که‌ سمکۆی له‌ به‌ریتانیا نزیک ده‌کرده‌وه‌ پێویستی به‌ داننانی به‌ریتانیا بوو بۆ ده‌سه‌لاته‌ سیاسیه‌که‌ی له‌ چوارچۆه‌ی ئێراندا، شتێك که‌ به‌ ته‌ن‌جام گه‌یاندنی ئه‌و کاره‌ له‌ توانایی تورکه‌کاندا نه‌بوو و هه‌ر بۆیه نابێ وایه‌ر بکریته‌وه‌ که‌ ئه‌و به‌دوای پێکهێنانی کوردستانێکی گه‌وره‌دا بوو که‌ پێویستی به‌ ناساندن و دانپێنانی به‌ریتانیا بوو بۆ ئه‌و کارانه‌ی. له‌ لایه‌کی دیکه‌ به‌ریتانیا هێشتا هه‌تا هینانه‌ سه‌ر ده‌سه‌لاتی ره‌زاخان مه‌ودایه‌کی زۆری له‌پێش بوو و به‌

هاندانی سمکۆ هەولێ دەدا کە ئیمتیاز لە ئەنجومەنی نازادپوختوانی ئێران و تەنانەت شەخسی رەزاشاش وەرگیرێ. یەکێک لە هەولەکەکانی بەریتانیا لاوازکردنی سیستمی ئیداری ئێران لە ناوچە داگیرکراوەکانی ژێر دەستی سمکۆ بوو بۆ غووێ بالۆیزخانەی بەریتانیا لە تەوروێژ داواي لە سمکۆ کرد کە "سەرپرشتی لایەنگرانی بەریتانیا، لە شارەکانی خۆی و ورمی و شاهپور و ئەستۆی خۆی بگرێ".^(۸)

دەره نجام دواى ئەۋەدى دەۋلەتى بەرىتانيا لە ھاۋكارى رەزاخان و دەست و پەيوەندىيەكانى لەگەڵ خۇيان دۇنياۋىيەت و دواى ئەۋەدى كە جۈۋلانەۋەكانى جەنگەل، خوراسان و خىيابانى بە ناماۋەى كارىبەدەستانى بەرىتانيا و بەھۆى قەزاقەكانى ژۇر فەرمانى رەزاخان سەركۈتكران نۆيەى سەكۆش ھات. لە كاتىكدا كە لە راپەرپىنى جەنگەلدا سەرھەنگ نىسماسىس و ئەفسەرانى دىكەى بەرىتانيا راستەوخۆ لە شەرى دژى مىرزا كوچك خاندا بەشدارىيان دەكرىد^(۹)، چ ھۆكارىكى دىكە لە گۆرۈ دابو كە كارىبەدەستانى بەرىتانيا ھىشتاش يارمەتى بە سەكۆ بگەينەن؟ لەگەل كام لۇژىك دەپىۋىتتەۋە ئەگەر بزانىن كە بەرىتانيا لە لايەك بۆ بەھىژكرىدن و جىگىركردنى دەسەلاتى دەۋلەتى ناۋەندى ھەۋلى دەداۋ لە لايەكى دىكە لە زۆربەى ناۋچەكانى دىكە ھانى بىرۆكەى جوداخۋازى دەداۋ بە ئەنقەست ھەۋلى لاۋازكرىدن دەۋلەتى ناۋەندى دەدا؟ نايە بەرىتانياكان لەۋە دەرسان كە بزوتتەۋە ئازادىخۋازەكانى جەنگەل و خوراسانى و خىيابانى بە نامانجەكانى خۇيان بگەن و ھەكۈمەتتىكى نەتەۋەىي مىللى بەيتنە سەركار، يان ترسى لەۋە ھەبۈۋ كە ئەۋ راپەرپىنانە بۈر بۆ دەستتەۋەردانى بەلشەۋىيەكان پىك بەيتن كە ئەۋە ۋاى لى كرىن كاردانەۋەى جىدى و بەپەلەيان لە بەرانبەر ئەۋ راپەرپىنانەدا ھەبى؟ ئەۋە راستىيەكى قەبۈل كراۋ، كە پىدەنگ كرىنى ئاۋازەكانى ئازادىخۋازانەى سەردەمدارى ئەۋ راپەرپىنانە بۆ بەرىتانيا گىرگىيەكى زۆرى ھەبۈۋ و كۆتايى ھىنان بەۋ كارانە لە لايەن نىژدراۋانى بەرىتانيا لە ناۋچەكەدا لە سەروۋى ھەمۈۋ كارىك بوۋ و سەكۆ دەيتۋانى لە كاتى پىشپەۋى بەلشەۋىيەكان دىۋارىك لە رۆژھەللى غىراق دروست بكا و پىش لە مەترسى دەرگەۋەتنى سەرجاۋەكانى نەۋتى كەركۈك بگىر و جيا لەۋە ئەگەر دەۋلەتتىكى سەربەخۆ و مىللى لە ئىراندا ھاتبايە سەركار ئەۋا بەرىتانيا بە سانايى دەيتۋانى بە پەرەپىدانى يارمەتتەيەكانى خۆى بۆ سەكۆ، غەشايرى لۈرۈ بەختىارى و شىخ خەزەل بەربەستى جىدى لەسەر رىڭگى گەشەكرىدى ئەۋ دەۋلەتە گىرمانىيە پىك بەيتن و پىۋىست بە گوتن ناكە كە پىكەپىنانى پەيوەندى و يەكگرتۋىيە لە نىۋان ئەۋ ھىژە جوداخۋازانەدا كارىكى زۆر سادەۋ مەسۈگەر دەبۈۋ.

جینگىربوونى دەسلەتتى زەزاخان بەرە بەرە بارودۆخىكى ھىنايە پىش كە سەركوتكردىنى سىمكۆ ھەروەك سەركوتى شىخ خەزەل لايەننىكى پىنسىتى بە خۆو گرت و بە راستى بە ناكام گەيشتىنى ئەو كارە دەيتوانى لە ناساندنى سەردارى سىپە (زەزاخان) ھەروەھا بوون بە مايەى شانازى و ئابروى مىللى لە چاوى ناحەزانىدا زۆر كاريگەر بى. لە راستىشدا ھەر واى لىھات و زەزاخان كەلكى زۆرى لە كۆتايى ھاتنى ئاژاوەو گەندەلنى شكاكەكان وەرگرت. ھەلبەتە بەرىتانىيايىيەكان پىيان خۆشبوو دواى تىك شكانى سىمكۆ لە جىگايەكى دىكە كەلك لە ھىزەكانى دەولەتتى ئىران وەرگىرن، واتە لە چارەسەركردنى گرفتى شىخ مەحمودى بەرزىجى.

بەھەرھال بارودۆخى كوردەكان لە عىراق و توركيە لەو سالانەدا شىوہىەكى تازەى بەخۆو گرتبوو، ئالۆزىيەكى تايبەتتى تىدا بەدىار كەوتبوو: لە لايەك ئەوان لە عىراق لەژىر چاودىرى شىخ مەحمود خەرىكى ھەول و تەقەلا بوون بۆ سەربەخۆى و لە لايەكى دىكە كۆمەلەى توركيە ھىشتا ھىواى خۆى لە دەست نەدابوو كە مستەفا كەمال بەلئىنەكانى خۆى بۆ دانى جۆرىك ئۆتۆنۆمى بۆ نەتەوہى كورد جىبەجى بكا، و بۆ گەيشت بەو ئامانجە ئەو چاوەروانىيەيان ھەبوو كە كوردەكانى عىراق بىنە پال كوردەكانى توركيە و بەتايبەت يارمەتتى كەمالىيەكان بەدەن بۆ وەرگرتنەوہى وىلايەتتى موسل لە بەرىتانىيا. بەلام توركيە بۆ پىشگرتن لە ھاوكارى سىمكۆ لەگەل كۆمەلەى عىراق و بەرىتانىيەكان، لە سنوورى ئىران و توركيە ھىرشىيان كوردە سەرى و ژنە خۆشەويستەكەيان كوشت و جەواھىرات و لىرەكانىيان بە تالان بردو كورپە شەش سالىكەى بەناوى خەسەرەيان بەدىل گرت. لەو ئان و ساتەدا سەيد تەھا ناوچەى نەھرى لە خاكى توركيەى بەجىھىشت و ھاتە پال كۆمەلەى عىراق و ھەروەك ئەندامانى دىكەى ئەو حىزبە خاوازيارى ھاوكارى ھەمە لايەنەى شىخ مەحمود و كوردەكانى دىكە لەگەل بەرىتانىيا بوو بە دژى توركيەى كەمالى، ھەر لەبەر ئەوہش ھانى سىمكۆ دا كە ھاوكارى لەگەل شىخ مەحمود بكاو بۆ بەھىزكردنەوہى نوێكردنەوہى ھىزەكانى سەفەرىكى سلىمانى بكا.

گىرپانەوہى رەشىد جەودەت كە يەكەنكە لە چالاكە سىياسىيەكانى كوردى عىراق و لە سالىكەكانى دواى شەپى گەورە بۆ ماوہى دوو سال و نىو راوژوكارى گشتى سىياسىى و سەربازى سىمكۆ بوو، لەگەل گىرپانەوہى نىردراوێكى سىياسىى ئىنگلىز لە عىراق، سىسىل جى ئەدمۆندز، لە بابەت ھۆكارى ھاندەرى سەفەرى سەركۆكى شكاكەكان بۆ كوردستانى عىراق زۆر جياوازە. ئەدمۆندز نىدەدا دەكا كە ھاتنى سىمكۆ لە كۆتايى ئۆكتۆبەرى ۱۹۲۲ بۆ ئەودىوى سنوور لە ناكاو و بى

ئاگادارى بووهو لەبەر ئەوەى كە ئەو "بۆ يارمەتى وەرگرتن بۆ عىراق ھاتبوو ھەروەھا لەبەر ئەوەى كە ئێمە نەمان ھىشت راستەوخۆ بچیتە ھەولێر زۆر سەرى سورماو ناراحت بوو" (۱۰).

دیارە كە ھەم سەكۆ لە ھەشارگەيەك لەو دیوی سنوورەكان دەگەرا و ھەم كەماليەكان، ئینگلیزەكان و كۆمەڵەى عىراق و تورکیە ھەزىان لى بوو ئەو بۆ لای خۆيان رابكىشن و لەو نێویدا مستەفا پاشا يامولكى دەسپێشخەرى كردووو لە پێش ھەموويان خۆى گەياندۆتە سنوور و سەكۆى رازىكردوو لەگەڵى بچى بۆ سەلیمانى و ھەلبەت ئەو ھەنگاوەى بى ئاگادار كردنەوێ بەریتانیەكان ئەنجام دراو.

رەشید جەودەت راویژكارى سیاسى سەكۆ كە یەكێك لە ئەفسەرانى سوپای تازە دامەزراوى شەيخ مەحمودیش بوو لە یادداشتەكانى خۆیدا ناماژە بەو خالە دەكا كە لە سالى (۱۹۲۲) شەيخ قادر فەرماندەى ھێزەكانى ژێر فەرمانى شەيخ مەحمود ئەمەرى بەو كردووو كە مالى باوكى بۆ نیشەتەجیبوونى سەكۆ لە سەلیمانى نامادە بكا و ماوەیەك دواى نامادەبوونى نەشینگە، خانى شەكاك بە شێوھەكى رەسمى ھاتە ناو سەلیمانى و لەو مالا جەنگەر بوو. (۱۱)

سەكۆ ھەر لە سەرەتائە بریارى داووە كە نەچیتە ناو كایەى ئینگلیزەكان و بەلام كاتێك كە لە گوندى "دێرى" لە كوردستانی عىراقدا ماپۆو سەید تەھا كاربەدەستى سیاسى بەریتانیا چاوپێكەوتنىان لەگەڵ سازكرد و سەركە عەشیرەتى شەكاك دواى رەخنەگرتن لە سیاسەتى بەریتانیا بەنەیسەت كوردەكان بەو كاربەدەستەى گوت: "ئەگەر نەیتێكى خێرتان ھەبێو بە راستگۆییەو دینە پێش، رازى بن بە سەربەخۆی كوردستان، بەو شێوھە منیش نامادە دەم و بەلێنتان پى دەدەم كە كوردەكان بگەمە لایەنگرى ئێو ئەگەر ئەو كارەش ناكەن تەنیا ئەو داواكارىبەم لە ئێو ھەبێ كە یارمەتیم بدەن ھەتا بگەرێمەو ناوچەكانى خۆم لە ئێران. جا چ بە شەرى بى و چ بە ناشتى و ئەگەر بە ناشتى بوو ئەو ئێو دەبى پارێزگارى ئەو ناشتیە بگەن. (۱۲) لە قەسەكانى سەكۆ را وادیاردەكەوى كە ئەو ھىچ ھیوايەكى بە وەرگرتنى چەك و تەقەمەنى یان بەرەسى ناسینی سەربەخۆی ھىچ ناوچەىكى كوردنشین لە رۆژھەلاتى ناوەرەست لە لایەن بەریتانیەكانەو نەبوو و پێشنیارەكانى ئەو تەنیا بۆ وەدەست ھێنانى زەمانەتى لەندەن بوو بۆ مەبەستى ناشتەكردنەوێ ئەو لەگەڵ دەولەتى ئێراندا. بەلام ئینگلیزەكان ھەزىان لى بوو لە كاروبارى عىراقدا كەلك لە ئەو وەرگەرن ھەر بۆیە ئێردراوى بەریتانیا پێشنیاری ئەوەى كرد كە برێكى دیارىكراوى پارە بە سەكۆ بدەن و براكەشى بەناوى ئەحمەد ئاغا لەسەر ھۆكومەتى بادینانى (عىراق) دا بنێن، بەلام سەكۆ كە نامادە نەبوو لە دەرەوێ

ئىران ھىچ ھەنگاۋىك ھەل ېيىنى يان بە واتايەكى دىكە ھىچ ھۆگرييەكى لەودىۋى سنوورەكان نەبوو، چونكە نەيدەۋىست توركەكان لە خۆى بتۆرىنى كە كورەكەيان بە بارمتە لەلاى خۇيان گل دابۆۋە ھەر بۆيە ئەو پېشنيارەى رەفركردەۋە، بە تاييەت كە لىرەدا نىزدراۋى بەرىتانی بەو شىۋەيە ۋەلامى دابوۋىيەۋە كە "ۋىستەكانى ئەو (سەكۆ) لە سەرۋى پانتايى دەسەلاتى ئەو دايە ۋ ھەر بۆيە قەبوۋل كوردنى ئەو شىتىكى نامومكىنە" (۱۳).

سەكۆ كە لە دانوسانەكانى "دېرى" بە ھىچ ناكامىك نەگەيشتىبوو، ھىچ بە پىۋىستى نەدەزانى بېچىتە ھەولېر، ھەر بۆيە پىي باش بوو كە بەپىي بانگەيشتەكەى شىخ مەممود بۆ سلىمانى سەفەر بكا، ھەم رەمىزى قەزازو ھەم رەفىق حىلمى ئامازە بەتىككەلچون لە نىۋان سەكۆ لەگەل نۆينەرى بەرىتانيا ۋ سەيد تەھا دا دەكەن كە لەۋىدا ئەو بە ھەرەشەكردنى چەك شۆفىرى نەفسەرى بەرىتانيانى ناچار بە راۋەستان كوردوۋە ھەروەھا دواى سەرزەنىشتى سەيد تەھا بەرەو سلىمانى ۋەرى كەوتوۋە (۱۴). ھەروەھا (عيزەت فاتح) ۋاسىتى نىۋان ئىنگلىزەكان لەگەل سەكۆدا گوتوۋىتەكى كە خانى شاك دواى ئەۋى گوبىيىست بوو كە سورمە خوشكى مارشەمعون لەو كاتەدا لە بەغدايە ۋ گازەندەى سەكۆى لە لايەن بەرىتانييەكان كوردوۋە خوازىارى بەدىل گرتنى ئەون لە رۆيشتن بۆ ھەولېر پەشيمان بۆۋە (۱۵). بەھۋى ئەو گۆرانكارايانە سەيد تەھا بۆ ھەمىشە لە سەكۆ جيا بۆۋە ھىزەكانى خۆى لە خزمەت بەرىتانييەكان دانائو پاشان لە بەرەكانى شەرى دژ بە ۋەدەرنانى سوپاى توركەكان لە رەۋاندز ۋ ھەرىر لە سالى (۱۳۰۲ ھەتاۋى ۱۹۲۳ز) دا بەشدارى كرد.

بەو شىۋەيە سەكۆ نىشانىدا كە ھىچ ئۆگرى ھەزىكى بە نىسبەت كوردستانى گەرە نىيە ۋ ئەگەر جار جارىش باس لە كوردستانى گەرە دەكا ئەوا بۆ ئەۋىيە كە يارمەتى نەتەۋە پەرەستەكانى كورد لەودىۋى سنوور بۆ خۆى مەسۆگەر بكا ۋ لەۋانەشە لەو رىنگايەۋە بتوانى چەك ۋ تەقەمەنى نىزدراۋى لە لايەن ۋلاتە گەرەكانى ۋەك فەرانسە، بەرىتانيا ۋ رۋوسىيە ۋەدەست بەكەۋى ۋ لە ۋاقىعدا ئەو لەۋىز پەردەى كوردستانى گەرەۋە دەۋىيىست ئۆتۆنۆمىيەكى تەقلىدى لە چوارچىۋەى ئىراندا بەدەست بەيىنى. كۆچىرا بە پشت بەست بە بەلگەنامەكانى ۋەزارەتى دەرەۋى فەرانسە، نىشان دەدا كە سەكۆ پەيۋەندى بە فەرانسەيەكانىش كوردوۋە، بەلام ئەو، دەرۋەتە بە بىيانۋى ئەۋى كە خانى كورد "ھەر لە سەرەتاۋە كەلۋەل ۋ پارەى لە بەرىتانيا ۋەردەگرت" لە ھەر جۆرە يارمەتەك بۆ ئەو خۇيان دەۋاردا (۱۶).

په یو مېندی سمکۆ له گمڼ تورکه کان له ساله کانی دوی شمېری گه وره

له کاتی تاوتوکردنی شیوهی هه لسو که وتی سیاسه تمه دارانی تورک له گمڼ شوې شی سمکۆ، ده بی بزاینی که نه وان چ له دورانی دهسه لاتی نیستبدادی سولتانه کانی عوسمانی و چ له سهرده می تورکه لاوه کان و چ له روژگاری که مالییه کاندای په یوه نندیه کی توندوتوژ و قوولیان له گمڼ کۆمه لگمی کوردی نیران، تنه ناته له بواری مه زه به یشموه نه بووه. تنه یا دهسه لاتیان به سهر هه نندیک عه شایری کورد له نازهراییمان و نهویش به تایبته له سهر سنوره کاندای هه بوو که ده کری باسی لیوه بکری، به لام نهویش هه مو کات راست نه بووه، هاندانی نهو هوزانه ش تنه یا بۆ نهو مه به سته بووه که نیمتیا زی زهویوزار له نیران، وهربگرن و له وان هه ش بۆ مه به سته گورزه شانندن بیت له بهرزه وهندی سیاسی - نابووری رووسییه له ناوچه کهدا و نابی نهو هه نگاوانه به واتای جووالانی هه سته نه تمه وهی کورده کان له نیراندا له قه لثم بدریت، چونکه لهو حاله تدها گه وره ترین زهره رزیان له عوسمانیه کان خویان ده کهوت که سی له سهر چواری ناوچه کوردنشینه کانی روژه لاتی ناوه راست له سنووری دهسه لاتی نه واندا بوو. بۆیه روونه که پشتیوانی تورکه لاوه کان و که مالییه کان له سهر نهو بنه مایه راوستابوو که سهرۆک عه شیرته شی شاک ریبه ری راپرینیتیکی میلی نییه، به لکو سهرۆکی عه شیره تیکی یاخی و مایه ده رده سهری ده ولته تی نیرانه. بۆیه جوړی په یوه نندیه که ش هه مو وکات له یه ک ناست دابوو، بهو مانایه که تورکه کان هه نندیک چهک و ته قه مه نیان به جه نگاوه رانی سمکۆ ده دا که چاوه پروانی نهو هه ش نه بوون نهو بتوانی بهو نیمکانیا ته ناوچه کانی روژناوای گۆمی ورمی له (نیران) جیا بکاته وه، به لکو نهو چاوه پروانی هه بوو که خانی کورد لانی کم هه تا کاتی نیمزای ریکه مونه می دیاری کردنی سنوور له نیوان عوسمانی و نیراندا دریوه به لاواز کردنی نیرانییه کان بدا.

ناره زووی عوسمانیه کان بۆ ژیر ده سترکردنی سمکۆ له ماوهی ساله کانی (۱۲۸۷ - ۱۲۹۴ ک.ش) ۱۹۰۸-۱۹۱۵ز له وهه سهرچاوه ده گریته که نهو ناوچه ی ستراتیژیکی قوتور و ده وره یی له ژیر ده ستدا بوو، جیگایه که که نهوان هه ولتی ده ست به سهر اگرتن و کۆنترۆلی نهو ناوچه یان ده دا. جیا له وه هه وله کانی رووسییه قه یسه ری بۆ راکیشانی سمکۆ جوړیک رکابه ری له نیوان تورک و رووسه کان دروست کردبوو و ههر نهو بارو دۆخه ش جار به جار هانی تورکه کانی ده دا بۆ زیاتر نزیک بوونه وه له سمکۆ. لازاریف به هۆی ده ست گه یشتنی به به لگه نامه کانی وه زارته ده ره وهی رووسییه نیشان ده دات که هه سته یاری دیلو ماته کانی نهو ولاته به نیسه ته ی گرینگی سمکۆ زیاتر له لایه ن کاربه ده ستانی

سیاسیی و سەربازی رووسیه له تفلیس دابوو، که هۆشداریان به دهولەتی رووسیه دەدا، بەلام له تاران و پەترزبورگ سیاسەتەدارانی رووسیه کەمتر سەمکۆیان بە جیدی دەگرت. هەر بۆیەش له کانونی دووهمی سالی ١٩١٢ شاری تفلیس میوانداریەتی سەمکۆی کرد و ئەو چاوپێکەوتنی لەگەڵ حاکمی ئەو شارە، واتسۆف داشکۆف کردو هەروەها میدالیایەکیشی له حاکمی ئەو شارە وەرگرت، پاشان یەکەکانی سواری نیژ گورد بەریکۆپێکی له بەردەم سەمکۆ دا تێپەڕین^(١٧). عوسمانیەکان هەر به زوویی له رینگە ئۆتۆمەری خۆیان ترحان پاشا له رووسیه ناپەزایەتی خۆیان بۆ ئەو هەنگاوی رووسیه دەرپری و وەزیری دەرەوی رووسیهش دیپلۆماتی تورکی دلتیا کردووه که له سەمکۆ بەدژی بەرژەوهندی دهولەتی ئەوان کەلک وەرناگیری^(١٨).

بەو شیوەیه رووسیه نیشانیدا که نامادیه بەلەبەرچاو گرنتی لاوازی ئێران له بەرانبەر عوسمانیدا، پێش له پیتشەوی تورکە لاهەکان بۆ ناوچەکانی باشووری قەفقاز بگری. بەشی سەرەکی سیاسەتی رووسەکان لەو قۆناغدا بریتی بوو له بەهێزکردنی هەندیک له سەرۆک هۆزه بەهێزەکانی نیشتهجێی سەر سنوور وەك سەمکۆ و پیتشگرتن له یەکگرنتی کوردەکانی ژێر ئالای سولتانەکانی عوسمانی. دهولەتی عوسمانی له ماوهی شۆڕشی مەشروته هەتا شەری یەكەمی جیهانی له قەبوڵ کردنی ئەو پەیمانانە که له رێکەوتنامەی ئەرزەروم (١٨٤٨ م ١٢٦٣ ک.ق)و رای کۆمیسسیۆنی دیاریکردنی سنوور (١٩١٣م/١٣٣١ ک) و بەندەکانی تاییبەت به مافی ئێران له رێکەوتنامەی سان ستیفانو و بەرلین خۆی دەباردو هەولێ به فیروادانی کاتی دەداو به دەستپێکردنی شەرو داگیرکردنی ئێران له لایەن هاوسییەکانییەوه هەموو شتێک فرامۆشکرا. پیتشتر دیتمان که چۆن له ماوهی شەری گەورەدا عوسمانیەکان هەولیان دەدا سەرۆکە کوردەکان و لەوانەش سەمکۆ بەهۆی دروشمی ئیسلامییەوه بۆ لای خۆی رابکێشی و هەروەها شاھیدی ئەوه بووین که سەمکۆ له ناوەرێستەکانی جەنگ جۆریک سیاسەتی بێ لایەنی گرتبۆیەر و لەو رینگایەوه فۆرمیکی دیکە بەهێزو دەسلەلاتی خۆی دەدا. شۆڕشی ئۆتۆبەرۆ نەمانی رووسەکان لەسەر مەیدانی سیاسی، سەربازی ناوچەکەداو جۆلە کەوتنی مەسیحییەکان و هەلچوونی سەمکۆ له بەرابەر دهولەتی ئێران داواي له ئەو (سەمکۆ) کرد که بەدواي پشتیوانی هێزێکی دەرەکی و به تاییبەت تورکەکاندا بگری و تورکەکانیش به زوویی حەز و ئارەزووی خۆیان بۆ ئەو هاوکاریه دوو لایەنییه دەرپری. تورکەکان کەلۆپەلی تاییبەتیان بۆ پێکھێنانی یەکەیهکی تۆپخانە له خزمەت کوردەکان دەناو راویژکارانی تورک به پارەیهکی زۆر له لای سەمکۆ دامەزران و ژمارەیهک لەوان هەر به زوویی لەگەڵ ژنانی عەشیرەتی شاکا زەماوەندیان کرد. رادەي دەسلەلاتی

سوپاییه‌کانی تورک له دامودزگای سمکودا نه‌وه‌نده فراوان و ناشکرا‌بوو که ده‌ولته‌تی ئی‌ران له ئاکامدا به‌و کاره‌ی زانی.

له راپۆرتی مه‌هدی ئیلهامی جینگری ویلایه‌تی نازدیرایمان بۆ وه‌زاره‌تی ناوخۆ له ریکه‌وتی ۱۹۲۰ دوا‌ی به‌یان کردنی تیک هه‌لجوه‌ونی عه‌شایری ژیر فهرمانی ئیسماعیل ئاغا له ناوچه‌کانی خه‌سره‌و ئاباد دا هاتوه‌ که "ئیسماعیل ئاغا ژماره‌ی پازده که‌س له سه‌ربازی عوسمانی به‌ پری پاره‌ی مانگانه‌ پینج سه‌د تومان هیناوه‌ته ژیر خزمه‌تی خۆی." (۱۹) که‌سه‌ره‌ی ژماره‌ی به‌ کرێ گیراوانی تورک به‌ چه‌ند سه‌د که‌س داده‌نی، به‌لام ته‌مه‌دونی ده‌لی سه‌د که‌س بوونه (۲۰). هه‌ندیک له سه‌رچاوه‌کان بوونی تورکه‌کان له سوپای سمکۆ به‌ یه‌کێک له هۆکاره‌کانی بالا‌ده‌ستی هه‌یزه‌کانی سمکۆ به‌سه‌ر هه‌یزه‌کانی ده‌وله‌تیدا ده‌نیتن. وادینه‌ به‌رچاو که سمکۆ نه‌و ئیجازه‌ی به‌ خۆی داوه‌ که به‌ شێوه‌یه‌کی فراوان له‌گه‌ڵ تورکه‌کان هاوکاری بکا. هه‌ر نه‌و هه‌لسوکه‌وته‌شه‌ که مارتین فان برویه‌نسن و که‌سه‌ره‌ی به‌و ئاکامه‌ ده‌گه‌یه‌نی که کاریگه‌ری‌بوونی نه‌و وه‌ک سه‌مرکرده‌یه‌کی کورد په‌یه‌ه‌ندی به‌ ساڵه‌کانی پینج جه‌نگه‌وه هه‌یه‌و له رابردووشدا وه‌ها پینشینه‌یه‌کی هه‌بووه. لێ‌روه‌ که مارتین فان برویه‌نسن سمکۆ وه‌ک رێبه‌ری جوولانه‌وه‌ی نه‌ته‌وه‌یی له کوردستانی ئی‌راندا ده‌ناسینی. دوا‌ی تاوتوێ کردنی دروشه‌کانی یه‌که‌گرتنی (جیهانی) ئیسلامی، عوسمانیه‌کان وا لیک ده‌داته‌وه‌ که ناسیونالیزمی کورد له‌ خاکی عوسمانیدا سه‌ره‌تا به‌هۆی کاردانه‌وه‌ له به‌رانبه‌ر ناسیونالیزمی ئه‌رمه‌نیدا سه‌ریه‌له‌داوه‌ و پاشان له به‌رابه‌ر بزوتنه‌وه‌ی تورکه‌ لاوه‌کان له‌نیۆ جیلی نه‌وه‌ی ده‌رس خویندا واتایه‌کی ره‌گ و ریشه‌دارتری په‌یدا کردو دوا‌ی شه‌ری گه‌وره‌ به‌هۆی تیکشکانی ده‌وله‌تی عوسمانی زۆر به‌ خه‌یرایی له نیۆ کوردانی تورکیه‌ و عه‌یراقدا په‌ره‌ی ستاند، به‌ شێوه‌یه‌ک که زۆریه‌ی سه‌روک عه‌شیره‌ت و په‌یاوانی ئایینی چوونه‌ ریزی نه‌و ناسیونالیزمه‌ تازه‌ دروست بووه، که له‌وانه‌ش ده‌کرێ ئاماژه‌ به‌ سمکۆ به‌ری (۲۱).

که‌سه‌ره‌ی گه‌شه‌کردنی نه‌فکارو هزری سیاسیی سمکۆ بۆ نه‌وره‌وپیه‌کان و به‌ تایبه‌ت بۆ دیپلومات و نه‌و موژده‌ده‌رانه‌ ده‌گه‌رپینیته‌وه‌ که له‌ کیشه‌ری نه‌وره‌وپاوه‌ بۆ ئاسیا نێ‌ردرا‌بوون. که به‌ وته‌ی نه‌و سه‌رسه‌ری بوون و به‌یۆکه‌ی جیاخوازیان له‌ نیوان کورد و ئه‌رمه‌ن و ئه‌وانی دیکه‌دا بلاو ده‌کرده‌وه‌و "گورده‌کانیش له‌مێژساڵ بوو که گوێبێستی نه‌و قسانه‌ بوون و هه‌ندیک له‌ که‌سایه‌تییه‌ هۆشیاره‌کانیان دوا‌ی نه‌و به‌یۆکه‌ هه‌رزانه‌ که‌وتبوون و هه‌ندیک جاریش کتیب و وتاریان له‌و باره‌وه‌ نووسی‌بوو. ئیستا سمکۆ ده‌یویست نه‌و ئاره‌زوویه‌ بێ‌نیته‌ قۆناعی پراکتیک و به‌ لاسایی‌کردنه‌وه‌ له‌ ئازادیخوازانی تورک که "جینی تورکیان" پێک هینابوو نه‌ویش ده‌یه‌ویه‌ست هه‌ولێ دروستکردنی گروپێکی به‌ناو "ژینی کورد" بدا (۲۲).

ههم مارتین ڤان پرویه‌نسن و ههم کەسره‌وی له‌و لیکدانەوه‌یه‌ی څوایاندا به‌هه‌له‌دا چوون، چونکه‌ پروونه‌ که‌ سمکۆ نه‌ته‌نیا نوێنهری ناسیونالیزمی کوردی نه‌بووه‌، به‌لکو پینگی عه‌شیره‌تی نه‌و هیچ کات نه‌و ئیجازه‌ی پێ نه‌ده‌دا که‌ وه‌ها هۆشیارکی سیاسی هه‌بێ که‌ له‌ژێر رووناکایی نه‌ودا و به‌ لاساییکردنه‌وه‌ له‌ تورکه‌ لاوه‌کان هه‌ولێ پینکه‌یتانی ریکه‌راوێکی سیاسی بدا و نه‌وه‌ش واقیعه‌یه‌یه‌که‌ که‌ سه‌رۆک عه‌شیره‌تی شکاک له‌ سه‌رانسه‌ری ماوه‌ی یاخیبوونی څویدا حزیه‌کی سیاسی پینک نه‌هه‌تیاو له‌ بنه‌مادا له‌ سه‌تمه‌ری هیچ جۆره‌ بزاوێکی هزری و سیاسی له‌ناو کورده‌کاندا نه‌بووه‌ که‌ نه‌وه‌ش له‌ لایه‌ن زۆر له‌ سه‌رچاوه‌کانه‌وه‌ دانی پیاواوه‌و سه‌لماندنێ نه‌وه‌ کارێکی زۆر دژوار نییه‌.

ههر بۆیه‌ قه‌بوول کردنی نه‌و خاله‌ که‌ له‌ناو ته‌واوی عه‌شاییری کوردی ئێراندا، ته‌نیا یه‌ک کەس و نه‌ویش سمکۆیه‌ له‌ژێر کاریگه‌ری تورکه‌ لاوه‌کاندا بووه‌و سه‌ره‌بره‌شتی ناسیونالیزمی کوردی کردوه‌، کارێکی دژواوه‌و له‌گه‌ڵ هیچ لۆژیکێک یه‌ک ناگرێته‌وه‌، چونکه‌ له‌هه‌مان کاتدا سه‌رۆک عه‌شیره‌ته‌کانی کوردی عوسمانی زۆر له‌ تورکه‌ لاوه‌کان ره‌شبین بوون و ترس و دله‌راوکییان له‌ هه‌لسوکه‌وت و جوجۆلی نه‌وان هه‌بوو. "سیر جیرالد لۆتیر" باڵۆژی به‌ریتانیا له‌ نه‌ستانبول هۆکاره‌کانی نه‌و ره‌شبینیه‌ له‌ سالتی (۱۹۰۸) بۆ نه‌وه‌ ده‌گه‌ڕێنێته‌وه‌: "جینگه‌ی سه‌رسوپمان نییه‌ نه‌گه‌ر خان و سه‌رۆکه‌ کورده‌کان له‌ رژیمی نوێ (واته‌ رژیمی تورکه‌ لاوه‌کان) نا‌رازی بن، چونکه‌ ترس و دله‌راوکییان له‌ نه‌وه‌یه‌ که‌ نه‌و رژیمه‌ نوێه‌ بیه‌ته‌ مایه‌ی پینکه‌یتانی ئاسایش و یاسا و پێش له‌بێ یاسایی و بێ سه‌روه‌ری بگرێ (۲۳) هه‌روه‌ها ده‌لی که‌ بزووته‌وه‌ی تورکه‌ لاوه‌کان پێشی له‌ ده‌سه‌لاتخوازی سه‌رۆکه‌ کورده‌کان ده‌گه‌رت و نه‌وان که‌ پێشتر پشیمان به‌ سوڵتان به‌سه‌تبوو له‌و ره‌حه‌ته‌ی بیه‌ش کرد. له‌ راستیدا نه‌و چینه‌ ده‌رس خوێنه‌ی کورد (intelligentsia) بوون که‌ به‌هۆی ناشانابوونیان له‌گه‌ڵ مه‌رام و به‌روای سیاسی روژئاواو به‌هۆی هاوکاریان له‌گه‌ڵ تورکه‌ لاوه‌کان له‌ خه‌باتکردن له‌ دژی ئیستبدادی (سوڵتان عه‌بدولعه‌مید) دا توانیان یه‌که‌مین ته‌حزایی کوردی وه‌ک (جه‌معیه‌تی ته‌عالی و ته‌ره‌قی کوردستان) (کۆمه‌له‌ی هاریکاری و به‌رزیتی کوردستان) و حزبی نوێکردنه‌وه‌ (تجدد)، (ته‌نجوومه‌نی دۆستانی کورد و هیقیا کورد) دا به‌رزین. کوچێرا باس له‌ ده‌رکه‌وته‌نی چینیکی "ناوه‌راست" ده‌کا که‌ پینکه‌ته‌که‌ی له‌ بورژوازه‌ گه‌وره‌کان و نه‌وه‌کانی نه‌و مه‌رانه‌ی پێشوو بوون که‌ ژیا‌نیان به‌ره‌و هه‌ژاری ده‌رۆشت و که‌ندال (نه‌زان)یش کورده‌کانی نه‌و مه‌ر و سه‌رۆک عه‌شایانه‌ی که‌ له‌ قوتابخانه‌ عه‌شایریه‌کان یان ته‌کادیمیه‌ سه‌ریازییه‌کانی عوسمانیدا فێری خوێندن ببوون به‌ یه‌که‌مین نه‌ته‌وه‌ په‌روه‌رانی کورد به‌ مانای نه‌و‌پۆکه‌ ده‌زانی (۲۴).

هەر بۆيە كارىگىرىبىونى سىمكۆ بە توركە لاۋەكان ئەۋىش لە كاتىڭدا كە سەرۆك عەشیرەتەكانى عوسمانى لە ئەوان بېزارىبون جېڭەى گومانە، و مومكىن نىيە كە توركە لاۋەكان و پاشانىش كەمالىيەكان بە جۆرىك يارمەتى ئاغای كوردیان دابى كە لە ئاكامى ئەو يارمەتییانە لە شىۋەى ناسىۋنالىزمى كوردیدا بەرجەستە بوو بى، جیا لەۋەش دەسكەوتە سیاسى و رىڭخراۋەییەكانى توركە لاۋەكان كە ئەو كات نۆتەنەى بورژوازى بچووك و چىنى ناۋەرەست كۆمەلگای عوسمانى بوون چ كىشىكى بۆ سەرۆك عەشیرەتتىكى كوردى ئىترانى ھەبوو كە خۆى دژى بەھىزىبىونى دەۋلەتى ناۋەندى و چىنى ناۋەرەستى شارنشین بوو؟

لە راستیدا سىمكۆ ئاشنايەتى لەگەل بەرنامەكانى ئىبراھىم پاشاى سەرۆكى عەشیرەتى میلاندا ھەبوو بۆ دژايەتى كردنى توركە لاۋەكان و ياخیببون لە دژى ئەوان، چونكە میلانىيەكانى عوسمانى كۆمەلە تايفەيەکیان لە ئىتراندا ھەبوو كە بە ھاۋەپەیمانى سروشتى شكاكەكان بە حىساب دەھاتن و ھەلبەتە كۆزرائى ئىبراھىم پاشا لە كىۋەكانى (عبدالعزيز) دا بە دەستى توركە لاۋەكان بۆ سىمكۆ و سەرۆكە كوردەكانى دىكە لە ئىتراندا زۆر ناخۆش بوو^(۲۵).

سىمكۆ دەۋوبايە زياتر بە نەتەۋە پەرۋەرەكانى كوردى ژىر دەسلەتسى عوسمانى كارىگەر بوايە كە لەۋكاتدا دەیانھەويست رەنگ و روويەكى نەتەۋەگەرى بە ياخیببونە سادەكانى سەرۆك عەشیرەتەكان بەدن نەك بەكەۋىتە ژىر كارىگەرى توركە لاۋەكان كە لە ئىمپىراتورىيە تۆرانى (پان توركىزم) دروستكراۋى خەيالىاندا ھىچ جىڭايەکیان بۆ كورد نەكردبۆۋە.

كوچىرا نووسەرى فەرەنسەۋى لەسەر ئەو باۋەرەيە كە سىمكۆ بەھۆى ئاكابىونى لە بەدەست ھىنانى متمانەى برىتانىيەكان ناچارىبو داۋاى يارمەتى لە توركەكان بكا سەرەپاى ئەۋەى كە "لە ناسىۋنالىستە توركەكان بېزارىبو ئەۋانى زياتر لە ئىترانىيەكان بە دوژمنى كوردەكان دەزانى" بەلام ھىچ كات پەيۋەندى خۆى لەگەل ئەۋان نەپساند، چونكە ئەۋان ئەو چەك و تەقەمەنىيەى كە زۆر پىۋىستى پىۋى بوو بۆيان دابىن دەكرد^(۲۶).

دانەرى فەرەنسەى خۆى لەو راستىيە دەدزىتەۋە كە ئاردنى چەك لە لايمەن توركەكانەۋە كارتىك بوو كە پىشتىرش پىششىنەى ھەبوۋە پىششىنەى ئەو بۆ سالىەكانى پىشش لە مەشروتە و شەرىيەكەم دەگەرپاىەۋە، بەلام لەبەر ئەۋەى كە نەتەۋەپەرۋەرانى كوردى عىراق بەلەبەرچاۋ گرتنى رۆلنى بەرىتانىا لە بەخشىنى سەرەخزىيە بە عەرەبەكان، ئەۋانىش دەیانھەويست ۋەھا ئىمتىيازىك بۆ كوردەكان لە لەندەن ۋەرىگرن، بۆيە سىمكۆيان ناچار كەرد كە لە بەرىتانىا نزيك بىتتەۋە. جیا لەۋەش توركە لاۋەكان و كەمالىيەكان لەبەر

نمونه چه‌کیان نمدده‌دا به سمکۆ که ولایتیکی سمریه‌خۆی کوردی دامه‌زێنی، به‌لکو ته‌یارکردنی سمکۆ له‌ لایهن تورکه‌کانمۆه له‌ قۆناغ و سهرده‌مه‌ جیاوازه‌کاندا ته‌نیا له‌ خزمه‌تی یه‌کێک له‌ ناماچه‌ زیاده‌ڕه‌ویه‌کانی ئه‌وان واتا جیاکردنمۆه‌ی چهند به‌شێک له‌ نازه‌ریایانی رۆژئاوا و ناوچه‌کانی وه‌ک ماکوۆ قوتور بوو که له‌ ساڵی (۱۹۰۸) دا تاهیر پاشا نوێنهری تورکه‌کان له‌ دانوساندنیکدا له‌ گه‌ڵ کۆنسولی روس له‌ وره‌ی ئیدعای مافی تورکیه‌ به‌سهر ئه‌و ناوچه‌دا کردبوو که له‌ روانگهی نمۆه‌ زه‌ویه‌کانی نیوان هیللی (۳۰ و ۴۰) پله‌، واته‌ به‌شێکی گه‌وره‌ی کوردستانی ئێران ده‌گرته‌مۆه^(۲۷).

ئه‌و رووداوانه‌ی که له‌ ساته‌مه‌ختی دیاریکردنی سنووری نیوان ئێران و تورکیه‌ و له‌ کاتی شوێنی ئارارات له‌ ساڵانی (۱۹۳۰/ز/۱۳۰۹ ک.ش) روویاندا، نیشانیان دا که سمکۆ ته‌نیا له‌بهر ئه‌و مه‌به‌سته‌ بۆته‌ جینگهی سهرنجی تورکه‌کان و له‌و کاته‌شدا جاریکی دیکه‌ هه‌ول درا هه‌ر بۆ ئه‌و مه‌به‌سته‌ که‌لکی لی وهرگیرێ، (کاوه‌ به‌یات) نیشان ده‌دا که به‌هۆی ویکچوونی ستراتیژی سۆڤیه‌ت و تورکه‌ که‌مالیه‌کان له‌ ساڵه‌کانی ده‌ی روه‌خانی کۆماره‌کانی مساوات و ئه‌رمه‌نستان له‌ ساڵه‌کانی ۱۹۲۰ دا، تورکه‌کان هاندرابوون که ماکوۆ داگیر بکه‌ن^(۲۸). هه‌روه‌ها له‌ راپۆرتی بالۆزی ئێران له‌ فهرانسه‌ له‌ ساڵی (۱۹۲۲) دا ناماژه‌ به‌و راستیه‌ی کراوه‌ که تورکه‌ که‌مالیه‌کان به‌ بیانووی به‌ییت بوونی خاکی ماکوۆ و گرینگی ئه‌و بۆ ئیداره‌ی ئانادولی هه‌ولیان ده‌دا که یه‌کیه‌تی سۆڤیه‌ت بۆ قه‌بوول کردنی ده‌سه‌لاتی تورکیه‌ له‌و ناوچه‌دا بجه‌نه‌ ژێر گوشاره‌وه‌ و ئه‌و ولاته‌ به‌هۆی بێلایه‌نیه‌کانی له‌و هه‌نگاوه‌ دلتیای بکه‌نمۆه^(۲۹). هه‌ر بۆیه‌ له‌ راستی به‌ دووره‌ که‌ بێن ده‌وله‌تی تورکیه‌ له‌ پێناو پێکه‌یتانی ده‌وله‌تێکی سمریه‌خۆی کورد و پارێزگاری کردن له‌ به‌رژه‌وه‌ندی کورده‌کان له‌ هه‌ولێ جیاکردنمۆه‌ی نازه‌ریایان بۆ به‌ده‌ست هێنانی ره‌زامه‌ندی یه‌کیه‌تی سۆڤیه‌ت بووه‌ هه‌روه‌ها چه‌کی به‌ سمکۆش دا. بۆ زۆترین ئیمتیازی که سمکۆ له‌وانه‌بوو له‌ کاتی جیاکردنمۆه‌ی نازه‌ریایانی رۆژئاوا له‌ لایهن تورکیه‌وه‌ به‌ده‌ستی هێنابایه‌ ، ده‌ست به‌سهرداگرته‌نی چهند به‌شێک له‌ زه‌ویوزاره‌ به‌ پێته‌کانی ئه‌و ناوچه‌یه‌ بوایه‌، که ئه‌و ئیمتیازش هه‌ر له‌ ساڵی (۱۹۲۳) که‌مالیه‌کان به‌لێنیاان پێداوو، به‌لام ریکومه‌تننامه‌ی ناشتی بروکسل له‌ به‌رده‌م به‌ ئه‌نجام گه‌یااندنی ئه‌و به‌لێنانه‌ به‌ریه‌ست بوو. به‌و جۆره‌ی که ئه‌حمه‌د ته‌قی نووسیه‌تی ئه‌و له‌ به‌ده‌ست هێنانی وه‌ها ئیمتیازیک زۆر رازی و خۆشحال بووه^(۳۰).

که‌مالیه‌کان له‌ ساڵی (۱۹۲۲) دا هه‌مان ئه‌و به‌لێنانه‌یان به‌ شیخ مه‌حمودیش داوو به‌ مه‌رجێک که کوردستانی باشوور له‌ عێراق جیا بکاته‌مۆه‌ به‌ تورکیای بلکێتی، به‌لام ئه‌و به‌ پێچه‌وانه‌ی سمکۆ دژی ئه‌و بێرۆکمه‌یه‌ بوو. که‌سره‌وی و ته‌مه‌دون ئیدعا ده‌که‌ن که سهردار نینتیسار توانی هه‌ندیک له‌و راپۆزکاره‌ تورکانه‌ له‌ هاوکاری له‌گه‌ڵ سمکۆ په‌شیمان بکاته‌وه‌، به‌لام حه‌قیقه‌ت ئه‌وه‌یه‌ که سوپایه‌یه‌کانی

تورك هتا كۆتايى شمېرى چارهنووسازى (شهريان) له سالى (۱۹۲۲) همروا له خزمهت خانى كورد دابوون و له بنهړتدا مانهوى سېكو بۆ ماوى (۹) سال له خاكى توركيا دا نيشاندېرى نمو حهقيقه تهيه كه توركيه ي كه مالى نه يده ويست همروا به سانايى دهستى لى هلبگريت. مارتين فان برونسېن به پشت به ستن به سمرچاوه ثمره منيه كان ره هندنكي ديكه له نييهت و نامانجه كانى كه مالىيې كان له يارمه تى دانى سېكو ناشكرا دهكات و لهو باره يه وه دهنووسيت: "به پيى سمرچاوه ثمره منيه كان سېكو و سديد تهها هاوكات له گهل يك (له سالى ۱۹۱۹ سديد تهها له حالى پميوهندي گرتن به بهرمتانياوه بووه) خهريكي پميوهندي كردن به ناسيوناليسته كانى تورك له شارى (وان) دا بوون كه حمزيان لى بوو ثهوان بۆ بهرنگار بوونموه له گهل پيلانى گهړانه وى ثمره منيه كان بۆ رۆژه لات به كرى بگرن و بۆ نمو مهبسته به لىنى يارمه تيان به همدووكيان دا و له سالى داهاتوودا (۱۹۲۰) همرو دوو سمركرده ي كورد همرو له گهل ئينگليزه كان و همرو له گهل ناسيوناليسته كانى توركدا پميوهنديان هه بوو" (۳۱).

بهو شيويه هه لسو كهوت و پميوهندي سېكو له گهل توركه كه مالىيې كان هيچ له كردارى رتيهريكي بزوتنه وى شورشگيري كورد نه ده چوو و زياتر وى تاي كه سىكي دانراو و ملكه چى له زيهنه كاندا دروست ده كرد و جيا له وه نيشانى دهدا كه سمرۆكى شكاكه كان به هيچ شيويه كه ديدكي سياسي قولى نييه. له كاتيكدا شېخ مەحمودى بهر زنجى هيچ كات فريوى وادهو به لىنه كانى مستهفا كه مال و ئينگليزه كانى نه خواردو رووداوه كانى پاشانيش نيشانيان دا كه نمو (شېخ مەحمود) له سمر حق بووه (۳۲).

پيشتر دىتمان كه سېكو زياتر له ويز كارىگهري كۆمه لى توركى له كه مالىيې كان نزيك ببۆوه پميوهنديره كانى نمو له گهل ناوهندى هيزه كانى رۆژه لاتى توركيه له شارى وان دا، له لايمن نه ندامانى نمو حيزيه وه بووه و له واقيعدا جيا لهو هزيانى كهواى كرد خانى شكاك پميوهندي له گهل كه مالىيې كان بههستى نمو له لايمن كۆمه لى توركياش بۆ نمو كاره هان ده درا.

نه حمده تهقى له زمانى مەحمود فازيل به ره گمز كوردى وه كيلي قهديرى به گى حاكمى (وان) وه دهنووسى كه له سالى ۱۹۲۰ سېكو له ناوچه كانى خويىدا پميوهنديكى پتموى له گهل توركه كان پيك هيتاوه به يه كيك له دوستانى ژهنه پال كازم قره پاشا به حسيب دى و توركه كان به جوړه ها چهك و تهقه مهنى يارمه تى ده دن (۳۳).

سمکۆ به رادهیهک گرینگی به بمرژه وهندییه کانی تورکیه ده دا که له سهره تای شوپشی عه شایری رهواندز له دژی ئینگلیزه کان له هارینی (۱۹۲۰) دا، که هیشتا که مالییه کان کاردانوهیه کیان به نیسبه تی نمو شوپشه نیشان نه دا بوو، له بهر نه وهی که دهیزانی به شداریکردنی لهو شوژشه له بمرژه وهندی تورکه کانداییه همر بۆیه به شداری تیدا نه کرد. نه محمد تهقی که نویتنمر و نیردراوی شوپشگیزان بوو بۆ لای سمکۆ له بهر بهر ههستیارای بوونی خانی کورد به نیسبهت بمرژه وهندی تورکه کان دهنووسی: "هۆکاری هاوکاری نه کردنی سمکۆ له گهڵ شوپشگیزانی رهواندز نه وه بوو که خۆی په یوه وهندییه کی توندوتۆلی له گهڵ تورکه کان هه بوو و نه یه وهیست ههچ زهره له بمرژه وهندی تورکه کان بدا، چونکه نمو پیتی وابوو که تنیا له یهک ریگاوه بمرژه وهندی تورکه کان ده پارتیری و نهویش په ره پیدانی ئالۆزیه له کوردستانی ئێراندا بۆ نه وهی که تورکه کان بتوانن بچنه ناو نمو ناوچانهوه" (۳۴).

پاش ماوهیهک تورکه کان یه که یه کی سهریازیان به سهرو کایهتی سهرهنگه علی شه فیهق ناسراو به ئۆده میر بۆ رهواندز نارد و نمو ناوچهیه بوو به ناوهندی جوولانهوهیه کی نمو ولاته له دژی بهریتانیا. گرینگی ده برینه کانی نه محمد تهقی له بابته نامانجی دوو و درێژی تورکه که مالییه کان و چاو تیرینی نهوان له خاکی ئێران و به خزمهت گرتنی سمکۆ بۆ نمو ریگایه کاتی که ناشکرا ده بی که بزاین نه محمد تهقی نه نامی کۆمهلهی تورکیه و که سایهتی جیهگی دلتیایه تورکه کان و ههروه ها راویژکاری جیهگی باوهری سمکۆ و نزیکترین خهباتکاری کورد له سمکۆ بوو و تنیا نه وه که له بیر هه وهیه کانی خۆی له زمانی سمکۆ ده گێریتته وه که نامانجی کۆتایی تورکه کان له یارمهتیدانی سمکۆ جیا کردنه وهی به شیک له خاکی ئێران بوو (۳۵)، به چاو خشاندنیکه خیرا به سهر بارودۆخی سیاسی ولاتی عێراق له سالی (۱۹۲۱) دا راستی و دروستی ئیدعاکانی نه محمد تهقی له بابته ئارهزووه فراوانخوازییه کانی که مالییه کان به نیسبهت زهویه کانی ئێران لاما ناشکرا ده بی، له واقیعهدا تورکیه نمو نامادهیهی تیدا بوو که له نهگهری لاوازی بهریتانییه کان له ناکامی شوپشی چه کلدارانهی شیهه کانی عێراق به رهبرایهتی پیاوانی ئایینی نه جفه و که ره لا که له سالی (۱۹۲۱) دا رویدا که لکی پتویست وه بریگری، نمو کاره له بهر چاوی بهریتانییه کانهوه شاردراوه نه بوو، ههروه ها یه کیک له ناگادارترین نیردراوانی بهریتانیا به ناوی خاتو (گرتوود مارگارت بل) له بابته نمو دیاردانهی که لهوانه بوو دوا به جیه هیشتنی عێراق له لایمن بهریتانیاوه لهو ولاته رویدا گوتهویتی که: "نهگه بهریتانیا بریاری دابوایه که واز له کاروباری عێراق بهینی، نمو زۆریه هه ره زۆری عێراقیه کان دووباره لایهنگری خۆیان بۆ تورکه کان نیشان ده دا" (۳۶).

(عبدولهادی حائری) لهو باوړه دایه که نه گمر تورکه کان جاري کی دیکه توانیبایان دهست به سمر عیراقدا بگرن، نهوا دهولمتی تورکیه مه ترسی دهخسته سمر دهسلاتی فمړه نسییه کان له سوریه و بریتانییه کان له فله مستین، نوردن، میسر، سودان، ماوهرای نوردن (نیمچه دورگمی عمره بی و تا رادهیه کی زوریش سمرکه وتوو ده بو) (۳۷).

هرچنده وینه ی سمره لډانه وی نیمراتوړیه تی عوسمانی له ناسیادا، دواي شمېری یه که می جیهانی زور له گمل واقعدا ناگوښی، به لام ده توانی وا وینا بکړی که نه گمر ښینگلیزه کان له عیراقدا کاردانهویه کیان له خویان ښشان دابویه، نهوا تورکه که مالیه کان له دهست به سمر داگرتنی باکووری عیراق و جیا کړدنه وی به شیک له باکووری روژتاوای ښراندا زور سمرکه وتوو ده بوون و هیچ دور نه بوو که یه کیه تی سوښه تیش بو گوزر وه شانن له بهرزه وندي بهریتانیا له ښران و عیراقدا له بهران بهر نهو دهست دریښمانی که مالیه کان چاوپوشی کردبایه.

دواي کوده تاي (۱۲۹۹) ک.ش ۱۹۲۱ز دهولمتی ښران هملکه کانی خوی به شیتوازی دیلو ماسی بو گوشار خستنه سمر تورکیه ی که مالی بو مبهستی برینی یارمه تییه کان بو سمکو پهره پیداو به وتی (مه هدی نیعمادی موقدهم) یه کیک له نه ندامانی وه دی ښرانی نیردراو بو تورکیه له سالی (۱۳۰۰ ک.ش دا ۱۹۲۱ز) له سمر پیداکرتنی سمداری سپه (رهزاخان) ښران، داواي له مستهفا که مال کرد که تورکیه کوتایی به دانی چک به کورده کان و همره ها نارندی راویوکاری سمریازی بو لای سمکو بهینی (۳۸).

ره شیبینوونی سمکو له تورکه کان بو شکستی دواي سالی ۱۳۰۱ ک.ش (۱۹۲۲) ده گمړیتوه، چونکه نهو له سمره تادا وای ده زانی که تورکه کان جاري کی دیکه ش به چک و چولی تازه کاریگر عه شیره تی سمکو تمیاز ده که نهوه، به لام له بهر نهوی که نهو کاره به هو ی شمېری تورکه کان له گمل یوتانییه کاندا به نه غام نه گمیش، خانی کورد به هو ی کومله ی عیراقیه وه هملی دها که له بهریتانیا نریک بییته وهو بهو شیتویه که مالیه کان بخاته ژیر گوشاره وه، به لام کاردانه وی نهوان زور خیراو مال ویرانکمر بوو، همر پاش نهوی که بو یان روون بووه که سمکو له گمل مستهفا پاشای یامولکی یان بهرک ناغای پشده ری پمپه نیدیه ری ښینگلیزه کان له ناوچه که دا خمریکی دانوس تاندنه، یه که یه کی سمریازی تورکیه له سنوور تیپه ری و هیترشی کرده سمر خانی کوردو یه کیک له ژنه کانیان کوشت و کوره شمش ساله کشی به ناوی خسر وه به دیل گیرا. ره فیق حیل می لهو باوړه دایه که که مالیه کان جیا لهو ترسی که له هاوکاری سمکو له گمل ښینگلیزه کان له خاکی عیراقدا هدیانبوو، هو یه کی دیکه ی

نیگمراڻيان ڪه له دانوسانندن له گهڻ مستهفا پاشای يامولکی ههستيان پڻ ڪرد و پهيوهندي به ناسايشی ناوخڙی تورکيهوه هميهو (مستهفا کهمال) بهباشی دهيزانی که مستهفا پاشا له همولی راپهرينیکی گهوره دايه لهناو ڪورده کانی تورکيهداو سمکوی بۆ ريڙهري نمو راپهرينه لهبر چاو گرتوه، نهوه راستيهه که که رهشيد جهودهتیش دانی پڻدا دهنی و له يادداشته کانی نمو وابهديار دهکوی که ههنگاو و هموله کانی سمکۆ بهتهواوهتی لهژير چاودیري تورکه کاندابووه^(۳۹).

شتيکی سروشتي بوو که کهماليهکان بڻه بهر بهست لهبردهم سمکۆ بۆ نهوی نهچيته ناو هيتلی سياسته ته کانی کۆمهلهی عيراق و نينگلزيه کان و همر بۆ نمو مه بهسته ش بهردهوام وهير سمرۆکی شکا که کانيان دههينايهوه کُ نه گمر زيانی ڪورده کی لا گرینگه و هيتشاش همولی گهرانهوی ليرهو جمواهيراته کی دها، نابي به پيچمهوانه ی بهرژوهنديه کانی تورکیا ههنگاو ههلهيتي^(۴۰).

لهژير ڪارتي ڪردنی نمو گوشارانوه سمکۆ له مانگی ئۆکتوبری ۱۹۲۲ پهيوهندي خوی له گهڻ ڪاربه دهستانی بهریتانیا پچراندو پهناي بۆ شيخ مه جمودی بهر زنجی له سلیمانی برد، که لهوکاته دا له دهرهوی دهسه لاتی بهریتانیا بوو.

دهولهتی تورکیا لهوکاته دا به کهڻک وهرگرتن له دوزمنايهتی شيخ مه جمود له گهڻ بهریتانیا، ژمارهیه کی کم له سهربازه تورکه کانی لهژير فرماني سهرهنگ علی شهفیق ناسراو به ئۆزدهمير که پيشتريش لهبره ی نادانا له گهڻ فهرنسيه کان شمري ڪردبوو بۆ رهوانز بهري ڪرد نهویش همر بهزووی دهستی به پروپاگندهیه کی فراوان لهناو زانايان، سمرۆک عهشيرهت و بازرگانه کان ڪردو همولی دا ههتا بوارتيك بره خسيّت بۆ لکاندن ی ناوچه کانی موسل، بادينان، رهوانز، رانيه و زاخۆ به دهولهتی تورکيهوه. ئۆزدهمير بۆ پيشگرتن له پيڻکهاننی بهريه کی دژ بهتورک که پيڻکهاتبي له سمکۆ، شيخ مه جمود، کۆمهلهی عيراقی و بهریتانیا، وهفتيک که پيڻکهاتبوو له نهفسمرانی تورک و ڪوردی لايهنگيري تورکيه به شيويه کی نهپنی ناره سلیمانی ههتا پيش به هاوکاری سمرۆکی شکا که کان له گهڻ دوزمنانی تورک بگري.

نيردراوانی ئۆزدهمير پيشنياريان به سمکۆ ڪرد که ليره کان و ڪورده کی پڻ دهدهنهوهو جيا لهوهش کۆمهليک زهوی و زاری به پيت و بهره کهتی له ناوچه کانی شه مدینان و وان پڻ دهدهن به مخرجيک که دهست له هاوکاری له گهڻ ڪورده کانی عيراق ههلبگريّت، همرهوا داواي لی ڪرد رپڻگه خوڻ بکا بۆ دانوسانديک له نيوان شيخ مه جمود و ئۆزدهمير و ڪارتيک بکا که شيخ هاوکاری له گهڻ تورکيه بکا.^(۴۱)

بەو شىۋەيە جارىكى دىكەش سىمكۆ خىزمەتى بە سىياسەتى كەمالىيەكان كىردۈمۈ بەخىزىيى پىنگاى بۆ دانوسانن لە نىۋان شىخ مەحمۇد و ئۆزدەمىر خۆشكرد و شىخى رازى كىرد وەفدىك بۆ وتوۋىز بۆ لاي مستەفا كەمال لە ئەنقەرە بىنيرى. ئەھمەد تەقى كە يەككىك لە ئەندامانى نىردراوى ئۆزدەمىر بۆ سىلىمانى بوو لەمۇ بارەيەمۈ دەنۋوسى:-

"بۆم دەرگەمۇت سىمكۆ لەمۇكارەدا (پىكەپىننى دانوسانن) رۆللىكى گەمۈرەي ھەبۈرە و ئەمۇ بوو كە شىخى ھانداۋە تا داۋا لە ئۆزدەمىر بىكەت وەفدىك بۆ وتوۋىزە سەرەتايەكان بۆ سىلىمانى بىنيرى." (۴۲)

بەزۋوبى ئاكامى ئەمۇ دانوساننن بەرپايانە بە پىكەمۇتنامەيەك كۆتالى پىھات كە بەپىتى ئەمۇ شىخ مەحمۇد دەبايە وەفدىك بۆ دانوسانننى لە بابەت سىنورى ئۆتۈنۈمى كوردەكان لە كۆمارى توركىدا بۆ لاي مستەفا كەمال لە ئەنقەرە بىنيرى، بەو شىۋەيە بوو كە سىمكۆ خىزمەتلىكى بەنرخى پىشكەش بەكەمالىيەكان كىردو پىشى بەدزايەتى كىردنى شىخ مەحمۇد لەگەل كەمالىيەكان گىرت.

مىژۋونۋوسى كورد رەمىزى قەزاز پىتى وايە جىيا لەمۇ ھۆكارانەي كە باسماكىرد توركەكان ھۆكارى دىكەش واى لى كىردن كە جارىكى دىكەش سىمكۆ بۆ ھىللى سىياسەتەكانى خۇيان رابكىشەنمۈ. لەبەر ئەمۇ ئىنگلىزەكان بۆ بەرمىرەكانى كىردن لەگەل ھەولەكانى سەرھەنگ ئۆزدەمىر پاشا، فەرمانىيان دا بەمۇ نەستورىيە مەسىھىيانەي لەژىر پىشتىوانى خۇيانداۋون، كە ھىرش بۆ سەر ناۋچەكانى ھورەمار، زاخۇو جۆلەمىرگ بەرن، مستەفا كەمال ھەوللى دەدا بۆ بەرمىرەكانى كىردنى لەبەرنىر ئەواندە كەلگ لە سىمكۆ ۋەرىگىرى. (۴۳)

لە لايەكى دىكە شىخ مەحمۇد بەرنىجى لە بەھارى سالى (۱۹۲۳) دا، لە سەرەتاي شەپرىكى يەك لاکىرەمۈ دابو لەگەل ئىنگلىزەكان و فۆكەكانى بەرىتانيانى لە رۆژەكانى ۱۶ و ۱۹۲۳/۲/۲۳ بۆ ئاگادار كىردنەمۇ خەلگ، كاغەزىيان بەسەر شارى سىلىمانىدا بلاۋكردەمۈ كە لەمۇدا داۋايان لە خەلگى شارو، شىخ مەحمۇد و سىمكۆ كىرد بوو كە شار بەجى بەپىلن بۆ ئەمۇ لە بۆردۈمۈمانەكاندا زەرەرو زىيانى گىيانىيان لى نەكەمۇ. (۴۴)

ئەمۇ ئالوگۇرپانە بوونە ھۆي ئەمۇ لە ۱۹۲۳/۲/۲۸ دا سىمكۆ شارى سىلىمانى بەجى بەپىللى و بۆ ئەمۇ پاشاۋەي ژيانى خۇي بەتەۋاۋەتى لە خىزمەت سىياسەتەكانى توركىيە دايىت سەرۋكى شىكەكەكان ناچار بوو كە بىچىتە توركىيە لەمۇ ماۋەيدا بەھۆي ھەولەكانى كۆمەللى توركىيە و ھەمۇھا ئەمۇ خىزىيەي كە رۇدۋادەكان بەخۇيان گىرتىبو، ژەنرالى تورك كازىم بەكر پاشا، كۆپەكەي (سىمكۆ) ھەزار لىرەي لەمۇ پارەيەي كە دەستى بەسەر داگىرا بوو بۆ ناردەمۈ. (۴۵)

لهسمرهتاکانی هاوینی (۱۹۲۳)دا نینگلیزهکان بهخیرایی دهست بهکاریبونو له دوو لایهنموه هیژشیان کرده سمر رهواننز“ دهستمیهک له سمریازان لهگهڼ جهنگاوهرانی هرکی لهژیژ فرمانی سمید تههاو دهستمیهکی دیکهش له هیژهکانی بهریتانیا، نابلقوی رهواننزیان دا، که له ناکامدا سمرهنگ تۆزدهمیر بیتیکههڼچوون و شهر هیژهکانی خۆی له بیست و دووی نیسانی ۱۹۲۳ له ناوچهکه دا برده درئی و دهولتهتی بهریتانیا سمید تههای کرده فرمانپهواي رهواننز.

سمکۆی شکست خواردوو لهو کاتهدا ناماده بوو پادهی هاریکاریسهکی خۆی لهگهڼ کهمالیهکان پهره پئی بدا، چونکه پاش سمرکوکردنی شیخ مهجمودو ودهرنانی هیژهکانی تورکیه له باکووری عیراق، ئیتیر هیچ هشارگهیهکی لهو ولاتهدا نهماوو، نینگلیزهکانیش ناماده نهبوون پشتیوانی لی بکمنو تنیا کهسیتک نامادهی وهرگرتنی سمکۆ بوو نهویش مستهفا کهمال بوو. دواي بۆردوومانی سلیمانی له لایمن نینگلیزهکانموه، کۆمهلهی تورکیه توانی کاریک بکا که کورهکی نازاد بکری و ههزار لیرهش له داراییه دهست بهسمر گراوهکی بۆ بگهریتننموه، پاشان بۆ شاری وان بانگهپشت کرا ههتا ممرجهکانی هاوکاری کردنی لهگهڼ دهولتهتی تورکیه تاوتوئ بکریت. سمکۆ لهگهڼ رهشید جهودهت و نهجمده تهقی چوون بۆ پینگهی ژهنهراڻ سلیمان سهبری بهگ فرماندهی هیژهکانی ئاسیایی تورکیه له شاری وان و نهفسهری تورک بهتیییکی سمریازی پینشوازی له سمکۆ کردو ههروهها سمرۆک عهشیرهته کوردیهکان له همردوو دیوی سنوور چاوپینکومتیان لهگهڼ سمکۆ کرد بهو جۆرهی که نهجمده تهقی نووسیویهتی، ژهنهراڻ سهبری بهگ ههندیک تفهنگ و تهقهمنهی به سوپای سمکۆ داوه و ههروهها پیتی گوتوه: "حکومتهتی تورکیه دهیهموئ ههزار سمریازی تورکی بهجل و بهرگی کوردی و چهکموه تهواو تهیار بکاو بیافخاته ژیز دهستی تۆوه، ههروهها ئیجازه بهعهشایهیری ژیز دهسلاتی تورکیه دراوه هاوکاریت بکمن. جوولهی خۆت له ئیترانهوه دهست پئی بکهو دهست بهسمر ناوچه کوردنشینهکان دابگهرو براکهت نهجمده ناغا بکه بهجیگری خۆت و بهههموو هیژهکهتموه بهرهو ناوچهکانی باشوور پړ." (۶۷)

ههروهها نهفسهری تورک داواي له سمکۆ کرد له هیچ شویتیک باس له ناوهروکی نمو دانوساندنه نکا، بۆ خۆی پاشان چوو بۆ ناوچهی باش قهلاو ههتا نمو خیزانهی که بۆ نمو کاره لهبهر چاو گیرابوون ریک بجا، بهلام سمرۆکی شکاکهکان زۆر شانسێ نهبوو، چونکه ههر نمو رۆژهی که تورکهکان خهریکی نامادهکردنی پیلانیک بوون بۆ نانهوهی ناواوه له نازربایجان و کوردستانی ئیتراندا، نوینمیری تورکیه و بهریتانیا له لۆزان ریککومتون ریکومتنامیهکی بهرابی بۆ دیاریکردنی هیتلی سنووری تورکیه و عیراق له لایمن همردوو لایمن واژۆ (تیمازا) کراو ققرار بوو کیشهی موسل له پینگهی گهرانهوه بۆ رای خهلهکی نمو ناوچهیه له پینگهی ریفراوندۆم چارهسهر بکری. (۶۷)

په‌یانی لۆزان که له (۲۲ حوزە‌ه‌یرانی ۱۹۲۳) له نیوان تورکیه و ولاتیانی سمرکه‌وتوو له شە‌ردا نیم‌زا کرا، بواری بۆ رێکه‌وتنی برۆکسل پێک هێنا که له ناکامی ئە‌ودا شوورای کۆمه‌ڵه‌ی گه‌لان له (۱۶ د‌ی‌س‌ئ‌م‌به‌ری ۱۹۲۵) هێلی سنووری نیوان عێراق و تورکیه که پاشان به‌هێلی برۆکسل ناسرا په‌سه‌ند کرد. (۴۸)

ئە‌و گۆ‌زانکارسیانه بوونه هۆی ئە‌وه‌ی که هیچ کات بواری بۆ ئیمکانی دروستبوونی ده‌وله‌تێکی سهره‌خۆ له ئه‌رمه‌نستان و کوردستاندا نه‌په‌خسیت و کورده‌کانی تورکیه و عێراق که پێشتر به‌پینی په‌یانی سیقهر (sever) به‌شایسته دانرا بوون بۆ دامه‌زراندنی ده‌وله‌تێکی کوردی، بۆ هه‌میشه له‌و مافه‌ بێ‌په‌ش بوون، به‌لام دهره‌نجامه‌کانی په‌یانی لۆزان له هه‌موویان زیاتر زه‌ه‌رو زیانی به‌س‌م‌کۆ گه‌یاند. ئە‌حم‌د ته‌قی که له هه‌موو شوێنێک له‌گه‌ڵ س‌م‌کۆ بووه، د‌و‌ای چ‌و‌ونی ژه‌نه‌رال سه‌به‌ری به‌گ بۆ باش قه‌لا ئه‌ویش له‌گه‌ڵ خانی کورد بۆ ئە‌و ناوچه‌یه‌ چ‌و‌وه هه‌تا خۆ رێک‌خ‌ست و ئاماده‌کردنی سه‌ربازانی تورک ب‌بینی که قه‌رار بوو له خ‌زم‌ه‌ت س‌م‌کۆ دابن، به‌لام له د‌و‌اساته‌کاندا له لایه‌ن مسته‌فا که‌ماله‌وه ته‌لگرافیک به‌ژن‌رال سه‌به‌ری به‌گ گه‌یشته که له‌ودا نووسرا بوو:

"به‌هۆی بارود‌خ‌ی نی‌و نه‌ته‌وه‌یی ناچارین بۆ ماوه‌یه‌ک جوولانه‌وه‌ی ئیسماعیل ئاغا، د‌و‌ا ب‌خه‌ین، سه‌ربازه‌کان ب‌گه‌ڕێنه‌وه وان و سل‌و‌ی منیش به ئیسماعیل ئاغا ب‌گه‌یه‌نن و رێزی لی ب‌گرن و هه‌موو ئیمکانیاتی خۆشی ژیا‌نی بۆ دابین ب‌ک‌ن، به‌پشتیوانی خوا له دهره‌ته‌کانی داهات‌و‌دا یارمه‌تی ده‌ده‌ین" (۴۹)

به‌و شێ‌وه‌یه س‌م‌کۆ د‌و‌ایه‌مین و ته‌ن‌یا به‌ختی خۆشی بۆ له سه‌ه‌را رێک‌خ‌ستنه‌وه‌ی هێزه‌ سیاسی و سه‌ربازیه‌کانی له ده‌ستدا هه‌ر بۆیه له پاشاوه‌ی ژیا‌نیشیدا پشتی به‌سو‌پ‌ای تورکی و هێزی عه‌شایری ئە‌و ناوچه‌یه ده‌به‌ست و ته‌ن‌اندت که‌مالیه‌کان خۆیان له‌و به‌ل‌تێانه‌ش بوارد که به‌هۆی وه‌ف‌دی نێ‌رد‌و‌ای ئۆ‌زده‌میر پاشا بۆ سلێمانی دابوو‌یان به‌خانی کورد، که به‌پیتی ئە‌و ده‌بو‌و‌ایه زه‌ویه به‌پسته‌کانی ناوچه‌ی شه‌م‌دینان و وانی پێ‌ به‌دن.

له‌وه‌را س‌م‌کۆ ده‌سه‌لات و هێزی خۆی له‌ناو عه‌شایری ئازه‌ربایجاندا له‌ده‌ست داو به‌له‌به‌رچا‌و‌گرته‌نی سهرکه‌وتن و پته‌وبوونی ده‌سه‌لاتی سیاسی به‌ریتانیا له رۆژه‌لاتی ناوه‌راست و به‌تایبه‌ت ئێ‌ران و عێراقداو به‌هێزی‌و‌ونی بناغه‌ی سیاسی و سه‌ربازی حکومه‌تی په‌هلوی و چاوه‌دێ‌ری کاریگه‌رو باشی سو‌پ‌ای تازه دامه‌زرا‌وی ئێ‌ران به‌سه‌ر سنووره‌کان و هه‌روه‌ها سه‌ره‌ت‌ای دا‌و‌اک‌اری و یه‌سته‌کانی ئە‌ته‌وه‌په‌روه‌رانی کوردی تورکیه و سه‌ره‌له‌دانی چ‌ه‌ند شوێنێک له‌ناو کورده‌کانی ئە‌و ولاته‌دا، هه‌موو

ئەوانە بوونە ھۆی ئەوێ کەئیمکانی کەلک وەرگرتن لە سەمکۆ لە لایەن کەمالییەکانەوه دژوار بێ، بەلام دیارنەبوونی ھێلی سنووری لە نیوان ئێران و تورکیە لە لایەن کە سەرھەڵدانی شۆرشی ئارارات لە سالی ۱۳۰۶/ ۱۹۲۷ ک.ش لە لایەکی دیکە ئەو فاکتەرەنە بوون کەوای لە کەمالییەکان کرد جارتیکی دیکەش سەمکۆ بۆ ناوچە سنوورییەکان بەرێ بکەنەوێ و تورکیە کە بەئێوە کەلکی لە عەشایری نازربایجان وەرگرتبوو بۆ زەرەر گەیانندن بەبەرژووەندی ئێران، ئێستاکە بۆ جەلەوکردنی پاپەرپینی کوردەکانی ژێر دەستی خۆی دەیەوێست کەلک لەو عەشایرانە وەرگیری. کاوە بەیات لەو لێکۆلینەوێ فراوانی خۆیدا لە بابەت شۆرشی ئارارات و کاریگەری بەسەر پێوەندییە دەرەکییەکانی ئێراندا لە ماوەی سالتەکانی (۱۳۰۷ - ۱۳۱۱) ۱۹۲۸-۱۹۳۲ز دا، بەپشت بەستن بەبەلگەنامە زۆرو جۆراو جۆر نیشان دەدا کە کەمالییەکان ھەتا بەیەکجاری سەرووکتەکانی شۆرشی ئارارات و وەدەست ھێنانی رێکەوتنێکی روون لە بابەت دیاریکردنی سنوور لەگەڵ ئێراندا، وەک کارتێکی گوشار لەدژی ئاسایش و مافی حاکمیت و دەسلاتی ئێران کەلکیان لە سەمکۆ وەرەگرت. (۵)

رێکەوتنامە دیاریکردنی سنووری نیوان ئێران و تورکیە کە کاری دیاریکردنی ئەو سنوورە لە بەندەکانی ئەو رێکەوتنامەیە داھاتبوو ھەر لەسالی (۱۳۱۱) ۱۹۳۲ز وە دەستی پێکردو لە ناوھراستی ۱۳۱۳ ۱۹۳۵ز دا کۆتایی پێھات بەھۆی، ئاکامی رێکەوتنی ئەو دوو دۆلەتە لە دانوساندنە چۆر درێژخایەنی سالتەکانی (۱۳۰۷ - ۱۳۱۰) ۱۹۲۸-۱۹۳۱ز داوێو لەھەر لایەکەوێ چاوی لێ بکەن بەزەرەری بەرژووەندی ئێران تەواو بوو، بەپێی ئەو رێکەوتنە رێئمی پەھلەوێ نە تەنیا قەلائی ستراٹیژی ئاراراتی لە دەستدا، بەلکو بەھەموارکردنی رینگای سەرووکتەکانی کەمالییەکان بۆ شۆرشی ئارارات، بوو بەھۆی بێزاری کوردەکان لە کارایی ئێران و سیاسەتەکانی ئەو دۆلەتە، چونکە ھەتا ئەو کاتە کوردەکان خۆیان بەبرا بچوکی فارسەکان دەزانی و لە خەباتیان لە دژی رەگەزەکانی زەرد و سامی چاوەرێی یارمەتییان لەبرا گەورەکیان (فارسەکان) ھەبوو، بەلام بەداخوێ رێئمی پەھلەوێ بێ بوونی ھیچ بەلگەیەک کە عەقل قەبوولی بکاو بێ ئەوێ کە ئەو پاپەرینە بچووکترین ھەپشە سەر کوردستانی ئێران، مەیدانی بە کەمالییەکاندا بۆ ئەوێ کە ئەو پاپەرینە خامۆش بکەن.

بەلام رۆلی سەمکۆش لێرەدا جێگە سەرغە و ھاوکاری ئەو لەگەڵ کەمالییەکان دروست لە کاتیکیاندا ئەوان (کەمالییەکان) خەریکی کوشتارو بنێکردنی کوردەکانی ژێر دەستی تورکیە لە ئارارات بوون، جارتیکی دیکە نیشانی دا کە ئەو ھیچ پێوەندی و ھەزێکی بە ئابیدی نەتەوێپەرستانە کوردەکانی تورکیە و عێراقەوێ نییە و ھەزێ لێیە وەک رابردو بە پشت بەستن بە تورکەکان، دەسلاتی

دهره به گايه تيبی خۆی جاريکی دیکه له پۆژئاوای نازربایجاندا بگهڕێنیتتهوه سمکۆ نهگهر جار جار باسی پێک هێنانی کوردستانی سهريه خۆو مافی کورده کانی دهکرد، تهنيا مه بهستی نهوه بوو بهو ههلوێستانه ی یارمهتیهه کانی کۆمهله ی عێراق و تورکیه بۆ خۆی مسۆگهر بکاو نهو له ژێر پهرده ی نهو ئیدعایانه دا دهیهه ویست به داخوازه سهريه کییه کانی خۆی بگا که حکومه تکردن به سهر نازربایجان دا بوو.

له تهموزی سالی ۱۹۲۳ کاتیکی که تهلگرافی مستهفا کهمال که باس له پاگرتن و تهیار نهکردنی سمکۆ دهکات به ژهنه پال سهبري بهگ سنوورداری تورکیه له پۆژههلاتی ئانادۆل گهیشته، سهروکی شکاکهکان که دهرفهتیکی زێڕینی لهدهستدا بوو پهرده ی له سهر نییه ته کانی خۆی بۆ هاوکاریکردنی له گهڵ تورکهکان ههڵدایهوه و له لای نهحمده تهقی دانی بهوه ناوه که نهو حمزی له حکومهت کرد نه به سهر نازربایجانی پۆژئاوا و ههروهها گوته:

"هیچ کات بارودۆخیکی ناوا گوتهجاوم بۆ نه په خسابوو، تهنيا نهوهنده بهس بوو که بگهم به خاکی ئێران و نهو ناوچانه ی که ده مهوێست دهستیان به سهردا بگرم، ئیتر پاش نهوه هیچ کات وه دوا ی سیاسهت نه ده کهوتم." (۵۱)

له سالی (۱۳۰۹) ۱۹۳۰ که ههیشتا سمکۆ ههولای ده دا له بهرپهوه بردنی نازربایجانی پۆژئاوا دا پۆلی ههیه ی دوا ی دانووسانی له گهڵ دهولهت، بهروالهت له لایهن شای ئێران هوه له سهر حکومه تهی شنۆ دامهزرا، بهلام نهفسه رانی سوپا که هیچ لهو دلتیانه بوون به فیل و تهله که له شنۆیه کوشتیان. بهو شتویه سمکۆ به پێچهوانه ی شیخ مهحمودی بهرزنجی و شیخ سهعیدی پیران و رێبه رانی شوێشی ئارارات که نوێنه رانی راسته قینه ی ناسیۆنالیزمی کورد بوون و له سهر حیسابی لایه نیکی دیکه مساهمه یان نه ده کرد، بێ بوونی بهرنامه یه کی پروو و دارپۆزاو، ههتا دوا یین ساته کانی ژیا نی ته نیا له بیر ده سه لاخوازی و به ده ست هێنانی ده سه لاتیکی لۆکالی (ناوچه یی) دا بوو و هه ر له سهر بنه مای نهو ناما خه ده سه لاخوازی به ش بوو که تورکهکان بۆ پیاده کردنی پیلانی خۆیان نهویان به باش زانی بوو.

نه گهر چاو له ناما خه کانی تورکیه ی که مالتی به نیسه بت په یوه نه دیه کانیان له گهڵ ئێراندا بکه یین، ده یی نین جیاوازی به کی زۆری له گهڵ ئاره زوو و نییه تهی حکومه تهی عوسمانی و تورکه لاهه کاندا نه بوو. تارا ده یه کی زۆریش له وان بۆیان به میرات ما بووه.

گرینگترین ناما خه کانی تورکیه له یارمه تی دانی سمکۆ بریتی بوون له:

هولدان بۆ وەرگرتنی ئیمتیازی زهوی له ئێران و دهست بهسەر داگرتن بهسەر ناوچه ستراتیژییهکانی وهك ماكو، قوتورو قهلاى ئاراراتی بچووك كه بهپیتی بریارهكانی كۆمیسسیۆنی دیاریکردنی سنوور له سالی (۱۹۱۳) ببوونه بهشێك له ئێران.

قۆستنهوهو كهك وەرگرتن له لاوازی ئێران بۆ جیاکردنهوهی ئهو ناوچانهی كه دهكونه نێوان مههابادو لاجانو زنه و سۆمای و برادۆست كه له بارودۆخی ناسایی و ئارامیدا جیاکردنهوهی ئهو ناوچانه نامومكین بوو، بهلام بهبوونی كهسانێکی وهك سكمۆ و ئازاوه نانهوه لهو ناوچانهدا بهدهستی وها كهسانێك، توركهكان بۆ بهدهست هێنانی وها ئیمتیازتێك بهختی زیاتریان ههبوو، ناردنی چهك و تهقههمنی و ههروهها راویژكاری سهربازی، ناردنی سهربازانی تورك بهجل و بهرگی كوردی بۆ سكمۆ پشتریش دیاریکردنی ئهركهكانی ئهو، ههموویان له خزمهت ئهو ئامانجهدا بوون كه بپسرهوهری له ئازربایجانی پۆژئاوادا دروست بكا.

ئهگەر كهمالییهكان بهئامانجه ئاشهوعیییهكانیان گهیشتهبان، لهوانه بوو سكمۆ تاماوهیهك توانیبای دهسهلاتی خۆی ییارتزیت لهسەر ئهو ناوچانهی كهدابیرییوون، بهلام ههر بهو شێوهی كه(تهحمهده تهقیش) نیشانی داوه قهرار بوو زهوی و زاری بهپیت له ناوچهكانی شهمدینان و وان (لهناو خاکی توركیه) بهسهروکی شكاههكان بدریت و ئهو خاڵهش له خۆیدا دهرخهری ئهو راستیهیه كه لانی كهمی پۆلی سكمۆ لهو كارانهدا، پۆلیکی ناوچمیی بوو و ئیمكانی نهبوو كه مستهفا كهمال ههر لهبهرهتدا دژی بوونی نهتهوهی كورد بوون، رازی بن بهدامهزراندی كوردستانێکی سهربهخۆ، ئهویش له شوێنێك كه هاوسییی توركهكان بێ.

لێرهدا دهبێ ئاماژه بهو خاڵه بكریت كه جۆری پهیوهندی سكمۆ لهگهڵ توركهكان دهكرێ لهگهڵ پهیوهندی (شیخ خهزعل) لهگهڵ بهریتانیادا بهراورد بكری لهو جینگایهوه كه ههم سكمۆ و ههم (شیخ خهزعل) نوێنهری ئینتمای جوداخوازی كوردهكان و عهرهبهكان له دهسهلاتی ناوهندی بوون، ههر لهبهر ئهو هۆیهو ههروهها بههۆی گرینگی ستراتیژیکی ناوچهكانی ژێر دهستیان بوو كه بوونه جینگای سهرنج و پشتیوانی ولاتانی بێگانه و هیچ كام لهوانه ناتوانرێ بهنوێنهرانی ناسیونالیزمی كوردی و عهرهب له ئێراندا دابنرێن. بهگشتی دهبێ بلیین سكمۆ هیچ كات له سهنتهری جوولانهوهیهکی نهتهوهخوازی كوردی دانه بووهو وهك (شیخ خهزعل) تهنیا بۆ بهدهست هێنانی بهرژهوهندی ناوچمیی و لوكالی خۆی له ههول و تهقهلاذا بووه.

بەندى پىنجەم

سىمكۆلە لوتكەى دەسەلاتەۋە تا شىكىستى كۆتايى

داگیر کردنی سابلاغی موکری (مههاباد)

سەرکهوتنه کانی جەنگاوەرانی ژێر فەرمانی سمکۆ لە ڕۆیەروبوونەویان لە گەڵ هیزە دەولەتی و ناوچەییەکان و دەست بەسەر داگرتنی بەسەر شاری ورمی، سەلماس، ناوچە بەپیتەکانی نیوان ماکو و خۆی لە باکوورو هەروەها سەردەشت لە باشوور، سەرخە عەشایری موکری بۆ لای خۆی ڕاکێشا، چونکە ئەوانیش دەیانویست لەو ئالان و ڕۆیهی لە ئەنجامی ئەو هێرشکارانەی عەشایری شکاکدا بە دەست هاتبوون بەشیان هەبێ. جۆلێنەری عەشایری موکری بۆ وەها هەلۆیست وەرگرتنیک بە زۆری بۆ تالانکردن و بە دەستەپێنانی داھاتی زۆتر بوو، چونکە ئەوان هەتا پێش هێرشکارەکانی عەشایری شکاک هێشتا بەنێسبەت دەولەتی ناوەندی وەفادار مابوونەو بەوتەێ کەسەرەوی "... تا ئێستا ژمارەێکی زۆر لە کوردەکانی سابلاغ و شوێنەکانی دیکە لەو هێرشەدا ھاوکاریان لە گەڵ هیزەکانی دەولەتیدا دەکرد..."^(۱).

مارتین فان ڕۆیەنسەن لەسەر ئەو باوەڕیە کە جێبەجێ نەکردنی خالەکانی رێکەوتنامەێ نیوان سمکۆ لە گەڵ سەرھەنگ فیللیپۆف لە لایەن سەرۆک عەشیرەتی شکاکەو جارێکی دیکە پێگەێ ئەوی لە نیوان کوردەکانی ناوچەکە پتەو کردەو ئەو تەوانی جارێکی دیکە کۆنترۆلی دەشتەکانی ورمی و سەلماس و بەشی باشووری خۆی بە دەست بگرێ لە ورمیدا کەسانێکی وەک (ئەرشەد ئەلمولک) و تەیموور ئاغای گزەری کردە جاکمی ئەو شارە^(۲) تەیموور ئاغای یەکیێ لە سەرۆکە گەورەکانی شکاک و هەروەها لە خزمەکانی سمکۆ بوو.

بەپەرەستاندنی دەسلاتی سمکۆ حەزێکی دوو لایەنی زۆر لە نیوان سمکۆ و سەرۆک عەشیرەتەکانی موکری بۆ پێکھێنانی یەکیتییەکی گەورەێ عەشایری کورد لە نازەربایجاندا پێکھات و بارودۆخی سیاسی و سەربازی ئەو ناوچەییە ئەو بۆشاییە لە ئەنجامی ئەبوونی دەولەتی ناوەندی لەو ناوچەیدا دروست ببوو، بە ئەنجام گەیشتنی وەها کارێکی زۆر زیاتر مومکین کرد. ھەوۆلەکانی سمکۆ بەر لە هێرش کردنە سەر سابلاغ بۆ بە دەست گرتنی پێشەری عەشایری ناوچەکە بە شێوہیەکی بەرچاو پەرەستاند بوو کە نیشانەێ پان و بەرینی ئامانجەکانی ئەو بوو بۆ دەست بەسەرداگرتنی نازربایجانی پۆژناوا.

پۆژنامەى ئەستىرەى ئىران (ستارە ایران) لە ژمارەى پۆژى چوارشەممەى ١٦ى زىقەدەى سالى ١٣٤٠ ك. ق ١٩١٩ز خۇيدا ئاوا باس لە ئاسانكارى سىمى بۆ پىك هينانى يەكەتتەى عەشایرى لە پىبرەتەى (سىمى) خۆى دەکا:

"بەگۆرەى ئەو راپۆرتەى كەبەدەستمان گەشتووە ئىسماعىل ئاغای سىمتقۆ (سىمى) دواى پتەوکردنى ئەو ئاوانەى لەژىر دەستىدايە، بەو دوايانە دەپهەوى عەشایرى كوردستان بۆ لای خۆى رابكىشى و ماوەيەكە چەند نۆتەرىكى بۆ سنوورى كوردستان و بۆ ئاوا عەشایر و هۆزەكان ئاردووە كە دانوساندنيان لەگەل يەكتر كەردووە كە بۆ بەهێزکردنى خۆى ئەوان بۆ لای خۆى رابكىشى.

بەلەبەرچاوترنى ئەوێ لەو بوارەدا هەندىك پىشبینى لە لایەن دەولەتەو لەوبارەپەو كراوە، هەر بۆيە هێزە سەربازىيەكانى لە ئاوانەكانى كوردستان و ساين قلەه (شاهين دژ) و ئاوانەكانى دىكەى كوردستانيان زىادكەردووە. چاوەروان ناكړى كە هەنگاو و هەولەكانى نۆتەرانى ئىسماعىل ئاغای لە نۆ هۆز و عەشایرەكانى ئەو ئاوانەدا زۆر كارىگەرىن." (٣)

هەروەك روونە لە تارانەو شۆرشى سىمىيان زۆر بەجىدى نەدەگرت كە هەر ئەو كەمتەرخەمى و سستىيەى كاربەدەست و لایەنە پەيوەندىدارەكان و چاپكراوەكانى پايتەخت بە هۆكارەكانى گەشەکردنى شۆرشى سىمى دادەنرێت. هەر بۆيە سىمى لە مانگى موخەرەمى سالى ١٣٤٠ ك. ق ١٩١٩ز ئامادەى هێرش كەردنە سەر سابلاخ (مەهاباد) بوو، بەلام هېشتا نەيتوانى بوو هەموو عەشایرەكان بەپىنتىتەو ئاوا چوارچۆرەى ئەو يەكەتتەى كە دەپەويست پىكى بەپىنى. دوكتۆر ئاسۆ پىنى وايە كە تەنیا ((دواى گىرانى شارى "مەهاباد" بوو كە عەشایرى موكرى ئامادەى خۆيان بۆ هاوكارىكەردن لەگەل سىمى نیشان داو هەندىك كەس بەويستى خۆيان و خۆبەخشانە چوونە ريزى هێزەكانى ئىسماعىل ئاغاو.)) (٤)

بەلام ئەو هێزە سى تا پىنج هەزار كەسىيەى سىمى كە تەنیا هەزار كەس لەجەنگاوهرانى شىكاك لەئاوياندا وەبەرچاوەكەوت كە بەيەقىنى لە لایەن عەشیرەتى هەركى، كە لەژىر فەرمانى سەيد تەها دابوون، هەروەها لە لایەن هۆزەكانى مامەش مەنگوړو پشەرهيش بەتەواوەتى پشتيوانيان لى دەكرا. لە سەرەتادا سەيد تەها لەگەل هەركىيەكانى ژىر دەسەلاتى خۆيەو هێرشى كەردە سەر ژاندارم (هێزى ئاسايش)ەكانى ماژورو مەلەك زادە لە سابلاخدا، بەلام لەو هێرشەدا شىكستى خواردو پاشاكشەى پىكراو لە پۆژى دواتر سىمى لە هێرشىكى لەناكاودا هێزى هەشت سەد كەسى ژاندرەمەكانى تىك شكاندو زياتر لە چوار سەد

کەسی لێ بەدیل گرتن کە پاشان ھەموویانی تێباران کرد، شکاکەکان ھەر بەزوویی ھاتنە ناو شارو ھەموو مال و داھاتی خەلکی شاری سابلاغیان بەتالان برد. تالان کردنی خەلکی کورد لە لایەن سەمکۆوە لە حوکمی ئەزموونێکی گەورە و ھەلبژاردنێکی چارەنووس سازدا بوو لە نێوان پێکھێنانی دەولەتێکی کوردیدا، کە دەیتوانی پایتەختی ئەو حکومەتە شاری مەھاباد بێ و یان مانەو لە شێوی رێبەری یاخیبوونێکی سادە فیودالیدا بوو کە ھیچ جۆرە ئامانجێکی نەتەو پەرەری نەبوو.

کریس کوچێرا کە سەمکۆ بەیەکێک لە باوکەکانی ناسیۆنالیزمی کوردی دادەنێ بەو شێوەیە پاساو بۆ ھەنگاو ناپاراستەکانی سەمکۆ دینێتەو:

"ھێزەکانی سەمکۆ دواي دەست بەسەرداگرتنی مەھاباد، ئەو شارەیان تالان کرد کە ھەر ئەو کارەش بوو بەھۆی ئەوێ زۆری خەلک خۆی لێ دوورە پەریژ رابگرن، لە کاتی شەپدا گەورە پیاویکی شار بەناوی قازی لەتیف کوژرا و مۆلک و مائی زۆر لە گەورەکانی دیکە شار بەتالان بردرا، چەند ھەوتوو دواتر سەمکۆ لە چاوپێکەوتنێکی کە لەگەڵ مستەفا پاشا نێردراوی بەکێک لە یانەکانی کوردی قوستەنتینیە ئەنجامی داو لە بابەت ئەو پروداوہ بیرۆکی خۆی دەری. بەو شێوەیە کە ئەو دەلێ کاتێک لە مەھاباد نزیک کەوتەو، گەورە و سەروکەکانی شاری بۆ لای خۆی بانگھێشت کرد، بەلام ئەوان نەچوون و ھەروەھا خەلکی سابلاخ ھیچ نوێنەرێکیان بۆ لای ئەو نەنارد. پاشان سەمکۆ دەلێ کە ئێرانییەکان لە چوارچێوەی شارەکیان بەشەر پازی بوونەو لە ئاکام دا شار بەھێرشێک گیرا، خەلکی شارە کە بوون بەقوریانی ئەو کارەیان، لە لایەکی دیکە شکاکەکانیش زەرەوزیانی گیانیان لێکەوت، بەلام لە بابەت تالانکردنی شارە کە سەمکۆ لەو باوەرەدایە سەرەرای ئەوێ ئەو بەو کارە پازی نەبوو بەلام نەدەکرا پێش بەو کارە بگیری. ... پاشان دەلێ "ھەول دەدەم لە دلی خەلکی دەریھێنم." وەکو دیارە ھەولەکانی سەمکۆ بۆ دلدانەوێ گەورە کەسایەتی دیارەکانی شار بپھودە بووی، چونکە ھەتا ئەو پۆکەش خەلکی مەھاباد لە بارە سەمکۆوە سەرەرای ئەوێ کە لە لایەنیکەو بەباوکی ناسیۆنالیزمی کورد ناسراو، بەلام زۆر بەتالێ باسی لێو دەکەن.^(۵)

ئەو دانەری فەرمانسەوییە ھۆی شکستی ژاندەرمەکان (ئەمنیە) لە لایەک دەگیرێتەو بۆ سەر رێکوپێک نەبوون و بێ بەرنامەییان و لە لایەکی دیکەو سەرھەلدانی رق و قینی خەلک لە شاری مەھاباد بەدژی ئەوان بە ھۆیەکی دیکە شکستەکیان دەزانی.^(۶)

به لام راستیه کان پیچه وانهی نهوه دهرده خن و به پیتی نووسینه کانی محمد ته مه دون و دوکتور ناسو، خه لکی مه هاباد نه تنه نیا "نوینه ر" یان بۆ لای سمکو ناردووه و داوایان له و کردووه شاره که تالان نه کات، ههروه ها داوایان لی کرد دیله کانی ژانده رمه نازاد بکرتن و نه کوژرتن. نووسه رانی وه که کوچی را هه موو کات هه ول دهن به که لک وهر گرتن له متیودی مه قه ست و چه سپ (واته برین و پیکه وه نان) به ریه کی کوردی له به رانه ر به ریه کی ئی را نیدا زیاد بکه ن و راستیه کان ئاوه ژوو نیشان بدن. محمد ته مه دون دهنووسی خه لکی مه هاباد نه یانه ئیشت نایب هاشم خان که یه کیک له نه فسه رانی ژانده رمه ری بوو.^(۷) به دهستی شکا که کان بکوژی.

گێڕانهوهی ئه و پروداوه له زاری که سیکی خه لکی شاری مه هاباد له و کاتدا به چاری خۆی هێرشی سمکۆی بینیه، ئیدعای ته مه دون ده سه لیتی.

دوکتور ناسو له زاری باوکییه وه که به چاری خۆی ئه و پروداوهی بینیه دهنوسی:

"دوای داگیرکردنی شاری مه هاباد له لایه ن سمکو وه ژماره یه که له پیاو ماقولا ن و جیبا وه ران و پیاوانی ئایینی و سه یده کان و ههروه ها بازرگان و زانا کان به کۆمه لیک پێشکه شی و خه لاته وه ده چنه لای ئیسماعیل ناغا که نه وکات له دهره وهی شارو له شوینی کوشتا رگا کهی (ژانده رمه ریبه کان) بووه هه تا ملکه چی و ریزی خۆیان نیشان بدن و ههروه ها داوای به خشی نی ژانده رمه ریبه کان و پاراستنی شاری له تالان و ده ستدزیی لی بکه ن. به لام ئه و تا قمه له نوینه رانی شار، هه وه لین که سانی که دهن له لایه ن هیزی چریکی و چه که داره کانی ئیسماعیل ناغا وه پرووت ده کرتنه وه به دهرپتوه (ژیر پانتۆل) ده یانگه رپتنه وه بۆ شاره که پاشان کرداری ناپاکی کوژرانی ژانده رمه ریبه کان رووده دا. پاشان شار به زوویی له لایه ن هیزه کانی ئیسماعیل ناغا وه تالان کرا. قازی له تیفی به سه ته زمان که دوای ئه و هه موو نازار و نه شکه بجه یه تازه له مه نفای رووسه کان بۆ ولات گه راپۆه وه، به دهستی هیزه کانی شکا شه هید کرا. تا قه نه خۆشخانه یه کی نه مریکا یی که له ته نیشت مزگه وتی سوور بوو، تالان کراو سه رۆکی نه خۆشخانه که شیان کوش و خیزانی پاشان په نای بۆ سه ید ته ها برد، ئه و توانی ئه و ژنه له مه یدانی شه ر پزگار بکا و پاشان بۆ دهره وهی بنی رتته وه ..."^(۸)

به و شتیه وه ده بینین خه لکی شاری مه هاباد نه تنه نیا دوژمنایه تیان له گه ل ژانده رمه کان نه بووه، به لکو به پیچه وانهی راپۆرتی مسته فا پاشا، وه فدیکی ته وا و که له هه موو چین و توێژه کانی پیک هاتبو بۆ چاوپیکه وتن چوون بۆ لای سمکو بۆ نه وهی رازی بکه ن شاره که تالان نه کا، به لام ئه و قه بوولی نه کرد، هه لسه وکه وتی دوای سه رکه وتنه کانی، ئه وه ده سه لیتن که کورد و نازه ری و

مه‌سیحی لای سمکۆ هیچ جیاوازییه‌کیان نه‌بووه و نمو تالانکردنی مال و دارایی کورده‌کانیش به‌کردارێکی ئاسایی لێک داوه‌توه نه‌گهر به‌و شیوه‌یه‌ی که کریس کۆچێرا لاف لێ ده‌دا سمکۆ له‌ لایه‌ک یه‌کێک له‌ باوکانی ناسیۆنالیزمی کوردی له‌ ئێراندا‌بووه، نه‌دی بۆچی هیچ جۆره‌ په‌یوه‌ندییه‌کی "تایبه‌تی" له‌گه‌ڵ کورده‌کان نه‌بووه؟ بۆچی نمو هه‌لسوکوه‌ته‌ی له‌گه‌ڵ نازه‌رییه‌کان هه‌بوو هه‌مان هه‌لسوکوه‌تی له‌گه‌ڵ کورده‌کانیش له‌خۆی نیشان دا؟

بۆچی هیچ جۆره‌ جیاکاری و جیاوازییه‌کی له‌ نێوان کورد و نه‌ته‌وه‌کانی دیکه‌ی ئێراندا، دانه‌ ده‌نا؟ جهن‌گ به‌هۆی کوشتاری ژانده‌رمه‌کانه‌وه‌ چوه‌ قوناغێکی دیکه‌وه‌ (موخبیر نه‌لسه‌لته‌نه‌) حاکمی ته‌ورێز هێزێکی تێکه‌لاو له‌ ژانده‌رمه‌ری له‌ژێر فه‌رمانی سه‌ره‌هه‌نگی سۆیدی به‌ناوی لوند برگ و هه‌روه‌ها هێزه‌ ناوچه‌یه‌یه‌کان له‌ژێر سه‌رکردایه‌تی ساخان نه‌میر نه‌رشه‌دی قراچه‌داغی که‌ به‌گشتی ژماره‌یان (١٥٠٠) که‌س ده‌بوو ناماده‌ی شهر له‌گه‌ڵ کورده‌کان کرد. تێکه‌ه‌لچوون له‌ (٢٨ ئازه‌ری (خه‌زه‌لوه‌ری) ساڵی ١٣٠٠) ١٩٢١ له‌ داوێنی کێوی شکرپازی له‌ نێوان خۆی و سه‌لماس ده‌ستی پێکرد، که‌ له‌ سه‌ره‌تادا سه‌رکه‌وتن به‌ده‌ست هێزه‌ ده‌وله‌تییه‌کانه‌وه‌ بوو، به‌لام له‌ناکاوه‌ نه‌میر نه‌رشه‌د به‌گولله‌ پێکراو کوزرا، له‌ لایه‌کی دیکه‌ش فه‌رمانده‌ی سۆیدی نه‌یتوانی کارێکی زۆر بکا، چونکه‌ ته‌وشی که‌می ته‌قه‌مه‌نی ببوو و نمو ته‌قه‌مه‌نیانه‌ی که‌ له‌ پشته‌وه‌ی به‌ره‌کانی شه‌ردا بۆیان ده‌هات به‌تایبه‌تی ته‌فه‌نگی رووسی و فه‌ره‌نسی بوو له‌ کاتی‌کدا ته‌فه‌نگی ژاندارمه‌رییه‌کانی به‌ریتانیایی بوو.^(٩)

نووسه‌ری میژووی نه‌رسباران به‌ناوی سه‌ره‌هه‌نگ بایبوردی پێی وایه‌ که‌ مرده‌نی نه‌میر نه‌رشه‌د نه‌ویش له‌ کاتی‌کدا که‌ چی وایان نه‌ما‌بوو سه‌ریکه‌ون، جیگه‌ی گومان بوو.^(١٠)

(موخبیر نه‌لسه‌لته‌نه‌) دوا‌ی نمو شکسته‌ داوا‌ی یارمه‌تی له‌ تاران ده‌کا، به‌لام سه‌رکه‌وته‌نی خێرای سمکۆ له‌شه‌ری (شه‌کرپازی)دا، پێگه‌ی نمو‌ی زیاتر له‌ جاران پته‌و کردو ته‌نانه‌ت هه‌ندێک له‌ تورک و نازه‌رییه‌کانیش مه‌یلیان به‌لای نمو‌دا هه‌بوو، هه‌سه‌ن نه‌رفه‌ع که‌ له‌ شه‌ری نه‌میر نه‌رشه‌د له‌ دژی کورده‌کان، به‌شداریکرد بوو باس له‌ هاوکاری ژماره‌یه‌کی زۆر له‌ تورکه‌کان و سیخو‌ری کردنیان بۆ سمکۆ ده‌کا.^(١١)

دوا‌ی سه‌رکه‌وته‌نی سمکۆ شه‌اره‌کانی مه‌راغه، میاندواو و خۆیه‌ راسته‌وخۆ که‌وته‌نه‌ به‌ر مه‌ترسی عه‌شیره‌ته‌ کورده‌کان و کۆنترۆڵ کردنی شه‌اره‌کانی ورمی، سه‌لماس، شنۆ، سه‌قز، سابلاغ، سه‌رده‌شت و بانه‌ که‌وته‌ ده‌ستی سه‌روکی شکاکه‌کان. ده‌سه‌لاتخوازی نمو له‌و کاته‌دا گه‌یشته‌بووه‌ لووتکه‌ی خۆی به‌ شیوه‌یه‌ک که‌ ره‌فیق حیلمی وه‌ک حاکمیکی بێ هاوتای نازه‌رییا‌ن باسی لێوه‌

دەكا كە بە ھۆی ئەو سەرکەوتنەنەو بوو كە كوردەكانی عێراق و تورکیە ئەویان بەقارەمانیتکی نەتەوەیی دادەنا.^(۱۲) پرسپاریتکی كە لیژەدا دیتە پیش ئەوێه كە بۆچی (قولی خان ئیقبال ئەلسەلتەنە) ی ماکوویی كە بەسەرداری ماكو ناسراو و بەهێزترین سنوورداری ئێران و گەورەترین خاوەن زەوی نازەربایجان لەو سەردەمیدابوو هێچ ھەنگاوێکی بەدژی سەكو نەبم نەداو و لە تەواوی دەورانی یاخیبوونی سەرۆك عەشیرەتی شكاك ئەوی تەحەمول كەردوو؟ موخبیر ئەلسەلتەنە ی ھیدایەت سەرداری ماكو بەبوونی پەییوەندی نەیتی لەگەڵ سەكو تاوانبار دەكا و لەسەر ئەو باوەڕێه كە ئەو دەستی شكاكەكانی لەو كوشتار و تالانكردنی خەلكی نازربایجاندا ناوێلا كەردوو. ھیدایەت ئیدعا دەكات سەرداری ماكو زانیاری ھەلە ی لە بابەت نامانجی كوردەكان بەدەوڵەت دا و لەو بارەییوە دەنوسێ: " (ئیقبال ئەلسەلتەنە) رەدی ئەوێ دایەو كە ئیسماعیل ناغا (بۆ لای دەورویەری مەھاباد) چوو بۆ و دەلیت ئەمن ئەلیزەم، ئەو بۆ كوێ دەچی، ھەموو شتیك لیژە بۆ من روون و ناشكرایە... " ^(۱۳)

(موخبیر ئەلسەلتەنە) لە گومانكردنی خۆی بەنیسبەت سەرداری ماكو كە گوايە ھاوێر بوو لەگەڵ سەكو، لەسەر ھەق بوو، چونكە سەرۆکی عەشیرەتی شكاك بەراستی لە لایەن سەرداری ماكوو بە شێوێھێكی ناپاستەوخۆ و ھێدی پشتیوانی لیژە دەكرا، بۆ نموونە هێچ كات تێكەڵچوونی سەربازی لە ئێوانیاندا رووی نەدا و تەنانەت دوا دانانی (شوجاع ئەلسەلتەنە) ی كوری سەرداری ماكو بۆ حكومرانی شاری خۆی لە سالی (۱۳۴۰ ك.ق) ۱۹۱۹ز سەكو كە پێشتر بەردەوام ھێرشی دەكەدە سەر ئەو شارە و دیتەكەكانی تالان دەكردن، بەلام ئەو جارە وازی لە ھەرێشەكانی خۆی ھێنا و رایگەیاندا "مادام كە شوجاع ئەلسەلتەنە حاكمی شاری (خۆی) یە، ئەو دەستدریژی بۆ سەر ئەو شارە ناكە و ملەكەچی و گوێ رایەلی خۆشی بۆ سەرداری ماكو دەرنەبێ... " ^(۱۴) سەكو لە ماوەی شوێشی چوار سالی خۆیدا هێچ كات دەستدریژی بۆ سەر شاری ماكو و ناوچەكانی ژێر دەسەلاتی سەرداری ماكو نەكرد و لەبەرانبەردا، (ئیقبال ئەلسەلتەنە) ش دەستی وی لەو ھەنگاوانیدا بەتەواوەتی ناوێلا كەرد و بێشك ئەوێش یەكێك لە ھۆیەكانی بەردەوامی دەسەلاتی سەكو بوو. ھەر وەھا دەكرێ ئاوا لیك بەدیتەو كە جوولانەوێ سەكو هێچ كات جوولانەوێھێكی جیاخواری نەبوو، چونكە ئەگەر وابوایە ئەوا سەرداری ماكو لە بەرانبەردا دژكەدەوێ خۆی نیشان دەدا، بەواتایەكی دیکە یاخیبوونی خاوەن مولكێك و سەرۆك عەشیرەتێكی كورد لە بەرانبەر دەوڵەتدا لە روانگە ی مولكدارێكی دیکە ی وەك (ئیقبال ئەلسەلتەنە) كاریكی ناوخۆیی بوو و هێچ مەسئولیەتێكی بۆ دروست نەدەكرد.

ناکامی کاری سمکۆ

سەرۆکی عەشیرەتی شکاک پێش دواوەی شەری چارەنووسسازی خۆی لە ھاوینی ساڵی ۱۳۰۱ ک.ش. / ۱۳۴۱ ک.ش ۱۹۲۲ز لە گەڵ ھێزەکانی دەوڵەتیدا، توانی شارەکانی ساین قەلە (شاھین دێژ) و سەقزیش بختە چوارچێوەی سنووری خۆی، پاشان سەید تەھا ھەولێ دا دەست بەسەر شاری مەراغەدا بگرێ، بەلام خەڵکی ئەو ناوچەیە بێ پشتیوانی ھێزە دەوڵەتیەکان توانیان عەشایری کورد تێک بشکێنن. دواى شکستی ئەمیر نەرشەد، (موخبیر ئەلسەلتەنە) حاکمی تەرۆز بە دەستووری دەوڵەت ھێزێکی تازەى لەژێر فەرمانی خالۆ قوربانی کورد کە پێشتر لە ھاوپیەمانانی میرزا کۆچک خان (جەنگەلی) بوو و ئیستا پالێ وەسەرداری سپە (رەزا خان) دا بوو بۆ شەری سمکۆی نارد، بەلام ئەویش وەک ئەمیر نەرشەد ھەر لە سەرەتای شەپەرە بە گوللەییەک کوژرا. دواوەی شەری لە ھاوینی ساڵی ۱۳۰۱ ک.ش ۱۹۲۲ز لە داوینی کێوی شکریازی لە باشووری (خۆی) دا رووی دا کە لەویدا ھەموو عەشیرە ھاوپیەمانەکانی سمکۆ کە لە دە ھەزار کەس پێک ھاتبوون بەشداریان لەو شەپەرەدا کرد کە سەرکردایەتی ھێزە دەوڵەتیەکان لێرەدا سەرئێست (ئەمانوێلا خانى جەھانبانى) بوو. شەری شکریازی لە پوژێکی زیاتر نەکیشاو لە ناکامدا سەرۆکی عەشیرەتی شکاک زۆر بەتوندی تێک شکاو بۆ خۆی و مائەکەى پەنایان بۆ تورکیە برد.

لێرە بەدواوە ھەتا ساڵی ۱۳۰۹، ۱۹۳۰ز کە لە لایەن ھێزە سوپاییەکانی ئێرانى نیشەتەجى لە شارۆچکەى سنورى شەنۆدا لە بۆسەییەکدا کە بۆیان دانابوو کۆژراو جیا لە ماوہیەکی کورت کە لەناو عەشیرەتی پشەدرى لە کوردستانی عێراقدا ژیاو، پاشاوەی ژیاى لە تورکیە بوو و لە خزمەت ئامانجی کە مائەییەکان دابوو (*).

(*) سمکۆی شکاک، ئەک بەو جۆرەى کە نووسەر باسی دەکا، بەلکو لەو پەڕى نامەردیدا کاتێک لە لایەن سەرھەنگ سادق خان لە شەنۆ بانگھێشت دەکرێ بەو بیانەوێ کە شا دەبھوێ بییێتی، شەھید کرا.

بەندى شەشەم

كردەو وە ماھىيەتى شۆرشى سىمكۆ

ھەموو سەرچاوە فارسییەکان بێ کەم و زۆر نە تەنیا سەمکۆ وەک پێشەرتەکی نەتووەیی نااسن، بەلکە
 زیاتر وەک سەرۆک عەشیرەتییکی یاخی و تالانچی و ڕێگر باسی لێ دەکەن، لێکۆڵینەوەیەکی ورد
 لەسەر خۆی و کەسانی ژێر دەستی شێش ھەر ئێوە بابەتە دەسەلمێنن. پێگەی عەشیرەتی شاک و
 بارودۆخی گشتی نازەریایان لە سێ دەیهی سەرەتای سەدەی بیستەمدا، ھەلومەرجیکیان پێکھێنا
 بوو کە ڕێگای بۆ سەرھەڵدانێکی دەسەلاتییکی ھۆزگەرازی لەناو کوردەکانی ئێوە ویلايەتەدا ناوەلا
 دەکرد. پێگەی جوگرافیایی زۆر گرینگی عەشیرەتی شاک لە ناوچەی ستراتیژییکی قوتور، و
 دەسەلاتخوازی و لووتبەری سەمکۆ سەرۆکی ئێوە عەشیرەتە بۆ دەست بەسەرداگرتن بەسەر بەشی
 ڕۆژناوای نازەریایان، ھاندان و یارمەتی دارایی و چەک و چۆلییەکانی دەولەتی عوسمانی، بەریتانیا
 و روسیە بە سەرۆک عەشیرەتی شاک لە سەردەمە جیاوازیکاندا ڕۆژ بۆ ڕۆژ لاوازی و بێ توانا
 بوونی دەولەتی ئێران. لەو ھۆکارانە بوون، کە لە ساڵەکانی (١٢٩٧ - ١٣٠١ ک.ھ)، ١٩١٩ -
 ١٩٢٢ز بوونە ھۆی ئەوەی شۆڕشی سەمکۆ سەرھەڵبەت. کریس کۆچێراو ئاس ملکێف کە سەمکۆ بە
 یەکیک لە باوکانی ناسیۆنالیزمی کوردی لەقەڵەم دەدەن، ئاوپەر لەو راستییە نادەنەو کە ھیچ کام لەو
 ھۆکارانە بوونە ھۆی یاخی بوونی سەمکۆ ڕەنگو ڕووی نەتووەپەروریان، پێوە دیار نەبووەو تەنیا لە
 ساڵەکانی کۆتایی شۆڕشە کە دایە کە سەرھەنجی کوردەکانی تورکیە و عێراق بۆ لای ئێوە شۆڕشە
 رادەکێشێت و دەزاین ھەولەکانی ئەوان بۆ ئەوەی ئێوە یاخیبوونە جیاخاوە عەشیرەتی شاک بکەن
 بەرپاڕینیێک کە پێشەرتەکی نەتووەپەروری ھەبێ بێ ئاکام بوو. لە بەشەکانی پێشتر گوترا کە
 عەشیرەتی شاک بەھۆی دەسەرتێزی و تالانکردنی مولک و مالی جووتیارە نیشتەجێ بووەکانی
 نازەری لەژێر کاریگەری و ھاندانی دەولەتی عوسمانیدا، لەگەڵ دەولەتی ئێران لە سەرەتای سەدەی
 بیستەم تووشی تێک ھەڵچوون ھات. مینۆرسکی بەو پێیە ناوچەکانی بۆ خۆی بینیوە باس لەو
 ناویانە ئەفسانەییە (جەغفەر ناغا) لە ساڵی ١٩١٣ دەکا وەک ڕێگرو تالانچی لەسەر مولک و
 دارایی دانیشتوانی ئێوە ناوچەییە و دەنوسیت دەولەتی ئێران بەھۆی لاوازی و بێ توانایی خۆی
 نەیتوانیوە سەرۆکی شاکەکان سەمکۆت بکات و ھەر بۆیە بەرەمی کردوویەتی بەپارێزەری سنووری
 ئێران لە ناوچەکانی (خۆی)دا، بەلام خانی کورد تەنانتە دوای وەرگرتنی ئێوە پلە و پایەش دەستی
 لەتالان و ڕووتاندنەوی مولک و مالی خەلکی ناوچە کە ھەلنەگرتووە.^(١)

بالۆژی ئێوەکاتی ئێران بەناوی (سەرفە ئەلەولە) لە راپۆرتی خۆیدا لە ریکۆمتی ١٧ شەعبان
 ١٣٢٤ ک.ق دا، ١٩٠٣ز کە بۆ وەزارەتی دەرەوی ناردوو لە بابەت ھەلسۆکەوتی شاکەکان،
 ناماژە بەرپارێزەکانی بالۆزخانەیی ئێران لە شاری وان و بایەزیدا دەکا و دەنوسیت ئیسماعیل

ئاغا و جەعفەر ئاغا سەرۆكەكانى ھۆزى شىكاك دەست درىژى دەكەنە سەر گوندەكانى دەروبرەرى خوئ و سەلماس كە لەو لايەنەشەو لەژێر پشتیوانى كاربەدەستى تورك، بەناوى جواد بەگ دانە، كە قائمەقامى قەزای حەمیدىيە و ھەرەھا جێگیرنەبوونی ھێزە سوپایىيەكانى ئێران لەو ناوچە سنوورىانە داواى كردوووە ئىسماعىل ئاغا بوژترىي.^(۲)

رووسه کان به جۆریک پیکهوتن گه‌یشتبوو، له ژێر رووناکایی ئهو پیکهوتنه‌دا سنووری ناوچه‌کانی پێڕ ده‌سه‌لاتیی خۆی پهره‌ پێ ده‌دا و هه‌روه‌ها دۆسته رووسه‌کانی به‌ گوشار خستنه‌ سه‌ر ده‌وله‌تی لاوازی ئێران شیوه‌یه‌کی یاساییان به‌وکارانه‌ ده‌دا. سمکۆ له‌ به‌رانبهر کوشتاری هه‌شت هه‌زار که‌سه‌ له‌ خه‌لکی مه‌هاباد به‌ده‌ستی قه‌زاقه‌کانی سیبریایی بێده‌نگی له‌ خۆی نیشان داو بێ گوێدانه‌ گیان و مال و نامووسی خه‌لکی کورد وای به‌باش زانی چاوپۆشی له‌ تاوانی رووسه‌کان بکات و هیچ یارمه‌تییه‌ک به‌خه‌لکی مه‌هاباد نه‌کا. کاردانه‌وه‌ی توندی سه‌رۆکی شکاکه‌کان له‌ به‌رانبهر چالاکی سیاسی و سه‌ربازییه‌کانی مه‌سیحی جیاخوازه‌ ئاشورییه‌کان له‌ ساڵی ۱۹۱۷ز دا نیشانی‌دا، که‌ ئهو دژی جیاپوونه‌وه‌ی نازهبایمانه‌و ناپه‌هه‌وێ له‌و پێگایه‌دا هاوکاری مه‌سیحیه‌کان بکا. به‌ شیوه‌یه‌کی بنه‌ره‌تی سمکۆ ده‌یزانی کورده‌کانی ئێران هه‌زبان له‌ هاویه‌مانیه‌تی له‌گه‌ڵ مه‌سیحیه‌کان و جیاپوونه‌وه‌ له‌ ئێران نییه‌و ئهو ناتوانیت بێ هاوده‌نگی له‌گه‌ڵ سه‌رۆکه‌ کورده‌کانی دیکه‌و بێ له‌به‌رچاو گرته‌نی پێشینه‌ی دۆژمنایه‌تی کۆنی نێوان کورده‌کان و مه‌سیحیه‌ جیاخوازه‌کان و هه‌روه‌ها نه‌بوونی هه‌ستی جیاخوازی له‌ لایه‌ن کورده‌کانی ئێرانیه‌وه‌، هه‌نگاوێک له‌و باره‌وه‌ به‌هاری.

له‌ سه‌رچاوه‌ کوردیه‌کاندا، هیچ جۆره‌ ئاماژه‌یه‌ک به‌په‌یوه‌ندی سمکۆ له‌گه‌ڵ رێکخراو و که‌سایه‌تی نه‌ته‌وه‌په‌روه‌ره‌کانی کوردی عوسمانی، هه‌ر له‌ سه‌ره‌تای هاتنی بۆ ناو مه‌یدانی سیاسه‌تی نازهبایمانه‌وه‌ هه‌تا کۆتایی شه‌ری یه‌که‌می جیهانی نه‌کردوه‌. ته‌نیا (عه‌بدوللا پشه‌ره‌ی) نووسیه‌یه‌تی له‌ ساڵی (۱۹۱۶) دا عه‌شیره‌تی به‌هێزی پشه‌ره‌ی هاوکاریان له‌گه‌ڵ سه‌رکرده‌ی شکاکه‌کان ده‌ست پێ کردوه‌و به‌سه‌رغجدان به‌رۆڵی چالاک و به‌رفراوانی ئهو عه‌شیره‌ته‌ی کوردی عێراق له‌شه‌ری دژی سوپای رووسدا ده‌توانین به‌و ئاکامه‌ بگه‌ین که‌ سمکۆ و عه‌شیره‌تی شکاک له‌ پروانگه‌ی رێبه‌رانی پشه‌ره‌یه‌کان به‌تاکه‌ هاویه‌مانی نه‌وان له‌ ئێران داده‌نران که‌ ئه‌وه‌ش هیچ په‌یوه‌ندی به‌ناسیۆنالیزمی کوردیه‌وه‌ نه‌بووه‌ ده‌توانێ له‌ چوارچێوه‌ی په‌یوه‌ندی نه‌ریتی نێوان عه‌شیره‌ته‌ کوردیه‌کانی ئهو کات باسی لێوه‌ بکری.^(۴)

دوای کۆتایی هاتنی شه‌ری جیهانی چالاکییه‌کانی عه‌شیره‌تی شکاک توند و تۆڵی زیاتری پێوه‌ دیار بوو و به‌زووپی شیوه‌ی ئاژاوه‌یه‌کی هه‌مه‌لایه‌نه‌ی به‌خۆیه‌وه‌ گرت که‌ عه‌شیره‌ته‌کانی کوردی نازهبایمان رۆڵێکی سه‌ره‌کییان تێدا هه‌بوو، که‌ دوو تایبه‌تمه‌ندی سه‌ره‌کی هه‌بوو. تا سه‌رکوته‌کردنی یه‌که‌جاری سمکۆ له‌ شه‌ری شه‌کرزایه‌دا، له‌ تایبه‌تمه‌ندییه‌ سه‌ره‌کی و نه‌گۆره‌کانی ئهو مایه‌وه‌، ئهو تایبه‌تمه‌ندیانه‌ به‌پێی گرینگیان بریتی بوون له‌:

۱- دست به سمر داگرتن و تالانکردنی مولك و مالى نازره يه كان، مهسيحيه كان و تمنانت كورده كانيش.

۲- پينداگرتن له سمر بهرپوه بردنى نازر يايان به ده ستي په گهزه خو جيبه كان.

ناشكرايه له سمره تاي كاره كيدا تاييه تمه ندى يه كم ديارترو پر رهنگربو له تاييه تمه ندى دووهم. كه سهروى له ميژوى مشروته و ميژوى هژده سالي نازر ياياندا به شيويه كي بهر يلاو باس له تالانكار يه كانى سمكو دهكا و نيشان ددها كه نمو ههولى ددها دست به سمر پيكا گرينگه كانى بازار گاني دهو ربهري گومي ورمي و بهندهره كانى شهره فخانه و گولماخانه دا بگري و به سمر ياندا زال يي و له بارودوخه جزوا جزره كاندا كه لوپه له كانى نيو كوكا كانى بهندهري گولماخانه به تال بكاو بو چه هريق رايان گويزي.^(۵)

(خه ممدى تمه دون) يش كه له نزيكه وه بو خوى كاره كانى سمكزي بينيوه ناماژه بهر افتارو هه لسوكه وتي سمكو له گهل خه لكى ورمي دواي دست به سمر داگرتنى شاره كه و له سالي ۱۲۹۸ ك. ش ۱۹۱۹ ز و ده درناني (زيا نلدهوله) دهكات و دهنوسيت كه خاني كورد دواي له كار لاداني نمرشد نملوك و ده درناني (زيا نلدهوله) يه كيك له نزيكه كانى خوى به ناوى تهيمور ناغا ناسراو به (موكه رهم نلسولتاني) له سمر حكوممى ورمي دانا له دواي ماويه كه به فرماني نمو له شاري ورمي دا جاريان كيشا كه "... خه لكى بهر پزو به شهره فنى ورمي له لاي بينايه قيسمر خاندا كوزبنه وه و گلهي و سكالاكاني خويان باس بكن. ... بهو شيويه خه لكان ناگادار كرده كه نيسماعيل ناغا ده ليت نمن لزلومي فرمانداري (پيشو) بى ناگابوم و خه لك دهبي بزنان كه نمن خه لكى (ورمي) وه كراسه كهى خوم ده زام (كه ليم نزيكه) و له سمر پيوسته گوي له دردى دليان بگرم و نه هيلم بچو و كترين زوليمان لي بگري و گلهي و گازهندهيان له هر كسيك هيه بى ترس و دلپاوكي ليره باسي بكن، ههتا نمن بهوردى پنيان رابگم."^(۶)

خه لك له ساعه تي ديار كراودا چونه نمو شويته ي له بهرچاو گيرابوو. به لام له ويدا عوممر خاني شكاك كه مامي سمكو و بهر پرسي سمر يازي شكاكه كان بوو، به موانى راگه ياند كه "نيوه به پي ده ستوري نيسماعيل ناغا نه ليره راده گيرين ههتا بري ۱۰,۰۰۰ ليره زيرو ۱۰۰,۰۰۰ فيشهك ددهن به نيمه و پاشان پيگاتان هيه بچنه دهره وه."^(۷) به لام خه لك بهر بهره كانيان كړد به شيويه كه شكاك ناچار بوون نه شكه نجهيان بدن و به به كار هيتاني گوشاريكي زور توانيان پاره نمو چهك و چولانه ي سمكو پيوستى پنيان بوو، له خه لكى ورمي وهر بگريت. جيا له ورمي سمكو داواي پاره ي

لهزۆرىمى خەلكى ناوچەكانى پۇژناۋاي نازەريايان دەكرد كە لە راستيدا جۆزىك باج وەرگرتن بوو. عەلى نازەرى دەنوسىت سىمكۆ دواى وەرگرتنى پىنج ھەزار توومان لە خەلكى لىكىستان و قەرەشلاق دەستى لە نازارى خەلگ ھەلگرت، بەلام دواى ماوھەيك جارىكى دىكە بەخەلكى ئەو ناوچەمى راگەياند كە ئەگەر "فېشەكەكان لەگەل چەند كەسىك كەسەردەستەى بەرگرى كەرەكانن بۆ لای مەن نەتېرن و پەزايەتى مەن بەدەست نەھىتن كەمترىن سزا كە لە لايمەن مەنەو دەتاندەرتىتى، كوشتنى ژن و مەندالەكانتەنە".^(۸)

چونكە لىكىستانىيەكان بەرگرىان كەردبوو، ھەر بۆيە سەرزكى شىكاكەكان لەگەل شىخ عەبدوللا كە يەككە لە كوردەكانى عوسمانى بوو لەگەل چل سەريازى عوسمانى بەتوندى دانىشتوانى ئەو ناوچەيان سەركوتكرد. مەھدى ئاقاسىش باس لە شىۋەى ھەلسۆكەوتى سىمكۆ لەگەل خەلكى (خۆى) دا دەكاو ئەو راستىيە دەسەلمىتتى كە سەرزكى عەشیرەتى شىكاك ھەموو كات لە بېرى وەرگرتن دەست بەسەرداگرتنى داراىى دانىشتوانى شارى خۆى و ناوچەكانى دەورەمىر بوو، بۆ نمونە دواى ئەوئى ئەو لە سالى (۱۳۳۶) ك. ق ۱۹۱۵ز دا بەھۆى ھىزى سوارەكانى خۆى مەسىحىيەكانى شارى (وان) كە ھاتبەون يارمەتى ئاشوورىيەكانى ورمى بەدن تىك شكاندو بەوكارەى يارمەتییەكى گرینگى بەخەلكى خۆى كرد، پاشان ئەرمەنىيەكانى شارى (خۆى) پەنايان بۆ مالى زانا و بازگان و ناسراۋەكانى شار بردو سىمكۆ داۋاى لە خەلكى شار كرد مەسىحىيە پەناپردوۋەكان لەگەل داھاتەكانيان بەدن بەئەو ھەتا ئەو تۆلدى ئەو زەرەر زيانە بكاتەو كە ئاسورىيەكان لە چەھرىق لەسەريازەكانيان داو، بەلام خەلگ ئەو داۋاكارىيەى ئەويان پەتەكردەو لە ئەنجامدا:

"... بابەتى ناكۆكى كە لە كۆمىسيۆنىكدا پىك ھاتبوو لە سەركردەكانى سوپاى عوسمانى و ئىسماعىل ئاغا و ناسراۋانى شارى خۆيدا باسكرا. ئىسماعىل ئاغا كەلكى لە دەرەتەكە وەرگرتو خەلكى ورمى بەلەينگرى ئەرمەنى و مەسىحىيەكان دانا. حاجى جەعفىر ناۋىك كە لە بازگانە بەنايانگەكانى ئەوكات بوو، ۋەلامى داىو كە مەبەستى ئىسماعىل ئاغا كوشتار و تالانكردنە، ئەلەينگرى كردن لە ئىسلام، چونكە ئەو كارەى لە بارەى ھەلاتوۋە مۇسلمانەكانى سەلماس و ورمىشدا ئەنجام دەدا و لەپىگای خۆى و سەلماسدا دەست بەسەر داھاتيان دادەگرى و دەيان رووتىتەتەو، دواى مەشت و مېرۋ قەسە كەردنىكى زۆر وادانرا كە خەلكى خۆى (۱۰۰) ۋەقەرگەم و ھەوت ھەزار توومان نەقد بەدن بە سىمكۆ و پاشان ئىسماعىل ئاغا و كوردەكانى ژىر دەستى لەگەل بىنەمالەكانيان گوندەكانى خۆى چۆل بكەن و لەگەل چەكدارە ناوچەمەكان و ژمارەيك لە سوپاىيەكانى تورك بۆ بەرھەنگاربونەوئى ئەرمەنى و ئاشوورىيەكان بچن و ئىسماعىل ئاغا دواى

وهرگر تنی نهو بره پاره نهقدوه گهغه له گهل لهشكره كهی خوی بهجی هیشت ...^(۱) نهو وینهی می کهم له بهلگه نامه نیداریه کانی دهولتهی نیران له سمکو کیشراوه هیچ ویکچوونیکي له گهل ربهیری راپهرینی کورده کانی نیراندا نییوه زورتر که سایه تی خانیکي خۆسه پین و تالانچی بهمرجهسته دهکا که پشت به هیچ یاسهیهک نابهستی. بۆ نمونه بهرپرسی گومرگی کۆنه شار له سالی (۱۳۳۹) ک. ق. ۱۹۱۸ز دا وهزارتهی دارایی ناگادار دهکاتموه که نیسماعیل ناغا تهنهنگه کهی نهوی وهک پیشکeshیک به نهمانهت بردووه نیر پیی نهداوه تهوه^(۲) له بهلگه نامه کانی دیکه دا شاهیدی همولی بهرفره وانی سمکۆینه بۆ سهپاندنی دهسه لاتی خوی به سر نیداراتی گومرگی ناوچه کانی رۆژژاوا و باشووری نازهریایان و بهدهستووری نهو کاغه زهی گومرگی بهزمانی کوردی چاپکراوه که وهزارتهی دارایی نیران رایگهیاند نهوان هیچ بایهخیکیان نییه له ریکهوتی (۲ ی سهرهتای ۱۳۳۹ ک. ق. ۱۹۱۸ز) بهرپرسی گومرگه کانی ولات بهپشتهستن بهراپورتی بهرپرسی گومرگی ویلیهتی تهویریز وهزارتهی دارایی ناگادار کردهوه که "له ریکهوتی بهزور کۆچ پیکردنی نهندانانی گومرگی دیلمقان همتا نیستا، نیسماعیل ناغا یهکیک لهزیز دهسته کانی خوی ناسراو به موختار پاشا خان وهک بهرپرسی گومرگ لهوی داناه، ناوبراو پاره ی گومرگی وهردهگریت و ههروهها قهبری نارپهسی دهردهکا. لههممان کاتدا بهرپرسی گومرگی خوی بههوی راگهیاندنیکهوه خه لکی ناگادار کردۆتهوه که نهو گومرگه هیچ پهسمیهتیکي نییهو نیداره ی گومرگ هیچ بایهخو گرینگی بهو مۆچه گومرگیانه ی نادات که لهوی دهری.^(۱)"

سهرۆکی شکاکهکان له کاتی دهست بهسهرداگرتنی شاری مههاباددا، ههزارو سهد تومهن له بهرپرسی گومرگی نهو شارهو یهکیک له یاوه رانی دزیوهو ههروهها دهستی بهسهر چهک و تهقه مه نییه کانی له گومرگی کۆنهشاردا له جوازای قوی نیل ۱۳۳۹ ک. ق. ۱۹۱۸ز دا، داگرتهوه^(۲).

نهو ههنگاو و کارانه هیچ له چالاکیه سیاسیهییه کانی ربهیریکی شۆرشگیر ناچی که بۆ بهدهست هینانی مافی نهتهوه ی خوی لههول و خهباتدابی. لهوانیه والیک بدریتهوه که پیداکرتنی سمکو بۆ بهدهست هینانی دارایی و پاره ی زورتر بۆ نهوه بوویت چهکی پین بکړئ و ههروهها جولانهوه کهی بهرهو پیشوه بهریت، ههر بۆیه کهسانیکی وهک مارتین فان برۆیهنسن که به شیویهک لاینگریان له سمکو کردووه بهوشیویه گومان دهکمن، بهلام بهلگهی تهواو لهبهردهستدایه. دهتوانزئ بهسملیتری که بهو شیویه نییه. مارتین فان برۆیهنسن هۆکاری تالانکاری سمکو که له پوانگهی نیرانییه کانهوه بهباج وهرگتن دادهری و له پوانگهی سمکۆشوه بهکۆکردنهوی سهرانه لیک دهدریتهوه، بهمه بهستی

داین کردنی خمرجی سوپایه کی چوار هزار کەسی و بەکرێ گێراوانی عوسمانی و ھەروەھا وەك نامرازێك كە ناوچەكانی ژێر دەسەڵاتی خۆی فراوان بكات دەزانێ. (۱۳)

ئەگەر بەپێی بۆچوونی برۆیەنس بەراستی سەمکۆ رێبەرایەتی راپەرینی نەتەوێی کوردەکانی لەنەستۆ بوو، بۆچی ھەموو ماڵ و دارایی خەلکی مەھابادی، ھەر لە فەقیرەو بەگرە ھەتا دەولەمەند بەتالان برد؟ ھەر بەو جۆرە کە (عەبۇللأ ناھید) نووسیبووەتی ئەو کەسانە کە سەرۆکی شکاک لەسەر کار داینابوون لە باری فەساد و تالان و دەست بەسەرداگرانی دارایی خەلکی (کورد)ی ناوچەکانی بانە و سەقز ھەروەک کاری دەستانانی دەولەتی قاجاریە و ابوون لەناوچەکاندا. (۱۴)

ئەگەر سەمکۆ بەراستی کوردێکی نەتەوێپەرور بووایە، لە جیاتی لەناوبردنی ئابووری ناچەکانی پوژناو و باشووری نازەریایان لە ڕینگە ئیفلێج کردنی پەیوەندی بازرگانی نێوان شارەکان و ھەروەھا راوەدوونانی جووتیارانی لەسەر ئەو زەوی و زارانە کە تزیکی دە ساڵ دەبوو نەچێندرا بوون، دەبوایە کەشیکێ ئارام و گونجاو بۆ گەشەپێدانی ئابووری ناوچەکە و ھەروەھا سەرچاوەیەکی شەریعی و ناسراوی بۆ دابینکردنی خەرجییەکانی ناوچەکە پێک بهێنایە.

ھەسەن ئەرەفەح بلرودۆخی گشتی نازەریایانی پوژناو، دای شکستی سەرۆکی عەشیرەتی شکاک لە شەری شەکریزی بەو شێوەیە وەسف دەکا: "کاتێک ئێمە بۆ جاریکی دیکە لە ساڵی ۱۹۲۲ شاری ورمێمان گرتەو ھەموو خەلکی شار بۆ پیشوازیان دەھاتن. بەلام لە (۲۵) ھزار دانیشتوی ئەو شارە تەنیا چوار ھەتا پێنج ھزار کەس لەو شارەدا مابوونەو. ھیچ گۆشتیان بەلەشییەو نەمابوو تەنیا ئیسک و پروسک لەپەرۆ پاتالی کۆندەدا پێچرابوونەو، خەلکی شار بە شێوەیەکی زۆر وەحشیانە لە لایەن ئاشووریەکانەو ھێرشیان کرابوو بە سەرو تالانکراوون. پاشان لە لایەن کوردەکانیشەو ھێرشیان کرابوو سەرو تالانکراوون و تزیکی سێ سەد گوندی ناوچەکە چۆل و پاشان وێرانکراوون. چەندین ساڵی کێشا ھەتا جاریکی دیکە خەلک لەو ناوچانە نیشەجێ ببەو و خەریکی ئاژاڵداری و جووتیاری و باغەوانی ببەو. (۱۵)

رەفیق حیلمی بەگ کە یەکیك لە ستایشکارانی سەمکۆیەو بۆ ماویەکی کەم دای دابین شکستی سەمکۆ لە ھێزە دەولەتیەکان لە لایەن شیخ مەحمودی بەرزنجییەو لەگەڵ وەفدێک بۆ وتووێژ لەگەڵ مستەفا کەمال لە ڕینگە ئێرانەو چووبوونە تورکیە، بەپێی ئەو شتانە کە بۆ خۆی بینیونی، بەمشێوەیە وەسفی ھەلسوکەوتی سەمکۆ لە نازەریایانی پوژناویدا دەکا: "خەلکی ورمێ ھەندێک بەکوردی تورکی و کەمێکیش بە فارسی قسە دەکەن. کاتی دەسەڵاتخوازی سەمکۆ ئەو ناوچە

بەتەواوەتی لەژێر فەرمانی ئەو دابوو، بەلام بەداخووە دەبێ بلیتم خەلک زۆر گلەیی و گەزەندەیان لە سمکۆ ھەبوو و لەھەر دەرفەتێکدا بەناخ و نالە و غەمی زۆرەو بەسیان لە سەردەمی فەرمانپەرەیی و بێ ڕەحمییەکانی ئەو دەکردووە. بۆ من کە کوردێک بووم قەبوول کردنی ئەو زۆر سەخت بوو کە قارەمانیکی کورد ئاوا ناویانگێکی ناھەزی لەدوای خۆی بەجێ ھێشتووە. ^(۱۶)

ئەگەر سمکۆ بەراستی بەتەمای سیستەمیکی سیاسی سەرپەرچەیان ئۆتۆنۆمی لە کوردستان دابوو، ئایا کاریکی عاقلانە بوو ھەرج و تێچوونی شەڕکەرانی خۆی لە پێگەی پووتاندنەووە تالانکردنی دارایی دانیشتوانی تورک، کورد و مەسیحی ناوچەکانی ژێر دەسەلاتی خۆی دابین بکا؟ ئەگەر وای دابینین جولانمەوێکی ئامانجدار بوو، ئایا بەکارھێنانی ئەو ھەموو توندوتیژی و لەو جۆرە ڕەفتارانە نەدەبوو ھۆی بچرانی پەيوەندی خەلک لەگەڵ خۆی و ئامانجەکانی؟

وڵامدانەوی ئەو پرسیارە زۆر دژوار نییە بەتایبەت کاتی کە بزانی سمکۆ ھیچ ھەنگاوێکی سیاسی و بەتایبەت لە پەيوەندی لەگەڵ ناسیونالیزمی سیاسی یان کۆلتووری کورددا ئەنجام نەداوە، لەبەرئەتدا کارەکانی ئەو بارودۆخیکیان پێک نەھێنا ھەتا لەژێر تیشکی ئەودا مەسەلەی مافی کوردەکانی ئێران بێتە بەرباس و خواستەو، بێ بەرنامەیی و نەبوونی پلانیکی دیار و روون بۆ ئیدارەکردنی ئەو ناوچانەی لەژێر کۆنترۆڵی دابوون بۆ ھەمیشە بەیەکێک لە کەموکوڕییە دیارەکانی بزووتنەوی سەرکردە شاکاکەکان دەمییەتەووە تەنانت کریس کۆچێرا کە لە نووسینەکانیدا بەجۆرێک لایەنگیری لەسمکۆ دەکات ناچار بوو لەگەڵ ئامارەدان بەو نامەیی کە گوايە سمکۆ بۆ (زەفر نەلدەوڵە موقەدەم)، (فەرماندە لەشکری ئازەربایجان لەسالی ۱۹۲۲) نووسیو، لەودا باسی خودموختاری تێدا ھێناوەتە گۆڕی دانی بەو راستییە ناوە کە خانی کورد "... وادیارە کە دەرفەتی ئەو نەبوو بۆچوونی خۆی بەروونی لە بابەت شێوی ئیدارەکردنی ئەو ئۆتۆنۆمی دەریزی. ^(۱۷)

ئەو کەموکوڕی بەرچاوانەیی سمکۆ و راپەرینی ئەو تەنانت بۆتە جێگای ناپەزایەتی و رەخنە گرتنی نەتەوەپەرەوانی تورکیە و عێراق بە شێوەیەک کە لە نووسینەکانی کریس کۆچێرا دا ڕەنگی داوەتەو " لە کۆتاییەکانی سالی ۱۹۲۱ کە رێبەرانێ کوردی قوستەتەنییە خەریکی ئامادەکردنی شۆرشێکی سەراسەری بوون، ھەولیاندا سمکۆ بۆ لای ئەو شۆرشە رابکێشن ... بەلام سمکۆ وەلامی دانەو کە نایەوێ پەيوەندی لەگەڵ تورکەکان بپەرچێنێ، چونکە ئەوان چەکی دەدەن. ^(۱۸)

ھەرھەڵە سمکۆ لەو چاوپێکەوتنە لەگەڵ (مستەفا پاشا یامولکی)دا، کە بۆ دیدەنی ئەو لە سالی ۱۹۲۱ دا ھاتبوو ئێران ھەتا "... داوای لێ بکا ئامانجەکانی خۆی بۆ روون بکاتەووە لێی

دهپرسی نایا هیچ رېځخاویځی هیه و چوډ دهیوځی نو ناوچانهی که دهستی بهسردا گرتوون نیدارهیان بکا، همرهها بوجی نالایه کی نییه؟" نو (سمکو) دهلی:- "نیستا هیچ رېځخاویځی تاییه تیمان نییه، نه من تنها تاکیکم له کوردستاندا، سمره کیترین کار له نیستادا رزگارکردنی ولاته، گرینگ نییه کی فرمانپروایی بهسردا دهکا، من وهکو خوډم هیچ حمزو ناره زوویه کم بؤ فرمانپروایی کردن نییه، بهلام له بابت نالاو نو جوړه شتانه، من پېتم وانیه که پیویست بهو شتانه بکا... همرهها بهو جوړه کی دهیپینی شکاکه کان بؤ هر یه که یه کی جوړهها نالایان هیه." (۱۹)

بهو شیویه سمکو هر به خیزایی دانی بهو نا که هیچ پلانیکی بؤ نیداره کردنی ناوچه کانی ژیر کونترولی خوئی نییه و همرهها حمزو ناره زووی فرمانپروایی کردنی به سمر نو ناوچانهدا نییه. سمرچاوه نیرانییه کانیش بهراشکاوای دهیسه ملینن که سمکو له بنه پرتدا بهدوای وده دست هیتانی مافی سیاسی کورده کانه وه نه بوو، تنیا گرینگ بزیاتر کردنی دهسه لاتی خوئی و عهشیره ته که ی خوئی ددها. که سهروی لهو باره یوه نووسیویه تی: "نیستا که سیمکو (سمکو) ناماده بووه و نالای هه لداوه و "داوای نازادی کوردستان" دهکا، چ دهکا؟ ... نایا کونفرانسی داوه که کورده کان بؤ ژبانیکی نازاد و به دهسته وه گرتنی کاروباری حکومتی ناماده دهکا؟ نایا هه ولئی نه هیشتنی نو بهرلاری و پرتییه ددها که له ناو کورده کاند هیه؟... نه خیز!... "نازادی کوردستان" خو بهو کارانه نییه، نه دی چی دهکا؟... گونده کان تالان دهکا، دهغل و دانه کان له ناو ددها. همرهها په یامی بؤ خه لکی به تالانچوو و بهسته زمانی له کستان ناردوه که پاره ی دهوی." (۲۰)

حسمن نعرفع که له مزیکه وه شاهیدی کورده وه کانی سمکو بووه و چنن دین جار له مهیدانی شپردا له گه ل نو جهنگاوه پیویایه که "له وانیه هه ل سوکه وتی نیسماعیل ناغا (سمکو) بهیه که مین هه وله کان دابنری که کورده کانی نیران بؤ به ده دست هیتانی سمره خوئی له خوئیان نیشان داوه. بهلام ناکری په فتاری سمکو بهواتای عه مه لیاتیکی (هول) واقعی بؤ به ده دست هیتانی سمره خوئی بهواتا مؤدیرنه که ی دابنری به جزیرک که له گه ل پیوه و بارود خوئی نیستای جیهان بگوئی. بهلکو نو له بنه پرتدا حمزی بهرووتاننده وه و ژینوسایدی خه لک دههات و له بهر نه وهی که نهیده توانی نو به لایه به سمر کورده کان بهیئی، هیرشه کانی خوئی بؤ نو ناوچانهی که کوردی لی نییه وه که سملاس و ورمی و خوئی ناراسته ده کرد و بهدوای نو هیرش کاریانه دا، خه لکی نو ناوچانهی به شیویه کی بهرچاو کم کرده وه." (۲۱)

دانەرانی کتییی میژووی په‌جا سألە ی هیزی پیدە ی سوپای شاهه‌نشاهی له بابت ناما‌جه
سەرەکیه‌کانی سە‌کۆ ناما‌ژه به‌و خالانە ده‌که‌ن: "پێکه‌یتانی بی‌سەر‌و‌یه‌ری، تالانی دارایی خە‌ل‌گ و
کوشتنیان و ه‌روه‌ها ه‌ه‌ول‌دان بۆ پێکه‌یتانی حکومه‌تییکی (ملوک نه‌لتوایی)" (٢٢)

ه‌ه‌موو نه‌و داوهری و ه‌ه‌ل‌سه‌نگاندنانه، ئێمه به‌و ناکامه ده‌گه‌یه‌ن که شۆ‌رشی عه‌شیره‌تی شکاک
رووداوێک بوو که ریشه‌ی له نه‌ته‌وه‌یه‌روه‌ری کوردیدا نه‌بوو و به‌ته‌واوه‌تی به‌ نه‌جایمی بارودۆخی
تایبه‌تی ئێران و نازه‌ریایان له ده‌یه‌کانی سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی بیستم ده‌ژمێردرا و ه‌هر له‌به‌ر نه‌و
ه‌ۆیه‌شه که ناتوانین ه‌یچ وێک‌چوونێک له نێوان راپه‌ڕینی نه‌و له‌گه‌ڵ کورده‌کانی تورکیه و عێراق ه‌هر
له‌و سه‌رده‌مه‌دا بدۆزینه‌وه.

ه‌ۆکاری نه‌و ناهاوتایی و لێک نه‌چوونه ده‌توانین به‌ شێوه‌یه‌کی گشتی له‌و خالانه‌ی خواره‌وه‌دا
کورت بکه‌ینه‌وه:

١- شۆ‌رشه‌که پێگه‌ی سیاسی نه‌بووه و ه‌روه‌ها چوارچۆیه‌ی ته‌واو عه‌شیره‌تی ه‌ه‌بوو له‌سه‌ره‌تای
کاردا. عه‌شیره‌تی شکاک به‌قه‌ستنه‌وه‌ی نه‌بوونی ده‌سه‌لاتییکی سه‌ریازی ده‌وله‌تی ئێران له ناوچه‌کانی
هاوسنور له‌گه‌ڵ ده‌وله‌تی عوسمانیدا، ده‌ستی به‌یاخیبون و ده‌ستدریژی بۆ سه‌ر خاوه‌ن مولکه‌کانی
دراوسیی خۆی کرد، له‌و رێگه‌یه‌دا پشت ته‌ستور بوو به‌پشتیوانی سیاسی، دارایی و چه‌کی
عوسمانیه‌کان.

٢- نه‌بوونی په‌یوه‌ندی له ئاستی رێبه‌ری نه‌و جوولانه‌وه‌یه له‌گه‌ڵ رۆشنیرانی نه‌ریتی، واته‌ پیاوانی
تایینی و چینی شارنشین وه‌ک بازرگانه‌کان له که‌موکۆریه به‌رچاوه‌کانی نه‌و جوولانه‌وه‌یه
ده‌ژمێردرێ که ته‌نیا ه‌ۆکاری کاریگه‌ر له‌و جوولانه‌وه‌یه په‌ره‌ستاندن، عه‌شایری و سه‌روکه‌کانیان
بوون ته‌نانه‌ت نوێنه‌رانی ناسیۆنالیزمی ه‌ۆزگه‌ریتی له نێوان کورده چالاکه‌کانی عێراق و تورکیه‌دا
زۆرتیرین و هاو‌ده‌مه‌ترین راوێژکاران و هاو‌کارانی سه‌ره‌کی سە‌کۆیان پێکه‌یه‌تێک نه‌بوو له‌مۆنه‌ی به‌رچاوی
ته‌وان سه‌ید ته‌ها بوو. له حه‌قیقه‌ته‌دا جوولانه‌وه‌ی سە‌کۆ ه‌هر له‌سه‌ره‌تاوه‌ ه‌ه‌تا کۆتایی له‌ چوارچۆیه‌ی
عه‌شاییدا مایه‌وه و رێبه‌ری و ه‌ه‌یکه‌ل و گوێگرانی ته‌وان له‌سه‌راسه‌ری سه‌رده‌می چالاکی نه‌و
جوولانه‌وه‌یه، عه‌شایری کورد بوون، نه‌ویش ته‌نیا له نازه‌ریایاندا.

٣- پێداگرتنی سە‌کۆ بۆ پێش‌ه‌روی کردن بۆ رۆژه‌لاتی نازه‌ریایان و گوێنه‌دانی نه‌و به‌چاره‌نووسی
باشووری کوردستان سه‌ره‌پای نه‌و ه‌ه‌موو پێداگرتنه‌ی سه‌ید ته‌ها که نوێنه‌ری ناسیۆنالیزمی
ه‌ۆزایه‌تی راپه‌ڕینه‌که بوو، ده‌رخه‌ری نه‌و راس‌تییه‌یه که سه‌روکی شکاکه‌کان له راده‌ به‌ده‌ر شه‌یدای

حکومەتیکی (ملوک ئەلتوایی) و ناوچەگەریەتی بوو، لەوانەیە هەولێ بە دەست هیئەتی سەروەت و سامانی زۆرتەری داوە و هێرشکاری بەردەوامەکانی ئەو بۆ شارە نازەڕینشینەکانی پۆژەهەڵاتی نازەریایان کە لە لایەنی ئابوورییەوه دەوڵەمەندتر بوونە لە شارەکانی ویلایەتی کوردستان، ریشەیی لەو راستییە داھەییە.

٤- سەمکۆ هیچ داواکارییەکی رەسمی بۆ بەدەست هیئەتی ئۆتۆنۆمی یان سەرەخۆیی لە کوردستاندا، نەهیئەتیە ئارایەووە لەبەرەتدا هیچ نیشانەیەکی لە هەنگاوەکانی لەو ئاراستەیەدا چ لە نێوان کوردەکانی ئێران و چ لە بەرانبەر دەوڵەتی ناوەندیدا، لە دەستدا نییە و نابێ وابەستەبوونی سەرکردەیی شکاکەکان بە بەریتانیا و تورکیە کەمالی کە بۆ مەبەستی بەدەستەپێنانی پشتیوانی دارایی و چەک و تەقەمەنی بوو بەمانای هەولێدانێ ئەو بۆ بەدەست هیئەتی دانپێنانی رەسمی بۆ ئۆتۆنۆمی یان سەرەخۆیی کوردستان لە لایەن ئەو دەوڵەتەکانی لێک بەریتەوه، چونکە ئەو دوو وڵاتە لەوکاتدا دژی هەرچۆرە بەخشیینی ماف بە کوردەکانی پۆژەهەڵاتی ناوەراست بوون.

٥- پەییوەندی ئەو لەگەڵ کۆمەڵەی تورکیە و کۆمەڵەی عێراق لەوێ سەرچاوەی نەدەگرت کە ئەو مەیلی بۆ پێکھێنانی کوردستانیکی گەورە هەیە و ئەگەر جارجار لە چاپیکەوتنەکانی لەگەڵ نوێنەرانێ ئەو گروپانەدا بەرواڵت باسی لە سەرەخۆیی کوردستان و ئازادی کوردەکانی دەکرد تەنیا بۆ ئەوە بوو لە کاتە جیاوێزەکاندا لە رێگەی ئەوانەوه پشتیوانی دارایی و چەک و تەقەمەنی بەریتانیا و تورکیە بۆ خۆی مسۆگەر بکا و دەزانین ئەندامەکانی کۆمەڵەی تورکیە و کۆمەڵەی عێراق دواي شەری جیھانی یەكەم نێوئەندیکەری نێوان سەرۆکی شکاکەکان لەگەڵ تورکیە و بەریتانیا داوون، بەلام رێکخراوو حزبە کوردییەکان بۆ خۆنزیکیکردنەوه لە سەمکۆ، ئامانجی گرینگ و بنەرەتیان هەبوو کە بریتییە لە:

I- بە "سیاسی" کردنی شۆڕشی سەمکۆ ئاراستەکردنی ئەو بەرپووتی ئامانجەکانی ناسیۆنالیزمی کورددا.

II- کەلێ وەرگرتن لە دەسەڵاتی سەربازی هێزی دە هەزار کەسی ژێر فەرمانی سەمکۆ بۆ پێکھێنانی لقیکی سەربازی بۆ رێکخراوە سیاسییەکانی کورد لە تورکیە و عێراق. جینگە و بێرەتەنەوێە کە حزبە کوردییە هاوسێکانی، دواي بێهێواوونیان لە پێکھێنانی سیستەمیکی ئۆتۆنۆمی بەهۆی سەمکۆوە هەولیاندا ئەو لە خزمەت ئامانجەکانی خۆیان لە دەرەوی ئێراندا بەکاربێنن، بەلام ئەو خۆی لە هاوکاریکردنی لەگەڵ ئەوان بەدووور پارگرت. ئەحمەد تەقی لە بێرەوێیەکانی خۆیدا نیشان

دهدا كه چۆن سمكۆ له هاوبهشی كردن له راپه‌رپه‌نه‌كانی كورده‌كانی ره‌واندز و به‌جیل له سالی (۱۹۲۱)دا له‌دژی ئینگلیزه‌كان خۆی بوارد. (۲۳)

هه‌روه‌ها مسته‌فا پاشا یامولکی كه له‌ دنده‌دانى سهرۆكى شكاكه‌كان به‌دژی توركه‌كانى كه‌مالی و یارمه‌تیدان به‌كورده‌كانى توركه‌دا هه‌یج ئاكامیكى به‌ده‌ست نه‌هه‌تتا بوو، ئه‌وى (سمكۆ) به‌پیاویكى نه‌زان داده‌نا كه‌ په‌یوه‌نده‌یه‌كى گه‌رم و دۆستانه‌ی له‌گه‌ڵ ناسیۆنالیسته‌كانى كه‌مالی هه‌یه، چونكه‌ ئه‌وان ته‌قه‌مه‌نیان ده‌دايه‌- ئه‌وه‌ش كاریك بوو كه‌ به‌رای مسته‌فا پاشا هه‌یج ئاكامیكى نه‌ده‌بوو. (۲۴)

۶- هه‌لسوكه‌وتی سمكۆ له‌سه‌رده‌مى ده‌سه‌لاته‌خوازى و ده‌ست رۆیشتنى به‌سه‌ر ناوچه‌كانى رۆژئاوا و باشوورى ئازربایجاندا له‌ ساله‌كانى (۱۲۹۷ هه‌تا ۱۳۰۱ ك.ش) ۱۹۱۹-۱۹۲۲ز هه‌یج جۆره‌ وێكچوونێكى له‌گه‌ڵ ناسیۆنالیستانى كوردی هاوسپێ و هه‌ك شوپشگێڕانى ئارارات و شیخ مه‌حمودى به‌رزغیجا نه‌بوو. شیخ مه‌حمود له‌ ماوه‌ی سه‌ركه‌وتنه‌ كورت خایه‌نه‌كه‌یدا له‌ سالی ۱۹۲۲ به‌زووترین كات كایه‌نه‌یه‌كى پێكه‌یتناو خۆی به‌مه‌لیكى كوردستان دانا، سوپایه‌كى میللی كوردانى پێكه‌یتنا، هه‌روه‌ها به‌پێی به‌رنامه‌یه‌كى دارپژژار و گوڤاو بۆ به‌ده‌ست هه‌یتانى سه‌ربه‌خۆی كوردستان هه‌نگاوى ده‌نا. هه‌روه‌ها رێكه‌خراوى "خۆببون" و ئیحسان نوورى پاشا رێبه‌رى سه‌ربازى شوپشى ئارارات له‌ سالی ۱۹۳۰ دا پێكه‌اتنى كۆمارى كوردستانى راگه‌یاند، به‌لام سمكۆ سه‌ره‌پای ئه‌وى ده‌ره‌فه‌تیكى زیاترى هه‌بوو، هه‌یج هه‌نگاویكى بۆ پێكه‌یتنانى ده‌وله‌ت، دیاریكردنى پایته‌خت و دامه‌زراندنى حیزب یان چوارچۆیه‌ی سیاسى هه‌لته‌هه‌یتا كه‌ له‌سه‌ر بناغه‌ی نه‌ته‌وه‌په‌روه‌رى كوردی بێ.

گرینگترین هه‌نگاوى سیاسى كه‌ بۆ خزمه‌ت‌كردن به‌نه‌ته‌وه‌گه‌ریه‌تى كوردی له‌ سه‌رده‌مى ده‌سه‌لاتی سمكۆ دا هه‌لته‌نرابی، ده‌ركردنى رۆژنامه‌ی "كورد" بوو كه‌ له‌ سالی (۱۳۰۰) ك.ش ۱۹۲۱ز به‌دوو زمانى كوردی و فارسى له‌ ورمی دا بلاو ده‌بوویه‌وه كه‌ سه‌ر نووسه‌ره‌كه‌ی مه‌لا محمەدى تیرجانى زاده بوو. محمەد ته‌مه‌دون نووسه‌رى كتیبه‌ی بارودۆخى ئێران له‌ شه‌رى جیهانى یه‌كه‌مه‌دا به‌ شیویه‌كى تێرو ته‌سه‌ل باس له‌ ده‌ست به‌سه‌رداگرتنى چاپخانه‌كه‌ی خۆی ده‌كا كه‌ له‌ لایه‌ن كه‌سه‌كانى سه‌ید ته‌هاوه‌ بۆ مه‌به‌ستى چاپكردنى ئه‌و رۆژنامه‌یه‌ ئه‌نجام دراوه‌ جه‌خت له‌سه‌ر ئه‌وه‌ ده‌كاته‌وه‌ كه‌ ده‌روپه‌شته‌كانى سه‌ید ته‌ها به‌رپرسی ئه‌نجام دانى ئه‌و كار هه‌بون. (۲۵)

ئهو خاله‌ نیشان ده‌دا كه‌ به‌شى سیاسى شوپشى نوێنه‌رانى ناسیۆنالیزمى هۆزگه‌ریتى عێراق و توركه‌یه‌ بۆ ئه‌نجامدانى هه‌نگاوى نه‌ته‌وه‌گه‌رى و مۆدیرنی له‌و شیویه‌ زیاتر چالاك بوونه‌ هه‌تا سمكۆ كورده‌كانى ئێرانى، نووسه‌رى كتیبه‌ی "له‌بابه‌تى خه‌باتى كوردستان"یش بلاوكردنه‌وى رۆژنامه‌ی

"كورد" به كارى مستهفا پاشاى يامولكى دهزانى و دهنووسيت چونكه رۆژنامه كه هيچ په‌ونه‌قو په‌نگدانه‌وه‌يه‌كى نه‌بوو هه‌ر بۆيه مستهفا پاشا گه‌رايه‌وه بۆ عيراق. (٢٦)

جيا له‌وه له ديوانى سه‌يف نه‌لقوزاتى مه‌هاباديدا باس له قه‌سيده‌يك ده‌كرى كه نه‌و شاعيره كورده له مه‌دح و پي‌داهه‌لگوتنى سمكۆ دا هۆنيويتيه‌وه و له لايه‌ن (قازى عه‌مه‌د جه‌مال نه‌لدينى هه‌كارى)، كه قازيه‌كى جي‌گه‌ى باوه‌رى سمكۆ و كورده‌كانى توركيه بووه هه‌روه‌ها به‌يه‌كي‌ك له به‌ريوه‌به‌راني رۆژنامه‌ى "كورد" داده‌نرى، به‌چاپ گه‌يشتوه. (٢٧)

هه‌مووى نه‌و ده‌نگوباسانه ده‌رخمى نه‌و راستيه‌يه‌ن كه بلاو‌كردنه‌وى رۆژنامه و ئيداره‌كردنى نه‌و، بۆ كورده‌كانى عيراق و توركيه ده‌گه‌رپته‌وه و له‌و جي‌گه‌يه‌وه كه له‌و‌كاتدا هيچ ري‌كخراو حزي‌يكى ناسيونا‌ليست له‌ني‌وان كورده‌كانى ئيراندا پي‌ئى نه‌گرتبوو ده‌كرى به‌و شي‌ويه هه‌له‌سه‌نگيندري كه جوولانه‌وى سمكۆ جوولانه‌وه‌يه‌كى ته‌واو ده‌ره‌به‌گايه‌تى بووه كه هيچ جۆره ناما‌نجي‌كى نه‌ته‌وه‌په‌روه‌رى پي‌وه ديار نه‌بووه هه‌وله‌كانى كورده چالاكه‌كانى هاوسيش بۆ "پيشكه‌وتنى" نه‌و به‌هيچ جي‌گايه‌ك نه‌گه‌يشتوه.

میژوونووسانی نهوړوپا و نه توه پوره ده کانی کورد سوورن له سهر نهوې سمکۆ به یه کتیک له باوکه کانی ناسیونالیزمی کورد دابننن، به لām به لکه و دیکۆ میتنی زۆر بۆ ره تکرده نهوې نهو بۆ چوونه له ده ستدا هیه. نهو ناغا کورده له راستیدا میراتگری دهسه لاقوازی باوک و براکه ی بوو که له سهرده می مه شروته تدا له به ناو بانگترین یاخیبووانی نازربایمان بوون و تمنیا مردنی نهوان بوو که نهو نه گهری بۆ سمکۆ ره خساند که پۆلی کاریگری خۆی له ناوچه که دا بگیژی.

سمکۆ له پتگی به شداریکردن له شهره کانی لایه نگرانی نیستیبداد له دژی ده ستور بخوازان پهری به دهسه لاتی سهریازی و سیاسی خۆی داو ههروه ها دهسه لاتی به سهر ناوچه ی ستراتیژیکی قوتور، وای کرد که بیته جتگی سهری رووسییه قیسه ری و عوسمانی، به لām نهو زۆر وریایانه توانی هاوسه نگییه که له نتوان نهو دوو هیزه له بهر وه وندی خۆی رابگری هیچ کاتیک مدیلی بۆ قه بوول کردنی تابعیه ت و ملکه چ بوون بۆ عوسمانی نشان نه داو ده سپنکردنی شهر ی جیهانی یه کهم ده رفعتیکی بۆ نهو پتکه پتیا که له پهنای پهر پیدانی دهسه لاتی خۆی بۆ نهوې به شتوهیه کی جیدی له شهر دا به شداری بکا به که لگ وهر گرتن له ده رفعت، چه ک و ته قه مهنی کۆیکاته وه .

له کۆتایی شهر دا سهرۆکی عمشیره تی شکاک ببوو به یه کتیک له هیزه کارتیکه ره کانی نازره بایمان و به که لگ وهر گرتن لهو نیمکاناته بوو که بهر به ره کانیی هه ولتی جیاخوازی مه سیحیه کانی جتگی له ناوچه کانی ورمیدا کرد.

شهره کانی سهرده می مه شروته، کتیه پکیتی روس و عوسمانی، شهر ی گه وه و جیاخوازی مه سیحیه کانی نه ستوری، قۆناغه لیک بوون که نهو توانی به سهر که وتوویی هه موویان تیه پریکا و پهر به توانای سیاسی سهریازی خۆی بداو که به پیتی نهو پانتایی زۆرخوازی و فراواغوازییه کانیش فراوانتر بوونه وه به شتوهیه که دهوای نهو پرووداوانه ئیدعای حکومته ت کردن به سهر ناوچه کانی پۆژتاواو باشووری نازره بایمانی ده کرد. جیاخوازی مه سیحیه کان و خه باتی ناوچه گهریانه ی خیابانی، وای له سهر کرده ی کورده کان کرد که بۆ لای دروشمه ناوچه گهر تیه کاند رابکیشری. له لایه کی دیکه هیزه کانی سیاسی کورد دراوسییه کان به له بهر چا وگرتنی دهسه لاتی سمکۆ، هانی نهو یان ده دا بۆ پتکه پتانی کیانیکی کوردی، به لām سهرۆکی شکاکه کان به هه پتانی چهنیدن ههنگاو وه ک پیشه وه ی کردن بۆ ناوچه کانی پۆژه لاتی نازره بایمان، تالانکردنی ناوچه کانی ژیر دهسه لاتی خۆی له وانه شاری

كوردنشىنى مەھاباد، ھەروەھا ھەز لى ئەبوونى ئەو بۆ گرتنى ناوچە كوردنشىنەكان لە باشوور و دامەزراندنى پەيوەندى گەرم لەگەڵ مستەفا كەمال، ھەموو ئەوانە نيشانيان دا كە دەيوئى فەرمانپەرەوای بىركابەرى نازەربايجان بى و ھىچ مەيلىكى بۆ بەشداری كردن لە چارەنووسى كوردەكانى عىراق و توركيەدا نەبى.

سەكۆ لەماوەى چكومرانیەكەیدا پىكخراوىكى سياسى، دەولەت و بنەمايەكى ياساى كە لەسەر بنەپەرتى نەتەوەپەرەرى كوردى بى، پىكنەھىتاو تەنيا پۆژنامەيەكى كوردى لە دامودەزگای ئەودا چاپ دەبوو لە راستیدا ئەویش بەرھەمى ھەول و تەقەلاى سەيد تەھاو مستەفا پاشا بوو كە لە كوردەكانى توركيە و عىراق بوون.

جەنگاوەرانى ژێر فەرمانى خانى شكاك، خەلكى تورك و كوردو مەسيحى جىگىر لە ناوچەكانى ژێردەسەلاتى ئەويان وەك يەك تالان دەكردو لە ماوەى دەسەلات و حكومرانی ئەودا بەشى پۆژئاواو باشوورى وىلايەتیی نازەربايجان ژمارەيەكى سەرەكى لە دانىشتوان و ھەروەھا بەروبوومى خۆى لەدەست دا. پەيوەندى سەكۆ لەگەڵ بەريتانياو توركيە تەنيا بۆ بەدەستھێنانى پارو ھەروەھا چەكو تەقەمەنى بوو و ھەولئى دەدا لەو پىنگەيەو دەسەلاتى خۆى بەسەر پۆژئاواى نازەربايجاندا بپارىزى.

بەشپەيوەيەكى گشتى دەبى بلين كە راپەرپىنى سەكۆ ھەلچوونىكى دەربەگايەتى زۆر سادەى بەدەردەخست كە ھىچ جۆرە لايەنىكى نەتەوەپەرەرى كوردى پێو ديار نەبوو، جارىكى ديكە ئەو راستىيەى نیشان دا كە عەشايرى كوردى نىشتەجى لەسەر سنوورەكان ھەميشە نامادەبى و نىمكاناتى زياتريان لەبەر دەستدایە بۆ سەرپىچى كردن لە دەسەلاتى ناوەندى.

بهندي يه کهم:

- ۱- حرکت تاریخی کرد به خراسان - کلیم الله ترحدی (مشهد، انتشارات دانشگاه مشهد، ۱۳۵۹) صص ۸ و ۷.
- ۲- تاریخ افشار - میرزا رشید ادیب الشعرا - به تصحیح پرویز شهريار افشار - محمود رامیان (تبریز: شورای مرکزی جنبش ملی ۲۵۰۰ ساله شاهنشاهی آذربایجان غربی، ۱۳۴۶) صص ۳۶ - ۲۵.
- ۳- همان مأخذ - صص ۳۷۰ - ۳۶۶.
- ۴- همان مأخذ - ص ۴۷۸.
- ۵- همان - ۴۹۷.
- ۶- تاریخ مشروطه و ایران، سید احمد کسروی (تهران، انتشارات امیرکبیر، ۲۵۳۶) چاپ ۱۳ - ص ۱۴۳.
- 7- La Revue du monde Musulman, 2em annee n°5, mai 1908, les kurds persans et l'invasion Ottomane, Nicolas. A.L.M P12.
- ۸- گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی (تهران، انتشارات وزارت خارجه، ۷۰ - ۱۳۶۹) ج ۴ - صص ۴ - ۴۶۲.
- ۹- همان مأخذ - سند شماره ۷۸۵ - صص ۴۸۲ - ۴۸۱.
- ۱۰- همان - همان صفحات.
- ۱۱- همان مأخذ - سند شماره ۷۶۶ - صص ۴۲۶ - ۴۲۵.
- ۱۲- همان مأخذ - سند شماره ۷۸۱ - ص ۴۶۳.
- 13- The kurdish Rpublic of 1946 - William Eagleton JR (london oxford university press, 1963) P7.
- ۱۴- کورد، مینزورسکی - حده سه عید حده کهریم کردویمتی به کوردی (صلاح الدین - چاپخانه زانکوی صلاح الدین، ۱۹۸۴) ل ۱۴۱ - ۱۴۰.
- ۱۵- همان مأخذ - همان صفحات.
- ۱۶- ایران دیروز یا خاطرات پرنس ارفع الدوله - رضا ارفع (ارفع الدوله) (تهران، چاپخانه وزارت فرهنگ ۱۳۴۵) صص ۴۳۴ - ۴۳۳.
- ۱۷- تاریخ مشروطه و ایران - سید احمد کسروی - ج ۱۳ - صص ۱۴۵ - ۱۴۳ و خاطرات ارفع الدوله ص ۴۳۵.
- ۱۸- کیشی کورد (۱۸۹۰ - ۱۹۱۷) م.س. لازاریف - دوکتور کاوس قهفان له روسیه کردویمتی به کوردی (بغدا - مطبعه الماخض، ۱۹۸۹) دویمش - بهشی یه کهم - ل ۲۰۳.
- ۱۹- کرد و کردستان - واسیلی نیکیتین، ترجمه محمد قاضی (تهران، انتشارات نیلوفر - ۱۳۶۶) صص ۵۴۸ - ۵۴۷.
- ۲۰- کیشی کورد - لازاریف - ب ۱ - ل ۲۰۳ - ۲۰۲.

- ۲۱- همان سمرچاوه، همان لایپزده.
- ۲۲- تاریخ مشروطه و ایران - سید احمد کسروی - ص ۴۲۸.
- ۲۳- تاریخ خوی - مهدی آقاسی (تبریز، انتشارات مؤسسه تاریخ و فرهنگ ایران، ۱۳۵۰) صص ۳۱۳ و ۳۱۲.
- ۲۴- همان مأخذ - ص ۳۱۳.
- ۲۵- کیتشی کورد - لازاریف - ب ۱ - ل ۲۸۸.
- ۲۶- همان شویتن.
- ۲۷- همان سمرچاوه - ب ۲ - ل ۵۱۹.

به‌ندی دووهه‌م:

The Conflict of tribes and state in IRAN and AFGHANISTAN, edited by Richard. L. Tapper. (London. Crom Helm, 1983) Chapter of Kurdish tribish and the state of RAN, the cast of simko, srevolt. Van. Bruinessen. Martin. PP 364 – 400.

- ۲- کیتشی کورد - ب ۲ - ل ۶۱۰.
- ۳- تاریخ خوی - ص ۳۵۲.
- ۴- تاریخ خوی - صص ۳۵۳ - ۳۵۲.
- ۵- کیتشی کورد - ب ۲ - ل ۶۲۴.
- ۶- همان شویتن.
- ۷- رستاخیز ایران - مدارک، مقالات و نگارشات خارجی ۱۲۹۹ تا ۱۳۲۲ شمسی، نوشته و فتح الله نوری اسفندیاری (تهران، چاپ سازمان برنامه، ۱۳۴۳) صص ۱۱۳ - ۱۱۱. مقاله و میرزا افروزخان در روزنامه و Near East در سپتامبر ۱۹۲۴.
- 8- Van Bruinssen, op.cit. PP 364 – 400
- ۹- کردها - ترکها - عربها - سیسیل جی ادموندز - ترجمه و ابراهیم یونسی (تهران، روزبهان، ۱۳۶۷) ص ۴۲۱.
- ۱۰- تاریخ هیجده ساله آذربایجان - صص ۷۶۳ - ۷۶۲ و کردها، ترکها، عربها، ص ۴۲۱.
- 11- The Kurds, ARFA, Hassan. (London, Oxford university press, 1968) P50 .
- ۱۲- کیتشی کورد - ب ۲ - ل ۵۹۱ - ۵۹۰.
- ۱۳- تاریخ میسیون امریکایی در ایران، جان الدر - ترجمه و سهیل آذری (بی جا، انتشارات جهان، ۱۳۳۳) صص ۲۴ - ۴.
- ۱۴- اوضاع ایران در جنگ اول یا تاریخ رضائیه - محمد تمدن (تهران، چاپخانه و اسلامیة) صص ۲۰۷ - ۲۰۴.
- ۱۵- تاریخ هیجده ساله آذربایجان - احمد کسروی - ص ۲۰۴.
- ۱۶- تاریخ خوی - مهدی آقاسی - ص ۳۸۷.
- ۱۷- تاریخ هیجده ساله آذربایجان - ص ۷۲۸ و تاریخ خوی - ص ۳۹۰.

۱۸- تاریخ خوی - صص ۳۹۸ - ۳۹۶.

۱۹- اوضاع جنگ ایران در جنگ اول یا تاریخ رضائیه - ص ۲۰۳.

۲۰- تاریخ مختصر احزاب سیاسی ایران - ملک الشعرای بهار - ۲جلد - ج ۱ (تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۱) چاپ چهارم - صص ۲۸۰ - ۲۷۵.

۲۱- تاریخ هیجده ساله آذربایجان - ص ۷۲۷.

۲۲- بررسی و تحقیق درباره شاهپور آذربایجان - دکتر حبیب زاهدی - ص ۲۱.

۲۳- تاریخ خوی - صص ۳۶۹ - ۳۶۸.

۲۴- اوضاع ایران در جنگ اول یا تاریخ رضائیه - ص ۳۱۹.

۲۵- تاریخ خوی - صص ۴۳۰ - ۴۲۹.

۲۶- همان مأخذ - صص ۴۳۲ - ۴۳۱.

۲۷- همان، ص ۴۳۰.

28- Van Bruinessen, op.cit. P 386 .

۲۹- تاریخ هیجده ساله آذربایجان - ص ۸۳۲.

۳۰- اوضاع ایران در جنگ اول یا تاریخ رضائیه / صص ۳۴۱ - ۳۳۹ و تاریخ خوی / صص ۴۳۵ - ۴۳۲.

۳۱- تاریخ هیجده ساله آذربایجان - ۸۳۶.

۳۲- اوضاع ایران در جنگ اول یا تاریخ رضائیه - ص ۳۲۲.

۳۳- اوضاع ایران در جنگ اول یا تاریخ رضائیه - ص ۳۲۳.

۳۴- همان مأخذ - ص ۳۲۵.

۳۵- تاریخ هیجده ساله آذربایجان - ص ۸۳۹.

۳۶- اوضاع ایران در جنگ اول یا تاریخ رضائیه - ص ۳۲۷.

۳۷- بررسی و تحقیق درباره شاهپور آذربایجان - صص ۲۳ و ۲۲.

۳۸- اوضاع ایران در جنگ اول یا تاریخ رضائیه - ص ۳۵۶.

۳۹- تاریخ هیجده ساله آذربایجان - ص ۸۵۵.

۴۰- تاریخ خوی - صص ۴۴۴ - ۴۴۰ و تاریخ هیجده ساله . . . - صص ۸۵۷ - ۸۵۳ و اوضاع ایران در جنگ اول - صص ۳۴۵ - ۳۴۳.

۴۱- تاریخ هیجده ساله . . . - ص ۸۵۷.

۴۲- اوضاع ایران در جنگ اول یا تاریخ رضائیه - ص ۳۴۴.

۴۳- همان مأخذ - ص ۳۴۵.

۴۴- تاریخ هیجده ساله آذربایجان - ص ۸۵۷.

45- ARFA, op.cit. P 58 .

۴۶- شیخ محمد خیابانی، علی آذری (تهران، صفی علیشاه، ۱۳۵۴) چاپ چهارم - صص ۱۳۲ - ۱۳۰.

۴۷- همان مأخذ - صص ۱۵۴ - ۱۵۱.

۴۸- اوضاع ایران در جنگ اول یا تاریخ رضائیه - ص ۳۴۹.

- ۴۹- جنبش ملی کرد - ص ۱۹۵.
- ۵۰- جنبشهای کرد از دیرباز تا کنون - نگارش و اقتباس م. کاردوخ (سوئد Coimen اسکاندیناوی، ۱۹۹۳) ۲ جلد - ج دوم - ص ۱۹۳.
- ۵۱- بر من چه گذشت، مهدی قلی خان هدایت (تهران، برتا، ۱۳۲۳) ص ۳۵.
- ۵۲- خاطرات و خطرات، مهدی قلی خان هدایت (تهران، زوار، ۱۳۶۳) چاپ چهارم - ۲۳۱.
- ۵۳- تاریخ هیجده ساله آذربایجان - ص ۸۹۵.
- ۵۴- سازمان اسناد ملی ایران - ۳۶ - ۱۹۰۹-۲۹۰۰ گزارش ۲۵ میزان ۱۳۳۹ ه.ق.
- ۵۵- اوضاع ایران در جنگ اول یا تاریخ رضائیه - صص ۳۶۳ - ۳۶۰.

به‌ندی سییه‌م:

- ۱- جنبشهای ملی کرد از دیرباز تا کنون - ج ۲ - ص ۱۹۴.
- 2- Van Bruinessen, op.cit. P 384 .
- ۳- سازمان اسناد ملی ایران - سند شماره ۲۷۳ - ۴۲ - ۱۱۶۰۰۱.
- ۴- یادداشت - رفیق حلمی - سیرت‌ش (به‌غدا، مطبعی معارف، ۱۹۵۶) به‌شی یدکه‌م، ل ۲۶۵.
- ۵- جنبش ملی کرد - ص ۶۶.
- 6- Van Bruinessen, op.cit. P 386 .
- 7- ARFA, op.cit. pp 58 - 59 .
- ۸- اوضاع ایران در جنگ اول یا تاریخ رضائیه - صص ۳۷۲ - ۳۶۹.
- ۹- همان مأخذ - همان صفحات.
- ۱۰- درباره و مبارزات کردستان - حمید مؤمنی (تهران، شباهنگ، ۱۳۵۸) ص ۳۳.
- ۱۱- یادداشت‌کانی نه‌حمد تعقی (به‌غدا، سلمان الاعظمی، ۱۹۷۰) ل ۷۵.
- ۱۲- همان سرچاوه، ل ۸۳ و ۸۲.
- ۱۳- همان شوتین.
- ۱۴- همان سرچاوه، ل ۴۶ - ۴۴.
- ۱۵- یادداشت - رفیق حلمی - ب ۳ - ل ۶۵ - ۵۰ و یادداشت‌کانی نه‌حمد تعقی - ل ۶۹.
- ۱۶- جنبش ملی کرد - صص ۶۷ - ۶۶.
- ۱۷- یادداشت رفیق حلمی - به‌رگی دووه‌م - ل ۶۰۵ - ۶۰۴.
- ۱۸- همان سرچاوه - ل ۶۰۴.
- ۱۹- همان سرچاوه - ل ۵۵۹.
- ۲۰- همان سرچاوه - ل ۶۰۰.

۲۱- همان سرچاوه - ل ۵۹۸.

۲۲- جنبش ملی کرد - ص ۶۶.

۲۳- یادداشت‌کاتم - عبدالله احمد رسول پشدری - ل ۳۲ و ۳۱.

۲۴- جنبش ملی کرد - ص ۶۶.

بهنندی چوارهم:

۱- جنبش ملی کرد - ص ۶۶.

۲- اوضاع ایران در جنگ اول یا تاریخ رضائیه - صص ۳۴۸ - ۳۴۶.

۳- همان مأخذ - ص ۳۵۶.

۴- خاطرات مازور ملک زاده - نقل از اوضاع ایران در جنگ اول - صص ۳۷۷ - ۳۷۶.

۵- خاطرات و خطرات - مهدی قلی خان هدایت (عبر السلطنه) - (تهران، زوار، ۱۳۶۳) چاپ چهارم - ص ۳۲۳.

۶- سازمان اسناد ملی ایران - ۲۰۹۵ - ۲۴۰ - سند نمره ۱۵۲۵ به مورخه ۱۳۴۰/۱/۴.

۷- جنبش ملی کرد - صص ۶۷ - ۶۶.

۸- بررسی و تحقیق درباره شاهپور آذربایجان - دکتر حبیب زاهدی - ص ۲۳.

۹- تاریخ مختصر احزاب سیاسی ایران - ۲ جلد - ملک الشعرای بهار - چاپ چهارم - (تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۱) ج ۱ - ص ۱۷۱.

۱۰- کردها - ترکها - عربها - سیسیل جی - ادموندز - ترجمه ابراهیم یونسی (تهران، روزبهان، ۱۳۶۷) ص ۲۴۳.

۱۱- بزووتنه‌وی سیاسی و روشنبیری کورد له کوتایی چمرخی نۆزده‌هه‌مه‌وه هه‌تا ناوه‌یاستی چمرخی بیست، نووسینی رمزی قزاز (سلیمانی، چاپخانه‌ی ژین، ۱۹۷۱) ل ۱۹۷ - ۱۹۵.

۱۲- همان سرچاوه - ل ۱۵۷ - ۱۵۶.

۱۳- همان سرچاوه - ل ۱۵۸.

۱۴- یادداشت رفیق حلمی - ب ۲ - ل ۵۹۸ - ۵۹۷ و کورد له کوتایی ... رمزی قزاز - ل ۱۶۰ - ۱۵۹.

۱۵- یادداشت رفیق حلمی - ب ۲ - ب ۵۹۸ - ۵۹۷.

۱۶- جنبش ملی کرد - کریس کوچرا - ص ۶۷.

۱۷- کیشمی کورد - م.س. لازاریف - ج ۲ - ل ۵۳۴.

۱۸- همان سرچاوه، همان لاپیره.

۱۹- سازمان اسناد ملی - سند شماره ۲۹۰۰۰۱۲۶۸/۲۰.

۲۰- تاریخ هیجده ساله آذربایجان - ص ۸۳۰ - اوضاع ایران در جنگ اول یا تاریخ رضائیه - ص ۳۳۷.

21- Van Bruinessen, op.cit. PP 378 - 379 .

۲۲- تاریخ هیجده ساله آذربایجان - ص ۸۳۰.

۲۳- کیشمی کورد - ب ۱ - ل ۲۲۸.

۱- تاریخ هیجده ساله آذربایجان - ص ۸۵۷.

2- Martin Van Bruinessen, op.cit. P 387 .

۳- سازمان اسناد ملی ایران - ژیل سند شماره ۵۹/۷ - ۲۶۰۰۰.

۴- خاطرات دکتر آسویات خاطرات زندگی پرماجرایی دکتر آسو "چهره و مهلباد" - به قلم عمود قادرزاده (آسو) و توضیح از عمود پدram (زوزان)، (تهران، نشر هور، ۱۳۷۳) ص ۲۵.

۵- جنبش ملی کرد - صص ۶۲ - ۶۱.

۶- همانجا.

۷- اوضاع ایران در جنگ اول یا تاریخ رضانیه - ص ۳۷۳.

۸- خاطرات دکتر آسو - صص ۲۵ و ۲۴.

۹- جنبش ملی کرد - ص ۶۲.

۱۰- تاریخ ارسباران - سرهنگ بابیوردی (تهران، انتشارات کتابخانه و ابن سینا، ۱۳۴۱) ص ۱۴۴.

11- ARFA, op.cit, P60 .

۱۲- یادداشت - رفیق حلمی - ب ۲ - ل ۵۹۸ - ۵۹۷.

۱۳- خاطرات و خطرات - عبدالسلطنة هدایت چاپ چهارم (تهران، زوار، ۱۳۶۳) ص ۳۲۴.

۱۴- تاریخ خوی - ص ۴۵۴.

به‌ندی شه‌شه‌م:

۱- کورد - مینتورسکی - ل ۱۴۱ - ۱۴۰.

۲- گزیده و اسناد سیاسی ایران و عثمانی - ج چهارم - سند شماره ۷۶۶ - صص ۴۲۶ - ۴۲۵.

۳- تاریخ خوی - ص ۳۱۳.

۴- یادداشت‌ها - ب ۱ - ل ۳۲ - ۳۱.

۵- تاریخ هیجده ساله آذربایجان - صص ۸۴۱ - ۸۲۹ - ۸۵۸ - ۸۵۰.

۶- اوضاع ایران در جنگ اول یا تاریخ رضانیه - ص ۳۶۰.

۷- همان جا.

۸- شیخ محمد خیابانی - علی آذری - ص ۲۲۸.

۹- تاریخ خوی - صص ۴۰۴ و ۴۰۳.

۱۰- سازمان اسناد ملی ایران - ژیل سند شماره ۲۰ تا ۷۴/۴۵/۱۸ - ۲۴۰.

۱۱- همان مأخذ - ژیل سند شماره ۷۴/۴۵/۹ - ۷۴۰.

۱۲- همان مأخذ - همان سند - صفحات ۱۰ و ۱۸.

13- Martin Van Bruinessen, op.cit. P 385 .

۱۴- خاطرات من - عبدالله ناهید (افتخار)، به اهتمام احمد قاضی (تهران، بی‌تا، ۱۳۶۳) ص ۷۲.

15- ARFA, op.cit, p 65 .

۱۶- یادداشت - رفیق حلمی - ب ۳- ل ۷۹.

۱۷- جنبش ملی کرد - ص ۶۵.

۱۸- همان مأخذ - صص ۶۶ - ۶۵.

۱۹- همان - ص ۶۵.

۲۰- تاریخ هیجده ساله آذربایجان - ص ۸۳۱.

21- ARFA, op.cit, P65 .

۲۲- تاریخ پنجاه ساله و نیروی زمینی ارتش شاهنشاهی ایران - سپهبد محمد کاظمی، سرهنگ ستاد منوچهر البرز (تهران،

انتشارات نیروی زمینی ارتش ایران، ۱۳۵۵) ص ۶۸.

۲۳- یادداشت‌های ده‌دهم ده‌قی - ل ۴۷ و ۴۶.

۲۴- جنبش ملی کرد - ص ۶۶.

۲۵- اوضاع ایران در جنگ اول یا تاریخ رضائیه - صص ۳۷۲ - ۳۶۹.

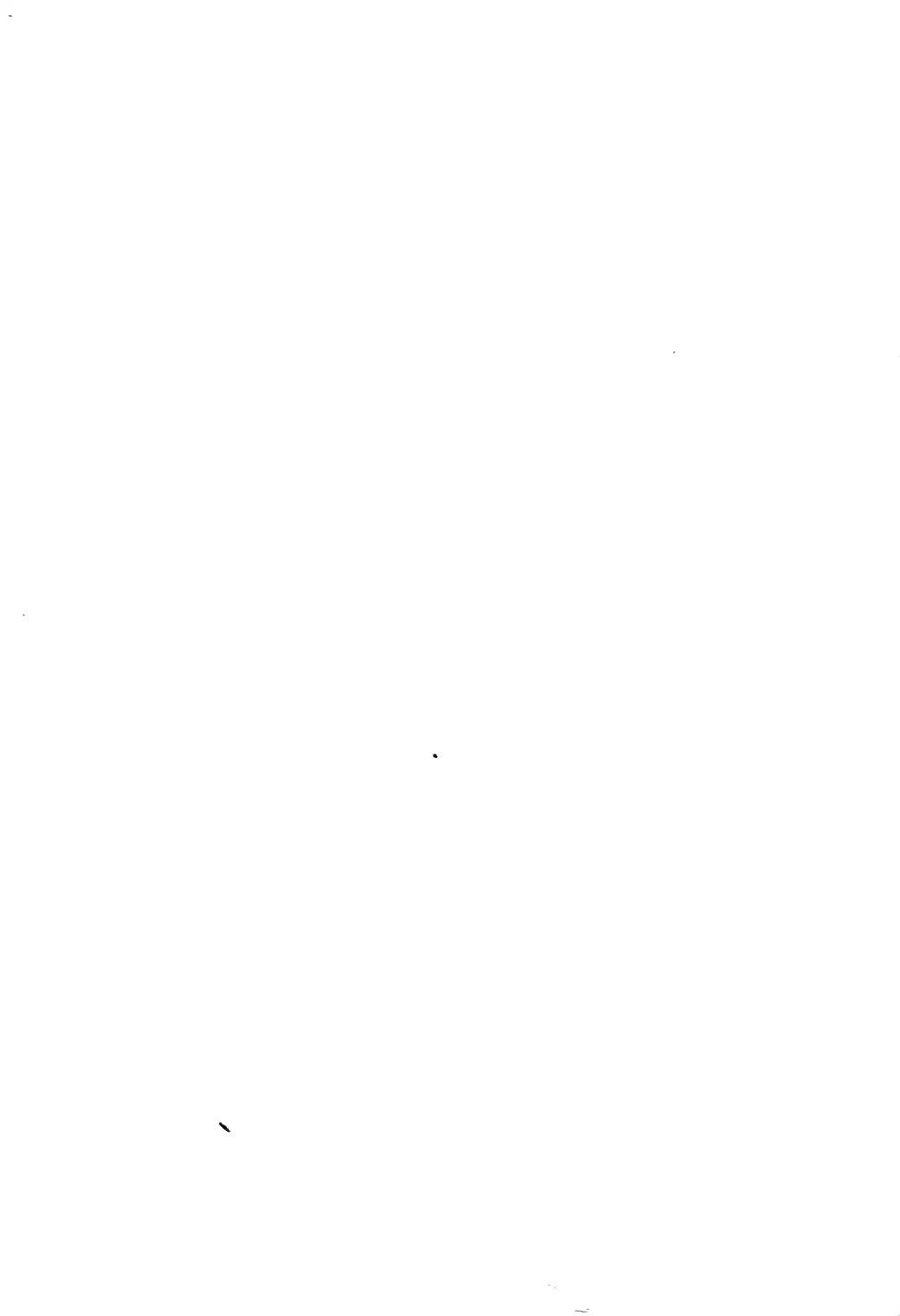
۲۶- درباره و مبارزات کردستان - حمید مؤمنی - ص ۳۳.

۲۷- دیوان سیف القضاة مهابادی - به اهتمام احمد قاضی (بی‌جا، بی‌تا، ۱۳۶۱) ص ۸۱.

بهشی چوارهم

گوردهکان لهسه رده می روزاشادا

دەروازە

لە بەشەکانی پێشتر ھەول درا سێ تاییبەتمەندی بنەڕەتی ناوچە کوردنشینەکانی ئێران، واتە جیاوازی نێوان کوردستانی باکوورو باشوور، وەفاداری ناسیۆنالیستەکانی ئێران و نەبوونی ناسیۆنالیزمی کورد ھەتا کاتی پاشایەتی پەرزەش، باسی لێوە بکری. لاوازی حکوومەتی قاجار ھەتا سەرەدەمی دواي مەشرویتیەت (دەستووری) سەرھەڵدانی ئاراستەگەلی جیاواز و پشتیوانی ھێزە بێگانەکان لەوان لە سەرەدەمی قەیران و لە ماوەی نێوان دەستوورییەت ھەتا کودەتای (۱۲۹۹ ک. ش) ۱۹۲۰ز لە زەمینەکانی ھەلچوونی سەمکۆ بوون. بەلام پەرزەش دواي بەدەست گرتنی دەسەڵات زنجیرە ھەنگاو و چاکسازی بەڕۆڵەت نوێخۆزانەیی وەک گۆڕینی جلوبەرگ، دامەزراندنی سیستەمی وەزیفە (سەربازی بەزۆرەملی)، لا بەردنی حەجەب، نیشەتەجێکردنی بەزۆری عەشیرەتەکان، قەدەغە کردنی بەکارھێنانی زمانی کوردی و لەناو بەردنی دەسەڵاتە ناوچەییەکانی پەپەرەو کرد. ھەموو ئەو ھەنگاوانە ھەلومەرجێکی لە سەرەدەمی پەھلەویدا ھێنایە ئاراوە کە ئاکامی ئەوان وەک چەوساندنەوێ نەتەوايەتی بەرجەستە بوو. ئەو ھەنگاوانە، بوو بەھۆی پارێزگاری کردنی کوردەکان لە کلتووڕو دابونەریت و زمانی خۆیان و ھەروەھا کۆمەڵە نەرمزایەتییکی لە ناو خەڵکدا ساز کرد، کە نموونەیی بەرجەستەیی ئەو، راپەڕینی مەلا خەلیل و عەشیرەتی مەنگوڕ بوون. لەو بەشەدا، ھۆیەکانی بێزاری چینی ناوھەستی شارنشین کورد لە حکوومەتی پەرزەش، دوورکەوتنەوێ کوردەکان لە ناسیۆنالیزمی ئێرانی بۆ یەکەم جارو دروستبوونی زەمینەییەک بۆ گەشەکردنی ناسیۆنالیزمی کوردی لە ناو کوردەکانی ئازەربایجاندا تاوتوێ دەکری.

بەندى يەكەم

**گەرانه‌وه‌ى دەسه‌لاتى حكومه‌تى ناوه‌ندى
بۆ ناوچه كوردن‌شينه‌كان**

ناوچه كوردنشىنه كان له سەردەمى بەرپۆەبەرى رەزا شادا، دووچارى ئالوگۆرگەلىكى زۆر قوول له بواره كانى ئابوورى و سياسيدا بووه، پانتايى و فراوانى ئەم گۆرانكارىيانە له ئاستىدا بوو كه كوردەكانى ئىران بۆ يەكەمجار له دواى رووخانى حكومەتى رەزا شادا، له جياتى نزيكبوونەوه له كۆلتوورى ئىرانى، له هەولتى ناسين و پاراستنى ناسنامە و شوناسى كوردايەتى خۆياندا بوون. هەتا پيش هاتنە سەركارى رېژىمى پەهلەوى، ئاميرى گرینگى پەيوەندى كورد بەدنياى دەرەوه، بەجاوېوشين له ناوخۆى ئىران، بەشى كوردنشىنى ولاتى عوسمانى بوو و پەيوەندى كوردەكان لەهەر دوو ديوى سنوورەوه، لەو رېگايەنى خوارەوه پيكدەهات:

۱- جيئشينيون و پەرتهوازيه ي تايغه و عەشيره تەكان له هەر دوو ديوى سنوور، هەبوونى پەيوەندى خويىنى له نيوان ئەندامانى عەشيره تەكان و كۆچى وەرزيان بەخاكي هەردوو ولاتى ئىران و عوسمانيدا.

۲- پەيوەندى بازرگاني بەهۆى كۆيستانى بوونى ناوچه كە، نەبوونى رېگاي شيا و بۆ كەلك لى وەرگرتن، بى ديسپليني و خەراپەكارى عەشيره تەكان واى كرد بوو (ئەو ناوچانە) رەونەقيكى واى نەبى.

۳- پەيوەندى كۆلتورىيەكان، كه تايبەت بوون بەهاتووچۆى قوتايياني زانستى ئاييني و شاعيرانى كورد له هەردوو ديوى سنووردا بەمەبەستى سوود وەرگرتن له قوتابخانە ئايينيەكان و بنكه زانستىيەكانى شارە كوردىيەكان.

بەدواى رووخانى حكومەتى قاجارى و جيئەوتنى ناوچه كوردنشىنهكان بۆ ژيئر چاوديري راستەوخۆى دەولەتى ناوەندى، له لايەكەوه پەيوەندى لەگەل كوردەكانى ئەو ديوى سنوور له لايەكى ديكە چينيكي خويندەوار پەيدا بوون كه بەپيچەوانەى رۆشنبيره نەريتيەكانى سەردەمى قاجار، ئاسۆگەلىكى فيكرى نوپيان له پيشچاو بوو، پەيدا بوونى ئەم چينه نوپيه له كوردستان هاواكات لەگەل پەرسەندنى نەتەوه گەمى كوردى عيراق و توركيە دابوو. دياردەيهك كه دواجار سەرنجى كوردەكانى ئىرانى بۆ لاى خۆى راکيشاو دواى رووخانى رەزا شا، له نيو لاوانى كورد دا، لايەنگيرى خوين گەرمى زۆرى پەيدا كرد.

له دواى ئەوهى بەشيك له رۆشنبيران و بەشيكى تا رادەيهك زۆر له چيني ناوەندى كورد بەردەوام له رینگى بەرز راگرتنى ناسيۆناليزمى كورد، هەوليان داوه، كه ئەوهش راستىيەكى حاشا هەلنەگرە. بەلام دەبى بزانيان له ئىراندا سەرەراى پشتيوانى هەندىك له كوردەكان لەم دياردەيه،

ههولدان بۆ بههیز کردن و بهرهو پیتشمهوبردنی ئەو (ناسیۆنالیزم) ههچ کات بهراوهی بههیزی و ههولتی کوردهکانی عیراقو تورکیه نهبووه، چونکه له لایهك ناسیۆنالیزمی کورد له ئێراندا، پیتش له ههر شتیک له ویستی کوردهکان بۆ چاکسازی کۆمه‌لایهتی و ئابووری سه‌رچاوهی گرتووه و له لایهکی دیکه نزیککی دوو زمانی کوردی و فارسی، ههروه‌ها به‌شداریکردنی به‌رچاو و حاشا هه‌لنه‌گری کولتووری ئێران و زمان و ئەدهبیاتی فارسی له بنیاتنان و په‌روه‌رده‌کردنی زمان، کولتور و ئەدهبیاتی کوردیدا، هه‌میشه توانیویهتی به‌شتیک له پ‌ۆشنه‌پیران، هه‌نهرمه‌ندان و زانست د‌ۆستانی کورد بۆ لای خۆی راب‌ک‌ێشی و هه‌ر ئەم کاره‌ش تا راده‌یه‌ك پ‌وویه‌پ‌وویه‌وهی توندی ناسیۆنالیزمی کوردی، له‌گه‌ڵ ناسیۆنالیزمی فارسی که‌م کرد‌ۆته‌وه. له‌و به‌شه‌دا هه‌ول دراوه ئەو ه‌ۆکارانهی که وایان کرد‌وه کورده‌کان خ‌ۆیان له هه‌لوم‌رجی نوێ ب‌پ‌وێرن، ده‌ست نیشان ب‌که‌ین و له‌و پ‌ت‌گایه‌وه به‌راورد‌یک له ن‌یوان ش‌پ‌وه و کارایی حکومه‌ته‌کانی قاجار و په‌هله‌ویدا ب‌که‌ین له باب‌ه‌ت پار‌یز‌گاری کردن له یه‌که‌یتی و یه‌که‌پارچه‌یی میلیلی له ئێراندا.

پ‌ت‌ش‌ینه‌ی یه‌که‌م ت‌یکه‌ه‌ل‌چ‌وونی ر‌ه‌زاشا له‌گه‌ل کورده‌کان بۆ ش‌ۆرشی س‌م‌ک‌ۆ ده‌گه‌ر‌یت‌ه‌وه. ئەو له‌و کاتیدا سه‌رداری سوپا و وه‌زیری شه‌ر بوو، له ک‌وژاندنه‌وهی ناگ‌ری ئەم ئازاوه‌یدا، سوود‌یک‌کی راگه‌یاندنی باشی وه‌رگرت، سه‌رداری سپه (فه‌رماند‌ه‌ی سوپا) ده‌یزانی دره‌نگ یا زوو س‌م‌ک‌ۆ ناتوان‌ێ له به‌رابه‌ر ه‌یز‌ی ئەودا به‌ریه‌ره‌کانی ب‌کات و له‌ناوده‌چ‌ هه‌ر ب‌ۆیه ب‌زووتنه‌وه‌که‌ی به ش‌پ‌وه‌یه‌کی گه‌وره به‌رجه‌سته ده‌کرد هه‌تا بتوان‌ێ له د‌وای دام‌ر‌ک‌اندنه‌وهی ئەو ئازاوه‌یه ر‌ه‌زامه‌ندی خه‌لک به‌ده‌ست به‌ی‌نی و ئاب‌ر‌ۆیه‌ک‌یش بۆ خ‌ۆی ساز ب‌کا.

یه‌که‌مین هه‌نگاو بۆ چاره‌سه‌رکردنی ئەم مه‌سه‌له‌یه، ل‌ا‌بردنی والی یاسایی نازه‌ریایان (موسه‌ده‌ق ئەله‌سه‌ل‌ته‌نه) له پ‌ت‌که‌وتی (٢٠ سه‌ره‌تانی ١٣٠١ ک.ش ١٩٢٢ز) ده‌ستی پ‌ت‌کرد و که‌فاله‌تی ئەم ویلایه‌ته درا به‌که‌سایه‌تییه‌کی سه‌ریازی به‌ ناوی سه‌رت‌یب (ئه‌مان‌و‌ل‌لا خان‌ی جه‌انبانی) و توان‌ی له ماوه‌یه‌کی که‌مدا س‌م‌ک‌ۆ ت‌یک ب‌ش‌ک‌ین‌ی. (مه‌له‌ك ئەله‌ش‌وعه‌رای به‌هار)، له باره‌ی ده‌نگدان‌وه‌ی ئەم سه‌ره‌کوته‌ له ک‌ت‌ی‌بی، کورته می‌ژ‌ووی حزبه سیاسییه‌کانی ئێران نووس‌یویه‌تی: "رزگار کردنی چه‌هریق به ش‌پ‌وه‌کی ز‌ۆر چاوه‌ر‌وان نه‌ک‌راو له ول‌ات‌دا ده‌نگ‌ی دایه‌وه که تا ئ‌ی‌ستا ش‌تی ناوا رووی نه‌داوه، فه‌رماند‌ه‌ی سوپا و د‌ۆسته عاق‌له‌کانی که هه‌یج ده‌رفه‌ت و چ‌ر‌که‌یه‌کی کۆمه‌لایه‌تی و هه‌روه‌ها هه‌یج ده‌رفه‌ت‌یک‌کی سوودمه‌ندی سیاسیان به‌ف‌پ‌ۆ نه‌ده‌دا، باش‌ترین و ز‌ۆر‌ترین سوودیان له‌م رووداوه وه‌رگرت و ز‌ۆریه‌ی شاره‌کانی ئێران ته‌ل‌گ‌رافی خ‌ۆشی و پ‌ی‌ر‌ۆزبایی پ‌ی ده‌گه‌یش‌ت و جه‌ژن و شادی ده‌ک‌را." (١)

فرماندهی سوپا، له پەرله‌ماندا، که بهو بۆنمیه‌وه جه‌ژنیکى سازدا بوو، له‌ویدا وتاریکی خوینده‌وه "بیجگه له ته‌گه‌لیکی ئالۆز هیچی دیکه نه‌بوو. به‌کورتی، رزگارکردنی چه‌هریق له پەرله‌ماندا ده‌نگدانه‌وی هه‌بوو، له لایهن نوێنهره جیاوازه‌کان و ته‌نانه‌ت سه‌رۆکی پەرله‌مانیش پێژو قه‌دردانی له وه‌زیری جه‌نگ کرا. (۲)

پاش تی‌کشکانی سم‌کۆ و دالده‌دانی له لایهن عه‌شیره‌ته‌کانی تورکیه و هه‌ندی کاتیش عێراق دا، که وای کرد جوولانه‌وه‌ی له سنووره‌کاندا هه‌بێ، ده‌ولت هه‌ستیاریه‌کی زۆری به‌نسبه‌ت نه‌و و هه‌روه‌ها، سه‌رپێچی عه‌باس خانی سه‌ردار په‌شید په‌یدا کرد. عه‌لی ئه‌سغه‌ر زه‌رگه‌ز، سه‌رکوتی سم‌کۆی چ له پوانگه‌ی ناوخۆ و چ له روانگه‌ی ده‌روه به‌گرینگ ده‌زانی و کاریگه‌ری نه‌وی له پته‌وکردنی پێگه‌ی په‌زا خانی سه‌رداری سوپا و هه‌روه‌ها ویستی نه‌و بۆ ناوه‌ندگه‌رایه‌ی به‌م شیویه‌ لیکداوه‌ته‌وه: "له دواى نهم سه‌رکه‌وته‌ن سه‌ربازیانه‌ی په‌زا خان له دژی پا‌ه‌ریوانی کورد، ته‌واوی ناوچه‌کانی باکوور و باکووری پۆژناوای ئیتران که‌وته‌ن ژێر ده‌سه‌لاتی سه‌ربازی نه‌وه‌وه. سه‌رکه‌وته‌نی له‌شکری په‌زا خان به‌سه‌ر کورده‌کاندا، چ له پوانگه‌ی نی‌وخۆیی و چ له پوانگه‌ی ده‌نگدانه‌وه‌ی له ده‌روه‌دا، سه‌رکه‌وته‌نیکی شایه‌نی سه‌رنج بوو.

گرنگی نه‌وه، ته‌نها له‌م کاره دا نه‌بوو که هه‌ر شیوه شکسته‌تیک له‌م بواره‌دا، ده‌یتوانی به‌ده‌سته‌دانی نازربایجان و کوردستان ته‌واو بێ، به‌لکو له‌م لایه‌نه‌وه گرنگ بوو که ده‌ربری توانای سوپای نوێ بوو له دارشتن و جێبه‌جێکردنی وه‌ها پلان و کرده‌ویه‌کدا. نهم رووداوه که‌سایه‌تی و ده‌سه‌رۆیی ره‌زاخانی تا پاده‌یه‌کی چاوهرپوان نه‌کراو برده‌سه‌ری تی‌کشکانی سمیت‌قۆ (سم‌کۆ) نهم خاله‌ی روون کرده‌وه که به‌رنامه‌ی په‌زا خان بۆ به‌ر‌فراوان کردنی پاسته‌وخۆ و ده‌ست به‌سه‌ر داگرتنی حکومه‌تی تاران به‌ شیویه‌کی هێمن به‌سه‌ر ته‌واوی ناوچه‌کانی ولاتدا شتیکی زۆر مه‌حال نییه، له‌و نی‌وه‌دا خێله نا‌تارامه‌کانی دیکه‌ی باکوور، وه‌ک شایه‌سی‌وانه‌کان و تایفه‌کانی دیکه‌ی نازه‌ری له ترسان چه‌کیان دانا. (۳)

سم‌کۆی تی‌کشکاو له نزیکه‌ی سنوور گیرسابۆوه نه‌وه‌ش مایه‌ی نیگه‌رانی ده‌ولته‌ی ئیتران بوو. نازاوه‌نانه‌وه‌ی (سالار ئه‌له‌ده‌وله‌) به‌ع‌باس خانی سه‌رداری ره‌شید له سالی (۱۳۰۲ ک ش) ۱۹۲۳ز له کوردستانی باشوور و هه‌روه‌ها گه‌رفتی مانه‌وه‌ی سم‌کۆ له نزیکه‌ی سنووری نازه‌ربایجان، هۆگه‌لیک بوون که پێویستی هه‌بوونی ناماده‌ی سه‌ربازی به‌رده‌وام و به‌ر‌فراوانی ده‌ولته‌ی ناوه‌ندی له هه‌موو ناوچه کوردنشینه‌کان پێک ده‌هێنا.

له سالی ۱۳۰۲ ك.ش ۱۹۲۳ز عه‌شیره‌ته‌كاني گولباغي، مەندومی، هەورامی، جاف و ئەوانی دیکە بۆ پشتیوانی کردن له شازاده (سالار ئەلدەولە)و لەژێر پێبەری سەردار رەشید و مەحمود خانی دزلی و مەحمود خانی کانی سانان، دەستیان بە شۆرش کرد. له بەشی پێششودا گوتمان که سەمکۆ تەنیا بۆ بە‌ده‌ست هێنانی دەسه‌لاتێکی ناوچه‌یی له‌گەڵ دە‌ولەتی ناوە‌ندیدا تووشی شەڕ بوو، ئە‌گینا ئە‌وه‌ی وە‌ک جیا‌خو‌ازی سەر‌ۆکی عە‌شیره‌تی شە‌کاک با‌س دە‌ک‌ری، زۆ‌تر پە‌ی‌وه‌ندی هە‌یه‌ به‌ پ‌روپا‌گە‌ندە‌ی نە‌تە‌وه‌پەرە‌ره‌ کانی عێ‌راق و تورکیه‌ و هە‌روه‌ها پ‌ۆ‌لی گومان‌ا‌وی بە‌ری‌تانیا و تورکیه‌ی کە‌م‌الی. کاری‌گە‌ری عە‌شیره‌ته‌ کانی کوردستانی باش‌و‌وریش لە‌وکاته‌دا، هان‌ده‌ری‌کی وێ‌ک‌چ‌و‌وی له‌گە‌ڵ بز‌و‌وتنه‌وه‌ کە‌ی سە‌مکۆ هە‌بوو، له‌ لایه‌ کە‌وه ئە‌وان پ‌ه‌وتی نا‌وه‌ند‌گه‌رای پ‌و‌وه‌و پ‌ێ‌شی دە‌ولە‌تیان هە‌ست پ‌ێ‌ده‌ کردو ئە‌ویان به‌ بە‌ریه‌ستی ئۆ‌تۆ‌نۆ‌مییه‌ نە‌ری‌تییه‌ کە‌ی خۆ‌یان دە‌زانی و له‌ لایه‌ کی دیکە‌وه هان‌دانی یێ‌گانه‌ کان و بە‌تاییه‌ تیش بە‌ری‌تانیا‌ش، وای دە‌کرد ئە‌وان له‌ بە‌ران‌بەر دە‌ولە‌تی نا‌وه‌ندیدا راب‌وه‌ست.

دانە‌ری می‌ژ‌و‌وی مە‌رد‌وخ، با‌وه‌ری وایه‌ که‌ د‌ژایه‌تی نێ‌وان (سە‌ید زی‌ئه‌دین تە‌با تە‌بابی) و رە‌زا خان هۆ‌ی راپ‌ه‌ری‌نی سە‌ردار رە‌شید بو‌وه. ئە‌و لە‌م باره‌یه‌وه‌ دە‌نو‌سی "له‌ د‌وای ئە‌وه‌ی که‌ (سە‌ید زی‌ئه‌دین) هە‌ستی به‌ مە‌ترسی کرد له‌ لایە‌ن رە‌زا خان‌ه‌وه‌" هەر به‌ ز‌و‌ویی سە‌ردار رە‌شیدی نازاد کرد که ئە‌وکات له‌ تاران زین‌دانی بوو و به‌ یا‌وه‌ری میرزا عە‌لی مە‌مه‌د خان له‌ ئە‌ندامانی وە‌زاره‌تی نا‌وخۆ ناردی‌یه‌ نا‌و عە‌شیره‌ته‌ کانی هە‌ورامان و له‌ د‌وای سە‌ره‌ه‌ڵ‌دانی شۆ‌رش، کۆ‌نسولی بە‌ری‌تانیا له‌ کر‌ما‌شان به‌ نا‌وی مستەر کا‌ون بۆ ما‌وه‌یه‌ک ئارامی کرده‌وه، هە‌تا ئە‌وه‌ی که‌ دوو سالی دواتر دە‌ستی به‌ شۆ‌رش کرده‌وه‌و ئە‌و جا‌ره‌یان بۆ عێ‌راق هە‌لات.⁽⁴⁾

ئە‌و راپ‌ه‌ری‌نه‌ به‌ خێ‌رای سە‌ر‌ک‌وت‌ک‌را‌و، دە‌ولە‌ت ت‌وانی جا‌ری‌کی دیکە‌ ئارامی بۆ نا‌و‌چه‌که‌ ب‌گه‌ر‌پ‌ێ‌نێ‌ته‌وه‌، بە‌لام دەر‌ک‌ه‌وت که‌ عە‌شیره‌ته‌ نیشته‌جێ‌یه‌ کانی سەر سنوور، بە‌کە‌ل‌گ وەر‌گرتن و د‌ل‌نیا بوون له‌ ئی‌م‌کانی پە‌نا‌ه‌نده‌یی لە‌ود‌ی‌وی سنوور، هە‌موو کات ناماده‌نه‌ نا‌و‌چه‌که‌ تووشی نا‌ژ‌ا‌وه‌ ب‌کە‌ن و له‌ ها‌و‌کا‌ری‌کردن له‌گە‌ڵ بە‌ری‌تانیا‌ش هێ‌چ تر‌سێ‌کیان نی‌یه‌. چە‌ند سال دواتر، واته‌ له‌ سالی (۱۳۰۵ ك.ش) ۱۹۲۶ز نا‌گری شۆ‌رشێ‌کی نو‌ی له‌ کوردستان هە‌ل‌گ‌یر‌سا‌و ئە‌و جا‌ره‌ش بە‌ری‌تانیا له‌ هە‌ل‌گ‌یر‌ساندنی ئە‌و نا‌گ‌ره‌ دا، رۆ‌لی سە‌ره‌کی گێ‌را. هە‌موو پ‌ێ‌گه‌ سە‌ربازیه‌کان، نا‌ه‌ندی ژان‌دار‌مە‌ری هێ‌زه‌ سە‌ربازیه‌کان، هەر له‌ سنووری تورکیه‌وه‌ هە‌تا کر‌ما‌شان کە‌وتنه‌ بە‌ر شال‌ا‌وی عە‌شیره‌ته‌کان و شاره‌ کانی سە‌رده‌شت و مە‌ها‌باد و مە‌ری‌وان به‌ شێ‌وه‌یه‌کی جیدی کە‌وتنه‌ بە‌ر مە‌ترسی. جیا له‌ عە‌شیره‌ته‌ ئێ‌رانییه‌کان، پ‌ش‌ده‌رییه‌ کانی عێ‌راقیش یار‌مه‌تییه‌کی بە‌با‌یه‌خ‌یان

پیشکش به سالار نهلدوله کرد. بهلام نامانجی بهریتانیا له ناوه لاکردنی دهستی (سالار نهلدوله) چی بو؟ دانمری میژووی په یوهندی سیاسی نیران و نینگلیز، به پشتمه ستن به بهلگه نامه کانی وهزارهتی دهره وه، وهزارهتی موسستمهراتی بهریتانیا، نیشان ددهات که دیبلومات و کار به دهسته کانی نینگلیزی له عیراقد، به تمواوی ناگاداری کاره کانی شازادهی قاجار بوون، بهلام هوالی تاییهت بهم پروداوهیان نهونده درهنگ به دهولهتی نیران پاگیانند که (سالار نهلدوله) دهرهتی تمواوی به دهست هیئا بۆ پیک هیئانی یهکیه تییه کی عه شیرهتی و تمیارکردنی جهنگاوه رانی کورد به چه که پیشکه وتوه کانی بهریتانیا، بهو شیوهی که بۆ خوی دهیه ویست.^(۵)

(حه سن نه رفه ع) یش به کورتی ناماژهی به هاوکاری نیوان بهریتانیایه کان و (سالار نهلدوله) کردوه و ده نووسی، کاتیک شازادهی قاجار له سنور تیده پیری و هاتنه نیو خاکی نیران، یه کیک له نه فسه رانی پاسه وانی بهریتانیا نهوی بینی، بهلام چونکه فرمانی گرتنی ناوبراوی پی نه بوو، تنیا به غدای لهو کاره ناگادار کرده و، هم دواکه وتنه بووه هوی نهوی که (سالار نهلدوله)، له گه ل سه رۆکه کانی کورد بکه ویته وتووژه وه و پیوستیه کانی شوپش ناماده بکا.^(۶)

زه رگهر پییویه، هه لچوونی کورده کان ده توانی به هوی گوشاری بهریتانیا دابندری بۆ سمر دهولهتی نیران، چونکه له وکاتدا، په زاشا. گرینگی به داواکاریه زوره کانی بهریتانیا له بابهت چاره سهرکردنی مه سه له هه لپه سیژدراوه کانی نیوان دوو ولات نه دا بوو. گرینگترین مه سه له کان نه وانه بوون:

۱- گهراندنه وی یارمه تییه داراییه کان که حکومتی نیران له ماوهی ساله کانی ۱۹۱۶ تا نوکتی مری ۱۹۲۰، له بالیوزخانهی بهریتانیای وهرگرتبوو.

۲- کاریاری شیخی محمه ره (خورپه م شار).

۳- داننان به عیراق.

۴- ریگه دان به فرینی هیللی ناسمانی بهریتانیا له سهرووی پانتایی نیران^(۷)

نهو پروداوه جاریکی دیکه دهریغت بهریتانیا به چ ناسانیه که ده توانی که لک له عه شیرهت کورده کان وهرگری له دژی حکومتی نیران و نهوان له کاتیکی گونجاودا وه ک کاتیک بۆ به دهسته نیانی بهرزه وه ندیه نامه شرووع و ناره واکانی خوی و به تالانردنی سه رچاوه کانی نیران و

ولآتانی ناوچه که به کار بهیښی. کاتی نهوه هاتبوو که ریځگایه که بۆ چاره سمری گرفتی عه شیرته کان بدوژرتیه وه. پیوستی نه غامدانی نهو کاره کاتیک ههست پیکرا، که سمکۆش دواي چهند سال بڼ دهنگی له کوردستانی باکوور، دهستی به جوولان کردو هاوکات له گهڻ کورده کانی باشوور له کوتایی به هاری سالی (۱۳۰۵ ک. ش) ۱۹۲۶ز ههولتی دا به یارمتهی عه شیرته کانی به گزاده و همرکی شاری سه لماس داگیر بکات، به لām به هۆی بهرگری سوپا ناچار بوو پاشه کشه بکات. هاوکات بوونی هه لچونی سمکۆ سهرپیچی عه شیرته کانی کوردستانی باشوور (کوردستانی نهرده لان) به مانای نهوه نه بوو سهرۆکی عه شیرته تی شکاک توانیویه تی، یه کیتییه کی عه شیرهی نوئ پینکبهیښی، یان نهوه یه پیه وهندی یه که له نیوان نهو و کورده کانی باشوور پینک هاتوه. فان برویه سنس له وتاری "هۆزه کورده کان و شوړشی سمکۆ" بانگه شهی نهوه ده کا که سمکۆ له ساله کانی به هیژی و بهر سه ندنی راپه رینه کهیدا "له مهریوان و هه ورامان گاریگه ری و ده سترۆیی هه بووه ته نانه ت هۆزه کانی ناوچه کانی باشووریش وه که لوړستان ناماده ی پشتیوانی کردن له راپه رینی نهو بوونه". (۸)

هه ر چهنده به لگه یه کی قایم و پتهو بۆ چه سپاندنی نهو ئیدعایه له ده ستدا نییه و به لگه کان نهوه ناسه لپینن، به لām نه گه ر وای دابنپین که نهو شته راسته، ناتوانین بپین له سالی ۱۳۰۵ ک ۱۹۲۶ز وها پیه وهندییه که هه بووه له بیرمان نه چیت رپیه ری جوولانه وهی کورده کانی باشوور له وکاتیدا (سالار ته لده وهله) بووه نه که سمکۆ. حه سن نه رفه ع که له سهر کو تکردنی کورده کانی باشووردا به شدار بووه بڼ نهوه ی به ته وای ناماژه به رۆلی به ریتانیا لهو رووداوه دا بکات، پیه وهندی سمکۆ له گهڻ سهرۆکه کانی هه ورامان و مهریوان ره ت ده کاته مه وه ئیدعا ده کا "نهو روودا وگه له گرینگه ی (سالی ۱۳۰۵ ک. ش ۱۹۲۶ز) له کوردستانی باشووردا روویدا، هیچ پیه وهندییه کی به هه وهله کانی سمکۆ له سالی (۱۹۲۶ز) له نازه ریا میاندا نه داوه، چونکه که سی که له هه وهله کانی سالانی پینشودا به چاکی ناسرا بوو، به لām ناماده نه بوونی نهو له شانۆی رووداوه کاندا، هه ر له سهره تای شه ری یه که مه وه، تا راده یه که یادی نهوی له بیر بر دبووه، جاریکی دیکه له شانۆی رووداوه کاندا ده رکه وته وه. نهو پیا وهش (سالار ته لده وهله) ی قاجار بوو، هاو په یمانانی نهو سهرۆکه کوردانه بوون که به هۆی ژن و ژنخوازییه کانه وه پیه وهندیان پهیدا کرد بوو". (۹)

ناشکرایه سهرپیچی عه شیرته کورده کان به ته واهوته ی به فیتی به ریتانیا و به هۆی یارمه تییه کانی وهزاره تی ده ره وه و وهزاره تی موسته به عصره راتی نهو ولآته وه دهستی پینکرد بوو، له ناکامیشدا هه ر به هۆی ده ست و پیه وهندییه کانی نه وانه وه کوتایی پینهات. خا لیک ی جیگای سهرنج له بهاری

سەرىپچى عەشیرەتەكانى كوردستانى باشوور ئەۋەيە، كە ئەۋانیش ۋەك سىمكۆ بۆ پارىزگارى كردن لە ئۆتۆنۆمى نەرىتى خۆيان لە چوارچىۋە پانتاى دەستپۇى خۆيان ھەوليان دەۋا لەبەنرەتدا ھىچ ھاندانىكى سىياسى يان نامانچ و ويستگەلىكى ديارىكراو كە پەيوەندى بەناسيۆنالىزمى كوردەۋە ھەبى لە كاركەرو ھەلسوكەوتى ئەۋاندا بەرچاۋ نەدەكەوت: بە شىۋەيەكى گشتى دەۋلەتى بەرىتانيا بە سەرىقدان لە ويستى كوردەكان بوو كە ئەۋانى بۆ دۆايەتى كردن بە دۆى دەۋلەتى ناۋەندى ھان دەدا.

ليرەۋە كە ھىشتا زەمىنەيەكى گونجاۋ بۆ پەيداۋونى ناسيۆنالىزمى كوردى لە ئىراندا نەپرەخسابوو، رووداۋگەلى بەۋشيوە تەنيا دەبى بىرئەتە پال پىلان و سىياسەتە گوماناۋىيەكانى بەرىتانياۋ بە پىچەۋانەى بۆچونى مېژوونووسى رووسى، ئا.س. مىلىكوف، ناتۋانرئ جولېنەرى سەركەكى ئەم شىۋە پاپەرىننە بە بەرگى لە سەرىخۆى كوردستان و ھەولدان بۆ دامەزراندنى دەۋلەتلىكى سەرىخۆى كوردى دابىنئىن، چونكە گەر بەرەستى ۋەھا جولېنەرىك ھەبۋوبى، بېگومان دەۋايە خاۋەن زەۋىيە گەۋرەكان، پىۋانى ئايىنى و چىنى ناۋەندى شارنشىن لەم ھەنگاۋانەدا بەشاريان كەربايە و رۆلىكىيان نواندبايە، بەلام دەبىنن كەۋاى لئى نەھات و شۆپشە كاتىيەكانى لەم شىۋەيە جيا لە ژيانى سىياسى كۆمەلگەى كوردى بوون و دياردەگەلىكى تەۋاۋ عەشیرەى و بەرتەسك و لە چوارچىۋەى ناۋچەيەكى ديارىكراۋا مانەۋە. ئا.س. مىلىكوف ھەولئى داۋە، رۆلى بەرىتانيا لە كارۋبارى سىياسى كوردەكانى باشوور بە شىۋەيەكى لاۋەكى نىشان بدات و ھەر بۆيە مەسەلەكە بەۋشيوە شۆڧە و شى دەكاتەۋە: "خەبات لە بەشە كۆستانىيەكان، لەۋ نىۋەشدا كوردستان دژۋار بوو، لەۋى زۆرەى عەشیرەتەكان يەكيان گەرتبۋو، خەباتىك كە لە كۆتايى سالى (۱۹۲۱) ۋە لەگەل ئەۋانە دەستى پىكرد بوو، بەسەركەۋتنى ھەر جارە لايمنىك ھەتا سالى (۱۹۲۵) دىژۋەى كېشا. ھۆى دژۋارى "مەل پىكەچكەردنى" كوردستان ئەۋە بوو، كە كوردەكان لە كاتى شەپكردن لە دۆى سوپاى دەۋلەتى ناۋەندى، ھەروەھا بەرگريان لە سەرىخۆى مىللى خۆشيان دەكرد... لە سالى (۱۹۲۱) لە كوردستاندا، دووبارە پاپەرىن دەستى پىكردەۋە، ناسيۆنالىستەكان كە لە عىراق و تۈركىيە ھاتبۋون و ھەروەھا شازادە (سالار ئەلدەۋلە)، كەسايەتى. كۆنەپەرستى بەناۋبانگ، سەركەردايەتى ئەۋ شۆپشەيان دەكرد. ئىمپەريزمەكانى بەرىتانيا كە ھەوليان دەدا جياۋگى زياتر لە پەزا شا ۋەرىگەن ھەولئى بەرفراۋانى ئەۋ شۆپشەيان دەدا، ھەر دۋاى ئەۋەى كە پىكەھاتن لە نىۋان رېبەرانى شۆپشەكە و دەۋلەت ئەنجام درا، بەرىتانيا دەستى لە يارمەتيدانى ئەۋ كوردانە ھەلگەرت كە پىشتەر دەستيان بەخەبات كرد بوو" (۱۰)

بەپێچەوانەی بانگەشەیی ملیکۆف، شۆرش کۆردەکان تەنیا بە پشت بەستن بە چەك و ھەروەھا لە پاش پێکەوتنامەی نێوان ئێران و بەریتانیا کۆتایی پێتھات و وردە وردە بابەتگەلی تاییبەت بەگەڕاندنەوە قەرزە ھەلپەسێراوەکانی ئێران بۆ بەریتانیا، لە ماوەی شەڕی یەکەم و دانێتێن بە عێراق و مەسەلەی تاییبەت بە کاروباری خوڕەمشار (عمرە) و شیخ خەزەل کۆتایی پێتھات و بەرژەوندی بەریتانیا لەو بارەییە بە تەواوەتی داڕێژرا. ^(۱۱) لە سالی (۱۳۰۸ ک. ش) ۱۹۲۹ز دا مەحمود خانی دزلی سەرلەنۆی شەڕی دەوڵەتی ڕاگەیاند، بەلام ئەو جاریان سەریچۆی ئەو، ھیچ پەییوەندی بە دەوڵەتە بیانییەکان نەبوو و تەنیا بەرگرییەك بوو لەبەرانبەر بەرنامەکانی دامالینی چەك و جێگیرکردنی پێگە سەربازی و ئیدارییەکانی دەوڵەتی ناوەندی لە ناوچەکانی ھەوراماندا. ھەسەن نەرفەح کە لەم تێکھەڵچووناندا بەشداری کردووە، بەم شێوەیە باس لە ھۆیەکانی ھاندان و ویستی سەرەکی خانی ھەورامان دەکا: "ھێزی (۲۵۰۰) کەسی دەوڵەتی ناوەندی لە ناوچە بەرزە کۆیستانییەکان دەستی بەپیشەری کردو پاش چەند تێکھەڵچوونیکی لاوەکی، لە ناکامدا توانی دەست بەسەر مەریوان دا بگرێت... جیا لە تێکھەڵچوونیکی کورت کە لە نزیکی زراب روویداو منیش تێیدا بەشداریبوم، پیشەری ئێمە کەم تا زۆر بۆ تێکھەڵچوون و خوێن پێژی بوو، ئەم شەڕانە لەگەڵ ئەو پێکدادانە لەگەڵ سەمکۆ و کۆردەکانی نازەریاچان رووی داو بوو یان لەگەڵ ڕاپەرینی سالانی (۱۹۲۵، ۱۹۳۰) یان (۱۹۳۷)، ھیچ وێکچوونیکی نەبوو، چونکە لێرەدا کۆردەکان بۆ ئۆتۆنۆمی یان سەربەخۆیی شەڕیان نەدەکرد، بەلکو ناماچیان پارێزگاری کردن لە دەسلەلات و دەستڕۆیی ناوخرۆیی خۆیان بوو" ^(۱۲) بەو شێوەیە ھەستیاریبوونی ھەلکەوت و پێگەیی سیاسی ناوچە سنوورییەکانی کوردستان، ناسانی سوود وەرگرانی کۆلۆنیالیزمی بەریتانیا لە سەرۆک عەشیرەتەکان، ھەروەك نامێرێك لە دژی دەوڵەتی ناوەندی ئێران، ڕاوستان و بەرگریکردنی عەشیرەتەکان لەبەرانبەر جێگیرکردنی ئیدارە و ناوەندە سەربازییەکان و ھەروەھا زەرۆرەتی چەك دامالینی جەنگاوەرانی کورد، سەرفەیی حکومەتی پەھلەوی بۆ ئەم راستییە ڕاکیشا، کە ئەو ناوچە زیان ھەلگرە، ناوەندیکی ھەمیشەیی و ماتەوزە (بالقو)ی قەیرانە و دەبێ ھەرچی زووتر ئەو لە ناو بچێت و پێش بەھۆکارگەلی قەیران بگرێت. بێگومان گەشەکردنی ناسیۆنالیزمی کورد لە تورکیە و عێراقیش، پەرەیان بەم نیگەرانیانە دەدا و سێ شۆرش گەورە کۆردەکانی تورکیە، پەیدا بوونی رێکخراوی خۆییون و ڕاپەرینی شیخ مەحمودی بەرزەیی لەوانە بوو کۆردەکان بھاتە ژێر کاریگەری خۆی. حکومەتی پەزا شا بۆ چارەسەرکردنی ئەم مەسەلەیە، چەند رێگەچارە و تەگبیریکی کرد کە گرینگترینیان ئەوانەن.

۱- پيشگرتن له تپپه پوون و هاتوچوۍ عه شيره ته كورده كانى ئيرانى و نائيرانى همدوو ديوى سنوور.

۲- ناردنى يه كه كانى گهشت و گهړان بو ناوچه سنوور ييه كان، دانانى بنكه گه ليك بو هيزه كانى سويا له شاره كورد نشينه كان، جينگير كورنى پاسگاو شوينى ژانده رمه كان يان هيزى ئاسايش (ته منيه) له ده ورويه رى پيگا سه ره كييه كان.

۳- چه دامالينى عه شيره ته كان به شيويه كى بهر فراوان.

۴- به زور نيشته جينگير كورنى عه شيره ته كان و دوور خستنه وى ئو تايفانه ي له بهرانبهر ئو بهرنامه ندا بهر گريان ده كرد. پيوستى به پراكتيك كورنى ئو زهروره تانه كه له روانگه ي داين كورنى ئاسايشى ميللى گرينگى حاشا هه لته گرى هه بوو، بووه هوۍ ئو وه ي يه كه مين نيشانه كانى ناماده بوونى حكومته ي ناوهندى له كوردستاندا، به هاتنى هيزه سهرياز ييه كان و همروها نه مانى بوون ياده نه ريتيه كانى ده سلا ت و اتا پيدا بكات و خه لكى كورد له سه ره تاوه روويه رووى سياسه تى مستى ئاسنينى رهزا شا بوونه وه.

له دواى ئويه راسيوني سهركه وتوانه ي سوپاى شاهه نشاهى، ئيداره ده ولته تيه كان ورده ورده له كوردستاندا، دامه زران و ياساى سهريازى به زورى هاته قوناغى جيبه جينگير دن و پهيوه ندى نزيكى كار به ده ستانى رژيمى په هله وى له گه ل خه لكى كورد ده ستى پينگيرد. خالى گرينگ ليته دايه هه موو خه لكى كورد له سه ره تادا، دژى ئه م گوړانكار ييانه نه بوون، به لام شيوه ي نارپكى و به هه لى جيبه جى كورنى نه وان و توند وتيژى له راده به دهر و شيوه ي هه لسوكه وت و په فتارى نامرؤفانه ي بهر پيوه بهراني جيبه جى كه رى ئه م بهرنامه بوو كه به دريژايى حكومته ي رهزا شا، شه پوليك نه فرت و بيژارى له بهرانبهر ده ولته تى ناوهندى له نيوان كورده كاندا دروست كرد، ته گينا نه وان هيج جوړه تاره زاييه تيه كيان له گه ل ده قى بهرنامه كاندا نه بوو.

پهندی دوووم

ههوله کانی رژیمی په هله وی
له ناوچه کوردنشینه کاند

چەك كوردنى عەشیرەتەكان

ئىيران لە سەردەمى قاجاردا تەشكىلاتىكى پىكىرپىكى سەربازى نەبوو ھەروەھا سوپايەكى بەدىسپلین و كلاسسىكى بەپىوانەكانى دىيائى ئەو كاتى لەدەستدا نەبوو، زۆرىيە كات خىلە چەكدارەكان لەكاتى شەردا ئەم كەموكورتىيەيان پى دەكرەدەو. بوونى خىلە و عەشیرەتەكان لە روانگەى دەولەتى قاجاردا، گرنگىيەكى زۆرى ھەبوو، بەتايبەتى ئەو عەشیرەتانەى لە ناوچە سنوورىيەكاندا نىشتەجى بوون، لەبەر ئەو پۆلەى كە لە پاراستنى سنوورى ولات دەياننواند، زياتر جىنگاى سەرنج بوون. پۆلى خىلەكان، بەتايبەتى لە جەريانى شۆرشى مەشروتييەت، شەرى ناوخۆيەكانى سەرجاوە گرتوو لەو (شۆرشە)، و شەرى يەكەمى جىھانى و سالاھەكانى بىتسەروبەرى سياسى و كۆمەلایەتى لە پابردوو زياتر دياربوو، پانتايى بايەخى سياسى ئەم بەشە لە دانىشتوانى ئىران گەيشتە پادەيەك كە سەرزكى عەشیرەتە كوردى، بەختيارى، قشقاى و عەربەكان لە ناوچەكانى باكورى پۆژئاواو باشورى ولات كەوتنە سەنتەرى بزووتنەو جياخاوەكان. ھەندىك لەوان وەكو سەكۆ، شەيخ خەزەدل و سەمرانى بەختيارى پەيوەندى پتەوبىيان لەگەڵ دەسلالتى بىنگانەكان دامەزراند، بە شىوہەيكە كە پىنگە و دەسلالتخاوەزى دەولەتى ناوھەندى لەژىر كارىگەرى روو لە زىادى دەسلالتى خىلەكان بەتوندى بەرھە كرى پۆشت.

دانەرى (مىژوووى پەيوەندى ئىران و ئىنگلىز) لە سەردەمى پەزا شادا لە بارەى ژيانى (دەرووخوازانەى) عەشیرەتەكان و ئەو زيانەى كە ئەم ھالەتە بەيەكپارچەيى مىللى ئىرانى دەگەياند و ھەروەھا سوودوھەرگرتنى ھىزە بىنگانەكان لە خودموختارى نەرىتى عەشیرەتەكان دەنووسىت: "ھەتا سالاھەكانى دەيە (١٩٣٠) ئەو ناوچانەى (توركومەن سەھرا، كوردستان، لورستان و فارس) بەدژوارى نىشانەكانى بوونى ناسىۆنالىزمىيان پىك دەھىنا، ھەروەھا يەكپارچەيى ئىترانىش تا پادەيەكى زۆر تا ئەو كات واتايەكى سياسى ھەبوو، بەلام وردە وردە دەسلالتى خىلەكان زىاد بوو. كۆنترۆل كوردنيان جارىھەجار دژوارتر دەبوو، گرىنگەرىن ھۆكارىن كە كارىگەرى ھەبوو لەسەر پەيوەندى دەرەوى ئىران خودموختارى سەرزك خىلەكان بوو كە ئەوانى بەنىسبەت دەستپۆيى بىنگانەكان نامادە دەكرد. ھەندىك لە ناوچە خىلەكەيەكانى وەك كوردستان و (توركومەن سەھرا) و بۆلجستان بوونە ناوھەندى پىلان دانانى سياسى و سىخوڤى ھەوالگەرى بەرىتانيا، پروسىيە، ھەندىك جارىش ئەلمانىا".^(١)

لەم نێواندا کوردستان، بەدەرپرینێکی دیكە ناوچە کوردنیشینەکانی ئازەربایجان، بەهۆی
 ھەلومەرجی (سەرچاوە گرتو) لە شۆڕشی مەشرووتە، شەڕە ناوڤۆشیەکان، ھاتنی سوپای ڕووسیای
 سەربێنچی سەمکۆ خاوەن ھەلکەوتتکی تاییەت بوو. بێشک دەستەبەرکردنی ئاسایش یەکیكێک لە
 سەرەکترین کارەکانی حکوومەتی پەھلەوی پێکدەھێنا.

یەكەمین کاری ڕەزاشا بۆ تێکدانی دەسەڵاتە لۆکالیەکان دەبۆایە بە چەککردنی عەشیرەتەکان دەستی
 پێ کردبایە. کاریك کە پێویستی نەبەمادانی زیاتر لە ھەر کاتیکی تر ھەست پێ دەکرا و نامانگیش
 لەناوبردنی توانای شەڕکردنی سەرۆکە خودمختارەکان و ھەزاران شەڕکەری ژێر دەسەڵاتیان،
 داڕێژکردنی کەشوەھوایەکی ھێمن بۆ پێشکەوتنی بازەرگانی و دەستەبەرکردنی ئاسایشی ڕێگا
 بازەرگانییەکان و جێبەجێکردنی بەرنامە و گۆڕانکارییەکانی جێی سەرغی ڕۆژمی نوێ و لابردنی
 بەرەست بوو لەسەر رێی جێگیرکردنی دامەزراوە نێداری و نێزامییەکان. لێرەدا خاڵێک جێگای
 سەرغە کە پشت گۆتخستنی ئەو خالە ناتەواوی لە داوھری کردندا پێک دێنی سەبارەت بەروانگی
 کوردەکان بەرانبەر کارەکانی ڕۆژمی پەھلەوی، نەویش نەوێیە کە ھەموو کوردەکان بەبێ جیاکردنەو
 (ھیچ خێلەکییەک لەدژی چەککردنی عەشیرەتەکان نەبوون، تەنانت و ھەرزەر نیشتەجێیەکان،
 شارنشینەکان و بەتاییەت بازەرگانیەکان و ھەلبەت خانەدان و زویدارە شارنشینەکان لەگەڵ نەم
 کارەدا بوون.

بۆ نمونە (یەحیا سادق وەزیری) لە بارە ی ھەلسۆکەوتی خەلکی سنە لە سیاسەتی چەککردنی
 عەشیرەتەکان بەم شێوەیە بیروپای خۆی دەردەبێژی "بەرنامەی چەککردنی لەگەڵ پێشوازی خەلکی
 سنە بەتاییەت، بازاری و بازەرگانی ڕووبەرپووبووە، چونکە پێش ئەو خەلک بوو بوونە قوربانی
 دەستدریزی و تالانکاری عەشیرەتەکانی مەندومی، گۆلباغی، جاف، ھۆنی... ھتد. جێبەجێکردنی
 نەم بەرنامەیە موژدە ی گەشی ئابووری و چەسپاندنی ئاسایشی لە کاروباری کۆمەڵایەتی و ئابووری
 دەدا. ھەر لەبەر ئەمە بوو کە خەلک ڕووی خۆشیان بەم بەرنامەیە نیشان دا"^(١)

(شیخ محەممەدی مەردۆخ)یش پاش باسکردنی تەواوی باروودۆخی ویلايەتی کوردستان لە
 سالەکانی دوا ی شەری جیھانی یەكەم، باس لە نەبوونی ئاسایش بەشیوەیەکی بەریلاو و رێگری
 و گوشاری لەراوە بەدەری خێل و عەشیرەتەکان لەسەر رەعیەتەکان و شارنشینەکان دەکات و
 دەنووسێت: "کۆتایی نەم قۆناغە کە ئەو بەسەر دەمی "بێسەر و بەری عەشایری" ناوی دەبا بۆتە

هۆی رازیبوونی خەلکی کوردو تەنیا عەشیرەتەکانی لە جێبەجێکردنی یاسای چەك کردن خەمناک و نارازی بوون^(۳)

دانەری کتێبی (لە بارەی خەباتی کوردستان)یش لەگەڵ ئەو رایەیه که لەگەڵ بە دەسلەت گەشتنی رەزاخان بنەمالە دەستپێکەکانی شارنشین لە سنە و ناوچەگەلی تریە کەسەر چوونە پال ئەو و بوونە هاوێپەمانی دەوڵەت. که دەتوانین لەوانە ئاماژە بە (ئەسەف ئەعزەم) و (مەعتمەد وەزیری) و هەندێکی تر بکەین. خاڵی گرینگ لێرەدا ئەوەیە که کۆمەڵە کەسایەتییەکی وەکو (ئەسەف ئەعزەم) پەیمانێان بەستبوو که سەرۆک عەشیرەتەکانی ناوچەی مەریوان و هەورامان هان بەدەن و تەشویقیان بکەن بۆ دانەوێ چەکەکانیان بەدەوڵەت^(۴)

هەر بۆیە دەبینین که خاوەن زەویە شارنشینەکان، بازرگان و بازاریپەکان لەگەڵ یاسای چەك کردن تەواو هاوارا بوون، پێشوازیان لێ دەکرد. بەلام عەشیرەتەکان و خێڵەکان بەتوندی لەبەرانبەر ئەم یاسایەدا وەستان و هەر ئەم بەرگرییە بوو هۆی هەرچی زیاتر دەست تێوەردانی دەوڵەتی لە کاروباری ناوچەکە.

خێڵە کوردییەکان وەکو خێڵەکانی تری ئێران ژیاانی لە ناو چوارچێوەی عەشیرەتییان بەبێ چەك بەدژوار زانیووە بۆ چەسپاندنی یەكسانی لەگەڵ هاوسێ چەكدارەکانی خۆیان و سوودوەرگرتن لە ئێمکانیاتی ژیان لە کۆمەڵگایە کە بپێوانەگەلی عەشیرەتی چەکیان پێویست بوو.

ئێبراھیم خواجە نووری دژکردەوێ مەنفی عەشیرەتەکانی لەبەرانبەر یاسای چەك کردن دەرھایشتەئێ بونوی یاسا و ئاسایش دەزانێ و باوەڕی وایە که ئەو سەردەمەدا چەك پەشت و پەنایەك بوو که خێڵێکی لەبەرانبەر ئەگەرە ترسناکەکاندا دەپاراست. ئەو هەستیاری خێڵەکانی لەبەرانبەر ئەم مەسەلەیه بەم شێوە باس کردووە: "بۆ ئەوێ سەرنج بەدەین بەگرینگێ ئەم کارە دەبێ بەدروستی لە خەیاڵی خۆماندا وێنای بکەین و بزائین که تەفەنگ لە روانگەئێ سوارێکی خێڵەئێ یانی چی؟ تەفەنگ واتە هێز، تەفەنگ واتە بەدەست هێنانی دەسکەوت، واتە بەرگری لەنامووس و مال، واتە نەڕۆیشتنە ژێر بالێ دەوڵەت، واتە هەموو شتێک، واتە خودا ..."^(۵) خێڵەکان هیچ شتێوەیک لە ژیاانیان گونجاوتر لە شتێوی ژیاانی ئەو پۆژەئێ خۆیان دانەدەنا، چونکە ئەو سەردەمانەدا یاسا و ئێرا دەئێ دەوڵەت بۆ بەرپێوەبەری کۆمەڵگا نەبوو و پەییوەندی مەزقەکان و گروپە کۆمەڵایەتیەکان لەسەر بنەمای عورف و نەڕیتەکان رێک دەخرا، بونوی چەك خۆئێ لە خۆیدا بە شتێوەیک لە جیاوگ دەژمێردا. جیا لەم هاندەرە، هۆکاری دیکە هەبوون که دەبوونە پێگەر لەبەردەم عەشیرەکان بۆ

دانموی چه که کانیاں به سوپا، نهم هۆکاری دووه مه هه لپهرسی سوپایه کان و نهفسهرانی گهندهل و تهماحکاری نهمان بوو. نهفسهرانی سوپا سزای پیتشبینی کراویان بۆ سه ریپچی کهرانی نه دانموی چه که کردبوو به بیانوییه که، بیجگه له کۆکردنهوی سامان لهم پنگه یهوه به دوا ی به دهست هینانی پله ی بهر زتری عهسکه ریش بوون. کردهوی لهم جۆره رهوتی کۆکردنهوی چه کی خپله کانی له گهل و هستان و بهرنگاری به رهو روو کردو بووه هۆی تیکهه لپجرونی خویناوی له نیوان سوپا و کورده کان. به لگه خوازی یه کی که له خانه کانی هه ورامان بۆ پاسا و هینانه وه له خزیاردن له دانموی چه که به ده ولته. په سند کردنی نهم بانگه شه یه ی سه ره وه یه نهم ده لیت له کاتی که که دوژمن و رکابه ره ناوچه یه کانی چه که نه کراون، نهم چۆن ده توانی چه که کانی عه شیر ته که ی بداته وه و جیا له وه شه زیاتر نهفسهران و لپیر سراوانی ده ولته ته نانه ت پاش کۆکردنهوی چه که کانیش سه رۆکه کان ده نیتر نه گرتو خانه و تا به را گه یان دنی گرتنی نهمان وه که ره گه زگه لی ده ستر تیر کمر و سه ریپچی که ره ی پله ی بهر زو گونجاوتر له ده ولته و هر گرن، به وه یه وه نهم ترسی زۆری له نیر دراوانی ده ولته هه یه و ناماده نییه چه که کانی عه شیر ته که ی بداته وه به ده ولته به بی به دهست هینانی گرتنی که سیکی دهست رویشتوو.⁽⁷⁾

(حه میدی موئمن) یش ناماژه به بی متمانه یی سه رانی دزلی و به لینه کانی نهفسهرانی سوپا و به ریو بهرانی ده ولته ده کات، گوایه له خه می ناسایشی عه شیر ته کانی هه ورامان دان و پاش دانموی چه که کانیاں ده نو سیته: ته نانه ته هندی که له سه رۆکه کانیاں دوا ی چه که کردنیان له ماوه ی ساله کانی (۱۳۰۸ تا ۱۳۱۰) ۱۹۲۹-۱۹۳۱ ز به دیل گرت.⁽⁸⁾

(یه حیا سادق وه زیریش) باوه ری وایه نهفسهرانی سوپای ره زاشا پاش چه که کردنی گولباغی، مه ندومی، له ونی و مه ریوانی هه موو ماله کانیا نی به تالان بردو نه ندامانی عه شیر ته کانیاں بۆ ناوچه کانی ده ور به ری (قوم) و (سمنان) راگواست و به زۆر نیشه جییان کرد.⁽⁹⁾ تاکام و ده ره فجامی نهم کرداره هه لیه جگه له هینانه کایه ی نه فره ت و بیزاری له نیوان هه موو عه شیر ته کانی ئیران به رانبهر به ریژی می ره زاشا، نه یده توانی شتیکی دی که بیت.

(نهمعه توللا قازی) باس له بی ده سه لات ی سه رۆکه عه شیر ته کان له ناست ریژی تازه ده کات و ده نو سیته: "پاش چه که کردن، عه شیر ته کان بی ده سه لات و بی توانا بوون، چونکه ته وای پالپشتی نهمان به و چه کانیاں بوو که له ده ستیاندا بوو، له نا کاودا خویان بی پشتیوان و یارو یا وه ره هه ست بی ده کردو بی رتزو بی بایه خ و قورپه سه ر بوون. له به رانبهر هیزه سوپایه کان به وه ی و نه ته ویت

سەريان نەوى كەلەوھە ھالەتكە زۆر لەسوپايەھەكان كە ھاوھەنى ھىچ ھەستىكى ئەركەناسى و
 ويژدانى كار بەوشۆھە كە شايستەى بن نەبوون ، يان باوەريان بە (دەسلەتەى ويژدان) نەبوو، ھەركە
 پياوھ بەھيژەكانى پيشتريان لە بەرانبەر ھاويان بە بى دەستەلاى بىنى سەريان نەوى كەردوو، زولم و
 زۆريان دەست پيكرەو دەستيان كە بەزۆر باج وەرگرتن و بەبرينى مال و دارايى ئەوانەوھ خەريك
 بوون. بەلام بەو تالانپانە قەناعەتپان نەكەردوو شۆھەكەيان گرتە پيشت كە بوو ھۆى داخ لەدەلى و
 نەفرەتى عەشیرەتەكان و غروورى پياوھ بەجەرگەكانى نيتل و كۆرە خانەدانەكانيان بريندار كەرد كە
 شەو و پۆل لە بىرۆكەى تۆلەدا بوون و بۆ گەشت بەكاتى گونجاو رۆريان دەژمارد^(۸)

لەگەل ئەوھى ھەلسوكەوتى بەرپراسانى سوپاى دەولەتى شا لەگەل خەلەكانى نيران لە ھەموو
 ناوچەكان وەك يەك بوو، بۆ نموونە لە بارەى كۆردەكانەوھ توندى زياتر لەچاو قەشقايى، بەختيارى يا
 توركەمەنەكان بەكارنەدەبراو ھەموو نەتمەوھەكان بە شۆھەكى يەكسان بووبوونە قوربانى بى
 بەرپراسارىەتى زىدەخوازى و توندوتىژى دەسلەتدارانى رەزاشا. بەلام دەبينىن كە كارىگەرى و
 دژكردەوھەكانى ئەم گوشارنە لە نيتوان ھەموو نەتمەوھە نيرانپەھەكان، وەك يەك نەبوون و بەلایەنى
 كەمەوھ لە بارەى كۆردەكانەوھ دەرەنجامى زۆر مالتۇزانكەرى بەدوادا ھات كە بەكورتى برىتى بوو لە
 پەيداىبوونى پيژارى و نەفرەت و رق و قين لە نيتوان كۆردەكان بەنيسبەت فارسەكان و بتموئ و
 نەتموئ زولمى رەزاشا لە نيتوان كۆردەكان بە شۆھەى زولمى فارس بەدژى كۆرد بەرجەستە دەبوو.

پاش جىبەجىكەردنى ياساى چەككەردنى پادەى دەسلەت و دەست بەسەرگرتنى نيزامپەھەكانى سوپاى
 شاھەنشايى لە ناوچە كۆردەنشەكاندا زىاد بوو، و بەھاوپىزو نىعەتبارى دەسلەتدارانى ناوچەى زۆر
 كەم بوو، ناوچەزايەتى دەرپىن بەدژى ياساى چەككەردن و شۆھەى جىبەجىكەردنى، يەكەك لە ھۆكارە
 گرەنگەكانى ناوچەزايى عەشیرەتەكان بوو لە پۆتى پەھلەوى و زۆر لە سەروك عەشیرەتەكانى نزىك
 سەر سنوور وەك عەمەد رەشىد خان قادر خان زادە، جەغفەر سولتانى لھۆنى، مەحمود خانى دزلى
 و عەمەد خانى كانى سانان پاش بەرگريكەردن لەبەرانبەر ئەم خواستەى دەولەت، بوونە پەناھەندەى
 عىراق و لەمەش زياتر كە زەويەكانيان بوونە مولكى دەولەت و ھاويان بوونە خەزمەتكارى
 ئىمپىريالىزمى ئىنگىلىز و مانگانە لە كۆمپانىيائى نەوتى ئىنگىلىز و عىراق مووچەيان وەرەگرت.

نەشكانەوھى سەرنجى ئەم دەستە لە رەبەرانى كۆرد بە لای ناسيۆنالىزم نەتمەوھەخوازى بوو ھۆى
 ئەوھى بەشەك لە سەروك عەشیرەتەكان بىنە خەزمەتكارى ئىمپىريالىزمى ئىنگىلىز و كۆمەلگەى
 كۆردى ھەرچى زياتر لە دەولەتى نيران دوور بکەوتتەوھ.

جېنشین کردنی زۆره ملی عهشیره ته کان یا تهخته قاپو

زاراوی (تهخته قاپو) به واتای لابر دنی په شمال و کهلک وهرگرتن له نشینگه یه که ده رگای له دار دروست کراوی هه ب و په یوه سته به جېنشین کردنی عهشیره ته کۆچره کان له گونده کاند.

به دلتیاییه وه پالنه ری پژی می په هله ری له جېنشین کردن و گواسته وه ی عهشیره ت و ختله کانی نیران هۆکاری نابوری نه بووه و به به شیک له بهرنامه یه کی ریکخوا و گشتگیری (جامع) چاکسازی نابوری و کۆمه لایه تی نه ده ژمیرا. چونکه له سهرده می فرمانبره وایی رهزا شادا به شی زوری داهاتی ولات سهرفی ناماده کردنی سوپای شاهه نشایی و جیگیر کردنی داموده زگای به رتیه به ری ده کراو پرۆزیه کی ریکخوا بۆ گۆرینی بارودۆخی ژیا نی سده ت و پر په یی وهرزی رانی نیرانی له نارادا نه بوو، ههر بۆیه نامانجی کۆتایی و سهره کی رهزا شا له جېنشین کردنی زۆره ملی عهشیره ته کان له نابردنی ناوهنده ناوچه یی و نه ریتیه کانی ده سلات بوو، که به دریتایی سده کانی رابردوو به بونیاد کرابوون و له روانگه ی رژی می قاجاره وه جۆر تک شرعیه تی پهیدا کردبوو.

(حه بیوللا موختاری) هۆکاری جیه جیکردنی یاسای (نیشته جیکردنی به زۆره ملی) ی به ته وای به کاریکی سیاسی زانیوه وه های لیکده داته وه: "له کاره کانی تری ده ولت بۆ پیشگیری له ههر جۆره ده سه لاهخوازی و ده سلاتی سهرۆک عهشیره ته کان له ناوچه نیشته جیه کان خویان، یاسایه که له نه غوومه نی شورای میلی ده رچوو که نیجازه ی پیدرا مولکی نه وان هه لسه نگیتنری، پاشان مولکیه تی ده ولتیی ده ریتن و له بهرانه ردا له ناوچه کانی تردا مولکیان به هه مان نرخ و به ها ده دریتی، که له م ریگه یه وه ده سلاتی نه وان له م ناوچه یه دا که م ده بیته وه وه کو مرۆفگه لی ناسایی له شوینه کانی تری ولاتدا خه ریکی کشتوکال بین و نه توان هه ولی ئالۆزی و شوړشو خوینپرژئی له ناوچه که دا به ده ست به یتن و له م ریگه یه وه ده سترژی و کاریگه ریان له ناوچه کاند که م بۆه."^(۱)

له بهرانه ردا، (نه مین نبانی) مه سه له ی چه سپاندنی ئاسایش دیتیه پیش که نه ویش به نه یه ی خوی پالنه ری سیاسی هه یه، ده نو سیته: "به هوی بیتوانایی ده ولته تی ناوه ندی له ده سته بهر اگرتنی راپه رینی ختله کان، هیچ ناسایشی ناوخوی له پاش شه ری جیهانی به که م له نیراندا بوونی نه بوو، رهزا شا له پیش ههر شتیکدا به نه رکی خوی ده زانی کۆتایی به

بیسەروپەری عەشیرەتەکان بەیئێ، پێگەری، تۆقاندن و تالانکاری دەستی بەسەر شارەکاندا گرتبوو. ئەو بەتێکشکاندنی بەرگری چەكدارانەى عەشیرەتەکان لەگەڵ وەزىفەىەكى گرانتر بەرەو پوو بوو كە هیمن كەردنەوهو نىشتەجێ كەردنیان بوو".^(١١)

تا ئێرە ئەو ھۆیانەى كە ئەم لیكۆلەرەوانە بۆ لیكدانەوهى ھۆیەكانى جێنشینكەردنى خێلەكان خستیانە ڕوو، بۆ لە ناوێردنى ناوەندە نەریتیپەكانى دەسلەت، ھەولێدان بۆ گەڕانەوهى ناوەندگەرایى بوو لە ناوچە دوورەكان و دەستەبەركەردنى ناسایش و ئارامى كورت دەكرایەوه كە ھەموویان ئامانجگەلى ناوخۆیى بوون و لە بەرژەوہندییە ناوخۆیەكانى دەولەت سەرچاوەیان دەگرت، بەلام لە بارەى كوردستان و ئەو عەشیرەتانەى كە تێیدا نىشتەجێن، ئەم سیاسەتە بە شیوەیەك جیپەجێ دەكرا كە ببیتە ھۆى پاراستنى بەرژەوہندییەكانى ئێران لەبەرانبەر دراوسێیەكانى.

ناكۆكى لەسەر سنوور لەگەڵ توركیە و عێراق، سەرھەڵدانى ناسیۆنالیزمى كوردى لەم ولاتانەو ئالۆزى و پەرتیشانییەى دەیتوانى كاریگەرى ھەبێت لەسەر خێلە نىشتەجیپەكان بەدریژایى سنوورەكان كە بوو ھۆى ئەوێ كە ھەلسوكەوتى دەولەت لەگەڵ كوردەكان بەنىسبەت عەشیرەتەكانى دیکەى ئێران ھەستیارى و تاییبەقمەندى گرینگەترى دەكرد. جیا لە دراوسێكان و حیزبە كوردییەكان، گەرفتى سەمكۆش بە چارەسەرنەكراوى مابوو ھەو ھیشتا لەژێر چەترى عەشیرەتییكى بەھێزى ھەك عەشیرەتى پشەدرى مابوو، ھەموو كاتێك ئیمكانى ھەبوو لە گۆشەییەك لە ناوچەكە ئاژاوە ساز بكات. لەم ڕووەو دەولەت لە یەكەمین ھەنگاودا، داواى لە پشەدرییەكانى كەرد لەبەرانبەر كەلك وەرگرتنى مەرومالاتەكەیان لە لەو پەركاكانى ناو خاكى ئێران باجى زیاتر بەدەن و ھەروەھا قەرزەكانى پابردووشیان بەدەنەو، عەشیرەتى پشەدرى و لقى سەرەكى ئەو، واتە تاییفەى (نورەدینی) بەگرنگترین ھاوپیەمانى دەرەوێ سنوورى سەمكۆ دادەنران و بەشیكى زۆرى سەرۆكەكانیان لە ناو خاكى ئێراندا لە دەرووبەرى سەردەشت و رەبەت و ئالان خاوەنى زەویوزارى كشتوكاڵى و لەوێرگای فراوان بوون. ئەم پێنگەییە لە كۆتاییەكانى سەدەى (١٩) و لە داوى شەرگەلیكى توند لەگەڵ عەشیرەتى مەنگوڕپو ھەستیان كەوتبوو، بنج و بناوانى لە بەرنامەى فراواغخوایانەى دەولەتى عوسمانیدا بۆ دەستگرتن بەسەر پوژناواو باشوورى ئازەربایجاندا ھەبوو. لە سالى (١٣٠٣)ك ١٩٢٤ز ئێران سنوورى بەرپووى پشەدرییەكاندا داخست و ئاگادارى پێدان كە لەمەودوا بۆ كەلك وەرگرتن لە لەو پەركاكانى ناوچەكە دەبێت ئەم مەرجانە قەبوول بكەن:

۱- هەر کەسیکی پشدهری لیرهیه کی عوسمانی بهنیشانهی زهویانه (عهوارز) بدات بهدهولهتی نیران.

۲- چه که کانی خویان تهسلیم بهدهولهتی نیران بکهن.

۳- باجی ده سالی رابردوو بهدهنهوه بهدهولهت.

پشدهرییهکان له بهران بهر ئهم مهرجانه دا وهلامیان دایهوه که نامادهن بۆ هەر رهشمالیک (نەک سهرانه) لیرهیهکی عوسمانی بدن و هەرگیز بهچه که وه نهجووئین و له بارهی رابردوو شهوه هیچ نادهنهوه، هەر بۆیه لهو کاتهوه شهر دهستی پیکرد.^(۱۲)

خێله پشدهرییهکان پاش تیکههه لچوونییکی توند له گهه له هیزه کانی دهولهت که پیکهاتبوو له قزاقهکان و عهشیرهته کوردیه کانی نیران وهکو مامهشییهکان -دیوۆ کریهکان- مهنگورهکان... هتد که دژ به فراوان بوونی زهوییهکان و پانتایی ئهو عهشیرهتانهی نیشته جیی عیراق له کوردستانی نیراندا بوون، دهرکران بۆ ولاتی سهرهکییان لهودیوی سنورهوه.

پاشان له سالی (۱۳۰۵) ۱۹۲۶ز خاوهن زهوی و خانهدانه کانی پشدهری بانگهیشته کران بۆ شاری سنووری سهردهشت تاله بابهتی خاوهندارییهتیان بکوئدریتهوه، بهلام ئهفسهرانی سوپا هممویان گرتن و پاش دانی پارهیهکی زۆر به سوپاییه بلندپایهکان نازاد کران. له سالی (۱۰۳۶) ۱۹۲۷ز یه کهیهکی سوپایی له نزیک سهردهشت کهوته بهر هیترشی پشدهرییهکان و له ناوچوون، له ناکامدا شار کهوته دهستی تایفه پشدهرییهکان و بنکهی سهربازی ئهوی بۆ ماوهی (۴۵) رۆژ گهمارۆ درا. له ناکامدا بهو شیویه که (عهبدوللا پشدهری) نووسیویهتی کۆنسولی نیران له سلیمانی پاش گفتوگۆ له گهه (شیخ مهحمود بهرزنجی) بهناوی یوانی ئهو پشدهرییهکانی ناچار به بهجیهیشتنی شارو وتویژ له گهه سهرتیب (سهیف ئهفشار) کرد و له کۆتاییدا دهولهتی نیران زهویوزاری پشدهرییهکانی کړی.^(۱۳) میرزا فهیروزخان له وتاره کهی (۱۸ دیسامبیری ۱۹۲۴) ی خۆیدا دهنووسی: که خه لکی نیران بهریتانیا به بهریرسی سهرپنجی عهشیرهتی پشدهری دهزانن، بهلام هاندهری ئهم رووداوه ههرچی بوو، ئهجمای ئهو بۆ سمکۆ بهواتای له دهستدانی یه کێک له هاوپیانه سهرهکییهکانی له خاکی عیراق دهژمێردراو چارهیهکی نههیشتهوه بۆ ئهوه مه گهر ههرچی زیاتر پال بدات بۆ تورکیه و عهشیرهتهکانی ئهو ولاته. له پارێزگاری کوردستانیش بهریهست گه لێک بۆ هاتنی عهشیرهتی به هیزی جاف بۆ خاکی نیران دانراو له ژێر کاریگهری ههوله کانی سوپا، مهربوان و ههروامان له خه لکانی

سەرپنچیکەر پاک کرایهوه. بهلام نیشتهجێکردنی عەشیرەتەکان لەسەر بنەمای بەرنامەیەکی رێکوپێک و بەنێهتی چاکهوه جێبهجێ نەدەکرا و ناکامی ئەوه زۆر زوو خۆی به شتووی کارەساتێکی مەژویی و نابووری نیشان دا. ئەمەین بنانی که دەرپرنیتیکی لایەنگیرانی به نیشبەتی کردووەکانی رەزا شاش هەیه، له بارە شتووی جێبهجێکردنی سیاسەتی ئەوا بەرانبەر خێلەکان بەم جۆرە روانگەیی خۆی دەپرێوه:

"ئەو (رەزاخان) دەیهوێست به هیچ شتوویەکی ئێزنی گەڕانەوه بۆ بیسەرۆبەری خێلەکان نەدا وەکۆ ئەوهی له سالتەکانی سەرەتای گەیشتن به دەسەلات، شاهیدی پرودانی بوو. به گەرمییەوه درێژەیی به بەرنامەیەکی دەدا که بۆ جێنشینکردنی خێلەکان به شتوویەکی هەمیشەیی لەسەر زەویە کشتوکالییەکان داپۆژرا بوو، ئەم بەرنامەیی به پیشگرتن له کۆچە وەرزییەکان له پێگەیی هێزەوه، دروستکردنی خانووەکان له هەندێک ناوچە به مەبەستی جێنشینکردنیان و دابەشکردنی زەویە دەولەتییهکان و پێدانی دانەوتڵەیی خۆپایی به عەشیرەتەکان بۆ هاندانیان بۆ کشتوکال و ئازادکردنی ئازەلدارێ ئەنجام دەدرا"^(۱۶)

دەولەت بۆ مەبەستی بەدەستهێنانی زانیاری له بارەیی ژمارەیی بنەمالە، پیاوانی شەڕکەر، رادەیی چەک و ژمارەیی مەر و مالااتی خێلەکان — ئەوانی ناچار دەکرد ناسنامە بۆ ئەندامانی خێلەکانیان وەرگیرن، پاشان بۆ پیشگیری له کۆچی وەرزی عەشیرەتەکان لەناوچەکانی گەرمیان و کۆیستان حکومەتی نێزاسی (بارودۆخی ناساسی) راگیانندرا. ئێران سیاسەتی جێنشینکردنی بەزۆری له ئازەربایجانی پۆژناوا بەتوندییەکی زیاتر له پارێزگای کوردستان بهکارهێنا. له باشوور تەنها سەرۆک عەشیرەتەکان گیران و زیندانی کران. بهلام له باکووری کوردستان هەموو عەشیرەکان نیشتهجێ کران و هەندێکیان له زیدی خۆیان بۆ ناوچەکانی تری ئێران گوازانەوه و ئەندامەکانیان دەرچوون بۆ عێراق و تورکیە یا خزانە زیندانەوه. جیاوازی کارکردنی دەولەت لەم دوو ناوچەیی له هەستیارێ بارودۆخی عەشیرەتەکانی ئازەربایجان پاش دامرکاندنەوهی شۆڕشی سەمکۆ و پشەورییەکان و ترس له جوولانەوهی سەر نوێی سەمکۆ و شۆڕشی ئارات که خێلی جەلالی دەرگیر کردبوو، ناکۆکی سنووری لەگەڵ تورکیە و بەرگری عەشیرەتەکانی ئەم ناوچەیی لەبەرانبەر جێنشینکردنی زۆرەملیتی سەرچاوی گرتبوو، خێلگەلیکی گەورەیی وەک زیلان لەگەڵ پێنج تایفە، جەلالی لەگەڵ دە تایفە، میلان لەگەڵ یازدە تایفە، شاکا لەگەڵ بیست و نۆ تایفە، مامەش، گەورک، دیبۆکری، بەگزادە و پیران هەرمەکان لەگەڵ چەندین تایفە به شتوویەکی تەواو جێنشینبوون. هەندێک لەم خێلانە له فرمانی

دهولت سهریچییان کرد. که بهتوندی سهرکوت و پاشان راگوئیزران، بۆ نمونه له تایفه
پاپه‌ریوه‌کان ده‌توانین ناماژه به قزلباشه‌کان، خلکانلوه‌کان، ساکانه‌کان و قندکانلوه‌کان
بکه‌ین". (۱۵)

قزلباشه‌کان له ماکۆ بۆ ناوچه‌کانی خۆی، مشکین شار و رامین و قه‌زوین راگوئیزران و له سالی
(۱۳۲۱) ۱۹۴۲ز هه‌ندیکیان گه‌ڕانه‌وه. هه‌روه‌ها هه‌ندیك له نه‌ندامه‌کانی تایفه‌ی خلکانلو که
له ماوه‌ی پاپه‌رینی نارارات یارمه‌تییان به‌کۆرده‌کانی تورکیه کرد بوو. نه‌وانش هه‌ر راگوئیزران
یا دهرچوون بۆ ناو خاکی تورکیه. نه‌ندامه‌کانی تایفه‌ی ساکان و قندکانلوش له شاره‌کانی
تۆیسرکان، هه‌مه‌دان، قه‌زوین و مشکین شار نیشته‌جێبوون. له باشووری کوردستانیش
خێله‌کانی مه‌ریوان و هه‌رورامان هه‌رچه‌ند تا ماوه‌یه‌ک به‌رگریان کرد، به‌لام له ناکامدا نه‌وانیش
سهرکوتکران و پاشان به ناچاری نیشته‌جێبوون. به‌لام هێشتاش هه‌تا چاوه‌دێری ته‌واو به‌سه‌ر
شه‌رکه‌رانی خێله‌کان رێده‌کی دوور له‌پیش بوو، کارگه‌لیکی وه‌کو سه‌ربازی زۆره‌ملی یا
خزمه‌تی زۆره‌ملیتی ژێر ئالای ده‌ولت، جێگیرکردنی پێگه‌گه‌لی نیزامی له ناوه‌نده
نیشته‌جێیه‌کانی عه‌شیره‌ته‌کان و گۆڕینی جلوه‌رگیش پێیست بوو تا جگه له هه‌لومه‌رجی
سیاسی تازه که‌شیکێ فهره‌هنگی و کۆمه‌لایه‌تی نوێ بۆ له ناوێردنی ژیا‌نی نه‌ریتی را‌بردو
به‌یشتیه‌کایه‌وه. دروستکردنی سوپایه‌کی یه‌که‌پارچه و به‌هێز که بتوانی ده‌سه‌لاتی ده‌ولته‌ی
ناوه‌ندی له هه‌موو ناوچه‌کانی ئێران جێگیر بکات، یه‌کێک له ناما‌جه سه‌ره‌کییه‌کانی رژی‌می
ده‌ستوورییه‌ت بوو. به‌لام به‌هۆی به‌ریه‌ستگه‌ی ناو‌خۆیی و ده‌ستتێوه‌ردانی بێ‌گانه‌کان و به‌نده‌ج‌ام
گه‌یشته‌نی نه‌و کاره تاپیش چوونه ده‌ری رۆسه‌کان له خاکی ئێران وه‌دواکه‌وت. پاش کۆده‌تای
(۱۲۹۹) ۱۹۲۰ز به‌هۆی هه‌لومه‌رجی تازه‌ی پێکه‌یتانی سوپایه‌کی رێکوپێک و به‌ دیسپلین
بوو به یه‌کێک له سه‌ره‌کیه‌ترین و سه‌ره‌تایه‌تیه‌ترین کاره‌کانی ره‌زاخان و بالی لایه‌نگه‌ری. ده‌بی بزانی
دژایه‌تی له‌گه‌ڵ سه‌ربازی زۆره‌ملی ته‌نها په‌یوه‌ست نه‌بوو به‌عه‌شیره‌ته کۆرده‌کانه‌وه، به‌لکو
لوهره‌کان و قشقاییه‌کان و توێژگه‌لیکی وه‌کو پیاوانی روحانیس دژی بوون.

گه‌للای (سه‌ربازی زۆره‌ملی) له رێکه‌وتی (۱۶ جۆمه‌ردانی ۱۳۰۴) ۱۹۲۵ز له لایه‌ن
په‌رله‌مانه‌وه په‌سه‌ندکرا، به‌لام دوو سال دواتر له ناوچه کوردنشینه‌کان جێبه‌جێکرا، به‌رگری
له‌به‌رانبه‌ر فه‌رمانی ده‌ولت توند بوو، هه‌ستی بێ‌زاری و بێ پر‌وایی کۆرده‌کان به‌رانبه‌ر شاو
سوپاکه‌ی له راستیدا ده‌مێک بوو سه‌ریه‌له‌دا‌بوو، به‌رگری و سه‌ر دانه‌ن‌اندن له‌به‌رانبه‌ر ئه‌م
فه‌رمانه‌دا له راستیدا گ‌زانه‌کردن له را‌بردوودا بوو، قولایی ئه‌م بێ‌زارییه له‌و گۆرانی و

سرودانهی که عه‌شیره‌ته‌کان دایانان و له وسفکردنی بئ دهسه‌لاتی کورده‌کان و له‌ناوچوونی نازادی لاوه‌کانیان و که‌لگ وهرگرتنی هه‌لپه‌رستانه‌ی شا له‌وانه، له‌و شه‌پانه‌ی که له‌ناو‌خوی ولاتدا به‌پیتی ده‌خست و ناره‌زووی له‌ناوچوونی شا، به‌ناشکرا دیاره. ^(۱۶)

خێله‌کان و عه‌شیره‌ته‌کان به‌ناردنی لاوه‌کانیان بۆ خزمه‌ت، هێزی سه‌ره‌کی کاریان له‌ نابووری شوانکاریدا له‌ده‌ست داو ئەم به‌مانای ئیفلج بوونی ژبانی ئەوان بوو. به‌زوویی ناوه‌نده‌ نیزامیه‌کان له‌ پوژناوای نازه‌ریایان و پارێزگاری کوردستان دامه‌زران و به‌هۆی گرینگیدانی نه‌فسه‌رگه‌لێکی وه‌کو (عه‌بدوللا خان ئەمیر ته‌ماسی)، (سه‌ره‌نگ محمود خان ئەمین)... هه‌تد له‌ ماوه‌ی ده‌یه‌یه‌ک هه‌موو شاره‌ کوردنشینه‌کان و ناچه ئیستراتیجیه‌کان بوونه‌ خاوه‌ن مۆلگه‌ی سه‌ربازی و له‌مه‌و به‌دواوه‌ نه‌فسه‌رانی سوپا (ژاندارمه‌ری) راسته‌وخۆ په‌یوه‌ندییان له‌گه‌ڵ خه‌لکی کوردستان په‌یدا کردو به‌هۆی نه‌بوونی سیسته‌میکی لیبرسینه‌وه‌ی رێکوپێک له‌ پوژیمی په‌زاخاندن گیان و مال و نامووسی خه‌لگ بووه‌ یاری ناره‌زووی کاربه‌ده‌ستانی گه‌نده‌ل و ده‌سه‌لاتخوازی ده‌وله‌تی شاهه‌نشایی. ده‌ستی‌وه‌ردانه‌ نا‌په‌واکانی ده‌ست و پێوه‌ندییه‌کانی ده‌وله‌تی شاهه‌نشایی له‌ کاروباری ژبانی خه‌لکی کورد بۆ یه‌که‌مین جار، ئەو بیرۆکه‌یه‌ی له‌ ناو می‌شکی کورده‌ خۆینه‌واره‌کاندا جوولاند، که ئەم هه‌موو جیاکاری و گوشاره‌ به‌و هۆیه‌وه‌ به‌سه‌ر کورده‌کاندا ده‌سه‌پێندری، چونکه له‌ پوانگه‌ی کاربه‌ده‌سته‌ نێرداوه‌کانی ده‌وله‌ت، خه‌لکی کورد به‌ نه‌ته‌وه‌یه‌کی بێگانه، باوه‌رپێته‌کراو و پام نه‌کراو داده‌نران و ته‌نیا زمانی هێر، باش ده‌زان. به‌ وته‌ی (یه‌حیا سادق وه‌زیری) دانانی دامه‌زراوه‌ نیزامیه‌کانی بۆ جێگیرکردنی ئاسایش له‌گه‌ڵ پێشوازی کورده‌کان به‌ره‌و پوو بوو، به‌لام توندوتیژی له‌ پاده‌ به‌ده‌ری نیزامیه‌کان و ده‌ستریژیان بۆ به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانی خه‌لگ بوو به‌هۆی بێزاری خه‌لکی به‌رانبه‌ر به‌ سوپا ^(۱۷)

له‌سه‌ر بنه‌مای ئەمه‌ خزمه‌تی سه‌ربازی زۆره‌ملی بووه‌ هۆی نا‌په‌زایی خێله‌کان و دامه‌زراندنی پێگه‌ نیزامیه‌کان، ده‌ستی نیزامیه‌کان و ژاندارمه‌کانی له‌ کاروباری ژبانی خه‌لکی ناوه‌له‌ کرده‌وه. مه‌سه‌له‌ی گۆرپینی جلوه‌رگ و کلاوی په‌هله‌ویش یه‌کیته‌ له‌ کاره‌کانی پوژیمی په‌هله‌وی بوو که به‌زۆر له‌ هه‌موو شوێنه‌کانی ولات جێبه‌جێکراو له‌ کوردستانیش به‌توندی و جیدییه‌وه‌ درێژه‌ی پێدرا به‌ شیوه‌یه‌ک که بووه‌ هۆی راپه‌ڕینی عه‌شیره‌تی مه‌نگوڕ به‌سه‌رکردایه‌تی (مه‌لا خه‌لیل). پێکهێنانی ئیداره‌کانی تۆمارکردنی مۆلگ و به‌لگه‌کان، شاره‌وانیه‌کان، ناوه‌ندگه‌ی پاهێنان دادگا و شتی دیکه‌ی هاوته‌ریب له‌گه‌ڵ هه‌وله‌کانی دیکه‌ی پوژیمی په‌هله‌وی له‌ ناوچه‌ کوردنشینه‌کان درێژه‌ی پێده‌درا. به‌لام ئەم گۆرانکاریانه‌ به‌دوو هۆ بۆته‌ جێگای دژایه‌تی

کورده‌کان، یه‌که‌م: پشت‌گوي‌خستنی رۆڤی خه‌لکی ناوچه‌کان له به‌ریو‌ه‌بردنی ناوچه‌که و دووهم: نیزامیه‌کان خاوه‌نی ده‌سه‌لاتیکی له‌پاده‌به‌ده‌ر بوون له نیوان کارمه‌ندانى ده‌وله‌تى. (یه‌حیا سادق وه‌زیری) بارودۆخی ئەموکات به‌م شێوه‌یه‌ لێکده‌داته‌وه: له‌گه‌ڵ ئەوه‌ی که جێگیرکردنی ئیداره‌کان له ناوچه کوردنشینەکان بۆ دابینکردنی کار بۆ لاوان و پێکهێنانی به‌ چینی ناوه‌ندی شارنشین له‌بنه‌په‌رتدا کاریکی دروست بوو، به‌لام به‌ناشکرایي ژماره‌ی کارمه‌ندانى ناوچه‌یى له ئیداره‌ی کوردستان که‌م بووه‌وه و بنه‌ماله‌ خاوه‌ن ده‌ست‌پۆش‌تووه‌کانی رابردوو که‌م که‌م جیى خۆیان دایه کارمه‌نده نێردراوه‌کانی ده‌وله‌ت، نه‌گه‌ر له سه‌رده‌می قاجار حاکمی ویلايه‌ت هۆکاری پێکهێنانی په‌یوه‌ندی کورده‌کان بوو به‌ناوه‌نده‌وه، ئیستا کۆمه‌ڵێک له فارسه‌کان و ئازهرییه‌کان به‌سه‌لیقه‌ی جۆرا و جۆر ئەم ئەهرکه‌یان گرتۆته‌ ئه‌ستۆ، بێشک سه‌رئێحی زۆریان نه‌ده‌دایه به‌رژوه‌ندی، تایبه‌تمه‌ندییه‌ فهره‌ه‌نگیه‌کان و سۆز و ئیحساساتی کورده‌کان. ^(١٨)

سرپرسي سایکسیش له باره‌ی بارودۆخی ئێران له‌ سالی ١٩٣٠ (١٣٠٩ ک.ش) ده‌نوسى: "ئه‌م‌رۆ له‌ جياتی منداڵانی بنه‌ماله‌ ناسراوه‌کان، نیزامیه‌کان له‌ تاران ده‌نێردرێن بۆ ده‌وروپه‌ری که‌ زۆربه‌شیان به‌زویی ئەهرکه‌کیان ده‌گۆردی ئەمانه‌ که‌مه‌تر ئۆگرن به‌ خه‌لکیک که‌ هوکمیان به‌سه‌ردا ده‌که‌ن، به‌پێچه‌وانه‌وه له‌گه‌ڵ دانیش‌تووانی ویلايه‌ته‌کان به‌ شێوه‌یه‌کی ناشیرین په‌فتار ده‌که‌ن و ئەو پاره‌یه‌ی به‌ده‌ستی ده‌هێتن یا له‌ تاران یا له‌ ئەوروپا خه‌رجی ده‌که‌ن، له‌گه‌ڵ ئەوه‌ی که‌ پاده‌ی باجه‌کان چوه‌ته‌ سه‌ر و به‌ ته‌واوی و بێ هیچ ئەملاو ئەه‌ولایه‌ک وه‌رده‌گیریت له‌ کاتی‌کدا که‌ له‌ زه‌مانی زوودا ئاسایی بوو له‌گه‌ڵ به‌رپرسي باج پێک بهێن. ^(١٩)

دانه‌رانی میژووی کامه‌ریج ده‌ره‌نجامی سیاسه‌تی به‌زۆر نیشه‌جێکردنیان به‌ (له‌ نیو چوونی ئاژه‌له‌کان، که‌مه‌بوونه‌وه‌ی ماده‌دی خۆراکی و هاته‌ن‌خواری ئاستی ژیان و نه‌خۆشی و مرده‌نی زیاترو له‌ده‌ست‌چوونی ئازادی و چه‌وساندنه‌وه‌ به‌هۆی به‌رپرسانی ناوچه‌ی و حکومه‌تی ده‌ژمێرن). ^(٢٠) خێله‌کان و عه‌شیره‌ته‌کان له‌وکاته‌دا به‌شێکی زۆری گوشتی ولاتیان به‌ره‌م ده‌هێناو به‌وشێوه‌یه‌ که‌ پۆژنامه‌ی تایمیز له‌ (٢٦ کانوونی دووه‌می ١٩٢٧) هه‌وائی ئاردووه ژماره‌ی ئەندامانی عه‌شیره‌ته‌کان له‌و سه‌رده‌مه‌دا ده‌گه‌یشه‌ سه‌ ملیۆن که‌س، واته‌ یه‌که‌ له‌ سه‌ر سێ خه‌لکی ولات و په‌رته‌وازه‌ی و کۆبوونه‌وه‌ی ئەوان له‌ ناوچه سنوورییه‌کانی ولات له‌ هه‌موو شوێنیکی تر زیاتر بووه. ^(٢١)

چەكدارىبۆنى عەشیرەتەكان و نامادەبوونیان لە ناوچە سنووریەكان ئەو پێویستییهى دەرەخست كه تاكه دهزگای کاریگەر بۆ چاوه‌دێرییان تهنها دهتوانیت سوپا بێ، چونكه له سەرەتای هه‌مان کاره‌وه تایفه جزا و جزیره‌کانی ویلایه‌ته‌كان پێشانیان دا‌بوو به‌سه‌ختی له‌به‌رانه‌ر هه‌ر شتیه ئالوگۆرێكدا ده‌وه‌ست و په‌زا شا ده‌سه‌لاتیکى بێ کۆتایی دا‌بووه نه‌فسه‌رانى به‌رپرسي جێبه‌جێکه‌ری سیاسه‌تى به‌زۆر نیشه‌ته‌جێکردن و به‌گشتی هه‌ر نيزامیه‌کی نه‌رکناس، له‌سه‌ر بنه‌مای نه‌زموون و شتیه‌ی خۆی ئەو کارانه‌ی جێبه‌جێ ده‌کرد. بۆ نمونه (به‌پێی فه‌رمانی په‌زا شا به‌رپار درا هه‌ندیک له‌ تایفه‌کانی لۆر به‌خێرایى بۆ لای خوراسان کۆچ پێ بکړین و په‌زم نارا بووه به‌رپرسي ئەم کاره. نه‌ویش له‌سه‌ر حیسابی هێزی به‌ده‌نى خۆی پاوه‌ستانی پۆژانه‌ی له‌ نیتوان (۳۰ تا ۳۵) کیلۆمه‌تر له‌به‌رچاوه‌گرت، تا وه‌لامده‌ری (به‌لێنى) خێرای له‌ کاره‌که‌دا بێت. له‌ کاتی‌که‌دا كه کۆچ پێک‌ردنى پۆژانه‌ی ژن و مندال و مه‌ر و مالات بۆ ماوه‌ی چهند هه‌وتوو به‌ سه‌لامه‌تى نه‌ویش به‌م خێراییه‌ کارێکی دژوار و نه‌گه‌ج‌اوه. نه‌خامه‌که‌ی ئەوه‌ بوو كه هه‌موو مه‌ر و مالات چوار پێیه‌کانی تایفه‌ی کۆچ‌دراوی لۆر، له‌ ناوچوون و ژماره‌یه‌کی زۆر له‌ پیاوانی به‌سالدا‌چوو ته‌نانه‌ت دایکانی گه‌نج كه له‌ کاتی کۆچ‌کردندا، دووگیان ده‌بون، بێشك كه نه‌يانده‌توانی درێژه به‌کۆچه‌که‌ بدن و له‌ رینگه‌دا ده‌مردن".

په‌زم نارا خۆی له‌ کاتی گێڕانه‌وه‌ی به‌سه‌ره‌اته‌که‌، هه‌روه‌ك (ته‌تیلا) له‌ مردن و زیانی مرۆیی و ناژه‌له‌كان داخ و كه‌سه‌ری خۆی دەر‌ده‌برێ. به‌لام له‌ هه‌مان کاتدا به‌ بیرى ده‌هێنايه‌وه‌ كه‌ بابه‌تى (کارێکی سه‌ریازی) بووه‌ (بنه‌مای دیسپلین)ی سوپا وای ده‌خواست ئەم کاره به‌م شتیه‌یه جێبه‌جێ بکړیت، چونكه له‌ کاروباری نيزامیدا ره‌حم بوونی نییه. ئەو ناگای له‌وه‌ نه‌بوو كه له‌ جێبه‌جێکردنى کاره‌که‌یدا گه‌وره‌ترین په‌گه‌ز كه بنه‌مای مرۆڤ بوون و نێرانی بوونه له‌ بیرى کرد‌بوو).^(۲۲)

به‌هۆی گوشاری به‌رپۆه‌به‌رانی نيزامی و ئەو ته‌نگه‌تاوه‌ی كه پێکیان هێنا بوو، عه‌شیره‌كان ده‌ستیانه‌کرد به‌رپه‌رین و له‌ سالی (۱۳۰۸) ۱۹۲۹ز زنجیره‌یه‌ك راپه‌رین پ‌وویاندا له‌ نیتوان قشقاییه‌كان و به‌ختیاریه‌كان و بویرییه‌كان و خێله‌کانی خه‌سه و مامه‌سانی له‌ فارس و لورستان و مه‌نگوره‌كان له‌ نازه‌ربایه‌جانی پۆژناوا. ئیقانۆف باوه‌ری وایه كه عه‌شیره‌ته‌كان خوازیاری گه‌رانه‌وه‌ بوون بۆ سه‌رده‌می پێش سیاسه‌تى به‌زۆر نیشه‌ته‌جێکردن و لا‌بردنى حکومه‌تى نيزامی و فه‌رمانه‌دارى نزامی له‌ ناوچه‌کانیان و وه‌ستاندننى چه‌که‌کردنى زۆره‌ملی و که‌مه‌کردنه‌وى باج و سه‌رانه و نه‌هێشتنى خزه‌تى زۆره‌ملی و له‌گه‌ڵ له‌به‌رکردنى جلوه‌برگى

به شیوهی نه‌وورپایی و به‌تایبەت کلّوی په‌هله‌وی که به‌هۆی ره‌زا خانه‌وه چه‌سپا بوو دژایه‌تییان ده‌کرد. ^(۲۳)

له روانگهی دانه‌رانی (میژووی کامبرییج)یش (داواکاری هه‌موو خێله‌کان که‌م و زۆر یه‌کسان بوو: به‌کو‌تایی هه‌تێان به‌ چه‌ک‌کردن و سه‌ربازگیری، که‌م‌کردنه‌وه‌ی باج و سه‌رانه، گه‌رانه‌وه‌ی خود‌موختاری. ^(۲۴) هه‌ر بۆیه ده‌بێ بزاندنێ که هانده‌ره‌کانی عه‌شیره‌تی مه‌نگوپ له هه‌ل‌چوونیان به‌دژی ده‌ولەت له سالی (۱۳۰۸ ک.ش) ۱۹۲۹ز سه‌رچاوه‌ی له ناسیونالیزمی کورد وهرده‌نه‌گرت و زیاتر لێک‌چوونی له‌گه‌ڵ هه‌ل‌چوونی قه‌شقانی و به‌ختیاریه‌کاندا هه‌بوو ته‌نیا جیاوازی نیتوانیان نه‌و پۆله‌ گرینگه‌یه که پیاوانی نایینی سوننی له‌ راگه‌یانندی جیهاد به‌دژی حکومه‌تی په‌هله‌ویدا گه‌ی‌رایان، نه‌و شو‌رشه به‌ شو‌رشی مه‌لا خه‌لیل به‌ناویانگه و به‌ ته‌نیا وه‌ک یاخه‌یوونیکێ سه‌ره‌کی عه‌شایری کورد له‌به‌رانه‌ر ده‌ولەتی ره‌زا شا به‌ژماردیت، هه‌ر بۆیه تاوتوێ‌کردنی سه‌ره‌یتی نه‌و راپه‌رینه‌ لی‌ره‌دا جی‌گای خۆیه‌تی.

به ندی سینه‌م

راپه‌رینی مه‌لا خه‌لیل

حکومەتی پەزا شا پاشا نیشاندانی ھێزەکی لە ھەموو شوێنێکی ولاتدا و جێگیرکردنی ھێزی سەربازی لە ناوەندەکانی قەمیران و ھەروەھا قەتل و عام کردنی عەشیرەتە یاخی و سەریچەکەرەکان، بەرەبەر زەمینەیکەکی نیسبی بۆ جێبەجێکردنی پرۆژەکان و بەرنامە نوێخوازەکانی خۆی پێکھێناو لەبەر ئەوەی ھەموو ھێزە ناپازی و دژەکان لەسەر رینگا لابردران، جێبەجێکردنی بەرنامەکان تا رادەیکە بێ بەربەست پراکتیک دەکران، لە ئازەربایجانی پرۆژاواش چاوەڕوان دەکرا بە سەرموکتکردنی سەمکۆ، کوردەکانی ئەوێ لەبەرەبەر دەوڵەتدا، ملەکی بێبۆتن و پێشوازی لە نوێخوازی و نوێگەراییی دەوڵەتی پەھلەوی بکەن، بەلام بەرپۆتەبەرائی ئەوێ لە لیکنانەوکانیاندا بەھەڵدا چووون و حکومەتی پەھلەوی بەتەواوەتی لە دژکردەوی ھێزی سیاسی و کۆمەڵایەتی ناو کوردەکانی ئەو ناوچەیدا بێتاگابوو، دژکردەویەک کە بە شێوەی راپەڕینی رێبەری عەشیرەتە مەنگور و بەرپۆتەبەرائەتی مەلا خەلیل گور عومەزی بەرجەستە بوو.

لە سالی (١٣٠٧ ک.ش) ١٩٢٨ز بەرپۆتەبەرائی حکومەتی پەھلەوی یاسای جلۆبەرگی ھاوشێوە و کلاوی پەھلەویان جێبەجێکرد و ئەفسەرائی پۆلیس بەربرسی چاوەدێری ئەو پرۆژەییە بوون. لە ناوچە کوردنشینەکانیش یەکەم ھەنگاوەکان بۆ سەپاندنی جلۆبەرگی ئەوروپایی بەسەر شارنشین و گوندشین و عەشیرەتەکان پێکھات و لە کۆتایی سالی (١٣٠٧ ک.ش) ١٩٢٩ز جێبەجێکردنی ئەو بەرەبەر بەرپۆتە چوو. بەرنامەی گۆڕینی جلۆبەرگ دواي سەرموکتی رێژەیی دەوڵەت لە بەزۆر نیشەجێکردنی عەشیرەتەکان، دامەزراندنی ئیدارە و پێکە سەربازییەکان و تارادەیکەش چەک دامالینی ئەوان پەپەرھە کرا. ئەو گۆڕانکاریانە بە شێوەیکە چوو لە لایەن سوپاییەکانەو ئەفغان درا، بۆ نمونە پێش لە ھەلچوونی مەنگورەکان، سەرموکتە و رێبەرە سەرەکییەکانی تایفەکانی ئەو عەشیرەتە لە بەندێخانە سەربازییەکانی تەوریزدا بوون ھەر بەسەرھەڵدانی راپەڕینەکە، لە لایەن تیمسار حەسەن موقەدەم (زەفەر ئەلەوڵە موقەدەم) ئازادکران بۆ ئەوەی ئەندامانی عەشیرەتی خۆیان لە پێکدادان لەگەڵ دەوڵەت پەشیمان بکەنەو. لەو ناوەدا پارێزگای کوردستان یان بەواتایەکی دیکە کوردستانی باشوور سیاسەتی گۆڕینی جلۆبەرگی زۆر بەھێمنی قەبوول کردو بەرگرییەکی جیدی لە بەرانبەردا نیشان ئەدا، بەراستی ھۆی ئەو دەبێ چی بێ؟ دانەری کتێبی (توحفە ناسری لە مێژوو و جوگرافیای کوردستاندا) بەو شێوەیکە باس لە گۆشەیکەکی جلۆبەرگ و رۆاڵەتی دانیشتوانی شاری سنە لەگەڵ دانیشتوانی دیکەکی ئێران لە سەردەمی قاجاریدا دەکات: "شێوەی جلۆبەرگی دانیشتوانی ئەو شارە بە نێر و مێیەو بەپێچەوانەی جلۆبەرگی کوردی شارەکانی دیکە،

جیاوازییه کی ئەوتۆی لە گەڵ جلپەرگی ناوچە عەجەمەکان نییە، تەنیا لە جلپەرگی ئافەرەتەکاندا، جیاوازییەکە هەیە کە ئافەرەتە عەجەمەکان کلاوزەرپی و هەوری لەسەریان ناپێچن و لە جیاتیی ئێو قەجەری دادەنێن، ئەوانە (کوردەکان) کلاوزەرپی و هەوری زۆر سەیر لەسەریان دەنێن کە لە گەڵ زەوقەکانیش دەگونجی، زۆریی ئافەرەتە نەناسراوەکان کە لەسەر هەمان یاسای کۆنی کوردی روخساریان دانابۆشن و بەی چارشێو رووبەند دەرەدە کەون، ئەویش یەکیەک لە عەدەتە پاشکۆییەکانی کوردە. ^(١) یەحیا سادق وەزیری پێیوایە کە هاوڕایی و هاوکاری خانەدانە شارنشینەکانی سنە لە گەڵ سیاسەتی گۆڕینی جلپەرگ، لە لایەن پزێمی پەهلەوییەوه لە بەروپێشبردنی ئەودا زۆر کاریگەر بووە و بۆتە هۆی ئەوەی خەلکی کوردستان کەلک وەرگرینی خانەدانە شارنشین و بازرگانەکانی دانیشتووی سنە و سەقز لە جلپەرگی ئاسایی و بەکارهاتووی ناوچەکانی دیکە ئێران لە سەرەمی قاجاردا، نێمکانی گۆڕانی جلپەرگی لە باشووری کوردستان ناسانتر کردبۆوه. ^(٢)

وادیتە بەرچاو کە ئیدعای سادق وەزیری تا رادەیکە لە راستی نزیک بێ، چونکە لەرپاوتری شمس مەلیک ئارا، حاکمی کوردستان لە پێکەوتی ١٣١٤/١١/٩ (١٩٣٦ز)، بۆ سەرۆکایەتی وەزیران، ئەو لە هاوکاری چینی یەکەمی کوردستان لە گەڵ دەوڵەت پەزایەتی دەرەبێ و لە واقعیەدا هەر ئەو چینه لە خانەدانە شارنشینە لە یەکەمین تاقم لە کوردەکان بوون کە خۆیان و هاوسەرەکانیان لەسەر شێوی ئەوروپایی لە پیش چاوی خەلک دەرکەوتن. ^(٣)

بەلام لە کوردستانی باکوور هەر لە سەرەتاوە ئەو ویستەیی دەوڵەت لە گەڵ ناپەزایەتی خەلک پروپەرۆبۆوه و پێشپەروی ئەو ناپەزایەتی و دژایەتی، پیاوانی ئایینی واتە خۆتندەواره نەریتییهکانی کۆمەلگا بوون، کەسانیک کە سەر بە پاراستنی تایبەتەندییه نەتەوهیی و دابونەریته نەتەوهیهکانی خۆیان زۆر بەتوندی و دەمارگیرانه پێیان دادەگرت.

دانەری کتێبی "رپەرینی مەلا خەلیل" کە لە نزیکەوه لە ناو پرووداوهکان دابووه، مەسەلە ی گۆڕینی جلپەرگ بەوشێوهیه باس دەکا:

"لە سابلاخی (مەهاباد) موکری جەژن و کۆر و کۆبونەوهی تایبەت بە گۆڕینی جلپەرگ دەستی پێ کردبوو بەزۆری جلپەرگی فەرەنگی (رۆژئاوا) و لەبەرکردنی کۆت و شەلوار و کلاوی پەهلەویان لە جینگە ی جلپەرگی نەریتی ناوچەکە، دادەنا و پاشان بۆ ئەو کارەیان دەستیان بەخۆشی و جەژن دەکرد... هەموو شۆتێکی ولاتیان پرووناک کردبوو خەریکی شیعەر خۆتندەوه و وتاردان و شیرینی بلاکردنەوه بوون، سەرەرای ئەوه گۆڕینی جلپەرگی باو و نەریتی ناوچەکە زۆر بەدلی خەلک نەبوو

لایان پەسەند نەبوو، ھەر بۆیە کەم تا زۆر ناپەرەزایەتی و بیزاری لەو کردەوانەی دەولەت کەوتە سەرزاری خەلک و جۆرەھا لێکدانەوانەیان بۆ دەکردو زۆرجاریش لە لایەن ھەندیک لە کەسایەتی نەڕیتی و دەمارگیرەکانەو، مۆری کافرپوونیان لەسەر ئەو کەسانە دادەنا کە ئەو جلپەرگانەیان لەبەر دەکردو داوای سزادانیان بۆ دەکردن، چونکە نە بەخۆشی و نەبەزۆری شارنشین و گوندنشینەکان پازی نەبوون و نەفرت و بیزاری لەو ھەنگاوانەی کاربەدەستانی دەولەت، کاریگەری بەرچاوی لە رۆحییەتی عەشایری سەر سنووردا ھەبوو، عەشیرەتەکانی مەنگوری سنوورنشین لەم کارە دەولەت تووشی ناپەرەزەتی و پەشیوی بوون و رێبەر و پێشەوای نایەنزابی مەنگوپ و زانا و مامۆستای بەناوبانگی ئەو تایفە، خوالێخۆشبوو (مەلا خەلیل گور عومەر) کە کەسایەتیەکی ئایینی دەست پێبوو جێگەی ریزی ئەو عەشیرەتە بوو، دژایەتی ئەو ھەول و ھەنگاوانەی دەولەتی کردو ئالای یاخیبوونی بەرزکردەو...^(۴)

لە سەرەتاکانی زستانی سالی (۱۳۰۷ ک.ش) ۱۹۲۸ز دەستە و تاقمی زۆر لە ھێزە سەربازییە نێردراوەکان لە لایەن سەرلەشکر خەزاعی لە سەراسەری موکریان وەک مەھاباد، سەردەشت، نەغەدە و شەندۆا بلابوونەو، ھەتا ھەولەکانی عەشایری موکری بچەنە ژێر چاوەدێری و کۆنترۆڵەو. ژمارەیک لە ھێزە سەربازییەکان لە گوندەکانی نیوان مەھاباد و سەردەشت دواي تێکھەڵچوونیان، لە لایەن مەنگوورەکانەو بەدیل گیران و وەک سزادانێک لیواری کلاوہکانیان لە لایەن عەشیرەتەکانەو بردان. لە ناوەرێستەکانی زستاندا، گوشاری مەنگوپ و عەشیرەتە ھاوپەیمانەکانیان توندتر بوو و شاری مەھاباد کەوتە بەر ئابڵۆقەی ئەوان. بەو جۆرە کە سەرتیپ بیگلری دەنووسیت، ئەوا مەلا خەلیل بوو کە ناگری ئەو ئاژاوەیە ھەڵایساند و عەشایرەکانیش چوونە پالی و تەنیا لایەنگریان لەو دەکرد.^(۵) بەھەر حال لەرێنەدانی ۱۳۰۷ ۱۹۲۹ز ھێزە سەربازییەکان توانیان بەرزایەکانی زال بەسەر شاری مەھاباد داگیر بکەن و لە جەرگە یێکدادانە کەش ئالای ھەلگری مەلا خلیل بەناوی سەید محەممەد ئەمین گییانی لە دەست دا.

پاشەکشەي مەلا خەلیل و مەنگوورەکان دەستی یێنکرد و چالاکییە سەربازییەکانیش پراوەستان. میرزا کەرم شیشەوانی، نووسەری یادداشتی تاییەت بەرپەرپینی مەنگوورەکان، لە بارەي پراوەستانی کردەو سەربازییەکانەو دەنووسی، ھەم یاخیبووہکان و ھەم ھێزە سەربازییەکان بەھۆی سەرماي توندی زستانەو پتووستیان بەنوێکردنەوی ھێزەکانیان ھەبوو، ھەر بۆیە پێیان باش بوو لە بەھاری سالی داھاتوودا شەر دەست پێبکەنەو.^(۶) سەرتیپ بیگلری باس لە نامەیکە دەکات کە لە لایەن مەلا خەلیلەو بۆ کوپەکەي نووسراو کە ئەو نامەیکەي لە ناو کتێب و کەلوپەلەکانی مەلا خەلیل

دۆزیوتەو، ناوەرۆکی ناصەکه ناماژە بەراوەستانی ھێرشى دوولایەنە بەھۆى سەرماى زستانەو
دەکا و نووسرا بوو کە ئیستا لەگەڵ سوپا ناشتیمان کردوو بۆ ئەوێ لەبەھاردا، عەجەمەکان
چارەپەش بکەین.^(۷)

سەرلەشکر خەزاعى فەرماندەى ھێزەکانى نازەربایجان ھەر لە سەرەتای پاپەرپنەکە بۆی دەرکەوتبوو
کە ھەموو کوردەکانى ئەو ناوچەى و ھەروەھا پیاوانى ئایىنى لە واقیعدا بە شێوێکى جیدی
دژی گۆرپى جلپەرگى بەزۆرەملی بوون و ئەو ئاژاویە تەنیا لە سەردەمى مەلا خەلیل و
مەنگوڕەکان نەدەخولایەو. ھەر بۆیە ھەولیدا راستییەکان بۆ پەزا شا پروون بکاتەو و لە راپۆرتى
تەلگرافدا دەنوسى: "بەنەسبەت گۆرپى جلپەرگەو، زانایانى ئایىنى سوننى فەرمانى جیھادیان
داو و گۆرپى جلپەرگیان بە کوفر زانیو و ھەر لەبەر ئەوەش عەشیرە سنوورنشینەکان دەستیان
بەراپەرپین و شەپرو ئاژاوە کردوو. ئەگەر بەراستى دەیانھەوێ (مەبەست رەزا خانە) میلەت لە
ئارامى و خوشگوزەرانى دابى، دەبێ چاوپۆشى لە ھاوشێوە کردنى جلپەرگ و دانانى نوێخوازى
بکەیت. خەزاعى."^(۸) پەزا شا پاش خۆتەندەوێ ئەو راپۆرتە، عەلى بیگ حەیدەرى، نوێنەرى
مەھاباد، دەخاتە ژێر لیپرسینەو و لیى دەپرسى: "ئێو نوێنەر و وەکیلى کوردەکان، ئەو لە
کاتی کدا یە کە کوردەکانى ئەوێ ھیچ حەزبان لە گۆرپى جلپەرگ نییە و زانایانى ئەوێ ئەو بابەتە
بە کوفر دەزانن و قەبوولیان نەدەکرد ئێو بۆچى ئەمەنتان ئاگادار نەکردۆتەو،..."^(۹)

دیارە ئەو رەفتارى شا بە تەواوەتى جۆرێك خۆنۆندن بوو، چونکە ئەو ئەگەر بە راستى گرینگی
بەداخوازى خەلگ دەدا، دەبایە ھەولەکانى خۆى ھەر لەو کاتەو راوەستاندا یان لایەنى کەم کەمى
کردباو، لە کاتی کدا وای نەکردو بەدەستوورى ئەو عەلى بیگ حەیدەرى نێردرا بۆ مەھاباد، ھەتا
نەھێلێت شۆرپەکە لە ناو عەشیرەتەکانى دیکەش تەشەنە بکا. ھەروەھا مەلا محەممەد موفتى
نوێنەرى سەقز لە پەرلەمان لە سەرەتای رەشەمەى سالى (۱۳۰۷ ك.ش) ۱۹۲۹ز لە ڕێگەى جادەى
کرماشان - سنەو، چوو بۆ سەقز، ھەتا پێش لە بەشداریکردنى عەشیرەتەکانى سەقز لە پاپەرپنى
مەنگوڕەکان بگرێت و ھەروەھا دژایەتى جلپەرگى ئەوروپایى نەکەن.^(۱۰)

ھاوێیمانى سەرەكى دەوڵەت لەو رووداوانەدا، دیپۆکرییەکان بوون، ئەوانە بەزۆرى لە سەردەمى
قاجارەکانیش، بەھۆى رکا بەرى عەشیرەتى، باشتەرى پشٹیوانى دەوڵەتى ناوەندى و حاکمى
نازەربایجان دەژمێردان. بەلام جیدیتەرى پشٹیوانى مەلا خەلیل و مەنگوڕەکانیش، عەشیرەتى
گەورە بوو کە ئەندامەکانى زۆرتر لە دەرووبەرى لق و پۆتەکانى سیمینەرود و دەرەزاب لە نزیکى
پەنجە گوند دا نیشتەجیبون. (حەیبووللا تابانى) دەنوسیەت کە خەلکانى ئەو عەشیرەتە بەھۆى

كەمبۇونى شوئىن و لەوەرگە، بەردەوام لە گەڤل عەشیرەتەكانى دىكە خەرىكى شەپ بوون و ھەر بۆيە لەوانىيە كە سەرۆكەكانى ئەو عەشیرەتە تانە مەبەستیان لە ھاوکارىكردن لە گەڤل مەنگۆرەكان ئەوە بوو، كە ھاويەيانىكى سەرەكى بۆ خۆيان بدۆزنەوە.^(۱۱)

دەولەتى ئىيران بۆ خۆتێهەلقورتان لە شەپىكى ھەمەلایەنە ھېچ پەلەيەكى نەبوو و ھەولیدەدا شۆرشگێڕان بێشەر ناچار بەخۆیەدەستەودانەو بەكا، جیا لەو تاران پێتی خۆش نەبوو كە پەيوەندیيەك لە نێوان كوردەكانى موكرى و شۆرشگێڕانى ئارارات دروست بێ یان دەولەتى توركيە ئىمكاني سوودوەرگرتن لەو شۆرشە بەدەست بەيئىت و سەمكۆ بنیڕیتەوە بۆ سنوورەكانى ئازربايجان. لە ناوەرەستى بەھارى (۱۳۰۸) ۱۹۲۹ز، فرۆكەكانى سوپا، شوئە گرینگەكانى مەنگۆرەكانىيان بەتوندى بۆردومان كردو پاشان ھێرش بۆ سەر ناوچە قايم و پتەوئەكانى دوژمن لە كوێستانى "بوگە نىو" دەستى پێكرد و دواى شەپىكى كورخايەن، سوپا توانى راپەرپوئەكان، رەوانەى ئەو دیوى عێراق بەكات و بەكەلك وەرگرتن لە پردى كلاناسيان لە رووبارى زاب پەرنەو. (مەلا خەلیل)یش لە سنوور پەرسەووە پەناى بۆ پیاوانى ئایىنى عێراق بردو بەو شۆيە راپەرىنى مەنگۆرەكان كۆتایى پێتات. ھەلبەتە رەزا شا، پێش لە دەست پێكردنى دواين ھێرش، سەرتىپ (زەفەر ئەلدەوڵە موقەدەمى) بەھۆى ئاشنايتى لە گەڤل مەسەلەى ئازەربايجان، كوردەكانى موكرى و ھەروەھا سیاسەتى توركيە، لە جێگەى سەرلەشكر خەزاعى، كرد بەفەرماندەى ھێزەكانى باكورى رۆژئاوا.

دانەرى كتيبى "راپەرىنى مەلا خەلیل" گومانى لەویدا نىيە كە سەرتىپ موقەدەم ھەولتى ئەوێ دەدا كە زەرەروزيان لە خەلكى مەدەنى نەكەوێت و ئا ئەو جێگەيەى كە بۆى دەكرێت شۆرشگێڕان نەخاتە ژێر گوشارەو، ھەر بۆيە شەپەكە زۆر كورت بوو و ھەربەزووبى ھەلگيرسىنەرانى راپەرنەكە بەخشران و تەنەندە لە لایەن رەزا شاو چەند خەلاتىك، وەك برى پێنج سەد تومەن و سەعاتىك و چەند قەبزە تەفەنگىك دراىە مەلا خەلیل.^(۱۲)

(زەفەر ئەلدەوڵە) دەيزانى كە لە سێدارەدانى پالئەرانى راپەرنەكە، دەبێتە ھۆى ھەلچوونى عەشیرەتەكانى دىكە و جارىكى دىكەش ناوچەكان تووشى ئازاوە دەبنەو، لە روانگەى سیاسىيەو ھەمەندەكانى راپەرىنى مەلا خەلیل زۆر گرینگ و بەرچاويون، بەلام لە لایەنى ھاتنى پیاوانى ئایىنى كورد بۆ مەيدانى خەباتى سیاسى، گرینگى زۆرى ھەبوو، ئىستات ئەو پرسىارە دیتە پێش كە بۆچى عەشیرەتە كوردەكان رىبەرايتى پیاوانى ئایىنى خۆيان قەبوول كردو بەپێى فتاوى ئەوان راپەرىنيان كرد؟ بىگومان عەشیرەتەكان بەھۆى ئارازىبوونى خۆيان، گەلى و شكايەتيان لە دەولەت ھەبوو كە زۆر پەيوەندى بەئایىنەو نەبوو، سەرۆكەكان دەيانزانى كە چاكسازى دەولەتى ناوەندى ھەر

له چه دامالین و جلویه رگی هاوشیوهه ههتا نیشته جیکردنی بهزوری له درژمواده ریڅخستنی سیستمی عهشیرهیی لهناو دباو عهشیره تگمراپی وهك هاوولاتییه کی ملکهچ دهخاته ژیر چاوه دیری سوپاو ژاندارمدریهوه.

بهلام زانایانی نایینی سوننی که ههروهك هاوتا شیعهکانی خویان ماوهیهك بوو کهوتبونه ژیر چاوه دیری دهولت، ناگیان لهو حقیقهته ههبوو که پژی می پهلهوی بهلناویردنی هیزی نابووری عهشیرهتهکان، پیکهینانی ئیدارهکانی تۆمار و مولکهکان، دادوهری، پولیس و ژاندارمهری و لیکچپرانندی هۆیهکانی پهیهوندی ماددی و مهنهوی له نیوان زانایانی نایینی و خهلك، بهتهواوهتی دهسلاتی نایینی وهلاوه دهینو له نهسپاردنی رۆلئیکی زۆر بچووکیش بهوان خویان دهبوین، پاشان له دهیهی دووهمی دهسلاتی پهزا شادا، قهدهغهکرانی تۆمار و بلاوکردنهوی بهرهههه کوردیهکانو قسهکردن بهو زمانه له ناوهنده ئیداری و فیترکارییهکان، زیاتر له جاران پیوانی نایینی له دهسلات دور کردوه، چونکه پیوانی نایینی له پهرهپیدانی بهردهوام و سهههکی کولتور و زمانی کوردی بوون و بیڅك بهنیسهبت نازادی کهلك وهرگرتن لهو زمانه زۆر ههستیاریبوون و وهرگرتنهوی ئیرادهی کارکردن لهوان لهو زههینهیهدا، بهواتای داخستنی قوتباخانه و زنجیره دهرسییه نارپهسییهکان بوو که له نیوانیاندا مندالانی کورد هاوکات لهگهل زمانی فارسی و عهرهیی، فیزی زمانی کوردیش دهبوون و بهو هۆیهوه یهکیك له ریڅگاکی دیکهیی بژیوی زانایانی نایینی کورد له ناوچوو.

جیا لهوانه قهدهغهکردنی نهغامدانی کردارو بۆنه نایینییهکان بههۆی زانایانی نایینی کوردو پیڅ گرتن له کۆرو کۆبوونهوه نایینزاییهکان، زانایانی زۆر بهتوندی رهشبین کرد. وهلاوهنانی رۆحانییهتی کورد له ههموو زههینهکاندا، بوو بههۆی سههههلهلانی نارپهزایهتی و بیژاری توندی نهو چینه له پژی می پهلهوی و ههروهها رهشبینی بهنیسهبت فارسهکان و تهنانهت ناسیونالیزمی ئیترانیش و بیگومان گهندهلی، بهرتیلخۆری و زۆرهملی کاربهدهستانی سوپایی و ئیدارییهکانی دهولت بهرانبهه بهکوردیهکان نهو گومانهیی بههیزتر کرد.

دووکهوتنی زانایانی نایینی کورد له پژی می پهلهوی، بهتاییهت له نازهربایجان، به پادهیهك جیدی بوو که حاکمی پارێزگاری نازهربایجانی رۆژناوا، لهوکاتیدا، ئینتمای یهکیك له زانا نایینییه پایهبههزهکانی کوردی بۆ هاوکاریکردن لهگهل دهولت له زههینهی کهلك وهرگرتن له جلویه رگی نهوروپایی بهگرینگ زانیوه بابتهکهی بهو شیویه بۆ ناگاداری سهروك وهزیران ناردوه: "نهحمده تهرجانی یهکیك له زانایانی گرینگی سابلاغ که له لایهن خهلكهوه زۆر پژی لی دهگیرئ و بهپی

ياسا مافى كەلگ وەرگرتن له جهمه دانەى هەيه، به چاوليگرتن لهو تهشريفاتهى له لايەن پارێزگاوه لێكراوه، خۆى داواكارى پێشكەش كردوو كه جلويەرگى هاوشپۆه لهبەريكات و هەر به جلويەرگى نايينشهوه دهرس بليتهوه و كاروبارى نايينى نهجام بدات. ئەو مەسەلەيه كارىگەرى لهراده به دهرى لهسەر ئەهلى سوننه هه‌بووه و بۆيه به له‌به‌رچاوترى ئەو مەسەلەيه، ده‌كرى سوودى زياتر له ناوبراو ببينن، عامرى. (١٣)

هەربۆيه ده‌بى بگوتى مەلا خەليل له راپەرینه‌كهى خۆيدا به‌ته‌نيا نه‌بوو و خاوه‌نى پشتيوانى ناراسته‌وخۆ و هێمنى زاناکانى ديكه بوو، له راستيدا ده‌نگى ئەو به‌ده‌نگى نارە‌زايەتى زانايانى نايينى كورد ده‌ژمێردا به‌دژى گشت سياسته نوێخوازيه‌كانى رە‌زا شا. له باره‌ى ناكام و ده‌ركه‌وته‌كانى راپەرپنى مەلا خەليل ده‌كرى ناماژه بۆ دوو بابەت بكړى:-

١- ناوه‌لابوونى ده‌ستى ده‌ولەت بۆ هەرچى زياتر خستنه ژيړ چاوه‌ديرى عەشيره‌ته كورده‌كان. چونكه دواى ئەو رووداوه به‌زۆرى سەرۆك تايغه و سەرۆكى عەشيره‌ته‌كان له لايەن ده‌ولەته‌وه هەلده‌بژيړدان، له كاتێك‌ها له سەرده‌مى قاجاره‌كان، شا ته‌نيا دانى به‌و سەرۆكانه‌ها، كه له لايەن تايغه‌كانه‌وه هەل‌بژيړدرا‌بوون و پاشان به‌رپرسيه‌تى ده‌دايه. ناكامه‌كهى ئەوه‌بوو كه له‌مه به‌دواوه، چينيكي تازه له سەرۆكه پارێزگارو سەر به ده‌ولەتييه‌كان له‌ناو عەشيره‌كان پێكه‌هات كه ده‌ولەتى ناوه‌ندى ويسته‌كانى خۆى به‌پشتبەست به‌وان (سەرۆك عەشيره‌ته‌كان) جێبه‌جێ ده‌كرد.

٢- دوا به‌دواى راپەرپنى مەلا خەليل، زانايانى نايينى له كوردستانى باكوور، به شيويه‌كهى بيوينه رووبەرپوى رێژمى په‌هله‌وى راوه‌ستان، كاريك كه هەتا پيش ئەمه وێنه‌ى نه‌بوو به‌هۆى سياسته‌تى خەراپى په‌هله‌وى دروست بوو. نارە‌زايەتى زانايانى نايينى كورد له ده‌يهى دووه‌مى حكومه‌تى رە‌زا خان ئەوه‌نده په‌ريستاند، كه ئەو كه‌سانه دوا به‌دواى رووخانى ئەو (رە‌زا خان) له پێكه‌يتنانى يه‌كه‌مين حيزبى كورده‌كانى ئيران كه له‌سەر بنه‌ماى نه‌ته‌وه‌خوازى كوردى به‌ناوى كۆمه‌لى ژ. ك بوو، زۆر كارىگەريان هه‌بوو.

بێگومان له سەرده‌مى په‌هله‌ويدا كورده‌كانى ئيران چوونه ناو قۆناغيكى نوێوه، كه به به‌راورد‌كردن له‌گە‌ڵ ژيانى سياسى سەرده‌مى قاجار، به قۆناغيكى به‌ته‌واوه‌تى جياواز داده‌نراو گه‌وره‌ترين و گرینگ‌ترين تايبه‌تمەندى ئەو، شتيكه كه كۆمه‌لناسى هاوچمەرخى ئەورۆكه وهك چموساندنه‌وى نه‌ته‌وايه‌تى ناوى ده‌بات- ديارده‌يه‌ك كه له سەرده‌مى قاجاردا، بوونى نه‌بوو و لێره‌دا هەول ده‌درێت هۆيه‌كانى سه‌هەلدانى تاوتويى بكريت.

لهندی چوارم

پهیداوونی چهوساندنه وهی نه ته وایه تی له
سه رده می حوکرانیی رهزا شا دا

له سهرده می دهسه لاتی بنه ماله ی قاجاردا، هیزه سیاسی و کۆمه لایه تییه دهسترۆیه کانی کوردستان وهك حاکم، سهروک عیّل و عه شیرهت، پیاوانی ئایینی، خاوهن مولکه گه وره کان، بازرگان و دیوانسالاره خۆجیه کان، تا راده یه که پهیوهندییه کی پتهویان له گه ل دهولهتی ناوه ندیدا هه بوو و کۆمه لگای کوردی سه ره پای جیاوازی له مه زه هه بدا، نه ته نیا له ئیراندا به لکو له (ولاتی) عوسمانیشدا هه ز و ئاره زووی خۆیان به نیسه بهت کولتوری ئیران و زمانی فارسی نیشان ده داو نه گهر لیکۆلینه وه یه کی کورت له باره ی شاعیر، عارف و نووسه رانی کورد به شیوه یه کی گشتی بکریّت، ده بیندرو که به شیکێ گرینگ له به ره مه می نووسین و سروده کانی ئه و خاوهن مه عریفانه به زمانی فارسی نووسراوه ته وه.

ئینتیمای کورده کانی دراوسێ بۆ زمانی فارسی، به تاییهت له عێراقدا، هاوکات له گه ل گرینگ دانی ئه وان به پارێزگاری و پهروه ده کردنی زمانی کوردی هه تا ده یه کانی سه ره تای سه ده ی بیسته م هه روا چالاک بوو، به لām پاشان به هۆی گه شه کردنی نه ته وه پهروه ی کوردی ئه و ئینتیمایه تا راده یه که م په نگ بوو هه تا ئه وه ی له ناکامدا له ناو چوو.

دانمهری کتیبی " کوردو پێوه ستگی نه ژادی و تاریخی " که به به ره مه میکی زۆر به بایه خ له باره ی شوینگه ی په گه زی کورده کان به ژماردێ و له ناوه راستی سه لّه کانی حکومه تی په زا شا دا نووسراوه و له باره ی کارکردی زمانی فارسی له نێو کورده کانی عێراقدا ده نوی "تا ئه و دواییانه ش زۆریه ی ناوچه کانی کوردستان له نامه ناردن و کتیب نووسین جیا له زمانی فارسی هیه چ زمانیکی دیکه یان به کار نه ده هینا، ههروهک چۆن ئه و کتیبه میژوو یانه ی زانایانی کورد نووسیویه وهك شه ره فنا مه و هتد به زمانی فارسی نووسراون... بۆ نمونه باری سلیمانی عێراق به نمونه ده هی نه وه که یه کیك له ناوه نده کانی کوردانه و ئیستاکه بۆ ته به شیکێ عێراق. زمانی (خه لکی) سلیمانییه، وهك زمانی کوردستانی ئیران (مه رپوان، سه قز، بانه و مه هاباد و سنه) یه، ته نیا که میك جیاوازی له شیوه زاریاندا هیه. له سلیمانیدا هه مو کرین و فروشتن و به لینی و گفتوگۆکان، فه رمان و قه با له کان به زمانی فارسی بوون و هه تا سه لّی ۱۹۲۱ زاینیش زمانی خویندن له وێ فارسی بوو، ته نانه ت کتیبی فارسی له قوتابخانه ده وله تییه کانیش ده گو ترایه وه وهك (میزان نه لته عیلمی) شیخ عه بدولکه ریم بوشه هری و هتد... له و سه لّیه وه

هه‌و‌لو، کتێبه فارسییه‌کانی وه‌ک، (نساب نه‌لعویان و کولیاتی سه‌عدی و دیوانی حافز و خه‌مه‌سه‌ی نیزامی) و کتێبه‌کانی جامی و نان و هه‌ل‌دان‌ی شیخ به‌هایی و هت‌ده‌خوێند‌ران. ^(۱۴)

خه‌بات‌گێڕی سیاسی کورد، عه‌بدو‌ل‌لا نه‌حه‌مد ره‌سول پشه‌ری، ئاماژه به‌و پراستییه ده‌کات که دایک و باوکی ناشنای زمانی فارسی بوونه و خوشی له ته‌مه‌نی منداڵیدا، جیا له کتێبه نایینییه‌کان، کتێبه فارسییه‌کانی گولستان و بوستانی سه‌عدی وه‌ک ماده‌دی ده‌رسی خوێنده‌وه‌و هه‌روه‌ها ده‌لی: "له‌و کاتدا (کوردستانی عێراق) ته‌نیا زمانی فارسی له نێو کورده‌کاندا په‌ره‌ستاند بوو و نه‌گه‌ر که‌سی‌کی زمانی فارسی باش زانیایه نه‌وا نازناوی میرزایان لی ده‌نا که به‌واتای دوکتۆریان مامۆستا (له‌ته‌ده‌بیات دا) بوو، له‌و کاتدا به‌و شیوه‌یه بوو. ^(۱۵)

ته‌نانه‌ت ناسیۆنالیسته کورده‌کان که ده‌مارگرتیه‌کی توندیان به‌نیسه‌بت زمانی کوردی نیشان ده‌دا و نه‌ویان به‌کۆله‌که‌یه‌کی پته‌وی نه‌ته‌وایه‌تی کورده‌کان و هه‌روه‌ها به‌جیاکه‌وه‌ی نه‌وان له‌گه‌ڵ فارس، تورک و عه‌ره‌به‌کان ده‌زانی، تا راده‌یه‌ک گرینگیان ده‌دا به‌زمانی فارسی و هه‌شتاش تامه‌زرۆی نه‌و زمانه‌ بوون. بۆ نمونه له سه‌رده‌می حوکمرانی شیخ مه‌حمود له شاری سلێمانی پۆژنامه‌یه‌ک به‌ناوی "بانگی کوردستان" له ساڵی (۱۹۲۲) ده‌رده‌چوو که مسته‌فا پاشا یامو‌لکی سه‌رنو‌سه‌ری نه‌و پۆژنامه‌یه‌ بوو، سه‌ره‌رای نه‌وه‌ی زمان حاڵی حکومه‌تی شیخ مه‌حمود بوو، به‌لام هه‌شتا چه‌ند به‌شی‌کی به‌زمانی فارسی ده‌رده‌چوو. ^(۱۶)

نه‌و بابه‌ته نیشان ده‌دا که له‌و ساڵانه‌دا زۆربه‌ی خه‌لکی سلێمانی، ناشنای زمانی فارسی بوونه‌و له‌وه‌ش زیاتر هۆگری و ئینتیمای فێربوون و به‌کارهێنانی نه‌و زمانه‌یان هه‌بووه. به‌پراستی ئاره‌زوو و هه‌زی کورده‌کانی عێراق بۆ زمانی فارسی، بێ نه‌وه‌ی حکومه‌تی ئێران له دروستکردنی نه‌و هه‌زه‌دا پۆلێکی نواندبێ ده‌یتوانی یارمه‌تیده‌ری ده‌ستپۆیی زیاتری ئێران له عێراق بێت و به‌سه‌رنج راکێشان و به‌ده‌ست هه‌ینانی دلی کورده‌کان، نه‌وان کران به‌هاو‌په‌یمانی سه‌روشتی ئێران، به‌لام حکومه‌تی ره‌زا شا نه‌ته‌نیا هیچ ئینتیمایه‌کی بۆ نزیکبوونه‌وه له کورده‌کانی عێراق و تورکیه نیشان نه‌دا، به‌لکو به‌گرتنه پێشی سیاسه‌تی نادروست و نالۆژیکی کورده‌کانی ئێرانی‌شی له خۆی دوور کرده‌وه.

ره‌زا شا پاشا گه‌ڕانه‌وه له سه‌فه‌ره‌که‌ی خۆی بۆ تورکیه له ساڵی (۱۳۱۳ ک.ش) ۱۹۳۴ز له‌ژێر کاریگه‌ری سیاسه‌ته‌کانی (مسته‌فا که‌مال) دا، بپاریدا که له‌مه‌به‌دواوه هه‌موو گه‌لانی ئێرانی و له ناویشیاندا کورده‌کان مافی خوێندن و نووسین به‌زمانی زگماکی خۆیان نییه. که‌رمی

حیسامی له باره‌ی هه‌وله‌کانی ده‌وله‌ت بۆ یاسا‌غ‌کردنی که‌لک وەر‌گرتن له‌ زمانی کوردی له‌ کوردستاندا ده‌نووسی: "... نووسین و خو‌ت‌ئ‌نده‌وی زمانی کوردی یاسا‌غ له‌ قه‌ل‌م دراو ته‌نانه‌ت بریار‌درا ئ‌یداره‌کان به‌م زمانه‌ گفتو‌گۆ نه‌که‌ن. له‌سه‌ر ده‌ر‌گای ئ‌یداره‌کان نووسرا بوو: قسه‌کردن جیا به‌فارسی قه‌ده‌غه‌یه." (۱۷)

سیاسه‌تی حکومه‌تی په‌ه‌له‌وی به‌نیسه‌ت خه‌ل‌کی کورده‌وه به‌دوو قۆنا‌غ ت‌یده‌په‌ری‌و له‌هه‌ر کام له‌و قۆنا‌غانه‌دا به‌دوای ئامان‌ج‌ه‌لی‌گی تایبه‌ت‌دا ده‌گه‌پان گر‌ینگ‌ترین‌یان بر‌یت‌ینه‌ له‌: قۆنا‌غی یه‌که‌م: پ‌ێ‌ک هات‌بوو له‌ نه‌ه‌یشت‌نی هۆز‌گه‌رای‌ی، له‌ ناو‌برد‌نی گرو‌پی چه‌ک‌داری عه‌شیره‌ته‌کان، بلا‌و‌کرد‌نه‌وی ده‌ست‌پ‌ۆ‌یی ده‌وله‌تی ناوه‌ندی هه‌تا سنووره‌کان، دامه‌زراند‌ی ئ‌یدارات‌ی تۆمار‌کرد‌نی به‌ل‌گه‌نامه و مول‌که‌کان، دارایی، دادوهری و ناوه‌نده‌کانی راه‌ی‌نان و سه‌ربازی بوون ئه‌و ئامان‌جانه‌ی که له‌ ناوچه کوردنشینه‌کان ده‌یان‌بر‌ده پ‌ێ‌ش هه‌مان ئه‌و ئامان‌جانه‌شیان بۆ ناوچه‌کانی دیکه پ‌ێ‌ش‌بین‌ی ده‌کرد.

به‌لام قۆنا‌غی دووهم: تایبه‌ت بوو به‌قه‌ده‌غه‌کرد‌نی که‌لک وەر‌گرتن له‌ زمانی کوردی و هه‌روه‌ها دانه‌مه‌زراند‌نی کارمه‌نده خۆج‌یی‌یه‌کان له‌ کوردستاندا.

هاندهری هه‌نگاهه‌کانی یه‌که‌م، له‌ قۆنا‌غی یه‌که‌م‌دا که به‌ه‌یچ ش‌ی‌وه‌یه‌ک تایبه‌ت به‌کوردستان نه‌بوو، به‌ل‌کو له‌ سه‌رانه‌ری ول‌ات‌دا، پ‌راکت‌یک کراو له‌ به‌ر‌ه‌وه‌ندی گشت‌ی ول‌ات، به‌ج‌ی گه‌یان‌د‌نی هه‌ند‌یک له‌ دروشمه‌کانی ده‌ستووری وه‌ک ناوه‌ند‌گه‌رای‌ی و مۆد‌یر‌نبوون و پ‌ی‌ویسته‌ی به‌به‌ر‌گر‌یکردن له‌د‌ژی پ‌ر‌ۆیا‌گه‌نده‌ی سۆف‌یه‌ت و به‌ل‌شه‌ف‌یک‌ی سه‌ر‌چاوه‌ی ده‌گرت، به‌لام هه‌وله‌کانی قۆنا‌غی دووهم به‌ته‌واوه‌تی بۆ به‌ر‌گر‌یکردن بوو به‌د‌ژی ده‌ست‌پ‌ۆ‌یی ناسیۆن‌الیزمی سیاسی کورده‌کان له‌و دیوی سنوور و زیاتر حاله‌تی پ‌ێ‌ش‌گرت‌نی هه‌بوو. دوکتۆر عه‌باس وه‌لی له‌سه‌ر ئه‌و باوه‌ر‌یه‌ که مه‌به‌سته‌ی ره‌زا شا له‌ قه‌ده‌غه‌کرد‌نی به‌کاره‌ینانی زمانی ناوچه‌یی، پ‌ێ‌ک ه‌ینانی شوناس‌یک‌ی یه‌که‌پارچه بوو بۆ خه‌ل‌کی ئ‌ێران، که ده‌بوا‌یه‌ ر‌واله‌ت‌یک‌ی ئه‌وروپایی و پ‌ۆژ‌ئاوایی هه‌بوا‌یه‌ به‌و ش‌ی‌وه‌یه‌ جۆرا‌وجۆری کولتوری و جیا‌وا‌زییه‌ نه‌ته‌وه‌یه‌یه‌کان به‌ه‌یچ ش‌ی‌وه‌یه‌ک له‌به‌ر‌چاو نه‌ده‌گیران. (۱۸)

یاسای بنه‌ر‌ه‌تی (ده‌ستوور) زۆر زووتر له‌ ده‌سه‌لات‌داریه‌تی ره‌زا خان پای‌گه‌یان‌د بوو که زمانی فارسی، زمانی په‌سمی ول‌اته، به‌لام به‌ ه‌یچ ش‌ی‌وه‌یه‌ک نه‌ب‌بووه‌ ه‌ۆی نا‌ره‌زایه‌تی کورد و نه‌ته‌وه‌کانی دیکه له‌و سه‌رده‌م‌یدا. له‌وکات‌یدا مه‌سه‌له‌ی قه‌ده‌غه‌کرد‌نی زمانی گه‌لانی ئافارس

باس نه‌کراو نه‌وه‌ش به‌و مانایه‌یه که مه‌شروته‌خوازان و یاسادانه‌ری ده‌ستووری هیچ‌ه‌زیان لئ نه‌بو ره‌سمی‌بوونی زمانی فارسی بیته‌هۆی له‌ ناوچوونی زمانه‌ ناوچه‌یه‌کان و هه‌روه‌ها نوێ‌خوازی له‌ ولات‌دا بیته‌هۆی له‌ ناوچوونی کولتوری گه‌لانی دیکه‌ی ئێرانی، له‌ واقع‌دا نه‌و هه‌نگاوه‌ی ره‌زا خان به‌ پیش‌یل‌کردنی ناوه‌پۆک و ئاماره‌کانی ده‌ستور ده‌ژمی‌ردراو به‌روونی به‌دیار ده‌که‌وت که زه‌مینه‌ بۆ ناسیۆنالیزمی کورد له‌ ئێران‌دا ده‌ره‌خسینیت نه‌و یه‌کتر قه‌بوول‌ کردنه‌ی که له‌ لایه‌ن مه‌شروته‌یه‌وه‌ پێک هات‌بوو له‌ ناوچو.

کورد‌ه‌کانی ئێران به‌گشتی له‌و گۆڕان‌کاریانه‌ی له‌ ناوچه‌ کوردنشین‌ه‌کانی تورکیه‌ و عێراق رووی ده‌دا دووره‌ په‌ریزبوون، به‌لام جۆریک هه‌ستیاربوونی له‌و دیوی سنوور به‌نیسه‌ت چاره‌نوسی کورد‌ه‌کانی دیکه‌ هه‌بوو. یه‌حیا سادق وه‌زیری ده‌لێ کاتیک له‌سالی (۱۳۰۱ ک. ش) ۱۹۲۲ز شۆڤشی شیخ مه‌حمود له‌نه‌وه‌په‌ری لووتکه‌ی خۆی دابوو، کورد‌ه‌کانی سنه‌ نوێنه‌ریکیان بۆ لای نه‌و بۆ عێراق نارد هه‌تا تاوتوێی پێگه‌ی نه‌و بکه‌ن، به‌لام نه‌و له‌ رووی نه‌زمونی سیاسی و هێزی رێکخه‌ست، شیخی زۆر به‌جیدی و کاریگه‌ر نه‌زانی. هه‌روه‌ها له‌ ماوه‌ی ساله‌کانی (۱۹۳۰ هه‌تا ۱۹۳۷ز) تاقیمکی بچوک له‌ پیاوانی ئایینی کورد له‌ ناوچه‌کانی موکریان چالاکیان ده‌نواند که "په‌یوه‌ندیان له‌گه‌ڵ شۆڤشی ئارارات و رێکخراوی خۆی‌بوون هه‌بوو و جار‌جاریش له‌گه‌ڵ کوردستانی عێراق په‌یوه‌ندیان دروست ده‌کرد."^(۱۹)

نه‌ندامانی سه‌ره‌کی نه‌و تاقمه‌ بچوکه‌ بریتی بوون له‌ قازی محمه‌د، شیخ نه‌حمده‌ی سریلاوا، قازی کاک محمه‌د بۆکانی (محمه‌د سادق قزلی) و مه‌لا نه‌حمده‌ فۆزی.

هیچ‌ دوور نییه‌ نه‌و یارمه‌تییه‌ به‌نه‌ژمارانه‌ی که‌ عه‌شیره‌ته‌کانی جه‌لالی و خلیکانلو و به‌شۆڤش‌گێڕانی ئاراراتیان ده‌کرد له‌ ناکامی هاندانی نه‌و تاقمه‌ بوو بێ، به‌لام هیچ‌ جۆره‌ دیکۆمینت و به‌لگه‌یه‌ک بۆ سه‌لماندنی نه‌و بانگه‌شه‌یه‌ له‌ ده‌ستدانییه‌، پڑمی په‌هله‌وی به‌هۆی راپه‌ڕینی شیخ مه‌حمودی به‌ره‌زنجی له‌ عێراق و شۆڤشی ئارارات له‌ تورکیه‌ و هه‌روه‌ها دروست‌بوونی رێکخراوی خۆی‌بوون و هیوا له‌و ولاته‌دا تووشی نیگه‌رانییه‌کی زۆر ببوو و له‌وه‌ ده‌ترسا که‌ بیروبووچوونی کورد‌ه‌کانی نه‌و دیوی سنوور بیته‌هۆی بزاونی هاوزمانانی خۆیان له‌ ناوخۆی ئێران‌دا یه‌که‌پارچه‌یی نه‌رزی ئێران بکه‌وێته‌ مه‌ترسییه‌وه‌، له‌ کاتیک‌دا هیچ‌ پاساوێک بۆ نه‌و نیگه‌رانییه‌ نه‌بوو، چونکه‌ له‌ کاتی نه‌گه‌ری پێکهاتنی ده‌وله‌تیکی بچووک‌ی کوردی له‌ رۆژه‌لاتی تورکیه‌، نه‌و ده‌وله‌ته‌ گرمانه‌یه‌ بێگومان ده‌که‌وێته‌ به‌ر هه‌ره‌شه‌ی تورکیه‌ و هه‌ر

بۆيە ئىمكانى نىزىك بوون و تەنەنەت پىتۈەلكانى بەئىزانەوەش لەنارادا دەبوو و ھەر بەو رادەيەش لىبۈنەوەى كوردستانى ئىزان كەمتر دەبۆە.

ئەگەر ئىزان يارمەتى كوردەكانى ئەو دىۋى سنوورى دابوايە ئەوا ھەستى ھاودەردى و ۋەفادارى كوردەكانى ئىزانىش بەنىسبەت دەۋلەتى ئىزان سەرى ھەلەدەوا ھەلومەرچىك دەھاتە پىشى ۋەك غوونەى مېژوۋىي ئەۋكات كە شا پىشتىۋانى لە مەلا مستەفا بارزانى كورد لەبەرانبەر سوپاى بەعسى عىراقىدا. كرىس كۆچىرا ھەلۋىستى كوردەكانى ئىزانى بەنىسبەت يارمەتییەكانى شا بۆ مەلا مستەفا بەو جۆرە باس دەكات: "لە ئىزاندا سىياسەتى شا، دەنگدانەۋەيەكى گەۋرەى پەيدا كەردوۋە، گوندەنشىنە كوردەكان لەو يەكەم كەسانە بوونە كە ستايشى ھەلۋىست و پەفتارى شاين دەكرد بەنىسبەت كوردەكانى عىراق. يەكەك لە گوندەنشىنەكانى، سەر سنوورى ئىزان لە شىۋاتى سالى ۱۹۷۵دا گوتى: "پىشتەر ئىمە و بەتايىبەتى خەلكى مەھاباد، لە ھىچ كوردەۋەيەك بۆ پىنكەپىنانى گرفت بۆ حكومەتى شا، درىغىمان نەدەكرد، بەلام لەو كاتەۋە كە يارمەتى بارزانى دەدات مەسەلەكە جىاۋازە" ھەرۋەھا دەلى: "تەنەنەت بنەمالەى قازى عەمەد گوتىانە: "بەدىتنى ئەو كارانەى كە لە بەرانبەر مافى پەناھەندەكاندا دەيكات (مەبەست شاىە) ئىمە لە مافەكانى خۇمان خۇش دەبىن كە شا بەدژى ئەو بنەمالەيە كەردوۋىەتى" ۋەكو ديار بوو تا رادەيەك ژىر پىتى رېبەرانى كوردى ئىزانى بەتال دەبوو. (۲۰)"

تەنەنەت لەدەستپىكى حكومەتى رەزا شاۋە، كەسانىك ھەبوون كە دەرەك و تىگەيشتىكى دروستيان لە مەسەلەى كورد ھەبوو و ناگادارى ئەو رۆلە گرینگە بوون كە دەبى ئىزان بىگىرپىت، يەكەك لەو كەسانە دوكتۇر مەحمۇد ئەفشار يەزدى بوۋە، ئەو لە يەكەك لە ۋتارەكانى خۇيدا ئامازە بەو راستىيە دەدات كە سەربەخۇبى كوردستانى عوسمانى نەتەنيا ھىچ زەرەر زىيانىكى بۆ ئىزان نىيە، بەلكو تەنەنەت دامەزراندنى دەۋلەتتىكى بچوۋكى ئىزانپەرەگەز كە ۋەك بەربەستىك لە نىۋان ئىزان و توركىيە بىت، دەتۋانى پىش لە پەرەستاندى مەترسى زەرد (رەگەزى زەرد) يان تورانىزمى تورەكان بۆ لاي رۆژھەلات بگرى. (۲۱) تەنەنەت كوردەكانى دەرەۋەى ئىزانىش ھەموو كات چاۋى ھىۋايان لەو يارمەتییانەى ئىزان بوو بۆ پشتگىرى كردن لەۋان لەبەرانبەر مەترسى رەگەزى سامى و توركدا. سەرھەنگ مەسوەر رەھمانى كارمەندى سەربازى ئىزان لە بەغدا، لەسالى (۱۳۳۱ ك.ش) ۱۹۵۲ز كە لە سەردەمى حكومەتى (دوكتۇر موسەدەق)دا ھەۋلى پوچەلكەردنەۋەى پىلاننى ئىنگلىزەكانى دەدا بەدژى بە

خۆمالیکردنی نەوت، لە ڕێگەی سنوورەکانی ئێرانەوە هەولێ دەدا پێش لە جوولانەوهی ھەمە
 رەشید (بانە) بە کرێگیراوی بەریتانیا بەدژی ئێران بگڕێ، باس لە چاوپێکەوتنی خۆی لە گەڵ
 شیخ مەحمود دەکا کە لەودا بەو شیوەیە شیخ رەخنە لە سیاسەتی ئێران دەگرێت: "وابێ
 دەچێ ئێرانییەکان سەرەداویان ون کردبێت و لە ڕێگایەکی ھەڵەو چاوە لە مەسەلە کە دەکەن،
 چونکە لە بنەرەدا کوردەکان لە گەڵ ئێرانییەکان ھاوئازاد و ئینتیمایەکی زاتیان بۆ ھاوکاری
 کردن لە گەڵ ئێراندا ھەیە، ھەر بۆیە ئێران ئیمکاناتی زۆرتری بۆ راکێشانی ھاوکاری کوردەکان
 بۆ پێشکەوتنی سیاسەتی میلی خۆی لە دژی دوژمنەکانی لە دەستدایە ھەتا دەوڵەتەکانی
 دیکە. ئێستاکە ئەگەر دەوڵەتی ئێران لە گەڵ نەتەویەکی کە لە بنچینەدا ئینتیمای ھاوکاری
 ھەیە، تووشی ساردی و نیوان ناخۆشی بێ، ئەوشتە جیا بە لاوازی سیاسی و بێتەگایی زیاتر
 ناتوانن بەشتێکی دیکە ناوێن. پرسیارێک کە بەردەوام دەبێ لە ئێراندا باسی لێ بکری
 ئەویە کە بۆچی دەبێ دەوڵەتی ئێران لە ئیمکانی ھاندانی کورد لە لایەن بێگانەکانەوە بەدژی
 خۆی نیکەران بێ؟ ئەو لە کاتی کدا بە ئەگەر ئێران دەستپێشخەری بکات و بۆ نموونە، کوردە
 نارازییەکانی عێراق بەدژی عێراق بەھێز بکات، ئەوا دەوڵەتی عێراق تووشی نیکەرانیکە لێک
 زیاتر لەو دەکات کە خۆیان لە گەڵی رووبەرووبوونە، ئەوکات ئەو عێراقییەکان دەبن کە بۆ
 دامرکاندنەوهی ئازاوە کە داوا دەکەن کە نییەتی باشی خۆیان نیشان بەدەن ئەو کە
 بە پێچەوانەو. (۲۲)"

بەلام رژی ڕەزا خان بێ لە بەرچا و گرتنی بەژە وەندیە بان سنووریەکانی ئێران، نەتەنیا ھیچ
 یارمەتی کوردەکانی نەداوە بەو جۆرە کە دوکتۆر ئەفشار دەلی کە بنەمای (ئێرەدینتیسزم)
 (Irredentism) یان پێوە لکاندن کە دەکرا لە بابەت ڕۆژەھەلاتی تورکیە و عێراقەو کارایی
 ھەبێ (چونکە ئەو ناوچانە پێش لە کوچکردنی رەگەزەکانی عەرەب و تورک و تەنانەت دوا
 ئەوانیش لە سەر دەمە جیاوازیەکاندا بە شێک لە ئیمپراتۆریای ئێرانی گەورە بوو" باسی لێوە
 نەکرد. (۲۳) بە لکو بە ئاوەڵە کردنی دەستی تورکەکان بۆ سەرکوتی شوێشی ئارارات و یارمەتیدان
 بە مستەفا کەمال قەسەبی کوردەکان، لەواقیعدا ھەڵەییەکی گەورە میژوویی کرد کە پاشان
 کۆرەکەشی محمد ڕەزا لە بابەت کوردەکانی عێراق، واتە دانیشتوانی ولایتیک کە
 شارستانیەتە کەمی ڕەنگ و بۆنی ئێرانی ھەیە، ئەو ھەڵەییە دووبارە کردووە. یە کەمین
 دەرەنجامی ئەو ھەڵەنە ڕەزا شا، یان بەو جۆرە کە شیخ مەحمود دەلی، لاوازی سیاسی ئەو
 بەنێسبەت کوردەکان، دلەرنجانی تووندی کوردەکانی ناوخۆی ئێران بوو کە پاشان بەھۆی گوشار

و قەدەکردنی زمان و فەرھەنگی کوردی زیاتر تەشەنەیی کردو لە ناکامدا بە شێوەی کۆماری مەھاباد سەری و دەرنا، ھەلچوونێک کە سیاسەتەداری سەردەمی پەھلەوی و کەسێک کە لە نزیکەوێ ناشارنەتێ لە گەڵ مەسەلەیی کورددا ھەبوو، واتە (ئیعتلا و ئەملەک خەلعتەبری)، ئیمکانی روودانی ئەو ھەلچوونەیی بەدوور نەزانیبوو ئەگەر ھیچ چاکسازیێک جێبەجێ نەکرابایە و کەلوپەلی راحەتی و ئاسایشی ژبانی کوردەکان پێک نەھاتبایە، ھەروەھا دەلی ئەگەر کوردەکان تووشی ناھۆمییدی ببن ئەوا بۆ لای پرۆپاگەندەیی رێکخواوە کوردییەکانی ئەو دیوی سنوور رادەکێشێن، بەلام ئەگەر چاکسازی رووبدات، ئەوکات پرۆپاگەندەیی کوردەکانی ئەو دیوی سنوور بێ ناکام دەبێ و تەنانت کوردەکانی (بەین ئەلنەھرەین)یش سەرنەیان بۆ لای ئێران وەرەگیرنەو. (۲۴)

ھەر بۆیە ناتوانرێت بگوترێت کە سیاسەتی رژیمی پەھلەوی بەنیسبەت کوردەکان ھیچ جۆرە ناپەرەزاییەتیکی لە ئێوان ئێرانییەکان نەبوو، چونکە کەسانێکی وەک دوکتۆر (ئەفشار و ئیعتلاو ئەملەک خەلعتەبری) تەنیا رێگای چارەسەرکردنی مەسەلەیی کورد لە ئێرانیا بەئەنجامدانی چاکسازی واقیعی و باشکردنی ئاستی ژبانی کوردەکان و ھەروەھا بەیارمەتیدانی کوردەکانی تورکیە و عێراق دەزانی و پاشانیش ئاراستەیی رووداوێکەکان نیشاندا کە ئەوان لەسەر راستی بوون. لە کۆیەندیکی گشتیدا دەتوانین بڵێین، قەدەغەکردنی زمانی کوردی، سەپاندنی جلپەرگی ئەوروپایی بەسەر کوردەکاندا، دوورخستنەووە بەندکردنی کەسایەتیە دیارو ھەروەھا سەرۆک عەشیرەکانی کورد، دانانی کارمەندە نا کوردەکان و گوشاری سوپاییەکان و ژاندەرەمەکانی رەزا خان بەسەر دانیشتوانی کوردستان، ھەموویان بەو واتایە بوون کە پڑمی پەھلەوی دژایەتی ئازادی ھەڵسوکەوت و زمان، داھونەریتی کوردەکان دەکا، ئەو شەرانیگیزیە بێھۆیە و گۆن نەدان و بەھیچ نەزانیە بێ ھۆیانە لە بابەت زمان و کولتوری یەکیک لە گەلانی ئێرانی، نەتەوێ کوردی بەتەواوەتی لە حکومەتی پەھلەوی دوور کردەو. حکومەتی رەزا خان تەنانت کەرەستەیی پێستیشی بۆ فێرکردنی زمانی فارسی بۆ کوردەکان دەستەبەرنەکرد بوو، لە کاتیکیدا، دوا قوتابخانە داناوەندیەکانی کوردستان ھەتا پێش پوشرەپی بیست (۱۳۲۰ ک.ش) ۱۹۴۱ز نەدەگەیشتە پێنج یان شەش دانە، ئەوێش لە کاتیکیدا بوو کە پێی دادەگرت نابێت کەس کەلک لە زمانی کوردی وەرەگرێت. (۲۵)

ئەو راستە کە رەزا شا، ھەروەک ئەتاتۆرک سەدان ھزار کوردی بەبۆمبا و گازی کیمیای و چەکی میکروبی جینۆساید نەکردوو، وەکو ئەو ھەولێ نەداوە کوردەکان بکات بە "تورکی

کیتیو" و ههولێ ئهوهی نهداوه له خهڵکی مههاباد و ههوارمان فارسی کیتیو دروست بکا، بهلام ناکامی کارکرد و ههلسوکهوتی نهویش لهگهڵ دهههنجامی ههولێکانی نهتاتورك و ناسیۆنالیسته تورکهکان ههڕیهك شت بوو، ئهویش دروستبوونی چهوساندنهوهی نهتهوايهتی بوو. مهبهست لهوهها گۆشارێك لهناوبردنی شوناسی میللی و نهتهوهیی تاقمێك له خهڵك كه له چوارچێوهی ولاتیكدا له لایهنی رهگهزی، زمانی و مهزههبی و کولتووری بهکهمهینهکی جیاواز دادهنرێت.

پژێمی پههلهوی بهو سیاسهته ههڵانهی خۆی، ئهو ههستهی له ناو ههندیک له کوردهکان، بهتایبهتی پیاوانی ئایینی باکووری کوردستان، دروستکرد که گهلی کورد تووشی چهوساندنهوهیهک هاتوو که له لایهن فارسی زمانهکانهوه بهسهریاندا سهپاوه بهدلتیاییهوه ئهو ههسته بهدوور له چاوه وردینهکانی دراوسێ بههێزهکانی وهک یهکیهتی سۆفیهت و ریکخواه سیاسیه کوردهکان له عێراق و تورکیه دا، نهمایهوه ئهو هێزانه ههولیان دا ئهو قهیرانهی له ناو کوردهکانی دانیشتووی باکووری کوردستان (مهبهست موکریان و سهروهیه) رووی داوه بۆ مهبهستی بهرژهوهندی خۆیانی راکیشن. بێ ئهوهی که ویستبێتمان بهرگری له کارکردی رهزا خان بکهین و ههروهها له بابته بهکارهێنانی سیاسهتی خهراپ بهنيسهت کوردهکان، بێتوانی له قهڵم بدهین، دهبێ هاندانهکانی یهکیهتی سۆفیهت پاش خیانتهکانی پژمی پههلهوی بههۆکاریکی گرینگی دیکه دابنێن له هۆشیاربوونهوهو جوولانهوهی کوردهکانی ئێراندا. سیخوڕی پایههرزو گرینگی رووس بهناوی (ژرژناقبکۆف) که له دهیهی سی زاینی بۆ رۆژئاوا ههڵات و نهیینهکانی ریکخوازی، (گ. پ. ئو)، یان (پاشان بوویه، کا. گ. ب.) بلاوکردهوه له بارهی شێوهی تیروانیی سۆفیهت بۆ مهسهلهی کورد له ماوهی دوو شهڕی جیهانیدا دهنوسی: "... دهولتهی سۆفیهت له سههرتهای سالی (۱۹۲۷) دا، ههولێ دا له ناوچه بچوکه کوردنشینهکی ناو خاکی خۆیدا یهک "گۆماری سهربهخۆی کوردی" دامهزرێنیت ههتا بهو هۆیهوه بهراکێشانی کوردهکانی ناو ولاتانی دراوسێی بۆ لای خۆی و هاندانی ههستی ئهو کهسانه که چهنده ساله خاویاری "کوردستانیکێ سهربهخۆنه" بتوانیت ههموو ناوچه کوردنشینهکانی که له سهراسهری ولاتانی وهک ئێران و عێراق و تورکیه دانه به خاکی خۆیهوه بکهین." (۲۸)

(ناقبکۆف) پاشان به ناماژهکردن بهو واقیعهتهی که وهزارهتی دهروهی رووسیه له دژکردهوهی دهولتهکانی تورکیه و ئێران نیگهراو بوو نهگهر ئهو شته وهراست بگهڕێت، ههڕ بۆیه دهلیت

که ریکخراوی (گ. پ. ث)، برپاری دا به یارمەتی تۆرتک له سیخوڕەکانی خۆی دەست بە پرۆیاگەندە لەناو کوردەکاندا بکات و لەگەڵ سەرۆک عەشیرەکان، ریکەوتنێکی نەینی بێستیت (ئاقابکۆف) دەنوسێ کە بۆ "جێبەجێکردنی ناوەرۆکی خالەکان ئەمن فەرمانم بە میناسیان (یەکیەک له سیخوڕەکانی سۆقیەت له ئێران) دا، کە یەکم هەنگاو بۆ دانانی تۆرتکی سیخوڕی له ناو کوردەکان بهاوێژیت و شاری سابلاغم (مەهابادی ئێستا) وەک یەکم ناوەندی ئەو عەمەلیاتە (پرۆژە) هەڵبژارد." (٢٧)

له سالاەکانی داگیرکردنی نازەربایجان ئەو چۆرە چالاکیانە زۆر بەختیاری له لایەن دەزگای سیخوڕی سۆقیەتەو کاریان بۆ دەکراو ئاکامەکەشی له شێوەی یارمەتیدان بەکۆمەڵە (ژ. ک. دا) دەردەکەوت، بەهەر حال ژێمی رەزا شا بۆ راکێشانی بۆچوون و سۆزی نەتەوێ کورد بۆ لای خۆی سەرکەتوو نەبوو تۆوی دژایەتی و ناپازی بوون له دەولەتی ناوەندی له هزری ئەواندا بلاوکردەو، کە ئەو ناپەرەزایەتی، زۆر بەزوویی بوو بەنەفرەت و بێزاری له دەولەت. ئەو بێزارییە بە شێوەیەکی قوڵ له شیعەرەکانی میرزا حەسەنی موکری ناسراو بە (سەیفوالقوزات)، قازی مەهاباد و مامی (قازی محەممەد) دا پەنگی داوەتەو کە دەلیت:

"قەدەغەکردنی زمانی زگماکی بۆچی؟

ئەو هەموو سەتم و دوورکەوتنەو و جیاپوونەو و زۆلمە بۆچی؟

له ناو عەجەمەکاندا (شیعەکان) دەبنە دیل و کۆیلە

هەورامییەکان و مەهابادییەکان و خێڵی جەلالی

هەندێک لەوان بۆ ئەراک و سمنان و دامغان بەرپێ دەکەن

دەستەبەکیش دەنێرنە شارەکە ی شێخ سەعدی

هەر کوردێک کە ناسراو و عاقل و چێگە ی برپایە

یان ئەوتێ ناوێرەکرێ له ولات یان بیتاوان له بەندیخانە

دەچێ مالتی هەر کوردێک دەنگی شیوەن و گریان دی

له پۆژگاردەدا کە له هەموو گوندێک شادی و خوشی هەیە"

دەرەنجام

پژمى پەهلەوى، بە پشتبەستن بە ھىزى بىگانە و وەك وەلامدەرى دوو گرتى بنەرەتى لە
ناوۆى سياسيدا، دەرکەوت کە برىتى بوون لە:

پيشگرتن لە بەلشەفیزمى رووسى.

چارەسەرکردنى قەيرانى ھەمەلایەنە لە ناوخۆى ولاتدا.

روشمە نوێخوازەکانى تېۋرېسىنەکانى پژمى پەهلەوى ھەمان ئەو دروشمانە بوون کە لە شۆرشى
دەستووریدا بە ئەنجام نەگەشتبوون، کە وردە وردە شىۋەيەكى زیادەرەويانەى بەخۆوە گرتبوو و
شىۋەى جىيەجىکردنىشى لەگەڵ پىگەيشتووى، توندپەوى و گەندەليەك ھاوتەريپ ببوو کە بۆ
ئەكەم جار كۆمەلگای ئيرانى لەگەڵ مەترسى لاوازی يەکیەتى مىللى رووبەرۋو کرد.
حکومەتى قاجار، سەرەپای ئەوێ کە دژى گۆرانکاری و بەرەوپيشەوہچوونى قوول لە ئيراندا
وو، بەلام توانى يەکیەتى مىللى ولات بە پشتبەستن بەرپىازە نەريتییەکان بپاریزى.

بەلام حکومەتى پەهلەوى سەرەپای لە دەستدابوونى ھىزى پسپۆرى زیاتر و ئىمكاناتى دارایی
ياتر، نەتەنیا ناسیۆنالیزمى ریشەداکوتاوى ئيرانى کە دەرەنجامى شۆرشى دەستوورى بوو
سەموو گەلانى ئيرانى و لەو نێوہشدا، کوردەکانیش وەفادارى خۆيان بۆ (ئەو ناسیۆنالیزمە)
يشان دابوو، بەتەواوەتى لاواز کرد، بەلکو بۆ پیکھيتنانى کولتورىيکى نوێى ئيرانى کە دوو
گەزى باستانگەرايى (کولتورى کۆنى ئيرانى) و رۆژئاوايى بوون لەودا زۆر بەزەقى بە
ياردەکەوت، ھەستا بە لە ناو بردنى کولتورى ئىسلامى و ھەوہا کولتورى گەلانى دیکەى
ييرانى کە فارس نەبوون. رەزا شا بەتاييەت لە ھەلسوکەوتى لەگەڵ کوردەکاندا، لاسايى
ورکيەى کەمالى دەکردەوہو لە روالەتدا گۆشەنيگايەکيشى لە شوينگەى ئيران و ئەو
سەترسینە ھەبوو کە کوردەکانى (بەين ئەلنەھرەين) و تورکيە کە دەیاننوانى بۆ ئاسایشى ئەو
روستى بکەن، بەلام گرینگی بەو واقعیتە نەدا کە جۆرى خۆيەستنەوہو پەيوەندى کوردەکان
لەگەڵ دەولەت و کۆمەلگای ئيرانى زۆر پتەوتزە لە بنەماکانى پەيوەندى کوردەکان لەگەڵ تورک
عەرەبەکاندا.

سەپاندنى بەرنامە و ئامانجگەلەيىكى ۈك نىشتەجەكردنى بەزۆرى عەشیرەتەكان، گرتنى سەربازى بەزۆرەملى، ياساغکردنى جلۇبەرگى نەرىتى، لابرندى جىجابى ژنان، دامالینى چەك، ياساغکردنى ھەموو زمانەكانى جیا لە فارسی، ھەولدانىك بوو كە پەزا شا بەئەنجامدانى ئەوان، ناسیۆنالیزمى راستەقىنەى ئىترانى لاواز كردو ناسیۆنالیزمى تاییبەت بە پەھلەوییەكانى بەھىز كەك ھیچ جۆرە ھاوبەشییەكى گشتى تیدا نەبوو.

لە ئاكامى ئەو كارانەى حكومەتى پەھلەوى، ھەستیارترین بەشى كوردستان، واتە كوردستانی باكور، بوو بەشۆینەگەیهكى باش بۆ گەشەكردنى ناسیۆنالیزم و چەوساندنەوى میللى، كە لە سەردەمى قاجارەكاندا نەبوو، لەو سەردەمەدا پێكھات و خودناگایی لە ئیوان كوردەكانى ئىتراندا بەھىز كەك. ھەرچەندە چەوساندنەوى میللى پیاوێرەكراو بەسەر كوردەكاندا لایەن پەزا شاو، بەھیچ شۆیەك لە لایەنى توندی و قوولایی لەگەڵ نمونەى ھاوشۆیەى ئەوان لە تورکیەى كەمالیدا بەراود ناكړی، بەلام ئاكامى ئەو كاتى دەرکەوتنى قەیرانى نازەربایجان، بە شۆیەى نازەزووى زۆر جیدی بەشێك لە رۆشنیروانى كورد بۆ دروستكردنى ولایتى كوردی سەربەخۆ دەرکەوت و بوو بەھۆكارى بنەرەتى سەرھەڵدانى ناسیۆنالیزمى كورد لە ئىتراندا.

پهراویزه‌کان

به‌ندی یه‌که‌م:

- ۱- تاریخ مختصر احزاب سیاسی ایران، ملک الشعرای بهار، ۲جلد، ج ۱ (تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۱) ص ۲۶۶.
- ۲- همان مأخذ - ص ۲۶۶.
- ۳- تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در دوره رضاشاه، نوشته و علی اصغر زرگر، ترجمه و کاوه بیات (تهران، انتشارات پروین و انتشارات معین، ۱۳۷۱) صص ۹۶ و ۹۵.
- ۴- تاریخ مردوخ یا تاریخ کرد و کردستان، شیخ محمد مردوخ کردستانی - ۲جلد، چاپ ۲، ج ۲ (سنندج، انتشارات کتابفروشی غریقی، ۱۳۵۱) ص ۳۸۰.
- ۵- تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در دوره رضاشاه، صص ۱۶۸ - ۱۶۰.
- 6- Kurds, ARFA, Hassan – a historical and political study (london, New York, Oxford, university – 1986) P64 .
- ۷- تاریخ روابط ایران و انگلیس در دوره رضاشاه - صص ۱۷۱ - ۱۷۰.
- 8- The conflict of tribes and state in IRAN and AFGHANISTAN, edited by RICHARD.L.Tapper (London, Croom Helm, 1983) chapter of Kurdish tribes and the state of IRAN, the case Simko's revolt, Van Bruinessen Martin, P 388.
- 9- ARFA, op.cit, P64 .
- ۱۰- استقرار دیکتاتوری رضاخان در ایران - نوشته ا.س.مکیلف، ترجمه و سیروس ایزدی (تهران، کتابهای جیبی ۱۳۵۸) صص ۹۵ و ۹۴.
- ۱۱- تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در دوره رضاشاه - صص ۱۷۹ - ۱۷۱.
- 12- ARFA, op.cit, P66 .

- ۱- تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در دوره رضاشاه - ص ۱۳۴.
- ۲- مصاحبه با یحیی صادق وزیر، دی‌ماه ۱۳۷۴.
- ۳- تاریخ مردوخ - ج ۲ - صص ۴۲۷ - ۳۲۰.
- ۴- درباره مبارزات کردستان - حمید مؤمنی (تهران، شباهنگ، ۱۳۵۸) صص ۲۷ و ۲۶.
- ۵- بازیگری عصر طلایی، ابراهیم خواجه نوری (تهران، جاویدان، ۱۳۵۷) ص ۱۲۵.
- ۶- تاریخ مردوخ - ج ۱ - صص ۷۸ - ۷۴.
- ۷- درباره مبارزات کردستان - ص ۲۶.
- ۸- مصاحبه با یحیی صادق وزیر - دی‌ماه ۱۳۷۴.
- ۹- علل سقوط حکومت رضاشاه - نوشته و نعمت الله قاضی (شکب) (تهران، آثار، ۱۳۷۲) ص ۱۷۲.
- ۱۰- تاریخ بیداری ایران، حبیب الله مختاری (مختار السلطنه) (تهران، چاپخانه دانشگاه، ۱۳۲۶) ص ۵۵۶.
- 11- The Modernization of IRAN 1921 – 1941, AMIN BANANI (Stanford university press, California printed, 1969) P121 .
- ۱۲- رستاخیز ایران، مدارک، مقالات و نگارشات خارجی ۱۲۹۹ - ۱۳۲۳، گرد آورنده فتح الله نوری اسفندیاری (تهران، بی نا، بی نا) صص ۱۱۰ - ۱۰۹ - مقاله و میرزا فیروزخان در روزنامه و Near East در هیجدهم دسامبر ۱۹۲۴.
- ۱۳- یادداشت‌کام، عبدالله احمد ره‌سولی پشده‌ری، ج ۱ (بغداد، وزارت‌تی روشنیری و راگه‌یاندن ۱۹۹۲) صص ۳۰ - ۲۸.
- 14- Amin Banani, op.cit, PP 127 – 128 .
- ۱۵- ساختار سازمان ایلات و شیوه و معیشت عشایر آذربایجان غربی - ابراهیم اسکندری نیا (ارومیه، انتشارات انزلی، ۱۳۶۶) صص ۲۴۹ - ۱۳۳.
- ۱۶- کاروانیک له شه‌یدانی کوردستانی نیران - کهریم حیسامی (سندج، انتشارات روزبه ۱۹۷۱) ل ۸ - ۱۰.
- ۱۷- مصاحبه با یحیی صادق وزیر، دی ماه ۱۳۷۴.
- ۱۸- همان مأخذ.
- ۱۹- تاریخ ایران، ژنرال سربرسی سایکس، ترجمه و سید محمد تقی فخرداعی گیلانی (تهران، انتشارات علمی، بی نا) ۲ مجلد، ج ۲، صص ۸۴۹ و ۸۴۸.
- ۲۰- سلسله و پهلوی و نیروهای مذهبی به روایت تاریخ کمبریج، جلد ۷، ترجمه و عباس غیر، چاپ ۲ (تهران، گرج نو، ۱۳۷۲) ص ۲۷.
- ۲۱- رستاخیز ایران، گرد آورده نوری اسفندیاری، مقاله ۲۶ ژانویه ۱۹۲۷ روزنامه تایمز، صص ۸ - ۳۳۶.
- ۲۲- کهنه سرباز، خاطرات سیاسی و نظامی سرهنگ غلامرضا مصور رحمانی (تهران، رسا، ۱۳۶۶) پانویس، صص ۱۳۶ - ۱۳۵.

۲۳- تاریخ نوین ایران، م.س.ایوانف (بی تا، بی نا، بی جا) ص ۸۵.

۲۴- تاریخ کمبریج، سلسله و پهلوی و نیروهای مذهبی به روایت تاریخ کمبریج - ترجمه و عباس مجر - ص ۲۹.

به نندی سینه م:

۱- تحفه و ناصری در تاریخ و جغرافیای کردستان، میرزا شکرالله سنندجی (فخرالکتاب)، به تصحیح دکتر حشمت الله طیبی (تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۶) ص ۱۸.

۲- مصاحبه با یحیی صادق وزیری - دی ماه ۱۳۷۴.

۳- واقعه و کشف حجاب - مجموعه و اسناد، سازمان مدارك فرهنگي انقلاب اسلامي (تهران، سازمان مدارك فرهنگي انقلاب اسلامي و مؤسسه و پژوهش و مطالعات فرهنگي، ۱۳۷۱) گزارش حاکم کردستان در ۱۳۱۴/۱۱/۹ - سند شماره ۶۶ - ص ۱۶۶.

۴- قیام ملاخلیل و رد فرمان رضاخان - بر پایه و خاطرات میرزا کریم شیشه‌موانی - به کوشش ابراهیم افخمی (سقز، انتشارات محمدی، ۱۳۶۷۸) صص ۹ و ۸.

۵- خاطرات يك سرباز - سرتیپ حیدر قلی بیگلری (تهران، ستاد بزرگ ارتشتاران، اداره و روابط عمومی بررسیهای تاریخی، تهران) ص ۶۸.

۶- قیام ملاخلیل و رد فرمان رچاخان - صص ۲۳ و ۲۱.

۷- خاطرات يك سرباز - ص ۶۹.

۸- قیام ملاخلیل و رد فرمان رضاخان - ص ۲۲.

۹- همانجا.

۱۰- تاریخ کرد و کردستان - محمد مردوخ (سنندج، انتشارات غریقی، ۱۳۵۱) جلد ۲ - ج ۲ - ص ۴۱۷.

۱۱- بررسی اوضاع طبیعی، اقتصادی و انسانی کردستان "نمونه و کردستان مکری - حبیب الله تابانی" (بی جا، بی نا، ۱۳۴۵) صص ۷۷ - ۷۴.

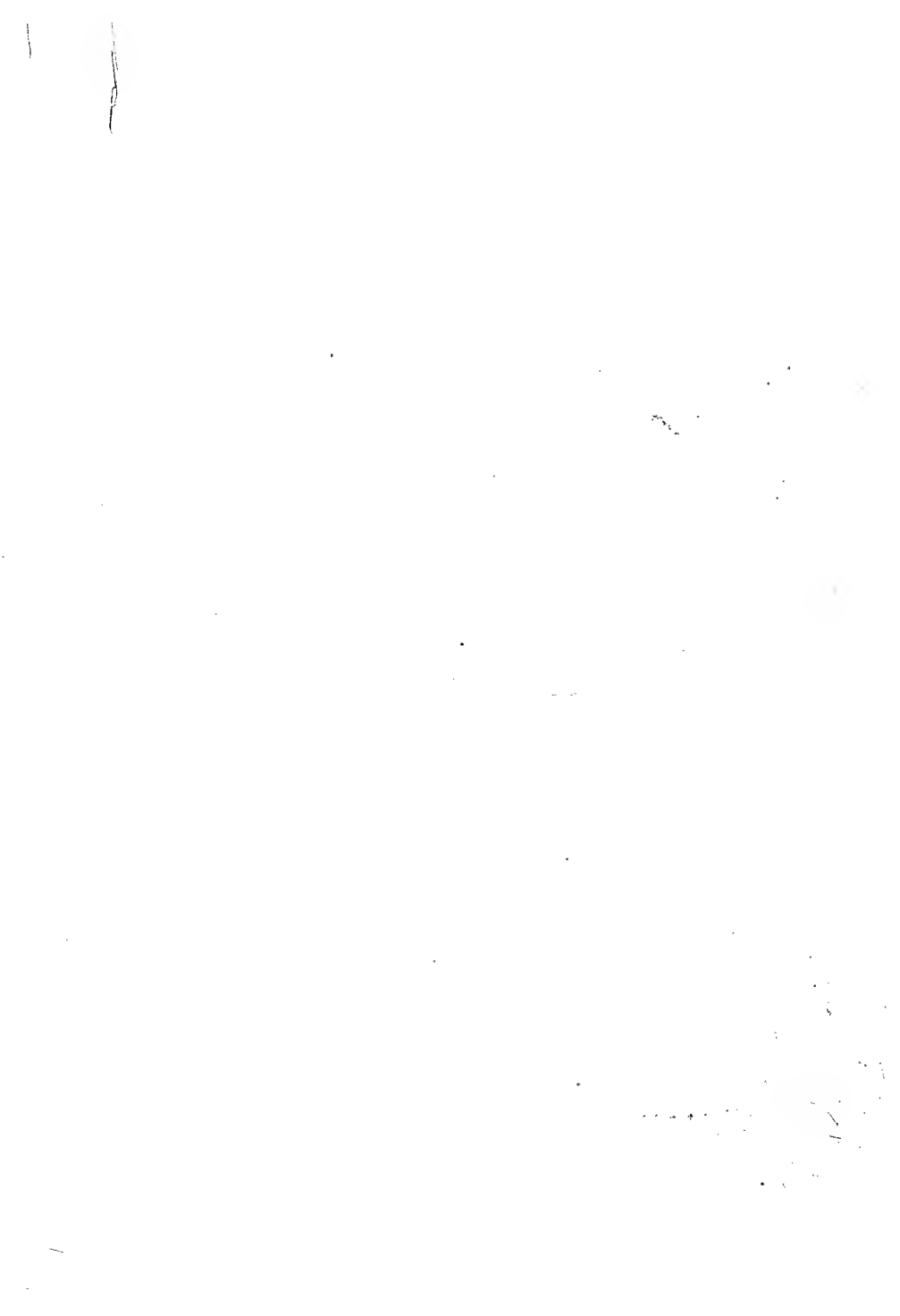
۱۲- قیام ملاخلیل و رد فرمان رچاخان - صص ۶۰ - ۳۵.

۱۳- واقعه و کشف حجاب - اسناد منتشر نشده از واقعه کشف حجاب در عصر رضاخان - سند شماره و ۴۵ - تلگراف رمز ایالات آذربایجان غربی در تاریخ ۱۳۱۴/۱۰/۸ - ص ۱۳۲.

- ۱- کرد و پیوستگی نژادی او - غلامرضا رشید یاسمی (تهران، موقوفات دکتر محمود افشار یزدی، ۱۳۶۹) ص ۱۳۵.
- ۲- یادداشت‌ها - عبدالله احمد ره‌سولی پشده‌ری - دو بهش - بهشی یه‌که‌م (به‌غدا، وه‌زاره‌تی راگه‌یانندن و روژشنبه‌ری، ۱۹۹۲) ل ۷ و ۶.
- ۳- یادداشت - ره‌فیک حلمی - سه‌یه‌ش (به‌غدا - چاپخانه‌ی معارف، ۱۹۵۶) ب ۲ - ل ۵۹۵ - ۵۹۸.
- ۴- کاروانتیک له شه‌هیدانی کوردستان - که‌ریی نخ‌یاسمی - ل ۹.
- 5- La revue du peuple Méditerranéens, N° 68 – 69, 1994, le Dr Abbas Vali, Jenese et stracture du nationalisme kurd en IRAN, PP 158, 159 .
- ۶- کاروانتیک له شه‌هیدانی کوردستان - ل ۱۱.
- ۷- جنبش ملی کرد، کریس کوچرا - ترجمه و ابراهیم یونس (تهران، انتشارات نگاه، ۱۳۷۳) ص ۴۳۲.
- ۸- مجله و آینه (دوره اول) تیرماه ۱۳۰۴ - شماره اول - ص ۶۲.
- ۹- که‌نه سرباز - خاطرات سرهنگ ستاد غلامرضا مصور رحمانی - صص ۲۵۴ - ۲۵۳.
- ۱۰- گنجینه و مقالات سیاسی یا سیاستنامه جدید دکتر محمود افشار یزدی - ۲ مجلد (تهران، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار یزدی، ۱۳۶۸) ج ۱، صص ۴۹۸ - ۴۹۴.
- ۱۱- مؤسسه مطالعات فرهنگی - اسناد نصرالله خان اعتل‌الملک خلعتیری - سند شماره ۳۸ و ۵۸۰۳۵، نقل از کتاب شورش کردهای ترکیه و تأثیر آن بر روابط خارجی ایران ۱۳۱۰ - ۱۳۰۷ ه.ش - کاوه بیات - (تهران، نشر تاریخ ایران، ۱۳۷۴)
- ۱۲- مصاحبه با یحیی صادق وزیری و تاریخچه و مه‌باد - سید محمد صمدی (مه‌باد، مؤلف، ۱۳۶۴) صص ۳۰ - ۲۶.
- ۱۳- خاطرات ژرژ آقابکف - ترجمه و دکتر حسین ابوترابی‌ان (تهران، انتشارات پیام، ۱۳۷۵) صص ۱۳۰ و ۱۳۱.
- ۱۴- همان مأخذ - همان صفحات.

بەشى پىنچەم

**كۆماری مەھاباد دەرکەوتنى
ناسیۇنالیزمى سیاسىی كورد لە ئیранدا**

بە دواى ھەرمانىرپەروايى رەزاشا دا، كوردەكان لە باكوور و باشوورى كوردستان، راپەرپىن و ئەوپەرى بېزارى و ناپەزايەتتى خۆيان لە بەرامبەر ئالوگۆرەكانى سەردەمى پەھلەويدا ھەتپشت. لە باكوورى كوردستاندا (مەبەستى نووسەر باكوورى كوردستانى رۆژھەلاتە. و) لە ئەنجامى نامادەبوونى سياسىي يەكيتتى سۆفیت، ويستى جياكردنەوى نازەربايجان و ھەبوونى زەمىنەى گونجاي سياسىي و كۆمەلايەتى بۆ دەرکەوتنى ناسیۆناليزمى كوردی، دەرڤەتیکى بى وینە بۆ كوردەكان رەخسا، كە لەو سۆنگەپەووە توانیان يەكەمین پارتى سياسىي كوردی لە ئێران و يەكەمین حكومەتى خودمختارى كوردی لە رۆژھەلاتى نیومراستدا دايمەزرپن. ناشابوون لەگەڵ رەوتى رووداوەكان، بەرنامە و ئامانجەكانى ئەو حكومەتە، جۆرى ئەو خودمختارییەى كە داوايان دەكردو چۆنیەتتى دەرکەوتنى دروشمى دیموکراسى بۆ ئێران و خودمختارى بۆ كوردستان، لەو بابەتانەن كە لەو بەشەدا لییان دەكۆلینەووە. ھەروەھا ھەول دەدەین رۆلى قازى محەممەد لە دەرکەوتنى ناسیۆناليزمى سياسىي كورد و ھۆكارە ناوخۆییەكانى رووخانى كۆمارى مەھابادو كارنامەى حیزبى دیموکرات بە درێژایى یازدە مانگ حكومەت كردنى بەوردی بخرنە بەرباس. لەو بەشەدا بە پێى توانا سوود لە بەلگەنامە چاپ نەكراوەكان وەرگىراوە.

بەندی یەكەم

ئەنجامەکانی رووخانی ریژی می ره زاشا

له ناوچه کوردنشینه کاندا

به‌داگیرکردنی ئێران له خه‌رماني ١٣٢٠ ١٩٤١ز داو ده‌ستنيشانکردنی ناوچه‌كاني ده‌سه‌لاتي سؤفيەت و بریتانیا، هه‌لومه‌رجيكي نوێ له ناوچه كوردنشینه‌كاني نازه‌ريايان و پارێزگا كوردستان هاته‌ ئاراوه. سه‌مه‌تا ئهو سه‌رۆك هۆزانه‌ی كه له زیندانه‌كاني رژيمی ره‌زاشا، په‌ستیوراوون، ئازاد کران و ژماره‌یه‌کیان بۆ زیدی خۆیان گه‌رانه‌وه، پاشان به‌شێك له‌و سه‌رۆك هۆزانه‌ی كه له سه‌رده‌می ده‌سه‌لاتداه‌تیی ره‌زاشا، به‌ ویستی خۆیان ژيانى دوورخاوه‌ییان هه‌لبژارد بوو و زۆریه‌یان به‌ره‌و عێراق هه‌لاتبوون بۆ كوردستان گه‌رانه‌وه، كه ده‌توانین ئاماژه به‌ (محمد رشیدخان قادرخان زاده‌ی) ناسراو به‌ حه‌مه‌ ره‌شید، (عموودخانی دزلی و عموودخانی كانی سانانی) و . . . بکه‌ین، كه له ماوه‌ی دوورخاوه‌ییاندا چووبوونه‌ ژێر سایه‌ی پارێزگاری سیاسیی و ئابووری ده‌وله‌تی ئینگلیز.

په‌رتبوونی خێرای سوپای شاهه‌نشاهی، له به‌رامبه‌ر هێشه‌كاني له‌شكری سوورو هێزه‌كاني ئینگلیزدا له لایه‌ك و هه‌لاتنی ئه‌فسه‌ر و سه‌ریازه‌كان له سه‌ریازگه‌كانیان، هه‌روه‌ها په‌شیوی و سه‌رلێشێوانی سه‌ركرده‌ پله‌به‌ره‌زه‌كان له لایه‌کی دیکه‌وه، هه‌لومه‌رجيكي له‌باری بۆ سه‌رله‌نوێ چه‌كدار بوونه‌وه‌ی هۆز و خێله‌كاني ئێران، بۆ ئه‌وه‌ كورده‌كان دروستكرد. له كوردستانی ئێرانی‌ش هه‌روه‌ك خوراسان و لوړستان و پارێزگاكاني دیکه، خه‌لك هێزه‌ سوپایه‌یه‌كانیان له چه‌ك داده‌مالي یان چه‌كه‌كانیان به‌ نرخيكي یه‌كجار هه‌رزان ده‌كپینه‌وه. كه‌رم حیسامی به‌م شێوه‌یه‌ باس له چۆنیه‌تی چه‌كداربوونی كورده‌كان، له نازه‌ريايانی رۆژئاوا دا ده‌كا:

"هه‌ر له ده‌ستپيكي (خه‌رماني ١٣٢٠) (١٩٤١ز)ه‌وه خه‌لكی كورد روویان له هێزو ژاندارمه‌كاني حكومه‌تی ئێران كردو له هه‌ر جێگه‌یه‌ك ده‌ستیان به‌ ژاندارمه‌یه‌ك یان ئه‌فسه‌رێکی حكومه‌تی ره‌زا راگه‌یشتبا، چه‌کیان ده‌كرد. ئه‌فسه‌ر و ژاندارمه‌كاني ره‌زاشا جلویه‌رگی سوپاییان فری ده‌داو جلویه‌رگی ئاساییان له‌به‌ر ده‌كردو به‌ره‌و تاران تییان ده‌ته‌قاند، له‌و به‌ینه‌دا ته‌هنگی بپنوو له‌گه‌ڵ پانتۆلیك یان جوتیك كه‌وش ئالوگۆڕ ده‌كرا، زۆریه‌ی ئهو كوردانه‌ی به‌سه‌ریاز گیرابوون، بێجگه‌ له چه‌كه‌كاني خۆیان چه‌کی دیکه‌شیان ده‌هینا. چه‌ند ته‌پيكي سوپای شاهه‌نشاهی كه ده‌یانویست له مه‌راغه‌وه بۆ شاروێزانی موکریان بچن، له ناوچه‌ی "شازاده" كه‌وتنه‌ به‌ر ده‌سپێژی بۆمب هاوئێژکی رووسی و سه‌ره‌نجام به‌بێ تێكه‌ه‌نجوون چه‌كه‌كانیان فری‌داو هه‌ر یه‌كه‌و بۆ سووچيک هه‌لات. خه‌لكی ناوچه‌كه‌ش كه‌وتنه‌ كۆكردنه‌وه‌ی

ئىگەكانيان. بىم شىۋىيە چەك و چۆلى ژاندارمە و سوبايىيەكانى رەزاشا، كەوتە دەست خەلەك و ئاكامدا كوردەكان چەكداربۇون.^(۱)

سادەبۇونى سەربازى رووسەكان لە ناوچە كوردنشىنەكانى ئازەربايجانى رۆژئاوادا، زۆرى نەكىشاو رزۇو يەكەكانى سەربازى لەشكرى سوور، بەرەو شارە ئازەرىنشىنەكان پاشەكشەيان كىرد. بەلام ر لە ھەمان كاتىشدا رىگەيان لە يەكە پەربووتەكانى سوپاى ئىران گىرت كە خۇيان كۆيكەنەو ە كخستەنەكانيان نوڭ بگەنەو، كوردەكان كە بۇ ماوۋى بىست سال لەژىر گوشارى دەسلەلتى سەسرانى تورە و توندوتىژى سوپاى شاھەنشاهىدا دەيان ئالاند، لە پىرك ھەستىيان بە ئازادىيەكى راو كىرد و دىتيان كە لەشكرى سوور لەپىناو نەھىشتىنى سەرورەرى و دەسلەلتارەتسى سىياسى و رىبازى دەولەتى ناوەندى لە سەرانسەرى ئازەربايجاندا ھەول دەدا.

ئىم لە پارىژگاي كوردستان بارودۆخەكە جىاوازىبو، لەوڭ پاش گەرانەوۋى سەرۆكە دوورخراوۋەكان عىراق، ھەرزو يەكىتسى نىوان ھۆزە كوردىيەكان فۆرمى گىرت و غەشىرەتەكانى بانە، مەريوان ھەورامان بە دواى چەكداربۇوندا، لە نىك سىنور لىك كۆبۇونەو. ھەمە رەشىدخان لەگەل مو تىرەكانى ھۆزى بەگزاۋە، ھىرشى كىردە سەر شارى بانە و دىھاتەكانى دەوروبەرى و پاش بە ن بىردىنى پادگانى بانە، رووى كىردە سەقز. ھەر بىم شىۋىيەش ھۆزەكانى مەريوان و ھەورامان ژىر فەرمىنى مەمەد رەزاخانى مەريوانى، مەھمود خانى كانى سانانى و مەھمود خانى ئى، سىنورىيان بەزانىو بۇ ھىرش كىردە سەر سەنە خۇيان ئامادە كىرد. بە پىتى نووسىنەكەى مەرفەع" ھەمە رەشىد و خانەكانى مەريوان و ھەورامان، خوازىارى بە رەسمى ناسىنى رىبەخۇبى كوردستانن لەلايەن ئىنگىلىزىيەكانەو. دانوسانى نىوان خانەكان و ئەفسەرانى گىلىزى لە شارى سەندە، دە رۆزى خايندىو سەرەنجام بەرپىرسانى ئىنگىلىزى بە كوردەكانيان ئەياند كە دەپى ئەو مەسەلەيە لەلايەن فەرماندەبى بالايى سوپاى ئىنگىلىزى لە بەغدا و تۈرۈڭى سەر بىرڭى.^(۲)

ستىوارت" كە باس لە شۆرشى چەكدارانەى "كوردە سەرىبەخۇبى خاۋزەكان" لە پارىژگاي رىستاندا دەكا، ئەوۋەشمان وەبىر دىنىتەمە كە ژەنەرالى ئىنگىلىزى "ئىلىم" بەخۇى و بە ئەمەكى سەربازى سوارەوۋە تۈانى بىزۈوتەنەو كە بىنىتە ژىر كۆنترۆلى خۇبەو، بى ئەوۋى لەگەل زە شەركەرەكان كە ھىزىكى گەورەيان بۇ شەركۆرەبۇۋە، تىك ھەلچى.^(۳)

بەم شىۋەيە گەلەلى سەرىيەخۇيى كوردستان بۆيەكەم جار لە حموتوۋى يەكەمى ھاتنە ناوھەي ھاۋپەيانەكان بۆ نىۋو خاكى ئىزان، لەژىر چاۋەدئىرى ئىنگىلىزەكان، لە لاينەن تاقمىك لەم سەروك ھۆزانەمە پېشنىاركرا، كە پىشتەر لە عىراق بوون و پىئەندىيەكى گوماناۋيان لەگەل ئىنگىلىزەكاندا بەستىبوو. شك لەمە دانىيە كە ھىتانەگۆرپى ئەمەسەلەيە و ھىرش كوردنەسەر مەلەبەندە سەربازىيەكان لە لاينەن كوردەكانەمە، دەستى برىتانىاي تىدابوو.

ئىتتىپاق پىرەسبىرە بىزىن بۇچى بىرىتانيا ئەو بارودۇخەي خولقاندو مەبەستى لەم ھەنگاوانە چ بوو؟ بە وردبوندوئە لە سىياسەتى بىرىتانيای داگیرکەر لە رۆژەکانى سى تا بىست و شەشى خەرمەنان، کە مەمەد رەزاشا لە ئەنجومەنى نىشتەمانىدا سۆتەندىخوارد، دەرەدەكەوئى کە ئەو و لاتە لە ماوەیەکی کورتدا دەستى لە دروستکردنى گۆرپانکارى گرینگ و چارەنوسەز ھەبوو لە کاروبارى سىياسىي ئىراندا. سووربوو لەسەر ئەوێ کە بە جىگەرەوێ رەزاشا و پىاوانى دەولەتى ئەوکاتى ئىران نىشان بەدا، دابەشکردنى ئىران يان بەپىچەوانەو پاراستنى يەكئىتتى نەتەوہى و تەواوہى ئەرزى و لات، بەستراوہتەو بە رادەى ھاوکارى کردنىان لە گەل ھاوپەيەکان بە گشتى و بىرىتانيا بە تايبەتى. بەلەبەرچاوغرتنى ئەو مەسەلەيە دەبى بلين کە راگەياندى دروشمى سەرەخۆي کوردستان لە لاين يەكئىتتىيەکی ھۆزايەتى تازە دەرکەوتو، کە دامەزرىنەرەکانى لە گەل ئەو ھۆزانە دا بوون کە ماوەى دوورخاويان لە عىراق و لەژىر سىبەرى ئىمپىريالىزمى بىرىتانيادا بەسەربردبو، لە ھەلومەرجيکى ئەوتۆدا کە ھىچ ھىزىکى ئىرانى لە ناوچەکەدا بوونى نىيە، ھىنانە گۆرپى مەسەلەى وەھا، لە پىلانگىرپى و ناژاوانەوہى بىرىتانيا زياتر، ناکرئ شىتکى دىکە بى و مەبەستىش ترساندى تاران بوو. بەلام پاشان دەبين کە ھەر لە گەل ئەوہى دەولەتى ئىران بەلئنى ھاوکارى پىرەستى بە ھاوپەيەکاندا، ئىنگليزىيەکان ھەلگەپانەو کەشوەمايەکی گونجاويان بۆ لەشکرى ئىران رەخساند، تا رووبەرپووى کوردەکان بىنەو ھەمەرەشيد و خانەکانى دىکەى مەريوانىش سەركوت بکا. پاش ماوەيەك کوردەکان کپ کران و (تەرفەع) گوتەنى ئەك ھەر باسى سەرەخۆي کوردستان نەکرايەو، بەلکو بە نىوہنجيگەرى نەفسەرى سىياسىي ھىزەکانى ئىنگليزى لە کرماشان ناسراو بە کۆلۆنىل "رجى فليچەر" کە بە مەبەستى چاودىرکىردن بەسەر دانووسانەکانى کوردەکان و دەولەتى ناوہندى ھاتبوو سەقز، پىيار درا کە ھەمە رەشيد لە لاين دەولەتى ئىرانەو بەکرتتە فەرماندارى بانەو ھىزەکانىشى بە جەكدارى بىتتەتەو. ھەر بەم شىوہە خانەکانى مەريوان و ھەورامان دەرەستى ھاوکارىکەردن

لەگەڵ ناوەندبوون و لە بەرامبەریشدا ئینگلیزەکان داوایان لە دەوڵەت کرد کە ھێزەکانی پۆلیس و سوپا لە شاری بانە ببەنە دەری.^(۴)

محمد رەشید یەکیەک لە سەرۆکە ناسراوەکانی ھۆزی بەگزادەیی بانە بوو، کە تیرە جیاوازیەکانی ئەو ھۆزە زۆر زووتر لە بە دەسلەت گەیشتنی رەزاخان، شاری بانەیان لەژێر دەست دابوو و بە پارێزەری سنوورەکانی ئێران لەقەڵەم دەدران. لە سەردەمی رەزاشادا ملک و مالتی ھەمەرەشید دەستی بەسەر داگیراو خۆی گوێزینی دواى تێپەراندنی چەند سالتیک لە زیندانەکانی رێژیی پەهلەوی ئاوارەیی عێراق بوو.^(۵)

ھەمە رەشیدخان تاكو دامەزرانی کۆماری مەھاباد بە بەردەوامی لە ناوچەکە بوونی ھەبوو و سەرقاڵی سەركوت کردنی نەیارانی بوو. سالی ۱۳۲۳ ۱۹۴۴ز بازاری شاری بانەى ناگر تێبەرداو کۆتایی بە ھاوکاریکردنی حکومەتی ناوەندی ھێنا. لە رۆژەکانی دامەزراندنی کۆماری مەھاباد بە پلەى ژەنرالی گەیشت. بەلام پاش ماویەك خیانەتی لەگەڵ قازی دا کردو بەو چەکانەو کە لە حیزبی دیموکراتی وەرگرتبوو، بەرو عێراق ھەلات. چەند سال دواتر ھەمە رەشیدخان بەشداری لەو ئاژاوەیەدا کرد کە بۆ تێکدانی ناسایشی رۆژئاوای ولات و بە مەبەستی لاوازکردنی حکومەتەکەى موسەدق لە لایەن بەریتانیاو ریکخرا بوو. بەلام لایەنگرانی موسەدق بە ھۆشیاریەو مامەلەیان لەگەڵ مەسەلەکە کردو ھەمە رەشیدخانیش سەركەوتنی بە دەست نەھێنا. ئەوێ لە سالەکانی دوایدا لە پارێزگای کوردستان رووی دەدا، شتیك نەبوو بێجگە لە یەکلەکردنەوێ مامەلەى ھۆزایەتی و تالانکاریە ناسایەکانی سەرۆک ھۆزەکان. ئەو رووداوانە بێبەشبوون لە ھەر چەشنە ھاندەر و پالەنریکی سیاسیی و درێژەى رێپەرەسمی ھۆزایەتی بوو لەسەرئاسەری ئێراندا. بەرەبەرە ھەمە رەشید رەکەبەرە (تیلەکۆبی) و (گولباغی)یەکانی لە مەیدان وەدەرنان وەک تاکە ھێزێکی ھۆزایەتی لە باشووری رۆژئاوای موکریاندا مایەو، بۆ مەبەستی وەدەستھێنانی پلەى سەرۆکایەتیى نێو ھۆزەکان، سەفەریکی بۆ ناوچەکانی ژێر دەسلەلاتی سۆڤیەت کرد. ھەر لەو سەروبەندەدا، لەگەڵ قازی محمد دوستایەتییان دامەزراندو ھاوکاری سیاسییان دەستی پێکرد. وەزارەتی نێوخۆ لە راپۆرتی رۆژی ۱۳۲۱/۷/۱۲ی ۱۹۴۲ز خۆی دا، بۆ سەرۆک وەزیران لە بارەى جوجوولەکانی ھەمە رەشید لە نێو ھۆزەکاندا بەم شێوە دەنوسى:

"ھەمە رەشیدی بانە لەگەڵ (۳۰۰) کەسى سوارە، رۆژی (۲۲)ى خەرمەمانی ۱۳۲۱ی (۱۹۴۲ ھەتاوی لە مالتی ئەمیر ئەسەدو براکانی میوان بوو. دواى دوو رۆژ بەرو مەھاباد وەرێ کەوتوو، وێدەچى سەرقاڵی ناستکردنەوێ کوردەکان بۆ لەتەك یەکتەدا."^(۶)

لیره دابوو که زه مینه ی بهرجهسته بوونی قازی محمد دو به شداریکردنی له دابینکردنی ناسایش و نارامی شاردا هاته گۆرئ. ئهو به رادهیهک سهرکهوتوو له ژیریاری ئهو بهرپرسایه تییه هاته ده رئ، که سهرنجی رووسه کان و خه لکی ناوچه کهشی بۆ لای خۆی راکێشا. قازی له روحانییه ناسراو و بهرتهرکانی مه هاباد بوو، سهرده مانیک بهرپرسی ئه وقافی ئهو شاره و ماوه یهک بهرپرسی فهرهنگو له زه مانئ شه پشدا قازی و سهرده فته ری مه هاباد بوو. "سید مه ده ی فهرخ" که له سا ئی ۱۳۱۶ ۱۹۳۷ز دا، پارێزگاری نازه ریاچانی رۆژناوا بووه، له بیرمه ریه کانی خۆی ئاماژه به و خاله ده کا که قازی محمد "له نیو که سوکارو ناسیاوانیدا ده ست رۆیشتوو و خاوه ن به روا بوو و له قسه ی ده رنه ده چوونو له و رۆژانه دا ئیمه ته نیا وه ک که سایه تییه کی ناسراوی ناوچه یی ده مانناسی." (۹)

قازی بۆ رووبه روو بوونه وه ی هۆزه کان، خه لکی مه هابادی چه کدار کزد، به و توانای ریکه ستنو هۆشیارییه ی که هه بیوو پیشگیری له روودانی هه ر چه شته تیکه له چوونی ک له نیوان شارنشینه کان و هۆزه کان دا کرد. (۱۰) بیده نگی رووسه کان له بهرامبه ر تالانکاری و کوشتن و برینه کانی هۆزه کان تا ماوه یه ک درێژه ی هه بوو. له وانه یه هه ر ئهو بیده نگیه ش به ی که (ئهرفه یی) هیناییته سه ر ئهو باوه ری که به ی "له و رۆژانه دا سیاسه تی رووسه کان بهرامبه ر به کورده کان شیوه ی کی دیاریکراو روونی نه بووه." (۱۱)

به لām راستیه که ئه وه یه که بیده نگی رووسه کان سه به رته به ویرانکاری و کاره تیکه ده رانه کانی هۆزه کان له رۆژناوای نازه ریاچاندا، کاتی و بهرژه و نه دیخوازانه بوو، چونکه له و سهرده مه دا نزیکه ی ده تا دوازه هه زار که س له هۆزه کان چه کداربوون و له بهرژه و نه دیی له شکری سووردا نه بوو، که لایه نگری له هه یچ کام له ده سته بازییه کانی هۆزه کان بکا. له گه ل ئه وانه شدا رووسه کان سه رقائی ئاماده کردنی سه فه ری شان دیککی بیست که سی له گه ره پیاوانی کورد بۆ سو فیه ت بوون. ئه ندامه کانی ئهو شان ده پیکهاتبوون له حاجی بابه شیخ، عه بدوللا ئه یلخانی زاده و ... هه لته ت قازی محمد و ئامۆزاکه ی محمد حوسین خانی سه یفی قازی شی له و سه فمه ردا له گه ل بوون. به له بهرچا و گرتنی ئهو راستیه ی که زۆریه ی ئه ندامانی ئهو شان ده، خاوه ن پێگه ی هۆزایه تی بوون، ده کړی به یین که تا ئهو کات رووسیه رۆ ئی رۆشنه یان و نوینه رانی چالاکی چینی ناوه ندی شارنشین له کۆمه لگه ی کور دیدا به که م بایه خ داده نا. چونکه تا ئهو کات پارتیکی وه ک کۆمه لهی ژ.ک واته سه رچاوه یه ک که ئهو هه یزانه لیک کۆکاته وه، ده رنه که و ته بوو. به لām خودی بانگه یشت کردنی ئهو که سانه و ته بیژیه که ی میر جه عفه ری باقرۆف سه ر کۆماری نازه ریاچانی

سۆڤيەت نامادەبوونی بۆ بەجێھێنانی داواکاریەکانیان مەیلی رووسیەیی بۆ دەستیوەردان لە کاروباری داھاتووی سیاسیی نازەریايجان پێشان دەدا و ناماژەیی بە ئاینەدییەکی پێ کێشە و ئاژاوە دەکرد. شاندە کوردییەکە چەند رۆژێکیان لە باکو بە تەماشاکردنی کارخانەکان، کێلگە ھەروەزیەکان و قوتابخانە و زانکۆکانەو تێپەر کرد، ھەر لە یەکەمین دیدار لەگەڵ باقرۆف دا ناکۆکی کەوتە نێو ئەندامانی شاندەکە.

بە پێی نووسینەکە ئیگلتۆن لە کاتیگدا قازی محمد رێژێکی زیاتری لێ دەگرا و گرینگییەکی تایبەتی پێ دەدرا، ئەوانی دیکە لەسەر پاراستنی چەک و چۆلی ھۆزەکانیان لەگەڵ رووسەکاندا خەریکی چەنە لێدان بوون. بەھۆی رێکنەکووتنیان لەسەر گەڵاڵی نامانج و خواستەکانی ناسیۆنالیزمی کوردی، دەمەتەقی و چەرەو گۆرەیان لێ پەیدا بوو. ^(۱۲)

جەلالی پووری ش دەنوسێ کە قازی محمد راستەوخۆ داواي سەرەخۆیی کوردستانی لە باقرۆف کرد و گوتی پێتۆستە سۆڤيەت لە رێگەي لەشکری سوور بە دابەشکردنی چەک بەسەر کوردەکان دا، پشتیوانیان لێ بکا. ^(۱۳)

رووسەکان لە روالەتدا لەسەر چەکدار مانەوی ھۆزەکانی مەھاباد، سەلماس و شنۆ رازی بوون، بەلام داوايان لە ھۆزە کوردییەکانی ورمێ کرد چەکەکانیان فری بدەن. بەم شێوەیە رووسەکان کە دەستیان دا بوو جۆرێک راپرسی لەنێو کوردەکاندا، سەرۆک ھۆزەکانیان وەک بەرھەڵستکاری بەرنامەکانیان دیتەو لە بەرامبەردا زیاتر لە پێشوو خۆیان لە قازی محمد نزیک کردەو. قازی پاش گەڕانەوێ لە یەکێتی سۆڤيەت بە شەوقێکی زیاتر ھەو دەستی دا بە پێوەبردنی کاروباری خەلکی مەھاباد. سەرەتای ھەنگاوەکانی لە چارەسەرکردنی کێشە و ناکۆکییەکانی نێوان تیرە جێرا و جۆرەکان و چارەسەرکردنی گرفتێ ئازووقە و قەندو چاوە دەستی پێکرد کە لەو سەردەمەدا کۆسپ و تەگەرەییەکی زۆری دروستکردبوو. بۆ نمونە ھەولێ چارەسەرکردنی ناکۆکیی نێوان تایفەکانی ھەرمکی و شکاکێ دا لەگەڵ تیرەکانی مامەش و مەنگۆر و گەورک، ئەوەش بە ھاوکاریی عومەرخان شەریفی سەری گرت. لە راپۆرتی بەرپۆوەبەرایەتی پۆلیسی گشتیی ولاتدا بۆ وەزارەتی شەڕ لەو بارەییو ھاتووە:

"... بە پێی راپۆرتی بەرپۆوەبەرایەتی پۆلیسی مەھاباد کاتژمێر ۱۹ی رۆژی ۱۰/۷/۱۳۲۱ ۱۹۴۲ز عومەرخان سەرۆکی تایفەي کوردی شکاک، زێڕۆبەگ سەرۆکی تایفەي ھەرمکی و رەشید بەگ، بە یاوەریی سەد کەسی چەکدار و سێ ئۆتۆمبیلی بارھەلگر لە ورمیو ھۆیان گەیانۆتە

مەھاباد بە مەبەستى ديدەنى و سەردانى قازى محمدو سەروك تايغەكانى مامەش و مەنگوپو گەورك.^(۱۴)

ئەو كات قازى محمد لەگەل زۆرى سەروك ھۆزەكان ئاشنايتىي دروستكرىبوو، ھەولتى دەدا بە سوود وەرگرتن لە نفوزى خۆى، شارى مەھاباد بە تايغەكانى مەنگوپو مامەش و گەورك و دىيوكرى چۆل بكاو لە شوتىنكى سەربازىيەو بىگۆرپى بۆ شوتىنكى مەدەنى. وەزارەتى نىوخۆ بەم شىوئە نامانجى قازى محمد لەو كارانەى دا، بۆ نىھادى سەروك وەزىرى شى دەكاتەو:

"... بەپىي راپۆرتەكانى بەرپۆئەبەرايەتتىي پۆلىسى مەھاباد، عومەرخان ھەموو سەروك ھۆزە كوردىيەكانى ھەركى لە ئىران و عىراق، ھۆزەكانى زەرزاو مەنگوپو و مامەش و گەورك و پىران و دىيوكرى و كوردەكانى سولدوزى كە ژمارەيان (۱۴۶) كەسى چەكدارە بۆ مەھاباد بانگەيشتەن كردووە. سى كۆبوونەوى لە مالى خۆى و قازى محمد دا بۆ سازداون. كۆبوونەوى يەكەميان سەبارەت بە كۆزرائى ئىبراھىم شىخ ئاغاي و فەتاح مىرى موكرى و قادر پىرۆتى و چارەسەركردنى ئاكۆكيەكانى نىوان ئەم سى تايغەيەى سەرەو بوو. دووھەميان بۆ چۆل كردنى مەھاباد لە ھۆزەكانى مەنگوپو مامەش و گەورك كە لەوئ كۆبوونەتەو لابرەنى سەرەنى ھۆزايەتى كە لە خەلكيان دەستاند. لە كۆبوونەوى سىيەمدا يەكگرتووى و يەكيتىي كوردەكان بەوپەرى دلگەرمىيەو كەوتە بەرباس...^(۱۵). بەم شىوئە قازى محمد ھەولتى دەدا ھۆزەكان بە دژى دەولەتى ئىرانى لە بەرەيەكى يەكدەنگ و يەكگرتو دا كۆيكاتەو.

ھۆيەكى دىكە كە واى كردبوو ئەم پياوہ ئاينىيە، ھەرچى زياتر دەست لە كاروبارى سياسىي وەربدا، ئەو بوو كە لە دەستخستەن نىو كاروبارى ئازەربايجان بە گشتى و كوردەكان بە تايبەتى لە لاين دەولەتەو پىشگىري دەكرد. بۆ نمونە كاتىك دەولەتى ئىران لە سالى ۱۳۲۲ ۱۹۴۳ز ئەمىر ئەسەدى دىيوكرى كرده فەرماندارى مەھاباد، قازى بە توندى دژايەتى ئەو مەسەلەيەى كردد و يەكسەر چو بۆ تاران و دواى ديدەنى لەگەل شا دا، ئەمىر ئەسەد وەلانراو ئامۆزاي قازى محمد بوو بە فەرماندارى مەھاباد، ھەرەھا سەبارەت بە دەستنىشانكرەنى سەروكايەتى ھەر چوار تايغەى ھۆزى مەنگوپو لە لاين دەولەتى ئىرانەو، قازى محمد دژايەتتىي كردد بە ھەلئاردنى دەولەت رازى نەبوو. بەرھەلستكارانى ئەو مەسەلەيەشى دژى دەولەت ھان دا. پارتىزگارى ئازەربايجانى رۆژئاوا لە راپۆرتى خۆيدا بۆ وەزارەتى نىوخۆ دەنوسى: "... قازى محمد كە سەرچاوەى ھەموو ئالۆزى و ئاژاوەكانى مەھاباد، خەلكى ھاندەو دژ بە پارتىزگارى ناوھندى ئازەربايجانى دەربىن.^(۱۶)

له ههنگاهه کانی دیکه‌ی قازی محمد ده‌توانین ناماژه به هه‌وله‌کانی بکه‌مین بۆ وهرگرتنی یارمه‌تی و هاوکاری له بریتانیا له پیناو وده‌سته‌په‌تانی سهریه‌خۆیی بۆ کوردستان. ئەو له هه‌مانکاتدا په‌یوه‌ندیه‌یه گهرمه‌که‌ی خۆی له‌گه‌ڵ رووسیه‌دا ده‌پاریژۆ و به‌ پینچه‌وانه‌ی لینکانه‌وه‌ی کریس کۆچیرا به‌ هیچ شێوه‌یه‌که هه‌لسوکه‌وتی له‌گه‌ڵ ئەو دوو ده‌وله‌ته شاراوو نادیار نه‌بووه. چونکه ده‌یزانی بریتانیا نه‌گهر نه‌بێ له‌ رواله‌ت داو بۆ پاراستنی به‌رژه‌وه‌ندیه‌یه‌کانی خۆی له‌ ئێراندا باوه‌ری به‌ پاراستنی ته‌واوه‌تیی خاکی ئەو وڵاته هه‌یه و جوولانه‌وه‌ی کورده‌کانیش، به‌ له‌به‌رچاوگرتنی ستراکتۆری هۆزایه‌تیی کۆمه‌لگه‌ی کورد بووه، به‌ جوولانه‌وه‌یه‌کی دواکه‌وتوو ده‌زانی و نه‌گهر له‌به‌ر خاتری پاراستنی سه‌روه‌ری خاکی عێراقیش بێ، له‌ به‌رامبه‌ر داخوازیه‌کانی قازی محمد دا گوێگرێکی باش نابێ. له‌وه‌ش به‌گوزه‌ڕین بریتانیا هه‌ر نه‌وکات خه‌ریکی سه‌رکوتکردنی جوولانه‌وه‌ی میلیی کورده‌کانی عێراق بوو^(۱۷).

له‌گه‌ڵ هه‌موو نه‌مانه‌شدا قازی هه‌ر پیتی وابوو که له‌ رینگه‌ی وڵاتیکی زه‌هێری جیهانی نازاده‌وه‌ واته بریتانیا، به‌ ناماچه‌کانی خۆی ده‌گا. له‌گه‌ڵ ئەوه‌ی سه‌ردانیکی سۆفیه‌تی کردبوو. ئومیدیکیشی هه‌بوو که ئەو رووساردیه‌ی ئینگلیزه‌کان به‌رامبه‌ر به‌ کورد نه‌هێلێ. هه‌ر به‌و هۆشه‌ش هاوکات له‌گه‌ڵ پینکه‌اتنی کۆمه‌له‌ی (ژ.ک) و توتوویژنکی له‌ ته‌ک ئورکه‌هات (Urquhart) کۆنسولی ئینگلیزو دۆکرسپینی ئیروایس (Decrispigny Irwisse) مارشالی بریتانیا بۆ عێراق، له‌ ته‌ورێز نه‌خامدا و وێپای پیاهه‌لگوتنی ئەو نازادیانه‌ی بریتانیایه‌کان داویانه به‌ کورده‌کانی عێراق، به‌ شێوه‌یه‌کی ناراسته‌وخۆش داوای بێهه‌ش نه‌کردنی کۆمه‌لگه‌ی کوردی ئێرانی له‌و چه‌شنه نازادیانه کرد. بێنگومان به‌ نێوه‌نجیه‌ری بریتانیا، به‌لام به‌پیتی نووسینی کۆچیرا "کاربه‌ده‌ستانی بریتانیا له‌ ده‌ربڕینی هه‌رجه‌زه‌ بیروپرایه‌که له‌و باره‌یه‌وه بێده‌نگیان لێ کرد."^(۱۸)

دوکتۆر ره‌حیمی قازی ویستویه‌تی که قازی وه‌ک دژه ئیمپریالیستیک و دوژمنی ئەمریکا و ئینگلستان به‌رجه‌سته بکاو به‌ شیفته و هه‌له‌وه‌دای یه‌کیته‌یی سۆفیه‌ت و سۆسیالیزمی بناسینی، به‌لام راستیه‌یه‌که ئەوه‌یه که قازی له‌ سه‌ردانی بۆ تاران و له‌ کاتی و توتوویژکردن له‌گه‌ڵ قه‌وام له‌ ده‌رفه‌ته‌کانی دیکه‌شدا هه‌ولیدا تا له‌ پشتیوانیی ئەمریکا بۆ به‌ په‌سه‌ی ناسینی خودموختاری بۆ کوردستان به‌و شێوه‌یه‌ی که بۆ خۆی دای نابوو، دلنایبێ. هه‌ولێک که تیایدا سه‌رنه‌که‌وت. ده‌بێ ئەوه‌ش بزانی که پشتبه‌ستنی قازی محمد به‌ سۆفیه‌ته‌وه نه‌ رێکه‌وت و نه‌ له‌پرتک داوو، به‌لکو ئەو رووداو ده‌ره‌نجامی هه‌لمه‌رجی ناوچه داگیرکراوه‌کان و سیاسه‌تی بریتانیا و سۆفیه‌ت، له‌وانه‌ش کاریگه‌رتر به‌ په‌له‌بوونی قازی بوو، به‌ بۆریه‌وه ده‌توانین بلێین که ئەو له‌ نه‌ندامه‌کانی

كۆمەلەي (ژ.ك) بېش توندرەوتر بوو. ھەرچەند ئەوان سەرىھەخۆيى كوردستانىيان ۋەك دوايىن قۇناغى گەيشتن بە مافەكانىيان رەد نەدەكردەۋە، يېڭومان لە كاتىڭدا ھەلومەرج رەخسابى، بەلام ئەۋەي كە دەيوست خېراو بە پشتىۋانىي ھېزىكى دەرەكى، چ برىتانياو چ سۆڧىەت يان ئەمەريكا، كوردستان بە خودموختارىيەكى پەھا بگەيەن، كەسايەتى قازى بوو. ئەو لەو پىئناۋەدا تەننەت لە كوردەكانى عىراقىش كە خوازىارى جىزىك خودموختارى گونجاو بوون رىييازىكى توندرەوانەترى گرتىۋە پىش. قازى دواى بوونە ئەندامى لە كۆمەلەي (ژ.ك) دا تۋانى ئەو روانگەيەي خۆي بچەسپىنن و ئەندامانى كۆمەلەش كە لەگەل خەباتى چەكدارىدا نەبوون و خوازىارى خودموختارىيەكى گونجاو لە چوارچىۋەي ئىران دابوون لەو بىرۋېچۋونانە پاشگەز كاتەۋە. لە راستىدا قازى پەيپەۋى بنەماي سوود ۋەرگرتن لە دەرەتى مېژۋويى بوو بەيى گۆي دانە ھەلومەرجى ناۋچەيى و جىھانىي ئەۋسا. رەۋتى رووداۋەكانىش دەرپاخست كە قازى تەننەت ھەلومەرجى ئىتوخۆي كوردستانىشى لەبەرچاۋ نەگرتەۋ بەھۆي خۆشباۋەپىي لە رادەبەدەرى سەبارەت بە سۆڧىەت تۋوشى ھەلەيەكى گەۋرە بوۋە.

يىزارى و توۋرەيى قازى لە ئاست ئەو ھەموو ستەمە ئەتەۋەيەي لە سەردەمى رەزاشا دا بەرامبەر بە كورد كرابوو، ھەرۋەھا ھەلسۈكەۋتى وىزانكەرو نامرۇقانىي كارىدەدەستانى ھكۈمەتى پەھلەۋى، رىڭەي لە ھەر چەشنە رىكەۋتن و گونجائىك لە نىۋان قازى و دەۋلەتى ناۋەندىدا گرت. ئەۋەش ۋاي لە قازى كرد خۆي لە نىزىك بوونەۋەي ئەو ھېزە يىشكەۋتووخوازەنش بېۋىزى، كە لە دەۋرى دوكتۇر عەمەدى موسەدق و لە چوارچىۋەي حىزىي ئىراندا لىك كۆيۈنەۋە.

(رەجىمى زەھتاب فەرد) كە لە تىڭكۆشەرانى ئازەربايجانى و يەكېك لە بەرھەلستكارانى مانەۋەي پىشەۋەرى و رۈسەكان لەو پارىزگايە دابوو، لە بىرەۋەريەكانى خۇيدا باس لە چاۋپىكەۋتىنىكى نىۋان سەيد زىئەدەين تەبەتبەيى و قازى عەمەد لە رەزىمەرى (۱۳۲۴) ۱۹۴۵ز دا دەكار دەنۋوسى كە سەيد زىا دواى دىدارەكە سەبارەت بە ھۆكارەكانى دژايەتى كردنى قازى لەگەل دەۋلەتى ناۋەندى دا گۈتى:

"قازى ۋەك پىاۋىكى زاناو ئىرانناس، فازل و ئەھلى ھونەر، تۋوشى سىياسەت بوۋەو شىۋاندىۋانە، رىڭەي گەپانەۋە شك نابا و يان تۋاناي گەپانەۋەي نىيە... دەپ رەگۈرپىشەي ئەو بەرھەلستكارى و رق ئەستۋورىيەي قازى لە سىياسەتى ھەلەي بەرپىرسانى مەملەكەت لە ئاست كوردەكان و زولم و زۆرىي كارىدەدەستانى خۇجىي و نىزىدراۋەكانى دەۋلەتى ناۋەندى لەۋەش زىاتر

سوپایه‌کان و بەرپۆشەبەرە کارگێڕپێشەکان، بەتایبەتی فەرمانداران و پارێزگاران و فەرماندەکانی لەشکر و ژاندارمی دا ببینیڤهوه. خوا دەزانێ که چیان نەکردووه؟" (١٩)

بە پێچهوانەی یەروبوچوونی باوی زۆر لە میژوونووسان و لێکۆڵەرانی میژووی کوردستان، رۆڵی قازی عەمەد لە دروستکردنی ئالوگۆڕەکان که سەرەنجام دەرکەوتنی ناسیۆنالیزمی سیاسی کوردی لێکەوتەوه، بەرچاوترە لە چالاکییەکانی کۆمەڵەی ژ.ک. هەنگاو و کارەکانی قازی عەمەد لە رووخانی رێژی رەزاشاوە تا بوون بە ئەندامی لە کۆمەڵەی ژ.ک.دا، واتە لە خەرمەنانی ١٣٢٠ تا ١٣٢٤ ١٣٢٤-١٩٤١-١٩٤٥ ز لەم خالانە دا کورت دەکێتەوه:

١- هەولدان بۆ بەدەست هێنانی پشتیوانی یەکیک لە دوو زههیزی "سۆڤیەت و بەریتانیا" بۆ مەبەستی جیاکردنەوهی کوردستان و دامەزراندنی دەولەتێکی سەرەخۆ.

٢- هەولدان بۆ رێکخستنی هیزی ھۆزەکان و لەنێوکردنی ناکۆکی نیوان تیرە جۆراوجۆزەکانی کورد و ئاراستەکردنی بێزاری و ناپەزایەتی ھۆزەکان بە ئاقاریکی سیاسی دژ بە حکومەتی ناوەندی.

٣- هەولدان بۆ کۆسپ و تەگەرە خستنه پیش گەڕانەوه و نوێکردنەوهی دەسلاتی کارگێڕی و سەربازی دەولەتی ناوەندی بۆ رۆژئاوا و باشووری ئازەربایجان.

٤- قازی عەمەد ھەر لە یەکەم سەردانی بۆ سۆڤیەت تێگەیشت که رووسەکان بۆ داھاتووی ناوچەکە پیلانیکیان لەژێر سەر داہە. بەو پێیە ھەولیدا رێبەری بەرەو لایەنگرو ھەواداران سۆڤیەت وەنەستۆ بگرت، بەو مەبەستە رۆڵی نیوہنجیگەری لە نیوان خەلکی کورد و سۆڤیەت دا گێرا.

بە شیوہیەکی گشتی دەبێ بلێن قازی عەمەد توانی بۆ ماوہیەک ھۆزەکان لە دەولەتی ناوەندی دوورەپەڕیز راگرت، بەلام لەگەڵ دامەزرانی کۆماری مەھاباد و پەرەنگتربوونی دەسلاتی سۆڤیەت لە رووداوەکانی ناوچەدا، سەرەنجام رەوتی ھۆزایەتی پالێ وەدەولەتی ناوەندیدا، پتویستە کہ ھەر لەو ھەلگەڕانەوه سیاسییەشدا بەدوای ھۆیەکانی رووخانی یەکەمین کۆماری کوردیدا بگەڕێن.

بەندى دوووم

كۆم—هەلى ژ.ك

له گهڵ شۆرشی ئارارات و پارتی خۆبیبون دا پێوهندیان هه‌بووه، مه‌لا نه‌حمه‌دی فه‌وزیش به‌ به‌رپرسی سه‌ره‌کیی ئه‌و گرووپه‌ ده‌ناسیتنی و له‌باره‌ی نه‌خشی مه‌لا نه‌حمه‌د له‌ چالاکیی سیاسیی کورده‌کان له‌ نێوه‌پراستی سه‌له‌کانی ده‌سه‌لاتداره‌تی ره‌زاشا دا ده‌نووێ: "پێیسته‌ بزانی که‌ رۆژی مه‌لا نه‌حمه‌دی فه‌وزی یه‌کیک له‌ رۆشنی‌یرانی کورد، له‌ به‌ره‌به‌ری هه‌لگیرسانی شه‌ری جیهانیی دووهم دا زۆر گرینگه‌، ئه‌و له‌ سلێمانیه‌وه‌ بۆ موکریان هاتبوو، له‌ راجه‌له‌کاندنی هه‌ستی نه‌ته‌وه‌یی و دامه‌زراندنی ئه‌و گرووپه‌ سیاسیه‌ به‌جووکه‌دا ده‌وری سه‌ره‌کیی هه‌بوو." (٣)

له‌ نووسینه‌کانی حیسامی و سه‌مه‌دی را ده‌رده‌که‌وی که‌ مه‌لا نه‌حمه‌دی فه‌وزی، نه‌گه‌ر نه‌بی له‌ دوو سه‌رده‌می ناسک و هه‌ستیاردا رووی کردۆته‌ مه‌هاباد و هه‌رجاره‌و هه‌ولێ داوه‌ گۆرانکارییه‌ک دروست بکا و هه‌ستی نه‌ته‌وه‌یی له‌ نێو کورده‌کانی موکریاندا وه‌لگا یینێ: جاریکیان له‌ گه‌رمه‌ی شۆرشی ئارارات داو جاریکی دیکه‌ش له‌ ده‌سپێکی شه‌ری جیهانیی دووهمه‌دا.

ئینگلتۆن و کۆچیرا له‌ به‌ره‌ی چالاکییه‌کانی ئه‌و مه‌لا کورده‌وه‌ هه‌یجیان نه‌گوتوه‌، به‌لام ئاشکرایه‌ که‌ به‌به‌ره‌پێده‌ریکی به‌توانای به‌ری ناسیۆنالیزمی کوردی ده‌زانی و به‌ دلناییه‌وه‌ له‌ لایه‌ن گرووپه‌ سیاسیه‌کانی کورد له‌ عێراق و تورکیه‌وه‌ ره‌وانه‌ی ئێران کرابوو، ده‌کرێ چالاکییه‌کانیشی به‌ سه‌ره‌تای ده‌ستپێکردنی بانگه‌شه‌ و هه‌نگاهه‌کانی کۆمه‌له‌ی سلێمانی و پاشان پارتی هیوا له‌ نێو کورده‌کانی ئێراندا له‌ قه‌لم به‌دین.

هه‌لبێژاردن و ده‌ستنیشانکردنی رۆژئاوای ئازهربايجان به‌گشتی و ناوچه‌ی موکریان به‌ تایبه‌تی، له‌ لایه‌ن کورده‌کانی عێراقه‌وه‌ وه‌ک خاڵی ده‌سپێک بۆ پلاوکردنه‌وه‌ی به‌روپروا سیاسیه‌کانیان، ئه‌وه‌ ده‌رده‌خا که‌ پارێزگای کوردستان یان باشووری کوردستانی رۆژه‌لات، ئاماده‌ی وه‌رگرته‌ی ناسیۆنالیزمی کوردی و فێردانی ناسیۆنالیزمی ئێرانی نییه‌ و له‌ بنه‌مادا لێکیان جیا ناکاتوه‌. پێیسته‌ ئه‌و راستیه‌ش به‌سه‌لینین که‌ کۆمه‌له‌ی کوردی دوا‌ی تاقیکردنه‌وه‌ی سته‌می میلیی حکومه‌تی ره‌زاشا، مه‌ودایه‌کی زۆری له‌ گه‌ڵ ناسیۆنالیزمی ئێرانیدا په‌یدا کردبوو. له‌ باکووری کوردستانی رۆژه‌لاتدا به‌ باشی هه‌ست به‌و مه‌سه‌له‌یه‌ ده‌کرا. ئیدی پیاوانی ئایینی و خۆپنده‌وارانی نیشته‌جێ له‌و ناوچه‌یه‌دا، ئۆگریی خۆیان سه‌باره‌ت به‌ دروشم و چالاکییه‌ سیاسیه‌کانی کورده‌کانی ئه‌وبه‌ری سنوور پێشان دا. بۆ نمونه‌ که‌سیکی وه‌ک (عه‌بدوڵله‌ حه‌مان زه‌بیحی) که‌ پاشان به‌ به‌رپرسی گشتیی کۆمه‌له‌ی (ژ.ک) هه‌لبێژدراو پێشتر مامۆستای مندالی ئاغا ده‌وله‌مه‌نده‌کان بوو، ئاماژه‌ی به‌ ده‌رکه‌وتنی نه‌وه‌یه‌کی نوێ له‌ نێو کورده‌کاندا

دهکرد. ناماده بوو حاشا له شوناسی ئیرانی بوونی خۆی بکاو له بریتییان شوناسی کوردی هه‌لبژێڤی. ئهو "... له پێشه‌نگی ئهو که‌سانه‌دا بوو که پێوه‌ندی له‌گه‌ڵ بزوتنه‌وه کوردیه‌کانی سلێمانی دا دامه‌زراند." (4)

به‌لام ده‌بێ بگوترێ که له‌ رووی چه‌نده‌یه‌وه ژماره‌ی ئهو جیاپیرو نه‌وه تازه‌یه، زۆر که‌م بوو. به‌لام له‌ رووی چۆنیه‌تییه‌وه گرینگیه‌که‌ی به‌ راده‌یه‌ک بوو که سه‌رئێجی پارته‌کانی ئه‌ودیوی بۆ لای خۆی راکی‌شا. محمهد سه‌مه‌دی له‌ باری کاره‌کانی (مه‌لا نه‌حمه‌دی فەوزی) دا ده‌نوسێ که بازنه‌ی ده‌رسگوته‌وه‌که‌ی به‌ هیج شی‌وه‌یه‌ک رێکخستنیکی سیاسیی نه‌بوو، له‌ په‌یڕه‌وو پرۆگرام و چوارچێوه‌ بی‌بهری بوو، هه‌لبه‌ت مه‌به‌ستیشی ئه‌وه نییه که له‌و بازنه‌ی ده‌رسگوته‌وه‌دا، بابه‌تی سیاسیی تاوتوێ نه‌ده‌کرا. (5)

ئهو باسه‌ نیشاندهری ئهو راستیه‌یه که کوردستانی ئێران، له‌و سه‌رده‌مه‌دا به‌پێچه‌وانه‌ی کوردستانی عێراق و تورکیه‌ ناماده‌ی وه‌خۆگرتن و هه‌رسکردنی ناسیۆنالیزمی کوردی نه‌بووه و له‌ به‌رامبه‌ر ناسیۆنالیزمی ئێرانییوونیشدا زۆر به‌رچاو نه‌بووه. له‌به‌ر ئهو هۆیه‌ش کورده‌کانی عێراق هه‌ولیان ده‌دا که دانیشتوانی موکریان له‌گه‌ڵ هه‌ستی نه‌ته‌وايه‌تی کوردیدا ئاشنا بکه‌ن. ئیشاره‌ی که‌رم حیسامیه‌ش له‌ نه‌بوونی هه‌ستی نه‌ته‌وايه‌تی کوردی له‌ سه‌رده‌می رژێمی ره‌زاشا دا، به‌لگه‌یه‌ بۆ ئه‌م بانگه‌شه‌یه. هه‌ر خودی که‌رم حیسامی باس له‌وه‌ش ده‌کا که ژماره‌یه‌کی که‌می پیاوانی ئایینی خاوه‌نی ئه‌م بیروبو‌چوونه‌ بوون و به‌ نه‌یانی له‌ عێراقه‌وه کتیی کوردییان وه‌گیر دێنا. (6)

دیرک کینان، که له‌ نزیکه‌وه پێوه‌ندی له‌گه‌ڵ کورده‌کانی عێراقدا هه‌بوو، ده‌نوسێ که مامۆستا و راهێنه‌رانی کۆمه‌له‌ی (ژ.ک) له‌ مه‌هاباد، ژماره‌یه‌ک کوردی عێراق بوون و هه‌ر ئه‌وانیش پارتی نا‌یراویان له‌ شانه‌ نه‌یینه‌کاندا رێکخست. (7) وێکچوونی پێگه‌ی کۆمه‌له‌یه‌تی دامه‌زرێنه‌رانی (کۆمه‌له‌ی ژ.ک)ی سلێمانی و کۆمه‌له‌ی ژ.ک له‌ مه‌هاباد سه‌لمێنه‌ری ئهو راستیه‌یه که (کۆمه‌له‌ی) مه‌هاباد کۆپیی کۆمه‌له‌ی سلێمانی بووه، چونکه کۆمه‌له‌ی سلێمانی له‌ خۆنده‌وارانی شاری سه‌ر به‌ چینی ناوه‌ند پێک هاتبوو، له‌ مه‌هابادیش هه‌ر ئهو ره‌گه‌زانه پێکه‌ینه‌ری کۆمه‌له‌ی ژ.ک بوون.

چۆنیه تی دامتزراندنی کۆمهلهی ژ.ک

له رۆژی ٢٥ی خهزمهانی سالی ١٣٢١ی ههتاوی ١٩٤٢ز، شازده کەس له خەڵکی مههاباد به نامادهبوونی دوو نێردراوی پارتی هیوا له باغیکی تهنیشت شار کۆبوونهوه که یهکیان کاپتنی سوپای عێراقی میرحاج نهحمده بوو کۆمهلهکیان دامهزراند. له ئەندامه دامهزرێنهرهکانی ئەو کۆمهلهیه دهتوانین ناماژه به رهحمانی زهییحی و شاعیرانی ناسراوی کورد ههژارو هیمن بکهین. ئەو رۆپهسه له باغی یهکیک له بهلێندهرهکانی تووتن به ناوی حاجی مستهفا داوودی که بۆ خۆشی ئەندامی کۆمهله بوو وهڕێ خرا. بهپیتی نووسینهکهی ئیگلۆتن، کاپیتان میرحاج وێرای ئەوهی له لایهن پارتی هیواوه پیرۆزیایی له دامهزرانی کۆمهله کرد هیندیک پێشنیارو راسپاردەشی له لایهن پارتی هیواوه، بۆ ریکخستنی کاروباری ئەندامانی کۆمهله و دامهزراندنی شانە نهینی و سهربهخۆ له یهکتر پێبوو.^(١) ئەو پێشنیاریکرد که پێویسته ئەندامه تازهکان له کاتی پێوهندیگرتن به کۆمهله سۆتندبجۆن. خودی نامادهبوونی ئەندامانی هیوا لهو رۆپهسهداو هینانه گۆڕتی راسپاردەو رێنۆتییهکانیان بۆ ریکخستنی کۆمهله رۆژی کوردهکانی عێراق له دامهزراندنی کۆمهلهی (ژ - ک) دا ناشکرا دهکا. له سالهکانی دواتر دا پێوهندیی نێوان ژ - ک و هیوا رۆژ له دای رۆژ گهرمتر دهبوو، به رادهیهک ئەو پێوهندییه پهری سهند که ههر ئەو نهفسههه کورده عێراقیه و کهسایهتییه سهربازییهکانی دیکهی هاویری به کوردهوه سوپای کۆماری مههابادیان پێکهینا.

نامادهبوونی بهرچاری کوردهکان عێراق لهو ئالوگۆڕانهدا کۆچیرا گوتەنی وای کردوه کوردهکانی عێراق کۆمهلهی ژ - ک به لقیکی هیوا بزائن.^(١)

ههروهها نهبولقاسی قازی (سهدری قازی) برای قازی محمد له خولی چوارهمی مهجلیسی شواری میللیدا نوێنهری شاری مههاباد بوو، له یهکیک له وتهبێژییهکانی له مهجلیسدا له ریکهوتی ٢٩ی خهزهلهوهی ١٣٢٤ی ههتاوی ١٩٤٥ز، له پێوهندی لهگهڵ بارودۆخی کوردستاندا، ناماژه بهو راستیه دهکاوه ئێ: "... دهنگۆی جیاکردنهوهی کوردستان درۆیه ... کۆمهلهش له خاکی عێراقدا دامهزراوه نهک له کوردستانی ئێران."^(١٠)

به ههرحال کاتیک له میژووی دامهزرانی کۆمهلهی ژ - ک دهکۆلێنهوه، چالاکییهکانی کوردهکانی عێراق و ههولدانیان بۆ بههێزکردن و پرهرنگ کردنی شوناسی کوردی و له

بەرامبەریشدا سېنەمى ناسيۆناليزمى ئىترانى، لە ئەندىشە و يادەۋەرى كوردەكانى ئىتراندا، مەسەلەيكى پىراپايەخە. ئەو ھەولانە كاتىك دەستيان پىكرى كە كۆمەلگە ئىترانى پاش ۋەلانانى ستراكتۇرە سياسىي و نابورىيەكانى دەورانى قاجارى و پاشان بەدواداھاتنى قۇناغىكى(٢٠) سالەى خەفەقان، هيشتا نەيتوانيبوو پىناسەيەكى سەردەميانە لە يەكيتىي نەتەۋەي و رەھەندى ناسيۆناليزمى ئىترانى بكا. لە كاتىكدا ناسيۆناليزمى كوردى لەوديو، لە گەشە كردن و پەرەستاندن بوو، ئەو وىنانەى لە مافەكانى كوردى دەرە، روونرو واتادارتريوون لەچاو ئەۋەى ناسيۆناليزمى ئىترانى لە كەللەى دابوو. ولاتى ئىتران تەنانت ديكتاتورىي رەزاشاش بەردەوام سەكوى نامادەبوونى ئىستيعمار بوو. ناسيۆناليسە ئىترانيەكان بۆ بيناكردنەۋەى روح و بە بەرداگردنەۋەى ناسيۆناليزمى ئىترانى يەك دەيە دوای لادانى رەزاشا ۋەخۆ كەوتن. بەرەى ميللىي ئىتران بە رىبەرىي د.موسەديق لە رووداوى خۆمالىكردنى نەوتدا شىۋەيكى تازەى لەو ناسيۆناليزمە خستە روو و سەرجى رىژەيەكى بەرچاوى كوردەكانى باشورى رۆژئاواى ئىترانى بەلاى خۆيدا راكىشا. بەلام حەوت سال زووتر لەو كارە، ناسيۆناليزمى كوردى لە ئىتران ۋەسەر پى كەوتبوو.

چۆنیه تیی ئەندام وەرگرتن و نامانجەکانی ژ. ک

بە سەرەتادا چالاکیەکانی کۆمەڵە بە نەهێنی بەرپۆه دەچوون، تا ئەو دەمەی لە پشتیوانیی هەمەلایەنەیی یەکیتمیی سۆڤیەت دانیابوون، ئەوسا دەستیان دایە تیکۆشانی بەرچاو و ناشکرا. ژاڤیەتی کردنی نەعیان و سەرۆکە خۆجێیەکان لەگەڵ چالاکیەکانی کۆمەڵە بە رادەپەك کارگیرەگر بوو کە سەرەرای نامادەنەبوونی دەولەتی ناوەندی دیسان ناچار بوو بەنەهێنی کار بکا. ئەو بارودۆخە کۆمەڵەیی ناچار کرد داوای پشتیوانی و یارمەتی تاکەهێزی سیاسی و سەربازی ناوچەکە "یەکیتمیی سۆڤیەت" بکا و رۆزڤیلت گوتەنی: "ناچار پەنای بۆ دەستڕۆشتوویی سۆڤیەت برد" (۱۱).

لە راستیدا ئەگەر پارێزگاریکردنی سۆڤیەت نەبووایە، بەرەوپێشچوونی کۆمەڵە هەروا لە سەرڤۆ دەهەبوو. ئیگەلتۆن لە بارەیی چۆنیه تیی ئەندام وەرگرتن و چاوەڕوانییەکانی حیزب لە لایەنگرانی، دەهەڵێ هەر ئەندامێکی تازه کە دەهاتە نێو کۆمەڵەو دەبووایە ئەو مەرجانە پەسەند بکا:

۱- خیانت بە میللەتی کورد نەکا،

۲- بۆ بەدەستەپێنانی خودموختاری کوردەکان هەوڵ بەدا،

۳- نەهێنیەکانی حیزب چ بە نووسین و چ بە قسەکردن نەدرکێنی،

۴- لە هەموو تەمەنیدا بە ئەندامەتیی کۆمەڵە بێنیتەوه،

۵- هەموو ژن و پیاویکی کورد بە خوشک و برای خۆی بزانی،

۶- بە بێ پرسە کۆمەڵە نەچیتە نێو هیچ حیزب و گروپێکی دیکەوه. (۱۲)

ئیگەلتۆن ئەوەش دەنوسێ کە دامەزرێنەرانی حیزب ئەو مەرجانەیان بە یارمەتیی میرحاج داناو (۱۳). ناشکراشە کە هیوا هەموو تەجروبه و توانای ریکخستنی خۆی خستبوو خزمەت ژ. ک. هە. بەلام لە بارەیی نامانج و داواکاریەکانی کۆمەڵەو دەبێ بڵێن خودموختاری بۆ کوردستان لە چوارچێوەی ئێراندا، لەگەڵ داواکاریەکانی پارتی هیوا لە حکوومەتی عێراقی گونجانیکی هەبوو و کرۆکی نامانجەکانی پێک دەهێنا. بەپێی لێکدانەوی رێبەرانی کۆمەڵە کاریگەرترین هەنگاو لەو پێناویدا بەرزکردنەوی ئاستی فەرھەنگیی خەلکی کورد بوو. رێبەرانی کۆمەڵە تا پێش دەستپێکردنی دەستڕۆیی رۆسەکان لە نێو پارتەکەداو تا ئەو دەمەی کە گەت و بەلێنەکانی سۆڤیەت کەلکەڵەیی کوردستانی گەورەیی نەخستبوو مێشکیانەوه تێگەیشتنێکی تا رادەپەك دروست و مەعقولیای لە پێگەیی کوردەکانی ئێران هەبوو. بەرژووەندی سینفی و

فهره‌نگی میلیه‌تی کوردیان له ئێران و شه‌وی له‌و پێوه‌ندییه‌دا ده‌کری و ده‌ست به‌یتری، به‌ گرینگتر ده‌زانی له‌ خه‌ونی هه‌رگیز وه‌دی نه‌هاتووێ "کوردستانی گه‌وره‌".

نووسه‌ری کتییی "جوولانه‌وه‌ کوردیه‌کان له‌ کۆنه‌وه‌ تا ئیستا" له‌ باره‌ی روانگه‌ی رێبه‌رانی کۆمه‌له‌ و چۆنیه‌تی به‌یاردان له‌و باره‌یه‌وه‌ ده‌نوسێ:

"... له‌ کۆتایی سالی ١٩٤٤، به‌ هیمه‌تی یه‌کێک له‌ خاوه‌ن پیشه‌کانی شاری مه‌هاباد به‌ناوی زه‌بیحی، کۆبوونه‌وی سه‌ره‌تای پارتی تازه‌ دروستبوو "ژینا کوردستان" (کۆمه‌له‌ی ژ.ک) دامه‌زرا. له‌و کۆبوونه‌ویه‌دا په‌رپه‌و و پرۆگرامی پارتیه‌که‌ نووسراو په‌سند کرا که‌ تیی دا خه‌باتی گه‌لی کورد بۆ گه‌یشتنی به‌ مافی چاره‌ی خۆنوسین له‌ به‌ده‌سته‌تێنانی خودمۆختاری له‌ چوارچێوه‌ی ده‌وله‌تی ئێران دا کورت کرابۆوه‌. به‌و شیوه‌یه‌ به‌به‌تی کوردستانی گه‌وره‌و سه‌ربه‌خۆ سپێردراوه‌ داها‌توو و به‌ ئه‌رکی پله‌ی دووی پارتیه‌که‌ له‌ قه‌لم درا" (١٤). بۆ پێداگرتن له‌سه‌ر بانگه‌شه‌ی نووسه‌ری ئهم کتێبه‌ سه‌باره‌ت به‌ نه‌رم و نیا‌ن بوونی سیاسه‌ته‌کانی کۆمه‌له‌ یه‌کێک له‌ ئه‌ندامانی پێشوی ئهم پارتیه‌ له‌باره‌ی چۆنیه‌تی کارو کرده‌وه‌و چاوه‌ڕوانیه‌یه‌کانی کۆمه‌له‌ی ژ.ک به‌و شیوه‌یه‌ بیرۆکه‌کانی خسته‌ روو: "ژ.ک کۆمه‌له‌یه‌کی نه‌ته‌وه‌یی - نایینی بوو، که‌ باوه‌ری به‌ خه‌باتی چه‌کداری نه‌بوو، هه‌ولێ ده‌دا گه‌لی کورد له‌ رێگه‌ی به‌رزکردنه‌وه‌ی ئاستی فهره‌هه‌نگیه‌یه‌وه‌ رزگار بکا" (١٥).

سیاسه‌تی ژ.ک به‌به‌راوردکردنی له‌گه‌ڵ سیاسه‌تی پارتیه‌ کوردیه‌یه‌کانی دراوسێ زۆر نه‌رم و ناشتیه‌خوازانه‌تر بوو. هه‌بوونی ئهو خه‌سه‌له‌ته‌ش ده‌گه‌ڕێتمه‌وه‌ بۆ جیاوازی بارودۆخی کۆمه‌له‌گه‌ی ئێرانی و بارودۆخی گشتیی ئێران له‌گه‌ڵ پێگه‌ی کۆمه‌له‌ی کوردی له‌ ولاته‌نی دراوسێی ئێراندا. لێره‌دا کوردبوون هاوتای نائێرانیبوون نه‌بوو. کۆمه‌له‌ش به‌ پێچه‌وانه‌ی پارتیه‌ کوردیه‌یه‌کانی تورکیه‌ و عێراق نه‌یده‌توانی زۆر پێ له‌سه‌ر جیاوازی نه‌ژادی و نه‌ته‌وه‌یی کورده‌کان له‌گه‌ڵ گه‌لانی دیکه‌ی ئێران به‌تایبه‌تی فارس دا‌بگرێ. له‌به‌ر ئهو هۆیه‌ش بوو که‌ بۆ گۆڕینی هه‌لومه‌رجی ژیا‌نی جووتیاران، واته‌ زۆرینه‌ی دانیشتوانی کوردستان ده‌یویست ئالوگۆڕ له‌ به‌ره‌کانی فهره‌هه‌نگی و ئابووری و کۆمه‌له‌یه‌تی دا بپێکێنێ.

د.عه‌باسی وه‌لی کاتێک لێکۆڵینه‌وه‌ له‌سه‌ر ناسیۆنالیزمی کوردی له‌ ئێراندا ده‌کا و دیته‌ سه‌ر باسی ئامانجه‌کانی کۆمه‌له‌، تا هاوکاریکردنی له‌گه‌ڵ رووسیه‌ ئامانه‌ به‌و خاله‌ ده‌کا که‌: "سه‌رمایه‌ی نایدیۆلۆژی کۆمه‌له‌ی ژیا‌نه‌وه‌ی کوردستان، به‌رده‌وام کێشه‌ کۆمه‌له‌یه‌تی و ئابوورییه‌کانی نێو پێکهاته‌ی چینه‌یه‌تی کۆمه‌له‌ی کوردی زه‌ق ده‌کرده‌وه‌، "نیشتمان" ئۆرگانی

كۆمەلە ئامازەي بەردەوامى بە نايەكسانىي نىوان نەدارو دەولەمەند لە كۆمەلگەي كوردیدا دەکرد.^(۱۶)

بەو شىۋەيە كۆمەلە لە لايەكەۋە دەيتوانى كۆمەلانى ھەژارى كورد بىخاتە چوارچىۋەي گەرتارەكانىيەۋە، لە لايەكى دىكەشمەۋە گوشار بىخاتە سەر دەولەتى ئىران بۆ ۋەرگرتنى مافى كوردەكان و جىيەجىيەكردنى دادپەرۋەرى كۆمەلەيەتى. مەيل پەيداكردى (ژ.ك) بۆ بەدەستەيتىنانى پەشتىۋانى ھىزىتىكى دەرەكى، لەو شىۋەنەۋە سەرچاۋەي دەرگرت كە ھۆزەكانى ناۋچە روۋى خۆشيان ئە ئاست چالاكىيەكانىدا نىشان نەدەداو ئەو خانانەش كە ئەندامى پارتەكە بوون "زۆر پاياۋاغوازيوون و رىپەۋىكى فەكرى دىيارىكراويان نەبوو".^(۱۷)

رىپەيرانى كۆمەلەش بەشارەزابوونيان لە ئاستى ھۆشيارىي سىياسىي و تىنوربوونى ئەو چىنە بۆ بەدەستەيتىنانى دەسلەت بە پارىزەۋە مامەلەيان دەگەلدا دەكردن و چالاكىيەكانى خۆيانيان لى دەشاردنەۋە. بەلەبەرچاۋگرتنى ئەو راستىيە كە ھىزەكانى ھەكۆمەتى ناۋەندى ئامادەبوونىكى ئەوتەتۆيان لە ناۋچەكە دا نەبوۋە، دەبى ئەو نەيتىيكارىيەي ئەندامانى كۆمەلە لە ترسى سەرۆك ھۆزەكان بوۋى. ھەرچەندە كەسايەتتىي نىۋەھۆزەكانىش بىبوونە ئەندامى كۆمەلە، بەلام كەسە دىيارەكانى ۋەك عومەرخان، ھەمە رەشىد، سەرۆك ھۆزەكانى دىيوكرى لەگەل كۆمەلە نەكەۋەتبوون. رۆزقۇلت گوتەنى: "بە گشتى كۆمەلە لە ئاغاۋ سەرۆك ھۆزەكان دەسلەمىيەۋە."^(۱۸) لەۋانەيە بويزىن بلىن يەكىك لەو ھۆيانەي (ژ.ك) گەياندۆتە سەر ئەو باۋەرەي رىيازىتىكى نەتەۋەپەرۋەرەنەي سىياسىي ناچەكدارانە بگىرتە پىش، لەبەرچاۋگرتنى ئەو تىبىنىيە بوۋە كە ھەر لەگەل ھەلايسانى خەباتى چەكدارى بۆ ۋەدەستەيتىنانى خودمۆختارى دەستى لە گۆزەكە دىتە دەرئ و ھۆزەكان سەرەتا لە مەيدانى سەريازى و پاشان مەيدانى سىياسىيدا ھىزو تواناي خۆيان ۋەگەر دەخەن و ئەوجار رۆشنىبرانى شارى و دامەزرىنەرانى كۆمەلە دەخەنە پەراۋىزەۋە و چارەنووسى گەلى كورد دەبەنە ژىر رەكئىفى خۆيان.

خالىك كە دەتوانىن بۆ بابەتەكانى سەرەۋەي زىاد بىكەين ئەۋەيە كە دانىشتۋوانى شارنشىن بە تەۋاۋى لەگەل كۆمەلەدا نەبوون، سەرەپاى ئەۋەش شارنشىنەكان رىۋەيەكى كەمترى دانىشتۋوانى كوردستانيان پىك دەھىنا بە بەراۋرد لەگەل جوتىيارانى نىشتەجى و ھۆزەكان دا. چوارچىۋەي دەستريشتۋوبىي كۆمەلە ناۋچەكانى مەھاباد، باكوروى سەقز و شىنۆ و سىلدووز و بۆكانى دەگرتەۋە. بەھۆى دژايەتلىكردنى ئاغاىەكان بەدەر لە ژىر ناۋچەي دەسلەلاتى سۆڤىت، تەنەندەت لە بانە و سەردەشت كە لە ژىر دەسلەلاتى ھەمە رەشىد دابوون بە شىۋەي پىۋىست پەرەي نەسەند.

بېنگهاتنی کۆمیتەى ناوەندیی کۆمەڵە

لە خەرمەنانی (۱۳۲۱) ۱۹۴۲ تا پووشپەرپی (۱۳۲۴) ۱۹۴۵ کە قازی کۆمەڵەى هەلۆه‌شان‌دو حیزبی دیموکراتی دامەزراند، گۆرپانکاریگەلیکی گرینگ هەم لە نێو کۆمەڵەو هەم لە نازەریایماندا رووی‌دا، کە بەشیکی گەورەى لە یەکییتی سۆفیەت و بەشەکانی دیکەش لە بارودۆخی کوردستانی عێراق‌ه‌و سەرچاوەى دەگرت. یەکەمین رووداوی لەو چەشنە دامەزراندنی پێوەندی بوو لە نێوان کۆمەڵە و یەکیک لە ئەفسەرەکانی سوپای سوور بە ناوی عەبدوللا ئۆف کە لە مەهاباد بوو. ئەو پێوەندییە "ئەنجومەنى دۆستایەتى کوردستان و سۆفیەت"ی لێ کەوتە‌و. بێکەى ئەو ئەنجومەنەش بەو حوکمەى کە ناسایشی تەواوی هەبوو، شوێنێکی ئەمین بوو بۆ گۆرپانی کۆبوونە‌و نەینییەکانی ئەندامانی کۆمەڵە.

لە بانەمەرپی سالی (۱۳۲۳) ۱۹۴۴ دا، ئەو دەمەى ئەندامانی کۆمەڵەى ژ.ک ژمارەیان گەیشتبوو سەد کەس، کۆمیتەى‌ەکی ناوەندیان هەڵبژارد کە لە نێواندا دەتوانن (محمد یاهو، رحمان زەبیحی، هێمن و هەژاری) شاعیر نێو بەرین، کە بە دواى ئیگلتن وەك چالاکترین ئەندامانی حیزب ناستیرابوون.^(۱۹) ئەو کات لە نێو کۆمەڵەدا دیموکراسی هەبوو، بەرپۆه‌چوونی هەڵبژاردنیش سەلێنەری ئەو راستییە، بە‌لام دواى هاتنی قازی عەمەد بۆ نێو کۆمەڵە، بارودۆخە‌کە گۆرا.

رووبەر و بوونە‌وێ خە‌لک و ئەندامانی

کۆمە‌ڵە لە‌گە‌ڵ بە‌رپۆه‌برایە‌تى پۆلیسی مە‌هاباد

لە بە‌هاری سالی (۱۳۲۲) ۱۹۴۳ز دا، دانیشتوانی مە‌هاباد، بۆ دە‌رب‌رینی هەستی بێ‌زاریان بە‌رام‌بەر شی‌و‌ەى دابە‌شکردنی قەند و شە‌ک‌رو خراپ کە‌لک وەرگرتنی کاربە‌دە‌ستانی دە‌ولە‌تى لەو کالایانە، هێ‌رشیان کردە سەر بە‌رپۆه‌برایە‌تى پۆلیسی مە‌هاباد و چە‌ند (کارمە‌ند)‌یکیان کوشت، بە‌پێ‌ى بە‌لگە کۆمە‌ڵەى ژ.ک لە پشت ئەو هێ‌رشە بوو، تا بە قۆستە‌و‌ەى بێ‌زاری و توورپە‌ى خە‌لک بە‌رام‌بەر شی‌و‌ەى دابە‌شکردنی قەند و چا، دوا نیشانەى کارگێ‌رپى دە‌ولە‌تى ناوە‌ندى لە ناوچە کوردنشینە‌کاندا ب‌س‌پ‌رێ‌تە‌و.

دهستگرتن به سمر شاره وانی مه هاباد دا به هاندانی کۆمه لهو به ههول و کۆششی یه کێک له دامهزێنه رانی به ناوی حوسین فرووههر (ناسراو به حوسین زێڕ یا زێڕنگهر) که بۆخۆی کارمهندی بهرپۆه بهرایهتی پۆلیسی مه هاباد بوو، بهرپۆه چوو. دوکتۆر ناسۆ که بۆخۆی له نزیکهوه ناگای له رووداوه که بووه نووسیهیهتی:

"رۆژێک لهو سائیه پڕناژاوه و نانه منانه بوو که له گهڵ خوالیخۆشبوو عهزیز فهرهادی بهرپۆه که دا دهڕۆشیتین و گوتیان عهزیز کرمانج له بهردهم شاره داری وتار دهدا. به پێی قسهی خهڵک و نهو راستییانهی له بهرچاوبوون، عهزیز کرمانج له ژێر کاریگهریی حوسین فرووههر دهیویست شۆرش بکا و سۆسیالیزم جێگیر بکا، کاربه دهستانی بهرپۆه بهرایهتی پۆلیس که تاکه نوێنه ری بێ دهسه لاتی دهوڵهت بوون، له شار و ده در نین." (٢٠)

ئیگلتن ده نووسێ چهند ساتیک پێش هێرش خهڵک بۆ سهر بینایه ی شاره بانی پیاوێک به نیوی عهزیز خان (عهزیز کرمانج) له مهیدانی چوارچرای شاری مه هاباد سهرگهرمی قسه کردن بوو سه بارهت به فهرهنگ و ناسنامه ی میلیلی کورده کان، ههر ئه ویش بوو خهڵکی هاندا هێرش بکه نه سهر بهرپۆه بهرایهتی پۆلیس. (٢١) له ئه غیامی ئه و هێرشه دا حهوت پۆلیس کوژران و بنکه ی پۆلیسیش وێران بوو. دانیشتوانی شار له و رۆژانه دا له چۆنیه تی دابهشکردنی قهند و شه کر نا رازی بوون، چونکه بهردهوام کۆمه لێک له کاربه دهستانی دهوڵهت و سه رۆک هۆزه کان دهستیان دهخسته نیو ئه و به شه ی خهڵکی مه هاباد که مانگانه دابهش ده کرا. به پێی به لگه کانی وه زاره تی نیوخۆ یه کێک له هۆیه کانی نا کۆکیی نیوان کورده کان له گهڵ دهوڵه تی مه رکه زیدا، نا رازی بوونیان له شیوه ی دابهشکردنی قهند و شه کر بوو. ته نانه ت له رۆژه کانی دروستبوونی کۆماری مه هابادیش دا ههروا به چاره سهر نه کراوه یی مایه وه. یه کێک له راپۆرته کانی وه زار تی شاهه نشاهی له رێکه وتی (١٦ سه رما وه زی ١٣٢٣) ١٩٤٤ از بۆ سه رۆک وه زی ران، له باره ی بارودۆخی ئازه ریایانی رۆژئاوا، ئاماژه به پێشینیاری پارێزگاری ئه و پارێزگایه بۆ چاره سه رکردنی کێشه ی قهند و شه کری مه هاباد ده داو تییدا روون کراوه ته وه که چاره سه رکردنی ئه و کێشه یه ویستی سه رۆکه کان، ئاغا کورده کان و نوێنه ره کانی مه هابادی له مه جلیسی شووری میلیلی له گهڵ دایه. (٢٢)

ههروه ها له راپۆر تی فهرمانداریی مه هاباد بۆ وه زاره تی نیوخۆ له رێکه وتی (١٦ پووشپه ری ١٣٢٤) ١٩٤٥ از دا هاتوه که خهڵکی شار له چۆنیه تی دابهشکردنی چا، قهند و شه کر به

توندی توورەن و لە رینگەى قازى محمدەد كە رۆلى پيشپەوى وەستە گرتووە، وێرای ناپەزايەتى دەربەرىن بەرامبەر بە بىروكراسىيە زال بەسەر سىستەمى كارگيرى دەوڵەت دا، بە فەرماندار دەئێن:

"فەرماندار كە نوێنەرى رەسمى دەوڵەتەو كارمەندى پاىبەرزى وەزارەتى نىوخۆيە ئەگەر لەو هەلومەرجە شلەژاوەدا، نەتوانى روخسەتى دا بەشكردى سەھمى خەلك بەدا، بۆچى لە مەھاباد دا ماوەتەو؟" (٢٣)

ناشكرایە كە تۆوى بىزارى خەلك بەرامبەر دەوڵەت لە نىو مەھاباد دا چىنرابوو، كۆمەڵەش ئەو بىزارىيەى ئاراستە كردووە. دەبى ئاماژە بەوەش بكەين كە قازى محمدەد ئاگای لەو كارەى كۆمەڵەى (ژ.ك) نەبوو، چونكە لەگەڵ توندوتىژیدا نەبوو. سەرۆكى شارەبانى لە مالى خۆى پەنا داو تەرمى كۆژراوەكانىشى بەخاك سپارد. (٢٤)

پرسىار ئەوێە ئامانجى كۆمەڵە لە وێرانكردنى بنكەى پۆلىسى مەھاباد چ بوو؟ بە دلتىايىيەو دەبوىست بەو ھەنگاوە، تاكە نىشانەى سەربازى و ھەوالگرى دەوڵەتى ناوەندى لە ناچە كوردنشىنەكانى ئازەربايجان لەناو بباو كۆتايى بە ئامادەبوونى لەو ناوچانەدا بەيئى. لە راستىدا ئەو جوولانەوێە ھەلومەرجىكى ئامادە كرد كە ھاوولائىيانى كوردى دەيانتوانى جەلوى كاروبارەكان بە دەستەو بەگرن و لەو رینگەيەو كەش و ھەواى كراوەتر بۆ بزوتنەوێە سىياسى لايەنگران و ئەندامانى كۆمەڵە دەھاتە ئاراو. بە كورتى ئامانجەكانى ئەو كارە لە بەرژەوەندى كۆمەڵەى ژ.ك داوو. دۆكتۆر ئاسۆ باس دەكا كە ھەر بە دواى ئەمانى بەرپۆبەرايەتى پۆلىس، خەلكى مەھاباد كەوتنە دروستكردنى ئەنجومەنىكى پيشەيى كە قازى محمدەد رۆلى ريبەرو ريكخەرى تیدا دەبينى. (٢٥)

بەم شىوێە دەبينىن كە قازى محمدەد وەك پارىزەرى مافەكانى خەلك لە بەرامبەر عەشايرو دەوڵەتى ناوەندى و ھەروەھا وەك كەسايەتییەك كە دەبوىست ھىزە سىياسىيەكانى كورد لە ھەمبەر ئامانجە ئەتەوايەتییەكانى كورد دا يەكگرتو بكا، لەو رووداوەشدا دەستپيشخەرى كردو دەسەلاتى خۆى پيشان داو سەرلەنوێ سەرنجى كار بەدەستانى سۆڤيەتى بۆ لای خۆى راكيشاوە. رووسەكانى بە لپەرچاوترى ناسراوى و قسەپۆشتووى قازى محمدەد لە لايەك و گرینگى كۆمەڵە بۆ ئامانجەكانى داھاتوويان لە لايەكى دىكەو بەرياران دا ئەو دووانە لىك نزيك بكەتەو.

ئەندامەتتىى قازى مەمەد لە كۆمەلەدا

دوای ئەموي ئەندامانى كۆمەلە لەگەل كارىدەستان و ئەفسەرانى لەشكرى سووردا پېتەندىيان گرت، زەرورەتى پىنكەيتنانى رىبەريەكى بەهيز بۆ بەرپۆبەردنى كۆمەلە رۆژ لە دوای رۆژ زياتر ھەستى پىدەكرا. ويلىام دۆگلاس سەبارەت بەم ھۆيانەى كە بوونە ھۆى ئەندامەتتىى قازى مەمەد لە كۆمەلەدا دەنوسى:

"دوای پىنكەيتنانى ئەنجومەنى دۆستايەتتىى كوردستان و سۆڤيەت و بەرپۆخستنى سىنارىيۆيەك لە بارەى كوردستان، رووسەكان رۆلئىكى تازەترىان لە كىشەكاندا وەستۆ گرت. ئەوان لە چەند كەسايەتتىى پاىەبەرزى كوردى نزيكبوونەموو داوايان لىكردن بەرپرسايەتتىى بزووتنەموى كۆمەلە بۆخەنە ئەستۆ يەكئىك لەم كەسايەتتىيانە ھاورپى مەن عومەرخانى شەرىفى بوو، كە ھەموو ئەم كەسايەتتىيانە خۆيان لەم كارە بوارد، لە ئاكام دا رووسەكان قازى مەمەديان ھەلئۆارد كە كوردئىكى سەريە چىنى ناوئەد بوو. (۳۱)"

رووسەكان لە ميانەى يەكەم سەردانى شاندى كورد بۆ يەكئىتتىى سۆڤيەت لە سالى (۱۳۲۰) ۱۹۴۱ز دا، لەگەل بېرۆبۆچوون و تيفكرىنى قازى مەمەد دا ئاشنايىبون. ئاگايان لە وتووتەكانى قازى لەگەل ئۆركرت (Urquert) كۆنسولى بەرىتانيا لە تەمۆرتۆ دوكرسىپىنى ئىرفايس مەرشالى بەرىتانيا لە عىراق ھەبوو، كە لە نيۆھارستى سالى (۱۹۴۲) سەبارەت بە سەريەخۆنى كوردستان ئەنجاميان داووب.

قازى مەمەد جىي باوهرى خەلگ و لە كاروبارى سىياسيدا شىلگىرو ماندوونەناس بوو، لەگەل ئەوھەدا كەسايەتتىيەكى زانا و ئەھلى زانست بوو، شانۆنامەشى دەنوسى. كاتىك شانتۆى (دايىكى نىشتەمان) لە ھۆلئى يىنايەى ئەنجومەنى دۆستايەتتىى كوردو سۆڤيەت لەسەر سەكۆ پىشكەشكرا، ھەستى نەتەھەي كوردەكانى بەتوندى جوولاند.

نوسەرى وتارى "مەھاباد و مەرگى قازىيەكان" دەنوسى كە لە ميانەى دادگايى كوردنى قازى مەمەد لە دادگاي سەريازى، ئامازە بە كارىگەرى ئەم شانتۆيانە كرابوو كە لە دژى شا ھىتابوونىيە سەر سەكۆ. (۳۲)

قازى مەمەد بە توندى لە رۆژئەي پەھلەمى نارازى بوو، چەند جارىش بۆ بەرگرىكردن لە خەلگى كورد لەگەل كەسانى بەرپرس و بۆ ھوونە خودى شادا لە تاران چاوپىكەوتنىكى كوردو بۆ لايەنگرى كردن لە رىكخراوھ ناسيۆنالىستە كوردىيەكان لە رىبەرانى كۆمەلەش بەباوەرتر بوو. ھەموو ئەم ھۆيانە دەستيان خستە ناودەستى يەكو لە ئەنجامدا كارىدەستانى نەيتتىى سرفىسى سىخووپى سۆڤيەت (چكا) و ئەفسەرانى

سویای سوور، قازی محمد دیان به کسمیکي گونجاو بۆ رییهری کردنی کۆمهله دهستنیشان کرد. بێجگه له دۆگلاس که ئاماژه به دهوری سۆفیهت دهکا سهبارهت بهوهی قازی محمد بیهته ئهندامی کۆمهله، "رۆزقیتل" یش دهنووسێ: "... کۆمهله لهژێر فشاری سۆفیهتدا قازی محمد دی وهك ئهندام وهرگرت ...". (٢٨)

بهلام نیگلتنۆن بهبی ئهوهی ئاماژه بهو مهسهلهیه بکا، دهنووسێ که کۆمهله دواي دوو سال دودولتی و وردبوونهوه، له بارهی راکیشانی قازی محمد بۆنیو کۆمهله، که کهسایهتی ناسراو و رێنیشاندهری خهلكی مههاباد بوو، سههرنجام بۆ هاوکاریکردنی کۆمهله بانگهێشتی کردو ئهوهیش بۆ وهرهنگ خستن پهسندی کرد. (٢٩)

وا دێته بهرچاو که ئهندامهتی قازی له کۆمهلهدا، شێوهیهکی سهپاندنی هههویی، نهگهر رییهرانی حیزب، خۆشیان لهو مهسهلهیه هاتبا، چاوهڕوانی رێنۆتی سۆفیهتیان نهدهکردو ههر له سههرهتاوه داواي هاوکاری و یارمهتیان لێ دهکرد. هیچ پاساوێکیش نهدهبوو بۆوهی که دوو سالی تهواو له وهرگرتیدا چاوهڕوان بن. پرسیارێک که دێته پێش ئهوهیه به بۆچی کۆمهله له وهرگرتنی قازیدا توشی ترس و دلهراوکی ببوو؟ درک کنیان بهم شێوهیه وهلام دهاتمهوه:

"ئهندامهتی قازی بۆیه وهرهنگ کهوتبوو، چونکه سههرپای ئهوهی جیگهی رێزی زۆریه خهلك بوو، ئهندامانی کۆمهله ترسی ئهوهیان هههوو که بهو هههموو رێزو ناودارییهی که ههیهتی، خێرا دهسهلات یێنیهته ژێر دهستی خۆیهوه، ئهو نیگهرانییهش لهخۆرا نهبوو: زۆری نهخایاند قازی وهك سیمای بههێزی کۆمهله دهرکوت. (٣٠)

رۆزقیتل لهو بارهیهوه دهنووسێ: "رێهرانی کۆمهله بهنیازبوون قازی به ئهندام وهرهنگ، چونکه دهترسان لهوهی قازی بهو کهسایهتییه بههێزو پاوانخوازهی که ههیهتی و بهو هههموو رێزهی که لێی بههرهههنده، ههرزوو دهسهلاتی تاکهکسیی خۆی بهسهپێتی و خهسلهتی دیوکراسیی کۆمهلهکه لهنیو بیا. کاتی که کۆمهله لهژێر فشاری سۆفیهتدا قازی به ئهندام وهرگرت، رێک ئهو شته روویا که لێی دهترسان: قازی محمد دهسهلاتی تاکهکسیی لهنیو کۆمهلهدا دامهزراند." (٣١)

کریس کۆچیزاش لهسههر ئهو باهریه که:

«نیگرائی دامرزینرانی کۆمهله وپراست گهراو قازی به زوویی جلموی کۆمهلهی ودهست گرت و به شیویهك بهریوهی برد كه دهتگوت سهروك بوخویهتی.»^(۳۲)

کاریگه‌ری قازی محهمهد له‌سهر

سیاسهت و ئامانجه‌کانی کۆمه‌له‌ی ژ.ک

دوا‌ی ئەندامه‌تی قازی له کۆمه‌له‌دا، لاپه‌ڕه‌یه‌کی نوێ له ره‌وتی سیاسه‌ته‌کانی حیزب و له ئەنجامیشدا له میژووی ناسیۆنالیزمی کوردی هه‌ڵه‌رایه‌وه، که کاریگه‌رییه‌کانی تا نه‌ورپۆش هه‌ستی پێ ده‌کری. هه‌ڵه‌به‌ت پێویسته‌ بزانی ئه‌و هه‌موو گۆڕانکارییه له ئەندیشه و بیروپۆچوونه‌کانی قازی محهمهدوه سه‌رچاوه‌ی نه‌ده‌گرت، به‌لکو ده‌گه‌رایه‌وه بۆ شوێنگه‌ی نێزان له کۆتایی شه‌پی جیهانیی دووه‌م و هه‌لۆیست گرتن و ئامانجی سۆقیهت و بارودۆخی ئازهریایان و ده‌ره‌وتنی فیرقه‌ی دیموکرات. سه‌باره‌ت به‌ بیروپراو لێکدان‌ه‌وه‌ی تایه‌تی قازی محهمهد بۆ ناسیۆنالیزمی کوردی و مافی کورده‌کان، ده‌بێ ب‌لێن که ئه‌و باوه‌ری به کوردستانی گه‌وره هه‌بوو، ئه‌و که‌سانه‌ی قازیان له نووسینگه‌که‌ی خۆی له مه‌هاباددا ب‌ینیوه، باسی نه‌خشه‌یه‌کی کوردستانی چاپی له‌نده‌ن ده‌که‌ن که له‌ژوور سه‌ریه‌وه هه‌ل‌واسرا بوو که سنووره‌که‌ی کوردستانی تورکیه و نێزان و عێراق و سووریه و به‌شیک له ئه‌رمه‌نستانی سۆقیه‌تی ده‌گرت‌ه‌وه، له سه‌رئیکه‌وه ده‌گه‌یشه‌ به‌نده‌ری ئه‌سکه‌نده‌رونه له‌سه‌ر ده‌ریای ناوه‌راسته و له سه‌رئیکه‌ی دیکه‌شه‌وه له رێگه‌ی لو‌رستان و خو‌زستان و ده‌شتستان، له سنووری جیاکه‌ره‌وه‌ی نێوان بو‌وشه‌هرو هه‌ندیان، به‌ که‌نداوی فارس کۆتایی ده‌هات.

ئه‌رفه‌ع ده‌نوسێ له‌و نه‌خشه‌یه‌دا هه‌موو ئه‌و شارانه‌ی که کوردنشین نه‌بون و هه‌ک ئه‌رمزه‌روم، ئه‌رمزجان، قارس، ماکو، سه‌لماس، مووسل و ورمی، خرابوونه سه‌ر کوردستان و به‌و شیوه‌یه قازی ده‌یویست ب‌بیته رێبه‌ری هه‌موو کورده‌کانی رۆژه‌لاتی نی‌وه‌راسته. (٣٤)

ئینگلتۆن له‌ به‌ری ئه‌و نه‌خشه‌یه‌وه که پێی‌وايه سه‌باره‌ت به‌ سنووری ناوچه کوردنشینه‌کان زیاده‌ڕه‌وی تێدا کراوه، ده‌نوسێ:

"ده‌یانگوت ئه‌و نه‌خشه‌یه ئینگلیزه‌کان ئاماده‌یان کرد‌وه، به‌لام له راستیدا له‌ لایه‌ن "کۆمه‌له‌ی کورد" له‌ به‌یروت کیشرا‌بوو که به‌درخانییه‌کان له‌ به‌رپۆه‌بردنی ئه‌و کۆمه‌له‌یه‌دا چالاک بوون. (٣٥)"

له راستیدا چه‌ند گروپیکی توند‌ڕه‌و و ئایدیالیست له‌ نی‌و حیزبه کوردیه‌کانی ئه‌و سه‌رده‌مه‌دا هه‌بوون، که داوا‌ی پێکه‌ێنانی کوردستانی گه‌وره‌یان ده‌کرد، (به‌ پێچه‌وانه‌ی هیواو کۆمه‌له‌ی (ژ.ک) که خوازیاری خودم‌وختاری بوون له‌ چوارچێوه‌ی وڵاته‌کانیاندا) به‌بێ گوێدانه هه‌لومه‌رجی رۆژه‌لاتی

نیوهراس و پینگە کۆمەڵە کوردی. دروشمی دوور لە واقعیان ھەلگرێبوو. ناشکراشە قازی لەگەڵیان دا ھاوڕا بوو بۆ بەدیھیتانی (Irredantism) الحاق گرابی. ١. ھەو جۆرە کە ئەوان دەیانویست تێدەکوشا. بە زوویی لێکدانەوی قازی بۆ ناسیۆنالیزمی کوردی جینگە تێگەشتنی ئەندامانی کۆمەڵە گرتەو. خەباتی چەکدارانەو بیری جیاخوازی لە ئێران جینگە بەم بیری خەباتی سیاسیی و پێکھێنانی چاکسازی و گۆرانکاری لە کوردستان (ئەویش لە رینگە بەرزکردنەوی ئاستی ھۆشیاری فەرھەنگیی کوردان لە چوارچێوەی ئێران) دا چۆل کرد. بەلگەیک لەبەر دەست دایە کە دەیسەلمێت، چەکداربوونی ئەندامانی کۆمەڵە و دامەزراندنی گروپی چەکدارانە لە داھێنانی قازی بوو، نابێ ئەو مەسەلەشان لەبەرچێ کە زیاتر بۆ رووبەرپرووونەو لەگەڵ ھۆزەکان خەلکی مەھابادی چەکدارکردبوو. لوئیس فاوست نووسەری کتێبی "ئێران و شەری سارد" بەپشتبەستن بە دۆکیومێنتەکانی وەزارەتی دەرەوی بەریتانیا دەنوسێ:

"لە ناوچەکانی رۆژئاوای ئازەربایجان، قازی عەمەد رێبەرایەتیی کۆمەڵە (کە گرووپیکی خۆجیی ناسیۆنالیستی کوردی بوو) وەستو گرت، راپۆرتیش نێردا کە لە مەھاباد سەرقاڵی پێکھێنانی ھێتیکێ سەربازییە."^(٣٦)

قازی پێش سەردانی دووھەمی بۆ سوڤیەت، ھەنگاوی پێویستی بۆ رێنۆتی کردنی کۆمەڵە روو و شەری چەکدارانە ھەڵیانابوو، بەلگە وەزارەتی دەرەوی بەریتانیا کە فاوست پشتی پێ دەبەستێ بە ژمارە FO37/45458 رێکەوتی (٦ ئایاری ١٩٤٥) بەرامبەر لەگەڵ (١٠ یانەمەری ١٣٢٤)، ئەو راستییە دەسەلمێت.^(٣٧) لە کاتیکی ئیگلۆن بانگەشە ئەو دەکا کە قازی دواي گەرانەوی لە سەردانی دووھەمی بۆ یەکییتی سوڤیەت، لە جۆزەردانی (١٣٢٤) ١٩٤٥ز دا وا لەگەڵ روسەکان رێکەوت کە ھاوکاری کاروباری بازرگانیی سوڤیەت لە مەھاباد بەناوی بابایف بۆ چەکدارکردنی ئەندامانی حیزبی دیموکراتی کوردستان ھەنگاوی پێویست ھەڵنێتەو.^(٣٨) کەواتە دەرەدەھێ کە قازیش بە راسپاردەکانی باقرۆف و روسەکان رینگە خەباتی چەکدارانە لە نیو کۆمەڵەدا خۆش کردبوو.

قازی کە تێبینیی کردبوو، بە نزیکبونەوی کۆتاییەکانی شەری جیھانی، سوڤیەت سیاسەتیکێ فەرەواخوازانە لەھەمبەر ئێران دا دەگریتە پێش، رۆژ لە دواي زیاتر کۆمەڵە دەخستە سەر ھێلی سیاسیی سوڤیەت و لەولاشەو مەودای لەگەڵ کۆمەڵگە ئێرانی و دەولەتی ناوەندی پتر

دەبوو. ئەو دلتیایی و خەیاڵ ناسوودەییە سۆفیەتیەکان لە میانەی سەردانی دووھەمی شاندی کوردیدا بە قازیان داو، روو و توندڕەویەکی زیاتری ھان دەدا. لەو سەردانەدا باقرۆف بەلێن بە رێبەری کۆمەڵە دەدا، کە چەک و تەقەمەنی و نامیری چاپ بە کوردەکان بدا و خودمختاری و نازادیی خەلکی کوردیش لەژێر سایەی پارێزگاریکردنی یەکییتی سۆفیەت بێنیتە دی.^(٣٩)

رووسەکان بە کینایەو پێناسەی مافی کوردەکانیان دەکرد و لەشێوی "میلەت" یەک دا وێنایان دەکردن کە گواوە بۆخۆشیان تا ئەو کات لە میلەتبوونیان پێناگابوو و لەگەڵ ئەو پێناسەبەشدا قسەیان لەسەر "دەرفەت" یەکێ زیڕین و بێ ھاوتا بوو، کە ئامادەیی ھێزە سەربازییەکانی سۆفیەت لە ئێراندا بە نسیبی کردبوون.

بەلێنی جیاکردنەوی کوردستان بەھۆی چەکە نێردراوەکانی مۆسکۆ و بە بەھرە وەرگرتن لە پارێزگاری سیاسیی دەولەتییکی بەھێزێ وەک یەکییتی سۆفیەت (کە لەو رۆژانەدا وەک یەکیەک لە دوو زلھێزی گەورە جیھان ھاتبوو مەیدانەو) قازی محەممەد و بەرھەڵستکارانی دیکە تووشی دلتراوکی کردبوو کە لە ئەنجامدا کۆمەڵەی (ژ.ک) لە سەرەتاکانی سالی (١٣٢٤) ١٩٤٥ز دا بە رادە پێویست لەگەڵ ئامانجەکانی پیشووی خۆی کە واقعبینانە دارپێزابوون مەودای گرت و پیتی نایە رێڕەویکەو کە قازی و رووسەکان دیاریان کردبوو. رێڕەویەک کە لەگەڵ ھەلومەرجی کۆمەڵایەتی و سیاسیی کوردستان و ئێراندا نەدەگونجا. لە لایەکی دیکەشەو رووداوەکانی نازەرییان و ھەلۆستەکانی پیشەوەری و فرەقە دیموکرات سەرلەنۆی جیاوازی و ناکوکیە نەریتیەکی کورد و نازەری، یان کورد و عەجەمی زیندوو کردەو کە لە سەردەمی حکومەتی بیست سالی رەشا دا دەرفەتییکی کەمتری دەرکەوتن و گەشەکردنی پێ دراو، کوردەکان دەیان دی نازەریەکان بە پشتیوانی دەولەتییکی دەرەکی روو و بەدەستھێنانی سەریەخۆیی ھەنگاو دەنێن و ئەگەر وەخۆ نەکەون سەریان بێ کلاو دەمێنیتەو دەبێ لە بەرامبەر ئاغاھیتیی نازەریەکاندا ملەکچ بکەن. ئەو ھەستە ھانی دان ئەوانیش رێک داوای ئەو شتە بکەن کە فرەقە دیموکرات لە دەولەتی ناوەندی داوای دەکردن. وێدەچێ ھەر لەو پێوەندییە دا ئەندامانی کۆمەڵەش لەگەڵ قازی دا ھاواریوین.

لە بارە ی بارودۆخی ولایتشەو دەبێ بگوترێ لاوازی ئێران بەھۆی ئەو قەیرانە ئابورییە لە داگیرکاری ھاوێمانەکانەو سەراوەی دەگرت، بێھێزیی سیاسیی و تەمەن کورتی کابینەکان کە لە سالی ١٣٢٠ ١٩٤١ز بەداوای تەمەنیان ھەرگیز نەگەشتە سالتیک و ئیفلیجیوونی باری کارگێڕی و سەربازی بە تاییەتی لە ناوچەکانی ژێر دەسلەلاتی سۆفیەت و پەککەوتنی ھێزە

میللییه‌کان، هه‌لومه‌رجێکی گونجاویان بۆ گه‌شه‌کردنی هه‌ستی جیاخوازی له‌ نێو که‌مایه‌تییه‌ نه‌تموه‌یییه‌کاندا هه‌ینابوو هه‌ڵبڕی. تاکه‌ هه‌یه‌ک که‌ نه‌و نه‌ته‌وانه‌ی به‌ ئێران به‌ستبووه‌، پاشماوه‌ی پێوه‌ندیی فهره‌هه‌نگی و ئایینییه‌کان له‌ گه‌ڵ نه‌تموه‌کانی دیکه‌ی ئێران دابوو.

به‌لام دوا‌ین هه‌وکاری کاریگه‌ر له‌ گۆڕین و توندوتیژترکردنی سیاسه‌ته‌کانی کۆمه‌له‌ بۆ نه‌و په‌مانه‌ نه‌خلاقیه‌ ده‌گه‌ڕایه‌وه‌ که‌ نه‌ندامانی کۆمه‌له‌ و خودی قازی محمد سهداره‌ت به‌ ناما‌نجی کورده‌کانی دراوسێیان به‌ستبوویان. دوا‌ی شۆڕشه‌کانی شیخ سه‌عیدی پیران، شۆڕشی سه‌ید ره‌زا له‌ ده‌رسیم و رابه‌رینی ئارارات له‌ تورکیه‌ و بزوتنه‌وه‌که‌ی شیخ مه‌حمود و مه‌لا مسته‌فا له‌ عێراق و ناکامی و سه‌رنه‌که‌وتنی خه‌باتکارانی گه‌لی کورد له‌و جوولانه‌وانه‌دا، ئیستا تروسکایی ئومیدیێک که‌ له‌لایه‌ن یه‌کیته‌یی سۆفییه‌تموه‌ به‌ کۆمه‌له‌ درابوو، به‌دی ده‌کرا. به‌وته‌ی خودی سۆفییه‌تییه‌کان نه‌وه‌ به‌ سه‌ره‌تای ئازادی کورده‌کانی عێراق و تورکیه‌ ده‌هاته‌ نه‌ژمار، سوود لێ وهرنه‌گرتن و نه‌قۆستنه‌وه‌ی ده‌رفه‌تیکی نه‌وتۆش به‌ تاوان و خیانه‌ت داده‌نرا. نابێ چاوه‌ڕوانیی پارتی کوردیه‌یه‌کانی هاوسی و نه‌و فشاره‌ی ده‌یان خسته‌ سه‌ر کۆمه‌له‌ به‌ که‌م بگرین. مه‌هاباد له‌و کاته‌دا پێشوازی له‌ ناسیۆنالیسته‌ ناوداره‌کانی کورد وه‌ک قه‌دری به‌گ، پیره‌می‌رد، قانع، مه‌لا مسته‌فای بارزانی و که‌سانی دیکه‌ ده‌کرد، که‌ وه‌پشتگویی خه‌ستنی داواکانیان له‌ توانای قازی و نه‌ندامانی پایه‌به‌رزی کۆمه‌له‌ دا نه‌بوو. به‌ دلناییه‌وه‌ نه‌و هه‌ستی هاو‌په‌مانییه‌ له‌ گه‌ڵ حیزبی هیوا زۆر به‌هێز بوو، هه‌ر له‌به‌ر نه‌وه‌ش بوو کۆمه‌له‌ هه‌ولیدا که‌ سیاسه‌تیکی هاوتا و گونجاو له‌ گه‌ڵ سیاسه‌تی پارتی کوردیه‌یه‌کانی دیکه‌ بگرێته‌ پێش.

رێگه و تننامه‌ی (سێ سنوور) و هاو پهیمانیه‌تی

كۆمه‌له‌ له‌ گه‌ن كورده‌كانی تورکیه و عێراق و سووریه

پاش ئەندامه‌تی قازی محمد له‌ كۆمه‌له‌ی (ژ.ك) و ده‌ركه‌وتنی وه‌ك سیمای چاره‌نووسازو بیهاوتای حیزب ورده‌ورده‌ دروشگه‌لی وه‌ك گۆرانیكاری فهره‌نگی و كۆمه‌لایه‌تی له‌ رێگه‌ی ناشتیخوازان و له‌ چوارچۆیه‌ی ده‌وله‌تی ئێراندا جێبێیان چۆل كردو ناسیۆنالیزمی سیاسیی جێگه‌ی گرتوه‌ كه‌ ئامانجه‌كانی پێكهێنانی سیستمێكی سه‌ربه‌خۆو گشتگیرێ كوردو كۆشش بۆ دامه‌زراندنی كوردستانی گه‌وره‌ بوو. له‌ سۆنگه‌ی وه‌دییه‌تانی ئهو دروشمه‌ بوو كه‌ كۆمه‌له‌ له‌ مارسێ (١٩٤٤) دا یه‌كێك له‌ ئەندامه‌كانی خۆی به‌ ناوی (محمد ئەمین شه‌ره‌فی) ئارده‌ كه‌ركوك و تا به‌پێی نووسینه‌كه‌ی نیگلتۆن "... له‌گه‌ڵ نوێنه‌رانی حیزبی هیوا و له‌ باره‌ی به‌رنامه‌كانی داهاوتوو و هاوكاریكردنی یه‌كتری و تووێژ بکه‌ن." (٤٠)

ئەندامانی هیوا له‌و دانیه‌شتانه‌دا بریتی بوون له‌: (عه‌زه‌ت عه‌بدوله‌عزیز، مسته‌فا خۆشناو، شیخ قادری برای شیخ مه‌حمودی به‌رزنجی، سه‌ید عه‌بدوله‌عزیز گه‌یلانی كورێ سه‌ید عه‌بدوللا گه‌یلانی و ره‌فیق حیلمی). به‌شێك له‌و ئەندامانه‌ كه‌ سایه‌تی سه‌ربازیی پایه‌به‌رزبوون كه‌ دواتر له‌ پێكهێنان و به‌ڕێه‌بردنی سوپای كۆماری مه‌هاباد، رۆلی سه‌ره‌کیان گێرا. ناشكرایه‌ كۆمه‌له‌ بۆ به‌ستنی په‌یمانێك له‌ نیو پارتیه‌ كوردیه‌كاندا تێده‌كو‌شا و له‌و لاشه‌وه‌ ده‌یویست به‌ شیوه‌یه‌كی فره‌واتر سوود له‌ ئه‌زمونه‌كانی هیوا وهریگرێ. چونكه‌ یه‌كسه‌ر دوا‌ی ئه‌م دانیه‌شت و چاوپێكه‌وتنه‌ لقێ سلێمانیی هیوا كه‌ به‌به‌راوردكردنی له‌گه‌ڵ كه‌ركوك دا له‌ سنووری ئێران و نه‌زیکتر بوو چهند نوێنه‌ریكی ئارده‌ مه‌هاباد.

له‌ ئاكامدا له‌ مانگی ئوتی (١٩٤٤) له‌ ناوچه‌ی سنووری داڵانه‌ر، كه‌ سنووری هاویه‌شی نیوان تورکیه، عێراق و ئێران، په‌یمانی ناسراو به‌ "سێ سنوور" له‌ نیوان قاسم قادری، نوێنه‌ری (ژ.ك)، شیخ عه‌بدوللا زینویی نوێنه‌ری هیوا و قازی مه‌لا وه‌هاب نوێنه‌ری كورده‌كانی تورکیه، ئیمزا كرا. ئیگلتۆن ده‌نوسێ كه‌ ئه‌و په‌یمانه‌ "... پێشه‌كیه‌ك بوو بۆ هاوكاریكردنی یه‌كێ، دا به‌شكردنی پێداویستی و هێزی مرۆیی له‌ نیوان پارتیه‌كان بۆ پێكهێنانی كوردستانێكی گه‌وره‌." (٤١)

له‌و رووه‌وه‌ كه‌ كورده‌كانی تورکیه و عێراق له‌ هه‌لومه‌رجێكی ئه‌وتوو دا نه‌بوون كه‌ بتوانن هه‌نگاوێك له‌ پێناو ئه‌و دروشمه‌دا هه‌ڵبێننه‌وه‌، وێده‌چوو ئه‌و ئه‌مر كه‌ بکه‌وتنه‌ سه‌رشانی (ژ.ك)، واده‌رده‌كه‌وت كه‌ ناز به‌ریایان له‌به‌رده‌م ده‌روازی گۆرانیكاری قوول دا به‌و رێبه‌رانی حیزبێش ده‌یانویست له‌ هه‌لومه‌رجی

نوێدا پشتیوانی حیزه کوردیه‌کان و ده‌دهست خه‌زو به‌م شێوه‌یه‌ رێگه‌ له‌ نه‌گه‌ری په‌یدا بوونی هه‌ر بزوتنه‌وه‌یه‌کی هه‌ژایه‌تی له‌و دیوی سنوور دژی کۆمه‌له‌ بگرن و هه‌ک دیاره‌ رێبه‌ری کۆمه‌له‌ نوێدیکه‌ به‌ پشتیوانیه‌ی دانیشتووانی پارێزگای کوردستان نه‌بوه‌.

(بوا) به‌ لێکدانوه‌ی ئالوگۆره‌کانی ده‌ره‌وه‌ی سنوور، روونی ده‌کاته‌وه‌ که‌ به‌ستنی په‌یمانی سێ سنوورو ئه‌و ئاماده‌کاریه‌ی پێشتر بۆی کرابوو، ئاماژه‌یه‌ک بوو بۆ دروستبوونی ده‌وله‌تی کورده‌کانی ئێران و داڕشتنی بناغه‌ی کوردستانی گه‌وره‌، له‌و باره‌یه‌وه‌ ده‌نووسی:

"له‌ ئادار و نیسانی (١٩٤٤)ی ز، کورده‌کانی ئێران له‌گه‌ڵ هیواو حیزیه‌ی کۆمۆنیستی عێراق (له‌ راستیدا لقه‌ کوردیه‌که‌ی ئه‌و حیزیه‌) به‌مه‌به‌ستی دروستکردنی به‌ره‌یه‌کی رزگاری کوردی یان حیزیه‌ی رزگاربخوازی کورده‌کان، پێوه‌ندیان به‌ست. له‌ مانگی نایاری هه‌مان ساڵدا کورده‌کانی ئێران به‌ رێکه‌وتن له‌گه‌ڵ کورده‌کانی عێراق ئالای میلییه‌ی کورده‌کانیان هه‌ڵبژارد، ئه‌و ئالایه‌ له‌ سێ رهنگی سوورو سپی و سه‌وز پێکه‌ده‌ات که‌ خۆرێک له‌ ناوه‌وه‌ی دابوو." (٤٢)

ئه‌ندامانی (ژ.ک) به‌ له‌به‌رچاو گرتنی ئه‌و پشتیوانیه‌یه‌ی که‌ سۆڤیه‌ت لێی ده‌کردن، ئاسۆی ناینده‌یان رووناک و ده‌رفه‌تیشیان بۆ دروستکردنی یه‌که‌مین حکومه‌تی سه‌ربه‌خۆی کوردی گونجاو ده‌دی. "حه‌سه‌ن ئه‌رفه‌ع" یه‌ش پێیوايه‌ ئاماژه‌ی چاوپێکه‌وتنه‌کانی سه‌رانی کۆمه‌له‌ له‌گه‌ڵ پارتیه‌ کوردیه‌کانی دیکه‌و گریزانی په‌یمانی سێ سنوور، پێکه‌یتانی کوردستانی گه‌وره‌ بووه‌ و یه‌کێتیه‌ی سۆڤیه‌تیشیان به‌ ئاماده‌کاری ئه‌و زه‌مه‌ینه‌یه‌ ده‌ناسی. (٤٣)

لێره‌ به‌ دواوه‌، هه‌موو هه‌وله‌کانی کۆمه‌له‌ له‌پێناو دروستکردنی ده‌وله‌تی سه‌ربه‌خۆی کوردی خرا‌ه‌ گه‌ڕو له‌و لاشه‌وه‌ هه‌ولتی رێکه‌خواه‌ کوردیه‌کان و که‌سایه‌تیه‌یه‌ ناسراوه‌کان بۆ ناساندنی کێشه‌ی کورد له‌ ئاستی نێونه‌ته‌وه‌یه‌یدا په‌ره‌ی سه‌ند. له‌ رۆژی (٣٠ی مارس ١٩٤٥) دا ئیحه‌سان نووری، رێبه‌ری رابه‌رینه‌که‌ی ئاراات له‌ تاران‌وه‌ رووه‌ و ئه‌وروپا که‌وته‌ رێ. له‌وێش له‌ رێگه‌ی "لیگه‌ی کوردیه‌وه‌" په‌یامیه‌کی بۆ کۆنفه‌رانسی سان فرانسیسکو ناردو داوا‌ی به‌ ره‌سمی ناسینی مافی کورده‌کان و پێکه‌یتانی کۆمیسێۆنێکی نێونه‌ته‌وه‌یه‌ی بۆ لێک دان‌وه‌و تاوتوێکردنی بارودۆخی ناوچه‌ کوردیه‌کانی رۆژه‌لا‌تی نێوه‌راست کرد. (٤٤)

ئه‌و سه‌رده‌م لیگه‌ی کورد له‌ به‌یرووت جێگیربوو. به‌ درێژایی سا‌لی (١٩٤٥)، هاوکات له‌گه‌ڵ چالاکییه‌کانی (ژ.ک) له‌ ئێران شه‌ری چه‌کداری مه‌لا مسته‌فا دژی سوپای عێراق و بریتانیا له‌ عێراق، هه‌ول و کۆششیه‌کی فراوانی ده‌ستپێکرد، وێرایی شیکردنه‌وه‌ی بارودۆخی کورده‌کانی رۆژه‌لا‌تی نێوه‌راست، چه‌ند په‌یامیه‌کی بۆ رێکه‌خوا‌ی نه‌ته‌وه‌ یه‌که‌گرتووه‌کان، کۆنفه‌رانسی وه‌یرانی

دەره‌وه‌ی سێ دۆڵەتی سەرکەوتوو لە مۆسکۆ و کۆنفێرنسی سان فرانسیسکۆ نارد. حیزبی هیواش لە نێو‌ه‌پاستی سالی (١٣٢٣) ١٩٤٤ز، لە دووتوبی نامەیه‌کدا بۆ لویی هندرسن و‌ه‌زیری موختاری ئەمریکا لە عێراق داوای لە ویلایه‌ته‌ یه‌ک‌گرتووه‌کانی ئەمریکا کرد، د‌ه‌سه‌لات و نفووزی خۆی بۆ س‌ه‌ره‌خۆیی کورده‌کان و‌ه‌گ‌ه‌رخا و‌ماوه‌یه‌ک دواتریش ب‌ه‌ری ر‌زگاری کورد (ب‌ه‌ری ئازادی) و ر‌یک‌خراوی لاوانی کوردی عێراق نامەیه‌کی هاو‌شیوه‌یان بۆ و‌ه‌زیری موختاری ئەمریکا نارد. ^(٤٥)

ئامانجی س‌ه‌ره‌کی پ‌ارته‌ کورديه‌کان ئەوه‌ بوو، ک‌ه‌ش و‌ه‌وايه‌کی نێونه‌ته‌وه‌یی ب‌خ‌ولقێنن ک‌ه‌ ت‌يايدا رووداوه‌کانی کوردستان و‌ پ‌شتیوانی کورده‌کانی عێراق و‌ تورکیه‌ و‌ سووریه‌ لە ه‌ه‌نگاوه‌کانی قازی م‌حه‌مه‌د و‌ کۆمه‌له‌ لە لایه‌ن و‌لاتانی رۆژئاواوه‌، به‌ دیدیکی ئاساییه‌وه‌ س‌ه‌یر ب‌ک‌رێ. ب‌ی‌گومان ر‌یک‌خراوه‌ کورديه‌کان ک‌ه‌م و‌ زۆر ئاگایان لە رووداوه‌کانی م‌ه‌باباد ه‌ه‌بوو. ده‌یان‌ویست له‌س‌ر ئاستی نێونه‌ته‌وه‌یشدا ئەو پ‌ا‌و‌پ‌و‌چوونه‌ پ‌ه‌ره‌پێدنه‌ ک‌ه‌ ک‌یشی کورد به‌ خواست و‌ ی‌ستی کورده‌کان پ‌ێ ناوته‌ ئەو ق‌وناغه‌ و‌یه‌ک‌یتی س‌ۆفیه‌ت لی‌ی ب‌ب‌ه‌ریه‌. ئامانج‌ه‌کانی ئەو کاره‌ش لادان و‌ نه‌ه‌یشتنی ئەو ب‌ی‌رواپ‌یه‌ بوو ک‌ه‌ کورده‌کانی ئێرانی به‌ و‌ابه‌سته‌یی کۆمۆنیزم تاوانبار ده‌کردو لە لایه‌کی دیک‌ه‌شه‌وه‌ ک‌ه‌م‌کرد‌ن‌وه‌ی ه‌ه‌س‌اسیه‌تی جیهان بوو س‌ه‌بارت ب‌ه‌ د‌ه‌وه‌ی س‌ۆفیه‌ت له‌ رووداوه‌کانی کوردستاندا ده‌ی‌گ‌ێ‌را. ب‌ه‌م ش‌ی‌وه‌یه‌ قازی م‌حه‌مه‌د و‌ کۆمه‌له‌ی (ژ.ک) ئەو راستییه‌یان و‌ه‌ب‌شت‌گ‌وێ خست ک‌ه‌ هاوک‌اری‌کردن و‌ یه‌ک‌گرتن له‌گ‌ه‌ڵ ه‌ی‌زه‌ ناسیۆنالیسته‌کانی ئێران، پ‌تر له‌ هاوک‌اری‌کردن له‌گ‌ه‌ڵ کورده‌کانی تورکیه‌ و‌ عێراق بۆ گ‌ه‌شه‌کردنی ف‌ه‌ره‌ه‌نگ‌و به‌ ده‌سته‌ینانی ئازادییه‌ م‌ه‌ده‌نیه‌یه‌کانی کۆمه‌ل‌گ‌ه‌ی کوردی، خ‌یر‌یان بۆ ده‌داته‌وه‌. چونک‌ه‌ به‌ کرده‌وه‌ ئیم‌کانی هاوک‌اری‌کردن له‌ نێو کورده‌کانی رۆژه‌لاتی نێو‌ه‌پاست له‌ ره‌ه‌ندێکی سیاسیدا پ‌ێک نه‌هات‌بوو. بال‌اده‌ستی و‌ به‌ه‌ی‌زی ئیم‌پ‌ریالیزمی ئینگلیز له‌س‌ر عێراق و‌ دیک‌تاتۆری تۆقینه‌ری ک‌ه‌مالیه‌یه‌کان له‌ تورکیه‌دا، س‌ه‌لمینه‌ری ئەو بانگ‌ه‌شه‌یه‌ن. له‌ قازانجی کۆمه‌له‌ش دابوو ک‌ه‌ تواناو ب‌ر‌ستی سیاسی خۆی بۆ به‌ده‌سته‌ینانی ئازادی ئێران خ‌ست‌بایه‌ کارو له‌ ه‌ه‌مان کاتیش دا له‌ چوارچ‌ی‌وه‌ی ناسیۆنالیزمی ک‌ولتوری پ‌ی‌وه‌ند‌یی خ‌ۆی له‌گ‌ه‌ڵ کورده‌کانی هاوس‌ێدا پ‌ه‌ره‌پێد‌ه‌دا. به‌ داخ‌وه‌ کۆمه‌له‌ جیهانی دوو ج‌ه‌مس‌ر ده‌دی و‌ له‌ ب‌ری رووب‌ه‌ریووب‌ونه‌وه‌ له‌گ‌ه‌ڵ ئیم‌پ‌ریالیزمی ب‌ع‌ریتانی و‌ یه‌ک‌یتی س‌ۆفیه‌تی فراوانخ‌وازو ر‌ژیمی پ‌ه‌له‌م‌وی له‌جیات‌ی هاوک‌اری‌کردن له‌گ‌ه‌ڵ نه‌ته‌وه‌پ‌ه‌روه‌ره‌ ئێرانییه‌کان پ‌ال‌ی و‌ه‌ یه‌ک‌یتی س‌ۆفیه‌ت داو ب‌ه‌و ه‌ه‌نگاوه‌شی نیشانی دا ک‌ه‌ گ‌رن‌گییه‌ک بۆ ئازادی نه‌ته‌وه‌کانی دیک‌ه‌ی ئێرانی دانانی.

له‌ س‌ه‌ربه‌ندی گ‌ۆرانی کۆمه‌له‌ بۆ حیزبی دیموک‌راتدا، ده‌ک‌رێ خ‌ال‌ی ب‌ه‌ه‌ی‌زو لاوازی ئەو ر‌یک‌خراوه‌ له‌ پ‌ه‌س‌ند‌کردنی ب‌ێ ئەولا و‌ ئەولا‌ی ب‌ی‌رو‌پ‌و‌چوونه‌کانی قازی و‌ پ‌شت‌ب‌ه‌ستنی ب‌ێ سنوور به‌ س‌ۆفیه‌ت و‌ ب‌ێ ب‌روایی به‌ ه‌ی‌زه‌ نه‌ته‌وه‌یه‌یه‌کانی ئێراندا ک‌ورت ب‌ک‌ه‌ینه‌وه‌.

بەندى سىيەم

حيزبى ديمۆكراتى كوردستانى ئىران

دامەزئاندىنى خىزىي دىمۆكراتى كوردستانى ئىيران، لە ئەنجامى پىداچوونەمەوى ئەندامانى كۆمەلەى ژ.ك بە سىياسەتەكانى خىزب و ھەلئىنجراوى پىتويستىيە سىياسىيەكانى كۆمەلگەى كوردى نەبوو، بەلكو لە گۆرەنكارىيەكانى نازەربايجان و ويستى راستەوخۆى سۆڧىيەتەمە سەرچاوى دەگرت و ھەلومەرجى دامەزئاندىنى لە درىژەى وتووژەكانى دووھەم شاندى كوردى، كە لە رەزىمى (۱۳۲۴) ۱۵ز لە ۱۹۴۵ز لە لايمەن كارىدەستتانى سۆڧىيەتەمە بۆ باكو بانگھىشت كرابوون و بە ھاوکارى باقرۆف سەرۆك كۆمارى نازەربايجانى سۆڧىيەت نامادە كرابوو.

ئەمۇسا سۆڧىيەت ەك يەكئەك لە دوو ھىزى سەرکەوتوو لە جەنگى دووھەمى جىھانىدا لە ھەموو كاتىك زياتر بارودۆخى بۆ بەكرەدەوى كردنى نامانجە ئالۆزەكانى خۆى گونجاو دەدى و لە روانگەى سەرانى ئەم دەولەتەمە، كاتى ئەمە ھاتبوو رىكخراوى سىياسىي و سەربازى لە نىو كوردەكان و نازەربىيەكان دا دروست بىي، بە ھاوکارى ئەم رىكخراوانە پرۆژەكانيان بھەنە قۇناغى پراكتىكەو. بەھۆى كۆتايى ھاتنى جەنگى دووھەمى جىھانى و بە ھوكمى ئەم پەيمانانەى كە سۆڧىيەت بە ولاتانى ھاوپەيمانى دابوو، لە بارەى بەجىھىشتنى ئىيران داوى شەر، ئەدەكرا خۆى لە پاشەكشەپىيەكردنى لەشكرى سوور ببويژ، مۆسكۆ پىي خوش بايان نا، دەباو بە ناچارى ئەم كارە بكا. لە دوورەو بە پىتويستى دەزانى كە ھىزگەلەكى سىياسىي و سەربازى لە جىي يەكە سەربازىيەكانى سۆڧىيەت لە نازەربايجاندا پىك بىيئى كە لە ئەبەونى سۆڧىيەتدا بەرتوبەرى سىياسەتەكانى مۆسكۆ بن، بۆ شارەزايش لە بارەى چۆنەيتى دروستبەونى خىزىي دىمۆكرات دەبى سەفەرى دووھەمى شاندى كورد بۆ باكو تاوتوى بکەين.

دووھەم سەردانى شاندى كوردى بۆ يەكئىي سۆڧىيەت

لە جۆزەردانى (۱۳۲۴) ۱۹۴۵ز دا، ژەنەرال سەلىم ئاتا كشيوف، نوئەنرى سىياسىي لەشكرى سوور لە نازەربايجان، قازى مەمەدو ئەندامانى پايمەرزى كۆمىتەى ناوەندى كۆمەلەى بۆ باكو بردن. ئەم سەردانە لە ھەموو روويەكەو لەگەل سەردانەكەى سالى (۱۳۲۰) ۱۹۴۱ز دا جىاوازی ھەبوو. چونكە ئىستا ھەم نامانجى رووسەكان روون و دياربوو، ھەم جىنگەى كەسانىكى كۆنسرفاتى (پارىژگارى) ەك ئەمىر ئەسەددى دىيوكرى لە شاندى كورد دا بەتال بوو. دەيان زانى كە چيان دەوئ، سۆڧىيەت سەرقالى وەرپىخستنى شوپشپىكى دەستكرد بوو لە نازەربايجاندا، تا ئەم بەشە لە خاكى ئىيران بجاتە ژىر فەرمانرەوايى خۆى و ئەندامانى كۆمەلەش دەيانويست ولاتىكى سەربەخۆى

ئوردى دامەرزىن. لە يەكەم سەردانى شاندەكەدا ھىچ يەك لەو كەسانەى دواتر بوونە ئەندامى (ژ.ك) بەشدار نەبوون و لە راستىدا ماددەيەكى خاوى سياسىي بوون كە زياتر دەورى گۆيگىرىكى يەنەنگيان دەگىراو سۆڧىەتئىش لەو كاتەدا بە ناروونى باسى داھاتووى دەكرد، بەلام ئىستا دوودلى و ئومان لەھەر دوو لا رھوى بۆۋە. (عەبدوللا پشدرى) دەلى ئەندامانى كۆمەلە لەو سەردانەياندا يىستەكانى خۇيان بە نوسراوھ پىشكەش بە سەرانى رووس كردد تىيدا باسيان لە چارەنووسى ئوردستان و خەلكى كورد كردبوو.^(۱)

باش و توۋىڭى چوپەر لە نىوان كوردەكان و سەرانى رووسدا، سەروك كۆمارى ئازەربايجانى سۆڧىەت (مىر جەغفەر باقروڧ) رايگەياند كە لە ئىترائىدا چوار مىللەت ھەيە: تورك، فارس، ئەيلەك و كورد، كە ھەر كاميان مافى دامەزراندنى دەولەتى سەربەخۇى خۇيان ھەيە، دەپ بەشپەك كوردەكانىش لە نىۋ ئازەربايجانى دىۋكراتدا (كە ھەلومەرجە سەرتايىەكانى دروستبوونى دەولەتتىكى خودموختارى بۆ ئامادەكرايو) بىتئەو، چونكە پارىزگاي كوردستان ھەروا بەشپەكە لە پىران، بەلام ئەو پىشنىارە لەگەل ئارەزايەتتى قازى محمد رووبەرپوۋە.^(۲)

باشان باقروڧ بەلئىنى دا كە سۆڧىەت پىداويستىي سەربازى ۋەك تانك، تۆپ، موسەلسەل و تەفەنگ ھەرتتە مەھاباد. ئەو بىجگە لە ۋەرگرتنى قوتايانى كورد لە بنكە سەربازىيەكانى باكۆ. سەروەھا داوا لە پىشەوهرىش دەكا كە ھەشتا قوتابى كورد لەو زانكۆيە دا ۋەربگىرىن كە بەو رووانە لە تەورىز دروست دەكرى. دەزگاي چاپىش دەدرى بە كوردەكان. باقروڧ زەرورەتى گۆرپىنى (كۆمەلەى ژ.ك)ئىشى بە گويدا خويئند و پاساۋەكانى بەم جۆرە شىكرەوھ:

كۆمەلە لە قەبارەى ھەنووكەيى خۇيدا، تواناي بەرپۆەبردنى ھىچ كارىكى نىيەو بە لەبەرچاو گرگتنى سەركەوتنەكانى دىۋكراسى لەسەر ئاستى جىھان بە تايىەتى لە ويلايەتە يەكگرتوۋەكانى ئەمريكا، بەرىتانيائى گەورەو يەكپىتتى سۆڧىەتدا، بزوتنەوھى كوردەكان لە ژىر سىبەرى "حيزبى دىۋكراتى كوردستان" دا زياتر دەچىتە پىش.^(۳)

عەبدوللا پشدرى دەنوسى كە باقروڧ داواى لە قازى محمدو ئەندامانى كۆمىتەى ناوھندىي كۆمەلە كردبوو حيزبى دىۋكراتى كوردستان لە جىگەى كۆمەلەى (ژ.ك) دامەرزىن.^(۴)

بەو شىۋەيە ھەلومەرجىكى شىاو بۆ ھەلۋەشانندەوھى (ژ.ك) و دامەزراندنى حيزبىكى مۆدىرن و ئوڭچاو لەگەل بارودۆخى رۆژدا، كە لەگەل حيزبە پىشكەوتوۋەكانى ئەوساى جىھان بە گشتى و فرقى دىۋكراتى ئازەربايجاندا بەتايىەتى ھاوكارى ھەبى، ھاتبوۋە گۆرپ. پاش ماۋەيەكى كورت لە گەپرانەوھى ئەندامانى شاندە كوردىيەكە لە باكۆ بۆ مەھاباد، ئەو ويستەى رووسەكان ھاتە دى.

چۆنىمىتى دىمەزلىكىنى چىزىپ دىمەزلىكىنى كوردىستان

بىست رۆژ دوى گىرمانىيە قازى مەمەد و كۆمىتەى ناۋەندىي كۆمەلە لە باكوۋە بۆ مەھاباد، واتە لە (پوشپەرى ۱۳۲۴) ۱۹۴۵ز، بىرلىرى كۆتايلى لەبارەى دىمەزلىكىنى چىزىپكى نوڭ دراۋ لەو بارىيەۋە قازى ئامازى بە چەند خالىك داۋ "... لە كۆمىتەۋەى ئەندامانى كۆمىتەى ناۋەندىي چىزىپ وپراي ئامازە كۆردن بە سەردانى ۋەفدى شاندېكى كوردى بۆ باكو، باس لە راسپاردەكانى "باقروڧ" ىش سەبارەت بە گۆرپىنى ناۋى چىزىپ و راگەياندنى خەباتكۆردنى ئاشكراۋ چالاك كۆردنى لەئۆز ئالدى ئازادى و دىمەزلىكىدا ھاتە گۆرپى و گوتىشى كە برا رووسەكانمان پىشتىۋانى لە چىزىپ تازەكەمان دەكەن."^(۵)

(غەبدوللا پىشەرى) وپراي شىكردنەۋەى وتەكانى قازى و ئامازە كۆردن بە راسپاردەكەى باقروڧ لە بارەى ھەلۋەشانەۋەى كۆمەلەۋە دەنۋوسى:

"ئەندامانى كۆمەلە بە شىۋەيەكى گىشتى لە بارەى گۆرپىنى ناۋى ژ.ك بۆ چىزىپ دىمەزلىكى ھاۋرا بوون لەو بارىيەۋە بىرلىرى پىتۋىست دراۋ دروشمى چىزىپ دىمەزلىكى داپىزرا."^(۶)

ھەلۋەشانەۋەى كۆمەلە و گۆرپانى بۆ چىزىپ دىمەزلىكى، ماۋەيەك دوى ئىنشەابى لىقى ئازەربايجانى چىزىپ توۋدە بوۋى بە فرقى دىمەزلىكى ئازەربايجان، روۋىدا. لىقى ئازەربايجانى چىزىپ توۋدە و "گروپى كاۋە" كە كۆمەلەيەكى كۆمىتەستى بوون، پىكەۋە ئىتلافيان كۆرد فرقى دىمەزلىكى ئازەربايجانىيان پىك ھىنا، كە رىيەركەى جەغفەر پىشەۋەرى لە كۆمىتەستە خاۋەن ئەزمۈنەكانى ئىزان بەرپۆتەۋەرى گروپى كاۋە لىقى ئازەربايجانى چىزىپ توۋدە بوۋ. غەلى شەبستەرى لە ئەندامانى بىۋەجى فرقى دىمەزلىكى ئازەربايجان كاتىك كە نووسەرانى كىتپى "دراۋسىيەكانى باشۋورى كوردستان" گىتوگۆۋى لەگەل دەكەن، سەبارەت بە دەرگەۋتنى فرقى و چۆنەتپى دەستۋەردانى سۆڧىيەتەكان لەو روۋداۋەدا دەلى: "رۆژنىك لە رۆژەكانى (پايزى ۱۹۴۵) ى ز، رووسەكان پىشەۋەريان راسپارد كە چىزىپ توۋدە ئازەربايجان ھەلۋەشىپنى و لە جىياتى ئەو فرقى دىمەزلىكى پىك يىنى."^(۷)

يەككى دىكە لە ئەندامانى فرقى بۆ نووسەرانى كىتپى ناۋىراۋ باس دەكا كە رىكخستەنەكانى چىزىپ توۋدە لە ئازەربايجان سەبارەت بە بىرلىرى سۆڧىيەت بۆ ھەلۋەشانەۋەيان ھىچ روۋنكردنەۋەيەكيان نەداۋە بە كۆمىتە."^(۸)

وردبونموه لهو هه لوممرجهی که هیژه سیاسیه کانی نازهریایانی گۆری بۆ دوو هیژو ریکخستنی ویکچوو و یهک ناوونیشان و نهو رۆلهی که سۆفیهت له پیکهیتانی نهو ئالوگۆرانهدا گێرای رووبهرووی پرسیاریکمان دهکاتهوه که بۆچی رووسهکان ههولیان نهدا سوود له حیزبی تودوهی ئێران وهرگرن وهک تاکه ریکخراویکی کۆمۆنیستی لایهنگری سۆفیهت بۆ جیبهجیکردنی پرۆژهکانیان؟

بهراستی چ هۆکاریک ههبوو، که سۆفیهت هیچ ههولیکهی بۆ پهڕهپێدانی دهسهلاتی حیزبی تودوه له نازهریایان و ناوچه کوردنشینهکاندا له خۆی نیشان نهدا. بهلام له خوراسان و گهیلان و باشوورو ناوهندو بهشهکانی دیکهی ئێران به توندی پشتیوانیی لهو حیزبه دهکرد؟ رووسهکان باش دهیانزانای که به پیتی پهیمانهکیان لهگهڵ هاوپهیمانهکان، به زوویی هیژهکانی خۆیان له ئێران دهبنه دهڕی، بهو شیویهیه دهبوایه چهند ههرهمیکهی دهسهلات له نیۆ نهتموهی کوردو نازهریدا دروست بکهن که له غیابی لهشکری سووردا نامانجهکانی سۆفیهت بهجێ بگهیهنن. نهو ههرهمانه ههمان حیزبه ناسیۆنالیستهکانی کوردو تورک بوون، که به وتهی نهلول ساتن دهبوایه بزوتنموه جیاخوازییهکانی نازهریایان پهڕه پێدنهو رووهو جیابونموه له ئێران ههنگاو بنێن.^(۸)

رووسهکان لهو راستیهیه پێشگانهبوون که حیزبی تودوه له توانای دانییه بهرامبهر به نازهریهکان، کوردهکان و فارسهکان له یهک کاتدا رهنگ و روویهکی ناسیۆنالیستی له خۆی نیشانیدا و بێجگه لهوهش دیارنهبوو که نایا ههموو ئەندامانی کۆمیتهی ناوهندیی حیزب و تهناوت ههیکهلی حیزبهکەش سهبارهت به بهرنامهکانی سۆفیهت له نازهریایاندا هاودهنگ و هاوڕان؟ پاشان دیتمان کهسانی وهک خهلیل مهلهکی، جهلال ئال ئەحمەدو ئەنوەر خامەیی به توندی دژ به سیاسهتهکانی سۆفیهت له نازهریایاندا نارهزاییان دهڕپری و تهناوت نهو مهسهلهیه هاندهریکیش بوو بۆ جیابونوهیان له حیزبی تودوه، ههرچهنده نووره دین کیانووری ههولێ داوه ههرچهشنه پێوهندیهک له نیوان رووداوهکانی نازهریایان و جیابونموهی نهو تاقمهدا رهت بکاتهوه، بهلام به ناچاری دانی به ناپازی بوونی خهلیل مهلهکی لهو بواره داناه.^(۹)

ئێستا دهتوانین ئەنجامگیریهک بکهین که بۆچی حیزبی تودوه له ناوچهکانی ژێر دهسهلاتی ئینگلیزهکاندا وهک خوزستان و فارس، بهرادهیهک چالاک بوو، که توانی گهورهترین مانگرتنی کارگهرانی کۆمپانیای نهوت له سهردهمی داگیرکرانی ئێران له ریکهوتی (۲۳ی پووشپهڕی ۱۳۲۵) ۱۹۴۶ز دا ریک بجا، بهلام به درێژایی چوار ساڵ نامادهبوونی رووسهکان له ولات و بههرهمهندیبوونی له پشتیوانیهکانیان، نهیوست یان نهیتوانی له نازهریایان بهگشتی و کوردستان به تایبهتی شانهی حیزبی دابهزرینتی و لایهنگر له دهوری خۆی کۆیکاتهوه.

رواڵەتی ویکچووی فرقی دیمۆکرات لە گەڵ حیزبی دیمۆکراتی کوردستان، دەری دەخست که ئەو دوو حیزبە بەتەمان ئامانجی هاوبەش بەدی بینن، رۆژئێت لەو باوەڕەدا یە زۆریە ئامادەبوونی کۆبوونەوی هەلۆه‌شاندنەوی کۆمەڵە "... بە لەبەرچاوە گرتنی ناوی حیزبە کەو ئەو کە ئامانجەکانی دابینکردنی دیمۆکراسی، لەسەر شێوەی دیمۆکراسی ئەمریکاییە، بە شوورو شەوقەو پێشوازییان لەو ئالۆگۆرە کرد. ^(۱۱)

لەوانەیە وایتە بەرچاوە کە رۆژئێت بەهۆی ئەمریکایی بوونی لە بارە ئۆگرتی سەرۆک و رۆشنیاریانی کورد سەبارەت بە دیمۆکراسی ئەمریکایی زیادەپرەوی کردبێ، بەلام راستییە کە ئەو یە کە هەر ئەو دیمۆکرات بوونە، لایەنگرانی لە دەوری حیزب کۆکردووە. تەنانت بۆ فرقی دیمۆکراتیش هەر بەم شێوەیە بوو. نووسەرانی کتیی "هاوسیەکانی باشووری رووسیە" لە بارە هۆکاری هەلبژاردنی ناوی دیمۆکرات بۆ فرقه دەنووسن:

"بەبێستەستن بە نووسینە تایبەتیەکانی پیشەوهری، کۆمۆنیستەکان حیزبی تازەیان بە "دیمۆکرات" نۆدێر کردو بۆ راکێشانی ئەندام لە نێو هەموو چین و توێژەکان تێدەکۆشانو بە ئاواتیون کەسانێک بۆ لای خۆیان راکێشن کە هەرگیز پێوەندییان بە جوولانەوێ کۆمۆنیستەکانەو نەکردبێ. ^(۱۲)

ئەو سیاسەتە پیشەوهری لە دووسێ مانگی سەرەتادا کاریگەر بوو، بەلام "... بە وتە ئاغازا دە شاهین، یەکیک لە ئەندامانی فرقه، دواي چەند مانگ ژمارە یەک لە ئەندامانی فرقه و بۆ نمونە بۆخۆشی لە فرقه جیا بوونەو کاتیکی تێگەشتن کە ئامانجی جیاخاوازی هەبێ. ^(۱۳)

بەلام حیزبی دیمۆکراتی کوردستان بە حوکمی شارەزابوونی لە گەڵ روحیە خەلکی کورد، بۆ زیادە کردنی دەسەلات و لایەنگرانی خۆی، رێشویی دیکە گرته پێش کە لە توانای فرقی دیمۆکراتی تازەریایان دانەبوو بیان کا. بۆ نمونە پاش راگەیانندی دامەزرانی کۆماری مەهاباد و مۆرکردنی پەیماننامە دۆستایەتی لە نێوان مەهاباد و تەورێزدا، رووسەکان کۆمەڵێک چەک و تەقەمەنیان بەخشیە رێبەرای حیزب کە بەپێی نووسینەکانی (عەبدوللا پشدری)، حیزبی دیمۆکرات لە نێو خەلک دابەشی کردن. "...خەلکی مەهاباد رێپەڕەسیکیان بەرپەرەو بەبەردەوامی چەکیان وەرەگرت و ئامادەبوونی خۆیان بۆ فیداکاری لە رێگە کوردستاندا را دەگەیان، تەنانت ئەو کەسانە لە عێراقیشەو دەهاتنە مەهاباد، ئەگەر یەکیک لە دانیشتوانی نێو شار زەمانەتی کردبان، چەکیان پێدەدان و لە لیستی سوپای کوردستاندا ناویان دەنووسین. بە کورتی گرینگی و پروا هەبوون بە حیزبی دیمۆکرات لە نێو خەلکدا هەستی پێدەکرا. ^(۱۴)

کوردەکان شەیدای چەک بوون، کاتیکی قازی چەکە نێرداوەکانی سوڤیەتی لە نێو خەلک بەگشتی و عەشایردا بەتایبەتی بەشکرد، لایەنگرانی حیزبی دیمۆکرات زیاتریوون، چونکە هەموویان و تەنانت

كوردەكانى عىراقىش دەيانويست تەڭنىگان ھەبى. ئەندامانى ھىزبى تازە پىتكەتووى دىمۆكرات، ھەلۋاردنى سەرلەنۆي رېبەرو كۆمىتەي ناوەندىان بە پىتويست نەزانى، بە واتايەكى دىكە بەرپۆبەرانى كۆمەلە لە پۆستەكانى پىتشووى خۆياندا مانەو، رېبەرى سەرەكى واتە قازى پىنگەي خۆي پاراست.

ھەلەت روونە كە پىداگرتنى رووسەكان لە مانەوى قازىدا كاريگەرىي خۆي ھەبوو، چونكە ھىزبى دىمۆكراتىش ھەروەك (ژ.ك) ھىچ مەيلىكى بۆ ۋەرگرتنى قازى لە كۆمىتەي ناوەندىدا لە خۆي پىشان نەدا. پەسەندكردنى رېبەرىيەتى قازى مەمەدىش بەھايەك بوو كە ھىزب بۆ پىشەش نەبوونى لە ھاوكارىيە ماددى و مەعنەۋىيەكانى يەكپىتەي سۆڧىەت دەيدا. ۋەك چۆن لە رابردووش دا ئەو ھەروى دابوو. پىنگومان ھىزبى دىمۆكرات زياتر لە كۆمەلەي ژ.ك خۆي لە يەكپىتەي سۆڧىەت نزيك كوردەو. ئەو پىتەۋەندىيەش نەك ھەر لايەنەكانى سىياسىي و ئاسايشى، بەلكو چۆنيەتتى رىكخستنى بەرنامەكان، پىكەتتەننى رىكخراو كۆمەلەي سەر بەھىزىيىشى گرتەو. تۆماس بوا كاتىك باس لە كاريگەرىي ھىزبى كۆمۇنىستى سۆڧىەت لەسەر ھىزبى دىمۆكرات دەكا، دەنووسى:

"ھىزبى دىمۆكرات بە دامەزراندنى رىكخراۋەكانى لاوان و ژنان و شووراي عالى و كۆمىتەي ناوەندى، زياتر لە ھىزبى كۆمۇنىستى دەچوو." (۱۵)

بەرپۆبەردنى رىكخراۋى ژنان بە خىزانى قازى مەمەد سىپىردا بوو و رىكخراۋى لاوانىش كەسىك بە ناۋى عەلى خوسرەۋى بەرپۆبەرى دەبرد. ئىگەلتۆن چالاكىيەكانى رىكخراۋى لاوانى ھىزب بەم شىۋەيە ھەلدەسەنگىنى:

"كۆمىتەي ناوەندىي ھىزب، لە ھەمبەر رىكخراۋى لاواندا بالاترىن ئاستى چاۋەدئىيەكردنى لەبەرچاۋ گرتىبوو، بەلام ئەو رىكخراۋە شوناسى جىاۋازى خۆي بە تەۋاۋى پاراست، ھەرزوو بەھۆي پەرەگرتنى رۆحىيە شەرخۋازيان، بە بەرۋاردكردن لەگەل ھىزبى دايكدا، ناسران و بەناۋيانگ بوون." (۱۶)

كۆمەلەي ژ.ك لەو دامەزراۋانە پىبەرىبوو، زۆرتەر ۋەك ھىزبى ھىوا دەچوو كە لەسەر شىۋەي ھىزبە رۆژئاۋايە دىمۆكراتىكەكان دامەزراۋو. ئەرفەع پىتويە كە ھاشمۆف، كۆنسولى سۆڧىەت لە ورمى دەستى لە رىكخستنى بەرنامەكانى ھىزبى دىمۆكراتى كوردستاندا ھەبوو. (۱۷)

پىتەۋەندى و نىزىكى لە رادەبەدەرى ھىزبى دىمۆكرات لەگەل سۆڧىەت، كاريگەرىيەكى سەيرى لەسەر گەشەكردنى نەتەۋەپەرستى و بزۋاندنى ھەستى جىاخۋازى ئەندامەكانى ھەبوو، (عەبدوللا پشەدرى) وئەيەكى سەرنجراكىش لەو بارەيەو بە دەستەۋە دەدا:

"ئەندامانى كۆمىتەي ناوەندىي ھىزبى دىمۆكرات (پاش ۋەرگرتنى چەك و چۆل لە سۆڧىەت) زۆر لەخۇبايى بوون و خۋازىارى راگەياندى سەرىەخۆي كوردستان بوون، بەلام قازى ئەو داۋايە پەسەند

نەکرد، چونكە لە درێژەى سەفەرەكانیدا بۆ سۆڤیەت، تێگەشتبوو كە سۆڤیەت پشتیوانى لە سەربەخۆی كوردستان ناکا. ^(١٨)

ناشكرایە هاندانى سۆڤیەت كارىگەرى تەواوى هەبوو، لەو سەردەمەدا، دروشمى ناسراوى حیزبى دیمۆكرات واتە "دیمۆكراسى بۆ ئێران و خودموختارى بۆ كوردستان" نەخراپوو. ئەو لە دواى هاتنە دەرەوهى هیژەكانى لەشكرى سوور لە ئێران بوو ئەو دروشمە بەرزكرایەوه. زیادەبونى نفوزى سۆڤیەت لە نێو حیزبى دیمۆكراتدا، بووە مایەى ئەوهى سەرۆك ھۆزەكانى لى دوور كەوتەتەوه. لە كاتیكدا كە (ژ.ك) تەوانیسووى ژمارەیهك لە ھۆزەكان لە دەورى خۆى كۆبكەتەوه. حیزبى دیمۆكرات نەك ھەر لە راكێشانی سەرۆك ھۆزەكانى دیکەدا ناکام مایەوه، بەلكو ئەندامە كۆنەكانیشى تا رادەیهك لە دەستدا. بەپێى نووسینەكەى ئیگلتۆن، قاسم ناغای ئیلخانى زادەو كاك ھەمزەى نەلۆسى سەرۆك ھۆزى مامەش كە ھەردووکیان لە سەردانى دووھەمى كوردەكاندا بۆ سۆڤیەت بەشداریبون، دواى گەڕانەوهى خۆیان لە ھاوكاریكردنى دیمۆكراتەكانى مەھاباد بوارد، تەنانتە قاسم ناغا لەگەڵ سەرلەشكر ھومايونى پێوەندى گرت و پالێ وەحكومەتى ناوەندى دا. ^(١٩)

ئەو بەشەش لە عەشایرو سەرانى ھۆزەكان كە درێژیان بە ھاوكاریكردنى حیزبدا، تەنیا لەبەر پاراستنى بەرژەوندى ئابورى خۆیان و گەشتن بە دەسلەلتى سیاسى بوو. سەرچاوە كوردییەكانیش بە روونى باسى ئەو مەسەلەیان كردووه، بۆ ئموونە كەرىمى حیسامى كە لە نووسینەكەیدا لایەنگرى لە حیزبى دیمۆكرات دەكا، دەنوسى بەشێك لە سەرۆك ھۆزەكان و مولكدارانى كوردستان ھەر لە روالەتدا لەگەڵ حكومەتى میللى دابوون بە ناحق پۆست و پلەو پایەى گرینگیان لە سوپا و وزارەتەكان و شوێنە حیزبى و حكومىیەكاندا داگیركردبوو. ^(٢٠) (عەبدوللا پشدرى) دواى شەنوكەوكردنى خالە پۆزەتیف و نێگەتیفەكانى كارەكانى قازى و حیزبى دیمۆكرات دەنوسى:

"زۆریە ناغا و سەرۆكە چەكدارەكان كە روویان لە حیزبى دیمۆكرات دەكرد، پۆست و نیشانە و پلەى سەربازیان بە شێوى ئیفتخارى پێدەدراو ھەریەكە و پلەى پالكوونىك (سەرھەنگ) یان پۆدپالكوونىك (سەرھەنگى دووھەم) پێ دەبەخشرا كە پلە و پایەى رووسى بوون. زۆر لەو سەرۆكانە جل و بەرگى ئەفسەریان دەكړی و پلەو پایەكانیان لەسەر شانیان قایم دەكرد، ئەوەش تەنیا بۆ راكێشانی سەربەخۆی خەلك بوو" ^(٢١) و لە جێگەى كە دیکە دا دەنوسى "... زۆریە خەلكیش بە ناوى فڵانە سەرۆك ھۆزى یان ناغا، چەکیان لە حیزب وەرەگرت.....، بەلام لە ئەنجامدا چەكەكانیان دەفرۆشت و ئیدى نەدەگەڕانەوه. ^(٢٢)

بەرنامەى حیزبى دیمۆكرات

دواى لەبەرىك هەلۆشانى ژ.ك و دامەزراندنى حیزبى دیمۆكرات، بەیاننامەىك بە ئیمزای قازى محمدو سەدو پەنجە كەس لە كەسایەتییە ناسراوەكان كورد بڵاو بۆوه، كە تێیدا وێرای ئاماژەكردن بە ویستى گەلى كورد بۆ سوود وەرگرتن لە ئاكامەكانى بزووئەوهى رزگاریكەرى جیهان لە زەبرى فاشیزم و هەروەها بەلێنەكانى مەنشوورى ئاتلانتىك، بەرنامە و ئاماژەكانى حیزبىش لە چەند خاڵێكدا گونجێنرا بوو.^(٧٣)

لە بەرنامەى كۆمەڵەى (ژ.ك) دا خودموختارى لەسەر دوو بنەماى بەرپەشمى ناسینی زمانى كوردى و بەرپۆهەردنى كاروبارى خۆجێى دامەزرابوو، كە بە وتەى یەحیا سادق وەزیری، خواستى بەرپۆهەردنى خۆجێى بەهۆى دانیشتوانى خۆمەلێهە، بەتەواوى لەگەڵ ئەسلى ئەنجومەنە ویلايەتییەكان لە یاسای بنەپەرتى مەشرووتەدا یەكى دەگرتەوه. تەنیا داواى بەرپەشمى كردنى زمانى كوردى سنوورەكانى ئەو یاسایەى بەزاندبوو، بەلام بەرنامەى حیزبى دیمۆكرات یاسای بنەپەرتى و بەرپۆهەردنى نەگرتبوو و بە تەواوى لێى دوور كەوتبۆوه.^(٧٤)

ئىگلتۆن و حەسەن ئەرەفە بەو شیوەیە بەندەكانى بەرنامەى حیزبى دیمۆكراتى كوردستانیان نووسىوه:

١- خەلكى كوردى ئێران لە رێگەى خودموختارى كارگێڕییەوه، كاروبارى خۆجێى خۆیان بەرپۆهەردەن.

٢- زمانى رەسمىی ئیدارەكان و مەدرەسەكان زمانى كوردى دەبێ.

٣- لەسەر بنەماى یاسای بنەپەرتى، ئەنجومەنى ویلايەتى كوردستان بە زووى هەلەبەزێرى و مافى چاوەدێرى كۆنترۆلى هەموو كاروبارە گشتییەكانى هەیه.

٤- دەبێ كاربەدەستانى دەولەتى كورد بن.

٥- داھاتى كوردستان لە كوردستان خەرج بكرێ.

٦- حیزبى دیمۆكراتى كوردستان هەموو هەولێ خۆى دەخاتە گەڕ تا پێوەندییەكى برايانە لەگەڵ خەلكى ئازەربایجان و كەمەییەتییەكانى نیشەجێى ناوچەكەدا پێك بێنێ.

۷- حیزبی دیموکرات بۆ مەبەستی گەشەسەندنی نابووری، بەرزکردنەوی ناستی فەرھەنگی و پەرەدە و فیژکردن، پێشخستنی کشتوکال و بازرگانی و بارودۆخی تەندروستی خەلکی کورد هەول دەدا.^{۱۱} (۲۵)

بەلام ئارچی پالد رۆژئێلات لە وتارەکی خۆیدا باس لە بەندی هەشتەم لە بەرنامەی حیزبی دیموکرات دا دەکا کە تییدا نووسراوە: "ئێمە دەمانههۆی هەموو ئەو گەلانە لە ئێراندا دەژین بتوانن ئازادانە بۆ داڕێژکردنی بەختەوهری و پێشکەوتنی ولات تێبکۆشن."^{۱۲} (۲۶)

ئینگلتۆن، ئەرْفَع و عەبدوللا پشدری هێچیان باس لە هەشتەمین بەندی بەرنامەکە ناکەن، رۆژئێلاتیش لە باسکردنی ئەو بەندەدا پشتی بە چ کەسێک بەستووە؟ نازانین! بە ئاوردانەوێهەکی خێرا لە بەرنامەی حیزب دەتوانین سێ لایەنی گرینگ و دیاری لێ دەستنیشان کەین، کە لە ناسینی رەوتی گۆرانی ئەندێشە نەتەواوەتی لە کوردستانی ئێراندا، بە دواي هاتنە ناوەوی سۆڤیەت بۆ مەیدانی سیاسیی ئێران، رێنماییان دەکا. ئەو خەسلەتەکانی کە ئەمڕۆ لە بەرنامەی حیزبی دیموکراتدا بەرچاوە ناکەون یان کەم رەنگبۆنەوهر بریتین لە:

۱- بەرنامەی حیزبی دیموکرات زیاتر لە پێشەکی یاسای بنه‌ره‌تیی ولاتێکی سەرەخۆ دەچوو تا یاسای بنه‌ره‌تی پارێزگایەکی خودمختار لە چوارچێوەی ولاتی دایکا. چونکە بێجگە لە بەندی سێهەم کە ناماژە بە ئەنجومەنە ئەیالەتی و ویلايەتییەکان دەکا، بەندەکانی دیکە بەرنامە لەگەڵ یاسای بنه‌ره‌تیدا ناکۆک بوون، سەرەرای ئەوەش شوین و پێگەی زمانی فارسی لە کۆمەڵی خودمختاری کورد دا، دەستنیشان نەکراو و هەروەها مەسەلەی پێوەندیی حکومەتی خودمختار لەگەڵ حکومەتی مەركەزیدا کە ئایا لە چ مەیدانیێکدا دەبێ و رادەي دەسلاتی حکومەتی ناوەندی لە کوردستانی خودمختاردا چەندە دەبێ؟ باسی لێ نەکراو.

۲- بە تەواوی ناشکرا بوو کە چەند خالێکی ئەو بەرنامەیە لەگەڵ هەلومەرجی ئەوسای ئازەربایجان و بە ویستی روسەکان گونجێترابوو، چونکە تەنیا ناماژە بە پێوەندیگرتن لەگەڵ خەلکی ئازەربایجان (لە راستیدا حکومەتەکەي پێشەوهری) کردبوو، هیچ نیشانەیەکی لە هەولدان بۆ داڕێژکردنی دیموکراسی لە نێو ئەتەوێهەکانی دیکەي ئێراندا تێدا بەدی نەدەکا.

۳- بە شیوەیەکی گشتی بەرنامەی حیزب بەرنامەیەکی ئینقلابی نەبوو. بە لەبەرچاوە گرتنی ئەو مەسەلەییە کە کۆمەڵگەي کوردی پێویستیەکی سەرەکی بە چاکسازی هەمەلایەنەي نابووری و کۆمەڵایەتی هەبوو، حیزبی دیموکرات هیچ رینگە چارەيەکی خێراو کاریگەري بۆ داڕێژکردنی

یەكسانىي كۆمەلەيتىش تىدا پىشنىارنەكرابو. لەم رووهو بەرنامەكە زۆر بە پارىزەوھ دارىزرابوو. بەندىك كە تىدا سىياسەتى رىفۆرمخووانەى حىزبى دىمۇكرات رەنگى داوئەوھ، بەندى پىنچەمە، كە باس لە كۆركدەوھى داھاتى كوردستان و خەرجكردى دەكا لە خودى كوردستاندا، بەلام كىشەكە لىزەدايە كە سەرچاوەكان بە دەربىنى جۆراوجۆر ئەو بەندەيان نووسىوئەوھ، رۆژقەلت نووسىوئەتى:

"ياسايەك بۆ جووتياران و خاوەن ملەكان دابىزى، كە داھاتوى ئەم دوو چىنە دابىنبەركى." (٢٧)
 كرىس كۆچىرا باس لە "دانانى ياسايەك بۆ خاوەن ملەكان و جووتياران" (٢٨) دەكا. بەلام قاسملو
 بەم شىوئە بەندەكە دەنووسىتەوھ "دەبى لەسەر بنچىنەى قانونىكى گشتى لە نىوان لادى و خاوەن
 ملەكان رىكەوتنىك پىك بەئىزى و دواوژى ھەردو لا دابىنبەركى" (٢٩) دواچارىش پىەر رۆندۆ ناماژە
 بە وىستى دامەزرىنەرانى حىزبى دىمۇكرات بۆ چاكسازى لە پىوئەندىيەكانى بەرھەمھىنانى نىوان
 رەھىيەت و دەربەگەكان دەكا. (٣٠)

شىوئەى دروستى ئەو بەندە ھەرجىيەك بووبى، حىزبى دىمۇكرات و قازى مەمەد لە بەشىكى كەمى
 زياتر، نەيانتوانى ئەو بەندە بھەنە قوئاغى جىبەجىكرەنەوھ، چونكە ھەلومەرجى كۆمەلەيتى و
 ئابورى رىگەى بە وھا بەرنامەيەك نەدەدا. ستراكئۆرى كۆمەلەيتى كورد، شىوئەى پىوئەندىيە
 كۆمەلەيتىيەكان كە لەسەر بنەماى خوین و خزمایەتى دامەزراپوون، نەبوونى شارىكى گەورە كە
 ژمارەى دانىشتوانى زۆر بى، نەبوونى چىنى كرىكار كە بە شىوئەىك لە شىوئەكان لە ئازەربايجاندا
 ھەبوو، كۆى ئەو ھۆيانە رىگرىبون لەبەردەم جىبەجىكردى پرۆژە پىشكەوتووخوازەكەى حىزبى
 دىمۇكرات كە دەيتوانى خەلكى كورد رووھ پىشكەوتن ھان بدا، لەگەل ئەوئەشدا ھەموو توانا و
 بىستى حىزبى لە بلاوكرەنەوھى ناسىونالىزمى كوردى، فەرھەنگ و زمانى كوردى، راگەياندىنى
 كۆمارو بەھىز كردنى سىياسىي و سەربازىي كۆمار بەپشتبەست بە سۆفەت و حكومەتەكەى
 پىشەوھرى و حىزبە كوردىيەكانى توركىيە و عىراقدا بەكارھىتەرا. ھەر لەژىر كاريگەرىي ئەو بەرنامە
 ناسىونالىستىيە توندپروھە دابوو كە لە درىزەى يازدە مانگ فەرمانپروھى كۆمارى مەھاباد دا، ھىچ
 چەشنە گۆرانكارىيەكى بنەپەتى لەژىرخان و پىنكەھەى ئابورىي ناوچەكانى ژىر كۆتەپۆلى
 دىمۇكراتەكان پىك نەھات. * بزوتنەوھى كوردى كە پىشتەر كۆمەلەى (ژ.ك) ى لى كەوتبۆوھ و

---

* لە راستىدا نووسەر چاوەروانىيەكى ئالۆژىكى لە كۆمارىكى ساواى ١١ مانگە ھەبە، مەسەلەى گۆرانكارى لە پىنكەھەم ژىرخانى
 ئابورىدا پىتەستى بە ھەلومەرجىكى مېژووئەى تايبەت و گۆرانكارى لە ھۆيەكانى بەرھەمھىنان و پاشان پىوئەندىيەكانى
 بەرھەمھىنان دا ھەبە، پىتەستە بگوتىر كە ئەو پىروسيە بە درىزايى مېژووئەى حوكمى دەسلەتدارانى ھاوچەرخى نىزانى وەدى
 نەھاتوھ. وەرگىز

هاندەری سەرەکیشیان نارەزایی و بیزاری لە ستمی میللی رەزاشا بوو، لە جینگە هەولدان بۆ چاکترکردنی بارودۆخی ئابووری، پەرۆردەیی، تەندروستی جووتیارانی کورد و هاوکاریکردن لە گەڵ هێزە نەتەوەییەکانی دیکە ئێران لە مەrkەز داو خەباتکردن دژی نیستەعماری رۆژئاوایی، دەستیان دایە دروستکردنی سوپای حیزبی و رەدکردنەوەی پێوەندیی چەند هەزار سالە ی نێوان کورد و نەتەوەکانی دیکە ئێران و هاوکاریکردنی یەکێتی سۆڤیەت کە لەو سەردەمەدا سیاسەتەکی لە گەڵ سیاسەتی فرەواغوازی رووسیە سەردەمی تێزاری دا هیچ جیاوازییەکی نەبوو.

بەندى چوارم

رۆلى يەكيتىيى سۆڧىيەت لە رووداوهكانى كوردستاندا

(۱۳۲۰ تا ۱۳۲۵) ى ھەتاوى (۱۹۴۱ - ۱۹۴۶) ز

تاكه رینگه‌ی ده‌ستنی‌شان‌کردنی ئامانجه‌كانی یه‌كیته‌ی سوڤیه‌ت له‌ ئێراندا، به‌ درێژایی شه‌ری دووه‌می جیهانی، لێكدانه‌وه‌ی سیاسه‌ت و هه‌لسوكه‌وتی ئهو وڵاته‌یه‌ له‌ ئازهریایمان و ناوچه‌ كوردنشینه‌كان. یه‌كیته‌ی سوڤیه‌ت تا ئهو كاته‌ی ئه‌لمانی نازی رێكه‌وتننامه‌ی هاوكاری و دوستانه‌یی سالی ۱۹۳۸ی ئێوان ئهو دوو وڵاته‌ی هه‌له‌وشاندوه‌، هه‌ولێ وه‌ده‌سته‌یه‌تانی ره‌زامه‌ندیی ئه‌لمانی ده‌دا، بۆ ئه‌وه‌ی خۆی بگه‌یه‌نێته‌ ئاوه‌ گهرمه‌كان و كه‌نداوی فارس.

نووسه‌رانی كێتیی "هاوسییه‌كانی باشووری رووسیه" له‌ باره‌ی ئهو ئاواته‌ی سوڤیه‌ته‌وه‌ نووسیویه‌نه‌: "له‌سه‌ره‌تای نۆفه‌مبه‌ری ۱۹۴۰ مۆلۆتۆف، داوا‌ی له‌ بالیۆزی ئه‌لمان له‌ مۆسكۆ كرد، كه‌ ئالمان ده‌سه‌لاتی سوڤیه‌ت له‌ ناوچه‌كانی باشووری باتوم و باكوۆ له‌وێشه‌وه‌ رووه‌و كه‌نداوی فارس "وه‌ك ناوچه‌ی جیگه‌ی سه‌رنجی ئهو وڵاته‌" به‌ ره‌سمی بناسێ"^(۷)

یه‌كیته‌ی سوڤیه‌ت بێجگه‌ له‌ كه‌نداوی فارس چاوی ته‌ماحیشی برپېووه‌ ته‌نگه‌كانی بسفۆرو داردانێل و له‌ سالی ۱۹۳۹ به‌ داوه‌ كه‌ هێرشی كرده‌ سه‌ر فنه‌لندا و به‌شیكێ خاكه‌كه‌ی داگیر كرد، خۆشی بۆ هێرشكێكه‌ به‌ره‌هه‌وان رووه‌و توركیه‌ ئاماده‌ ده‌كرد. به‌لام توركه‌كان به‌ مۆبیلزه‌کردنی ملیۆنێك سه‌رباز، به‌ "ستالین"یان نیشاندا كه‌ سه‌ره‌ختانه‌ پارێزگاری له‌ به‌رژه‌وه‌ندییه‌كانی خۆیان ده‌كهن. (ریچارد ستیوارت) باس له‌ هه‌ول و ته‌قه‌لاكانی یه‌كیته‌ی سوڤیه‌ت ده‌كا بۆ فره‌وان كردنی رۆل و نه‌خشی له‌ فه‌لاتی وڵاتی ئێران داو ده‌نوسێ كه‌ پێش سنوور به‌زاندنی خاكی رووسیه‌ له‌ لایه‌ن ئه‌لمانیای نازی، سه‌رانی رووس له‌ (۱۶ی پووشپه‌ری ۱۳۱۹) ۱۹۴۰ دا، بیرخه‌ره‌وه‌یه‌کیان دا‌یه‌ ده‌وله‌تی ئێران كه‌ داوا‌یان كردبوو:

"كۆنترۆلكردنی ئازهریایمان و لیوا‌ره‌كانی ده‌ریای خه‌زه‌رو ده‌ركردنی ئیجازه‌ی سوود وه‌رگرتن له‌ فروكه‌خانه‌ جو‌راوجۆره‌كانی وڵات و هێلێ شه‌مه‌نده‌فهر به‌ رووسیه‌ بسپێردرێ."^(۸)

به‌ حوكمی بزو‌زییه‌كانی سوڤیه‌ت بۆ ده‌ستگرتن به‌سه‌ر كه‌نداوی فارس و ته‌نگه‌كانی بسفۆرو داردانێل له‌ ده‌ریای ره‌ه‌دا، هاو‌یه‌یه‌نه‌كان، به‌ تایبه‌تی به‌ریتانیا و فه‌رانسه‌ پرۆژه‌ی هێرشكردنه‌ سه‌ر ئهو وڵاته‌وه‌ بۆمباران كردنی چاله‌ نه‌وته‌كانی باكوۆ گرۆزنیان گه‌ه‌لاه‌ كرد، چونكه‌ پێیان وابوو كه‌ یه‌كیته‌ی سوڤیه‌ت تێك هه‌له‌پژانی وڵاتانی رۆژئاوایی له‌ گه‌له‌ ئه‌لمانیادا ده‌قو‌زیته‌وه‌و چاله‌ نه‌وته‌كانی رۆژه‌ه‌لاتی نێوه‌راست ده‌خاته‌ ژێر ده‌سه‌لاتی خۆیه‌وه‌، به‌لام هێرشی چاوه‌هه‌وان نه‌كرا‌ی ئه‌لمانیا بۆ رۆژئاوایی یه‌كیته‌ی سوڤیه‌ت، به‌ ناچاری "ستالین"ی خسته‌ ریزی هاو‌یه‌یه‌نه‌كان و هه‌لومه‌رجكێ نوێ بۆ ده‌ستپه‌ردانی رووسه‌كان له‌ چاره‌نووسی سیاسیی ئێراندا هاته‌ گۆڕێ.

داگیرکردنی باکووری ئیران له لایهن له شکری سوورهوه

کاتیک داگیرکردنی ئیران له لایهن هاویه یانه کانهوه بوو به پیوستیه کی خیرا، هیژه کانی ئینگیزی و رووسی له (۳ی خهتمانانی ۱۳۲۰) ۱۹۴۱ز دا، هاتنه ناو خاکی ئیران، له رواله تدا هه بوونی راویژ کارانی ئه لمانیان کرده بیانوو، به لأم هه له سه ره تاوه ده رکهوت که سؤقیهت و بهریتانیا به داگیرکردنی ئیران، بیجگه له هه لکه وته ئیستراتیژییه که ی، وه دوا ی پاراستنی بهرژوهه ندییه ناشه رعیه که کانی خویان له و ولاته دا که وتیبون.

نووسه رانی کتییی "هاوسییه کانی باشووری رووسییه" وێرای نامژه کردن به ویستی بئ سنووری سؤقیهت بۆ ده ست خسته نیو کاروباری ئیران، باس ده که ن که سؤقیهت نیشانی دا: "... ته نانهت دوا ی یه که گرتنی له گه ل بهریتانیا له جهنگی دووه می جیهانییدا، دهستی له هه ول و ته قه لاکانی خوی بۆ گه یشتنه که ندای فارس و زه ریای هیندی هه لئه گرت."^(۳)

هیژه کانی سؤقیهت بئ درهنگ کردن، په لاماری ئه و ناوچهانیان دا که له ریکه وتنی نیوان سؤقیهت و بریتانیا دا، وه بهر وی نه که وتیبوو، سه راسه ری کوردستانی خسته ژیر ریکتی خویه وه که له به ره تدا ده بوو بکه ویتته ژیر ده سه لاتی ئینگیزیه کان. دوا ی داگیرکردنی سه نه له لایهن له شکری سووره وه، سه ربازانی ئینگیزی هاتنه نیو شه ره که وه، پاشان له ژیر نا ره زایی فراوانی سه رانی ئینگلیز، سه ربازه کانی رووس له پارێزگای کوردستان که شانه وه و "... به لێنیان دا له و ناوچه یی که بۆیان دیاریکراوه زیاتر نه چنه پێش و تۆبالی ئه و زیده ره ویه شیان خسته گه ردنی نه خشه کانیان که گوایه ناخویندرینه وه و خراب بوون."^(۴)

له ئه نجامدا له شکری سوور (۲۰۰) کیلۆمه تر رووه و باکوور، واته شاری میاندا و پاشه کشه ی کرد، رووسه کان له سه ره تای کاره وه، له سۆنگه ی لاوازکردنی حکومه تی ناوه ندی، بۆ لیک ترازاندنی یه کیتی نه ته وه یی ئیران له خه و را په راندنی ههستی نه ته وه یی کورده کان و ئازهریه کان، ههنگاویان هه لێناوه، به پێی قسه ی که رمی حیسامی، بۆمب هاویژه کانی رووسی له کاتی هیژ کردنه سه ر بنکه سه ربازییه کانی ناوچه کوردنشینه کاند، به یاننامه یان به زمانی کوردی بلا و ده کرده وه.^(۵) هه لسه که وه تی سیاسی کار به ده ستانی سؤقیهت له سه ره تا کانی داگیرکردنی ئازهریا بجان، ده ری ده خست که سؤقیهت بۆ به دیه پتانی گۆرانکاریه کی ئه وتۆ هه ولێ ده دا، که پێشتر گه لئه کرابوو. بۆ نمونه سه ربازانی له شکری سوور هه ر له گه ل گه یشتنیان بۆ

تەوریز، زیندانییە سیاسیی و ئاساییەکانیان ئازاد کردو بە بیانوی دابینکردنی ئاسایشی شار، نەرمەنبیەکانیان چە کدارکرد. لە راپۆرتی کۆنسولی بەریتانیا لە تەوریز، لە ریکەوتی (۲۸) خەرمانانی (۱۳۲۰) ۱۹۴۱ز دا هاتوووە کە:

"رووسەکان ویست و ئارەزووی جیاخوازی لە نازەریایاندا هان دەدەن... ئەوان پێش مانگی سێتەمبەر، خوازیاری هەلبژاردنی خۆجیتی لە نیو ناوچەکانی ژێر ریکتی خۆیاندا بوون و لە تەوریزیش دەستیان دا بە بلاوکردنەوی رۆژنامەبە ک بە زمانی فارسی، کە رەخنە لە حکومەتی ناوەندی دەگرت و خەڵکیان هان دەدا تا دژی "زانی هەزارانە"یان راپەرن.^(۷)

رەفتاری رووسەکان لە ناوچەکانی ژێر دەسلاتیاندا، نیشاندەری نامانجگەلیکی نەیتی و بەرنامە دارپێژارو بوون و ناماژە بە فۆرم گرتنی ئالوگۆرپکی نوێی چارەنووسی خەڵکانی ئەو ناوچە دەکرد. دوکتۆر نیرەج زەوقی روونی دەکاتەو کە چۆن رووسەکان زەمینەبە کە لەباریان بۆ بپێژکردنی دام و دەزگا کارگێپی و سەربازییەکانی ئێران لە ناوچەکانی ژێر دەسلاتیاندا، خۆشکردوو. هاوتەریب لە گەڵ ئەم سیاسەتەدا هەستی جیاخوازی نازەریەکان، ئاسۆریەکان و کوردەکان دەجووڵێن، ئەو لەوبارەبەو دەنوسی:

"هێزەکانی سۆڤیەت لە سەرەتای هێرشەکیاندا بۆ ئێران، پادگانە سەربازییەکانی لەشکر و ژاندارمەری و هێزەکانی پۆلیسیان لە مەلبەندی پارێزگاکاندا، چە ک کردوو و ژمارەیان کەم کردوونەتەو. کاتی کە حکومەتی ناوەندییش هێزی سەربازی بۆ ئەو ناوچانە رەوانە دەکا، رووسەکان پێشیان پێدەگرن. ئەگەر کێشەبە کیش لە ئاسایشی ناوچەکەدا دێتە پێش، چارەسەر کردنە کە دەخەنە ئەستۆی ئەو هێزە چە ک کراوە ئێرانییە مابوو، گواوە دەبێ ئەوان هێمنی و ئاسایشی ناوچە کە بپاریژن.^(۷)

دوکتۆر زەوقی باس دەکا، کە سنووردارکردنی بەرپرسیانی ئێرانی، بووەتە هۆی "دەست ناوە" بونی دیپلۆماتە رووسیەکان، هاوکات ژمارە کۆنسولخانەکانی سۆڤیەت لە سەرەتای ئێراندا زیادی کردو بەو شیوە ئەو کەسانە کە لە لایەن لەشکر و سوورەو پشٹیوانیان لێ دەکا، نامانجە سیاسییەکانی ولاتەکیان بە هەپەشە کردن و فشار هێنان، بە باشترین شیوە وەدی دەهێنا.^(۸)

هەر لە سۆنگە ئەو سیاسەتەو بوو کە کاربەدەستانی سەربازی و ریکخراوی سیخوپی "چکا" بە بەردەوامی لە شارە کوردنشینە سنووریەکاندا دەمانەو و نزیکی زۆری کاربەدەستان لە

نیو خەلکی نازەریایچاندا ھەلبژێردرا بون بە حوکمی شارەزایی کوردەکانی نازەریایچان لە گەڵ
زمانی تورکی، پێوەندی لە نێوان یەکییتی سۆفیەت و کوردەکاندا بە ئاسانی و بێ هیچ
نیوگیگەرییەک دادەمەزرا.

لەشکری سوور بە درێزایی پێنج ساڵ مانەوی لە ئێراندا، هیچ کات یەکە سەریازییەکانی خۆی بۆ
ناوچە کوردنشینەکانی نازەریایچان نەنارد، چونکە لەو ناوچەییدا زیاتر لە دە تا پازدە ھەزار
شەپکەری خێڵەکی ھەبوون و بەرامبەر بە سیاسەتەکانی یەکییتی سۆفیەت خۆشبەین نەبوون.
ئەگەر کاریکی ئەوتۆشیان کردبایە، دوور نەبوو ھەستی ھاوھەردی کوردەکان لە گەڵ حکومەتی
ناوەندیادا بیزۆتی. ئامادەنەبوونی بەرچاری رووسەکان لە ناوچە کوردییەکان داو رێگرتن لە
گەڕانەوی سیاسی و سەریازی و کارگێڕی دەوڵەتی ئێران بۆ نازەریایچان بە مانای دەست
والاکردنی کوردەکان بوو لە ھەموو کاروباریکدا. بە واتایەکی دیكە بەرەلەکردنی ھەستی
جیاخوایی کوردەکان بوو بە لەبەرچاو گرتنی ئەو ئەزموون و بیرۆکەیانەی کە خەلک لە گەندەلی
کارگێڕی کاربەدەستانی رەزا شا بۆیان جێمابوو. ھەرگیز خواری گەڕانەوی دەسلەتێ ناوەندی
بۆ ناوچەکە نەبوون. رووسەکان بۆ لاوازکردنی پێگەی دەوڵەتی ناوەندی راستەوخۆ دەستیان لە
بەرپۆلەبەردنی کاروباری ناوچەکە وەرەدا. بۆ نمونە لە یەکیک لە راپۆرتەکانی بەرپۆلەبەرایەتی
پۆلیسی ورمی بۆ وەزارەتی نیوخۆ لە ریکەوتی (۱۳۲۲/۷/۱۵) ۱۹۴۳ز دا ھاتووە:

"... بەپشتبەستن بە راپۆرتی بەرپۆلەبەرایەتی پۆلیسی مەھاباد، ماکیماوف کۆنسولی سۆفیەت،
نیشەجێ ورمی، چوو بە مەھاباد و لەوێش چوو بە مائێ قازی محەممەد سەرۆک ھۆزەکانی
کۆکردۆتەو و پێی راگەیانندون کە نزیک بە دوو ساڵە باجی زەوی و زارتان بە دەوڵەت نەداوە،
باجەکە بدەن و لە بەرامبەردا قەندو پارچە وەرگرن. کەریم ئاغای خاوەنی (قوم قەلا) لە سەرۆکە
کوردەکانی موکری گوتوویەتی "ئێوە چەندتان گەم دەوێ دەودەینی، بەلام بە دەوڵەتی نادەین."
لەئەنجامدا ھێندێکیان پێشیارەکیان پەسند کردو کۆنسولیش گەڕایەو. کەفیلی
بەرپۆلەبەرایەتی پۆلیسی گشتی ولات (پاسیار سەیف)"^(۹)

بەپێی ئەو بەلگەنامەیە دەرەدەکەوێ کە کوردەکانی نازەریایچان بە قۆستنەوی بێتێزی حکومەتی
ناوەندی و پشتبەستن بە پشتیوانیی یەکییتی سۆفیەت، خۆیان لە باجنان و جێبەجێکردنی ئەرک و
بەرپرسیاریەکانیان لە ناست حکومەتدا دەبوێن، لە لایەکی دیكەشەوە لە یەکییتی سۆفیەت و
کوردەکانی دراوسێ نزیکتر دەبنەو. یەکییتی سۆفیەتیش کوردە رۆشنبیرەکان بۆ سەریخوێ ھان دەدەن.

پەرەگرتنى ھەستى جياخوازانهى كوردەگان

لەژىر كارىگەرىيە كىتەبى سۆڧىيەتدا

يەكەتتە سۆڧىيەت تەنبا بۆ جۆشدان و بزواندى كوردەگان ھەولە نەدەدا، بەلكو بەرنامەيەكى رەكەپتەكى بۆ دروستكردنى ئارەزوو و خواستى جياخوازى لە نۆتەتەوەكانى كورد و ئازەرى ھاوتاهەنگ كوردنبا لەو بوارەدا، دەرشتەبوو. دەبەست جەلەوى ھەزەر تواناى ماتەووزە (بالقوھى) سىياسىيە و كۆمەلەيەتتەيە ئەو نەتەوانە بىخاتە دەستى كار بەدەست و بەكرەگىراوانى سۆڧىيەت، بۆ ئەوئەيەكەتتەيە نەتەوئەيە ئىران لەناو بەرنو بەو جۆرەش بەرژەوئەندىيە ئاشەرعەيەكانىبا بپارىژن، لەو رووئەو ھەولەبا دا روانگەي سەرۆكە ئارازىيەكانى ئەو نەتەوانە لىك نەزىك بەكەنەوئە كۆتايى بە دوژمنايەتتەيە دىزىنەيە ئىنسانىبا بھەنن. پەشتەر باسما كورد سەرمانى سۆڧىيەت لە سالى (۱۳۲۰) ۱۹۴۱ز دا شاندىكى پەنكھاتوو لە سەرمانى كوردىبا ئارەدا باكوو لەگەل مەر جەغفەر باقروو سەرۆك كۆمارى ئازەربايجانى سۆڧىيەت وتوويەنبا كورد، كە بەپەيتى وتەي كۆچەر ئىنگەلتون، بە شەوئەيەكى گشتى و تا رادەيەك لىل و ئاروون بابەتەكانىبا ھەنبا بەرباس. بەلام لەگەل ئەوئەشدا مەسەلەكانى "برايتەي نەتەوئەيە كوردو ئازەرى"، "ھەزو ئارەزووى سۆڧىيەت بۆ پەشتىوانى لە سەربەخۆيە مەللەتە بچووكەكان" و ئەو كە كوردەگان دەبەي خۇراگر بن تا دەرڧەتتەيە لەبار بۆ راگەياندى سەربەخۆيە دىتە گۆرەي، جەختىبا لەسەر كرايەوئە.^(۱۰)

دوكتور زەوقى پەنبايە كە رووسەگان لە سالىكانى (۱۳۲۰ و ۱۳۲۱) ۱۹۴۱-۱۹۴۲ دا كوردەكانىبا دژ بە يەكەتتەيە مەللى توركيە و ئىران ھان دەدا، بەلام زوو ئەو ھەولەنەبا كەم كوردەو چونكە:

"تەبەينى سەرەڧىيە و بى پەھمى كوردەكانىبا لە ئاست توركە شەيخەگان، لە ورمەي (بەھارى سالى ۱۹۴۲) دا كەردبوو. واتە رەكە ئەوانەيە دەبەي ئاوكى بەرگري ھەر جەولەنەوئەيەك دژى ھەكۆمەتەيە ئاوەندى تاران پەك بىنن. دواي ئەو ئەنجامگەريە بوو كە سۆڧىيەت چاوەكى بە سىياسەتەيە خۆي لە ھەمبەر كوردەكاندا خشانەوئەو ھەولەبا كوردە شۆرەشگەرە خودمەختار مەوزەگان و شۆرەشگەرەي ئازەربايجانى لىك نەزىك كاتەوئە.^(۱۱)

نوسەرى فەپەنسى كرىس كۆچىرا ھەوللى داوھ كە بانگھېشت كەرنى رووسەكان لە شاندېكى كوردى، ھەك كاردانەوھى رووسەكان بەرامبەر بە و تووژوانە لىك بداتەوھ كە قازى محمد لە گەل دوو ئەفسەرى ئىنگىلىزى و ئەمرىكايىدا مانگىك پىش ھاتنى ھاوپەيمانەكان بۆ ئىران لە شارى بۆكاندا ئەنجامى داو. بەو شىوھىيە راستىيەك ۋەبەرچاۋ ناگرى كە سەردانى كوردەكان بۆ سۆڧىيەت بەشېك لەو زىچىرە بەرنامە دوورو درىژەى يەكئىتى سۆڧىيەت بوو كە لە ميانەى ھاوكارى كەرنى نىوان نازەرىيەكان و كوردەكاندا دەخرايە قۇناغى جىبەجىكەرنەوھ. بۆ نمونە دوو ھەوتو پىش سەردانى شاندى كوردىيەكە بۆ سۆڧىيەت، شاندېكى دىكەى پىكھاتو لە پىاو ماقوللان و بازىرگانانى تەورىز سەردانىكى لەو جۆرەيان كەربوو. باقرۆف بە گوئى دا خويىندىبون كە لە رووى مەنەۋىيەو ئىدى ھىچ سنوورىك لە نىوان دوو نازەربايجان دا نىيەو رۆژىك دادى كە دەبنە يەك نازەربايجان.^(۱۲)

ئەو سىياسەتەى سۆڧىيەت لە گەل ناپەزايەتتى بەرىتانيا رووبەرپووبۆوھو بالتوىزى ئەو ولاتە لە مۆسكۆ لە چاپىكەوتن لە گەل مۆلتۆف ۋەزىرى دەرەوھى سۆڧىيەتدا، رەخنەى لە ھۆكارەكانى ئەو سەردانە و بزواندى كوردەكان گرتو لە بەرامبەردا مۆلتۆف ئەو سەردانەى خستە چوارچىوھى سەردانىكى كولتورى، بەلام ھەر دوو لا باش دەيانزانى كە ئەو پىلاننىكەو بە ھەلگەوتى جوگرافى كوردستانەوھ گرى دراوھ.^(۱۳)

ئىگلتۇن دەلى سەردانى يەكەمى كوردەكان ناگرى دوژمنايەتى كوردەكانى لە گەل ئىران نىل داو ھەستى بىروا بەخۆبۈونى تىدا پتەو كەرن. رووسەكان بە ئەنقەست رىگەى چەكدار مانەوھى ھۆزەكانىيان خۆش كەردو تەنيا داوايان لە ھۆزەكانى ناو ورمى و دەوربەرەكەى كەرد كە چەكەكانىيان دابىتىن.^(۱۴) ديارە رووسەكان ئەيان ويستوھ كوردەكان و نازەرىيەكان لىكىدى ھەلبەزەنەوھ.

كۆمەلەي ژ.ك. و يەكيتىي سۆڧىەت

هەنگاۋى داھاتوۋى رووسەكان، دامەزراندنى پېئەندى بوو لەگەل كۆمەلەي (ژ.ك). دا. هەرچەند
 ھىچ بەلگەيەك سەبارەت بە دەستىدابوونى كارىەدەستانى سۆڧىەت لە دامەزراندنى ئەو
 رىكخاۋانە دا نىيە، بەلام نايى لە بىرمان بېچى كە ھەلومەرچىكى گونجاو بۆ دوستبوونى ئەو
 كۆمەلەيە، لانى كەم لە روۋى ئاسايىشەو، لە لاين لەشكرى سوورەو ھاتبەو گۆرئ. تەنانت
 توماس بوا نەگەرى ئاگاداربوونى عەبدوللا ئۆف لە دامەزراندنى كۆمەلەي (ژ.ك) بە دوور
 نازانى.^(۱۵) بەلام ئەوۋى ئاشكارايە ئەوۋىە كە حىزبى توودە، كە دواتر لە سەرلەنوئ
 رىكخستەنەوۋى حىزبى دىمۆكراتدا رۆلى سەرەكى گىپرا، لەو رووداۋەدا ھىچ كارىگەريەكى
 نەبوو، رۆزفيلت دەنووسى كە پېئەندى كۆمەلە و سۆڧىەتەكان لە روالەتدا لە ئەنجامى
 ئاشنابوونى بەرىكەوتى (عەبدوللا ئۆف) و سەروانى لەشكرى سوورو بەرپرسى كرىنى نەسپ بۆ
 ئەو لەشكرە يەككى لە ئەندامەكانى كۆمەلە لە مەيخانەيەكى شارى مەھاباد دا لە سالى
 (۱۳۲۳) ۱۹۴۴ز دا ھاتۆتە گۆرئ. ديارە كە مەيلكى دوو لاينە بۆ دامەزراندنى ئەو
 پېئەندىيە ھەبوو.

سەرانى سۆڧىەتئىش بۆ بەكارھىتەننى كۆمەلەي (ژ.ك) ۋەك ئامرازىك بى مەيل نەبوون، دەنا
 چۆن كەسايەتتەيەكى سەربازىي سۆڧىەت بەبى روخسەتى ۋلاتەكەي و ئەويش لە ھەلومەرچىكى
 واناسكدا دەتوانى بىرپارىكى لەو چەشنە بدا. خالىكى گرىنگ لە بارەي چۆنەتتەي ھەلسوكەوت
 كردنى سۆڧىەت لەگەل كۆمەلەدا ئەوۋىە كە ئەو ۋلاتە ماھىيەتى سەربەخۆ پشت بەخۆيەستنى
 ئەو حىزبە و ئامانجى گونجاۋى خودمۆختارى لە چوارچىۋەي ئىترائىدا بى پەسند نەبوو و
 دەبويست گۆرئانكارى شىاو لەگەل ئامانجەكانى خۆيدا پىك بەيئى. نووسەرانى كىتەبى
 "ھاۋسىيەكانى باشوورى رووسىە" لەو بارەيەو نووسىويانە:

"رووسەكان بە ھاۋكارى قازى محمد لە ھەولتى پىكھىتەننى رىكخاۋاىك دابوون، كە رۆلى
 فىرقەي دىمۆكراتى ئازەربايجان لە نىو كوردەكاندا بگىرئ. رووسەكان ھەستىان دەكرد كە
 خەسلەتى نەتەۋەپرەۋەرى كۆمەلە لەگەل ئامانجەكانىدا يەك ناخۆتتەتەو." ^(۱۶)

كۆمەلە بە ۋەرگرتنى قازى محمد ۋەك رىيەرىك، خۆي خستە ئاقارى سىياسەتەكانى
 سۆڧىەتەوۋە واقەيىنىي سىياسىي، قوربانىي بەلئىنەكانى سۆڧىەت كرد. بەلام ئەوۋەش زۆر بە
 ئاسانى چى نەبوو. چونكە ئازەريەتتەي كوردە پارىزگارو سەرۆك ھۆزەكانى لە ئاست كۆمەلەدا

زیاد کردو له لایه کی دیکه شوه که سایه تییه کورده کانی ئەندامی ئەو حیزه وه (سەید عەبدوللّاه گیلانی و کورپه کی کاپتن عەبدولعەزیزو محمد عەبدیقی کورپی سەید ته‌ها) دژ به‌و گۆرپانکاری و پێوه‌ندی گرتنه‌ی له‌گەڵ سۆڤیه‌تدا لێ قوت بوونه‌وه. پاشان دەرکه‌وت که ناحق نه‌بوون. (۱۷)

پیش سەردانی دووهمی کورده‌کان بۆ سۆڤیه‌ت، به‌هۆی ئەو ئاسانکارییه‌ی که له‌شکری سوور بۆ هاتوچۆکردنی کورده‌کانی دراوسێی ئێران کردی، ئیمکانی به‌ستنی په‌یمانی "سێ سنوور" له‌ نێو حیزه‌ سیاسیه‌کانی کوردی و کۆمه‌ڵه‌ی "ژ.ک" دا ره‌خسا. له‌و سەرمه‌مه‌دا سۆڤیه‌ت پشتیوانی له‌ په‌رسه‌ندنێ پێوه‌ندی کورده‌کانی ئێران له‌گەڵ کورده‌کانی عێراق و تورکیه‌ دا ده‌کرد. به‌و کاره‌ش ده‌یویست رینگ له‌ به‌رده‌م هاوکاریکردنی کۆمه‌ڵه‌ و حیزه‌ نه‌ته‌وه‌یی و پیشکه‌وتووخوازه‌کانی ئێرانی وه‌ک "حیزبی ئێران" دا دروست بکا. چونکه‌ نه‌یده‌ویست به‌ چاری خۆی دەرکه‌وتنی فۆرمی‌کی نوێ له‌ یه‌کێتیی میلییی نه‌ته‌وه‌کانی ئێرانی ببینێ. له‌ کۆتاییه‌کانی (۱۹۴۴م)، پروپاگه‌نده‌کانی سۆڤیه‌ت و گه‌وره‌یی هه‌ڵه‌ و کارنه‌زانییه‌کانی کاربه‌ده‌ستان و نێزانییه‌کانی سەرمه‌می ره‌زاشا، کورده‌ چالاکه‌کانی به‌رامبه‌ر به‌ ئێران ره‌شبین کردبوو. رووسه‌کان توانیان له‌ گۆڕینی هه‌ستی نه‌فره‌تکردن له‌ رژیمی شادا بۆ نه‌فره‌تکردن له‌ مافی حاکمییه‌تی ئێرانی سه‌ربکه‌ون، سه‌تمی میلییش (که‌ دیاره‌یه‌کی نوێی خوێقاوی سەرمه‌می ده‌سه‌لاتداره‌تی ره‌زا شا بوو) وه‌ک خه‌سه‌له‌تیکێ دێرین و به‌رده‌وامی حکومه‌ته‌کانی ئێرانی بناسین، ته‌نانه‌ت نه‌فسه‌ریکی رووسی له‌ مانگی ته‌موز (۱۹۴۵) دا له‌ شنۆ رایگه‌یانده‌:

"بۆ برده‌نپێشی سیاسه‌ته‌کانی سۆڤیه‌ت، ده‌بێ ئێرانییه‌کان وه‌ک نازییه‌کان به‌ کۆمه‌ڵگه‌ی کوردی بناسین و رووسه‌کانیش به‌ رزگارکه‌ر. " (۱۸)

پاش سه‌رکه‌وتنی سۆڤیه‌ت له‌ شه‌ری دووهمی جیهانی، پێشه‌کییه‌ک بۆ سیناریۆی دابه‌شکردنی نازه‌ریایان ناماده‌کراوو، پێویست بوو وتووێژ له‌گەڵ ئەندامانی پایه‌به‌ری کۆمه‌ڵه‌دا بکړ و ره‌زانه‌ندیان بۆ هاوکاریکردنی فرقه‌ی دیۆکرات و دیتی رۆژنیک له‌م سیناریۆیه‌دا به‌ ده‌ست به‌یترێ، هه‌ر له‌به‌ر ئەو هۆیانه‌ش ناماده‌کاری سەردانی دووهمی کورده‌کان بۆ سۆڤیه‌ت ده‌ستپێک‌کرد.

ئەندامانی شاندی کوردی له‌ دووهم سەردانیاندا، بێ که‌م و زیاده‌ له‌ نێو ئەندامانی چالاکی کۆمه‌ڵه‌ هه‌لبژێردرابوون. به‌پێچه‌وانه‌ی شاندی یه‌که‌م ناماچه‌کانیان روون بوو، که‌ له‌ پشتیوانیی

پېوهندیی یه کیتی سؤقیهت له گهل کوماری مه هاباد دا

دوای ولسر پټکهوتنی کوماری مه هاباد، یه کیتی سؤقیهت سیاسته کانی خوی بهرامبر بهم حکومته لهر دوو بنه ما دامه زرانده:

۱- هاندانی رټبه رانی کومار، بؤ گه یشتن به سهر به خویی ته و او.

۲- هملدان بؤ پاراستن و پته و کردنی یه کیتی نیوان نازه ربایجان و کوردستان.

له دریژهی نهو سیاسته ی سؤقیهتدا، حکومتی ته وریز له گهل حکومتی مه هاباد رټکه و تنامه یه کی هاوکاری و دؤستایه تیپان مۆر کرد. له لایه کی دیکه شهوه سؤقیهت، چهک و چاپخانه و پول و فرسته نده ی رادیوی و خزمه تگوزاری دیکه ی پټشکهش به کورده کان کرد.

مۆسکۆ تا پټی نایه قؤناغی ناشکرا کردنی داوا و چاوه پروانییه کانی له ئیران و داوا کردنی مه سه له ی جیاوکی نهوتی باکور، به کرده وه لهر سکه ی جیا کردنه وه ی نازه ربایجان و کوردستان دهرؤیشتن و زور باشیش ده یزانی که به ریتانیا بؤ پاراستنی به رژه وهندییه کانی له چاله نهوته کانی باشوردا، له بهرامبر دانی نهوتی باکور به سؤقیهت کان و جیا کردنه وه ی نازه ربایجان و کوردستان، دهنگی لیوه نایهت، یان هر ناتوانی دهنگی لیوه بی.

کاردانه وه کانی نه مریکاش به هو ی نه بوونی به رژه وهندیی نهو ولاته له ئیرانی نهو سهرده مه دا، هر گیز نایټه له مپه رټک له رټگه ی وه دیهاتنی ویسته کانی مۆسکۆ، به لام دوای دژایه تی کردنی توندی نه مریکا له گهل جیا کردنه وه ی نازه ربایجان و دروست کردنی که شهوه وایه کی سیاسی گونجاو له لایه ن (قهوام نه لسلوته نه) بؤ دانی جیاوکی نهوتی باکور به سؤقیهت، رووسه کان یه کسر به حکومته دهسته مۆکراوه کانی خویان له نازه ربایجان و کوردستان یان راگه یاند که فکری سهر به خویی و جیا بونه وه له مټشکیان به رنه دهرؤ و به جۆرټک خودمختاری کارگټری له چوارچټوه ی ئیراندا رازی بن. سهره پای نهوه ی که قازی محمده دو جیزی دیمۆکرات به ته وای لهو بارودوخه نارازی بوون، به لام سؤقیهت تا نهو کاتیش چهند کارتټکی فشار خستنه سهر کورده کانی له به رده ست دابوو، لانی کهم دوو جار ته گهره ی خسته به رده م سهر به خویی بریار دانی سهرانی مه هاباد:

جاری یەكەم دواى بەجێهێشتنى خاكى ئێران لە لایەن لەشكرى سوور لە (٦ى مايسى ١٩٤٦) بوو. كە لەو نێوەدا پێشوەهەرى لەگەڵ تاران دا دەكوێتە وتووێژ كردن و بە ناماژەى رووسەكان بە رادەى پێويست نەرمى و كراوەى لە خۆى نیشان دەدا، تا ئەو جێگەى بەتوانى فۆرمىكى رەسمى و ياساىى بداتە خودمختارىيەكەى نازەربايجان، كوردەكان هەرچەندە درەنگتر وەخۆ كەوتن، بەلام لە ئاكامدا ملىان داو قازى روى كرده تاران و پيشنيارهكەى "قەوام"يشى پەسند كرد كە لەسەر بنەماى (هەلەشاندنەوى كۆمارو گۆرپى بۆ دەزگایەكى كارگێرى خاوەن دەسلالتى فراوان لە ناوچە كوردنشینەكان كە لە پارێزگایەكى یەكپارچەدا كۆدەبوونەوه) دامەزراوو. بەلام وەك سەرچاوەكان باس دەكەن بەلۆێزخانەى سۆڤیەت بە توندى دژایەتیی ئەو پيشنيارهى كردو قازى محەممەدى لە پەسندكردنى ئاگادار كردهوه. درك كنيان پيشوايه كە سۆڤیەت نەیدەویست كوردستان بە هاوشانى نازەربايجان ببێت. " (٢٠)

ئەو وەلامەى درك كنيان پاساوێكى دروستە بۆ رەفتارى چاوەروان نەكراوى رووسەكان، مەگەر باقروڤ بە قازى محەممەدى نەگوتبوو كە رووسیه پشتیوانى لە سەربەخۆیى كوردەكان و وەدیھاتنى مافەكانیان دەكا، ئەى ئیستا چ ھۆكارێك ھەبوو بۆ ئەوێ كە ئەو دەولەتە بێتتە رێگر لەبەردەم دروستبوونی رێكەوتنێك لە نێوان ئەوان و حكومەتى مەركەزى دا؟

راستیيەكە ئەوێ كە سۆڤیەت تاكو دلنیابوونی لە بەدەست ھێنانى جیاوکی نەوتى باكور نەیدەویست ھیچ رێكەوتنێك لە نێوان حكومەتى كوردستان و نازەربايجان لە لایەك و حكومەتى ناوەندى ئێران لە لایەكى دیکەوه ھەبێ. بێجگە لەوێش ھۆكارێكى گرینگتر بۆ دژایەتى كردنى سۆڤیەت بەرامبەر رێكەوتننامەكەى قەوام و قازى لە گۆرێ دابوو. ئەویش ترس لە دیتنەوى رێگە چارەیەكى عەقلاى و خۆمالتى بۆ چارەسەر كردنى كێشەى نێوان كوردەكان و حكومەتى ناوەندى بوو، ئەوان نەیان دەویست كێشەى كورد ھەروا بە سانایی و بێ نێوەنجیگەربى ئەوان چارەسەر بكړئ و ئیدى سۆڤیەت دەورى براگەورەى لە نێو كوردەكاندا لى بستێندرتتەوه.

جاری دووھەم كە رووسەكان دەست لە كاروبارى كۆمارى مەھاباد وەردەدەن، ئەو دەمەى كە ھاشمۆف كۆنسولى سۆڤیەت لەگەڵ ھێرشكردنى كوردەكان بۆ سەر سنە و كرماشان، واتە ئەو ناوچانەى لەژێر دەسلالتى بەریتانیا دان، بە توندى دژایەتیی دەكا، پێى راگەیاندن كە ئەگەر حیزبى دیمۆكرات سەرپێچى لەو ئاگادار كردنەوێ بەكا، ئەو لە پشتیوانی سۆڤیەت بۆ

كۆماری مەھاباد بېيەش دەبن. كەسانی وابەستەى بازارگانى سۆڧىت كە لە مەھاباد بوون، ئاگانان لە رووداوەكان بوو، بەلام لە دواستادا كاتيك كە مەنانى كەرىى وەزىرى پەرورەدە، لەگەل ھاوکارانى بۆ ليكۆلئىنەوہى كۆتايى روويان كردبوو سەردەشت، بىرپراى رووسەكان گۆراو ھاشمۆف بە ھەلەداوان خۆى گەيانە گوندى "سەرا" نزيك سەفز، بە رستەگەليكى توندوتىڭو كارىگەر، قازى مەمەد، مەلا مستەفا بارزانى، عومەر خانى شكاك، مىرحاج ئەحمەدو مستەفا خۆشناوى لە ھىرش كردنە سەر ناوچەى نفوزى ئىنگليزەكان ئاگادار كەدەو بوو رىگريگە لەبەردەم ھىرشى كوردەكان. (۲۱)

ھۆكارى وەرچەر خانى سىياسەتى رووسەكان بۆ ئىمزاكردنى رىكەوتنامەى پىشەوہرى لەگەل موزەفەر فەيرووزى جىگري قەوام، لە رىكەوتى (۲۸ى خاكەليۆە) دا دەگەرايەو بە روويەكى دىكەشدا سەرانى سۆڧىت بە لەبەرچاو گرتنى ناپەزايەتى و بىزارى ھۆزەكان، كە بەشى سەرەكى ھۆزە ھىرشكەرەكەيان پىك دەھىنا، ئومىدئىكيان بە سەرکەوتنى ھىرشەكە نەبوو، بۆيە پىشيان پىگرت. پاساوى رووسەكان بۆ ئەم ھەنگاوانە ھەر چىەك بووبى، ئەوہى دەرخت كە لە روانگەى ئەوانەو كوردەكان بەو رادەيە "سەربەخۆى كارکردن" يان نىيە و دەبى لەسەر ھىلى سىياسەتەكانى ئەوان (سۆڧىت) جوولە بكەن و ئەوہى بە لايانەو گرینگە بەرژەوئەندىيەكانى يەكيتىي سۆڧىتە نەك ئامانجەكانى قازى و حيزبى ديمۆكرات. پەسندكردنى پىشنيارەكەى قەوام، كە لەسەر بنەماى ھەلەشانەوہى كۆمارو پىكەيتناني پارىزگايەكى يەكپارچە كوردنشين كە پارىزگارەكەى قازى مەمەد بى، نيشانى دا كە رىبەرى كوردەكان چاكسازى سىياسى و ئابوورى و بە پىويستى راستەقينەى كوردەكان دەزانى، نەك پىكەيتناني سىستەمىكى كۆمارى يان سىستەمىكى جيا لە قەوارەى ئىران. ئەو پىشنيارەى "قەوام" يش كە لە كاتى جىبەجىكردنى دا، سەرەتايەك دەبوو بۆ پىتاسىكى نوئ لە يەكيتىي نەتەوہى ئىران، لەگەل دژايەتى كردنى رووسەكان رووبەرپوويۆە، بيشك شتىك نەبوو كە وەبەر دلان بكەوى.

يەكيتىي سۆڧىت پىشتريش، بى مەيلى خۆى سەبارەت بەو ريفۆرمانەى لە لايەن كۆمىسيۆنى ھاوبەشى ھاوبەيانەكان لە سەردەمى سەرۆك وەزىرى (حەكىمى) دا لە بارەى مافى نەتەوہ ئىرانىيەكان و لە ئىتويشياندا كوردەكان پىشنيار كرابوو، نيشان دابوو.

لە ماددەى حەوتەمى گەلەلەى ريفۆرمەكەدا بەكارھىتاني زمانەكانى عەرەبى، كوردى و توركى و پىكەيتناني ئەنجومەنى وىلايەتى پىشنيار كرابوو، بەلام لەو رووہو كە ئەو گەلەلەيە

بەرژووهندی يەکیټیی سۆڤیەتی تیدا نەبوو، بە روویەکی دیکەشدا دەرگایەکی بۆ دەست خستنه نێو چارەنووسی سیاسیی و ئابووری ئێران، وڵاتە دەهێشتەوه، لەگەڵ دژایەتی کردنی رێبەڕانی ئەم وڵاتەدا رووبەرپوویۆه. ئەو چاکسازیانە کە «بەرپروای ئیبراھیم سەفایی (لە رێکەوتنامەی ۱۹۰۷)ی نێوان روس و ئینگلیز، زیانبارتر بوو و لەژێر فشاری گروپی کەمینەیی ئەنجومەنی چوارە بە سەرۆکایەتی دوکتۆر موسەدەق بە نەزۆکی مایەوه»، دەرڤەتی بە دوو دەولەتی بەریتانیا و ئەمریکا دەدا، چاوەدێری بەسەر ژیاڵی سیاسیی و کۆمەڵایەتی نەتەوه ئێرانییەکاندا بکا. بەو ھۆش کە سۆڤیەت پیتی خۆش نەبوو ئەو گەڵاڵەییە پەسند نەکرد کە بە لانی کەمەوه لە ئازەربایجاندا، لەگەڵ وڵاتی رۆژئاوایی شەریک بێ. (۲۲)

لە کۆی ھەڵسوکەوتەکانی سۆڤیەت لە ئاست کوردەکاندا، دەگەینە ئەو ئەنجامە کە ئەو وڵاتە بەپێچەوانەی دروشمەکانی یەکسانی و ریزگرتن لە مافی نەتەوهکان و خۆدەرختن وەک برا گەورەیی میلەتە بێھێزەکان، ھەر لە سەرەتای (نەک بەو شێوەی کە ئینگلتۆن لێکی دەداتەوه) (۲۳) وەرگرتنی جیاوکی نەوتی باکوور دا، چارەنووسی کوردەکانی وەلاناو وەک مۆرەیک لە یارییە سیاسییەکاندا بەکاری ھێناون، ئیستا دەتوانین بڵێن یەکیټیی سۆڤیەت بە شێوەیەکی گشتی چارەنووسی کۆماری مەھابادی لەژێر دەست دابوو و سەرەخۆیی کارکردنی ئەو کۆمارە لە بواریەکانی سیاسیی و سەربازی کۆنترۆڵ دەکرد، ئەگەرچی لە پڕاڵەتدا ئەو حکوومەتە لە بواری کولتورییەکاندا ئازاد و خاوەن بڕیار بوو.

وێرایی ھەموو ئەو تاییبەتەندیانەی یەکیټیی سۆڤیەت، رێبەڕانی کورد تا دوایین دەرڤەت، برپوای تەواویان بە بەلێنەکانی یەکیټیی سۆڤیەت ھەبوو تا ئەو رادەیە کە شەرفسکی گوتەنی: رووسەکان لە بەدەستھێنانی باوەرو متمانەیی کوردەکانی نیشەجێی ژێر دەسەلاتیان دا بە تەواوی سەرکەوتوو بوون. (۲۴)

رەحیمی قازی لەو گفتوگۆیەدا کە لەگەڵ کریس کۆچیرا کردوویەتی، گوتوویەتی کە قازی محەمەد تا دوایین ساتەکانی ژیاڵی خۆی، برپوایەکی قوولی بە یەکیټیی سۆڤیەت ھەبوو. (۲۵) ئەوەش راستییە کە کە چاوی لێ ناپۆشێ، چونکە قازی بێجگە لە وەفادارییەکی بۆ سۆڤیەت، سەرقاتی دامەزراندنی سیستەمیەک بوو کە لەسەر مۆدێلی کۆمارەکانی سۆڤیەت داپۆزراوو. ئەگەر ھەلومەرج دەرڤەتی پێدا، بە تەواوی کەلکی لەو مۆدێلە وەرەگرت. قازی

له چاوپيکه و تنه کې دا له گڼل ئیستر سون، کونسولی نه مریکا له تهریز سالی (۱۳۲۵) ۱۹۴۶ز، پرده له سهر نهو نیه ته ی هله ده مالتی:

"... دهیان نه ته وه و میلله ته دانیش تووی ولاتی گهره ی رووسییه، که له نه نجامی سیاسه تی زوردارانی رابردو، نیوانیکی باشیان له گڼل یه ک دا نه بووه، له سایه ی شوړشی گهره ی رووسییه و هاوکاریه کانی ده ولته تی سؤقیه ت، ئیستا به نازادی و سهر به خوی گه یشتوون و له هه موو بواره کان دا هه نگاهی بهرز رووه و سهر به خوی هه لښنه وه و فهره ننگ و شارستانیه ت و نابوو ریبه که یان پتی ناو ته قوناغیک که له هېچ زه مان و سهر ده می کدا پیشکه و تنیکی کومه لایه تی خیرای لهو چه شنه نه دیتراوه." (۲۶)

هه تا به قسه ی ره حیمی قازی: "روانگه کانی قازی محمد روژ له دوی روژ له دیدگاهه کی مارکسیستی نزیکتر ده بووه." (۲۷)

دیاره که نهو "یه کسان ی کومه لایه تی" یه ی مارکسیزم به لینی وه دی هاتنی ددها، بو کومه لگایه که ده دی هه ژاری، بیکاری، نه خوینده واری ته نگی پی هه لچنیسو و تا سهر تیسکان کاری کردبو، له سهر و ته و سامان و پیتر اوه کانی سروشت، بی یهش بوو، دره ننگ یان زوو سهر نجی شوړشگی پرانی بو لای خوی راده کیشا، به لام هوزه کان له گڼل کارو کرده وه ی سؤقیه ت له ناست مه هاباد دا، دژایه تی یان ده کردو، نهو ترسه له کومونیزم نه که هه له نیو هوزه کانی ئیران، به لکو له نیو هوزه کور دیه کانی عیراقیشدا هه بوو. (عه بدوللا پشده ری) سهر به ته بهو روانگه یه و دیدی سهر وک هوزه کان سهر به ته به نامانجه کانی سؤقیه ت ده نووسی:

"له راستیدا خه لکی کورد، شتیکیان له وتوویژی نه ینی رووسییه و (قهوام نه لسه لته نه) نه ده زانی، چونکه رووسه کان لهو باره یه وه زور به پاریزه وه هه لسوکه و تیان ده کرد، به لام نویننه رانی کورد له هه مان سالدا (۱۳۲۴) ۱۹۴۵ز که به سهر وکایه تی قازی محمد چوونه باکو، ههستیان بهو راستیه کرد که سؤقیه ت سهر قالی گرتنه بهری سیاسه تی تاییه تی خوی ته ی له نازره یایان دا - قهره نی ناغای مامهش که یه کیک له نه دنامه پایه بهرزه کانی شانده که و پیاو یکی به نه زموون و دنیا دیده بوو، له کاتی گه پانه وه یان له سؤقیه ت گوتبووی: که هېچ باوه رم به ده ولته تی سؤقیه ت نییه و ده ترسم روژیک بان خاته بازاری کرین و فروشتنه وه. قاسم حاجی بایه زید ناغای دیبوکری، دوی سهر دانی دووه می کورده کان بو رووسییه، نهو قسانه ی قهره نی ناغای مامهشی دوپات کردبووه." (۲۸)

ئىستا دەزانين كە بۆچى ئەفسەرانى سىياسىي لەشكرى سوور ھاوكات لەگەڵ ھەلۆەشانىدەوھى
 كۆمەلەى (ژ.ك) و دامەزراندنى حيزبى ديمۆكرات، بۆ بەدەستەوھ گرتنى جلەوى ناپرەزايى و
 توورەيى سەرۆك ھۆزەكان لە قازى و حيزبەكەى، ناچارىيان كردن كە ريكەوتىنامەى
 ھاوكارىكردن لەگەڵ كۆمارى مەھاباد ئىمزا بكەن.^(٢٩) نزيكايەتیی حيزبى ديمۆكرات لەگەڵ
 يەكيتیی سۆڤيەتدا، بوو بە لەمپەرێك لەبەردەم دروستبوونی بزوتنەوھيەكى كوردى گشتگير لە
 ھەموو ناوچە كوردنشینەكانى ئێراندا. حيزبى ديمۆكرات بەردەوام كۆمارى مەھابادى (كە لە
 داىكبوى ھەول و كۆشەكانى بوو) بە سۆڤيەت بەستەوھ و سنوورى دەسلەلتى لە چوارچێوھى
 ناوچەى دەسلەلتى سۆڤيەتەكاندا ھىشتەوھ.

به ندی پینجه‌م

دامه‌زرانی حکومتی میلی
کورد له ئێراندا

بارودۇخى ناوچە كوردنشىنەكانى ئازەربايجان

پىش دامەزراندنى كۆماری مەھاباد

شارى تەمورىزىز كە لە (۱۹ى خەزەلۋەرى ۱۳۲۴)دا، بە ھەول و كۆشى پىشەمورى، رىبەرى فرقى دىمۆكرات، شاھىدى دامەزرانى كۆماری خودمۆختارى ئازەربايجان بوون، بە بەشدارى پىنج نۆتەمورى كورد لە كۆى سەد و يەك نۆتەمور، لە شارى تەمورىزىز دەستى بەكار كورد. لەمۇ قەسمو باسانەرۋا كە لەناو ئەنچومەندە كران، ئەندامە كوردەكان كە لە راستىدا ئەندامى حىزبى دىمۆكرات و نۆتەمورى قازى محمد بوون، بۆيان روون بۆۋە كە: "... رۇئىمى ئازەربايجان دىيەمۆى ھەر چەشنە دەسلەت و ئىمتىيازىك لە كوردان بەستىنەتەمۆە كوردەكانىش كە ئەمەيان دىت، بۆ مەھاباد گەرپانەمۆە." (۱)

لە ماوەى نىۋان پىنكەھاتنى ھەمۆمەتەكەى پىشەمورى تا دامەزراندنى كۆماری مەھاباد، ناكۆكىي نىۋان كورد و ئازەربەكان گەيشتە لوتكە: قازى محمد لە (رىبەندانى ۱۳۲۴)دا ھەمۆو كارمەندە ئازەربەكانى لە بەرپۆبەرايەتتە مەھاباد و ناوچەكانى دەورەمردا ۋەدەر نا. كاتىك پىشەمورى چەند كەسىكى نارد تا بەرھەمى توۋتنى ناوچەكە ۋەك جاران ۋەرگىز، لەگەل دژايەتى و نارەزايەتتى كوردەكان روۋبەرپوۋبونەمۆە. بەپىي برپارى قازى ۋەندە ئازەربەكە كە بە سەرۆكايەتتى پورەجەم جىنگرى بەرپۆبەرايەتتى توۋتنى تەمورىزىز ھاتبۇو، بە دەستى بەتال بۆ تەمورىزىز گەرپانەمۆە. ھەر بەمۆ شىۋەيەش كرىكارانى كارخانەى قەندى ميانداۋا لە نىۋەرەستى رىبەنداندا، نەيان ھىشت قەندو شەكر بنىردىتە تەمورىزىز. (۲)

بەمۆ شىۋەيە كوردەكان راستەمۆخۆ لەگەل ھەمبۇنى دەسلەتتى ئازەربەكان بەسەر ناوچە كوردنشىنەكاندا، دژايەتتەيان كورد ھاۋكاتىش روۋسەكان بۆ ۋەھموجوۋل خەستنى كوردەكان لە چوارچىۋەى نامانجەكانى خۇيان دا، دەستبەكاربوون. رۆزقەتلت لە بارەى ھەول و كۆشى كاربەدەستانى سۆقىت لەمۇ قۇناغەدا دەنوسى:

"لە مانگى تشرىنى دوۋم و سەرەتاكانى تشرىنى يەكەمدا، كاربەدەستانى سۆقىت، لە نىۋە ھۆزەكاندا دەسورپانەمۆە پىيان رادەگەيانەن كە بۆ خەباتكردن لە پىناۋى سەرەبەخۇيىدا ۋەخۆكەم و بە سەرۆك ھۆزەكانىشيان گوت لە مەھاباد كۆبىنەمۆە. ھەمۆو ھۆزەكان يىجگە لە مامەش و مەنگورپو دىبۇكرىبەكان نامادەمى خۇيان بۆ ھاۋكارىكردن پىشان دا." (۳)

ئەندامانى حىزبى ديمۇكرات لە ۲۶ى سىرماۋەزدا، ئالائى ئىيرانىيان لەسەر دادگاي مەھاباد ھىنا خوارىو ئالائى كوردستانىيان ھەل كەرد. لەو كاتەدا قازى محمد سىرقاتى و تەۋىژ كەردن بوو لەگەل رەوسەكان، تاكو سەبارەت بە پىنكەيتىنانى حەكۆمەتتىكى كوردى سەرىخەخۆ لە نازەربايجان، رەزامەندىي ئەوان بە دەست بەيتى. ئىگەلتۆن و ئىراي ئامارە كەردن بىو و تەۋىژانە ئەۋەش دەردەخا كە رەوسەكان پىنش دامەزاندنى كۆمارى مەھاباد، لە ۲ى رەبەندانى ۱۳۲۴دا بە شىۋەيەكى ناپاستەموخۆ رەزامەندىي خزان سەبارەت بە ھەنگاۋەكانى قازى محمد و حىزبى ديمۇكرات بۆ سەرىخەخۆيى كار كەردنى كوردەكان و جىابونەۋەيان لە نازەربايجان دەرپرېبوو، ئەو لەو بارەيەۋە دەنۋوسى:

" لە حەفدەھەمى ژانۋىە (پىنج رۆژ پىنش راگەياندى كۆماردا، دەرگەۋاسىيەكى وا داکەتەبوو كە لىك كۆبونەۋەيەكى گرېنگ لە بىست و دوۋەمى ژانۋىە لە مەيدانى چارچاى مەھاباد، بەرپۆە دەچى... خودى قازى لە تەۋرىز لەگەل پىشەۋەرى و كاربەدەستانى سۆفەت لە بارەى بىست و نامانجەكانى گەلى كورد، و تەۋىژ دەكا. " (۵)

قازى دواى گەرەنەۋەي لە مەھاباد رۆژى دوۋى رەبەندانى بۆ راگەياندى كۆمار، ھەل بۆاردو بە تەى ئىگەلتۆن:

"بەرنامەكانى خۆى خستە بەردەم ستوان (نەماز ەلى ئۆف)، كە دواتر بوو بە ئەفسەرى سىياسىي سوپاى سوور لە ميانداۋ داو سەرگورد (بەرمەكۆف)... كە ھىچيان لەگەل بەرنامەكەدا دژايەتپىيان نەكەرد. " (۵)

بەلەبەرچاۋگرتنى دژايەتى كەردنى قازى لەگەل پىشەنبارەكەى باقروڧ كە لەسەر وابەستەي قازى و حىزبەكەى بە فەرقەى ديمۇكراتى پىشەۋەرى دامەزرا بوو، ھەلومەرج بۆ دەستپىكەردنى چالاكى سەرىخەخۆي ديمۇكرات، ھاتبەۋە ئاراۋە، ئەو و تەۋىژەى كە لە گۆرپىش دابوو، تەنيا بۆ ئەو مەبەستە بوو كە چۆنەيتى ھاۋكارىكەردنى نىۋان دوو سىستەمى جىاخاۋ لىك بەرپۆە، چۈنكە كوردەكان دەياتزانى بىن ھاۋكارىكەردنى پىشەۋەرى، لە پشتىۋانى كەردنى رەوسەكان بىبەش دەبن.

قازى پىنش و تەۋىژ كەردن لەگەل رەوسەكان، (عەبۇلرەھمان زەبىحى و ەلى رەيمانى) ناردەۋە كۆنسولگەرى بەرېتانيا لە تەۋرىز، تا سەبارەت بە مەرجەكانى قازى و تەۋىژيان لەگەل بكمەن. بەلام كۆنسول لەگەل ئەو بەرنامەيە دا نەبوو، لەۋانەشە بۆ فشار خستە سەر رەوسەكان ئەۋەى كەردى. ئەو ھەنگاۋەى قازى محمد و حىزبى ديمۇكرات بۆ بەدەستەيتىنانى رەزامەندى دىپلۇماسە ئىنگىلىزەكان

سەبارەت بە خودموختارى يان سەربەخۆى كوردستان، كە وەك بەدەيەتتەنى ئىركىك لە بەرامبەر جىھانى ئازاد و نوپىنەرى بە دەسلەتتى ئىمۇ جىھانە واتە (بەرىتانيا) لەسەر شائۆى سىياسىي ئىران دەھاتە بەرچاۋ، لە رووى سىياسىيەمۇ بە ھەللە لە قەلەم دەدرئ، چونكە بەرىتانيا لەمۇ سەردەمەدا تەنبا يىرى لە پاراستنى بەرژوۋەندىيە نەوتىيەكانى خۆى لە باشوورى ئىران و پاراستنى يەكيتتى خاكى عىراق دەكردەمۇ، خۆى لە ھەر ھەنگاۋىك سەبارەت بە وەھموجوۋل خستنى كوردەكانى عىراق دەپاراست. ھەرچەندە بەرەبەرە بۆ جياكرەنەمۇ ئازەربايجان لە لايمەن سۆڧىتەتو ئەنجامەكانى ئىمۇ جياكرەنەمۇ يە مىلى دەدا. بەرپۆەبەرنى لەندەنىش، دابەشبوونى ئىرانىيان بە ئەگەرتكى ھەتمى دادەنا، بەلەم لەگەل ئەمۇشدا ئامادەنەبوون بە پەسى ئىمۇ دابەشكرەنە پەسندە بكمەن.

راگەيانەندى دامەزراندنى كۆمارى مەھاباد

سەرنەجام لە رۆژى (دووى رىيەندەنى ۱۳۲۴) دا قازى لە كاتىكدا جلوبەركى ئەفسەرانى رووسى لەبەر كەردبوو مەندىلىشى لە سەرنابوو، لە بەرامبەر خەلگى مەھاباد و سەروك ھۆزەكانى دەورەبەردا، دامەزراندنى كۆمارى مەھابادى راگەيانەند.

كورتەى قسەكانى بەم شىۋەيە بوو "كوردەكان مىللەتتىكى جيان و خاكى تايبەتتى خۆيان ھەيدە و ەك مىللەتەنى دىكە مافى ديارىكرەندى چارەنووسى خۆيان ھەيدە، ئىستە ئىوان ھۆشيار بوونەمۇ دۆستى بەھىزيان ھەيدە." ^(۱)

پاشان سوپاسى خۆى پىشكەش بە ئەندامانى كۆمىتەى ناۋەندىيى حيزبى دىمۇكرات كەرد كە ەك سەروك كۆمار ھەلىيان بۆاردوۋە. لەمۇ رىپۆەسمەدا زىرۆيەگى ھەركى، شىخ عەبدوللا فەندى گەيلانى، بە ھاۋكارىكرەن لەگەل بەرىتانيا تاۋانبار كەرد، كە يەكەك لە رەقىبە بەھىزەكانى قازى بوو بۆ پۆستى سەروك كۆمارى. ئىگەلتۆن پىپىۋايە كە سەروان (نەماز عەلى ئۆف) كۆمەللە

سەيىكى دژى شىخ گەيلانى ھان دابوو، تا لەبەر چاوى خەلگى بىخەن. ^(۷) (عەبدوللا پشەدرى)،
 ئىيامان دەكاتەو كە شىخ گەيلانى لەو سەردەمەدا نفوزىكى زۆرى لە نىو خەلكدا ھەبوو و
 ھەرقىبى قازى دەژمىردا. پاشان چۆنىيەتتى ھەلېژىرانى قازى بۆ پۆستى سەركۆ كۆمارى بەم
 سەيۋەيە باس دەكا:

سەركۆكايەتتى قازى مەمەد لە رىگەي ھەلېژاردنەو نەبوو، ئەو ھەش لەبەر ئەو گرېنگىيە
 سىياسىي و دىنى و كۆمەلەيەتتىيە كە لە نىو خەلكدا، ھەيىو، تاكە كەسەك كە دەيتوانى لە
 ھەرامبەرىدا راوەستى و لە نىو خەلكىدا روخسارىكى ديارو خاوەن رىز بوو (سەيد عەبدوللا
 نەندى) بوو. ئەگەر پۆستى سەركۆ كۆمارى لە رىگەي ھەلېژاردنەو ديارىكرابا، دوور نەبوو كە
 (سەيد عەبدوللا فەندى)، لە قازى زياتر دەنگ بەيتتەو. بەلام لەو سەردەمەدا دەنگوئاسىكى
 را دا كەوتبوو كە خەلك پىيوايە رووسەكان لەگەل (سەيد عەبدوللا گەيلانى) دا ناكۆكن. ^(۸)

لەو رووداو ھە دوو راستى دەردەخا:

يەك ئەو كە قازى كەشۋەواي دىمۆكراتى كۆمەلەي لە نىو بىرەبوو، ئىرادەي خۆي بەسەردا
 سەپاندبوو، دوو ھە ئەو كە رووسەكان نەك لە بەرامبەر ئىراندا پشستىوانيان لە قازى و حىزبى
 دىمۆكرات دەكرد، تەنانت لە ناوچە كوردنشىنەكانىدا ئەو كەسايەتتىيە بەھىزە كوردانەي كە
 خاوەن نفوزو دەسەلات بوون، بىھىزيان دەكردن و لەسەر رىگەي رىبەرى حىزب ۋەلا دەنران.

بەھەلستكارانى قازى بەھۆي كاربەدەستانى سۆڧىيەتەو رام دەكران يان سەركۆت دەكران، كە
 لە نىوياندا دەتوانىن نامازە بە كۆزى مەھموديان، بازىرگانىكى مەھابادى و بىدەنگ كەردنى
 چەند سەركۆ ھۆزىكى ناكۆك لەگەل سىياسەتەكان (قازى) دا بكەين. لە ھەلسەنگاندنىكى
 گشتىدا دەتوانىن بلىن كە پىكھاتنى كۆمارى مەھاباد ھەلېژاردنى (قازى) مەمەد ۋەك
 سەركۆ كۆمار، دوو رووداوى گرېنگ بوون كە ھىچيان لە رىگەي ھەلېژاردنەو بەرپۆ نەچوون.
 لە ھەر دوو بوار دا رووسەكان رۆلى كارىگەريان گىزا. داوى راگەياندىنى كۆمار، قازى چەند
 نوپتەرىكى بۆ ناوچەكانى ژىر دەسەلاتى ئىنگىلىزەكان ناردو ھەمە پەشىدىشى بۆ بانە و
 سەردەشت نارد، تا سەرانى كورد بۆ ھاوكارى كەردن لەگەل ھەكۆمەتتى سەربەخۆي كوردى ناچار
 بكا، بەلام بەناشكرا لەو ھەولەدا شكستى خوارد.

پنکھاتہی گابینہی قازی محمدمہد

بیست روژ دوی دامہزرانی کۆماری مہاباد، ناوی وەزیرەکانی ئەو حکومەتە لە روژنامە
کوردستان ئۆرگانگی حیزبی دیموکرات دا بەم شێوەیە بلأو بۆوہ:

سەرۆک وەزیر

حاجی بابا شیخ

وەزیری شەڕ

محەممەد حوسێن خانێ سەیفی قازی

وەزیری پەرەردە و پینگەیاندن و جیگری سەرۆک کۆمار

مەناف کەریمی

وەزیری ناوخوا

محەممەد ئەمین موعینی

وەزیری تەندروستی

محەممەد ئەبویان

وەزیری دەرەو و جیگری سەرۆک کۆمار

عەبدولرەحمان ئیلخانی زادە

وەزیری رینگاوبان

ئیسماعیل ئیلخانی زادە

وەزیری ئابووری

ئەحمەد ئیلاھی

وەزیری پۆستە و گەیاندن و تەلەگراف

کەریم ئەحمەدی

وەزیری داد

مەلا حوسێن مەجدی

وەزیری بازرگانی

مستەفا داودی

وەزیری کشتوکاڵ

مەحمود والی زادە

لە نووسینەکانی (عەبدوللا پشدری) و (ئیگلتن) دا، ناوی خەلیل خوسرەوی وەک وەزیری کار
هاتوو، بەلام کریس کۆچیرا باسی ناکاو ناوی سەدیق حەیدەری وەک وەزیری راگەیاندن
دەهێنێ. (۹)

بەم شێوەیە پینچ کەس لە سەرۆکە کوردەکان لە لایەن قازی محەممەدەو پەلی ژەنەرالیان پیترا
کە بریتی بوون لە:

۱- محەممەد حوسێن خان سەیفی قازی

۲- عومەر خان شەریفی

۳- مەلا مستەفا بارزانی

۴- زێڕۆبەگ هەرکی

۵- محەممەد رەشیدخانی قادر خان زادە (حەمەرەشید خانی بانە)

ئەفسەرئانى ستادى لەشكرى كۆمارى بەو شىۋەيەى خواروۋە ديارى كران:

۱- جەغفەر كەرىمى دىيوكرى (خانى قوم قەلە)

۲- مستەفا خۇشناو لە ئەفسەرئانى كوردى عىراق و ئەندامى پارتى ھىوا

۳- مەمەد قودسى لە ئەفسەرئانى كوردى عىراق و ئەندامى پارتى ھىوا

بەو شىۋەيە كۆمارى مەھاباد پىنكھات و لە سەرەتاي دەستپىنکردنى چالاكىيەكانى ۋەك
حكومەتتىكى جىياو سەرىەخۆ لە دەۋلەت و كۆمەلگەى ئىران خۆى دەرخست، لىكندانەۋى
ستراكىتۆر پىنكھاتەى حكومەت و كابىنەكەى قازى چەند خالىكى سەرنجراكىش لە بارەى
بارودۇخى ئەو كاتى كوردستان و چۆنىەتتى گەشەكردنى ناسىۋناليزمى كورد بەدەستەۋە دەدا.
دوو تاييەتمەندى سەرەكىي سىستەمەكەى قازى مەمەد لە يەكبوونى پىنگەى كۆمەلەيەتى و
جۇگرافىيەى رەگەزە پىنكھەنەرەكانى ئەو سىستەمە و حىزبى بوونى ھەموو دامەزراۋەكانى ئەو
حكومەتە دا كورت دەكرايەۋە. ھەموو ۋەزىرانى كابىنەكە بىن ھىچ ھەلۋاردەيەك مەھابادى و
ئەندامى حىزبى دىمۇكرات و سەر بە چىنى ناۋەندى شارنشىن بوون. بە واتايەكى دىكە چىنى
ناۋەندى شارى مەھاباد بوونە سەنتەرۋ مىحوەرۋ ناسىۋناليزمى تازە لە دايكبووى كوردستانى
ئىران و قەۋارەى كۆمارى مەھابادىيان پىنك دەھىنا، سەرۆك ۋەزىر "حاجى بابە شىخ" خەلكى
بۆكان بوو، گرىنگىيەكى ئەۋتۆى نەبوو، چونكە كاروبارى جىبەجىنكردن (اجرايى) لە دەستى
سەرۆك كۆمار دا كۆبۆۋە، پۆستى سەرۆك ۋەزىران شىۋەيەكى روالەتى و تەشرىفاتى ھەبوو.
بە بوۋىيەۋە دەتوانىن بلىن پىنكھاتنى كۆمەلەى (ژ.ك)، حىزبى دىمۇكرات، كۆمارى مەھاباد و
دامەزراۋەكانى ھەموويان بەپشتبەستىن بە رەگەزى مەھابادى جىبەجىن كران و ھەموو بەرپىران
و پۆستە گرىنگەكان زياتر مەھابادى بوون تا كوردستانى. ھەلبەت ئەو مەسەلەيە خۆى لە
خۇيدا نىشاندەرى تواناى سىياسى بالآى خەلكى ئەم شارەيە و لە ھەمان كاتىشدا ئەو راستىيە
دەردەخا كە ناسىۋناليزمى كورد لە ناۋچە كوردنشىنەكانى دىكەى ئىراندا لە جياتى لايەنگرى
بە ئەمەگ، كۆمەلنىك ۋەتەنپەرۋ (مخاطب)ى ھەبوو، كە بۆ رىكخستىيان چالاكىي سىياسىي و
دەرفەت پىيويست بوو. ئىستە دەپ بىرسىن، بۆچى خەلكى مەھاباد بەو رادەيە لە پىنكھاتنى
ئالوگۆرەكانى ئەو سەردەمەدا كاريگەر بوون؟

شارى مەھاباد بە سەنتەرى كولتورى كوردەكان لە قەلەم دەدراۋ لە رووى ژيانى كولتورىيەۋە
زياتر لەگەل كوردستانى عىراقدا پىتەندى ھەبوو تا تەرەپت و تاران و تەننەت سەنش. بەو
ھۆيە روانگە و دىدى سىياسىي رۆشنپىرانى مەھاباد زياتر كاريگەرى رۆشنپىرانى سلىمانى و

هەولێری لەسەر بوو. کۆمەڵە بەهۆی دەستووردانی راستەوخۆی کوردەکانی عێراق پێکھات و بوو ھۆی ئەوەی خۆبەدەستە و ئارزانی مەھاباد ھەرچی زیاتر لە گەڵ کاروباری سیاسیدا تێکەڵ بن. ئەو مەسەلەیە وێڕای ئەوەی کە بوو ھۆی بەگەڕێستنی سەرمايەیی رووسەکان لە نێو سەرۆک ھۆزەکان و گەورە پیاوانی مەھاباد، لە لایەکی دیکەشەوە بوو ھۆی مەودا گرتنی مەھابادییەکان لە گەڵ دانێشتوو کوردەکانی ئازەربایجان و پارێزگای کوردستان. ئەو مەودایە بە رادەیک پەڕی سەند کە بوو ھۆی دروستبوونی ناھۆسەنگییەک لە نێوان رەفتاری سیاسیی کوردەکانی مەھاباد لە گەڵ کوردەکانی ئازەربایجان و پارێزگای کوردستاندا. بێجگە لە ھۆکارە دەرەکییەکان، کۆمەڵێک ھاندەری دیکەش ھەبوون کە خەڵکی مەھابادیان روو و ئەو چاکسازیانە ھان دەدا، کە گرینگترینیان بەرێرەکانی کردن لە گەڵ ئازەربەکان واتە ھەمان دیاردە دێرینەکەیی سەردەمی قاجارییەکان و کاردانەو بەرامبەر بە ھەڵسوکووتی چەوتی کاربەدەستانی ئیداری و سەربازی، رێژمی رەزاشا بوون. (ھەمان دیاردەیی سەمی میللی)، بێزاری و ناپەزایی کوردەکان لە سیاسەتی رەزاشا لە مەھاباد و ناوچەیی موکریاندا قوولتر و رەنگدانەوێکەیی زیاتری لە چاو ناوچە کوردنشینەکانی دیکەیی ئێران ھەبوو، ھەر بەو ھۆیەش بوو کە لە کرماشان و کوردستان و ئیلامدا، بە دواي رووخانی رێژمی رەزاشا، شاھیدی رووداوی ئەوتۆ نەبووین، تەنانەت کە مەترین رۆژێان لە رەوتی سیاسیی ناوچەکەدا نەبینی.

به ندى شه شهم

رهوتى چاكسازييه كان له مه هاباددا

پاش راگه ياندنى كۆماری مهاباد له دووی (رېبه ندانی ۱۳۲۴) و پینكه پینانی چهند وهزاره تیک بۆ بهرپوه بردنی کاروباری نابووری، سیاسی، کۆمه لایه تی و پارێزگاری ناوچه کانی ژێر ده سه لاتی سیسته مه نوێیه که، ده رکه وت که دوو وهزاره تی شهرو راگه ياندن، گرینگیه کی زۆریان له داهاتوو دا ده بێ.

به هۆی بېه شبوونی حیزبی دیموکرات له پینگه یه کی خه لکینکی به هیز، وهزاره تی شهرو له ماوه ی یازده مانگدا، به پشتیوانی سه ره کیی حیزب ده ژمێردا. بېجگه لهو وهزاره ته هه یج هه یزینکی دیکه نه ی ده توانی زه مانه تی مانه وه ی کۆماری مهاباد له به رامبه ر له شکری شا دا بکا. وهزاره تی راگه ياندن هه ر له به ر شه وه یه زۆر چالاک بوو، هه ولێ ده دا ئامانجی ناسیۆنالیزمی جیاخازی کوردو زه رووره تی هاوکاریه کردن له گه ل کۆماری مهاباد دا، بۆ خه لک روون بکاته وه.

هه لسه نگاندنی هه لسه که وتی حکومه تی دیموکراته کان، ده مانگه یه نیته شه نه نجامه ی که شه حکومه ته پێه وی له به رنامه یه کی نووسراو بۆ بهرپوه بردنی کۆمه لگه ی کوردی نه ده کردو خاوه ن یاسایه کی بنه ره تی نووسراو و گشتگیر نه بوو، تا له په راویزی شه یاسایه دا پرۆژه ی گونجاو له گه ل هه لومه رجی سیاسی - کۆمه لایه تی کوردستان بخرینه کاره وه. وهزاره ته کانی کۆماری مهاباد له سه ر مۆدێلی دامه زراوه سیاسیه کانی رێژی پێشه وه ی دارێزرا بو نه وه و له نێو به شه جۆراو جۆره کانی دا هه ما هه نگیه که به دی نه ده کرا. (عه بدوللا پشه ده ی) که له نزیکه وه ئاگای له گه شه کردو و وه سه رپێ که وتنی کۆماری مهاباد هه یه، نه بوونی هه ما هه نگیه له نێو دامه زراوه ده وله تییه کان به یه کێک له هۆکاره کانی لاوازی و رووخانی کۆمار داده نی و ده نووسی:

"قازی محمه د له رووی ریکخست و به ره و پێش بردنی کاروباری کۆمار زۆر دلسارد بوو، بۆ نمونه له درێژه ی یازده مانگی حکومه ته که یدا ده ستوورێک دانه را، تا دامه زراوه سیاسی، نابووری، سه ربازی، کۆمه لایه تی و په ره ده ییه کان به ته وا ی پێه وی له ی بکه ن."^(۱)

ئه گه ر ره خه کانی پشه ده ی به جین، پێویسته بشزانێ که شه کۆماره به شپوه یه کی گشتی له هه ندیک رووه وه سه رکه وتووتر له حکومه تی ره زاشا هه لسه که وتی کردو توانی تا راده یه کی زۆر خه لک له خۆی رازی کا. لهو به شه دا له کاره کانی کۆماری مهابادو شه چاکسازیانه ده کۆلینه وه که له بواره جۆراو جۆره کاندا کردوونی،

دامه زراندى كۆمپانىيى پەرسەندىن

مېپانىيى پەرسەندىن، بەرپىسى رېڭخستىنى پېئوئىدىيە ئابورىيەكانى ھۆكۈمەتى كوردى لەگەل زان، ئازەربايجان و يەكېتېتى سۆفېت دابوو. تا پېش بەستى رېڭكەوتىننامى دۆستايەتى و وكارى لە نىوان كوردستان و ئازەربايجان، پېئوئىدىيە بازىرگانييەكانى ناوچە كوردنشىنەكان بە ئوبەيەكى ئاسايى بەردەوام بوون، بەلام پاش مەودا گرتتى كوردەكان لە ھۆكۈمەتى ئاۋەندى، ۋە بەرپىسىنى ئىترانى لە تاران جۆرېك يېبەشكەردى رەسپىيان دۇى كۆمارى مەھاباد راگەياند و دواى ئەو رووداۋەدا پېئوئىدىيەكانى ئەو كۆمپانىيە لەگەل يەكېتېتى سۆفېتەدا گەشەى كرد. بەو ئوبەيە كەلپەل و پېئادىستىيەكانى كوردەكان لە لايەن سۆفېتەۋە دەئىترداۋ لە بەرامبەردا توتوتى بەرھەمى سەرەكىي ناوچە كوردنشىنەكان بوون بۇ ئەو ۋلاتە دەئىتردا. ئىگەلتۇن باس لە فروشتىنى ۱۸۷۵۰۰) كىلوگرام توتوتى لە كۆڭاكانى مەھاباد بە سۆفېتە دەكا، كە ھۆكۈمەتى ئىتران پېش گەياندنى كۆمار نرخی ۱۰% ئەو بەرھەمەى دابوو، بەلام دواى ئەو رووداۋە، ۋازى ئەو مامەلەيە ئېنا. بەم شېۋەيە كۆمپانىيى پەرسەندىن، ئەو توتوتى بە نرخی ھەشت سەد ھەزار دۆلار لە رامبەر پولى بەكار براۋى ئىتران و كۆمەلېك كەلپەللى رووسى ۋەك شەكر، لىباس و پۇشاكى ۋىرى، پېئادىستى شۈشەى و چىنى بە رووسەكان فروشت. بە ۋەتى ئىگەلتۇن رووسەكان بە خېتىكى كەمتر لەو نرخی دەلەتى ئىتران دەيدا توتوتىكەيان دەكېرى.^(۷)

ستىنىشانكەردى بەھاي توتوتى كوردستان كە بە ھەر سى شېۋەى باش، ئاۋەند، خراپ بەرھەم ھېتراۋ دەخرايە روو، ھەمىشە دەبوۋە ھۆى دروستكەردى ئاكۆكى لە نىوان ۋەزارەتى دارايى و ھەمەئىترانى توتوتىدا، كە زۆرەيان بۇ مولكدارو سەرۆك ھۆزەكان كاريان دەكرد. قازى مەمەدو ەردى قازى ئوتتەرى مەھاباد لە ئەنجۈمەنى شوۋراى مىللىدا ھەمىشە ھەولتى بىردنە سەرى نرخی وتىنيان دەدا، بەھۆى فشارى ئەوان و داۋاي سەرۆك ۋەزيران لە ۋەزىرى دارايى، ۋەزارەتى دارايى م شېۋەيە ۋلامى دانەۋە:

مەنابى سەرۆك ۋەزىر، بەپشتبەست بە نامەى ژمارە (۱۴۷۹۹) رېڭكەوتى (۱۳۲۳/۸/۱۵)، كە لە بەتى نرخی كېرىنى توتوتى بەرھەم ھاتوۋى سالتى پار لە مەھاباد ئاگادارمان دەكاتەۋە، دامەزراۋەى يىنى توتوتى ئىترانى، بەپىي لىڭكۆلېنەۋەيەكى وردو تېپىنى كەردى ھەموو لايەنەكان، نرخی كېرىنى وتىنى لە سەرانسەرى ۋلاتداۋ بەلەبەرچاۋگرتى قازاغى بەرھەمەئىتران، دەستىنىشان كەردوۋە

دوای بریار له سمردانی له لایمن وهزاره تهموه، دراوه بهو شارانهی که نمو بهروبوومی لسی بهرهم دی و بهیپی راپورتیک که له لایمن کاربه دهستانی راسپیزاو، سهبارت به کرپنی بهرهمی توتوتن، به دهستان گهیشته، نرخ دیاریکراو له همر روویه که وه گونجاوه و له گهل دابیزینی روژ له دوای روژی نرخ کی له لویله دا ده گونجی. نرخ کرپنی بهروبوومی سالتی پار، له مهباد زیاد ناکری. ^(۷)

له گهل نهوه شدا هم همیشه داوای زیادکردنی نرخیان نه ده کرد، بۆ نمونه دوای چاویکه و تنی سهدری قازی و ژماره یهک ناغا و پیاهه گهوره کانی مهباد له گهل شا له (سهرماهزی ۱۳۲۳) و وهزاره تی دهرباری شاهه نشاهی له ریکه وتی ۱۳۲۳/۹/۱۶ دا، و پرای شیکردنه وه خواسته کانی سهرانی کورد داوایان له سهرۆک وهزیری نه وکات کرد که نرخ کرپنی توتوتن بهرنه سهری و "بۆ دیاریکردنی نرخ یه کجاره کی توتوتنه کانی شنۆ جیگا کانی دیکه و ... پاراستنی هاوسهنگی، له لایمن وهزاره تی داراییه وه ههنگاوی جیددی هه لگی ری. " ^(۸)

ههر بهو هۆیه نرخ پێشنیارکراوی ده و له تنی ئیزان له نرخ پێشنیارکراوی رووسه کان پتر بوو. کۆمپانیای بهر سه ندن له ژیر سهر بهرشتی وهزیری نیوخۆ (محمد نه مین موعینی) دابوو، دوو کهس له جیگه کانی به ناوی قاسم نۆقیشی زاده و رحمان وه لی زاده، کۆمپانیایه که میان بهرپوه ده برد. لهو رووه که قازی محمد هه موو کارمهنده غهیره کورده کانی، به فارس و نازه ریه وه له بهرپوه بهراییه تییه کانی ناوچهی خودمختار وه دهرنا بوو، له جیاتی نهوان کارمهندی کوردی دانا بوو، حکومه تی ئیزانیش دابین کردنی مووچهی کارمهندانی ناوچه که ی به ئالوگۆزی بارودۆخه که به ستهبۆه، ههرچهنده دوای گفتوگۆکانی قهوام و قازی ریکه وتنی که لهو باره یه وه، ههر وه له باره ی کرپنی توتوتنی جووتیاران، هاتبوه ئاراهه، به لām به تهواوی کاری پینه کرا. کۆماری مهباد له ریکه ی کۆکردنه وه ی باج له شارو دینه کان، وه رگرتنی مافی نه ندانه تی نه ندانمان و لایه نگرانی حیزب، فروشتنی توتوتن و بهروبوومی دیکه به نازه ریا ییان و یه کیتی سۆفیه ت، وه رگرتنی گو مرک لهو که له یه لانه ی که له عیراق و نازه ریا یانه وه ده هاتنه ناوچهی خودمختاری کوردستان، خه زینه ی دارایی خۆی پر ده کرد. به لām نهو سه رچاوانه بۆ بهرپوه بردنی کۆماری مهباد بهس نه بوون، ههر بهو هۆیه له ته موو زی ۱۹۶۶ دا بری ۲۰۰۰۰۰ تومهن له حکومه تی پشه وه ری قهرز کراو له بهرام بهردا قهند و شه کری بهرهم هاتوو له کارخانه ی قندی میانداو به فرقه ی دیموکرات درا. ^(۹)

له سه ر یه ک بارودۆخی دارایی کۆمار له هیهج روویه که وه دلخۆش که ر نه بوو، به شیوه یه ک که قازی نه یه ده توانی بارزانییه کان و بنه ماله کان یان تیر بکا. به وته ی (یه حیا سادق وهزیری) دیموکراته چه کداره کان له باشووری ناوچه ی فهرمان په وایی کۆماردا، به یه پوول دان گه م و خواره مه نییان له

ۋەن مولكەكانى ناۋچەى سەقز ۋەردەگرت، لە بەرامبەردا بەلگەيەكيان دەدانى و كەسيشيان بۆ
و كارە ناچار نەدەكرد. ^(۷)

و مەسەلەيە لە گەل بېروراي رۆزقېلت يەك دەگريتەۋە كە نووسيويتى:

يىنچگە لە ھۆكاري ميژوويى و كۆمەلايەتى و نايىنى، كە ھۆزەكانيان بۆ دژايەتى كردنى
كۆمەت "كە لە لاين سۆفيەتمەۋ پشتيوانى دەكرا" ھان دەدا، ھۆكاري نابوورى بەھيژيش
بەبوو. بۆئوي ژيانى بەشيك لە خەلك و ھۆزە كوردسيەكان تووتن بوو. ئەو خەلكە ئىستا بە بىبەش
نەۋە لە بازاري ئيران، تووشى قەيران ببوون. لە ھىندىك ناۋچەدا، خواردەمەنى كە بە زەھمەت
شى دانىشتوانى دەكرد، لە گەل بارزانييەكان كە ئىدى بەچاۋى ميوان سەير نەدەكران، بەش دەكرا.
^(۸) بەو شيوەيە رووخانى كۆمارى مەھاباد لە (سەرماۋى ۱۳۲۵)، كۆتايى بە بارودۆخى ئالۆزى
ببوورى كوردەكان و بەقسەى حاجى بابەشېخ، كۆتايى بەو ھەژاريە ھيئا كە لە حكومەتەكەى
زى مەمەدەۋە سەرچاۋى دەگرت. ^(۸)

چاكسازى پەرومردەيى و كولتورى

زى مەمەد خاۋازيارى بلاۋكردنەۋەى خويئندەۋارى لە نيو لاۋانى كورد دابوو و بەو ئىمكاناتە
مەمەى كە ھەيبوو، لەو پېناۋە دا ھەولتى زۆريدا. بەھۆى زەھمەتەكانى قوتابخانەيەكى ئامادەيى
مەھابادو لە شارەكانى نەغەدە، شىۋو بۆكانىش، قوتابخانەى نوێ كردهۋە، كە بە زمانى
وردى دەرسى تېدا دەگوترايەۋە. لە سەرەتادا مامۇستايان كىتپە دەرسىيە فارسىيەكانيان
ستەوخۆ دەرەۋە بە كوردى، بەلام لە كۆتايەكانى تەمەنى كۆماردا، ئەو كىتپانەى كە
شىشت لە كوردستانى عىراقەۋە راسپېردرا بوون، گەيشتن، بەلام ئىگىلتۆن گوتەنى:

ئەو جياۋازىيەى لە نيو زاراۋەكاندا ھەبوو، بوو رىنگرىك لەبەردەم كارىگەربوونى ئەو
بەرچاۋە دەرسىيانە. ^(۹)

تسېن رامبۆ دەنوسى كە قازى مەمەد لە ھەمان رۆژى راگەياندى سەربەخۆيى كوردستاندا،
ھەنگاۋىكى ئىۋونەيى و بەرچاۋدا، مەدرەسەيەكى بالاى كچانەى لە گەل دەستبەكاربوونى
زۇننامەى كوردستان، ئۆرگانى حىزبى ديمۆكرات دا كردهۋە. ^(۱۰) ھەرۋەھا ھەمىد موئىنى باسى

کردنه‌وی قوتابخانه‌یه که بۆ مندالانی یه‌هودی له مه‌باد دا ده‌کا، که به‌زمانی عیبری ده‌رس تیدا ده‌گوترايه‌وه. ^(۱۱) به‌و هۆیه که له‌ئیر فهرمانه‌وایی حکومه‌تی قازی‌دا، داموده‌زگایه‌کی زانکۆیی نه‌بوو، به‌پیشنیارکردنی یه‌کیته‌یی سۆفیه‌ت و ره‌زامه‌ندی ده‌وله‌تی ئێران، رێبه‌ری کورده‌کان پریری دا که ۶۰ لای کورد، بۆ درێژه‌دانی خویندن بنیڕته یه‌کیته‌یی سۆفیه‌ت پیش نه‌و بریاره‌ش هه‌وت لای دیکه بۆ سۆفیه‌ت نیڕدرا‌بوون. عه‌بدوللا پشه‌ری ده‌نوسج که قازی نه‌و قوتابیانه‌ی زیاتر له‌ نیو کورده‌ سهرۆک هۆزه‌کاندا هه‌لبژاردبوو و مه‌به‌ستیشی نه‌وه بوو که "... نه‌و عه‌شیره‌تزا‌دانه، به‌دیتنی ولاتانی خاربی و فیژیونی دابونه‌ریتی میله‌تانی دیکه چاوو گوێیان ده‌کرێته‌وه و نه‌و ناغا و ناغاوه‌تی و زولم و زۆریه‌ی له‌سه‌ر خه‌لکی بۆ په‌نا‌ی کورد هه‌یه، هه‌لی ده‌گرن و ده‌یگۆرن." ^(۱۲)

وێرای نه‌وه‌ش به‌و شیه‌یه‌ی که عه‌بدوللا پشه‌ری و رۆژنامه‌ی (باخته‌ر) باسی له‌ ده‌که‌ن: سهرۆک هۆزه‌کان به‌ ناردنی کورده‌کانیان بۆ یه‌کیته‌یی سۆفیه‌ت رازی نه‌بوون. نه‌وه خۆی له‌خۆیدا نیشانه‌ی بێزاری و نارێزایه‌تی هۆزه‌کانه له‌ سیاسه‌ته‌ چاکسازیه‌کانی قازی و حیزبی دیموکرات. ^(۱۳) دای رووخانی کۆماری مه‌باد ژماره‌یه‌کی که‌م نه‌بی ده‌نا هه‌موو نه‌و قوتابیانه‌ی نیڕدرا‌بوونه یه‌کیته‌یی سۆفیه‌ت گه‌رانه‌وه ئێران، (دوکتۆر قادر محمود زاده) ناسراو به‌ ناسۆ، که بۆ خۆی یه‌کیک له‌و قوتابیانه‌ی بووه ده‌نوسج که له‌ باکو دا:

"... له‌ کلاسه‌کانی ده‌رس گوتنه‌وه‌ی له‌شکری سووردا، که‌سانی شه‌ر دیتوو و سیاسه‌تمه‌داره به‌ نه‌زمونه‌کانی شاره‌زا له‌ فه‌لسه‌فه‌ی مارکسیزم - لێنینیزم، واته‌ چکیسته‌ و یوریسته (کارناگا) دونیا دیتوو‌ه‌کان، ده‌رسیان پێ ده‌گوتین وه‌ک: سهره‌نگ حق ویردیف، سهره‌نگ نه‌سلانوف و ... " ^(۱۴) هه‌روه‌ها باس له‌وه‌ش ده‌کا که کاریگه‌ری ده‌روونی تیکچوونی کۆماره‌کانی مه‌باد و نازه‌ربایان، له‌سه‌ر قوتابییه‌ کورد و نازه‌رییه‌کان وه‌ک یه‌ک نه‌بوو. "قوتابییه‌ کورده‌کان دانیان به‌وه‌ نا که کلاویان له‌سه‌رنراوه، به‌لام نازه‌رییه‌کان مه‌یلیکیان بۆ گه‌رانه‌وه نه‌بوو، هه‌ر له‌وێ مانه‌وه‌و درێژه‌یان به‌ خویندن دا." ^(۱۵)

سه‌ره‌نجام پاش تیکه‌هه‌لچوونی کورده‌کان له‌گه‌ڵ سه‌ربازه‌ سۆفیه‌ته‌کان و مانگرتنی سێ مانگه‌ی ده‌وله‌ت سۆفیه‌ت له‌ رینگه‌ی کونسولگه‌ری ئێران له‌ باکو‌دا، نه‌وانیان بۆ ئێران گه‌رانده‌وه. به‌گه‌شتی ده‌توانین ب‌لێین که حکومه‌ته‌که‌ی قازی له‌ ته‌مه‌نی کورتی خۆیدا نیشانی دا که له‌ توانای دایه به‌ شیه‌یه‌کی کاریگه‌رتر له‌ ده‌وله‌تی شاهه‌نشاهی ئێران، لاوانی کورد له‌ نیعمه‌تی په‌روه‌رده‌و خوینده‌واری به‌هه‌رمه‌ند بکا، له‌و رینگه‌یه‌شدا ئێرا‌ده‌و لیوه‌شاهیه‌یه‌کی پتویستی هه‌یه.

بەرەگرتنى رۆژنامە و چاپكراوى كوردى

لە درېژەي تەمەنى حكوومەتى كۆمارى مەباد دا، كۆمەلە رۆژنامە و گۆڤارنىكى جۆراوجۆر چاپ دەكران، كە ھەبوونی كەشوهەوايەكى نازاد و دەزگايەكى چاپى كە رووسەكان بە ديارى دابوويانە حيزبى ديمۆكرات. ھۆكارى يارمەتيدەر بوون بۆ ئەوئى بە رېژەيەكى فراوان بلاقو بكرتەنەو.

ھەموو ئەو چاپكراوانە بە زمانى كوردى بلاقودەكرانەو، بەبەروردكردن لەگەڵ گۆڤارو رۆژنامەكانى فرقى ديمۆكراتى نازەربايان سەرنجراكيش ترو پرنپيوەرۆكتەر بوون. ھەرچەندە رۆژڤيەت نامازە بەو راستيەش دەكا كە بابەتى رۆژنامە كوردىيەكانيش: "بە رېژەيەكى زۆر داواكانى يەكيتتى سۆڤيەتى تيدا دەگوڤيەنرا كە وشە بە وشە بۆ كوردى وەرەدەگيڤردان و شاعيرەكان (ھيەمن و ھەژار) شيعريان بە بالاي ستالين و سوپاي سوور دا ھەلدەگوت" (۱۶).

ديارە ئەوئەش نەريتيك بوو كە بلاقوكرانەكانى حيزبى توودەو فرقى ديمۆكراتى نازەربايان توندتريش پيڤەريان لى. دەكرد، بيشك كاتيك دەبينين سۆڤيەت وەك زھيڤيەكى سەركەوتوو لەشەر ھاتۆتە دەرئو لە رۆلى پاريزەرى مافى ميللەتە زولم لىكرانەكان دا خۆى دەديتەو، بەو رادەيە سەرنجراكيش بوو كە ئيمكانى پرۆياگەندەى فراوان بداتە گرووپ و تاقمەكانى لايەنگرى خۆى، كۆمارى مەباديش لەو نيوەدا ھەلبوارە نيبە. بەلام دەبى بزائين كە بلاقوكرانە كوردىيەكان ھەرگيز نامازەيەكيان بە چەمك و بابەتگەلى پتوەنديدار بە كۆمونيەزم و ماركسيەزم نەكردو ھەميشە لە لاپەرەي يەكەمى بلاقوكرانەكاندا وشەى "بسم الله الرحمن الرحيم" و ھينديك جاريش ئايەتى قورئانى ھەبەرچاو دەكەوت. لەو رووئەو كە حكوومەتى مەباد بلاقوكرانەوئەو گەشەپيدانى فەرھەنگ و زمان و ناسيۆناليەزمى كوردى كردبوو بەرنامەى خۆى، بلاقوكرانەكانيش لەو بواردە رۆلتيكى بەرچاو و كاريگەريان دەگيڤرا، خزمەتتيكى زۆريان بە گەشەكردن و بووراندنەوئەو فەرھەنگو زمانى كوردى كرد. ئيمە دەزانين زۆرەي رۆژنامە و گۆڤارە كوردىيەكانى مەباد، مولكى حيزبى ديمۆكرات بوون، بەلام ئەوئەش نەدەبوو رينگر لەبەردەم ئەديبان و شاعيرانى كورد كە نەتوانن بەرھەمەكانى خويان چاپ بكەن. بەشيكي گرينگى شيعرەكانى شاعيرانى گەورەى وەك قانع، پيرەميڤد (لە كوردەكانى عيراق) و ھەژار و ھيەمن لە كوردەكانى ئيران، لەو سەردەمەدا بلاقو بوونەو. رۆژنامە و گۆڤارە كوردىيەكان كە لەو سەردەمەدا بلاقو دەبوونەو بريتى بوون لە:

۱- رۆژنامەى كوردستان كە يەكەمەين ژمارەى لە سەرماوەزى ۱۳۲۴ دەرچوو، تا سەرماوەزى ۱۳۲۵ بەردەوام بوو. ئەو رۆژنامەى كە دوو ھەوتوو جارىك دەرەچوو، نۆرگانى حىزبى ديمۇكرات بوو. سەرنووسەرەكەش سەيد مەمەد جەمىدى بوو. رۆژنىلت دەنووستان كە مانگانەى كە سىياسى بى نىوى "كوردستان" دەرەچوو. بەلام سەرچاوەكانى دىكە باس لەو مەسەلەى ناكەن. ^(۱۷)

۲- گۆڤارى ھەفتانەى "ھەلالە" كە تايبەت بە ژنان بوو رەنگ و رووئەكى باشى ھەبوو.

۳- گۆڤارى مانگانەى "ھاوار" كە بابەتى ئەدەبىي تىدا بلأودەكرايەو. وێرئى كەمبەونى كاغەزو بوودجەى كەمى ھەكوومەتى مەھاباد، شىعەرەكانى (ھەژار و ھىمەن) تىدا بلأودەبۆو، كە نۆگىرئى قازى مەمەدى نىسبەت بە زمانى كوردى پىشان دەدا.

۴- گۆڤارى مانگانەى "نازىر" كە لە بارەى نىوەرۆكى بابەتەكانىو زانىارىيە كمان نىيە.

۵- گۆڤارى گەلاوێژ.

۶- گۆڤارىك تايبەت بە منداڵان، بەناوى "گروگالى منداڵان".

۷- گۆڤارى مانگانەى "نىشتمان" كە لە حىزبى ديمۇكرات سەربەخۆ بوو و بەو شىوئەى كە تۆماس بوا دەنووستان، لە (۴۰) لاپەرە دا بلأودەبۆو، سەر بە شىخ "عەبدولتەيف"ى براى شىخ مەھمود بەرزنجى بوو، لە لاھىجانى ناوچەى سەردەشت چاپ دەكرا. ^(۱۸) گۆڤارى نىشتمان وێنەى سەلاھەددىنى ئەيووبى لە بەرگى داوای چاپ دەكردو بە نەيتنى بۆ عىراق دەنيردرا. بىجگە لەو بلاوكراوانە، دەزگايەكى رادىيۆى لەبەر دەستى قازى مەمەد داووبو كە لە ناوچەكانى ژيىر دەسلەتتى كۆمار دا، دەبىستراو ھەموو بەرنامەكانى بە زمانى كوردى بوو، ھەم بلاوكراوەكان و ھەم رادىيۆ لە لاين وەزارەتى راگەياندىنى كۆمارەو بەرپۆئە دەبران.

چاكسازىيە كۆمەلەيەتچىلىك

نامەكانى قازى محمد بە دوو ئاقاردا دەريشتى: پەرسەندەن و بەھىز كەردنى ناسىۋنالىزىمى كوردى و بامەدانى چاكسازى ھەمە لايەنەي ئابوورى و كۆمەلەيەتچىلىك. قازى دەريشت ھەردووكيان و ئىكرا، ئەپەندى و بەتمەواكەرى يەكەرى دادەنان، بەلام ھەلمەرجىكى ئەمەتتە بۇ ئەمەي كە ئەمە بەرنامەنە ئەمە قۇتايى جىيەجى كەردەمە نەگەنچا، بەلام ئەمە جارەيان ئەمە رۇتى ئىرانى ئەمە رىگەر بو ھەردەم ئەمە بەرنامەندا، بەلكو بارودۇخى نىئوخۇي كوردستان بو بە رىگەر. ئاۋچە كوردنشىنەكانى ھەريايان سەنتەرى كۆيۈنەمەي ھەزو مەلەكدارە گەمەكانى كورد بو. ھەر چەشەنە چاكسازىيەكى ي، كاردانەمەي تەندەتەيىزى لە لايەن چەكدارەكانەمە لى دەكەتەمە، كە ئەمەندە خۇشيان لە قەيەت ئەدەھات. بەتايەت كە ئەمە خەلەكانە تازە لە دەسەلەتتى رەزا شا رەزگارەيان بېو و سەرقالى سەرىپەختەنەمەي ئىرانى جارەيان بو. يەكەمە لە دۇايەتتى كەردنى خاۋەن مەلەك و سەرىك ھەزەكان گەل چاكسازىيەكاندا، خەلەكى ئاسايىش ئومەدەتچىكان پەي ئەمە. يەنەمە جەزنى ئەمە راستىيە ۋەبەر يەتەمە كە "ئەمە سەردەمەدا جەتەيارانى كورد، كە لە ئەمەمەدا جەتەيار و نەمەمە كۆچەرىش بو، لە گەمە بازەكانى خۇي و ھەزەمە لىكەرى دەدران، ھەچ نەزەيەتچىكان لە ئاست سەستەمە ۋەبەر نەننى نەمەمە فەدەللى و نەمەمە شەنەكارەيى دا ئەمە." (۱۹)

لايەكى دىكەشەمە كوردستان لە سەنتەرى يەشەسازىيەكان و چىنەكى كەركەرى ۋەك ئەمەي كە لە ھەريايان دا ھەبەمە يەش بو.

جەگە ئەمەش لايەنگەرنى قازى لە چەرىچەمە چىنى ئاۋەندى شارنەشەندا كورت دەكرەمەمە لەمە ۋەمە كە زۆرىمە دانەشتەۋانى كوردستان لە دىھاتەكاندا نەشەجەن مەيدانى پەرىست و گەنچا بۇ نەمەدانى گەرنەكارى بونىادى و قەۋل لە گەرنەدا ئەمە. ۋەليام دۇگلاس بەم شەۋىيە باس لە مەمەرجى نەگەنچا و رەشەيىنى قازى محمد بۇ چەسەركەردنى ئەمە سەلەمە دەكا:

قازى پەرىستىيە بە بەرنامەمە ھەبەمە بۇ كەردە چاكسازىيەكانى، تا پەشتەۋانى كۆمەلەنى خەلەك سۆگەر بكا... زۆرىمە كوردەكان رەمەتتى ئاغاكان يان خاۋەن مەلەكەكان بوون و ھەمەشەش پەيان مەزدار بوون. قازى ھەستى بە بەھىزى پەگەي خاۋەن مەلەكەكان كەردبو، ئەگەر وەستەي تەكەبەرىكى پەزەمەستەنە لەمە رەشە بكا، دەۋايە ھەشەندى سەسەيىش لەمەچاۋ بگەي. ۋەيەي ئەمەش ئەگەر مەزەمە كە بەرنامە رەشەمەستىيەكە سەرنەمە خەلەك بۇ لاي خۇي رەكەش، دەۋايە ئەمە خەپ بەگەشەنەمە خەلەكى ۋەلا ئابا، كە گەيە ئەمە چاكسازىيەنە ھى سەۋىيەمە مەلەمە... ھەر ئەمەش بو

که قازی محمدی هان دا تا داوا له هاوړتيازه کانی بکا که له قورثانو وته کانی پيغه مېمېرېدا بېدوا بڼه ما کانی نو چاکسازييه دا بگېرېن. " (۲۰) سمره تاييترين ههنگاهه کانی قازی له بواړی ياساداناند چاپکردنی کؤمه لیک فرمان بوو له رۆژنامه ی کوردستاندا. له باره ی کاروباری دارايو بهرنيو بهرانيه تيبه ناسمريازييه کان، شاره وانييه کان، ياساو ريوشويتی هيزه چه کداره کان.

به پيی نووسينه کمې توماس بوا، له بواړی کشتوکال و پيگه ی رعيه ت و ناغاشدا، ده فتمن: ناوونوسیکردنی زهوييه کان يان پيئناسی زهوی ناماده و چاپکران که شيوه و چؤنيه تيبی پيونه نديی نيوا خاوهن مولگ و جووتیاری دیاری ده کرد، به لام باسيتک له چاکسازيی زهوی له گوړی دانمېوو. (۲۱)

دوگلاس که پينج سال دواي رووخانی کؤمار، سه فمريکی ئيرانی کردوه، ده لئ که نرخي بهرېه: مولکانه ۱۲%، به لام هيئديک جار ناغاگان تا ريژه ی ۴۰% بهرېه له رعيه ته کانيان وهرده گرن. (۲۲)

ليړه دا ده گيڼه نو نه غامه ی که قازی، ريژه ی بهرېه ی مولکانه ی که متر له ۱۲% دانواه که له جيگه ی خؤيدا ههنگاو يکی به جي بووه.

قازی محمد له چاپيک و تنيکی له گهل هه والئير يکی کؤقاری "تيهران موسموهر" دا، که له هاوړنو (۱۳۲۵) دا نو کات که له تاران بوو، کردويه تي، گو تويه تي که هه موارکردنی بهرېه: خاوه ندریته ی بؤ که مکړدنه وې ناکؤکييه کانی نيوان جووتیار و خاوهن مولگ نه غام داوه. (۲۳)

له گهل هه موو نه وانه شدا ناشکرایه خاوهن مولکه کان، بهر دوا م نو ياسايه يان رت ده کردوه: حکومته ی تازه و سه ريک و تووی قازيش توانای سه پانندن و ئيجباريکردنی نو ياسايانه و جي به جي کردنيانی نه بوو، ناغا به هيزه کانی کورد ته نانه ت دادگای کؤماری مه باديشيان به رسمي نه د نه ناسی و بؤ يه کلایي کردنه وې کاروباری نيوخؤی هؤزه کان و رعيه ته کان، روويان له سه رؤکه کانيان ده کرد و هه زاره تي دادی کؤماريش نو توانايه ی نه بوو که ياسا بکاته نه لئمرناتيشی نريت و ريوشويته کانی کؤمه لگه ی هؤزايه تيی کوردی.

قاسملو له باره ی گرن گيپيدانی قازی به جووتیاره بؤ زهوييه کاندا نووسيوه تي "له همر شوئيئتک مولکداره گه وړه کان و ده ولئمه نده کان، به مبه ستي هاوکاريکردنی حکومته ی ئيران خاکی کوردستانيان به جي هيتشبوو. زهوييه کانيان له نيوان جووتيارانی کورد و بڼه مالئ بارزانييه کان دابه شکرا. " (۲۴) ته نانه ت له کؤتاييه کانی حکومته ته کمې قازی دا نو کارانه ده کران، بؤ نمونه له نيوپراسی خمه لومړی (۱۳۲۵) دا، ديؤکراته کان روويان کرده دي "داش که شان" و ده ستیان به سمر

هممو دانوئيله، هزارو سهد ليره عوسمانى، زيرو جمواهيرات و جلويهرك و هزار تمهنى نهختينهى خاوهن مولكيتكى بمرههستكارى قازى بهنيوى حيسام لهشكر دا گرتووهو بۆ مهاباديان گواستونهتهوه. ^(۲۵)

بهلام نمو سياسهتەش همر بۆ تاكام مايهوه، چونكه له كاتى پهرهپيدانى نمو سياسهتەدا هۆز و خاوهن مولكه گهورهكانى ديكەش بهرامبەر به حكومهتى مهاباد رهشين بوون و دوژمانيهتيى كۆماريان دهکرد. نموەش له بهرزهوهنديى حكومهتى كوردهكاندا نەبوو. له بارهى مافى ژنانيشهوه، نمو نازاديه سنوورداری كه سەبارەت بە دەنگ وەرگرتن و داينکردنى ژینگهيهكى پهروردهيى بۆ كچان و ژنان، تهكبيرى لى كرابوون، همر خيرا سهرانى كۆنەپاريزى كورد لى هەلبەزینهوه، سهروكه كوردهكانى نيشتهجيى تاران، له روژنامهى باختر دا كاردانهوى خويان سەبارەت بە زيادبوونی مافی ژنان خسته روو:

"حيزى كۆمهله حيزيتكى كۆمونيسته... له ديدى ريبهرهكانيشهوه دهبۆ ژن و پياو له هممو كاروبارێكدا يهكسان بن." ^(۲۶)

له روانگهى نمو سهروكه كوردانهوه كه نوينهري كۆمهلهگهى باوكسالارى و هۆزايهتيى كوردستان بوون، نازادى ژنان و هاتنه مهيدانيان له بوارهكانى سياسى، زانستى و كولتورى، نيشانهى زيادبوونی دهسلاتی كۆمونيزمى رووسى له كوردستان دابوو، ئاسايش بوو كه له كاتێكدا هیزهكانى سۆڤيهت له خاكى ئيران دابوون، نمو ههنگاوانه به پيلانى رووسهكان له قهلم بدرى كه گوايه له لايهن حيزى ديۆكرات و قازى محمد واته هاوړى نزیکهكانى سۆڤيهت، جيبهجي دهكرين، بههر شيويهك ناشكرا بوو كه كۆمهلهگهى كوردى به سانايى مل بۆ نمو چاكسازيه ناداو گومانيش لهوه دانیه كه له مهاباد دا نهبي له شارهكانى ديكهدا كهسانێك نهبوون كه پيشوازي لهوه ههنگاوه چاكسازيهانى قازى بكهن.

لهژير سايهى حكومهتى ديۆكراتهكاندا، ئيدى شوينهوارێك له بيروكرايهتى دامودهزگا ئيرانييهكان نهمابوو، سهريازو نهفسره بهرتيل خۆرو فيرمون خهسلهتهكانى لهشكرى شاههنشاهى نهمابوون. له كۆكردهوى باج و سهرانده ههقى كهس نهدهخورا، كارمهندانى ئيدارى ههمويان خهلكى ناوچهكه بوونو له كارکردن به ريشوينه كولتورى و بهجي گهياندى داب و نهريتەكانيان دا تهواو نازاد بوون.

قاسملۆ باس له دامهزراندنى شانۆ له مهاباد دا دهكاو لهوانهيه مهيهستى ههمان سالۆنى نهغوومهنى دوستانهتيى كوردو سۆڤيهت بۆ ^(۲۷). هممو نمو كاروبارانه خهلكى مهاباديان له كۆمار نزیکتر كردهبووه. روژفيلت گوتهنى مهاباد له سايهى سيستمهكهى كۆمار دا: "له شارۆچكهيهكى ويلايهتى،

که وهك هه موو شارۆچكه كانى ديكهى ئىتران، بۆرهنگ و داماو بوو، بۆ شارىكى سەرنجراكيش و رەنگارەنگ گۆرايوو. شەقامەكانى پرپوون لەو خەلكانەى كە جلوبەرگى ميليليان پۆشيبوو. خاوەنى مولك و مالى خۆيان بوون و لە كارو كردهوه ناپهواكانى سەريازو ژاندارمەكانى دەولەتى ناوەندى رزگاريان بيبوو.^(٢٨)

هه موو شاهيد و سەرچاوهكان، ئاماژه بهو راستىيه دهكەن كە كۆمارەكەى قازى لە چاو حكومەتەكەى پيشهوهرى، لە نيو خەلكدا خۆشهويست بووه و پشتيوانييهكى زياتریشى ههبووه. دوژمنىكى سەرەكیى لە ناوچەكانى خۆيدا نهبوو، بيشك ئەو بارودۆخەش لە ئەنجامى نەرم و نيانى كەسايەتیی قازى و نەگرتنە بەرى ريتوشوینى توندوتیژ بۆ سەركوتکردنى ئەيارانى هاتبوو ئەراوه. لەگەڵ هه موو ئەو خۆشهويستىيهى كە قازى محەمەد ههيبوو، بەلام دەبن بگوترى كە حكومەتەكەى، حكومەتێكى ئىنقلابى نهبوو و نە دەيتوانى و نە دەشيويست بە شيوهيهكى قوول هاوكيشە نابوورى و كۆمەلايه تىيهكانى كوردستان وەرگيرى، لەسەريەك دەتوانين بلين كە لەبەر ئەوەى ئەو حكومەتە توانای پيکهينانى گۆرانكارى لە هيج بوارىكدا نهبوو، بە شيوهيهكى توندپهوانە سەرقاللى بههيزکردنى نەتەوهپەرەرى كوردى بوو. تاكە دەسكەوتى بههيزکردن و گەشەپيڤدانى ناسيۆناليزمىك بوو كە كۆمەلە پيشتر دايمەزاندهبوو.

دابینکردنی هیمنی و ئاسایش له ڕێگهی دامهزراندنی سوپا و به‌ڕێوه‌بهرایه‌تیی پۆلیسه‌وه

دامه‌زرانی هێژیکێ سهربازی پهرسی، له‌ دوای راگهیاندنی کۆماری مه‌هاباد، شتیکی چاره‌روانکراو بوو، چونکه‌ نه‌و هێژه‌ دوای نه‌ندامه‌تیی قازی له‌ (ژ.ک) "دا پێکهاتبوو و پێشتریش دیتمان که قازی هه‌ر له‌ سالی (١٣٢٠هه‌)، له‌ میانه‌ی یه‌که‌مین دیداری له‌ گه‌ڵ باقرۆفی سه‌رۆک کۆماری نازه‌ربایجانی سۆفیه‌دا، ده‌ری خستبوو که ده‌یه‌ه‌وێ کورده‌کان چه‌کدار بکاو له‌ ئاکامیشدا خه‌باتی چه‌کدارانه‌ی وه‌پێش خه‌باتی فهره‌هنگی خست. له‌ کاتیکیدا کۆمه‌له‌ لایه‌نگری له‌ خه‌باتی ناشتیخوازان و کولتوری ده‌کرد.

به‌لام قازی بۆ دامه‌زراندنی سوپا هانده‌ری دیکه‌شی هه‌بوو. پێش هه‌موو شتیکی ده‌یزانی که حکومه‌ت و سوپای شاهه‌نشاهی نه‌و سیستمه‌ خودموختاره‌ی که هه‌یچ پایه‌یه‌کی یاسایی نه‌بوو، به‌ره‌سمی ناناسی و بۆ رووبه‌رووبونه‌وه‌ش له‌ گه‌ڵ نه‌گه‌ری هێرشکارییه‌کانی له‌شکری ئێران، ریکه‌ستنیکێ سهربازی پێیست بوو. هۆکاری دووه‌م به‌سترا بۆوه به‌ هه‌ره‌شی زه‌هره‌ هێژ (بالقوه‌) و ناراسته‌وخۆی نازه‌ربیه‌کان، که له‌ نه‌غجایی نه‌و مه‌سه‌له‌یه‌دا قازی و حیزبی دیموکرات به‌بێ پشتیوانییه‌کی سهربازی ئاماده‌ نه‌بون هاوکاری له‌ گه‌ڵ نازه‌ربایجان و سۆفیه‌دا بکه‌ن. هه‌روه‌ها قازی له‌ دادگا دا باس له‌و هۆکاره‌ی سه‌ره‌وه‌ ده‌کا بۆ دامه‌زراندنی له‌شکرو ئیستاش که‌سانیک هه‌ن که هه‌ر نه‌و هۆکاره‌یان پێ راسته‌، بۆ نمونه‌ یه‌حیا سادق وه‌زیری که له‌ نزیکه‌وه‌ شاره‌زای رووداوه‌کانی کوردستانه‌، نه‌و به‌لگه‌یه‌ی سه‌ره‌وه‌ی پێ راسته‌. (٢٩)

هۆکاری سێهه‌میش بۆ ترسی ده‌وله‌ته‌ ساوایه‌که‌ی کورد، له‌ هۆزه‌ چه‌کداره‌کان ده‌گه‌ڕایه‌وه که لایه‌نگری ده‌وله‌تی ئێرانیان ده‌کرد. قازی ده‌ترسا له‌وه‌ی که سێزده‌ هه‌زار چه‌کداری عه‌شیره‌یی به‌ فیتنه‌یه‌کی حکومه‌تی ئێران، کۆماری مه‌هاباد له‌ نیو به‌رن و ده‌شبینه‌ن که هه‌ر وای لێ هات و دوای گه‌ڕانه‌وه‌ی هێژه‌کانی سۆفیه‌ت و لاوازیونی حکومه‌تی مه‌هاباد، زۆری نه‌ما بوو هۆزه‌کانی مه‌نگور و مامه‌ش له‌ گه‌ڵ حکومه‌تی مه‌هاباد دا پێک داده‌ن. نه‌گه‌ر هێژیکێ چه‌کدار له‌ مه‌هاباد دا نه‌بووایه‌ن نه‌وا نه‌ستێره‌ی ته‌مه‌نی کۆمار زووتریش ئاوا ده‌بوو. (٣٠)

هه‌روه‌ها ناتوانین چاوپۆشی له‌ کاریگه‌ری و هاندانی کورده‌کانی عێراق و تورکیه‌ بۆ دامه‌زراندنی نه‌و سوپایه‌ بکه‌ین و خودی ئاردنی نه‌فسه‌رانی پایه‌به‌رزی کوردی نه‌ندامی هیوا

(که له لایمن ټینگلیزه کانه وه پوره ده کرابوون و له شه پری ټینگلیزو نه لمانه کانداه بشداریان کردبو)، نیشانه ی پشتمنیکردنی کورده دراوسیه کانه لم ههنگاوانه. له ژماره و جوری نهو چه کانه شدا که سؤقیه دابووی به کۆماری مهباد، دهرده کهوی که یه کیتی. سؤقیه نهیده ویست کۆماری مهباد له کۆماری نازهریایان به هیزتر بی و ده ویست وهک پاشکویه کی نازهریه کانی بهیلتیه وه. یه کی که له خاله هاویه شه کانی نیوان کۆماری نازهریایان و کۆماری کوردستان هه بوونی خه لکانی کۆچکردووی ناخو مائی بوو له پشکهاته ی سهریازی حکومه ته کانیاندا، که ریبه ری ستادی هه دوو له شکره که یان له بهر دهست دابوو. نهو کۆچکردووانه ی که له داموده زگای سهریازی و نیداری پشهوهریدا هه بوون، له سالی (۱۳۱۵) و له دوو توی پروژه یه کی نهییدا به ره به ره له لایمن یه کیتی سؤقیه ته وه بۆ ئیران نیردان، به پتی قسه ی ناغازده شاهین و عه لی شه به سته ری، به شیکی دیکه یان هاوکات له گه ل هیرشی سوپای سور له سالی (۱۳۲۰) دا هاتنه ناو ئیرانه وه "نهو کۆچکردوو قه ققازیانه ده ستیان به سه ر پۆسته گرینگه کانداه گرت و سؤقیه ته وهانی خسته نیو به ریوه به رایه تیبه ده ولته تیبه کان و له شکر خه لک و کاروباری بازرگانییه وه به م شیهو چینیکی پاریزه ریان بۆ ریژی داگیرکاری سؤقیه ته خو لقاند. " (۳۱)

به لام له کوردستاندا هاوکات له گه ل راگه یانندی کۆماری مهباد، ژماره یه که سایه تی چالاک سیاسی هۆزه کورده کانی عیراق، روویان کرده حکومه ته که ی قازی، جاری واهه بوو چه ند تایفه ی عه شیریه که ده هاتنه خاکی ئیرانه وه جاری واش هه بوو که سانی که له سه ر خواستی خویان و به شیوه ی تاکه که سی و بی نه وه ی پیوه ندیان له گه ل حیزه کوردیه کانداه هه بی، سنووریان ده به زاند، له به شه کانی پشهو دا دیتمان که حیزه ی دیوکرات به زه مانه تی خه لکی مهباد چه کیان به کورده عیراقیه کان سپاردو نه وه ش هانده ریک بوو بۆ نه وه ی زیاتر بیته نیو ریزه کانی له شکر کۆمارییه وه. کۆنسولی ئیران له سلیمانی لهو راپۆرتیه دا که له ریکه وتی (۲۰ خه زه لوه ری ۱۳۲۵) بۆ بالوێزخانه ی ئیران له به غدا ی ده نیژ، ده نووسی که له وانه یه "تایفه کانی نه مه د ناغایی، عه لی ناغایی، باپیر ناغایی، نووره ددینی و قه ره نی ناغای حاجی ره سوول، لهو ماوه یه دا که له سه رده شتدا له نیوان کۆمه له و هیزه کانی ده ولته تیدا شه رو پشکدان هه یه، خویان و چه کداره کانیان هه لایه که ساز که ن. " (۳۲)

(عه بدوللا پشده ری) وێرایی نامازه کردن بهو مه سه له یه ی که حیزه ی هیوا نهو که سه داواکارانه ی که نه ندامی حیزه که ش نه بوون، ره وانه ی ئیرانی ده کردن، ده شنووسی که با به کر ناغای پشده ری

رسی بلاویونه‌وی کۆمۆنیزم و به‌فیتی ئینگلیزه‌کان هه‌ولیدا رینگه له کورده‌کانی عێراق و روو بکه‌نه کۆماری مه‌هاباد. کۆنسولی ئێرانی‌ش پاش باسکردنی هه‌وله‌کانی ده‌وله‌تی ق و ته‌قله‌کانی باب‌کر ئاغا بۆ پاشگه‌زکردنه‌وی هۆزه‌کانی پشده‌ری له هێرش کردنه سه‌ر بکری ئێران له سه‌رده‌شت، باس ده‌کا که چۆن ئاغا‌کانی پشده‌ر له‌و بیره‌که‌یه پاشگه‌ز ته‌وه. (٣٣)

م هاوکاری نه‌کردنی کۆماری مه‌هاباد له لایه‌ن کورده‌کانی تورکیه ده‌گه‌ڕێته‌وه بۆه‌ی که له سه‌رده‌تاوه تورکیه یه‌که سه‌ربازیه‌کانی به درێژایی سنووری خۆی له‌گه‌ڵ ئێراندا جێگیر و له‌شکری ئێرانی‌ش دانیشتوانی سه‌ر سنووری زیاتر بردنه نێو قه‌ولایی خاکی تورکیه‌وه و یه‌نێکی ساز کرد که ئیمکانی پێوه‌ندی گرتنی کورده‌کانی ئێران و تورکیه‌ی له بار برد. (٣٤)

گه‌ڕێن هۆزی کوردی عێراقی که هاوکاریی کۆماری مه‌هابادی کرد بارزانییه‌کان بوون، سوو سه‌رچاوه‌کان دلتیامان ده‌که‌نه‌وه که پێکهاته‌ی سه‌ره‌کی کۆماری مه‌هاباد، بارزانییه‌کان یان ده‌هێنا، که نزیکه‌ی (١٠٠٠) تا کوو (١٥٠٠) شه‌رکه‌ری ئاماده‌ی شه‌ریان هه‌بوو. خه‌ی سه‌ربازی بارزانییه‌کان له هۆزه‌کانی دیکه‌ی ئێران و عێراق زیاتر بوو، چونکه ته‌زموون تیشینه‌ی سه‌ربازیان بۆ سه‌رده‌می عوسمانیه‌کان ده‌گه‌ڕایه‌وه و چه‌ند جار عه‌ره‌ب و تورک و گلیزه‌کانیان به‌چۆک دا‌هێنا‌بوو، بارزانییه‌کان له به‌ره‌کانی شه‌ری سه‌رده‌شت و بانه و سه‌قز، کانه دژی له‌شکری ئێرانی شه‌ریان کردو له سه‌قزدا چه‌ند یه‌که‌یه‌کی له‌شکری ئێرانیان سست داو به‌ حوکمی دلتسۆزیان بۆ کۆماری مه‌هاباد و نه‌و دیسیپلین و ته‌زمونه سه‌ربازیه‌ی که هه‌یان‌بوو، به‌رپرسی پاراستنی ئاسایشی سنووره‌کانی کۆمار له سه‌قز و بۆکان و بانه سه‌رده‌شت بوون. وادیته به‌رچاو که قازی ترسی له نه‌گه‌ری رێکه‌وتن و ته‌بایی هۆزه کورده نییه‌کان له‌گه‌ڵ له‌شکر دا هه‌بووه و پێی باش بوو که سه‌رله‌شکهره‌کانی له‌شکری شاهه‌نشاهی له‌ هۆزیکی عێراقیدا رووبه‌رووبن که بنه‌ماله و خه‌لکانی بێ دیفاعیان له‌ نزیک مه‌هاباد گیریبوون. به‌لام نه‌و ته‌فسه‌ره کوردانه‌ی که په‌یکه‌ری له‌شکری کوردستانیان پێک ده‌هێنا، سان نه‌ندامه هه‌لاتوه‌کانی حیزبی هیوا بوون که دوا‌ی شکانی بارزانییه‌کان له سه‌رده‌ستی هه‌ ئاسمانیه‌کانی ئینگلیز له سالی (١٣٢٤) دا روویان کرد‌بووه مه‌هابادو بریتی بوون له: هه‌نگ عزه‌ت عه‌بدوله‌ه‌زیز، سه‌ره‌ه‌نگ مسته‌فا خۆشناو، سه‌رگورد خه‌یروللا بدولکه‌ریم، کاپیتان مه‌حمود مه‌حمه‌د قودسی، کاپیتان مه‌رحاج نه‌حمه‌دو چه‌ند که‌سیکی له‌و نێوه‌دا مسته‌فا خۆشناو و مه‌حمه‌د قودسی بوونه نه‌ندامی ستادی له‌شکری مه‌هابادو

ئەوانى دىكەش لە شوئىنەكانى دىكە سەرقالى خزمەتكردن بوون. ئەو ئەفسەرەنە لە داد سەربازىيەكانى بەغدا دا، بە مەرگ مەحكوم كرابوون و زۆربەيان دواى رووخانى كۆم گەپرانەووە عىراقو لە سالى (١٩٤٨) دا لە لايمەن رژىمەكەى نوورى سەعیدەووە لە سىدارە درار بەبەرئوردكردى رىكخستنى سەربازى پىشەوهرى و كوردەكان، تىيىنى دەكەين كە ئەفسە كوردەكانى لەشكرى شاهەنشاهى بەپىچەوانەى ئەفسەرەنە نازەرى هىچ ئۆگريشەكيان پىئەندى گرتن بە كۆمارى مەهاباد لە خۆيان نیشان نەدەداو تەنيا چەند دەرەجەدارىكى كورد زۆربەيان مەهابادى بوون وەك گرووھبان نانەوازادە، كە پىشتەر لە كۆمەلەى (ژ.ك) دا ئەندام بوو لەشكرى شای بەجى هىشت و هاتە ئىتو ریزەكانى لەشكرى مەهابادەووە. نانەوازادە پاشا دەرەجەى "سەرھەنگ"ى وەرگرت و لە ستادى لەشكرى مەهاباد دەستبەكار بوو. بەلام بەھۆ رووداوى كەوتنە خوارەووى فۆكەووە گيانى لەدەستدا. گرنگرتىن ئاكامەكانى ھەبوونى ئەفسەر كوردە عىراقىيەكان لە مەهاباد، پىكەپىنانى ھىزىكى نىمچە سەربازىيە چەكدار بوو لە لاواز مەهابادى، كە باشترىن چەكى رووسيان پىئەبوو. لەشكرى مەهاباد (١٢٠٠) سەربازو (٤٠٠) دەرەجەدارو (٧٠) ئەفسەرى ھەبوو، كۆچىرا دەنووسى سەربازەكان لە مەهابادو ناوچەكان دەروربەرى، بۆ خزمەت بانگھىشتن كرابوون.^(٣٥)

رووسەكان بۆ چاوەدێرىكردى چالاكىيەكانى ئەم لەشكرە، ئەفسەرىكيان بەناوى سەلاحەددىن كازمۆف وەك راوێژكار لە مەهاباد دا ھەبوو، كە بەپىي بىيارى قازى دەرەجەى سەرھەنگىيان پە دابوو و بە كاك ئاغا ناسرابوو، بەلام "پسيان" پىيوايە كە كاك ئاغا ئەركى رىكخستەن لەشكرى كوردانى پى سپىردرابوو.^(٣٦)

ھەلبەت ھۆزە كوردەكانىش بەشكى ھىزەكانى لەشكرى كۆماريان پىك دەھىناو لە چەند شەپىكدا چالاكانە بەشارىيان كرد، بەلام دەرەكەوت كە حەز بە رووبەرپوويونەووە لەگەڵ دەولەتە ئىراندا ناكەن، ھەر بۆيەش قازى زۆرى متمانە پىئە نەبوون و بەرپرسانىيە سەربازىيە گرىنگەكانى سپاردبوو بە بارزانى و ھىزە نىمچە سەربازىيەكەى مەهاباد. عەبدوللا پشەھرى ئەو روون دەكاتەووە كە چۆن دواى كشانەووى ھىزەكانى لەشكرى سوور لە خاكى ئىراندا، ھۆز كوردىيەكان قازى مەمەدىان ناچاركرد كە لەگەڵ دەولەتى ناوەنديدا، گفتوگۆ بكەو بەم شىئەيە بە تەواوى بى مەيليان بەرامبەر بە بەردەوامىي شەپ نیشان دا.^(٣٧)

ويليام نيگلتن ژماره‌ی ټو هیزه عه‌شایره‌ی که ده‌یانویست هیژش بکه‌نه سهر ناوچه‌کانی خواروو، به بارزانیه‌کانییشه‌وه به (۱۲۷۵۰) کهس داده‌ئ و ئه‌رفه‌عیش باس له (۱۲۰۰۰) کهس ده‌کا. (۳۸)

له‌شکری کوردان له چه‌که قورسه‌کانی وه‌ک تانک و فرۆکه بی‌بش بوو، سوڤیه‌ته‌کانیش هیچ کات ټو به‌لینه‌ی خو‌یان به‌جئ نه‌گه‌یاند که بۆ ناردنی ټو چه‌کانه دابوویان. بی‌جگه له‌و هیزه، حکومه‌تی قازی به‌رپوه‌به‌رایه‌تی پۆلیسیشی هه‌بوو که پیرسونی‌له‌کانی جلویه‌رگی کوردییان له‌بهر ده‌کردو چهند هۆبه‌یه‌کیشی له‌شاره‌کانی مه‌باد، نه‌غه‌ده، شنۆ بۆکان به‌رپوه ده‌برد.

هیزه سه‌ربازییه کوردیه‌کان به‌پی‌چه‌وانه‌ی ئه‌فسه‌رانی سوپای شاهه‌نشاهی، ده‌ستری‌ژیان نه‌ده‌کرده سهر گیان و مال و ناموسی خه‌لک و به‌پی‌چه‌وانه‌ی ټو بارودۆخه‌ی له‌ژیر فه‌رمانه‌روایی فرقه‌ی دیمۆکراتی ئازه‌ریا‌یچاندا حاکم بوو، له‌ کوردستاندا ئاسایش و ئارامی به‌رقه‌رار بوو و له‌ دریا‌یی حوکی یازده مانگه‌ی کۆماردا ته‌نها که‌سیک کوزرا، له‌ زیندانه‌کاندا، زیندانی سیاسی به‌رچاو نه‌ده‌که‌وت. قازی محمه‌د له‌ سه‌ردانه‌که‌یدا بۆ تاران گفتوگۆیه‌کی له‌ لایه‌ن رۆژنامه‌نووسیکی رۆژنامه‌ی "ره‌به‌ر" له‌گه‌ل ئه‌نجام درا، له‌ وه‌لامدانه‌وه‌ی ټو په‌رسیاره دا که تا‌کو ئیستا چیتان بۆ خه‌لکی کورد کردووه، رای‌گه‌یاند که:

"گه‌وره‌ترین کاری که بزوتنه‌وه‌که‌مان له‌ ناوچه‌کانی ژیر ده‌سه‌لاتی خو‌یدا ئه‌نجامیدا، پی‌که‌هینانی رۆحیکی هاوکاری و یه‌ک‌گرتویی له‌ نیو سه‌دان هه‌زار ئیرانی دابوو... له‌گه‌ل که‌می کات و که‌لوپه‌لیکی زۆر که‌مدا، له‌گه‌ل ئه‌وه‌شدا په‌روه‌رده‌ی سیاسی و سه‌ربازی ژماره‌یه‌کی زۆری هاو‌نیشتمانه کورده‌کانتان، په‌ره‌ی سه‌ندووه." (۳۹)

هه‌روه‌ها ده‌سته‌به‌رکردنی ئاسایش و هیمنیش به‌ یه‌کیک له‌ ده‌سکه‌وته‌کانی بزوتنه‌وه‌که‌ی خو‌ی داناو پی‌یویاوه ده‌بئ له‌ بواره‌دا هه‌قی پی‌یده‌ن. هه‌ل‌سکه‌وته‌ی کۆماری مه‌باد له‌ هه‌موو روویه‌که‌وه نیشانی‌دا که که‌لک وه‌رگرتن له‌ دانیشتووانی ناوچه‌که بۆ به‌رپوه‌بردنی کاروباره‌کان، تا چنده متمنه‌ی خه‌لک له‌ ئاستی رژیمی ده‌سه‌لاتداردا ده‌باته سه‌رئ.

بەندى خەوتەم

كۆمارى مەباباد و سىياسەتى
دووركەوتىنەوۈلە دەولەتى ناوۋەندى

خودمختاری رهمای کوردهکان پینش دهر جوونی لهشکری سوور

دوای ئەوەی کابینهی قازی ناسینراو وهزیرهکان دهستیان به کارهکانیان کرد، دروشمی پان کوردیزم و ریکهوتن رووهو پیکهینانی کوردستانی گهوره، بوو به نامانجی کوتایی قازی و حیزبی دیموکرات و ههموو پرست و توانای کۆماری مههاباد خرایه خزمەت ئەو دروشمانهوه. ههر زوو مههاباد بوو به مهکۆی ناسیۆنالیسته کوردهکانی تورکیه. عیتراق و سووریه و شاعیران و ئەدیبه گهورهکانی کورد له ههموو رۆژهلاتی نێوهپاستهوه روویان لهم شاره کردو له لایهکی دیکهشوه سۆڤیهت هاوکاریه نابوو و سهربازیهکانی خۆی دهستپیکرد، واته مههاباد بهربههه بوو به سهنتهری کورده شوپشگێرهکانی رۆژهلاتی نێوهپاست و قیبلهگای هیوای نهتمهوپهروهرانی کورد.

لهو سهردهمهدا حکومهتی مههاباد به پشتیوانیی لهشکری سوورو بههێزبوونی حکومهتهکهی پیشهوهری و بهلهبهراچاگرتهی لاوازی حکومهتی ئێران له ههموو بوارهکاندا و ئەو کابینهی که زوو زوو، دهگۆردران، نهک هیچ ههولێکی بۆ دامهزراندنی بنهمایهکی یاسایی بهپهسندکردنی حکومهتی ناوهندی نهخسته گهر، بهلکو کۆمهله کاریکی دهکرد که بۆ پیکهینانی کوردستانی گهورهو جیاکردنهوی ناوچه کوردنشینهکانی ئێران پێویست بوون. ههر لهو سۆنگهیهوه قازی بریاری دا که پهره به راگهیاندن و پرۆپاگهنده کردن بۆ شیکردنهوی پیکهینی کۆماری مههابادو زهروورهتی سهربهخۆیی کوردستان، لهنێو هۆزه کوردیهکانی باشوور له پارێزگای کوردستان و کرماشاندا بدری و بۆ ئەو مهبهستهش ئالای کوردستان بۆ سهروک هۆزهکانی ئەو ناوچانه نیێردراو خودی قازی له ریکهتی تهلهگراف و ئاردنی نامهوه داوای لێ کردن که ئالاکان ههلهکن. بهلام تهنیا مهحمودخانێ دژلێ به پیل ئەو بانگهوازههات و ئەوانی دیکه له چاوهروانی رهویتی رووداوهکان مانهوهو له ههرچهشنه ههنگاوێک خۆیان پاراست. قازی ماوهیهک چاوهروان مایهوهو بهلام که دیتی بانگهوازهکهی بهو شێوهی پیشوازی لێ نهکراوه، ههولیدا که کهسایهتییه دیارو کاریگهرهکانی ئەو ناوچهیه بخته ریزهکانی "ژ.ک" هوهو چاوی له هاوکاری کوردهکانی ئەو ناوچهیه پۆشی.

له راپۆرتی فرماندهی ژاندارمهری کرماشان بۆ پارێزگاری ئەو پارێزگایه به ریکهوتی (۲۸ی رهشهمهی ۱۳۲۴) دا سهبارته بهو ههنگاوانه نووسراوه که:

"بهپێی ئەو زانیاریانهی گهیشتون، هۆزهکانی کوردستان ناگادارییهکیان بۆ هۆزهکانی کرماشان ئاردوهه که به فرمانی قازی محهمد کۆمهلهی (ژ.ک) مان پهسند کردوهو نهگهر ئێهش نامانجیهکانی حیزب پهسند نهکهن دهچنه خانهای دوژمنانی گهلهوه، ههلهته بهپێی ئەو زانیاریانه

هه‌ورامییەکان و جوانپرسیەکان و وەلدەبەگیەکان و گۆزانەکان لەگەڵ (سەید شەمسەدین) (پیری دەلیلی خۆیان) راویژیان کردووە، کە چ بکەن. ئەگەر ئەو رازی بێ، رازیوونی ھۆزەکانیش ھەممییە... ئەگەر ھۆزەکانی کرماشان بچنە پال ئەو حیزبە، ئەوا ئاسایش و ئارامیی ناوچەیی روژناوا دەشلەژێ و بیسەرەوێرەیی و ناژاوە شتیکی چاوەڕوان کراو دەبێ. ^(۱)

ئەو کە حیزبی دیموکرات لە پارێزگاکانی کوردستان و کرماشان گەشی دەکرد، دەوڵەتی تووشی نیکەرامانی کردبوو، بەلام سوپا توانی پێش بە ھۆزەکانی باشوور بگرێ کە پال وەحیزبی دیموکرات بەدەن و لە راپۆرتی فەرماندەیی ژاندەرمەری پارێزگای کرماشان دا بە ریکموتی ۵ بانەمەری (۱۳۲۵) دا ھاتوو " ... تاقمبازی ھۆزەکان لە لایەن "ھەنگ" * ھە تێک درا، دیارە چاوپێکەوتنەکانی عەباس قوبادیان، دیدو تێروانیی ئەوانی گۆری، ئیستا باسی کۆمەڵە ناکرێ و ئەو پۆلینەش لە سەر بنەمای نەتەوەییە و لەگەڵ جیاخوایدا نییە. ^(۲)

قازی محمد و کۆمەڵەی ژ.ک تەنانت پێش راگەیانندی کۆمار، ھەولیان دەدا کارگێری ناوچەکە بچەنە ژێر کۆنترۆلی خۆیان، بۆ نمونە قازی لە رەزیمەری (۱۳۲۴) دا (عەبدوللا نەھری) کە نازناو ھەحیزبیەکی "دایکی نیشتمان" بوو، وەک بەرپرستی دارایی سەردەشت ھەڵبژارد. وەزارەتی شەری ئێران کە لەو کارانە تۆقی بوو، داوای لە سەرۆک وەزیر کرد سەردەشت بچاتە سەر پارێزگای کوردستان و پێوەندییە کارگێریەکانی ئەو شارە لەگەڵ مەھاباد دا بپەریتێ. ^(۳) لە سەرەتاکانی پووشپەری (۱۳۲۵) دا قازی لە چاوپێکەوتنیکدا کە ھەولتێریکی ئاژانسێ ھەوالدەریی فەرانسە لەگەڵیدا نەجمی دابوو رای گەیاند کە:

"ئەگەر فەرمان بەدەم سێ تا چوار روژ بەسە کە بە (۴۰) ھزار چەکداری کە ھەمە - ھەلبەت بێجگە لە خەڵکانی یەدەک - بچمە نیو کرماشانەو، واتە گرنگترین شاری کوردنشین و مەلەبەندی دامەزراوە نەفتییەکان، بەلام من بۆ پێشگرتن لە خۆنێزیی نیو برايان لە ھیچ ھەولێک دانامینم، کوردەکان ھیچ کات بۆ ئەوکارە دەست پێشخەر نابن. ^(۴)

بەلام رێبەری کوردەکان داوی چەند روژ فەرمانی ھێرشکردنە سەر پارێزگای کوردستانی دەرکردو فەرمانی دا ھۆزەکان بە سوارەکانیانەو نامادەیی شەری بن. بەپێی نووسینەکی "پسیان" لە پووشپەری ۱۳۲۵ دا، ھێرشێ شەڕکەرە کوردەکان بۆ سەر ناوچەکانی باشوور پتر بوو و ھاوکاتیش بازەنی تەبلیغاتیان تا ھەورامان و دەورووبەری سنە بە تاییەت لە نیو ھۆزەکاندا فراوان کرد. ^(۵)

لە راستیدا ئەو گوشارو ھەڕەشی راستەموخۆی سوڤیەت بوو کە کوردەکانی لە ھێرشکردنە سەر باشوور پاشگەز کردووە، پێشتر کوردەکان لە خاکەلیوێ (۱۳۲۵) ی ھەتاوی دا ھەنگێکی لەشکری

ئىيرانىيان لە قەھرناوای نزیک سەقز پەرت و بلأو کردبوو. دەولەتیش بۆ دەست گرتن بەسەر باروودخەکەدا رەزم ئارای وەك سەرکردەى ھێژەکانى بەرەى سەقز ھەلبژاردبوو، لە پێنجى پووشپەردا، وتووێژێك لە نێوان رەزم ئاراو کوردەکاندا کرا، کە ڕێکەوتننامى ھەیکى پێنج بەندى لى کەوتەو. بەپێى ئەو بەندانە نابێ کوردەکان ھێرش بکەنە سەر ستوونە نێردراوەکانى لەشکرو ھەروەھا لە ڕێگەى سەقز - سەردەشت، سێ کیلۆمەتر روو و باکوور و لە شارى سەقزیش چوار کیلۆمەتر روو و باکوور پاشەکشە بکەن و پێکەکانى خۆیان بەھێز نەکەن و فرۆکە سەربازى بەکانیش تەنیا لەسەر ڕێگەى نێوان سەردەشت - سەقزدا بسووپێنەو و بۆ باکوور نەچن. لەو گفتوگۆیانەدا نوێنەرانى ئازەربايجان بە ناوھەکانى ئىبراھىم عەلى زادە، خەلیل ئازەر ئابادگان و حەسەن جەودەت بەشدار بوون و سەرۆکایەتى شانە کوردییەکش جێگرى سەرھەنگ عىزەت عەبدولعەزىز، یاوەر ئىبراھىم و یاوەر جەعفەرى کەرمى بوون. ^(۷) ئەو ڕێکەوتنە لەژێر گوشارى سۆڤیەتدا ئىمزا کرا، ھەر بەدواى ئەوەشدا بەشێك لە دیلەکانى لەشکر بە فەرمانى قازى ئازاد کران و بەو جۆرەى کە عەبدوللأ پشدرى دەنوو سێ کەسانێك کە: ".... کۆمەلێك ھۆشیارى سیاسىیان ھەبوو، دەیانزانى ئازادکردنى دیلەکان بە ویست و خواستى رووسەکان، بەرپۆھە چو، ئەو سیاسەتى توندو شلکردنە تەنیا بۆ ئەوان مانای ھەيە کە .. ئەو سیاسەتە تال و شیرینەیان تەنیا بۆ وەدەستھێنانى نەوتى باکوور پەپرەو دەکرد." ^(۸)

ئەو ھەنگاوانەى سۆڤیەت دواى ڕێکەوتننامەکەى نێوان قەوام - سادچىکۆف و بەدەستھێنانى جىاوکی نەوتى باکوور ھەلگىران و پشدرى دەلێ کە ئىمزاکردنى ئەو ڕێکەوتننامەى ھەيە (کە پێشتر باسمان کرد) بە فەرمانى رووسەکان جێبەجێکرا، دەرنا دیمۆکراتەکان لەگەڵ ئاشتیدا نەبوون. ^(۹) لەشکرى سوور لە خاکەلێوھى سالى (۱۳۲۵)دا لە ئىران چووە دەرئ و بۆ یەكەمین جار کوردەکان ھەستیان کرد یارییەکی نوێ لە نێوان مۆسکۆ و تاراندا دەستى پێکردووە، کە لەوێدا ھىچ شونىيکیان بۆ کورد لەبەرچاو نەگرتووە. ئەو گومانەیان کاتێک زیاتر بوو کە لە ۸ى خاکەلێوھەدا پىشەوھرى بە رێنمایى کردنى رووسەکان روو و تاران وەرێکەوت، تا لەگەڵ (قەوام ئەلسولتەنە) دا، وتووێژ بکەن. بەو شێوھە روون بۆو کە درەنگ یان زوو دەبێ قازى محەمەد بچێتە تاران، تا لە جێگەى سیستەمى "خودموختارییەکی رەھا" کە مەودایەکی ئەوتۆى لەگەڵ سەربەخۆییدا نەبوو، مەل بۆ سیستەمىيکی خودموختارى سنووردار لەگەڵ کۆمەلێك ئىختىاراتى دیارىکراو ھە بێ. بەو شێوھە بۆ یەكەم جار لە تەمەنى کۆماردا دروشمەکانى پان کوردی و ڕێکەوتن روو و کوردستانى گەورە وەلانران و دروشمى خودموختارى بۆ کوردستان و دیمۆکراسى بۆ ئىران ھاتە گۆڕى.

دهيانويست سهرېهخوږي بووني خزيان به شپوهيه كي پراكتيكي به نازهرسيهكان و رووسهكان
 بسمليتن، وپړاي تهوانهش پيوستېي يهكيتي و هاوكاريكردني نيوان نهو دوو حكوممهته و
 هلوليست گرتنيكي هاويهش له ناست دولهتي ناوهنديدا شتيك نهبوو كه لهبهرچاوي سهراني
 مهبادو تهوړتړو تهناذت كارېدهدستاني سؤفيهتېش ون بڼ. به تايبهتي كه چوونه دهرهوي
 لهشكري سوور گرو تينتيكي زياتري وهبر نهو پتوهندسيانه دهن. بهلام هويهكي ديكهش بو
 يهكگرتني تهوړتړو مهباد له گوړي دابوو، نهويش دهست بهسر داگرتني ديهاث و ريگاكاني
 ناوچه نازهرينشينهكاني سهلماس و خوږو ورمي و ماكو بوو. له راستيشدا سهرههلداني
 ناكوكي له نيوان دوو حكوممهتهكي پيشهوهري و قازي محمد بوو روون نهبووني هيله
 سنوورسيهكاني نيوانيان دهگراپاوه. فرقي ديموكرات بانگهشي نهوي دهكرد كه گوايه
 زورينه دانيشتواني شارهكاني خوږي و سهلماس و ورمي و مياندواو له نازهرسيهكان پيك دين
 و كوردهكان ژمارهيان له يههودسيهكان و مهسيحيهكاني نهو شارانهش كهمرته، بويه دهبي
 نيدارهكردني نهو ناوچانه بدرېته تهوړتړ، بهلام كوردهكان پييان وابوو كه همدو ناوچهكاني
 روژناوای گولي ورمي بهشېكن له كوردستان. ليژه دابوو كه رووداوپكي سهرنجراكيش روويدا.
 رووداوپك كه دهرېخت خهلكي نازهرپايان له بنهماه هستي پان توركيستييان نيهو بو
 هلاتن له دهست گوشارهكاني رژمي كومونيستي پيشهوهري، وپړاي نازهرپيونيشتان نامادهن
 له چوارچپوهي سنورهكاني كوماري مهباد دا بزين، كه لهو سدردهمدا روخساريكي ديموكرات
 تري له رژمي ديموكراتهكاني تهوړتړ لهخوږي نشان دابوو. له راستيدا خهلكي ورمي رژمي
 مهباديان هاندا كه چارهنوسي شارهكه و ناوچهكاني دهوريهري به دهستهوه بگري، بهو
 شپوهيه زيادبووني دهستدرېژي هوزهكاني شكاك، هركي و مامهش بو ديهاههكاني نازهرنشين،
 همر بهو هوكارهوه گري دراوه. كوچيرا بهو جوړه بابتهكه شي دهكاتهوه:

"بهپيچپهوانهني نهوي چاوهروان دهكرا، نهعيان و گهورهكاني نازهرني مهيليكيان بو چوونه نيوان
 "كوماري" نازهرپايان نهبوو، نهو كهسانه كه له ههنگاه بهناو پيشكهوتووخوازهكاني
 رپهراني تهوړتړ توقيبون، پييان باشر بوو وابهستهي مهباد بن، كه پاريترگاري
 (محافهكاري) رپهراني كوماري مهباد نارامي و نؤقرهيهكي دهدانې، نهو داوايهشتان لهگهل
 قازي محمد دا هينايه گوړي كاتيك بو سهرداني پيشهوهري چوبوبو." (۱۱)

دوكتور نيقبال وهزيري تهنروستېي كابينهكي قهوام له چاوپيكهوتنيكي بهفرانباري سالي
 (۱۳۲۵) دا لهگهل هوالنييران پي لهسر نهو مهسلهيه دادهگريتهوهوه دهلي "ديموكراتهكان

(فرقەى ديمۇكرات) لە ورمى دا نفوزىكى ئەوتۇيان بەدەست نەھىنا، چونكە خەلكەكە بە پىشتىوانىي كوردەكانى دانىشتوى شارو ناوچەكانى دەوروپەرى نەدەچوونە ژىربارى پروپاگەندەى ديمۇكراتەكان، ديمۇكراتەكانىش لە ترسى كوردەكانى نىو شارو دەوروپەرى نەياندەويرا فشار بىننە سەر خەلك، بەلام لە دەست بەسەرداگرتن و تالانكردى سەرو مالى خەلكى خۇيان نەدەبوارد. ^(۱۲)

لە ئاكامدا "هاشموف" كۆنسولى سۆڧىەت لە ورمى ويستى وەك نيۇيۇيانىك ھەلويستى دوو لايەنى كورد و ئازەرى لىك نزيك بكاتەو، كە بەرھەمى ئەو ھەول و ماندوو بوونەش، پەيماننامەيەك بوو لە لايەن رېبەرانى ھەردوو حكومەتەكەو مۆر كرا، ئىگلتۇن بەم شىوہە خالە سەرەككەكانى ئەو پەيماننامەيەى نووسيوە:

۱- ئالوگۆرى نوينەرى دىپلۇماسى لە كاتى پىتويستدا.

۲- كارىدەستانى دەولەتى لە ھەر ناوچەيەكدا سەر بەو نەتەوہە دەبن، كە زۆرينەى دانىشتوانى ناوچەكە پىك دىتى.

۳- پىتكەيتاننى لىژنەيەكى ئابورى ھاوہەش لەژىر چاوەديرىي سەرانى ھەر دوو حكومەتەكە دا.

۴- يەكيتىي سەربازى و ھاوكارىكردى يەكتر لە كاتى پىتويستدا.

۵- ھەرچەشنە وتوويز كردنىك لەگەل دەولەتى ناوہنديدا، دەبى بە ئاگادارى و رەزامەندىي ھەردوو لا بى.

۶- ھەردوو حكومەت بۆ پىشخستنى زمان و كولتورى ئەوى دىكەيان، ھەول دەدەن.

۷- بە توندى خەبات لە دژى ئەو كەسانە دەكەن، كە دەيانەوي يەكيتى و دۆستايەتتى ھەر دوو نەتەوہى كورد و ئازەرى تىك بەدن. ^(۱۳)

مۆركردنى ئەو پەيماننامەيە ناوہندىشەكانى توشى ترس و نىگەرانى كرد. ئاخىر پىشەوہەرى قازى محمد بى گۆى دانە تاران، وەك رېبەرى دوو ولاتى سەربەخۆ بىربارىان دابوو، لە لايەكى دىكەشەوہ ھىشتا ھىزەكانى سۆڧىەت لە ناوچەكەدا مابوونەو، بەستنى پەيمانى لەو چەشنە ئەگەرى جىابوونەوى ئازەربايجان و بەرپەسى ناسىنى ئەو دوو حكومەتەى زىتر دەكرد.

رۆلى سۆڧىەتەكان لە چارەسەركردنى گىروگرفتى نيوان تورك و كورددا، بىجگە لەو ھۆكارانەى كە باس كران، پالئەرى دىكەشى ھەبوو، سۆڧىەت بىرى لە دروستكردى بەرہەكى ھاوہەشى

نیوان دانشتوانی نازەربایجان دەکرده وە دواى ئەوەى که هیژەکانى سۆڤیت ئیتران بەجێ دیتل، تیپینی ئەو خالەیان کردبوو که کوردهکان له جیگه‌ی هاوکاریکردن له‌گەڵ نازەربایجاندا، له‌وانه‌یه‌ له‌گەڵ کوردهکانی عیراق و تورکیه‌ وه‌جوموول که‌ون و له‌و سیناریۆیه‌ی که سۆڤیت رێشویتی بۆ دانابوو، ده‌ست بکێشانه‌وه‌، که‌واته‌ قازی محمد و حکومه‌ته‌که‌ی ده‌بوو که له‌گەڵ سەرچاوه‌یه‌ک که به‌ نوێنگه‌ی سیاسه‌تی یه‌کیته‌ی سۆڤیت له‌ ئیتران داده‌نرا، پێوه‌ندیه‌کی توندوتۆڵ دا‌به‌زرێت، نامانجی کۆتایی سۆڤیت نه‌وه‌ بوو که کۆماری کوردستان به‌ سیاسه‌ته‌کانی خۆی وابسته‌ بێلێته‌وه‌. به‌ستنی په‌یمانێکی له‌و جۆره‌ش نیشانه‌ی ده‌روه‌ست بوونی مه‌هاباد له‌ جێبه‌جێ کردنی ئەو ویسته‌ دابوو.

به‌لام با بزاین کاردانه‌وه‌ی گرتدانی ئەو په‌یماننامه‌یه‌ له‌ تاراندا چ بوو؟ رێکخست و مۆرکردنی په‌یماننامه‌یه‌کی له‌و چه‌شنه‌ له‌ دیدی حکومه‌ته‌ی ئیترانه‌وه‌، هه‌ولێ ئاشکرای سۆڤیت بوو بۆ جیاکردنه‌وه‌ی نازەربایجان و به‌پێی لێکدانه‌وه‌ی رۆژڤێلت "خاله‌کانی ئەو په‌یماننامه‌یه‌ له‌ نێوه‌ڕۆکی خۆیاندا نیشاندهری ئەو راستیه‌ی بوون که دوو رۆژمه‌ دی‌مۆکراته‌که‌ خۆیان به‌ دوو ولاتی سهر‌به‌خۆ داده‌نێن که مافیان هه‌یه‌ نوێنهر ئالوگۆڕ بکه‌ن و په‌یماننامه‌ش ببه‌ستن.^(١٤)

له‌ باره‌ی په‌یماننامه‌که‌شه‌وه‌ ده‌بێ بگوترێ که ئاشکرا به‌پێی به‌رژه‌وه‌ندی نازەریه‌که‌ن رێک‌خرا‌بوو، چونکه‌ خاوه‌نداریه‌تی زه‌ویه‌کان هه‌ر له‌ ده‌ستی حکومه‌ته‌که‌ی پێشه‌وه‌ری دا مایه‌وه‌، به‌لام له‌ ناکامدا نازەریه‌که‌ن نیشانیان دا که به‌ نێوه‌ڕۆکی په‌یماننامه‌که‌ وه‌فادار نین و نه‌گه‌ر نه‌بێ له‌ دوو بواردا دژی په‌یماننامه‌که‌ جوولانه‌وه‌: سهر‌ه‌تا له‌و تێکه‌ه‌ڵچوون و پێک‌دانه‌ی نیوان کورده‌کان له‌گەڵ حکومه‌ته‌ی ناوه‌ندی، هه‌یج هاوکاریه‌کی کاریگه‌ریان پێشکه‌ش نه‌کردن، دووهم جاریش له‌ کاتی وتووێژکردن له‌گەڵ ئیتراندا له‌ بێ ئاگاداریی کورده‌کان به‌ریه‌وه‌ چوو. ئەوه‌ له‌ کاتی‌ک دابوو که له‌شکری کورده‌کان به‌ گشتی و بارزانییه‌کان و به‌‌گه‌ژاده‌کانی فه‌یزوللا‌به‌گی له‌ گه‌مارۆدانی پادگانی میانداو له‌ لایه‌ن فرقه‌ی دی‌مۆکراته‌وه‌، به‌شداریه‌کی چالا‌کانه‌یان هه‌بوو و هاوکاریی کاریگه‌ریان پێشکه‌ش به‌ فیداییه‌کانی دی‌مۆکرات کرد. نه‌ج‌ه‌ف قوڵی په‌سیان ده‌نوسێ هاوکاری و یارمه‌تی کورده‌کان بوو، وای کرد هیژەکانی پادگانی میانداو نه‌توان رووه‌و شاهیندیژ پاشه‌کشه‌ بکه‌ن و ناچاربوون له‌ سه‌عات (١٠ی به‌یانی ٢٥ی سه‌رماوه‌زی ١٣٢٤) دا چه‌که‌کانی خۆیان ته‌سلیمی دی‌مۆکراته‌کان بکه‌ن، هه‌روه‌ها ده‌نوسێ له‌ میانه‌ی گه‌مارۆدانه‌که‌دا که له‌ رۆژی (١٢ی سه‌رماوه‌زی ١٣٢٤) تا ٢٥ی هه‌مان مانگی خایاند، پارێزگاریکردنی پر‌دی جه‌غه‌توو له‌ ته‌ستۆی هیژە چه‌که‌داره‌کانی کۆمه‌له‌ بوو.^(١٥)

هاوکاری پرپایه‌خی فەیزوللّابە گییەکانی نێو کۆمەڵە بۆ فیداییەکانی دیمۆکرات، پادگانەکانی تکاب و ماینبلاغی لە ناوچەی ئەفشاردا خستە مەترسییەووە و نیشانیدا کوردەکان چ پێش مۆر کردنی پەیماننامەکەو چ دواتر لەو چوارچێوە دیاریکراوە دا کە سۆڤیەت دەستنیشانی کردبوو لەگەڵ پیشەوەری دا هاوکارییەکی راست و پاکیان هەبوو. نینگلتۆن باس لە ناپەزایی و تۆزانی کوردەکان لە یەکیکتیی سۆڤیەت سەبارەت بەو رۆڵی کە لە بەرژووەندیی نازەرییەکان لە کاتی گرتدانی پەیماننامەکەدا گێڕای، دەکا و دەنووێ کە قازی محەممەد هەولێ هێورکردنەوی ناپازییەکانی دەدا.^(۱۶)

دوای دەرچوونی هێزەکانی سۆڤیەت لە خاکی نێران، کۆماری مەهاباد زیاتر لە پێششوش پالێ وەرژیمەکی پیشەوەری دا وێڕای مۆرکردنی پەیماننامە دۆستایەتی لە نێوان تاران و تەموریزدا، کوردەکان هەروا پشتیان وەفرەیی دیمۆکراتی نازەریایان دا، دوای گفتوگۆکانی نێوان قازی محەممەد و حکوومەتی ناوەندی و ئەو رۆڵی کە تۆدەییەکان لەو نێوەدا گێڕایان، پێوەندی حیزبی تۆدە لەگەڵ حیزبی دیمۆکرات گەرم بوو، ئەو پێوەندییەش بە چوونی کوردەکان بۆ نێو حیزبەکانی باڵی چەپ لە نێتلافی بەرەیی پێشکەوتووی نێران قایمتر بوو، ناکامی ئەو نێتلافە ئەوە بوو کە کوردەکان و فرەیی دیمۆکرات و حیزبی تۆدە، هەلۆستیی خۆیان لێک نزیك کردووە، تەنانت دوای هەلۆشانندەوی نێتلافی ناوبراویش لەسەر هاوکارییەکانی خۆیان بەردەوام بوون.

حوسێن مەکی لە راپۆرتی رۆژی ۱۳۲۵/۹/۵ بۆ (قەوام ئەلسولتەنە) دا دەنووێ کە ئەندامانی شاخەیی لۆرستانی حیزبی تۆدە لە مەلایر وێڕای هەماهەنگی کردن لەگەڵ کۆنسولگەری سۆڤیەت لە کرماشان و برازای قازی محەممەدو (غولام یەحیا) لە فرەیی دیمۆکرات گەلەلەییەکی هاوبەشیان بۆ پەرەپێدانی بزوتنەوێکەیی نازەریایان لە نێو هۆزەکانی لۆرستان و تورک زمانەکانی هەمەدان داڕشتووە، بڕیار بوو کە هەزاران چەک و تەقەمەنی و بڕێک جلویەرگ و هێزێکی پێویست لە قزلباشە نازەرییەکان بە هاوکاری ئەفسەرانی قەفقازی و دەست و پێوەندەکانی حیزبی دیمۆکرات لە شاری سنە بخرێنە خزمەت جێبەجێکردنی ئەو گەلەلەییە.^(۱۷)

بەهەر حال هاوکاریی نێوان کوردەکان و نازەرییەکان تا کۆتایی هەر بەردەوام بوو، دوای دەرچوونی هێزەکانی سۆڤیەت، حیزبی تۆدە رۆڵی پێوەندیی لە نێوان ئەو دوو حیزبە (حیزبی دیمۆکراتی کوردستان و فرەیی دیمۆکراتی نازەریایان) دا وەنەستۆ گرت.

به ندى هه شتەم

چوونه ده‌رى هه‌زه‌كانى سوؤفیه‌ت له ئێران و
پیدا چوونه‌وه‌ى كوردەكان به‌ سیاسه‌ته‌كانیاندا

قەۋام ئەلسەلتەنە و چارەسەرى ناكۆكىيەكانى

نيوان ئىران و سۆڧىيەت

سەبارەت بە پىچرانى پىئوھندىي سۆڧىيەت لەگەڭ دوو حكومەتە خودموختارەكەى تەۋرىزو مەھاباد و نەمانى پارىزگارى كردنيان و مۆركردنى رىكەوتىنامەيەكى ھاۋكارى لەگەڭ حكومەتەكەى (قەۋام ئەلسەلتەنە) دا لەسەر بنەماى بەدەستەيتاننى جياۋكى نەۋتى باكوور، بىروراي جۆراۋجۆر ھەيدە، ھاندەرى سەردەكى و راستەقىنەى نەو ھەنگاۋەش بە شىۋەى جۆراۋجۆر لىك دراۋتەۋە.

بەشىك لە لىكۆلەران پىياناۋايە سۆڧىيەت دەيوست رىكە لە جى پى خۆشكردنى ئەمىركىيەكان لە باكوورى ئىراندا بگىڭ و ھاتنى شاندىكى سۆڧىيەت بە سەروكايەتتى (سرگىنى كافتارا دزە) لە ۲۴ (ى خەرماتانى ۱۳۲۳) دا بۆ ئىران، بە مەبەستى بەدەست ھىتاننى جياۋكى نەۋتى باكوور، لە راستىدا كاردانەۋەيك بوو بەرامبەر مەيلى ئەمىركىيەكان بۆ بەدەستەيتاننى جياۋكىيەكى لەم شىۋەيە، كە لە سەرتاكانى ھاۋىنى ھەمان سالتدا دەريان بىرېبوو. بەشىكى دىكەيان دەلئىن كە سۆڧىيەت دۋاى شەڧ پىئويستىي بە وزەيەكى سووتەمەنىي زىتەر ھەبوۋە، بۆ نۆۋەنكردنەۋەى كارگەكانى و بەپىي بۆچۈۋنى بەشىكى دىكەشيان دەلئىن گۋايە سۆڧىيەت دەيوست لە رىكەى سوود ۋەرگرتن لە سەرچاۋە نەۋتییەكانى ئىران و باكۆ، لە بازاري جىھانىي نەۋتدا بەرەردەكانىي ئىنگىلستان و ئەمىرىكا بكا.

جۆرج كىنان Georg. F. kenan كارگىڭىر سىياسىي بالتۆزخانەى ئەمىرىكا لە مۆسكۆ، لە راپۇرتىكدا كە لە (۷ى نۆۋەمبەرى ۱۹۴۴) دا بۆ ۋەزارەتى دەرەۋەى ۋلاتەكەى ناردۋە، ھاندەرى سەردەكىي سۆڧىيەت لە داۋاكردنى جياۋكى نەۋتى باكووردا، بەرژەۋەندىي ئابوورى نازانئ و ۋەك ھەنگاۋىك بۆ بە دەستەيتاننى ئاسايشى ئاۋچەكانى دەرۋوبەرى خۆى (سۆڧىيەت) لىكى دەداتەۋەو دەرۋوسى:

"كەملىن بۆ پاراستنى ئاسايشى سۆڧىيەت، نەو مەسەلەيە كە ئابى ھىچ زەھىڭىكى دەرەكى شانسى بەدەست ھىتاننى جى پىيەكى لە باكوورى ئىراندا ھەي، زۆر بە گرىنگ دادەنئ، لەۋانەشە كە بىتجگە لە كۆنترۆل كردنى ھەرچى زىاترى كاروبارى سىياسىي و ئابوورىي ئىران لە لايەن خودى سۆڧىيەتەۋە، رىكەى دىكە بۆ دىنئابوون لەو مەسەلەيە شك نەبا."^(۱)

مروه ها نوره دین کیانوری، سبهارت بمو پالنه ره که سؤقیه ته کانی هاندا داوای جیاوکی نهوتی کور بکهن، بم شیهیه ده نووسی:

ساعده پهماننامه ی نهوتی باکووری که پیشتر قهوام نه لسه لته نه له گمل کومپانیا نه مریکیه کان به سببوی (به لام هه لوه شینرا بژه)، نوئکرده وه، همر به رانه گیه ندرایش مایه وه، واته ساعده جیاوکی ته وای ناوچه کانی باکووری ولاتی دا به کومپانیا نه مریکیه کان، کاتیک سؤقیه ته له و پهماننامه یه وه ناگا هاته وه، "کافتارا دزه" ی وه ک سمرۆکی شاندى ره وانه ی ئیران کردو نوازیری به ده سته پنهانی نهوتی باکوور بو، پاشان رووسه کان پنهان راگه یانندن که نهوان چاوه پئ مبون جیاوکی نهوتی باکووریان پئ بدری وه له بیرى به ستنی پهماننامه یه کدا نه بون، به لام له یانه ی شهر دا هه ستمان کرد که له داهاتودا دوژمنی سمره کیی نیمه نه مریکا ده بی، جیگیر وونی نه مریکیه کانیش له سنوره کانی باکووری ئیران و ته ناندت ده رای خزه ریش خه تهریکى نوره ده بی بؤ نیمه، بؤ نهوی پیش بمو مه ترسییه بگرن، نهو پیشنیاره مان کرد.^(۲)

هگر یه که مین ههنگای سؤقیه بؤ به ده سته پنهانی جیاوکی نهوتی باکوور و له ژیر پاله په سؤی به مان هؤکاردا که له "نیوه پاستی" شهر دا هاتبوه پیش، هه لئیرا بایه وه، نهو کات بانگه شه که ی کیانوری په سنده ده کرا، به لام راستیه که نهویه که سؤقیه ته همر له سمره تای هاتنی بؤ ناو فاکى ئیران و ریک له (۸۱ خه رمانانی ۱۳۲۰) واته له سمره تاکانی شهر دا، له بیر خه ره وه یه کدا که و حکومته ی ئیرانی نارد، داوای هاوکاری ئیرانی کرد له سمر به نامای پهماننامه ی نیوان ئیران و سؤقیه بؤ په ره پنهانی کاری نهوت له کهویری خوریان و به هاو په یانه کانیشی نیشاندا که نهک سمر نامانجی نابووری و سیاسى دورود ریژو ستراتیژی له ئیراندا هیه، به لکو دیهوی به شی 'شیر' ییش له ناوچه داگیر کراوه کانی باکووری ئیراندا بؤ خوی مسؤگمر بکا.^(۳)

به لام ده ولته ی ئیران ناچار بو "... نهو مه سه له یه وه بیر به ییته وه که له ریکه و تنامه ی نیوان ئیران و سؤقیه ت باسک له جیاوکی نهوتی کهویری خوریان نه هاتوته گوپی و نه گمر مه به ست نهو ریکه و تنامه ی دیکه یه که له نیوان ئیران و سؤقیه تدا به ستران و له گمل کهویری خوریان ده گوئنج، ههروه ک چۆن زاره کی باسکراوه، همر بریاریک له و بواره دا درایی، له بهر نهوی که چننن ساله به جیه پنهانرا وه کاری پئ نه کراوه، له وانه یه له گمل داواکاریه راسته قینه کاندا به گوئنج. له گمل نهوه ش دا کار به ده ستانی حکومته ی ئیران ناماده ن له گمل کار به ده ستانی به کیتی سؤقیه ت سبهارت به نهوتی کهویری خوریان و به ستنی پهمانیک گفتوگو بکهن و به رژه و نه یی ههردو لا له هه مو روویه که وه ده سته بهر بکهن.^(۴)

ههنگاوی رووسه کان بۆ دهستگرتن به سهر سهرچاوه کانی ئيران له سهره تاکانی کارهوه نیشانی دهدا که نهوان پیتش هه لایسانی ناگری شهر پیلانی قولیان بۆ به دهسته تههانی بهرژه و هه ندییه سیاسی و نابوو ریه کانیان دارشتوه، ئیستا نه گهر نهو ههنگاوانه له گه له ته کیره کانی پیتش شهر و جو لاندنی ههستی نه تهوهی کورد و نازهریه کان له سهره تاکانی شهر و دوای شهر هه لسه نگیتین، بۆمان روون ده بیتهوه که گه لاله ی جیا کورده وهی نازهریاچان و کوردستان و هه ولدان بۆ به دهسته تهانی جیاوکی سهرچاوه نهوتیه کانی باکووری ئیران، دوو ئامانج بوون که سؤفیهت بۆ وه دیهینانیان به توندی هه ولتی ده دا، نه وهی له بانه مهری ۱۳۲۵ و له ریکه و تننامه که ی نیاوان قهوام - سادچیکۆف دا روویدا، له راستیدا وه لانی یه کیک لهو ئامانجانه به خاتری پاراستنی ئامانجه کانی دیکه بوو.

نه وهش راسته که نه مریکا سوودی له ده سترۆیشته وویی ده سه لاتی خۆی له ئیراندا وه رگرت و ریکه و تننامه ی نهوتی له نیاوان کۆمپانیای ستاندارد فاکویم (Standard Vacuum)^(۹) و کابینه که ی ساعد دا به ست و گه یان دیشیه قۆناغه کانی کۆتایی، به لام هیشتا بۆ به کورده وهی کردنی، ریکه ی درێژیان له پیتش بوو، بیجگه له وه به دهسته تهانی رهزامه ندی نه نجومه نیش پیوست بوو. له وانیه سهرانی ئیرانی پییان وابووین که به قایم کردنی پیکه و پاراستنی بهرژه و هه ندییه کانی نه مریکا، پیتش له فراواغوازییه کانی یه کیتی سؤفیهت ده گرن، بۆیه رووسه کان بۆ رهنگ کردن لهو ریکه و تننامه یه هه لبه زینه وه یه کیک له نوینه رانی تووده رایگه یاند که له هه لومهرجی ئیستای جیهانیدا، ئیمتیازدان به ده ولته ده ره کیه کان له بهرژه و هه ندیاندایه نییه و پیوسته سه بر بگرین تا نهو قهیرانه جیهانییه کۆتایی پێ دێ.

حیزی تووده که له مانگی گه لاوێژدا له گه له پیدانی جیاوکی نهوت به کۆمپانیا نه مریکی و ئینگلیزییه کان دژایه تی کردبوو، دوای هاتنی شان دیککی رووس به سهرکردایه تی کافتارا دزه له خهرمانانی (۱۳۲۳) دا، راسته وخۆ داوای کرد جیاوکی نهوتی باکوور بدریته یه کیتی سؤفیهت. هاتنه گۆری کیشه ی نهوت و هاتنی شانده نه مریکی و ئینگلیزییه کان له سهره تای هاوین و هاتنی شان دی رووسه کان له کۆتاییه کانی نهو وه زه دا، جه نجا لییه کی سهیری له نیاو خه لک و رۆشنیران به گشتی و نوینه رانی نه نجومه ن به تاییه تیدا دروست کرد. ئاکامی نهو مه سه له یه خۆی له گه لاله ی دوکتۆر موسه ده ق دا ده دیته وه که پێشکهش به نه نجومه ن کردو له سهر بنه مای نهو گه لاله یه، گه لاله ی به ناویانگی ریکرتن له پیدانی جیاوکی نهوت به ده ولته تیککی ده ره کی له کاتی شهر و له سهرده می ئاماده بوونی هیزه ده ره کیه کان له ناو ئیراندا، له لایه ن نه نجومه نه وه په سند کرا.

ریځگرتن له پیدانی جیاوکی نهوت به دوهولتهټیکي دهرهکی له کاتی شهړو له سهردهمی ناماده بوونی هیزه دهرهکییهکان له ناو ټیراندا، له لایهن نهغومونهوه پهسند کرا. شاندى سؤقیهت له (۲۴ خرممانانى ۱۳۲۳) دا هاته تاران و دواى نهغام دانى زنجیره وتووېژنیک لهگهل ساعد، له ۲۵ خرمماناندا بؤ ماوهى دوو ههفته سهردانى باکوورى ټیرانیا ن کردو لهو ماویهدا سهرؤک وهزیرانى ټیران داوايه کی سؤقیهتې رهتکردهوه. ساعد له وتارى روژى (۲۷)ى رهزیهردا بؤ نوښتهرانى نهغومېن، رایگهیاندا: "له میانهى وتووېژکردن لهگهل کؤمپانیای ټینگلیزی - ټهمریکى، به مېهستى پاراستنى بهرڼهوهندییهکانى بالآى ولآت له ټیستا و ټایندهدا، له دانیشتنى (۱۱)ى خرممانانى نهغومونهى وهزیراندا بریاردارا که تا دواى روون بوونهوى بارودؤخى ټابوورى و دراوى جیهان و جیگیربوونی ناشتیی سهرتاسهرى، باسکردن له پیدانى هیچ جوړه جیاوکیک به هیزنیکى دهرهکی، پټویست نییه. دوو ههوتوو دواى ټهو بریاره، ناغای کافتارا دزه، جیگرى کؤمیسارى دهرهوى دوهولتهى سؤقیهت، بؤ ټیران هاتووو سهبارت به پیدانى جیاوکی نهوت له بهشیک له خاکی ټیراندا لهگهل من وتووېژى کردوو، سهبارت به وتووېژهکانى نیوانان به روونکردنهوى پټویستهوه له دانیشتهکانى نهغومونهى وهزیراندا قسهکراوهو، لهسهر بریارهکى ۱۱ى خرممانان له ههر بارنیک دا جهخت کراوتهوه."^(۷)

پهسند نهکردنى داوايهکى سؤقیهت، بووه هوځى خوږیشاندانى تودهیهیهکان له (۵ى خمهزلهوهرى ۱۳۲۳)و خوازیارى قبول کړدى پېشنیارهکى سؤقیهت بوون و ټیحسان تهبهرى وتاره بهناوبانگهکى خوځى له ژنیر سهردیږى "هاوسهنگى ټیجابى" دا نووسى که له روژنامهى "مهردوم" دا بلاو بؤوه.^(۸) له ژنیر گوشارى رووسهکاندا ساعد له (۱۸ى خمهزلهوهر، دهستى له کار کیشایهوهو (سوهام ټهلسولټان بهیات) له ۴ى سهرماوهزدا کابینهى خوځى پټک هینا. لهو کاتهدا دوکتور موسهدهق ریبهرى فراکسیؤنى کهمینهى نهغومونهى چواردههم پېش روونکردنهوى زهروورهتې گرتهبهرى سیاسهتې (هاوسهنگى سلېبى) له ناست (هاوسهنگى ټیجابى) دا، گهلآلهى ناسراوى پې نهدانى جیاوکی نهوت به بېنگانهکانى له کاتى داگیرکردندا خسته روو، که بهندهکانى بریتى بوون له:

بهندى یهکه م: سهرؤک وهزیرو وهزیرو کهساننیک که وهکالهتیا ن دهکه ن یان هاوکارییان دهکه ن، ناتوانن سهبارت به جیاوکی نهوت لهگهل هیچ یهک له نوښتهرى رهسې و نارېسمیې ولآتانى دراوسېو خهلکانى دیکهش وتووېژنیک بکه ن که کاریگهړیې یاسایى هدییه، یان ریکهوتننامه مؤر بکه ن.

بەندى دووھەم: سەرۆك وەزىرو وەزىرەكان دەتوانن سەبارەت بە فرۆشتنى نەوت و بەو شىۋەيەى كە دەولەتى ئىتران كانە نەوتەكانى خۆى دەردەھىتى، يان بەرپۆەيان دەبا، وتووئىز بىكەن و لە كاتى وتووئىز كەردندا ئەنجومەنى شوراى مىللى ناگادار بىكەنەو.

بەندى سىھەم: سەرپىچكەرانى ئەو بەندانەى سەرەو، بە زىندانى كەردن لە سى سالى بۆ ھەشت سالى و بىھەرى كەردنى ھەمىشەى لە خەزمەتگوزارىيە دەولەتییەكان، سزا دەدرىن.^(۸)

ئەو گەللەيە لە ۱۱ى سەرماوەزدا وىراى دژايەتى كەردنى توندى نوئىنەرانى تودەيى، بە زۆرىنەى دەنگ بىرارى لەسەر دراو كافتارا دزە كە كارىكى لە ئىتراندا نەمابوو، لە (۱۸ى سەرماوەزى ۱۳۲۳) بى ئەوئەى ھىچى دەست كەوئ، ئىترانى بەجى ھىشت. لە ۱۵ى رىيەندانى ۱۳۲۴دا قەوام ئەلسەلتەنە بوو بە سەرۆك وەزىر، بە پىچەوانەى ھاوشانەكانى پىشوو، وەھوجوول كەوت تا پىئەندىيە ئالۆزەكانى ئىتران و سۆفەت بىنئىتەو سەر رەوالى خۆى و دوو كىشەى نەوت و جىاو كەكى لەگەل كىشەى دەرچوونى لەشكرى سوورو مەسەلەى نازەربايجان چارەسەر بكا. ھەر دوابەدوای بە دەستەو گرتنى پۆستى سەرۆك وەزىراندا پەيامىكى بۆ ستالين ناردو كلۆبى تودەيەىكانى لە ۲۰ى خەرمانى ۱۳۲۴ نازاد كە لە لايەن پۆلىسەو دەستى بەسەر داگىرابوو. پاشان لە ۲۹ى رىيەندان دا سەردانىكى سۆفەتى كەرد، ھەرچەندە لەگەل ستالين دا نەگەيشتە ھىچ رىكەوتنىك، بەلام مەيدانى بۆ رىكەوتنىك لە داھاتودا خۆشكرد. بە شىۋەيەك كە دواى گەرانەوئەى بۆ تاران، لە ۱۵ى فەرەردىنى ۱۳۲۵دا، لەگەل سادچىكۆف كە وەك نوئىنەرى بالادەستى سۆفەت لە ئىتراندا رىگەى پىن درابوو، رىكەوتننامەى (قەوام - ساوچىكۆف)ى مۆركرد. قەوام ئەلسەلتەنە پىش ئەوئەى رىكەوتننامەيەكى لەو چەشنە مۆر بكا، كۆمەلنىك ھەنگاوى ھەلتىنابوو، تا سۆفەت بۆ چارەسەر كەردنى كىشەى نازەربايجان رازى بكا. كورتكراوئەى كەردەوكانى قەوام لەو سۆنگەيەو بىرىتى بوون لە:

۱- پىشان دانى ئىرادەى بەھىزى دەولەتى ئىتران بە مەبەستى چارەسەر كەردنى گىروگرفتى نازەربايجان، پىش سەرۆك وەزىرايەتى قەوام، ئىتران سىياسەتى دووركەوتنەو لە سۆفەتى دەگرتەبەر و تەنيا چاوى لە رۆژناوا بىيىوو.

۲- وەلانانى ھەموو نەيارانى ناسراوى سۆفەت و گرتنى مۆرە ئىنگلىزەكانى وەك (سەيد زىائەدىنى تەباتەبايى، تىمسار ھەسەن ئەرەفە، عەلى دەشتى، سالار سەعید سەنەيى، جەمال ئىمامى) و كەسانى دىكەش.

۳- پیکهیتانی که شوه وایه کی نارام و دابینکردنی ناسایش بۆ حیزبی تووده و گروپه کانی لایه نگرى سیاسه تی سؤقیهت، هه ر له و پتوه ندیه شدا سێ وه زاره ت سپێردایه تووده یه کانه، که سایه تیی موزه فەر فەيرووز له روخساره دياره کانی کۆمۆنیست وه ک جیگرى سەرۆک وه زیر هه لپێژدرا.

۴- نزیک بوونه وه له یه کیتیی سؤقیهت، به بێ گوێ دانە به رژه وه ندیه کانی به ریتانیا و سه ره وه خۆ کارکردن له و مه سه له یه دا،

۵- بێشک قهوام توانی له رووسه کان بگه یه نی، که به ئازهریایانێکی خودموختار، له چوارچۆیه کی دیاکراودا رازیه، به مه رجێک سؤقیهت له شکرى سوور له خاکی ئێران به ریتته ده رێ.

۶- قهوام توانی که نیهادی سەرۆک وه زیری بکاته سه منته رى سه ره کی ده سه لاتى سیاسیی له ئێراندا، وێرای وه لانانی شاو له شکره که ی که خوازیاری توندوتیژی بوون، کۆتایی به ناکۆکی نیوان سەرۆک وه زیر له گه ل ده ربارو شا دا هیتا.

به هیزبوونی حیزبی تووده نه و چاکه یه شی هه بووه که پشکداربوونی چه په کان له ده سه لاتدا، دیۆکراته کانی ته ورێز و مه بادى سه باره ت به حکومه تی مه رکه زى، هیو رتر ده کرده وه گرینگیه کیشی ده دایه مه سه له ی هیتانه گۆرپی وسته ئابووری و کۆمه لایه تیه کان و له ویشه وه، دروشه نه ته وه یه کانی که مه رنه گتر ده کرده وه. گاوین هه مبل و دوکتۆر باقر عاقلی روونی ده که نه وه که قهوام له رازیکردنی رووسه کانه سهرکه وتوو بوو، به وه ی کیشه ی ئازهریایان به گرفتێکی نیۆخۆی ئێران دابنیت و له به رامبه ریشدا نه وتی باکووریان بداتێ. (۱۰)

حه وتوویه ک پێش سەرۆک وه زیرایه تیی قهوام نه له سه لته نه، ئێران له نه عجمومه نی ناسایش شکایه تیی له سؤقیهت کردبوو، له و رێگه یه شه وه پشتیوانیی نه مریکای مسۆگه ر کردبوو، به لām ده بێ بزانی که ئۆلتیماتۆمی نه ئێنیه نه ی ترۆفی بۆ ستالین و هه ره شه لێ کردنی به به کاره یانانی چه کی ناوه کی، تاکه هۆکار نه بوو بۆ چوونه ده ری هیژه کانی له شکرى سوور له ئێران، هه ره وه ها فەردوست ده لێ که نه مریکیه کان پێشنیاریان به شا کرد که:

"... ئێران نوێنه رێک په وانه ی نه ته وه یه کگرتوه کان بکا و مه سه له ی پابه ند نه بوونی رووسه کان به جبه جێکردنی به ئێنه کانیا ن سه باره ت به به جیه یشتنی خاکی ئێران به ئینیه گۆرپی. محمەد ره زا شا پێشوازی له و پێشنیاره کردو (حوسین عه لانی) بۆ ریکخراوی نه ته وه یه کگرتوه کان ره وانه کرد، به و جۆره ی که رۆژنامه کان نیشانیان ده دا، وته کانی عه لانی سه رکه وتنی وه ده ست هیتاوه.

به‌لّام له راستیدا، رۆڤه سهره‌کیه‌که بۆ ئەمریکا ده‌گه‌رايه‌وه، که به‌نه‌یانی به‌ریک‌خراوه، گۆی له مسته‌کانی خۆی ده‌گوت له‌گه‌ڵ هه‌لوێستی ئێران دا. (۱۱)

به‌لّام حاشا له‌و مه‌سه‌له‌یه‌ ناکرێ که هه‌نگاهه‌کانی قه‌وام له‌ چه‌ند باره‌وه کاریگه‌ر بوون. بۆ نمونه ئه‌و له‌ جیاتانی دانی جیاوکی نه‌وتی باکوور، ره‌زامه‌ندی له‌سه‌ر هاوکاریی ئێران و سۆڤیه‌ت له‌ چوارچۆیه‌ی کۆمپانیایه‌کی تیکه‌ڵ، که پشکی ۵۱%ی بۆ سۆڤیه‌ت و ۴۹%ی بۆ ئێران بێ کرد. له‌ لایه‌کی دیکه‌شه‌وه رووسه‌کانی رازیکرد که یارمه‌تییه‌کانی خۆی له‌ فرقه‌ی دیوکرات بېرن. ئەگه‌ر رووسه‌کان ته‌نیا له‌به‌ر مه‌ترسیی چه‌کی ناوه‌کی ئەمریکا مه‌یدانه‌کیان چۆل کردبا، به‌ لایه‌نی که‌مه‌وه ده‌یان‌توانی کورده‌کان و ئازهریه‌کان چه‌کدار بکه‌ن. ئه‌وه‌ی بایه‌خی کاره‌کی قه‌وام زیاتر ده‌کا ئه‌وه‌یه که ئه‌و به‌ بێ داگرتن له‌سه‌ر گه‌ڵاڵه‌ پێش‌نیار‌کراوه‌کی دوکتۆر موسه‌ده‌ق له‌ سالی (۱۳۲۳)دا، جێبه‌جێکردنی ریکه‌وتنه‌نامه نه‌وتیه‌که‌ی له‌گه‌ڵ سۆڤیه‌تدا به‌ چوونه‌ ده‌ره‌وه‌ی له‌شکری سوورو ئه‌نجومه‌نی پازده‌هه‌م، به‌سته‌وه. مه‌سه‌له‌یه‌ک که پێش چوونه‌ ده‌ری هێزه‌کانی له‌شکری سوور به‌و شێوه‌یه‌ پێویست نه‌بوو. به‌لّام رۆڤی بریتانیا له‌و نێوه‌دا زۆر تیکه‌ده‌رانه‌ بوو، له‌و رووه‌وه که زه‌هێزه‌که‌ی جازان نه‌مابوو، ته‌نیا بایه‌خی به‌ پاراستنی سه‌رچاوه نه‌وتیه‌که‌ی خۆی ده‌دا له‌ باشووری ئێراندا. له‌به‌ر ئه‌وه‌ش که توانای پاراستنی ته‌واوه‌تی خاکی ئێرانی نه‌بوو، خۆی بۆ ئەگه‌ری جیا‌کردنه‌وه‌ی خو‌زستان ئاماده‌کردبوو. وه‌ک س‌تیوارت ده‌نوس‌ی:

کار‌دل ه‌ار‌دل وه‌زیری ده‌ره‌وه‌ی ئەمریکا له‌ کانونی دووه‌می ۱۹۴۳ دا به‌ رۆژڤێلشی راگه‌یان‌د له‌ کاتی‌که‌دا خۆی بۆ چوونه‌ کۆنفرانسی تاران ئاماده‌ ده‌کرد:

"ئەگه‌ر ریکه‌ ب‌درێ، رووداوه‌کان بێ ئه‌وه‌ی ه‌یچ له‌مه‌یه‌ریک پێش‌یان لێ ب‌گرێ، ره‌وتی ئاسایی خۆیان ب‌پێون، وا د‌یت‌ه پ‌یش‌چاو که سۆڤیه‌ت یان بریتانیا، یان ه‌مه‌ردووکیان به‌یه‌که‌وه، کۆمه‌ڵه ه‌ه‌نگاوێک ه‌ه‌ڵ‌بنه‌وه که سه‌ره‌خۆیی ئێران به‌ توندی ب‌ج‌اته ژێر مه‌ترسییه‌وه، یان له‌ناوی به‌رێ. به‌رژوه‌ه‌ندییه‌کانی ئێمه‌ واده‌خوایێ که ه‌یچ زه‌ه‌ی‌زێکی د‌یکه له‌ که‌نداوی فار‌س‌دا له‌ به‌رام‌به‌ر دامه‌زراوه قه‌به‌ه‌کانی نه‌وتی ئەمریکا له‌ عه‌ره‌به‌ستاندا ج‌ی پ‌ی‌ی خۆی خۆش نه‌کا. (۱۲)

هه‌لوێستی بریتانیا له‌ هاوینی (۱۳۲۵) داو ئه‌و ئازاوه‌و پ‌ش‌یویه‌یه‌ی که له‌ کاتی په‌ره‌سه‌ندنی ریکه‌وتنه‌کانی ن‌یوان ه‌کومه‌ته‌ی ناوه‌ندی و ئازهریایان و کوردستان، له‌ باشووری ئێراندا روویان دا، ده‌ریان خست که ئینگلیزه‌کان به‌پ‌ی‌چه‌وانه‌ی ویلایه‌ته‌یه‌که‌گرتوه‌وه‌کانی ئەمریکا، ته‌نیا ب‌یریان له‌ به‌رژوه‌ه‌ندییه نه‌وتیه‌که‌ی خۆیان ده‌کرده‌وه، ناشیان‌ه‌وێ له‌گه‌ڵ یه‌کی‌تیی سۆڤیه‌ت به‌ره‌وه‌روو ب‌بنه‌وه. له‌و پ‌ش‌یوی و ئازاوانه‌ی له‌ هاوینی (۱۳۲۵)دا روویان‌دا، ه‌ۆزه‌کانی قه‌شقایی، بویر

ئەجمەدى و مەمىنى، خوازىارى سەربەخۆى نىئوخۆى پارىزگاي فارس بوون، غەربەكانى خووزستانىش بە رىئەرايەتتى كورەكى شىخ خەزەل كە بە شىخ مەھدى ناسرا بوو، يەككىتى بچووكى خووزستانيان هېنايە گۆزى و داواى جۆرىك خودموختارىيان كرد. هەرچەندە هۆزە غەربەكان لە لاينە لەشكرى ۱۱۰ى ئەھواز سەركوت كران، بەلام ئاشكرا بوو كە ئەو رووداوانە دەستى ئىنگلىزەكانى تىدايە. بەھەر حال (قەوام ئەلەسەلەنە) ئامادەيى خۆى بۇ گفتوگۆكردن لەگەل پىشەھەرى پىشاندا كە مافى ئازەربەيجان لە چارچىئوى بەندى سىھەمى رىكەوتننامەى خەوت بەندىيى نيوان قەوام و سادچىكۆف دا دەدرى. لە بەندى سىھەمدا ھاتبوو:

"سەبارەت بە ئازەربايجان، لەبەر ئەو كىشەيەكى نىئوخۆى ئىزانە، لە رىگەى ناشىخوازەنەو، بەشتەستەن بە ياسا، بە رۆچىكى خىرخوازيەو ھەولتى چاكسازى لە نيوان دەولەت و ئازەربايجاندا دەدرى." (۱۳)

وتووئەكانى نيوان نوئەرانى ئازەربەيجان لەگەل قەوام دا، لە ۸ى خاكەليو ۱۳۲۵ لە تاران دەستى پىكرد. هەرچەندە نەگەيشتە ھىچ ئەنجامىك، بەلام وتووئەكان كۆتاييان پىئ نەھات و بە سەفەرى موزەفەر فەيروز بۇ ئازەربايجان لە ۲۸ى خاكەليو دا، درىزى كىشاو نىمچە خودموختارىيەكى بۇ ئازەربايجان لىكەوتەو. دوكتۆر عاقللى لەو باوەرە دايە كە قەوام بۇ ئەو ى روخسارى ناشىخوازەنەى خۆى سەبارەت بە چارەسەركردنى كىشەى ئازەربايجان بپارىزى، توندوتىزى بەكارنەھىنا، بەلام لەگەل ئەو ەشدا مۆرى پەسەندەردنى لە گەللەى ويستەكانى پىشەھەرى نەدا، كە لە سەربەخۆى نىئو خودموختارى رەھادا كورت دەكرانەو. (۱۴) دەولەتى قەوام ئەنجومەنى ئەيالەتى و ويلايەتى لە ئازەربايجاندا بە رەسمى ناساندو (دوكتۆر سەلاموللا جاويدى) ەك پارىزگارى ئەو پارىزگايە ھەلبارد. نىھاد و ەزارەتەكانى فرقى دىمۆكرات بە گۆرانكارىيەكى كەمەو، بوون بە نىھادى دەولەتى ناوەندى، بەلام مەسەلەى ھىزى چەكدارى دىمۆكراتەكان ھەر بە ھەلئاسراوى مايەو.

بەو جۆرە فرقى دىمۆكرات، بە شىوہەكى كاتى دەستى لە جياخوازى ھەلگرت و بنەماى ياسايى بۇ خودموختارىيەكى دامەزراند. ئىستا كوردەكان پىيان وابوو كە ئەگەر ھەنگاويكى لەم شىوہە ھەلئەگرن دەستيان لە گۆزە دىتە دەرى و لە يارمەتییەكانى يەككىتى سۆڤىت بىبەش دەمىنەو.

وتوويزمکانی نيوان قازی محممهده و قهوام نهلسه لته نه

دەرچوونی هیزه کانی لهشکری سوور له سهره تاکانی به هاری سالی ۱۳۲۵ ی هه تاوی داو دروست بوونی کهش و هه وایه کی گونجاو بۆ نزیک بوونهوی زیاتر و لیک تیگه یشتنی نیوان فرقی دیو کراتی نازه ربایجان و ده ولته تی نیران، قازی محمد و حیزبی دیو کراتی خسته نیگه رانییه وه. کرانه وهی ده رگای وتووێژی نیوان پیشه وهری و تاران که به هاندان و نیو نچی کردنی رووسه کان بهر پوه ده چوو، به هیچ شتیه که به دلی کورده کان نه بوو و به سهره تای گه رانه وهی بارو دۆخی جارانیان ده زانی، نه وهش جیگه ی مه ترسی بوو. رهفتاری کورده کان له هه شتی خا که لپوه دا واته له رۆژی ده ست پیکردنی گه تو گو کانی نیوان پیشه وهری و تاران تا شه شه می پووشه پ که قازی محمد هه ر بۆ مه به ستیکی له و جو ره سهر دانی تارانی کرد، نه وهی پیشان ده دا که کورده کان مه یلی ریکه وتن له گه ل ده ولته تی مه رکه زبیان نییه، ناماده ش نین بچنه ژیر باری خودم وختارییه کی سنووردار له چوارچیوهی نیراندا، هه ر به و هۆیه ش ده ستیان دایه زنجیره کرد وهیه کی توند پوهانه که له گه ل هه لومهرجی نوێی نه وکاتدا نهیده خویندوه، نه گه ری به ده ست هینانی نیمتیا زو پڕوای ده ولت ناوه ندیی که م ده کرده وه. گریدانی په یمانی دۆستایه تی له گه ل نازه ربایجان و هه ولدان بۆ گرتنی پارێزگای کوردستان، نه و نه ی هه ره به رچاوی نه و هه نگاوه توند پوهانه. دیتمان که سو فیه ت چۆن پێشی به دا گیر کردنی نه و ناوچه یه گرت. له وانه یه بتوانین بلین که قازی به دا گیر کردنی باشووری کوردستانی رۆژه لات، ده یو یست که به ده ستی پڕوه، وتووێژه کان ده ست پێ بکا، به تایبه ت که دوا ی وتووێژه سهره تاییه کانی قازی له گه ل قه وام دا، مه سه له ی گو زینی ناوچه کوردنشینه کان بۆ یه ک پارێزگا و کردنی قازی محمد به پارێزگار، هه تبه وه گو زێ، که له بهر دزایه تی کردنی رووسه کان نه چوه قۆناغی کرده وه وه وه که جه وه هری سهر به را و مایه وه.

سمره نجام دوو هۆکاری سمره کی قازی محمد دیان ناچار کرد که رووه تاران وهری کهوی. سمره تا نهوه که دهیدی نازه ریه کان بی نهوهی راویژیک به کورده کان بکن، له وتووێژه کانی خۆیاندا له گهڵ دهولت، له تاران و تهوڕیز، له باری تهوانیشهوه بپاریان داوه، نهوهش ریک نهوهی ده گه یاند که کورده کان دیسان بوونهوه به که مینه یه که له چوارچۆیهی نازه ریا بیا نیتکی خودمختاردا، هۆیه کی دیکهش نهوه بوو که رووسه کان بهردهوام مهبادیان ده خسته ژێر

پیشووی خۆی که سهریه‌خۆیی خوازانه
 ببون، واز لێ بێنئ، ئەو لهو بارهیه‌وه نووسیه‌یه‌تی:

١١ له كۆتايى مانگى (هوزەيرانى ١٩٤٤) دواى كوزئانەوى ناگرى شەپ، وىپاي سەربازەكانى دىكەى كۆمار لە بەرى سەردەشتەوه بۆ مەهاباد هاتىن، پاشان روومان كرده دىهاتىك كه سەر بە مولكەكانى زىرۆبەگى هەركى لە دەرووبەرى ورمى بوو، پاش دوو روژ قازى نامازەى بە مەسەلەى وتووێژكردن لەگەڵ رێژى تاران كړو گوتى ئىتمە پيشواى لە رىگە چارەى ناشىيانە دەكەين بۆ چارەسەر كړدى كيشەى كورد، بى ئەوەى پەنا بەرىنە بەر شەپ، هەر بەو ھۆبەش سەردانى تاران دەكەين، تا داواى خودموختارى بكەين بۆ ھەردوو نەتەوى كوردو نازەرى. پاشان گوتى ئەگەر دەولەتى ناوەندى بەو ويستەى ئىتمە رازى بى، لەگەڵ ئەوەدا داوايەكى زۆر نىيە (واتە خواستى سەرەكى ئىتمە سەربەخۆى تەواوە) بەلام چونكە ھەلومەرجى سياسىي ئىستا وا پىتويست دەكا ئىتمەش بەوەندە رازى بىن، چونكە توركەكانى تەورێز كە ژمارەيان زياترەو ھىزەكانىشيان پترە پىتى رازىبوون، بارودۆخى سياسىي ناچارمان دەكا رىگەى وتووێژكردن لەگەڵ دەولەتدا ھەلبژيرىن و بە خودموختارىش رازى بىن، خۆ ئەگەر درێژە بە شەپش بەھىن، ھىچ كەس پشتىوانيمان لى ناكا. تەنانەت لەوانەى دۆستەكانىشمان لى ببنە دوژمن. لە وتەكانى قازى را دەرکەوت كە ئەو وتووێژانە بە سەرياندا سەپىنراوەو لەژێر فشارى سۆڤيەتدا جێبەجێ دەكرى...

(١٧)

ئەو راستىيانەي كە عبدولللا پىشدرى باسيان لى دەكا، بانگەشەكانى رەھىمى قازى رەت دەكاتەو كە گوايە، پىكدادانەكانى پىشمەرگەكان و يەكەكانى لەشكرى ئىران لە قەھرناباد و سالىح تاباد و پەرت و بلاوبونى چەند يەكەيەكى ئەو لەشكرە بوو ھۆى ئەوئى كە قەوام، قازى محەمەد بۆ تاران داووت بكا، بە تەواوى روونە كە ھەلومەرجى تازەو رىئوئىنيەكانى يەكئىتتى سۆفەت بوو كە وای لە كوردەكان كرد بىنە ناو و تووتەو. (۱۸)

ته‌نا‌نه‌ت لوئیس فاوست ده‌لی، بی مه‌یل بوونی کورده‌کان بۆ گفتوگو کردن له‌گه‌ل ده‌وله‌تی ناوه‌نیدا، وای کرد وتووێژه‌کانی حکومه‌ت و ته‌وریزیش وه‌دره‌نگی که‌وی. ⁽¹⁹⁾

سەرەنجام قازی پێش ئەوەی بچیتە ورمێ، لە کۆتاییەکانی مانگی جۆزەرداندا ئالوگۆڕی بیروپای لەگەڵ پێشەوهری و رووسەکان لە تەروێژدا کردبوو، پریری دا لە گەڵ قەوام ئەلسەلتەنە دا و تەوێژ بکا، بەلام لەبەر ئەوەی کە بە درێژی پێنج مانگ حکوومەت کردن، بەردەوام

خەلکی کوردی بۆ رووبەرووبوونەوه لە گەڵ دەولەتی ناوەندی و نەتەوێی فارس هان دەدا، جۆش و خڕۆشی سەربەخۆییخوازانە و ئارەزووی دامەزراندنی کوردستانی گەورەیی خستبوووە پێرو میسکیانەوه، ئیستا دەبوو تێیان بگەینە ئەو کە بە شیوەیەکی کاتی مانەوه لە چوارچێوەی ئێراندا پەسند بکەن و چاوەڕوانی داھاتوو بن، ھەر لەبەر ئەو ھۆیەش بوو لە کۆبوونەوێی ھەزاران کەسی لە خەلکی مەھاباد و ھۆزەکان و لایەنگرانی حیزبی دیموکرات، سیاسەتی نوێی خۆی شیکردەوه، پتییستی کار پێکردن بەو سیاسەتێی لەو ھەلومەرجەدا باسکرد:

"ئێمە کە ئەوڕۆ خودمۆختاری خوازاوی خۆمان بە دەست ھێناوە، بۆ ئەوێ کە بە دەولەتی ناوەندی و سەرئەسەری دنیا پێشان بەدین کە نیازمان پاكە، رادەگەینە ئەو کە ئەوێ کردوومانە، بۆ ئەو مەبەستە نەبوو کە دەست لە براوەتی خۆمان لە گەڵ فارسەکان ھەلگیرین و ئینکاری ئێرانی بوونی خۆمان بکەین، ئەو کارانە کە کردوومانە و دەیکەین، تەنیا بۆ دژایەتی لە گەڵ رێژیمی دیکتاتۆری و زولم و جەوری دەولەتی تاران بوو... بەلام ئەگەر لە سەرپای ئێراندا ئازادی و دیموکراسی دا بین بکری، ئەوکات ھیچ بەرەبەستێک نابێ لە پێش نەتەوێکانی ئێران، کە دەستی یەکیەتی و ھاوکاری بۆ یەکتەر درێژ بکەن و بە شیوەیەکی دلسۆزانە و بەخۆشەویستی و شادی بە یەکەو ژیان بەسەر نەبن."^(۲۰)

لە قسەکانی قازیدا دەرەكەوت کە ناسیۆنالیزمی جیاخواری ئیدی جیگەیی نابێتەوه، کوردەکان دەبێ زیاتر لەسەر مافە پێشەیی و ئابووری و کۆمەڵایەتیەکان پێداگرن، لە ھێنانە گۆری کێشە نەتەوێی و سیاسیی تا کاتی گونجاو دەست ھەلگیرن، ھەرچەندە ئەو ئالوگۆرە لە سیاسەتی حیزبدا، بە دلی ئەندامانی حیزب نەبوو، بەلام ھۆزەکان و خەلکی ئاسایی بە گەرمییەوه پێشوازییان لێ کردو پێیان وابوو بەم شیوەیە سەردەمی گوشاری ئابووری دەستپێشتوویی رووسەکان کۆتایی دێ.

قازی محەممەد لە رێکەوتی (۶ی پووشپەرێ ۱۳۲۵) ۱۹۴۶ز بە یاوەری حاجی بابەشیخ، ھەزارو چەند ئەندامێکی دیکەیی حیزب، روویان لە تاران کردو لە فڕۆکەخانەی مەھرئاباد لە لایەن لایەنگرانی حیزبی توودە و چەند خۆبەکارێکی کوردی زانکۆ کە لە تاران نیشتەجێبوون پێشوازییان لێ کرا، لە ویلای دەربەند مانەوه. رێبەری کوردەکان دواي چەند دانێشتێک لە گەڵ قەوام ئەلسەلتەنە دا، پێشنیارەکی قەوامی پەسندکرد کە ھەموو ناوچە کوردنشینەکان بکرینە یەک پارێزگا و قازی بکری بە پارێزگاریکی دەسەلات فراوان (وسیع الاختیار).

واديار بوو كه قهوام جلّه‌وى وتوويژه‌كانى له‌ده‌ست دايه‌و دهيه‌وى كورده‌كان و پيشه‌وه‌رى
 سوڤيه‌ت ليك داپړئ و تيكيان به‌ردا. به‌لام قازى محمد به‌په‌سندكردنى پيشنياره‌كه‌ى قهوام و
 په‌سندكردنى نه‌وى كه وه‌زاره‌ته‌كانى خوى هه‌لوه‌شينتپه‌وه، ده‌يانگوزي بۆ نيداراتى جيگه‌ى
 ره‌زامه‌ندى ده‌ولت، پيشانى دا كه له هه‌لومه‌رجيكا كه هاتنه‌دى دروشه‌ نه‌توه‌يى و
 جياخوازيه‌كان، نه‌سته‌مه، بۆ به‌ده‌سته‌پيتانى مافه كۆمه‌لايه‌تپه‌كان كه بۆ چاكسازى له
 كۆمه‌لى كورديدا گرینگن، هه‌ول ده‌دا.

له‌گه‌ل نه‌وه‌دا كه پيشنياره‌كه‌ى (قهوام) له لايه‌ن قازيه‌وه، په‌سندكرا، به‌لام هه‌رگيز نه‌چوه
 قوئاغى جيبه‌جيكرده‌وه، چونكه يه‌كييتى سوڤيه‌ت به‌توندى دژايه‌تپى له‌گه‌ل ده‌كردو له
 ريگه‌ى بالويى خوى له تاران به نوينه‌رايه‌تپى كورده‌كانى راگهياند كه په‌سندكردنى نه‌و
 پيشنياره، واته نه‌مانى يارمه‌تپى سياسى و سه‌ربازى سوڤيه‌ت بۆ كورده‌كان.

قازى محمد پيش سه‌ردانى بۆ تاران، دروشى ناسراوى ديمۆكراسى بۆ ئيران و خودموختارى بۆ
 كوردستانى هه‌لگرتبو. "له چاوپيكه‌وتنه‌كانى خوى له‌گه‌ل روژنامه‌نووساندا، كاتيك له تاران
 بوو، باسى له دوو ناماڅى سه‌ره‌كپى خوى و حيزبى ديمۆكرات ده‌كرد كه برىتى بوون له:
 ناماڅيكي گشتى و ناماڅيكي تايه‌تى. ناماڅه گشتپه‌كه له ديدى قازيه‌وه، نازادى،
 داينكردنى ديمۆكراسى و سه‌ره‌خويى ئيران بوو و ناماڅى تايه‌تپه‌كه‌ش به ده‌سته‌پيتانى
 ده‌سه‌لاتيكي هاوشپه‌وى ده‌سه‌لاتى نه‌جمومه‌نى ويلايه‌تى نازه‌ربايجان بۆ كورده‌كان بوو." (٢١)

به دلتيابه‌وه ده‌توانين بلين كورده‌كان نه‌گه‌يشتنه ريكموتنيكي گشتى هه‌مه لايه‌نه، وه نه‌وى
 له نيوان نازه‌ربه‌كان و ده‌وله‌تدا رووى دا، به ده‌ستى به‌تاله‌وه بۆ مه‌باد گه‌رانه‌وه. قهوام له
 وتوويژه‌كاندا به كورده‌كانى راگهياند كه پيدانى خودموختارى به‌نه‌توه‌كانى تورك و كورد له
 چوارچيوى ده‌سه‌لاتى نه‌و دا نيه، پيويستى به ره‌زامه‌ندى شا، وه‌زيره‌كان هه‌يه و ده‌بى له
 په‌رله‌مانيش باسى لى بكرئو وه ياسايه‌ك به‌رپه‌ته ده‌روه. نه‌و ناماڅيه‌ى قهواميش له نه‌جماى
 پيداگرتنى كه‌سايه‌تپه‌ ناسيوناλισته‌كان بوو كه له ميژموو باسيان له‌و مه‌سه‌ليه ده‌كرد.

بۆ نمونه دوكتور موسه‌دهق وه ريبه‌رى كه‌مينه‌ى مه‌جلىس له وتاريكي خويدا كه له ريكه‌وتى
 ٢٨ سهرماه‌زى ١٣٢٤ ١٩٤٥ز دا پيشكه‌شيكرد، راگهياند كه ره‌فتاره‌كانى فرقه‌ى
 ديمۆكراتى نازه‌ربايجان و دامه‌زاندنى سيستمى خودموختار له‌و پاريزگايه‌دا، به شپه‌وى يه
 لايه‌نه، به‌پيچه‌وانه‌ى ياساى به‌ره‌تپه‌يه، چونكه كاروبارى له‌وجۆره پيويسته له ريگه‌يه‌كى

یاسایی و به گه‌رانه‌وه بۆ بیروپای گەلو له ریگهی رێفراندۆمه‌وه، بێته دی. پاشان دوکتۆر موسەدەق درێژەى به قسه‌کانى‌دا و گوتى:

"... ناتوانین هیچ بلێین ئەگەر ولاتێک بەشیکی فیدرāl بێ و بەشیکی دیکەى حکومەتى ناوەندى بێ، ئەگەر بریاریش بێ هەر گۆرانکاریه‌ك له یاسای بنه‌رەتییدا رووبدا، دەبێ له لایه‌ن بیروپای گشتیی خەلکه‌وه بێ." (٢٢)

بەم شێوه‌یه که‌مینه‌ی ئەنجومەن نیشانیان دا‌بوو که تا خودمۆختاری کورده‌کان و تورکه‌کان نه‌چیتە چوارچۆیه‌کى یاساییه‌وه ره‌زامەندى له‌سەر دەرنا‌بن. قسه‌کان موسەدەق له لایه‌ن ئەرده‌لان و نوێنه‌رى کورده‌کانى کرماشان و کوردستان له ئەنجومەندا پشتیوانى لێکرا.

عەبدوللا پشده‌رى وێپای ناما‌ژه‌کردن به‌و راستییه‌ی که وتووێژه‌کانى تاران ده‌سکه‌وتێکى به‌رچاوى نه‌بووه دهنووسى که رێکه‌وتنێک به‌و شێوه‌ی خوا‌ره‌وه له نێوانیاندا وه‌ده‌ست هاتوه:

١- قه‌وام به‌لێنى به شاندی نوێنه‌رایه‌تى کورده‌کاندا، مه‌سه‌له‌ی خودمۆختارى له پەرله‌ماندا، برپارى له‌سەر ده‌درئ، بۆ ئەوه‌ی فۆرمێکى یاسایی به‌خۆیه‌وه بگرئ.

٢- برپاردرا که پێوه‌ندى هەردوولا له ناستیکی به‌رزدا، بپارێزرئ، تا ئەو ده‌مه‌ی بنه‌ماو لایه‌نه‌کانى خودمۆختارى به رێکه‌وتنى هەردوولا ناماده‌ ده‌کړئ، هه‌روه‌ها بۆ دیاریک‌کردنى سنوورى جوگرافى‌یى کوردستان و نازەربایجان هه‌نگاو هه‌لێنیته‌وه.

٣- برپاردرا خه‌رجى و گوژمه (هه‌زینه‌)ى کۆمارى مه‌هاباد و حکومەتى نازەربایجان له بوودجه‌ی ده‌وله‌ته‌وه دا‌یینه‌بکړئ، هه‌روه‌ها دوو ئوتۆمۆبیلیشیان به دیارى پێشکه‌ش به قازى محمد و حاجى بابە شێخ کرد. (٢٣)

قه‌وام له ناچارک‌ردنى قازى محمد دا بۆ هاوکارىک‌ردنى ده‌وله‌تى ناوه‌ندى و هه‌روه‌ها له دانیاک‌ر‌نیدا سه‌رکه‌وتوو بوو، هەر بۆیه قازى رازی‌بوو که حیزبى دیموکرات به‌رێته نێو به‌ره‌ی حیزبه‌ پێشکه‌وتوو‌ه‌کانى ئێران، ئەو به‌ره‌یه له نێشتلافى چەند حیزبێکى وه‌ك حیزبى دیموکراتى قه‌وام (که له ٩ پووشپه‌رى ١٣٢٥ دا ١٩٤٦ ز واته ٣ رۆژ پێش هاتنى قازى بۆ تاران دامه‌زرا‌بوو)، حیزبى تووده‌ی ئێران، حیزبى ئێران، فرقه‌ی دیموکراتى نازەربایجان و حیزبى سوسیالیستى جه‌نگه‌ل پێک هات‌بوو. ره‌حیمى قازى دهنووسى که ئەه‌یار صالح سکرێترى گشتی

حیزی ئیران، بانگهیشته‌کە‌ی قازی محمدە‌دی بۆ بە‌شداریکردنی لە ئیشتلافی حیزی پیشکە‌وتووە‌کانی ئیراندا قبول کرد. ^(۲۴)

بە‌ شیۆه‌یه‌کی گشتی جیاوازی بیروبوچوون لە‌ نیوان کوردە‌کان و دە‌ولە‌تی مەرکە‌زیدا هەر وە‌کو خۆی مایه‌وه‌، بە‌ندە‌کانی جیگە‌ی ناڤۆکی، پێ‌ داگرتنی کوردە‌کان بوو لە‌سەر پاراستنی لە‌شکری خۆجیی و پیدانی خودموختاری، بە‌لام بە‌هەر شیۆه‌یه‌ک، سە‌فەرە‌کە‌ی قازی محمد بۆ تاران کاری کردە‌ سەر تێ‌پروانی‌نە‌کانی و بوو هۆی ئە‌وه‌ی کە‌ تا راده‌یه‌کی زۆر دروشمە‌ پان کوردییه‌کانی وە‌لاوه‌ نێ‌. رێبه‌ری کوردە‌کان لە‌ تاران لە‌گە‌ڵ گە‌وره‌ پیاوانی کورد وە‌ک ئاسف کوردستانی، ئە‌مانوڵلاخانێ‌ ئە‌رده‌لان، خە‌لیل فە‌هیمی و دوکتۆر زە‌نگە‌نە‌ دیدار و چاوپێ‌کە‌وتنی کردو بە‌و جۆره‌ی کە‌ رە‌حیمی قازی باسی دە‌کا، ئە‌وان قازیان لە‌ هاوکاریکردن لە‌گە‌ڵ کۆمونیستە‌کانی سۆڤیە‌ت ناگادار کردە‌وه‌و گوتیان کە‌:

"بەرژوه‌ندی وا دە‌خوازێ‌ لە‌گە‌ڵ دە‌ولە‌تی ناوه‌ندیدا هاوکاری بکە‌ی، سە‌ردانی شا بکە‌ی و کێشه‌ و گرفته‌کانی کوردستانی لە‌گە‌ڵ بێ‌نییه‌ گۆڕێ‌. ^(۲۵)"

هەر‌وه‌ها لە‌ تاراندا لە‌گە‌ڵ شاو سە‌رانی ئە‌مریکی وە‌ک ژە‌نه‌رال شوارتسکۆف و جورج ئالڤ بالۆیژی ئە‌و وڵاتە‌، دیدار و وتووێ‌ژی کرد، ئە‌مریکیه‌کان پێ‌شنیاریان پێ‌کرد کە‌ سە‌ردانی ئە‌مریکا بکا، بە‌لام ئە‌و لە‌ بارودۆخێ‌کدا نە‌بوو کە‌ ئە‌و پێ‌شنیارە‌ پە‌سە‌ند بکا. دواتر قازی و ئە‌مریکیه‌کان لە‌یه‌ک نزیک‌تر بوونە‌وه‌و لە‌ تە‌ورێ‌ژ لە‌گە‌ڵ لیسترسۆن کۆنسولی ئە‌مریکا لە‌ تە‌ورێ‌ژ چە‌ند چاوپێ‌کە‌وتنێ‌کی ئە‌نجامدا. دوگلاس باس لە‌ ویستی قازی دە‌کا بۆ نزیک‌بوونە‌وه‌ لە‌ دنیای نازاد، پێ‌ش سە‌فەرە‌کە‌شی بۆ تاران دە‌نووسێ‌:

"... ئە‌و لە‌ دوا‌ین مانگە‌کانی حوکمرانیی خۆیدا بە‌رده‌وام لە‌گە‌ڵ سرفیسی وە‌زارە‌تی دەرە‌وه‌ی ئە‌مریکا لە‌ ناوچە‌کە‌دا پێ‌وه‌ندی هە‌بوو. لە‌ هە‌ولێ‌ بە‌دە‌ستپێ‌نانی هاوکاریی ئە‌مریکا دابوو، تا خۆی لە‌ شە‌پ و ابە‌سته‌یی بە‌ رووسە‌کان نازاد بکا... ^(۲۶)"

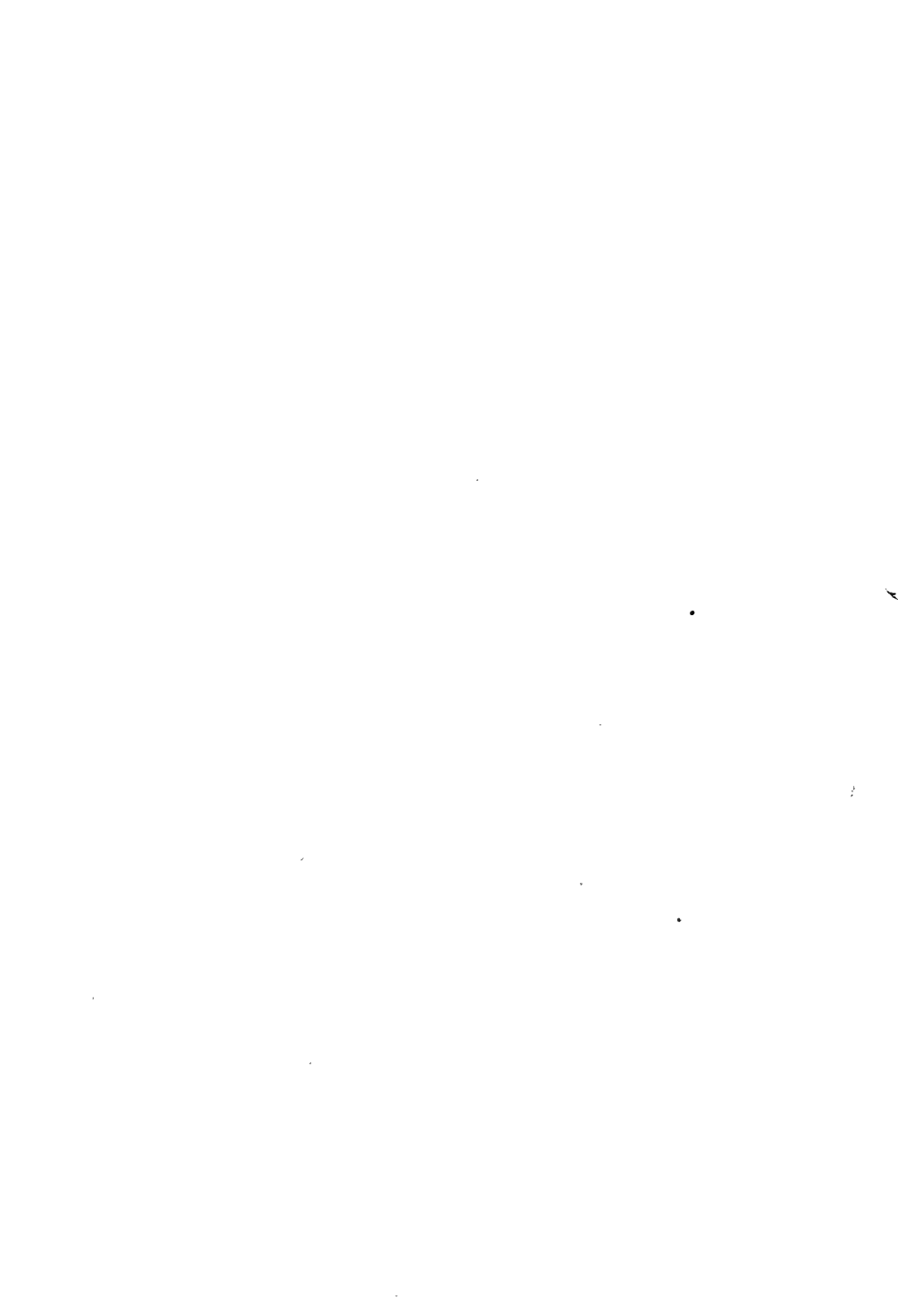
راستی و دروستیی بانگە‌شه‌کانی دوگلاس نە‌زانراوه‌، بە‌لام ناتوانین حاشا لە‌وه‌ بکە‌ین کە‌ ئە‌مریکیه‌کان هە‌ولیان دە‌دا، وە‌ک سە‌رده‌می شە‌ر لە‌ چوارچێ‌وه‌ی گە‌ڵاڵە‌یه‌کی هاویشۆه‌ی گە‌ڵاڵە‌ی کۆمیسسیۆنی سێ‌ لایە‌نە‌ی کە‌ مایه‌تییه‌کانی تورک و عەرە‌ب و کورد، لە‌سەر بنە‌مای ئە‌نجومە‌نگە‌لیکی هاویشۆه‌ی ئە‌نجومە‌نە‌کانی ئە‌یالە‌تی و ویلایه‌تی ئیران بکە‌نە‌ خاوه‌نی خودموختاری و بە‌و شیۆه‌یه‌ دە‌ست لە‌ کاروباری نی‌وخۆی ئیران وە‌ردە‌ن. ئامانجە‌کانی

كۆمىسيۇنى سى لايەنە لە كاتى سەرۆك وەزىرايەتتى حەكىمى لە سالى (۱۳۲۴) ۱۹۴۵ز دا بەھۆى ھەول و كۆشەكانى فراكسيۇنى كەمىنەى ئەنجومەن بە رىبەرى دوكتۇر موسەدەق پەكى كەوتىبوو. حكوومەتى ئەمىرىكا چەند سال دواتر لە سەردەمى سەرۆك وەزىرى رەزم ئارادا ھەولدا بە شىۋەيەكى دىكە ئەو گەللەيە لە ئەنجومەندا بېرىرى لەسەر بىرى، بەلام ئەو جارەش موسەدەق بوو رىگىرتىك لەبەردەم پەسندىردى دا. ئەو گەللەيە كە بە گەللەى رىكخراوى ئەنجومەنى ئەيالەتى و ويلايەتتەكان نىودىر كرابوو، (ھەر ئەو دادوورە ئەمىرىكىيەش واتە دوگلاس، خستىبويە بەردەم رەزم ئارا) گرىنگىيەكەى بەرادەيەك زۆر بوو كە ەك يەكەمىن گەللەى كابىنەى رەزم ئارا، خرايە بەردەم پەرمان. دوكتۇر موسەدەق وىپراى دۇايتى لەگەل ئەو گەللەيەدا دروستىبونى دەولەتە خودموختارەكانى بە دابەشبونى ئىران بۇ چەند دەولەتى بچوكتىر، لىكدايەو، رۆلى ھىزىكى دەركى سەرمایەدارىش لە نووسىن و پىشنىاركردى ئەو گەللەيە بۇ شای ئاشكرا كىرد. (۲۷)

ئەوئى ئاشكرايە ئەوئە كە پىئەندى ئەمىرىكىيەكان لەگەل قازى دا، قازى لە سۆفەت دورور نەكرەو و پىئەندىيەكانىان ھەروا بە پتەوى مايەو. رىبەرى كوردەكان كاتىك وەلامى گەورە پىاوانى كوردى لە تاران دايەو، كە لە ھاوكارىكردى لەگەل سۆفەت ئاگادارىان كىردبۇو، گوتى:

"باش بزانن كە ئەمەن كۆمۇنىست نىم و ھىچ كەشىش ناتوانى بەو گوناھە تاوانبارم كا، بەلام ئەو كە ئىمە لەگەل سۆفەتدا پىئەندىمان ھەيە، بۇ خىرو بەرژەوئەندى مىللەتى سەتم لىكراوى كوردە. سۆفەت ەك دۆستىكى نىك و ياورى خەلكانى زەجمەتكىش و زولم لىكراو ھاتۆتە مەيدانەو و پىشتىوانى بەھىزى ئىمەشە، ئامانچى ئىمەش لە دامەزراندنى حكوومەتتىكى خودموختار لە كوردستاندا، جىابوونەو لە ئىران نىيە، ئىرانىش بە نىشتمانى خۇمان دەزانن، ئىمە بەو كارەمان دەمانەوئى خزمەت بە بلاوونەوئى دىمۆكراسى و ئازادى لە سەراپاى ئىراندا بىكەين، ئىمە چا و لەو كارە ئاپۆشىن كە دەستمان پى كىردو، بە نىوچلىش بەجىئى ئاھىلن و ئالائى ئازادى لەسەراسەرى ئىراندا دەشەكىتەو. (۲۸)"

رىبەرى كوردەكان بەو بانگەشانەو بە تەسلىم بوونى لە بەرامبەر رىئوئىيەكانى بالۆئىخانەى سۆفەت لە پىئەندى لەگەل ولاوئەنانى گەللەى پارىزگارى كوردستان و پارىزگارىبونى قازى، كە لە لايەن قەوامەو پى پىشنىاركرابوو، نىشانى دا كە جىابوونەوئى كۆمارى مەھاباد لە يەكىتى سۆفەت بەو ئاسانىيە نىيە وادەى وابەستەى ئەو بە مۆسكۆو، ھەروا بەھىزە.

لەندى نۆيەم

سەرەتاکانى سەردەمى بېھىزبوونى
كۆمارى مەباباد و ھۆکارەکانى رووخانى

پاش کۆتاییهاتنی وتووێژهکانی تاران و سهرهپای ههول و کۆشش و پێداگرتنی وهزیره توودهیهیهکانی ناو کابینه بۆ گهیهستنه رێکهموتنێک له نیوان حکومهت و کوردهکاندا، قازی محمد گهرايمه مههاباد. له کاتێکدا تییینی ئهو خالهشی کردبوو که تاران دواى رێکهموتن لهگهڵ پيشمهوهريدا قهيرانی نازهربایجان، به چارهسهرکراو دهزانى. کيشهه کوردیش له دیدی سهرانى حکومهت گرینگيههکی ئهوتۆی نيهو له راستيشدا ههر لهو ساتهوه تا رووخانى کۆمارى مههاباد له (سهرماوهزی ۱۳۲۵) ۱۹۴۶ز دا کوردهکان ههر لهو دۆخهى جارانیاندا مانهوه.

قازی دواى گهرايمههوى بۆ مههاباد، له وتميهکیدا بۆ لایهنگرانی حیزبى ديموکرات باسى له پيوستى پێداچوونهوه به پيروپوچوونهکانى حیزب له پێوهندى لهگهڵ چۆنیهتى بهدهستهێنانى مافى کوردان و پهپهوه کردنى سیاسهتى نوێ بۆ مانهوه له شاتوی سیاسى ئێران و دهورو ههبوونی کوردهکان له ههلمهرجى نویدا کرد. ئهو پيشبینیانهى که قازی بۆ کوردهکان و ئهندامان و لایهنگرانی حیزبى ديموکراتى وێنا کرد، له زۆر لایهنهوه تا ئیستاش له رێبازو پهپهوهى سیاسى کوردهکانى ئێران دا بهرچاو دهکهوى.

ئهوێ قازی پێی گهیشتهبوو، ئهجمای تیهپهرين له قوناغيتک بوو که ههلمهرجیکى ناسروشتى حوکمى دهکرد بۆ قوناغيتک که دهتوانين ناوی بنێن قوناغی بریاردانى خهلقى کورد له ههلمهرجیکى سروشتیدا، که لهو ههلمهرجهدا کارىگهرى سیاسى هێزه بێگانهکان له کورتى داوو. کۆمهله بریاريتک لهلایهن کوردهکانهوه درا که لهژێر سایهى واقعیهیهکی سیاسى زۆرتهروه، وهدهست هاتبوو.

کوردهکانى ئێران له یهکهم بزوتنهوهى سیاسى خۆیاندا، به مهبهستى سهرخستنى ناسیۆنالیزمى جیاخوازانهى کورد، هاوکارى ههمه لایهنهو بێ قهید و مهرجى هێزیکى دهرهکیان کردبوو. غافل لهوهى که هێزه بێگانهکان تهنیا بهدواى بهرژهوهندیه ناسهرعیهیهکانى خۆیانوه بوون ههرگیز خزمهتیک به خهلبکی کورد ناکن. ئهوه کوردهکانن که له ههر گۆشهیهکی دیکهى رۆژههلاتى نیوهراست بن تهنیا له رێگهى هاوکارىکردنى ئهوانهى که ژانیان لهگهڵدا دهبنه سهر، دهتوانن به مافهکانى خۆیان بگهن.

قازی محمد له درێژهى وتهبیژیهکی خۆیدا بۆ خهلقى مههاباد له کۆتاییهکانى (پهوشپهڕى ۱۳۲۵) ۱۹۴۶ز دا گوێ:

"بزائن که ههمیشه به شهمرو خوێنپێژى ناگهینه ئهجم، دهبێ کاروبارهکانى خۆمان به پهنابردنه بهر رێگهچارهى سیاسى، بهرپهوهبهرین. زۆر کات له رێگهى ناشتى و گفتوگۆوه ئامانج و خواستهکانت

بەرھو پېش دهبی... قۇناغی شەرى روو لە کوتاییه. ئیستا کاتی کارزانی و زانست و ھونەر، دهبی بەو چەکانە بېچینە شەرى دوژمنان. ئیمەى کورد لە خەباتی خۆماندا ھەرگیز نیازی جیابوونەو لە ئێرانمان نەبوو و تەنھا ئامانجمان پاراستنی ئازادیەکانمان و پارێزگاریکردنی دیموکراسی بوو لە سەرانسەری ئێراندا. ^(۱)

رۆژئێت کە لەو قۇناغدا چاری بە قازی محەمەد کەوتوو، سەبارەت بەو ئالوگۆرە دنووسی:

"بەلانی کەمەو لەو قۇناغدا کە ئیمە باسی دەکەین، داواکاریەکانی میانەرەوترن، خودموختاری لە چوارچێوەی ولاتی ئێران دا. بە ئاشکرا دەیکوت کە ئەویش لە گەڵ ئەو رایەى کوردەکان دا کە پێیان وایە بەو حوکمەى لە گەڵ فارسەکان یەک نەژادن، ھۆکاریک لە گۆرێ نییە بۆ ئەوێ ئەو یەکیتییەیان لە نێوانیان دا، کە لە سەردەمى کۆنى پارس و مادەکاندا ھەیانبوو. ^(۲)

لێرە بەدواوە شاھیدی بێ ھێزی پلەبەپلەى حکومەتى مەھاباد و زیادبوونی بزوتنەوێ سیاسى و سەربازى دەولەت و لەشکرى شاھنشاهی لە کوردستاندا دەبین. کەمبونەوێ ھاوکاریەکانى یەکیتیی سۆڤیەت، ئاشکرا بوونی ناپەرەزایەتیی نێوخۆی بە تاییەت لەلایەن ھۆزەکانەو، سەرەنجام بە زیادبوونی پلەبەپلەى فشارى دەولەتى ئێران، حکومەتى مەھاباد گەشتە قۇناغێک کە دەکرا گورزى لى بوەشێنرێ.

دەولەتى ئێران کە لە (یوشەپەرى ۱۳۲۵) ۱۹۴۶زدا، تا رادەیک روخسارى لایەنێکى لە خۆى نیشان داو بەو کە ئامادەى وتووێژە، ئیستا داواى لە مەھاباد دەکرد تەنیا گوێ بگرێ، ھەر بەو ھۆش لە مانگی گەلاوێژدا، شاندیکى سەربازى بە سەرۆکایەتیی سەرھەنگ فەیروزى لە سەنتەرەو [لەوانەى لە رینگەى سەقزەو] چونە ناو مەھابادو بە قازیان راگەیاندا کە ئەگەر خاویارى خودموختاریە، پێویستە بەندى چەك دامالێنەکە پەسند بکا. قازى وەلامى دانەو کە لەتوانایدا نییە خەلکى ناچار کا، تەفەنگەکانیان بەدەنەو.

(عەبدوللا پشەورى) لەبارەى وەى خەلکى و بیروبوونى قازى و دواى ئومیدەکان بە سۆڤیەت دنووسی:

"ئەوێ کە تا رادەیک خەلکى ئومیدەوار کردبوو، بەلێنەکانى قازى بوو کە ھەمیشە دەیکوت - خودموختاریان بە دەست ھێناو، حکومەتى تاران بەلێنى تەواو بە ئیمە داو، تازە ئەگەر بۆخۆشان نەمانەوئ ئەوان پەشیمان نابنەو، بەلێنى خۆیان ژێر پێنانین، خۆ ئەگەر پەشیمانیش بوونەو دۆستى گەرەمان حکومەتى سۆڤیەت، پشتیانیمان لى دەکاو بە ئاسانى دەست لە کوردەکان بەرنا. ^(۳)

وئ دەچئ سؤفیت به پەیمان و بەلئینەکانی خۆی، ھەروا کوردەکانی لە نێو نۆردوگاگەمی خۆیدا ھێشتۆتەو. ئەو متمانە لە رادەبەدەری قازی محەممەدیش بە روسەکان، بێجگە لە بێھێزیی سیاسی قازی ناكرئ هیچ ناویکی دیکەمی لئ بنیئن. لەشکری شاھەنشاهی شەھەرەبە ھاوتریب لەگەڵ ھەلوێستەکانی حکوومەت رۆژ لە دواي رۆژ بەندەکانی رێکەوتننامەي قازی - رەزم ئارای لە گوندی "سەرا" پێشئیل دەکردو بە بەردھوامی چەك و تەقەمەنیی بۆ سەربازگەکانی سەردەشت و بانە دھنارد. بەردھوامبوونی ئەو ھەلومەرجە لە ئەنجامدا ئالۆزی و پشیمانی لە نێوان بارزانییەکان کە پارێزەری باکووری جادەي سەقز بوون لەگەڵ سەربازەکانی لەشکر دا لئ کەوتەو و زەمینەي تێکھەلچوونێکی نوێ رەخساند. لێرەدا پێویستە ئاماژە بە بابەتێك بکەین کە ھێچ یەک لە مێژوونووسان و سەرچاوەکانی تاییبەت بە کۆماری مەھاباد، گرینگییەکی ئەوتۆیان پێنەداوە. ئەویش ھەبوونی قۆلێکی توندپەر و شەڕخواز لە حکوومەتەکەي قازی دا، کە وێرایی کەمبونی لایەنگرانی ئەم قۆلەش، دەیتوانی ئاگرێ شەڕ ھەلایسێنێ. لە روخسارە دیارەکانی ئەو قۆلە دەتوانین زیترۆ بەگێ ھەمەکی و مەلا مستەفای بارزانی نێو بەرین، کە تەنانت دواي رووخانی کۆماری مەھاباد و خۆ بەدەستەو دانێ قازی لەگەڵ لەشکری شا شەڕیان کرد. قازی محەممەد و سەدری قازی لە ترسی کاردانەوێ توندو چاوەروان نەکراوی ئەو قۆلە توندپەرە، کەوتە تەکبیری و تووێژکردنی سەرلەنوێ لەگەڵ دەولەت و ئەفسەرائی لەشکرو تەمی ئەو خراب لێك تێگەیشتنەش بپەوتەو. یەحیا سادق وەزیری کە لەلایەن قەوام نیھادی سەرۆک وەزیرانەو بەشداری ئەو و تووێژانەي کردووە، دهنووسی:

"لە کۆتاییەکانی (ھابوینی ۱۳۲۵) ۱۹۴۶ز دا قەوام ئەلسەلتەنە، بانگەپشتی کردم و مەنمووریەتي پێ دام کە دواي راویژکردن لەگەڵ سەرلەشکر رەزم ئارا، بپۆمە کوردستان. لەو دیدارەي کە لەگەڵ رەزم ئارادا ھەمبوو، مەسەلەي ئاردنی چەك و تەقەمەنی ھێنایە گۆرێ و گوتی لەشکر لەو بارەيەو کەمترخەمی کردووە. ئەتۆش بەو حوکمەي کە کوردی دەبێ رێ لە ئالۆز بوونی بارودۆخەکە بگری. شاری سەقز بۆ ئەو و تووێژکردنە دەستنیشان کرابوو. بێجگە لە نوێنەرائی کۆماری مەھاباد، سەدری قازی و دوو نوێنەری فرەقەي دیۆکراتی ئازەربایجان لەگەڵ شاندە کوردییەکە ئامادە ببوون. سەرھتا دیۆکراتەکان چەند بەلگەيەکیان خستە روو، کە پێشئیل کردنی رێکەوتننامەکەي لەلایەن ئەفسەرائی لەشکری دەولەتەو دەسەلماند. و تووێژەکان لە کەشێکی ئالۆزدا بەرپۆتە دەچوون، چونکە ئەندامە سەربازییەکانی شاندی کوردی، بە توندی رەخنەیان لە رەفتاری ئەفسەرائی لەشکر دەگرت، ترسی بێ ئەنجام بوونی و تووێژەکان لە گۆرێ دابوو، بەلام سەدری قازی ئارامی کردنەو و دیاربوو کە ھەم سەدری قازی و ھەم نوێنەرائی پیشووەری خوازیاری ناشتین، لە راستیدا دەتوانین بڵیئن ئەو رێکەوتنەي لەو و تووێژانە دا و دەست ھات، لە سایەي ھەول و تەقەلاکانی سەدری قازی دابوو. (۶)"

عەبدوللا پشەدریش دلتيامان دەكاتەو كە قازى لەو قۇناغەدا، خوازىيارى شەپ نەبوو و دەترسا كە شەپ يان ئاژاوەيەكى چووكەش بەهەنەى پىتويست بۆ ھەلەوشاندنەو ھى خودموختارى كوردەكان لە دەستى دەولەتى مەركەزى نۆ و سەدرى قازىش ھەولئى دەدا كە گىر و گرتەكە بە شىوہەكى ھىمانەو لە رىگەى ئاشتىيەو چارەسەر بكرئ. ^(۶) لەو سەردەمەدا قەوام نەلسەلتەنە قازى وەك فەرماندارى مەھاباد دەستىشان كردبوو.

لە سەردەتاكانى پاينىزى سالى (۱۳۲۵) ۱۹۴۶ز دا نەگەرى گەرانەو ھى لەشكرى سوورو گەيشتنى يارمەتيە كارىگەرەكانى سۆڤيەت و بە ياساى ناسىنى خودموختارى كوردستان، لە گۆرئدا نەمابوون لە گەل ئەو ھى كە رۆژڤىلت گوتەنى حكوومەتەكەى قازى بنەماو پاينەكى ياساى نەبوو، بەلام ھەروەك پىشئ لەسەر پىتئ خۆى بوو. وەزىرانى كاينە وەك بەرپۆبەرى ئىدارەكانى ژيەر فەرمانى خۆيان گۆرئابوون و (قازى)يش لە سەرۆكايەتتى كۆمارەو ببوو بە رىبەرى حيزبى ديمۆكرات. ^(۷) ئىستا ھەلومەرجى رووخانى كۆمار لە ھەموو روويەكەو ئامادە ببوو، بۆ شارەزا بوون لە ھۆكارەكانى رووخان و ھەلەوشانى كۆمارى مەھاباد پىتويستيمان بە شارەزايى لە شىوہى ھەلسوكەوت كردنى ھىژە كارىگەرە سياسىي و كۆمەلەيەتيەكانى كۆمەلگەى كوردى لە گەل حكوومەتەكەى قازى دا ھەيەو ناكريئ ھەروەك لىكۆلەرە ئورووپايەكان بەو ھەندە دەست ھەلگريئ كە گوايە نەمانى ھاوكارىەكانى يەكيتىي سۆڤيەت كۆتايى بە تەمەنى حكوومەتى كوردەكان ھىئا، پەسند كردنى ئەو داوەرى كردنە لە دوو لايەنەو رىگەى راستمان لى و ن دەكا كە برىتين لە:

۱- ھۆكارى نىوخۆيەكانى رووخانى كۆمارو دژايەتيە نىوخۆيە روو لە گەشەسەندنەكانى نىو كۆمەلئى كوردى لەبەرەمبەر كۆمار دا، وەبەرچاو ناگريئ.

۲- سەرنەكەوتنى حيزبى ديمۆكرات لە وروژاندن و دروستكردنى ھەستى ناسيۆنالىزمى كوردى لەنىو كوردەكان و مۆبيليزە كردنى كۆمەلگەى كوردى بەو ئاقارە دا، پشت گويئ دەخا.

بئ ئەو ھى بمانەوئ رۆلئ سۆڤيەت لە پشتيوانى كردنى كۆمارى مەھاباد، كەم بايەخ لە قەلەم بەدين و ئەو راستىيەش وەبەرچاو نەگريئ كە ھاوكارى نەكردنى سۆڤيەت بەو حكوومەتە يەكئەك لە ھۆكارە سەركەيەكانى سەرنەكەوتنى كوردەكان بوو، كاتى ئەو ھى ھاتووە كە ئاوپۆلكى زياتر لە ھۆكارە نىوخۆيەكانى شكستى بزوتنەو ھى كوردەكان بەدينەو.

ئەوا لىرەدا باسى ھۆكارە نىوخۆيى و كارىگەرەكانى ناكام بوونى حيزبى ديمۆكرات دەكەين:

پشتگیری نه کردنی هۆزهکانی کوردستان له کۆماری مهاباد

ههڵکەوتی کۆمەڵگەی هۆزایهتیی کورد لهو روژانهدا، بهو شیوهیه نهبوو که قازی محمد به ناسانی بتوانی فرمانڕه‌وايهتیی دلخوازی خۆی به‌سه‌ردا جێگیر بکا. هۆزه‌کان به‌رده‌وام به چاوی پر له‌گومانه‌وه ده‌یان‌ڕوانیی به‌سیاسه‌ته‌کانی قازی و پێوه‌ندیه‌کانی له‌گه‌ڵ سۆڤیه‌ت دا. قازی هیچ کات نه‌یتوانی له‌که‌شوه‌وايه‌کی پر له‌گه‌رم و گورپی لێک‌گه‌شتندا پێوه‌ندیان له‌گه‌ڵ دامه‌زێنن و پێوه‌ندیی حکومه‌تی مهاباد له‌گه‌ڵ هۆزه‌کاندا هه‌میشه له‌رزۆک بوو. هۆکاری ئهو مه‌سه‌له‌یه چ بوو؟ بۆچی بۆ هۆزه کورده‌کان، حکومه‌تی ناوه‌ندی، یان قازی گوته‌نی فارسه‌کان له‌پشتڕ بوو تا ده‌وله‌تیکی کوردی؟

وه‌لامی ئهو پرسیارانه بهو راده‌یه‌ش زه‌حمت نییه. هۆزه کورديه‌کان هه‌روه‌ک هۆزه‌کانی دیکه‌ی ئێران و به‌په‌یره‌وی کردن له‌سیاسه‌تی دێرینه‌ی خۆیان دژایه‌تی سیستیمی سیاسی نیوه‌ندگه‌ریان ده‌کردو به‌مه‌ترسییه‌کیان ده‌زانی بۆ سه‌ر ئازادی چالاکیی سیاسی و ئابووری و کۆمه‌ڵایه‌تییه‌کانی خۆیان، جا هیچ جیاوازییه‌کی نه‌بوو ئهو سیسته‌مه کوردی بێ یان فارسی، چونکه هه‌ر چۆنیک بێت ده‌بوایه ده‌سته‌به‌رداری شیوه‌ی ژیا‌نی نه‌رتی خۆیان بن و به‌پێی پرۆگرامه‌ نووسراوه ئابوورییه‌کانی ئهو حکومه‌ته بچو‌لێنه‌وه و شاهیدی گواسته‌نوه‌ی ده‌سه‌لاتی سیاسی و کۆمه‌ڵایه‌تی له‌ده‌ستی سه‌رۆک و ریش سپیه‌یه‌کانی هۆز بۆ لاوانی خوێنده‌وار بن.

له‌سیستیمی ئه‌وتۆدا ژنان له‌گه‌ڵ پیاوان یه‌کسان ده‌بن و هه‌روه‌ک سه‌رده‌می ره‌زاشا ده‌بی لاوانی هۆزه‌کانیش، بچنه سه‌ربازی و ئه‌وه‌ش به‌واته‌ی ده‌مه‌ترسی که‌وتنی هیژه سه‌ره‌کییه‌کانی به‌ره‌مه‌پێنان له‌هۆز دابوو، به‌و پێیه ئهو چاره‌نوسه‌ی که هۆزه‌کان له‌کۆماری مهاباد دا چاوه‌پێیان ده‌کرد، له‌گه‌ڵ ئهو ئه‌زمونه‌ی که له‌سه‌رده‌می ره‌زاشادا تاقیان کردبۆه‌وه، جیاوازییه‌کی ئه‌وتۆی نه‌ده‌بوو، ئهو به‌دگومانییه‌ی هۆزه‌کان کاتیکی زیاتر بوو که قازی محمد به‌هه‌موارکردنی به‌هره‌ی مال‌کانه‌و ئارندنی کۆپه سه‌رۆک هۆزه‌کان بۆ یه‌کیته‌ی سۆڤیه‌ت بۆ خوێندن و پێکهێنانی له‌شکرێکی کلاسیک، ئیراده‌یه‌کی به‌هێزو پشتیوانی پێویستی خۆی بۆ چاکسازی راسته‌قینه‌ نیشان دا.

هۆزه‌کانی کورد هه‌ر وه‌ک هۆزه‌کانی دیکه‌ی ئێران، دوا‌ی رووخانی ره‌زاشاو گه‌ڕانه‌وه‌یان له‌دوورخواه‌یی، سه‌رله‌نوێ درێژه‌یان به‌ژیا‌نی هۆزایه‌تی خۆیان داو چه‌کداربوونه‌وه. له‌و پێشبینیانه‌ی که رێبه‌رانی کورد سه‌باره‌ت به‌داهاتوو، ده‌یان‌خسته‌ روو، ده‌بوایه ئه‌وان دیسان

چەكەكانى خۇيان بدەنەو بە لەشكرى دەولەتى تازە پىكھاتوى كورد. دەولەتلىك كە كۆمۇنىزمى سۆڧىيەتلىش پشتىوانى لى دەكرد، لانى كەم حكومەتى پەهلەوى ئەو تاييەتمەندىيە ئىگەتلىقى نەبوو.

يىڭىگە لەو ھۆكارانە، ھۆزەكان بەھۆى بېھىزبونى ئابورى لەو سەردەمەداو بى بەھرە بونى زۆرىيە سەرۆك ھۆزەكان لە دەسلەتدا، بەرامبەر بە كۆمارى مەھاباد بېپروا بون، بەراستى لە كۆمەلگەيەكدا كە بەرەركەكانى كردنى نيوان تيرەو تايىفە و كەسايەتپىيەكانى، يەكلىك لە تاييەتمەندىيە كۆن و ھەمىشەيەكەى بووى، سپاردنى ھەموو ئىمتىياز و پەلەو پايەيەك بە خەلگى مەھاباد لە كابىنەى حكومەت دا، چ كاردانەو ھەيكى لەسەر سەرانى دىكەى كورد دادەنا؟

عەبدوللا پشدرى سەبارەت بەو سىياسەتەى قازى محمد دەنوسى كە يەكلىك لە كەموكۆپىيە سەركەيەكانى قازى محمدو كەسانى دەورەيەرى، پشت بەستنى لە رادەبەدەريان بوو بە خەلگى مەھابادو ئەو كە "قازى رېوشونى دۆستايەتى و ھاوشارىەتپى گرتېو بەرو خەلگى مەھابادى لە ئەوانى دىكە لە پىشتەر دادەنا، لە كاتىكدا كە ئەو شېئە ھەلسوكەوت كردنە بۆ رېيەرى مىللەتلىكى زولم لىكراوى وەك كورد، ھىچ كەلگى نەبوو، زۆرىش بى جى بوو."^(۷)

بەلام پشدرى ئەو ھەى لەبىر كردوو كە ئەو ھەنگاوى قازى لە ناچارىيەو بوو، چونكە كۆمارى مەھاباد پەناگەيەكى باش و خەلگىكى جىڭەى باوېرى جگە لە دانىشتووانى مەھابادى نەبوو و نەى دەتوانى پشت بە خەلگەكانى دىكە ببەستى، ئەو داوېرى كردنەى پشدرى كە بۆ خۆى يەكلىك لە شاھىدان و چاودىرانى بارودۆخى كۆمار بوو، دەرى دەخا كە ئەو سىياسەتەى قازى محمد جىڭەى رەخنەى خەلگ بوو، بەلام ئەو تا كۆتايىش كۆرپانكارى تېدا پىك نەھىناو.

ھۆكارلىكى دىكەى نارازى بونى خەلگ لە رىكخستنى دىمۆكراتەكانن بۆ رۆلى سۆڧىيەت لە كاروبارى كوردستان دا دگەرپتەو، پىشتەر دىتمان كە سەرانى گەورەى كورد وەك عەلى ئاغى مىر ئەسەدى دىپوكرى، قەرەنى ئاغى مامەش و قاسم حاجى بايز ئاغى داوى گەرانەو ھيان لە سەردانى يەكەمى شاندى كورد لە سالى (۱۳۲۰) ۱۹۴۱ز بۆ سۆڧىيەت، سەبارەت بە رۆلى سۆڧىيەت و جىيە جى كردنى بەلئىنەكانى، بە گومان و دوودل بون، بەشدارى نەكردنى ئەو كەسايەتپىيانەو كەسانى دىكەى وەك ئەوانىش لە سەردانى دووھى شاندى كوردى بۆ باكو نىشانەى نارەزايەتى و بى مەيلىي ھۆزەكان بەرامبەر بە قازى محمدو ھىزى دىمۆكرات بوو. ھەر بەو ھۆيەش كاتىك قازى لە (خەزەلۋەرى ۱۳۲۴) ۱۹۴۵ز دا سەرقالى نامادەكارى بۆ كۆبونەو ھەى سەرانى كورد بۆ مەبەستى لىكدانەو ھەى بارودۆخى نازەربايجان و بېراردان لەبارەى

داھاتووی کوردستانەو، بوو، ژمارەیکە لە سەرانی کورد لەو دانێشتنە دا بەشدارییان نەکرد. رۆژنامەی باختر لەو بارەییەو بەم شێوەیە دەنوسی:

"مەلا خەلیل، شیخی مەنگوڕەکان و قەرەنی ناغای مامەش لە کۆمسیسیۆنی پێکھاتوو لە سەرانی کورد لە مەھاباد بەشدارییان نەکردو قەرەنی ناغا بە ئاشکرا رایگەیاند کە ئۆگڕییەکی بەرامبەر بە سەرەخیزی کوردستان نییە و بە نیشتمانی خۆی ئێران وەفادارە، ھەرەھا گوتبووی کە ئەمن کورد نیم."^(۸)

تەنانت ئەو سەرۆکانە لە قازیش نزیک بوون وەک عومەرخانێ شەریفی، مەیلی ھاوکاری لەگەڵ حیزبی دیموکراتیان نەبوو، کاتیەک قازی پێری ھێرش کردنە سەر پارێزگای کوردستانی دا، عومەرخانێ شەریفی بە بیانووی ئەوێ کە گوايە ئەسپی سوارەکانی بۆ ئەوێ بەرەڵا بوون، ھاوکاری مەھابادی نەکردو لەلایەکی دیکەشەو بە شێوەی نەیتی پێوەندی بە لەشکری ئێرانەو کرت.

دوگلاس لە بیرەویریەکانیدا لەو بارەییەو دەنوسی:

"بە درێژایی سالی (۱۹۴۶)، پێکدادان لە نێوان کوردەکان و لەشکری ئێراندا رووی دا کە ھیندیکیان لە دیواندەرە روویان دا. ئەو کاتە مەلا مستەفا بارزانی بەشێکی زۆری لەشکری قازی ھەمەدی داوین دەکرد. عومەرخانێ شەریفی ھێزێکی کەمی کۆکردەو. بەلام کاتیەک کە لەشکر بە ھەموو ھێزیکەو لە دیسامیری ۱۹۴۶ (کانوونی یەکەمی) دا گەیشتە جی، لەگەڵ دژایەتیەکی کەم رووبەرۆو بۆو، ھێزەکانی عومەرخان ھیچ چەشنە بەرگریەکیان نەکرد، لە راستیدا ئەو بەلێنی داوۆ کە بە دەولەتی ئێران وەفادار یمینیتەو، بیروپای دژە سۆفیەتی لەنێو زۆریە کوردەکاندا بەھێز بوو."^(۹)

رۆیشتنەوێ لەشکری سوور بوو ھۆی ئەوێ کە زۆریە سەرۆک ھۆزەکان بەنەیتی لەگەڵ دەولەتی ناوەندی و لەشکری شا پێوەندی ببەست و خۆبواردنی (قەوام ئەلسەلتەنە) لە دانی خودموختاری بە حیزبی دیموکرات، ئەو حیزبەو قازیشی لەپیش چاوی ھۆزەکان زیاتر لەجاران بیتوانا نیشان دا.

(عەبدوللا پشدری) پێیوایە سیاسەتی سۆفیەت ھۆکاری بەرەڵا بوونی ئەو سەرۆکانەیکە کە لایەنگری قازیان دەکرد:

"ئەو بەشە لە سەرۆک ھۆزەکانی کوردستانی ئێران، کە ھەر لە سەرەتاوە پێوەندییان بە ریزەکانی حیزبی دیموکراتەو کردبوو و لەگەڵ کۆماری مەھاباد دا ھاوکارییان دەکرد، کاتیەک

تییینیان کرد که حکومتی سۆڤیهت گۆی ناداته کیښی کورد و سەرقالی جیبه جیکردنی داواکانی تاران، تا رادهیهک تووشی ناڤومیدی بوون و پروایان به کۆماری مهباد کهم بۆوه، تا نهو رادهیهی که زۆریهیان به نهیتی له گهڵ حکومتی ئێران دهستیان تیکهڵ کرد. (۱۰)

بۆ یه کهمین جار که سانیکی وهک (عبداللّٰه بایزیدی) سهروکی هۆزی مهنگورو عهزیزی کۆپی قهرنی ئاغای مامهش و عومهرخانی شکاک، دهستیان به رهخنه گرتن له کۆماری مهباد کردو له بهرامبهری دا وهستان، بهلام کاتیک قازی به ناماده کاریهکانی سهرکوت کردنی نهو دوو هۆزهوه سهرگهرم بوو، پهنايان برده بهر پشدهریهکانی عێراق. (۱۱)

عبداللّٰه ئیلخانی زاده یه کیک له سهروک هۆزهکانی دێیوکی و نهیاری سهرسهختی قازی له نامهیهکی دا بۆ قهوام ئهلسهئنه له ریکهوتی ۱۱ خهزهلهوری ۱۳۲۵ ۱۹۴۶ ز دا به وردی باس له بارودۆخی ناوچهی دهسهلاتی کۆمارو وره هۆزهکان دهکا:

"بارودۆخی ناوچهی مهباد بهو شێوهیه که له خوارهوه پیتان رادهگهیهنم، خهڵک و زۆریه دانیشتوان له بارودۆخی ئیستا نارازین، وهک دهردهکهوی له سهدا نهوهو نۆی نارازیهوه کارو کاسبیان له رادههر له ناخۆشی دایه، کاروباری دادپهروهی وهستاوه، هۆزهکان بێ هیچ ههلبواره (استپنا) یهک نارازین. بهشیکیان که له ناوچه سنووریهکان جیگیرن، دژایهتی خۆیان ناشکرا کردوه، بهشیکیان خهریکی کات بهسهر بردن و روالهت سازین. بارودۆخی مهباد له رادههر له پهڕیشانی و بێ سهروهیهیهی دایه... ههراکاتیک سیاسهت رینگه بداو دهولت به باش بزانی، ههلهمههرجه بۆ یهکلاکردنهوی مهباد به هاوکاری هۆزه لهخۆردوهکان زۆر گونجاو دهبی، که به باشترین شێوه له بهرژهوهندیی دهولتدا کۆتایی پێ دێ، به لههرچاو گرتنی وره دانیشتوان، بارودۆخ بۆ راپهڕینیکی سهرتاسهری دژی ههلهمههرجی تیکچووی مهباد، زۆر نامادهیه و بیجگه له بارزانییهکان هیچ کهسیکی دیکه له بهردهست دانییه. (۱۲)" هههرچنده ئیلخانی زاده، بههۆی هاوکاریکردنی توندو تۆلی له گهڵ دهولتهی ناوهندی دا سهبارت به نارهزایهتی خهڵک زیادهپهویی کردوه، دیاره نهو نارهزایهتییهش ههبوو، بهلام گورزی سههرکی حهمه رهشید له کۆماری وهشاند. نهو له سههردهمی راگهیانندی کۆماری مهباد دا، له لایهن قازی محهمدهوه به فهرماندهی سوپای بۆکان ههلبژێرابوو و گهشیتبهوه پلهی ژهنهراالی، له پڕیکا بێ هیچ پینشینیهک پشتی له قازی کردو رووی کرده عێراق. حهמיד موئمنی دهنووسێ که حهمه رهشید ههر له سههرتاوه سیخوپی ئینگلیزهکان بووه به مهبهستی گورز وهشاندن هاتبوه نێو کۆماری مهبادوه. (۱۳)

هەروەها "پسیان"یش باس لە کۆمەڵە بەلگەییەک دەکا کە لە شەڕەکانی سالی ۱۳۲۳ ۱۹۴۴ز دا، لە ئۆردوگاگەیی حەمە رەشید وەدەست ھاتبوو کە پێوەندیی ئەو کابرایەیان لەگەڵ بریتانیاو سۆڤیەت دەسەلماند. ستادی لەشکر بۆ ریسواکردنی ئەو خانە کوردە لەنێو دەست و پێوەندەکانیدا، کەلکی زۆری لەو بەلگانە وەرگرت. ^(۱۴)

سەرەنجام حکومەتی مەھاباد بەو پێوەندییە گوماناویەیی حەمە رەشید لەگەڵ بریتانیای زانی و بۆ مەھاباد بانگەێشتیان کرد، بەلام خانی کورد کە دەیزانی لەوێ نەخشی کۆشتنی داپۆژاوە، سەرپنجیی ئەو فەرمانی کردو دواي ئەوێ دێھاتە سنوورییەکانی ئێرانی تالان کرد، چۆو سەر مولکەکانی خۆی لە پێنجوینی عێراق و بەو شێوەیە کە پشدری دەنوسێ "بڕیکی زۆر چەک و تەقەمەنی و شتوومەکی کۆماری مەھابادی لەگەڵ خۆی دا برده عێراق." ^(۱۵)

پشدری بریتانیا بە ھۆکاری ئەو ھەلگەڕانەویەیی حەمە رەشید دەزانی و دەنوسێ: "ئینگلیزەکان لە پێناو بەرژەوێندییەکانیان، بەجیا لێی نزیک بوونەووە ھەلیان خەڵەتاندو لە کۆماری مەھابادیان دوور کردووە." ^(۱۶)

حەمە رەشید کە شیخ مەحمود بە رێگر نێوی بردووە، لە سەرووبەندی خۆمالی کردنی نەوتی ئێران دا، کۆمپانیای نەوتی ئێران و ئینگلیز برە پارەییکیان داوویووە ئەویش لە بەرامبەر دا لە سەردەمی سەرۆک وەزیری دوکتور موسەدەق دا، کوردستانی کردە مەڵبەندی ئازاوە و پشێوی، بەلام بە ھۆشیاری وابەستەیی سەربازی ئێران لە بەغدا، کە ئەفسەریکی نەتەوہیی بوو، ھەروەھا بە ھاوکاری و رێنمایی کوردەکانی عێراق کە مەیلیکیان بە لای موسەدەق دا ھەبوو، ئەو پیلانە ھەڵوێستێنرایووە حەمە رەشید نەیتوانی بە نیەتی خۆی بگا. ^(۱۷) بەھەر حال بانگەشەکی مسەوەر رەحمانی راست بێ یان نا، رۆڵی حەمە رەشید لە رۆژەکانی کۆتایی حکومەتەکی قازی دا، وەک رۆڵیکی دروست و پەسند نەدەھاتە پیش چاو.

بەو شێوەیە رەوتی ھۆزایەتی لە مانگەکانی کۆتایی تەمەنی حکومەتی قازی لە مەھاباد دا، تەواو بە لای دەوڵەتی ناوەندیدا شکابوووە ھیزی سەربازی ئەو حکومەتە بە شێوەیەکی بەرچاو کەم بۆوە، بەرادییەک کە تاکە پارێزەری لە سالی ۱۳۲۵ ۱۹۴۶ز دا بارزانییەکان بوون کە ۸۰۰ تا ۱۰۰۰ چەکداریان ھەبوو، ھێزە نیمچە سەربازییەکانی مەھابادی و ھۆزی گەورەکیش مەترسییەکی ئەوتۆیان بۆسەر لەشکری شا نەماوو. بێشک یەکیک لە ھۆکارەکانی پاشگەزبوونەوی قازی لە شەر لەگەڵ لەشکری شادا رەچاو کردنی ئەو راستییە بوو.

هەلوێستی دانیشتووانی پارێزگای کوردستان لە ئاست

رووداوێهکانی مهاباد دا

هۆکاریکی دیکهی رووخانی کۆماری مهاباد، هەلوێستی نینگهتیفی کوردهکانی پارێزگای کوردستان سهبارهت به رووداوێهکانی باکوور بوو. گهواره پیاوان و گهواره مولکدارانی نهو ناوچهیه، بههۆی دهستیۆهردانهکانی یهکیتیی سۆفیتهتو له ترسی کۆمۆنیزم، بهو بارودۆخهی باکوور خۆشحال نهبوون و هیچ کهسیک نهیدهوێست چارهنووسی خۆی لهگهڵ باکوور لێک گرێ دا. نهوه بۆ یهکهمین جار بوو که جیاوازییه کولتووری و سیاسیی و کۆمهلایهتییهکانی نێوان کوردهکان و نازهرییهکان ههروهها کاریگهریهکانی ههستی نهتهوایهتی کوردهکانی دراوسی، دهرفهتی به فۆرم گرتنی پرۆسهیهکی سیاسیی له باکووری کوردستانی ئێراندا دهداو کوردهکانی باشووری کوردستانی ئێرانیش، که پێش رهزاشا بهسهر چارهنووسی خۆیاندا حاکمبوون، دهخست بهردهم دوورپایانی ههلبژاردنێکی مێژوویی له نێوان ناسیۆنالیزمی کوردی و ناسیۆنالیزمی ئێرانی. سروشتیه که باشووری کوردستانی ئێران، بهلهبهراچاو گرتنی کۆمهله هۆکاریک نهیدهوێست و نهیدهتوانی خۆی بخاته بهردهم ههلبژاردنێکی لهم جۆره.

سهرهتا دهبێ بزاین که لهشکری ئێران و دیپلۆماتهکانی ئینگلیز لهویدا، لهمهپهریک بوون لهبهردهم پێکهاتنی کهشوههوایهکی نازاد بۆ بریاردانی خهڵکانی نهو ناوچهیهو بێجگه لهوهش که کوردهکانی باشوور ئۆگرییهکی تهواویان به زمان و کولتووری کوردی ههبوو، بهلام مهیلی ئێرانی بوونیشیان ههه لهویدا دابوو. له دیدی تهوانهوه نهو پێوهندییه هاویهش و چهند ههزار سالهیه لهگهڵ میللهتانی دیکهی ئێرانی، کاریکی دژوارو ئهستهه بوو، ههروهها کێبههرکی و رکهبههری نێوان سههرانی باشوور لهگهڵ کهسایهتییهکانی باکوور دا که پێشتر دهسهلاتێکی کهمتریان ههبوو، دهبووه رێگر لهبهردهم نهوهی که کوردهکانی باشوور له ئاست سههرهههه و بالادهستی کوردهکانی باکوور که ئیستا جلهوی رووداوێهکانیان به دهستهوهیه، سههردانهوێتن، بۆ نمونه کهسیکی وهک سهردار موعهزههه ئاسف کوردستانی، هههرگیز رازی نهبوو لهوێر دهستی قازی محهممهه، سهیفی قازی و زیرۆبهگی هههرکی دابه، دلباش نهبوو لهوهی که رووسهکان، چۆن لهگهڵ کهسیکی وهک نهو دا، که گهوارهترین مولکداری کوردستانه، رهفتار دهکهن.

یهحیا سادق وهزیری، لهبارهی تیپوانین و دیدی سەردار موعەزەم، له ئاست کارەکانی قازی و رووداوەکانی باکوور دا دەنوسێ:

"له سالی (١٣٢٥) ١٩٤٦ز دا، کاتیك له بارهی کۆماری مهابادەوه، گفتوگۆ دەکرا، سەردار موعەزەم پیتی گوتم که لهو مەسەلەیەدا رووسەکان دەوری سەرەکی دەگێڕن و قازی نەک تووشی هەلە بووه، بەلکو بۆتە ئامرازێکی بەرەستیشیان و ئاکامەکانی ئەو کارەش بەو زوووانە ئاشکرا دەبێ، هەر بەو پێیە ئیمە کۆردەکانی باشوور نابێ بەشداری ئەو مەسەلەیە بکەین." (١٨)

هەرەمەکانی دەسەلات له کوردستانی باشوور زۆر بە جێددی پێشگیریان له بڵاوبوونەوهی زایەلەئێ گۆڕانکارییەکانی باکوور له باشووردا دەکرد، رۆژنامەی "رەهەبر" نۆزگانی حیزبی تۆدو، فیژدالەکانی پارێزگای کوردستان و لەسەرۆکی هەمووشیانەوه (فەرەجوللا خانێ ئاسف)، سەرداری موعەزەم و روحانییەکان بە لەمەپەرێک لەبەر دەم گەیشتنی پەیامی بزوتنەوهی کۆردەکانی باکوور بۆ باشووری کوردستان، دەناسینی و دەنوسێ:

"دەسەلاتە خۆجێیەکان (علی) له پارێزگای کوردستاندا یەكسەر تۆمەتی لایەنگری کردنی بزوتنەوهکەیی باکووری دەخەنە پاڵ هەر کەسیك ناپەرەزایەتی خۆی دەرپێی و له سنەشدا خەلکانێك بە تاوانی هەبوونی بیرۆرای ئازادپوێزانەو بەو ناوێ که گوايه لایەنگری له بزوتنەوهکەیی باکوور دەکەن، دەستە دەستە، له زیندانەکان دەپەستێن." (١٩) رۆژنامەی "رەهەبر" لەشوێنێکی دیکەدا ئاسف وەك دیکتاتۆرێك دەناسینی که له سنەدا فەرمانپەرەیی خۆی سەپاندووه و لەگەڵ پەرە ئەستاندنی کۆلتور و باشبوونی تەندروستی له کوردستاندا دژایەتی دەکا (٢٠) تەنانەت هۆزەکانی باشووریش بەو شیوێهە لەگەڵ کۆماری مهاباد نەکەوتن، وێرای ئەوهی که حیزبی دیمۆکرات هەولێ دەدا که له رینگێ ناردنی نامە و پێناسی ئەندامەتی و پرۆپاگەندە کردن، سەرۆکەکانی باشوور بۆ لای خۆی راکیشێ. بەلام سەرکەوتنێکی ئەوتۆی لهو بوارەدا بەدەست نەهێنا. حەمید موئەممی دەنوسێ که دواي هەلکردنی ئالای کۆماری مهاباد، لەلایەن مەحمود خانی دزلی له هەورامان، هۆزەکانی هەورامانی تەخت و هۆن و جوانپۆشیەکان پێتەندیان بە حیزبی دیمۆکراتەوه کرد، بەلام داواشیان له مەحمود خان کرد که سەبر بگرێت تا هەلومەرج بۆ کار و تێکۆشان گونجاو دەبێ. (٢١)

بەو شیوێهە باشووری کوردستان نیشانی دا که ئامادەیی وەرگرتنی ناسیۆنالیزمی کوردی نییه و تەنانەت هەبوونی حکومەتیکی کوردی له باکووری کوردستان، نابێتە هۆی هاندان و هەجوولە خستنیان.

دژایه‌تی روحانییه‌کان و رێبهرانی ئایینی له‌گه‌ڵ کۆماری مه‌هاباد دا

روحانییه‌کان وه‌ک خۆتندوه‌واره نهریتییه‌کانی کۆمه‌لگهی کوردی، له ده‌یه‌ی ده‌یهم و بیسته‌می هه‌تاوی دا، خاوه‌ن پێنگه‌یه‌کی جیاوازی له سه‌رده‌می مه‌شرووته بوون، نه‌وان له سه‌رده‌می مه‌شرووته‌دا جله‌وی فکری کۆمه‌لی کوردییان له‌به‌ر ده‌ست دا‌بوو، نه‌و ژماره‌ که‌مه‌ی بازرگانه‌ کورده‌کانیش که هه‌لومه‌رجی رووسیه‌و عوسمانییان دیتبوو و له‌گه‌ڵ بیروبو‌چوونه‌ نۆتیه‌کان دا ناشانیان هه‌بوو، وه‌ک ره‌قیبێک بۆ روحانییه‌تی کوردی نه‌ده‌ژمێردان.

دوای هاته‌نه سه‌رکاری ره‌زاشا روحانییه‌تی کوردی به‌هۆی نه‌مانی رۆشنبیره بیتلایه‌نه‌کانه‌وه، پێنگه‌یه‌کی باشی ده‌سه‌کوت، به‌لام دوا‌ی هه‌نگاو‌نانی کۆمه‌لی ئێترانی به‌ره‌و سێکۆلاریزم و ده‌ره‌کوتنی خۆتندکاران و قوتاییان، واته‌ له‌ دایک‌بوونی تو‌یژی رۆشن‌بیرانی مۆدێرن، تا راده‌یه‌ک له‌ گرینگ‌ی روحانییه‌تی که‌م ک‌رده‌وه. راسته‌ که‌ روحانییه‌ کورده‌کان وه‌ک میراتگری کولتور و زمانی کوردی دژایه‌تییه‌کی زۆریان له‌گه‌ڵ سته‌می میلی حکومه‌تی ره‌زاشا دا کرد، به‌لام دامه‌زراندنی سیستیمی کوردی له‌لایه‌ن قازی محمده‌وه، به‌هاوکاری سۆفیه‌ت، هه‌یج جۆش و خرو‌شێکی نه‌خسته‌ نۆیانه‌وه، بۆیه‌ شاهیدی پێشوازی به‌ره‌وه‌وان و به‌رچاری روحانییه‌تی کوردی له‌ یه‌که‌مین سیستمی کوردیدا نین و نه‌و تو‌یژه هه‌موو هه‌یز و توانای خۆیان بۆ هاوکاری و به‌ره‌وی‌ش بردنی نه‌و سیستمه‌ به‌خه‌رج نه‌دا. له‌ هه‌یج سه‌رچاوه‌که‌دا باس له‌ هاوکاری‌کردنی روحانییه‌کانی باشووری کوردستانی ئێران له‌گه‌ڵ کۆماری مه‌هاباد دا نه‌کراوه.

له‌ رۆژنامه‌ی رێبه‌ر دا، روحانییه‌کانی باشوور، به‌ دو‌ژمنایه‌تی و دژایه‌تی کردنی قازی و هاوکاری له‌گه‌ڵ فی‌ؤداله‌کان و ده‌وله‌تی ناوه‌ندی تاوانبار ده‌کرێن و نازناوی "ئاخونده ریاکاره‌کان و کاسه‌لیسی فی‌ؤداله‌کان" یان لێ ده‌نرێ. (٢٢)

به‌م شێوه‌یه‌ له‌ هاوکاری روحانییه‌کانی نه‌و ناوچه‌یه‌ له‌گه‌ڵ شا دا، ده‌توانین ب‌ڵێین که‌ مه‌یلیکیان بۆ هاوکاری له‌گه‌ڵ یه‌که‌مین حکومه‌تی کوردیی خودموختار له‌ رۆژه‌لاتی نۆیه‌راستدا نه‌بووه، له‌ بانگه‌وازه‌که‌ی (محمده‌ نه‌مین خونی) روحانیی شیععه‌کان بۆ زانا ئایینییه‌کانی کوردستان به‌مه‌به‌ستی ناماده‌بوونیان له‌ مزگه‌وتی سولتانی که‌ له‌ رێبه‌ندانی ١٩٣٥ دا ١٩٤٧ له‌ تاران بوون، سه‌باره‌ت به‌ هه‌ل‌ئۆستی دژایه‌تی کردنیان له‌گه‌ڵ قازی محمده‌ و فرقه‌ی نازهربایجان دا، ستایش کران و رێزیان لێ گه‌را. (٢٣)

گرنگترین روخساری دژ یان لانی کهم بیج ههست له بهرامبهر حکوممه ته کهی قازی محمد له نیتو روحانییه کانی باشوردا نایه توللا معدوخ (شیخ محمد) له دانشتوانی سنه بوو که له سهرده می مهشروته و ناژاوه کهی سالار نهلدوله دا زور چالاک بوو. نهو له وتووێژیکیدا له گهڵ ههوالنیری رۆژنامهی "ئیتلاعات" له ریکهوتی (۱۶ی بهفرانباری ۱۳۲۵) ۱۹۴۶ دا له وهلامی نهو پرسیاره دا که خه لکی کوردستان سهبارته به رووداوه کانی رابردوو چ بیر و بیوچوو نیتکیان هیهه گوتی:

"جوولانهوه کهی قازی ته نیا له مهباد دا کاردانهوهی ههبوو، له بهشه کانی دیکه دا کهس وهلامی بانگهوازه کهی نه دانهوه، نهو هۆکاری نهو مهسه له میه به پابه ندبوونی گهلی کورد به شایهتی "اطیعوا الله و اطیعوا الرسول و اولی الامر منکم" زانی و گوتی ههرچهنده بارودۆخی نابووری و کولتوری کوردستان باش نییه، به لام ئیمه به دهولهتی ئێران وهفادارین..." (۲۴)

ناماژه کردنی معدوخ به ههستی ئایینی خه لکی کورد و روونکردنهوه کهی دوگلاس، که گوایه قازی دهیوێست ههنگاوه کانی خۆی له گهڵ نایه ته کانی قورنان و فرموده نایینییه کانییدا بگنجیتنی، سهلمینهوهی نهو راستیهیه که ریفۆرمخوازی رێبهری کوردهکان له بهر خاتری پشت بهستن به سۆفیهت و پێ خۆشبوونی روحانییهکان و خه لکی ئایینی نه بووه. به لام له باکووردا مه لایه کان هاوکاری کۆماری مهبادیان کرد. تۆماس بوا له ههلوێست و رۆلی روحانییه کانی باکووری کوردستان سهبارته به رووداوه کانی مهباد ده کۆلیتیهوه و ئاشکرای ده کا که به شینک له رووحانییه کانی نهو ناوچهیه له گهڵ خودمختاریخوازهکان دابوون، که دهتوانن ناماژه به حاجی بابیه شیخ (ههلهبهته نهو سهید بوو) و شیخ ههسهنی بورهان، شیخ عبدهوللا فهندی گهیلانی، پشکۆ، چه کۆو سهید نه همدی بارزانی بکهین. (۲۵)

حاجی بابیه شیخ و شیخ محمد مه دی بورهان، ههردووکیان له بنه ماله ی سهیده کانی زه مبیله ی بوون که له بۆکاندا دهسپۆیشتهو بوون. یهکیان سهروک وهزیری کابینه کهی قازی و نهوهی دیکه شیان بوو به نهندامی کۆمیتهی ناوهندی حیزبی دیموکرات، شیخ عبدهوللا فهندی، ده گهراپهوه بۆ خانه دانه کانی ساداتی شه مزینان و له پێشه وایانی ته ریه تهی نه قشه بندی بوو، که ههرچهنده له گهڵ قازی دا زور یهکیان نه ده گرتوه، به لام دژایه تیهی نه کرد. نهو چهنده شیخه ی دیکه ش له راستیدا له روحانییه کانی کوردی عێراق بوون. بێجگه لهوانه ی که (بوا) ناماژه ی پێ کردوون، دهتوانین مه لاحوسین مه جلی ناو بهرین که له حکوممه ته کهی قازی دا وهزیری داد بوو، نهو مامۆستای ئایینی قوتابخانه دینییه کانی مزگهوتی بازار و مزگهوتی سووری مهباد بوو، له نیتو خه لکیش دا زور خۆشهویست بوو. (۲۶)

له بهر مه مه کانی نهو زانا ئایینییه دهتوانن وه رگێردراوه ی کتێبه کانی مهتق و فله سه فه ی سه بزه واری بۆ زمانی فارسی نیتویهرین، که گوایه هیشته چاپ نه کراون، گومان لهوه دا نییه که نهو دهسته له

باوانی ئایینی کوردی له گه‌ل قازی محمد کهوتن، که پیشینه‌ی خهباتی نه‌توه‌سیان هه‌بوو، نامانج و هه‌یامه‌کانی بزوتنه‌وه که بۆ نه‌وان روون و ناشکراو جیگه‌ی بایه‌خیکی زیاتر بوو. هه‌روه‌ها ده‌بی بزاین له‌ئهو که سایه‌تیانه‌ش هه‌روه‌ک قازی محمد، له‌ده‌ست رۆیشتوو‌ترین و خوش نیوت‌ترین و ئۆشه‌یست‌ترین رێبه‌رانی ئایینی کوردبوون، له‌وانه‌شه‌یه‌کتیک له‌هه‌واره‌کانی ئۆگریی خه‌لکی مه‌هاباد له‌حکومه‌ته‌که‌ی قازی بیجگه‌ له‌هه‌ستی ناسیۆنالیستانه‌یان، ته‌بلیغات و چالاکیه‌یه‌کانی ئهو رێبه‌ره‌ی ئایینیانه‌ بوو. به‌لام له‌گه‌ل نه‌وانه‌شدا له‌باکوور و مه‌له‌بن‌دی له‌دایک‌بوونی کۆمه‌له‌ی (ژ.ک) چهند که‌سانیک له‌روحانیانه‌ هه‌بوون که مه‌یله‌یکیان بۆ هاونا‌هه‌نگی کردن له‌گه‌ل ره‌وتی نه‌توه‌یی کورده‌کان له‌خۆیان پیشان نه‌ده‌دا، ته‌نانه‌ت به‌شێوه‌ی ناراسته‌وه‌خۆ له‌مه‌رگی قازی دا ده‌ستیان هه‌بوو. رێه‌می ئاما له‌کاتی دادگایی کردنی (قازی) دا، نامه‌یه‌کی به‌ناوی خه‌لکی کورده‌وه‌ نووسی‌بوو، که‌تییدا داوا له‌ده‌وله‌ت کرابوو، رێبه‌ری کورده‌کان و که‌سانی ده‌ورپشتی، به‌تاوانی جیاخوازی و به‌دئیوکردنی سیله‌ته‌ی کورد ئیعدام بکه‌ن و زۆریه‌ی روحانییه‌کانی کوردی باکوور ئهو نامه‌یان ئیمزا کردبوو. به‌و سیۆه‌یه‌ مۆری په‌سندکردنیان له‌مه‌رگی قازی دا. روخساری ئایینییه‌ دیاره‌کان که ئهو نامه‌یه‌یان ئیمزا کردبوو بریتین له‌: مه‌لا خه‌لیل رێبه‌ری پێشوی مه‌نگوره‌کان، مه‌لا سه‌دیق پێش‌نوێژی مزگه‌وتی هه‌باس ناغای مه‌هاباد، مه‌لا محمد دریک‌ی، شیخ عه‌بدوله‌جیم باجه‌وه‌ندو ژماره‌یه‌کی دیکه‌ش. ¹¹ (٢٧)

له دلتیاییهوه دهتوانین بلێین که روحانییه کوردهکان نه به حکومهتی ناوهندی وهفاداربوون و نه بهرامبهر به ناسیۆنالیزمی کوردیش بێ مهلبوون، هۆی هاوکاری نهکردنیا له گهڵ حکومهتهکهی نازی دا، بۆ دلتیانهبوون و بهدگومانیان له رۆژی سوڤیهت و ههولێ ریفۆرمخوازهکانی قازی دهگهڕیتمهوه. له گشتی دهتوانین بلێین که ههموو رێبهره نایینییهکانی باشوورو بهشیکی بهرچاوی هاوتاکانیان له ماکووردا، له رووداوهکانی کوردستاندا لایهنی دهولهتی ناوهندیان گرت. ئهگهر ههست به بهرپرسایهتی کردنیاک له نیۆ روحانییهتی کوردی له ئاست کۆماری مههاباد دا ههبووایه، به دلتیاییهوه دهسهلاته نراوانهکهیان، له مۆبیلیزهکردنی خهڵکی نایینههروهی کوردستان کاریگهری بێ وێنه دهبوو. ههلسوکهوتی پیاوانی نایینی کورد، دهی خست که کۆمهڵی (ژ.ک) و حیزبی دیموکرات نهیانتوانیوه رایههکهیهکی یهکگرتوو له رێبهرانی نایینی به ئاقاری ئامانجه نهموهیهکانی خۆیاندا بهرن و رێکیان بخهن. کاردانمهی روحانییهت له ئاست کیشی کورد دا، نیشانی دا که ئهوان وێرای پاراستنی ئۆگریی خۆیان به زمان و کولتوری کوردی واته ههمان ناسیۆنالیزمی کولتوری کورد، توندڕهویهیهکانی رێبهرانی ناسیۆنالیزمی سیاسی کوردیش، پهسند ناکهن. له ئههجامیشدا ههر ئهو کاردانمهیوه هاوکاری نهکردنهی ئهو توێژه به شیویهکی جیددی له گهڵ مههاباد دابوو، که دیتمان خهڵکی کورد ییجگه له خهڵکی مههاباد، وهجوله نهکەوتن و به دلتیاییهوه روحانییهکان له پێکهێنانی ئهو بارودۆخه دا کاریگهربوون.

ههله و خاله لاوازمكانى حيزى ديموكراتى كوردستان

بۆ شارەزا بون لە گەل يەكێك لە گرنگترین و سەرەكترین ھۆكارە نێوخۆیەكانى رووخانى خێراو لە ناكارى كۆمارى مهاباد پێویستە ھەلۆیست و چالاکییەكانى حیزى دیموكراتى كوردستان تاوتوێ بكەین، بۆوى تێبگەین كە بۆجى حیزى دیموكرات بەو رادەيە لە یەكیتى سۆڤیەت نزیك بۆو و لەسەر سیاسەت و بەلێنەكانى ئەو حكومەتە مایە دانا؟ بۆجى حیزب نەیتوانى بەرگرییەكى ھەمەلایەنە لە نێوان كۆمەڵانى خەلك رێك بجا، لە گەل ئەوى كە لە مانگەكانى كۆتایی حكومەت كردنى دا، دەیزانى كە سۆڤیەت پەیمان و بەلێنەكانى جێبەجێ ناکا؟ بۆجى رێبەرمان و ئەندامانى ئەو حیزە داوى گەڕانەوى دەسلەتێ حكومەتێ ناوەندى بۆ كوردستان، داوى سێ ساڵ لە رووخانى كۆمارو بە ھاوكارى حیزى توودە توانیان ھێدى ھێدى حیزەكە رێك بھەنەو؟

پشت بەستنى یێئەندازەى حیزى دیموكرات بە یەكیتى سۆڤیەت و لێكگێردانى چارەنووسى ئێران بە چارەنووسى فرقى دیموكرات و پێشەوەرێ، لە ھەلە سەرەكیەكانى ئەو حیزە بوو. چونكە مەسەلەى كوردی تێكەڵ بە سیاسەتى ئالژو شاراوێ ھێزێكى جیھانى دەکرد.

حیزى دیموكرات لە جیاتى نزیك بونەو لە گەل ئێران و ئەو ھێزانەى كە نوێنەرایەتى دەکرد، لە ھەلومەرجێكدا داواى ھاوكارى لە یەكیتى سۆڤیەت كرد كە ئیمپریالیزمى ئینگلیزى لە مەیدانەكانى سیاسەت و ئابورى ئێراندا، نامادەییەكى ناشرەى ھەبوو، رێگەدانى سۆڤیەت بۆ دەستێوەردان لە كاروبارى نێوخۆى ئێران، بە مانای بانگھێشت بوو تا لە نفووزى سیاسى و دەسلەتدا پشكدار بن، لە جیاتى كورتكردنەوى دەستى ئینگلیزە تالانچیەكان، رووسەكانیش كە لە روالەتدا، بەرگریان لە چینی زەحمەتکێش دەکرد، كردە ھاوبەشى ئینگلیزەكان. ئەو ھەمان ئەو سیاسەتەى كە حیزى توودە و فرقى دیموكرات، بۆ وەدیهاتنى لەو سەردەمەدا ھەولیان بۆ دەداو بە سیاسەتى ھاوسەنگى ئىجابى ناسراو. كیانورى پێیوايە ئەو سیاسەتە بۆ ئەو مەبەستە كارى لەسەر دەكرا، تا بەرژەوێندىەكانى یەكیتى سۆڤیەت لە باكورى ئێراندا، لە بەرامبەر رۆژئاوا بەگشتى و بریتانیان بە تايبەت پاریزێ. ئەو لەو بارەيەو دەنووسێ:

"... خۆپیشاندان و كۆبونەوێكانى ئێمە دژی حكومەتى ساعد، بە ھاتنى شاندی كافتار زادە جۆرە گونجانێكى لێكەوتەو. ئەو گونجانە ئەنجامێكى خرابى ھەبوو. ئەنجامەكە ئەو بوو كە حیزى توودە بۆوى نەوت بە سۆڤیەت بەرێ خۆپیشاندانێان دەکرد، ھەلبەت لە رۆژنامە حیزییەكانیشدا

هينديك شت لهو بارهيموه دهنوسرا. هينديك له وتارهكان باسي نهو بيان دهكرد كه بۆ راگرتنى هاوسهنگىي نهوتى باشوور، دهبن جياوكى نهوتى باكوور به يه كيتيى سؤفيه بدرى، ريبهري حيزيى ئيمه لهو كاته دا پيى وانهبوو كه بتوانى جياوكى نهوتى باشوور له دهست ئينگليزهكان دهريئى. نهويش بهو ههموو هيزه كى ههيانوه نه مريكاش پشتيوانىي له ئينگليز دهكرد، بۆيه ده مانگوت پيويسته "هاوسهنگى ئيجابى" پيك يئىن. ^(۲۸)

له گهل نهوه كى حيزيى ديمؤكرات حيزيىكى ليرال بوو، بهلام مامهله كردنى له گهل كيشه كوردو كيشهكانى ئيراندا، نهو حيزيه خستبووه نيؤ چوارچيوى هاوكاريكردنى بى چهند و چوونى يه كيتيى سؤفيه و پهسندكردنى سياستهكانى. ههلبهت تهوهري نهو پيوهنديانه ههمان سياسته راگرتنى "هاوسهنگى ئيجابى" بوو. بهلام نهو هاوكاريهش لهسهر بنه ماى واقعيىيه كى سياسي دانهممزازبوو. زياتر له وهداكهوتن و پيپهوى كردنيكى بى نهو لاو نهو لاي مۆسكۆ دهچوو. بۆ نمونه ريبهري حيزيى ديمؤكرات بى نهوه كى نهو زهرهرو زيانانه ريكهوتننامهى نهوتى ئيران و سؤفيه يان ههمان ريكهوتننامهى ناسراو به قهوام - ساوچيكؤف، له بهرچاو گري، پهسندكردبوو و پشتيوانىي له جيبه جيكردن كى كرد. نووسهري وتارى مهباد و قازيهكان باس له چهند بهلگه نامهيه كه دهكا كه نهفسهرانى لهشكرى شا به دهستان هينابوو و به پيى نهو بهلگه نامه، حكومهتى مهباد، به پيدانى جياوكى سهراوه نهوتيهكانى ئيران به يه كيتيى سؤفيه به ريژه (۵۱ و ۴۰٪) رازيه. ^(۲۹)

ئيسا كيانوورى وهك پله بهرترين بهرپرسى حيزيى تووده له رابردودا دهلي كه گرته بهري سياستهتى "هاوسهنگى ئيجابى" و پيداگرتن لهسهر داني جياوكى نهوت به سؤفيه له ههلهكانى نهو حيزه بووهو خراب بهسهرمان دا شكاهتهوه. ^(۳۰)

بۆيه دهبن بيرسين نهو ههموو بپرايهى حيزيى ديمؤكرات به سؤفيه له چييهوه سهراوهى دهگرت؟ وهلامهكه نهويه كه حيزيى ديمؤكرات له جينگى گرته بهري ريشوئنيك بۆ ريكخستن و كۆكردنهوه كى خهلك و ناراستهكردنى تواناكانيان بهمه بهستى گهيشتن به مافهكانيان له ههلمه رجيتكى پر له ناشيدا، دهيوست به پشتبهست به چكه و پشتيوانى دهركى دامهزراويكى سياسي كورد پيك يئى. بهلام نهو تونله وييهى حيز به ريبهريكى تونلهوو "يؤتپيست" وهك قازى عهمد تهوؤميكى ديكى بهو رهوته دابوو، له ئاكامدا شكستىكى پر له نازارى ليكهوتهوه. ئيسا دواى تيپهريوونى چهندين سال وهك ماجهراجويه كى سياسي دپته پيش چار. دامهزناندى لهشكرى حيزيى، رهكردنهوهى ههرچهشنه پيوهندى گرتنيكى خهلكى كورد له گهل نهتهوهكانى

دیکمې ئیتران و لمبهړچاو نه‌گرتنی چاره‌نووسی میژوویی شو نه‌توانه به‌دریژی هه‌زاران سال، به ده‌سته‌وه نه‌دانی پیناسیه‌کی یاسایی له داوای کورده‌کان، که له‌گه‌ل هه‌لومه‌رجی کوردستان و یاسایی بنه‌رپه‌تی ئیتران له‌و کاته‌دا بگوځی، پیندا‌گرتن له‌سهر به‌ده‌سته‌پینانی جوړیک خودموختاری ره‌ها که هیچ جیاوازییه‌کی له‌گه‌ل سه‌ره‌خویندا نه‌بوو، هه‌موویان بیربو‌چوون و کرده‌وه‌کانی حیزی دیموکرات تا چوونه ده‌روه‌ی له‌شکری سوور له ئیتران دابوون. به‌لام داوای رژیشتنی رووسه‌کان ریبه‌رانی حیزب، به‌ره‌به‌ره ناچاربوون راستیه‌کان بسم‌لین و دروشتی دیموکراسی بۆ ئیتران و خودموختاری بۆ کوردستانیان بۆ یه‌که‌مین جار هینایه‌گوژی.

ده‌سته‌په‌ردانی رووسه‌کان له کاروباری کوردستاندا، بووه هۆی شه‌وه‌ی که هینانه‌گوژی کیشه‌ی کورد، به‌رده‌وام له‌گه‌ل یاده‌وه‌ری مه‌ترسیی کۆمۆنیزم و دابه‌شبوونی ئیتراندا، یه‌که‌ بگرنه‌وه، به‌و مانایه‌ی که ئیدی کورده‌کان به‌بی تاوانبارکردنیان به‌هاوکاری سۆفیه‌ت و جیاخوازی، نه‌یان ده‌توانی قسه‌یه‌که له مافه‌کانی خوینان بکه‌ن. ناشکراشه که رژیمی شا شو بیرۆکه‌یه‌ی په‌ره پیندا. نووسه‌رکانی کتییی "هاوسی‌کانی باشووری سۆفیه‌ت" ئاماژه به‌و خاله‌ ده‌که‌ن که که‌مبوونه‌وه‌ی بزووتنه‌وه سیاسیه‌کانی کورد و ئارامی و ئاسایشیکی رژیمی که داوای شکستی حیزی دیموکرات له کوردستاندا پینک هاتبوو، سه‌رچاوه‌که‌ی بۆ که‌مبوونه‌وه‌ی جووله و نفووزی دیپلومات و کۆنسوله‌کانی رووس له ئازهریایان و کوردستان به‌تایبه‌ت داوای کووده‌تای (۲۸ی گه‌لاویژی ۱۳۳۲) و هاتنه سه‌رکاری حکومه‌تی زاهدی، ده‌گه‌رپه‌تسه هه‌روه‌ها شه‌وش پیشان ده‌ده‌ن که ده‌وله‌تی ئیتران کۆنسولگه‌ری سۆفیه‌تی له ورمی داخست و سه‌فه‌ری نویتنه‌ره بازرگانه رووسه‌کانی بۆ شه‌و ناوچه‌یه ته‌نیا له ریگه‌ی وه‌رگرتنی ئیجازه نامه‌ی تایبه‌تیه‌یه ده‌کرا. (۳۱)

حیزی دیموکرات نه‌که هه‌ر به‌هاوکاری رووسه‌کان و پشتبه‌ستنی به ده‌وله‌تیکی کۆمۆنیستی، کیشه‌ی کوردی هاوکات له‌گه‌ل ده‌مه‌ترسی که‌وتنی یه‌کیتی خاکی ئیتران، هینایه‌گوژی و بووه هۆی شه‌وه‌ی که جیهانی ده‌روه‌ه، هه‌ر بزووتنه‌وه‌یه‌کی کوردی ئیترانی له داها‌توودا بۆ به‌ده‌سته‌پینانی مافه‌کانیان، به فیتی سۆفیه‌ت بزانی، به‌لکو ترووشی هه‌له‌یه‌کی دیکه‌ش بوو که له‌وه‌ی پینشی که‌مه‌تر نه‌بوو، شه‌ویش شه‌ویه که ته‌نانه‌ت داوای سی سال رووخانی کۆماری مه‌هاباد، له‌به‌ر شه‌وه‌ی توانای چالاک کردنی نه‌بوو، دووباره ناچار بۆوه په‌نا به‌رپه‌تسه به‌ر سیاسه‌تی سۆفیه‌ت و به‌هاوکاری حیزی تووده توانی خوێ ریک خاته‌وه. که‌رمی حیسامی ده‌نووسی:

"به‌ی سه‌رمی شه‌و خاله‌ بدیه‌ن که حیزی تووده بۆ سه‌ره‌له‌نوێ زیندوو‌بوونه‌وه‌ی حیزی دیموکرات هاوکاری کرد. (۳۲) بیژن جه‌زنی ئاماژه به‌ رۆلی حیزی تووده له‌و رووداوانه‌دا ده‌کا و ده‌نووسی:

"دووباره له سالی (۱۳۲۶) (۱۹۴۷) شانەکانی حیزبی دیموکرات پیکهاتنه‌وه و پاشان حیزبی نوو
به‌پیتجه‌وانه‌ی تازه‌ربایجان) به‌نیوی حیزبی دیموکرات له کوردستاندا کاری ده‌کرد. (۳۳)"

به‌وشپوهیه حیزبی دیموکرات به‌بی نه‌وه‌ی دهرس له‌خیانه‌تی رووسه‌کان له‌گه‌ل خه‌لکی کورد وهرگر،
دیشان رووی له حیزبی تووده‌ی ئیران و ره‌وتی چه‌پ کرده‌وه، به‌و هاوکاری‌کردنه‌ش بۆ جاری دووهم
شانسی هاوکاری‌کردن له‌گه‌ل ره‌وته نه‌ته‌وه‌یه‌کانی ئیرانی له‌ده‌ستدا. ره‌وتیک که ئیستا به
رێبه‌رایه‌تیی به‌هێزی دوکتور موسه‌دقی و له‌چارچیه‌ی سیاسه‌تی - هاوسه‌نگی سه‌لبی - (موازنه
منفی) سه‌رقالی خۆمالي‌کردنی نه‌وتی ئیران و دهرکردنی ئینگلیزه‌کان بوو، ههر به‌و هه‌یه‌شه که
حیزبی دیموکرات له سه‌رویه‌ندی خه‌باتی خۆمالي‌کردنی نه‌وت دا، تا راده‌یه‌ک بیده‌نگی هه‌لبژاردبوو و
بۆ هاوکاری‌کردنی هێزه نه‌ته‌وه‌یه‌کانی ئیران و هاوکاری گه‌لی ئیران هه‌ولیکه نه‌وتوی نه‌دا. چونکه
پیتی وابوو که نه‌ته‌وه په‌روه‌ره‌کان کاتیک ده‌سه‌لاتی خۆیان جیگیر ده‌که‌ن، ته‌نیا ناماده‌ن هه‌ندیک
چاکسازی کۆمه‌لایه‌تی و ئابووری و سیاسیی تایبه‌ت له کوردستاندا نه‌ه‌جام به‌دن، مه‌سه‌له‌یه‌ک که
له‌گه‌ل دروشمه نه‌ته‌وه‌یه‌کانی نه‌و حیزبه دا نه‌ده‌گو‌جا. ئیدی ئیستا وه‌لامدانه‌وه‌ی نه‌و په‌رسپاره زۆر
سه‌خت نییه که بۆچی حیزبی دیموکرات له جیاتی دامه‌زراندنی پێوه‌ندیه‌کی نزیک‌تر له‌گه‌ل خه‌لکدا،
خه‌ریکی په‌یدا‌کردنی هاویه‌یانه‌کانی بوو له دهره‌وه‌ی کۆمه‌لگه‌ی کوردیدا. به‌ دلناییه‌وه ده‌توانین
ب‌بین که حیزب به‌و دروشمه ناسیۆنالیستیانه‌ی خۆی، نه‌یتوانی دێهاته‌کان و جوتیارانی کورد که
پیتوستییان به‌ باشت‌کردنی هه‌لومه‌رجی ژیا‌نیان هه‌بوو، له ده‌وری خۆی کۆکاته‌وه، له‌ویه حیزبی
دیموکرات به‌ره‌مه‌می تیفک‌رینی نه‌ته‌وه‌په‌رسته‌کانی شارنشین و کوردستانی عێراق بوو، دروست‌کردنی
پێوه‌ندی له‌گه‌ل شارنشینه‌کاندا ئاسات‌تر بوو، که‌مه‌تر ئاو‌ریان له دێهاته‌یه‌کان و هۆزه‌کان ده‌دايه‌وه،
له‌به‌ر نه‌وه‌ی که نه‌و دوو گروهه زۆرینه‌ی دانیه‌شتوانی کوردستانیان پیک ده‌هه‌ینا، له راستیدا حیزبی
دیموکرات له گه‌یاندنی په‌یامی خۆی بۆ خه‌لکی کورد دوجاری گه‌روگرت ببوو. عه‌بدوللا پشه‌ده‌ری
که‌موکۆپی سه‌ره‌کی حیزب به‌و شپوهیه هه‌لده‌سه‌نگه‌تی:

"حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئیران به راده‌ی پتو‌یست له نێو چینی جوتیار و کرێکاردا چالاکی
نه‌بوو، بۆ ریک‌خه‌ست و راکی‌شانیان بۆ مه‌یدانی خه‌باتی شو‌رشگه‌یه‌رانه هه‌نگاو‌یکه هه‌ل نه‌هه‌ینابۆوه
نه‌گه‌ر حیزبه‌ی سیاسی به‌ماو په‌یامه‌کی به‌هێزی له‌نێو خه‌لک دا نه‌ب، هه‌رگیز ناتوانی له‌به‌رده
هه‌ره‌شه سه‌ربازی و سیاسیه‌کانیدا به‌هه‌ستی و درێژه به‌کاری خۆی بدا. (۳۴)"

له قسه‌کانی پشه‌ده‌ری را ده‌رده‌که‌وئ که حیزبی دیموکرات که‌ره‌سه و به‌ره‌وه‌ندی پتو‌یستی
کۆکردنه‌وه‌ی خه‌لکدا که به ناچاری ده‌بوایه له چوارچیه‌ی به‌رنامه‌یه‌کی ورد بۆ به‌ده‌سته‌یه‌

دادپەروەری کۆمەڵایەتیدا رێک بخزێن، لەبەردەست دانەبوو. بیژەن جەزنی، ناماژە بمو مەسەلمە
 دەکا کە زۆرینەی خەڵک لە رووداوەکانی مەهاباد دا بەشدارییەکی بەرفراوانیان نەبوو و تەنیا
 "وردەبۆرژواکانی شارنشین هێزی سەرەکیی جوولانەوی دیموکرات بوون، ھۆزەکان و جووتیاران رۆڵی
 سەرەکییان لەو بزوتنەویدا نەبوو. (۳۵)"

ئێستا ئەوەش دەزانین کە بۆچی حیزبی دیموکرات دواى ئەو گۆرەزەى لە سالی ۱۳۲۵ ۱۹۴۶ز دا لە
 لایەن رژیمی شاهی لیتی درا، نەیتوانی زوو بە خۆیدا بێتەووە بە ناچاری پیتۆستی بە ھاوکاری و
 رێنمایی حیزبی تۆدە ھەبوو. کەرمی حیسامی و پرای ناماژەکردن بە سیاسەتی تازەى حیزب بۆ
 پیتۆندی گرتن لە گەڵ جووتیاران و ھەلاوەنانی ئەو کەموکۆپیە دواى سەرلەنۆی بەخوداچوونەو، بە
 شێوەى ناپاستەوخۆ بانگەشەکانی پشدری و جەزنی وەرپاست دەگێڕی، ئەو بمو شێوەیە باسی
 مەسەلەکە دەکا:

"ئەو جارەیان حیزبی دیموکرات خەباتی خۆی بە تەنھا لە چوارچێوەی مەسەلەى نەتەوايەتیدا
 نەھێشتەو، بەلکو خەباتی میلیی لە گەڵ خەبات بە دژی سیستمی خان خانى و لە نیۆبەردنى
 دیاردەى ئەرباب و رەعیەتی و ئازادیی جووتیاران لە چنگی زۆلم و زۆری مولکدارە گەورەکان (کە
 زۆربەیان سەر بە رژیمی شا بوون)، ھەماھەنگ کردو دەستی دا بە چالاکیی سیاسیی و
 ھۆشیارکردنەوی دانیشتوانی دێھاتەکان و شێوەکانی حکومەتی دیکتاتۆری پاشایەتی و
 سیاسەتی قۆرخکردنی مولکدارە خائینەکانی سەر بەو رژیمی پێناساندن. (۳۶)"

حیزبی دیموکرات پیتی وابوو، کە خەڵکی کورد تەنیا لە ڕنگەى ناسیۆنالیزمی کوردو وەدیھاتنی
 ئامانجەکانی، بە دادپەروەری کۆمەڵایەتی دەگا، بەلام ئەگەر ئەو بیروبوونە راست بووایە، بۆچی
 حکومەتی مەهاباد، بێجگە لە خەڵکی مەهاباد نەیتوانی ھەستی دڵنیایی و ھاوکاری کوردەکانی
 بکە بۆ لای خۆی رابکێشی؟ ئەگەر ھەستی ھۆشیاربوونەوی کورد لە نیۆ کوردەکانی ئێراندا بەو
 دەیە بەھێز بوو، کە رێبەرانى حیزبی و لێکەردبوو لەو پێناویدا چەك ھەلگرن، بۆچی لایەنگری
 روتنەوہیەکی خۆپسک، لە ئاست درووشم و بانگەوازیەکانی حیزبدا پێك نەھات؟ نەبوونی
 و دۆخیکی لەو جۆرە لە نیۆ کوردەکاندا، دەریغست کە کوردستانی ئێران لە قۆناغی یەكەمدا بۆ
 یشتن بە ماف و بەرژوونەى کانی پیتۆستی بە چاکسازی ئابووری و کۆمەڵایەتی ھەیە و
 ئەکانی رەزاخان بۆ سەرینەوی فەرھەنگ و زمانی کوردی لە لایەن کوردەکانەو بە مانای
 نەوێ ئەو فەرھەنگ و زمانە لە لایەن کۆمەڵی ئێرانییەو نەبوو.

کورده‌کان به‌پیچه‌وانه‌ی قازی و ئەندامانی حیزبی دیمۆکرات، تاوانه‌کانی ره‌زاشاو ستمه میلییه‌که‌یان، نه‌خستۆته سمرشانی کۆمه‌لگه‌ی ئێرانی، هه‌لسۆکه‌وت و کاردانه‌وه‌ی خه‌لکی کورد له ناست پان کوردیزمی حیزبی دیمۆکرات دا، بانگه‌شه‌که‌ی داریوش فرووه‌هر وه‌راست ده‌گێڕێ که پیتی وایه:

"له ئێراندا به‌پیچه‌وانه‌ی عێراق، تورکیه و سووریه، ناسیۆنالیزمی کوردی هه‌ر له‌سه‌ره‌تاوه، له‌سه‌ر بنه‌مای جیاوازی شوناسی نه‌ته‌وه‌یی و جیاوازی میلیه‌تی کورد له‌گه‌ڵ گه‌لانی دیکه‌ی ئێراندا بنیادنه‌را، به‌لکو ئەو ناسیۆنالیزمه له ئەنجامی بێهه‌شبوونی ئابووری و هه‌ولدان بۆ به‌ده‌سته‌تێنانی مافی یه‌کسان له‌گه‌ڵ هاوولاتیانی دیکه‌ی ئێرانییه‌وه، سه‌رچاوه‌ی گرتوه‌و داواکردنی مافه نه‌ته‌وه‌یه‌که‌کان زیاتر به‌هانه‌یه‌ک و ئامرازیکه بۆ به‌ده‌سته‌تێنانی مافه ئابووری و کۆمه‌لایه‌تییه‌که‌کان، چونکه ئەگه‌ر ئەو مامه‌له نادرسته‌ی رێژیی شا ئەویش بۆ ماوه‌یه‌کی کورت له‌به‌رچاو نه‌گه‌ڕین، ئەوا کورده‌کانی ئێران بۆ نووسین و بلاوکردنه‌وه‌ی به‌ره‌مه‌می کوردی به‌ ته‌واوی ئازاد بوون." (37)

ئەو دادوه‌ری کردنه دروست و میانه‌وه‌هه‌ش له‌گه‌ڵ قسه‌کانی قازی محممه‌د یه‌ک ده‌گه‌ڕێته‌وه که له پووشپه‌ری (1325) 1946ز دا کاتیک له تاران بوو، له وه‌لامی په‌رسیا‌ه‌که‌نی هه‌ولتێری رۆژنامه‌ی "رێبه‌ر" دا دا‌بو‌یه‌وه:

"حیزبی دیمۆکرات ریشه‌ی خۆی له نێو نا‌ه‌زایه‌تی و سته‌م‌دییه‌ی دێرینی میلیه‌تی خه‌لکی کورددا دا‌کو‌تا‌وه، هه‌رچه‌نده پێشینه‌یه‌کی دوورو دیرێتری هه‌یه، به‌لام له راستیدا تۆ ساڵ به‌ر له ئێستا به‌و شیوه نوێیه به‌کرده‌وه ده‌ستی به‌ چالاکی کرد "کومیته‌ی ناوه‌ندی حیزب له مه‌هاباده"، نوێکردنه‌وه‌ی چالاکیه‌که‌نی حیزبی ئێمه کاردانه‌وه‌یه‌ک بوو له به‌رامبه‌ر فشاری ده‌وله‌ته کۆنه‌په‌رسته‌کانی پێش ئەو ده‌وله‌ته‌ی ئێستا که ده‌یانویست له‌گه‌ڵ هه‌ر چه‌شه‌نه بزوو‌تنه‌وه‌یه‌کی لایه‌نگری ئازادی و سه‌ربه‌خۆیی ئێران دا در‌زایه‌تی بکه‌ن." (38)

له راستیدا پێدا‌گرتنی قازی و حیزبی دیمۆکرات بۆ ئەنجامدانی چاکسازی ئابووری و فره‌هه‌نگی، ده‌یتوانی ب‌پ‌ت‌ته بنه‌مایه‌کی یاسایی بۆ داوا سیاسیه‌که‌نی کورد له دا‌هاتوودا. به واتایه‌کی دیکه هه‌نگاو‌نان رووه چاکسازی ئابووری، زیاتر له پر‌وپا‌گه‌نده‌ی نه‌ته‌وه‌یه‌یه‌که، کۆمه‌لایه‌تی کوردی ده‌گۆڕی و لانی که‌م ئەو باشیه‌ی هه‌بوو که له سه‌رده‌می کۆلۆنیا‌لیزمی بریتانیا‌دا، به‌ره‌یه‌کی یه‌که‌گرت‌و‌وی له هه‌موو نه‌ته‌وه ئێرانییه‌که‌کان له به‌رامبه‌ر کۆلۆنیا‌لیزمدا پێک ده‌هێنا و فۆرم‌یه‌کی تازه‌ی له یه‌ک‌تییه میلییه‌ی ئێران ده‌خسته روو.

ناکامی هه ره گرینگی رووداوه کانی باکووری کوردستانی ئێران له میانهی ساله کانی ۱۳۲۰ - ۱۳۲۵ ی هه تاوی ۱۹۴۱-۱۹۴۶ ز دا، دهرکهوتنی ناسیۆنالیزمی سیاسی کورد له ئێران دایه، تا پیش پتکهاتنی کۆمهلهی ژ.ک و تیکههلهچوونی له گهله رووداوه کانی (۱۳۲۵) ۱۹۴۶ ز هه تاوی دا، دیاردهیهکیان به نۆی ناسیۆنالیزمی کورد له ئێران دانهبوو و جوولانهوه کانی (شیخ عوبهیدوللاو سمکۆ) وێرای نهوهی که هیندیک نامانجی سیاسیان هه بوو، بهلام نه له دهرکهوتن و نه له گهشه کردنیاندا، کاریگهری دیاردهیهکی نهوتۆیان (ناسیۆنالیزمی کوردی)یان له سهر نه بوو. زیدی له دایکبوونی ناسیۆنالیزمی کوردی له ئێراندا باکووری کوردستانی ئێران بوو. نهو جیاوازی و تایبهتیه نهدیانهی که له چاو باشووردا لێی بههره مندبوو، سهره نجام زه مینهی له دایکبوون و گهشه کردنی نهو دیاردهیهی رهخساند. بهلام دهرکهوتنی ناسیۆنالیزمی کوردی به نۆبهی خۆی، درێژکراوی چهند دیاردهیهکی دیکهیه، که له نهجمی بیهیزی و بیتوانایی ولات له ساله کانی کۆتایی حکومهتی قاجارهکان و سهرنهکهوتنی مهشروته و له راستیدا پاشهکشه و گۆشهگیری ناسیۆنالیزمی ئێرانی له سهردهمی رهزاشادا دهرکهتبوون، که گرنگترین نهو دیاردانه بریتی بوون له:

۱- دهرکهوتنی راستیهیه که به ناوی ستهمی میلی که یه کێک له نهجمه کانی حکومهت کردنی ریژی رهزاشا به سهر ئێران دابوو که له باکووری کوردستانی ئێران زیاتر و توندتر له ناوچه کوردنشینه کانی دیکه ههستی پێدهکرا. ستهمی میلی لهو ناواتهی رهزاشاوه سهرچاوهی دهگرت که دهیویست فرههنگی که مینهکان له ناو بهری و تاکه نهتهوهیه که به فرههنگیکی یه کگرتوو و زمانیکی یه کگرتوو دروست بکا و بهرگیکی رۆژئاوا بیا نهشی له بهر بکا.

۲- دیکتاتۆری رهزاشا بووه هۆی پچرانی پێوهندی کورده کانی ئێران له گهله ناسیۆنالیزمی ئێرانیدا، نهگهر مهشروته له سهردهمی پههلهویدا، دهرفتهی گهشه کردنی پهیدا کردبا، ئیمکانی نهوه ههبوو که کوردهکان ههروا به نامانجه کانی وهفادار میننهوه، له راستیدا له نهجمی پچرانی پێوهندی کوردهکان و ناسیۆنالیزمی ئێرانی، ههستی نهتهوهیی کورد گهشه کرد.

۳- چالاکی چروپری ناسیۆنالیسته کورده کانی عێراق و تورکیه بوو به ههوتنیک بوو گهشه کردنی رۆحی کوردی کورده کانی باکووری کوردستانی ئێران و دروستبوونی ناسیۆنالیزمی

كوردى له ئيراندا، كورده كانى دراوسى ئيران، باكورى كوردستانى ئيران (وهك شوين) و سهرده مى پيش رووخانى رهزاشايان (وهك كات) بۆ ناردن و گه شه پيكردى ناسيؤناليزم بۆ شو به شهى كوردستان هه لئبارد، نه وهش نيشاندهرى هه ستياربوني هه لومه رجى كورده كانى ئيران لهو سهرده مه داو ده ركه وتنى سته مى ميللى له لايهن ريژيمى رهزاشاويه، ده نا ناسيؤناليسته كورده كان پيش سهرده مى په هله ويش، چالاك و كارابون، به لام هه رگيز هه ستمان به وه نه كرد، كه بهو شيوه تاشكراو فراوانه له نيو كورده كانى باكووردا مايه دابنين.

۴- هه بوني يه كيتيى سؤفيه ت له باكورى كوردستانى ئيراندا و نهو گه لالانهى كه پيشتر بۆ جيا كردنه وهى نازره بايمان نامادهى كردبوو، ده رفه تيكي ميژوويى بى وينهى بۆ كۆمه لهى (ژ.ك) ره خساند، تا سيسته ميكي سياسى له سهر بنه ماي بىرو بۆ چوونه كانى خۆى دا به زرينى، كورده كان و به تاييه تى حيزى ديؤكرات نه ورؤ سهرنجى نهو راستيه نادهن كه يارمه تى سؤفيه ت بۆ له داى كبوني نهو كۆماره شتيكى كاتى و به ريكه وت بووه و گه رانه وه بۆ نهو ياده وه ريه و پيدا كرتن بۆ سهر له نوؤ زيندو و كرده وه و نامانجه كانى نهو رووداوه يان به شتيكى نامانجه كانى، ده بيتته هؤى دروستبوني كۆسپ و ته گه ره له سهر ريگه ي به شد اري كردنى هه رچى زياترى كورده كان له كاروبارى ئيراندا.

۵- سه پاندى قازى محمد، كه سايه تىي نايينى و ده سترؤيشتووى مه باباد، به سهر كۆمه لهى (ژ.ك) دا له لايهن سؤفيه ته وه، نه ويش له بهر تونده روى و يوؤتؤپيستيه كهى هه ر له سهره تاوه نهو حيزه ي رووه و خه باتى چه كدارانه و پشت به ستنى يه كلاينه به سؤفيه ت و پيشنيار كردنى جوؤيك خودموختارى ره ها پال پتوه نا كه جياوازيه كهى نه وتؤى له گه ل سهر به خوييدا نه بوو.

كۆمارى مه باباد تا پيش له ده رچوونى له شكرى سوور، رووه و جيا كردنه وهى كوردستان هه نكاوى ده نا، به لام دواى رويشتنه ده ره وهى له شكرى سوور، دروشمى ديؤكراسى بۆ ئيران و خودموختارى بۆ كوردستانى هه لگرت، تا ئيستاش حيزى ديؤكرات نهو دروشمى هه لگرتوه، حكومه تى خودموختارى كورد به هؤى پيكه اتهى هؤزا به تىي كۆمه لگه ي كوردى نه يتوانى روخسارى ده له تيكي شوؤشگيؤپى پيشان بدا، به لام سه لماندى كه بۆ به كرده وه يى كردنى چاكسازيه كانى جيگه ي باوه رى خۆى، له كاتى هه بوني هه لومه رجى گونجاودا، له چاو حكومه ته گنده له كانى په هه له وى توانايه كى زياترى هه يه، به لام هؤكاره كانى رووخانى كۆمارى مه باباد ده بى له سى خال دا كورت بكه ينه وه:

۱- نەمانى يارمەتتى سۆڧىەت و پىشتىوانى نەکردنى لە كوردەكان،

۲- دژايەتى كردنى ھۆزەكان و كەسايەتییەكان و مولكدارە گەورەكانى كورد لە باشوورى كوردستانى ئىران،

۳- لاوازی حیزبى دیمۆكرات لە پىكھيئەت پێوەندى لەگەڵ كۆمەڵانى خەلك و سنوورداركردنى بزووتنەو كە بۆ باكوور، واى كرد كە چاكسازییەكى ئەوتۆ ئەنجام نەدرى، بۆیە ھەموو تواناو وزەى حیزب لە بلاوكردنەوى ھەستى نەتەوەیییدا بەكاردەھێنرا، كە تەنیا لە مەھاباد دا كپيارىكى جدىی ھەبوو.

بە شێوھەى كى گشتى دەتوانىن بڵێن كە دەرکەوتنى كۆمارى مەھاباد، بەھۆى رۆلى نێگەتییى ھێزىكى دەرەكى، یۆتۆپىخوازی لە رادەبەدەرى رێبەرەكەى و پىشوازی نەكرانى گەرم و بەرچاوى ھەرەمەكانى دەسلەلاتى نەرىتى كۆمەڵگەى كوردى لە ناسیۆنالیزمى كوردى، شكستى ھیناو وەسەرپى نەكەوت. بەلام لە بەرامبەردا، ھەستى خۆدەھوشیارى "كورد" بوونى لە نێو كوردەكان بەگشتى و قوتابیانى زانكۆو خۆپەندەوارانى كورد بە تايبەتیدا، راپەراندو لەو رووھە، كوردستانى ئىران، ھەلگەوتنىكى وەك كوردەكانى توركیە و عێراقى بەدەست ھینا، جەوھەرو نێوھەرۆكى داواكانى كۆمارى مەھاباد دواى چوونەدەرى رووسەكان و ھینانە گۆرپى دروشمى دیمۆكراسى بۆ ئىران و خۆدەموختارى بۆ كوردستان، لە پشكداربوون لە دەسلەلاتدا و بەدەستھيئەتەى خۆدەموختارییەكى گونجاو، كورت دەكرێتەوھ. ھەرچەندە دەبوايە كە دەولەت و كۆمەڵى ئىرانى ھەلیناباىوھ چەند ھەنگاویكىان رووھو سەرلەنوێ راكیشتانى كوردەكان، بۆ نێو ناسیۆنالیزمى ئىرانى كە وەك پێویست نابێ ھیچ دژايەتییەكى لەگەڵ ناسیۆنالیزمى كوردیدا ھەبێ، ئەو كارەش بە پىكھيئەت ئالوگۆرۆ لە ژێرخانى نابوورى و كۆمەڵایەتى لە ناوچە كوردنشینەكاندا دیتە دى و جێبەجێ دەبێ.

به‌راویزه‌کان

به‌ندی په‌که‌م:

- ۱- کاروانتیک له شهیدانی کوردستانی نیران - کمریم حیسامی (سنه، روزیه، ۱۹۷۱) ل ۱۱ - ۱۲
- 2- The Kurds - ARFA.HASSAN (London, Oxford university press 1968) PP68 - 69
- ۳- در آخرین روزهای رضا شاه - ریچارد استوارت، ترجمه کاوه بیات و عبدالرضا هوشنگ مرادی، چاپ دوم (تهران، معین، ۱۳۷۰) ص ۳۲۲.
- 4- ARFA. Op. Cit... PP 69-70
- ۵- روزنامه رهبر - سال چهارم، ش ۷۶۵ - جمعه ۲۱ تیرماه ۱۳۲۵ - ص ۱ و ۲.
- ۶- سازمان اسناد ملی ایران - سند شماره ۴۸ - ۱۱۲۰۰۱
- ۷- خاطرات زندگی پرماجرایی د. آسو "چهره مهاباد" به قلم دکتر آسو (قادر محمودزاده) - مقدمه و توضیح از پدram (زوزان) - (تهران، هور، ۱۳۷۳) صص ۱۲۱ - ۱۲۳.
- ۸- قاضی محمد، حمید رضا جلالی پور (تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۹) صص ۲۲ - ۲۴ ARFA, op. cit - p27
- ۹- خاطرات سیاسی فرخ، سید مهدی فرخ با معتصم السلطنه، به اهتمام و تحریر پرویز لوشانی - ۳ جلد - (انتشارات سپهر، ۱۳۴۷) ج ۲ - ص ۹۷۹.
- ۱۰- قاضی محمد - جلالی، صص ۲۳ - ۲۵ / خاطرات دکتر آسو، صص ۱۲۱ - ۱۲۴
- 11- ARFA, op. cit - p71 .
- 12- The Kurdish Republic of 1964. William Eagleton. JR (London. Oxford university press. 1963) pp23 - 24
- ۱۳- قاضی محمد - حمید رضا جلالی پور، صص ۳۳ - ۳۴.
- ۱۴- سازمان اسناد ملی ایران - سند شماره ۵۴ - ۱۱۲۰۰۱
- ۱۵- سهرچاوهی پیشوو، سنه‌دی ژماره ۲۶ - ۱۱۲۰۰۱
- ۱۶- سهرچاوهی پیشوو، سنه‌دی ژماره ۹۸ - ۱۱۲۰۰۱
- ۱۷- جنبش ملی کرد - کریس کوچرا، ترجمه ابراهیم یونسی (تهران، انتشارات نگاه، ۱۳۷۱) صص ۱۹۶ - ۲۰۵.
- ۱۸- سهرچاوهی پیشوو صص ۲۰۳ - ۲۰۵.
- ۱۹- خاطرات و خاطرات، رحیم زهتاب فرد (تهران، وستیار، ۱۳۷۳) صص ۱۳۷ - ۱۴۱.

به‌ندی دووهه‌م

- ۱- جنبش ملی کرد - ص ۲۰۶
- ۲- قاضی محمد، محمد رضا جلالی پور ص ۲۷
- ۳- کاروانتیک له شهیدانی کوردستان، کمریمی حیسامی، ل ۱۰، ۱۱

- ۴- جنبش ملی کرد، کریس کؤچیرا، ص ۲۰۵ - ۲۰۶
- ۵- قاضی محمد، محمدرضا جلالی پور ص ۲۷.
- ۶- کاروانیک له شهیدانی ... ل ۱۰.
- ۷- کردها و کردستان، درک کنان، ص ۱۱۹.
- 8- Eaglton. Op. cit – p34 .
- ۹- جنبش ملی کرد، ص ۲۰۶.
- ۱۰- روزنامه باختر (سه‌شنبه ۲۹ آبان، ۱۳۲۴) س ۲.
- ۱۱- مقاله روزولت ژیل کردها و کردستان، درک کنان، ص ۱۸۰.
- 12- Eaglton. Op. cit – p34 .
- 13- IBID.
- ۱۴- جنبشهای کرد له دیرباز تا کنون، نگارش و اقتباس م - کاردوخ، ۲ جلد (سوند، Colmex، اسکاندیناوی، ۱۹۹۳) ج ۲ - ص ۲۰۹.
- ۱۵- قاضی محمد، حمیدرضا جلالی پور - ص ۲۶.
- 16- VALI. Op. cit –166 p.
- ۱۷- جنبش ملی کرد، ص ۲۰۷.
- ۱۸- مقاله روزولت ژیل تاریخ کرد و کردستان، ص ۱۸۰.
- 19- Eaglton. Op. cit – p35
- ۲۰- خاطرات دکتر آسو، دکتر قادر محمودزاده (آسو)، ص ۱۳۳.
- 21- Eaglton. Op. cit – p26.
- ۲۲- سازمان اسناد ملی ایران، سند شماره ۱۳۰ - ۱۱۲۰۰ به تاریخ ۱۳۲۳/۹/۱۶.
- ۲۳- همان سرچاوه - سند شماره ۱۵/۱۵۱۰ - ۱۱۶۰۰۷. گزارش فرماندار مهاباد برای وزارت کشور، تاریخ ۱۳۲۴/۴/۱۶.
- ۲۴- خاطرات دکتر آسو، ص ۱۳۳ - ۱۳۴.
- ۲۵- همان سرچاوه، ل ۱۳۴ - ۱۳۵.
- 26- Strang lamds friendly people. William Orville Douglas (New or 12, Haper, 1951, p38 .
- ۲۷- گؤشاری "اطلاعات"ی مانگانه، ژ (۲)، ۵۱ خاکه‌لیتوی ۱۳۳۱، سالی پیتنجم، وتاری مهاباد و مهرگی قازیه‌کان، نووسینی سلیمان ج ۶۵.
- ۲۸- وتاری (کۆماری مهاباد و کورده‌کان و کوردستان) درک کنان، آرضی بالد روزولت، ل ۱۸۲.
- 29- Eaglton. Op. cit – p39.
- ۳۰- کردها و کردستان، درک کنان ص ۱۲۰.
- ۳۱- مقاله جمهوری مهاباد، آرضی روزولت، ص ۱۸۲.

۳۲- جنبش ملی کرد، ل ۲۰۷۰.
۳۳- غلام تهرانی مصور - مجله ۷ اردیبهشت ۱۳۲۸ ش ۱۴ - سال ۳۷، مقاله نگارشی به کوشش حزب دمکرات.

34- ARFA, Op. cit, p86 .
35- Eaglton. Op. cit - p36.

۳۶- ایران و جنگ سرد، بخارا آذربایجان، لژیس فارست، ترجمه گروه مطالعات منطقه‌ای (تهران) دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی -
۳۷- همان‌طور که همان‌طور که
۳۸- Eaglton. Op. cit - p55.

۳۹- قاضی محمد، ص ۳۵.
40- Eaglton. Op. cit - p36.
41- Ibid, p36 .

42- Mahabad une Ephémère public, Kure independante - Bois, Thomas - larevue de
lorient, n°29 (1964) = pp190 - 191 .
43- ARFA, Op. cit pp 78 - 79 .

44- Les Kurdeselle droit, ramabout, Lucien (Paris, lecert, 1947) pp 138 - 140 .
45- اطلاعات سیاسی ماهنامه ش ۵۸ دی ماه ۱۳۳۱ - مقاله میرزا امین - ترجمه بخارا از روزنامه کیهان اکبر
بخارا - نوشته مدحت صالح - صص ۱۹ - ۲۵.

پیوسته‌ها

۱- یادداشت‌های عبداللّه محمد رسولی بهدین، ل ۴۶۰.
2- Eaglton, Op.cit, pp 44- 45 .
3- Ibid .

5- Eaglton, Op.cit, pp 56- 58.
۴- یادداشت‌های ل ۴۷۰.

۷- Russia's South flank, Sortie operations in Iran, Turkey and Afghanistan, fredrich, A.proggerk publisher, 1963 - Cunther Nollan and Hans Jurgewieh - translated by Victor Anderson p.29 .
8- Ibid .

- ۳- آخرین روزهای رجاساها، ریچارد، استوارت، ص ۳۵۵.
۴- آخرین روزهای رجاساها، ریچارد، استوارت، ص ۳۰۳.
۵- اورلینک له شهیدانی، کریم حسینی، ص ۱۱۰.

3- Russia's South Flank Op.cit – P30 .

معین، ۱۳۷۰ (ص ۱۹).

۴- در آخرین روزهای رجاساها، ریچارد، استوارت، ترجمه کاوه بیات و عبدالرضا مهرابی مهرابی، چاپ دوم (تهران).

1- Russia's South Flank Op.cit – P30.

منابع پژوهشی

30- LA Revue Del Aterred'Islaw, Roundo, PIERRE, (No) 74, 1996, pp114 – 120 .

۲۹- همان سرچاپ.

۲۸- جنبش ملی کرد، ص ۲۰۹.

۲۷- همان سرچاپ.

۲۶- مقاله روزنامه، ص ۱۸۵.

25- ARFA. Op.cit – pp 79 – 80/ Eagle ton, Op.cit – p 57 .

۲۴- کتیرکو له کال بهجا سادی ووزیری بهفرانی، ۱۳۷۴.

۲۳- مقاله روزنامه، ژیل کرد و کردستان، ص ۱۸۴.

۲۲- همان سرچاپ، پیشرو.

۲۱- یادداشت‌های ج ۱، ص ۱۱۲.

۲۰- اورلینک له شهیدانی، ص ۱۱۸.

19- Eagleton, Op.cit, 58 .

۱۸- یادداشت‌های ج ۱، ص ۵۰.

17- ARFA Op.cit – p74 .

16- Eagle ton, Op.cit – p102 .

15- Mahabad, une Repunblique – Tomas Bois, Op.cit..., p197 .

۱۴- یادداشت‌های ج ۱، ص ۴۹ – ۵۰.

13- Ibid, p30 .

12- Russia's South Flank, Op.cit, P35 .

۱۱- مقاله روزنامه، ژیل کرد و کردستان، ص ۱۸۴.

۱۰- ۱۶۹.

۱۰- خاطرات نورالدین کتیرکو (مؤسسه تحقیقاتی و انتشاراتی اطلاعات، تهران ۱۳۷۲، صص ۱۷۸ – ۱۶۸، ۱۶۸ – ۱۶۷).

دکتر حسن انوشیروانی (انتشارات اطلاعات، تهران ۱۳۶۶، صص ۱۸۶ – ۱۸۵).

۹- احزاب سیاسی ایران بعد از شهریور ۱۳۲۰، ژیل کرد، مطبوعات ایران از شهریور ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۶، کرد، آورده.

4- The Kurdish Republic, Egleton, Op.cit, pp 60-64.

۳- مقاله روزولت، ص ۱۸۷.

۴- روزنامه خبر، پنجشنبه ۲۷ دی ماه ۱۳۴۴، ص ۴.

۱- کردسا و کردستان، درک کتانی، ص ۱۳۳.

مآخذ پانزدهم

۲۹- مقاله روزولت، ژیل کرد و کردستان، ص ۱۸۶.

۲۸- یادداشت‌های عبداللّه محمد رسولی پندری، ج ۱، ل ۵۰ - ۵۱.

۲۷- جنبش ملی کرد، ص ۲۲.

۲۶- قازق محمد و مسعودی خرمجانی، کردستان، ترجمه قازق، (مهمان، مشهد، ۱۳۵۹)، ل ۴۲.

۲۵- جنبش ملی کرد، ص ۱۲۰.

۲۴- صص ۲۷۷، ۲۷۸.

۲۳- عقابت، روسته و غرب و ایران، جورج تروفسکی، ترجمه اسماعیل زانی، (انتشارات خورشید، تهران، ۱۳۵۳)، چاپ

23- Egleton Op.cit, PP97.

۲۲- بحث وزیران ایران، ابراهیم صفایی، ج ۱، صص ۱۰۵ - ۱۰۹.

21- Egleton Op.cit, PP97 - 99.

۲۰- کردسا و کردستان، ص ۱۲۸.

19- Egleton Op.cit, PP43 - 45.

18- Bois, Op.cit, p191.

۱۷- جنبش ملی کرد، ص ۲۸.

16- Russia's South flank, Op.cit., P53.

15- Bois, Op.cit, P190.

14- Egleton Op.cit, PP23 - 24.

۱۳- ایران و قدرت‌های بزرگ در جنگ جهانی دوم - ص ۷۷.

۱۲- جنبش ملی کرد - ص ۱۹۹.

۱۱- ایران و قدرت‌های بزرگ در جنگ جهانی دوم، صص ۱۴۰ - ۱۴۱.

۱۰- جنبش ملی کرد - صص ۱۹۸ و ۱۹۹، Egleton, Op.cit, PP23-24.

۹- سازمان اسناد ملی ایران، سند شماره ۱۶۱۲ - ۱۴۰۰، ص ۲۴۰، تاریخ ۱۳۴۸، به تاریخ ۱۳۲۲/۷/۱۵.

۸- همان‌جا، ص ۱۳۲.

۱۳۲.

۷- ایران و قدرت‌های بزرگ در جنگ جهانی دوم - دکترا، جورج ایزق، (تهران، انتشارات پایزن، ۱۳۶۸)، چاپ دوم، ص

5-Ibid. p62 .
6-Ibid. p63 .
7- Ibid. pp63 – 69 .

۸- یادداشت‌های نامه رهبرانی پشدری ج ۱ صص ۵۴ - ۵۵ .
۹- جنبش ملی کرد، ص ۲۱۲ و یادداشت‌های ج ۱۳۴، p134، Eagleton, Op.cit. p134

پانزدهم فصل

۱- یادداشت‌های ج ۱۱ و ۱۱۲ .
2- Eagleton, op.cit, pp87 – 100 .
۳- سازمان اسناد ملی ایران، سند شماره ۱۸۵ - ۱۱۲۰۰۰۱ .
۴- همان سفرنامه، سند شماره ۱۳۰ - ۱۱۲۰۰۰۱ .
۵- Eagleton, Op.cit. p100 .

۶- مصاحبه با محسن صادق وزیر، به‌رانی پشدری ۱۳۷۴ .

۷- مقاله روزنامه، قتل کرد و کردستانی ص ۲۰۰ .
۸- روزنامه اطلاعات، جنبه ۲۸ دی ماه سال ۱۳۲۵، اظهارات حاج باغ شیخ به خبرنگاران داخل .

9- Eagleton. Op.cit.ig. p101 .
10- Rambo, Op.cit. p103 .
۱۱- درباره مبارزات کردستان، حمید موسوی، (تهران: نشرنگار ۱۳۵۸) ص ۸۰ .

۱۲- یادداشت‌های ج ۷۲ و ۷۳ .
۱۳- روزنامه (خبر)، شماره یکشنبه ۹ مهر ۱۳۲۴ ص ۲، یادداشت‌های ج ۱۱ و ۷۳ .

۱۴- خاطرات دکتر آسوی ص ۱۴۹ .
۱۵- همان سفرنامه، ج ۱۵۱ .
۱۶- مقاله روزنامه، ص ۱۹۹ .
۱۷- همان سفرنامه، ج ۱۹۶ .

18- Bois, Op.cit, p 170 .
20- Douglas, Op.cit, p61 .
21- Bois, Op.cit, p 179 .
22- Douglas, Op.cit, p62 .
۲۳- جله تهران، شهریور ۲۵ اسفند ماه ۱۳۵۷، ج ۹، سال سی و ششم، مقاله بصیرت تاریخی محمد باغی .

- 5- standard vacuum .

למיתתם ופירוקם

- ۸- هه‌مان سهرچاره، ل ٦٤.
- ۹- مریک بود، یازگشت هم بود، ص ١٥٧.
- ۱۰- کردها و کردستانی، ص ١٢٣.
- ۱۱- جنبش ملی کرد، ص ٢١٥.
- ۱۲- روزنامه اطلاعات، دینه ٢٨ دی ماه ١٣٢٥، هه‌مانه دکر اقبال در وه‌نامه.
- 13- Eagleton, Op.cit. P82.
- 16- Eagleton, Op.cit. P82.
- ۱۷- سازمان اسناد ملی ایران، ژیل چاره ١٣٧١، ١٣٧٢/٢٢١.

